

Ηλίας Π. Πέτρου

Η Παιδεία στην Κωνσταντινούπολη τον 15ο αι.

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΕΤΡΟΥ ΗΛΙΑΣ

«Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΤΟΝ 15^Ο ΑΙ.»

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2017

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Μικρογραφία του φύλλου 33ν του κώδ. *Oxonii, Barroc. 87* της Βοδλειανής βιβλιοθήκης της Οξφόρδης που απεικονίζει τον βυζαντινό διδάσκαλο Ιωάννη Αργυρόπουλο να διδάσκει «έν τῷ ξενῶνι τοῦ Κράλη».

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Ε.Δ.Ε. ΔΜΠΜΣ 4/26-1-2012

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπων

Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης, Ομότιμος καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Μέλη

Χρήστος Σταυράκος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Παναγιώτης Αντωνόπουλος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. 393/31-5-2017

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης, Ομότιμος καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Χρήστος Σταυράκος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Παναγιώτης Αντωνόπουλος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Αλέξανδρος Αλεξάκης, Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Ηλίας Γιαρένης, Αναπληρωτής καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Παν/μίου.

Ευστρατία Συγκέλλου, Επίκουρη καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Δημήτριος Γεωργακόπουλος, Λέκτορας του Τμήματος Φιλολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης: 23/06/2017. Βαθμός «ΑΡΙΣΤΑ»

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα (Ν.5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2).

*γονεῦσι Πέτρῳ καὶ Μαρίᾳ
καὶ Μαρίᾳ*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη είναι αποτέλεσμα μιας πενταετούς έρευνας, η οποία ξεκίνησε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, συνεχίστηκε όμως και ολοκληρώθηκε μέσω του προγράμματος Erasmus+ στο Βυζαντινό και Νεοελληνικό Ινστιτούτο του Πανεπιστημίου της Βιέννης. Βασική προϋπόθεση της ολοκλήρωσής της αποτέλεσε η επιτόπια μελέτη χειρογράφων εγχειριδίων διδασκαλίας στη βιβλιοθήκη του Βατικανού, σε συγκεκριμένες βιβλιοθήκες της Ρώμης, στην Εθνική βιβλιοθήκη της Αυστρίας, στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας, αλλά και σε διάφορες βιβλιοθήκες μονών του Αγίου Όρους.

Η πολυετής ερευνητική προσπάθεια τελούσε υπό την επίβλεψη του Καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Κώστα Ν. Κωνσταντινίδη, στον οποίο οφείλω αμέτρητη ευγνωμοσύνη για την καθοδήγηση και κατανόηση. Υπήρξε συνοδοιπόρος και συμπαραστάτης σε κάθε βήμα της έρευνας ενώ οι συμβουλές και οι νουθεσίες του διαδράματησαν αποφασιστικό ρόλο για την ολοκλήρωσή της. Τον ευχαριστώ εκ βάθους καρδιάς. Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής, τον Καθηγητή κ. Παναγιώτη Αντωνόπουλο και τον Καθηγητή κ. Χρήστο Σταυράκο, για τις πολύτιμες συμβουλές τους σε ποικίλα ζητήματα της εργασίας μου.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω να εκφράσω επίσης στην Καθηγήτρια του Ινστιτούτου Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Βιέννης κα. Claudia Rapp, στην Καθηγήτρια του Ινστιτούτου Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Βιέννης κα. Μαρία Στασινοπούλου, όπως επίσης και στον Καθηγητή του Ινστιτούτου Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του ίδιου Πανεπιστημίου κ. Andreas Müller για την υποστήριξη και βοήθεια που μου παρείχαν κατά την παραμονή μου στην αυστριακή πρωτεύουσα και την μελέτη μου στην εκεί βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου.

Ιδιαίτερα θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς τον Αναπληρωτή Καθηγητή «Βυζαντινής παιδείας» του Ιονίου Πανεπιστημίου, κ. Ηλία Γιαρένη, τον Διδάκτορα Βυζαντινής ιστορίας, κ. Δημήτριο Αγορίτσα όπως επίσης τον Διδάκτορα και ερευνητή της Ακαδημίας Επιστημών της Βιέννης κ. Ηλία Νέσσερη, για τις πολύτιμες συμβουλές, διορθώσεις και προτάσεις τους. Ως προς την εκτύπωση του συγκεκριμένου έργου θα ήθελα να ευχαριστήσω τον υπ. Διδάκτορα Χρήστο Αγγελόπουλο για τη διευκόλυνση και βοήθεια που μου παρείχε.

Ωστόσο, υπερπολύτιμη υπήρξε στην έρευνά μου η συμβολή των υπευθύνων και του προσωπικού κυρίως της Κεντρικής βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, της Βατικανής Βιβλιοθήκης, της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας, της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Αυστρίας -και ιδιαίτερα

του Καθηγητή Δρος Ernst Gamillscheg-, αλλά και των βιβλιοθηκών των Μονών του Αγίου Όρους και μάλιστα του πατρός Θεολόγου της Μονής Ιβήρων και του πατρός Χριστοφόρου της Μονής Κουτλουμουσίου.

Σημαντικότερη υπήρξε, κυρίως κατά τα πρώτα στάδια της έρευνάς μου, η λήψη υποτροφίας από το ίδρυμα Λεβέντη (Σεπτέμβριος 2012 - Σεπτέμβριος 2015) όπως επίσης και η παροχή στέγης στο Thomaskolleg στη Βιέννη κατά τα τελευταία στάδια της συγγραφής (Σεπτέμβριος 2016-Μάιος 2017) με τη μεσολάβηση της Ιεράς Μητρόπολης Αυστρίας, Εξαρχίας Ουγγαρίας και Μεσευρώπης. Η βοήθεια του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου κ.κ. Αρσενίου υπήρξε καθοριστική και γι' αυτό τον ευχαριστώ ιδιαίτερα.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου που βρισκόταν στο πλευρό μου καθ' όλη τη διάρκεια αυτού του δύσκολου ταξιδιού, τον αγαπητό μου πατέρα Πέτρο, τη μητέρα μου Μαρία, τα αδελφιά μου Χαράλαμπο και Κυριακή, ιδιαίτερα, όμως, την αρραβωνιαστικιά μου Μαρία. Η υπομονή και κατανόησή τους υπήρξαν καταλυτικοί παράγοντες για την περάτωση της παρούσας εργασίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	11
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	29

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄:

Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΜΑΝΟΥΗΛ Β' ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ ΚΑΙ Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΣ	37
--	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄:

ΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 15^ο ΑΙ.

1. Το σχολείο στον <i>Ξενώνα του Κράλη</i>	77
2. Το «Πατριαρχικό» σχολείο της Αγίας Σοφίας	89
3. Το σχολείο στη μονή του Αγίου Ιωάννη των Στουδίου	92
4. Το σχολείο στη μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων	93
5. Το ιδιωτικό σχολείο των Ευγενικών	98

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄:

ΙΤΑΛΟΙ ΟΥΜΑΝΙΣΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΤΟΝ 15 ^ο ΑΙ.	101
---	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄:

Η «ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΣΧΟΛΗ» ΤΟΝ 15^ο ΑΙ.

1. Η κατάσταση πριν από τον 15 ^ο αι.	127
2. Η «Πατριαρχική Σχολή» επί Μανουήλ Β' Παλαιολόγου (1391-1425)	129
3. Η περίοδος μέχρι την άλωση του 1453 και η στροφή των λογίων της σχολής προς την Δύση (1425-1453)	133
4. Η επανίδρυση της <i>Πατριαρχικής Σχολής</i> στην οθωμανοκρατούμενη Κωνσταντινούπολη – η σχέση της με τη βιβλιοθήκη και το βιβλιογραφικό εργαστήριο του Σουλτάνου Μωάμεθ Β'	138

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄:

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ <i>TRIVIUM</i> ΚΑΙ ΤΟΥ <i>QUADRIVIUM</i> ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΤΟΥ 15 ^{ου} ΑΙ.	153
--	-----

1. <i>Trivium</i>	
1. 1. Γραμματική	154
1. 2. Ποητική	163
2. Ρητορική	187
3. Φιλοσοφία	204
2. <i>Quadrivium</i>	
1. Αριθμητική	243
2. Γεωμετρία	246
3. Αρμονική	249
4. Αστρονομία	250
ΚΕΦΑΛΑΙΟ C':	
ΟΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΤΟΝ 15 ^ο ΑΙ.	
1. Η Αυτοκρατορική βιβλιοθήκη	263
2. Η Πατριαρχική βιβλιοθήκη	265
3. Μοναστηριακές βιβλιοθήκες	267
4. Ιδιωτικές βιβλιοθήκες/συλλογές	287
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	327
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ:	
1. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α':	
Τα Βιβλιογραφικά Εργαστήρια των μονών του Τιμίου Προδρόμου έν Πέτρα και της Θεοτόκου των Οδηγών κατά τον 15 ^ο αι.	333
2. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β':	
Ελληνικοί Κώδικες που απέκτησε ο Ιταλός λόγιος Φραγκίσκος Φίλελφος μετά την επιστροφή του από την Κωνσταντινούπολη στην Ιταλία το 1427	353
3. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ':	
Η Ελληνική Βιβλιοθήκη κοσμικών χειρογράφων του Σεραγιού του Μωάμεθ Β' μετά την Άλωση	357
ABSTRACT	363
ΠΗΓΕΣ-ΝΕΩΤΕΡΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	367
ΧΑΡΤΗΣ	400

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- Actes de Chilandar* *Actes de Chilandar*, v. I, pub. L. PETIT - B. KORABLEV, [Archives de L'Athos V] (St. Petersburg, 1911· ανατ. Amsterdam, 1975).
- Actes de Lavra* *Actes de Lavra*, t. III, eds. P. LEMERLE et al., [Archives de L'Athos X.] (Paris, 1979).
- ANDRÉS, *Biblioteca Nacional* G. DE ANDRÉS, *Catalogo de los Codices Griegos de la Biblioteca Nacional* (Madrid, 1987).
- ANDRÉS, *Codices Desaparecidos* G. DE ANDRÉS, *Catalogo de los Codices Griegos Desaparecidos de la Real Biblioteca de el Escorial, El Escorial* (Madrid, 1968).
- ANDRÉS, *Escorial II-III* G. DE ANDRÉS, *Catalogo de los Codices Griegos de la Real Biblioteca de el Escorial*, v. II - III (Madrid, 1965-1967).
- ASTRUC et al., *Supplément gr.* C. ASTRUC et al., *Catalogue des manuscrits grecs Supplément grec numéros 1 à 150*, Bibliothèque nationale de France (Paris, 2003).
- ASTRUC-CONCASTY, *Catalogue* C. ASTRUC - M.-L. CONCASTY, *Catalogue des manuscrits Grecs, Troisième Partie, Le Supplément Grec*, v. III, nos. 901-1371 (Paris, 1960).
- BANDINI, *Catalogus*, I-III A.-M. BANDINI, *Catalogus codicum mancriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, t. I-III (Florence, 1764 - 1770· ανατ. Leipzig, 1961).
- BARBOUR, *Holkham* R. BARBOUR, «Summary Description of the Greek Manuscripts from the Library at Holkham Hall», *The Bodleian Library Record* 6 (1957-1961) 591-613.
- BARKER, *Manuel II Palaeologus* J.W. BARKER, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late byzantine Statesmanship* [Rutgers Byzantine Series] (New Jersey, 1969).
- BECK, *Kirche* H.-G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich* (München, 1959· ανατ. 1977).
- BEKKER, *Historia Politica* I. BEKKER, *Historia Politica et patriarchica Constantinopoleos*, [CSHB] (Bonn, 1849).
- BENEČEVIČ, *Sinai I-III* V. BENEČEVIČ, *Catalogus codd. mss. graecorum, qui in monasterio S.Catharinae in Monte*

- Sina asservantur* I - III (St. Petersburg, 1911-17).
- BERNABÒ, *Voci dell'Oriente* M. BERNABÒ, *Voci dell'Oriente. Miniature e testi classici da Bisanzio alla Biblioteca Medicea Laurenziana*, Edizioni Polistampa, (Firenze, 2011).
- BICK, *Schreiber* J. BICK, *Die Schreiber der Wiener Griechischen Handschriften*, [Museion Abhandlungen v. I] (Wien, 1920).
- BOISSONANDE, *Anecdota I-V* J. F. BOISSONANDE, *Anecdota graeca e codibus Regiis*, v. I-V (Paris, 1829-1833, ανατ. Hildesheim, 1962).
- BNJ *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher.*
- BSI *Byzantinoslavica.*
- Byz *Byzantion.*
- BZ *Byzantinische Zeitschrift.*
- CAMMELLI, *Manuele Crisolora* G. CAMMELLI, *I dotte i bizantini e le origini dell'umanesimo Manuele Crisolora*, v. 1 (Vallecchi, 1941).
- CANART-PERI, *Bibliografici Vaticana* P. CANART, - V. PERI, *Sussidi Bibliografici per i Manoscritti Greci della Biblioteca Vaticana*, Biblioteca Apostolica Vaticana (Città del Vaticano, 1970).
- CANART, *Archivio* P. CANART, *Catalogue des Manuscrits Grecs de l'Archivio di San Pietro* [Studi e Testi 246] (Città del Vaticano, 1966).
- CANART, *Vat. 1754-1962* P. CANART, *Codices Vaticani Graeci, Codices 1745-1962*, t. I, Bibliotheca Vaticana (Città del Vaticano, 1970).
- CAPOCCI, *Barberiniani I* V. CAPOCCI, *Codices Barberiniani Graeci*, t. I, Codices: 1-163 (Città del Vaticano, 1958).
- CAVALIERI, *Chisiani et Borgiani* P.F. DE' CAVALIERI, *Codices Graeci Chisiani et Borgiani*, Biblioteca Apostolica Vaticana (Romae, 1927).
- CCAG I-XII *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, v. I - XII (Brussels, 1898-1936).
- CodMan *Codices Manuscripti.*
- CONSTANTINIDES, *Education* C. N. CONSTANTINIDES, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth centuries (1204 - ca. 1310)*, Cyprus Research Centre (Nicosia, 1982).
- CFHB *Corpus Fontium Historiae Byzantinae.*
- CSHB *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.*

- COXE, *Bodleian Library*, I
- H.O. COXE, *Bodleian Library Quarto Catalogues, Greek Manuscripts*, v. I (Oxford, 1969).
- CYRILLUS, I-II
- S. CYRILLUS, *Codices Graeci Mss. Regiae Bibliothecae Borbonicae Descripti*, tomus I-II (Neapoli, 1826-1832).
- DANILO II, *Stefan Uroš II Milutin*
- «Danilo II: Stefan Uroš II Milutin», trans. S. HAFNER, *Serbisches Mittelalter: Alterbische Herrscherbiographien*, v. II (Graz, 1976).
- DE MEYER, *Leidensis*
- K. A. DE MEYER, *Codices Bibliothecae Publicae Graeci, Bibliotheca Universitatis Leidensis*, [Codices manuscripti VIII] (Leipzig, 1965).
- DE MEYER, *Vossiani-Miscellanei*
- K. A. DE MEYER, *Codices Vossiani Graeci et Miscellanei, Bibliotheca Universitatis Leidensis* [Codices Manuscripti VI] (Leipzig, 1955).
- DEISSMANN, *Serai*
- A. D. DEISSMANN, *Forschungen und Funde im Serai* (Berlin & Leipzig, 1933).
- DENNIS, *Letters*
- G. T. DENNIS, *The letters of Manuel II Palaeologus, text, translation and notes*, Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies (Washington, D.C. 1977).
- DENNIS, *Thessalonica*
- G. T. DENNIS, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, Pont. Institutum Orientalium Studiorum (Romae, 1960).
- DEVREESE, *Coislin*
- R. DEVREESE, *Catalogue des Manuscrits Grecs, II, Le Fons Coislin* (Paris, 1945).
- DEVREESE, *Vaticani graeci II*
- R. DEVREESE, *Codices Vaticani graeci II (Codices 330-603)* (Città del Vaticano, 1937).
- DEVREESE, *Vaticani graeci III*
- R. DEVREESE, *Codices Vaticani graeci III (Codices 604-866)* (Città del Vaticano, 1950).
- DTC
- Dictionnaire de Théologie Catholique.*
- DINDORF, *Euripides*
- G. DINDORF, *Scholia Graeca in Euripides Tragoedias ex Codicibus aucta et Emendata*, v. I-IV (Oxonii, 1868).
- DOP
- Dumbarton Oaks Papers.*
- EO
- Échos d'Orient.*
- EUSTRATIADES-ARCADIOS, *Vatopedi*
- S. EUSTRATIADES - ARCADIOS VATOPEDINOS, *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mount Athos* (Cambridge, 1924).

- FERON-BATTAGLINI, *Ottoboniani gr.*
- GAISFORD, *Clarke*
- GAISFORD, *Codices D'Orvilliani*
- GARDTHAUSEN, *Handschriften*
- GARDTHAUSEN, *Sinai*
- GHEYN, *Belgique I-II*
- GIANNELLI, *Vat. 1485-1683*
- GIANNELLI, *Vat. 1684-1744*
- GILL, *Personalities*
- GRAUX-MARTIN, *Espagne et Portugal*
- GRBS
- GREGORIO-ELEUTERI, *Commentaria*
- HARDT, *Catalogus, I-V*
- E. FERON - F. BATTAGLINI, *Codices Manuscripti Gaeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae* (Romae, 1893).
- T. GAISFORD, *Catalogus sive notitia Manuscriptorum qui a cel. E.D.Clarke comparati in Bibliotheca Bodleiana, pars prior* (Oxonii, 1812).
- T. GAISFORD, *Codices Manuscripti et Impressi cum notis Manuscriptis olim D'Orvilliani qui in Bibliotheca Bodleiana* (Oxford, 1806).
- V. GARDTHAUSEN, *Katalog der Griechischen Handschriften der Universitäts-Bibliothek zu Leipzig*, Otto Harrassowitz (Leipzig, 1898).
- V. GARDTHAUSEN, *Catalogus Codicum Graecorum Sinaiticorum* (Oxonii, 1886).
- J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique, t. I-II, Écriture sainte et Liturgie* (Bruxelles, 1901-1902).
- C. GIANNELLI, *Codices Vaticani Graeci, codices 1485-1683*, Bibliotheca Vaticana (Città del Vaticano, 1950).
- C. GIANNELLI, *Codices Vaticani Graeci, codices 1684-1744*, Bibliotheca Vaticana (Città del Vaticano, 1961).
- J. S. J. GILL, *Personalities of the Council of Florence and Other Essays* (Oxford, 1964).
- C. GRAUX, - A. MARTIN, «Rapport sur une mission en Espagne et en Portugal. Notices sommaires des manuscrits grecs d'Espagne et de Portugal», *Nouvelles Archives des missions scientifiques et littéraires*, t. II (1892) 1-322.
- Greek, Roman and Byzantine Studies.*
- G. DE GREGORIO, - P. ELEUTERI, «Per un catalogo sommario dei manoscritti greci dei Commentaria in Aristotelem Graeca et Byzantina», *Symbolae Berolineses für Dieter Harlfinger* (Amsterdam, 1993) 117-167.
- I. HARDT, *Catalogus codicum Manuscriptorum*

- Graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae*, v. I - V (München, 1806-1812).
- HARLFINGER, *Specimina* D. HARLFINGER, *Specimina griechischer Kopisten der Renaissance*, τ. I. Griechen des 15. Jahrhunderts (Berlin, 1974).
- HARLFINGER, *Περὶ Ἀτόμων Γραμμῶν* D. HARLFINGER, *Die Textgeschichte der Pseudo-Aristoteloschen Schrift Περὶ Ἀτόμων Γραμμῶν*, Ein kodikologisch - kulturgeschichtlicher Beitrag zur Klärung der Überlieferungsverhältnisse im *Corpus Aristotelicum* (Amsterdam, 1971).
- HUNGER, *Katalog I - III* H. HUNGER, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. Teil 1 - 3 (Wien, 1961-1992).
- HUNGER, *Chortasmenos* H. HUNGER, *Johannes Chortasmenos (ca. 1370 - ca. 1436/37), Briefe, Gedichte und kleine Schriften*, [WBS 7] (Wien, 1969).
- HUNGER, *Literatur I-II* H. HUNGER, *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, v. I-II (München, 1978).
- HUNGER, *Supplementum* H. HUNGER, *Katalog der Griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, Supplementum Graecum* (Wien, 1957).
- HUNGER-HANNICK, *Supplementum* H. HUNGER & C. HANNICK, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. Teil 4. *Supplementum graecum, Museion. Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek*. N.F. 4, 1 (Wien, 1994).
- IMU *Italia medioevale e umanistica*
- JÖB(G) *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik (Byzantinischen Gesellschaft)*.
- JWCI *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*
- KOTZABASSI-ŠEVČENKO, *Princeton* S. KOTZABASSI, - N. ŠEVČENKO PATTERSON, *Greek manuscripts at Princeton, Sixth to Nineteenth Century, a Descriptive Catalogue* (New Jersey, 2010).
- KAMIL, *Sinai* M. KAMIL, *Catalogue of all manuscripts in the Monastery of St. Catharine on Mount Sinai* (Wiesbaden, 1970).
- LAKES, *Minuscule* K. LAKE, - S. LAKE, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, vol. I - X

- (Boston, Massachusetts, 1934-1939).
- LAURENT, *Syropoulos*
- V. LAURENT, *Les "Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)* (Roma, 1971).
- LEGRAND, *BH XV-XVI, I-IV*
- E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique ou Description Raisonnée des Ouvrages Publiés en Grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles, v. I - IV* (Paris, 1885-1906).
- LEGRAND, *Filelfe*
- E. LEGRAND, *Cent-Dix Lettres Grecques de Francois Filelfe* (Paris, 1892).
- LEGRAND, *Lettres*
- E. LEGRAND, *Lettres de l'Empereur Manuel Paléologue* (Paris, 1893).
- LEONTIADES, *Tarchaneiotai*
- I.G. LEONTIADES, *Die Tarchaneiotai, Ein Betrag zur Byzantinischen Prosopographie, Diplomatarbeit zur Erlangung des Magistergrades der Philosophie, eingereicht an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät de Universität Wien* (Wien, 1988).
- LILLA, *Cod. Vat. gr. 2162-2254*
- S. LILLA, *Codices Vaticani Graeci, Codices 2162-2254* (Città del Vaticano, 1985).
- LILLA, *Cod. Vat. gr. 2644-2663*
- S. LILLA, *Codices Vaticani Graeci, Codices 2644-2663* (Città del Vaticano, 1996).
- LOENERTZ, *Correspondance de Calecas*
- R.-J. LOENERTZ, *Correspondance de Manuel Calecas* (Città del Vaticano, 1950).
- LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*
- R.-J. LOENERTZ, *Démétrius Cydonès Correspondance, I-II, Biblioteca Apostolica Vaticana* (Città del Vaticano, 1956-1960).
- Lugduno-Batavae*
- Bibliotheca Academiae Lugduno-Batavae. Catalogus del XIV. Inventaris van de Handschriften, eerste afdeeling* (Leiden, 1932).
- MAISANO, *Sphrantzes*
- Georgii Sphrantzae Chronicon*, ed. by R. MAISANO, [CFHB XXIX] (Romae, 1990).
- MARTINI, *Biblioteche Italiane Ia-b-II*
- E. MARTINI, *Catalogo di Manoscritti Greci esistenti nelle Biblioteche Italiane, v. I. Part. I-II, v. II* (Milano, 1893-96).
- MARTINI-BASSI, *Catalogus*
- E. MARTINI, - D. BASSI, *Catalogus codd. graecorum Bibliothecae Ambrosianae I-II* (Milan, 1906).
- MASAI, *Pléthon*
- F. MASAI, *Pléthon et le Platonisme de Mistra*,

- [Les Belles Lettres] (Paris, 1956).
- MCKENDRICK-PATTIE, *British Library*
- S. MCKENDRICK, - T.S. PATTIE, *Summary Catalogue of Greek Manuscripts*, v. I, The British Library (London, 1999).
- MERCATI, *Isidoro*
- G. MERCATI, *Scritti d'Isidoro il Cardinale Ruteno*, Studi e Testi 46 (Roma, 1926).
- MERCATI, *Notizie*
- G. MERCATI, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della theologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*, [Studi e Testi 56] (Città del Vaticano, 1931).
- MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr., I*
- I. MERCATI, - P.F. DE' CAVALIERI, *Codices Vaticani Graeci*, v. I, Codices 1-329 (Roma, 1923).
- MILLER, *Hospital*
- T.S. MILLER, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire* (Baltimore-London, 1997).
- MIONI, I-III
- E. MIONI, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti*, v. I-III (Roma, 1967-1972).
- MIONI, *Bibliothecae Italiane I-II*
- E. MIONI, *Catalogo di Manoscritti Greci, esistenti nelle Bibliothecae Italiane*, v. I-II (Roma, 1965).
- MIONI, *Thesaurus Antiquus II*
- E. MIONI, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti. Volumen II: Thesaurus Antiquus. Codices 300-625*, Ministero per i beni culturali e ambientali. Indici e Cataloghi, Nuova Serie VI (Roma, 1985).
- MOGENET, *Barberiniani II*
- I. MOGENET, *Codices Barberiniani graeci*, v. II, 164-281, Bibliotheca Vaticana (Città del Vaticano, 1989).
- MM, *Acta*, I-VI
- F. MIKLOSICH - I. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, I-VI (Wien, 1860-90).
- MOHLER, *Bessarion*, I-III
- L. MOHLER, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsman* I-III (Paderborn, 1923-42).
- MONDRAIN, *Argyropoulos*
- B. MONDRAIN, «Jean Argyropoulos professeur à Constantinople et ses auditeurs médecins, d'Andronic Éparque à Démétrios Angelos», ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ, *Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*,

- eds. Scholtz, C. - Makris, G. (München-Leipzig, 2000) 223-250.
- MONFASANI, *George of Trepizond* J. MONFASANI, *George of Trepizond. A biography and a study of his rhetoric and logic* (Leiden, 1976).
- MORAUX *et al.*, *Aristoteles Graecus* P. MORAUX *et al.*, *Aristoteles Graecus, Die Griechischen Manuskripte des Aristoteles*, [PERIPATOI, Philologisch-Historische Studien zum Aristotelismus, Band 8] (Berlin, 1976).
- NAUMANN, *Lipsiensis* A. G. R. NAUMANN, *Catalogus Librorum Manuscriptorum qui Bibliotheca Senatoria Civitatis Lipsiensis Assservantur* (Grimae, 1838).
- NOUSIA, *Textbooks* F. NOUSIA, *Byzantine textbooks of the Palaeologan period*, [Studi e Testi, 505] (Città del Vaticano, 2016).
- OMONT, *Bruxelles* H. OMONT, *Catalogue des Manuscrits Grecs de la Bibliothèque Royale de Bruxelles et des autres Bibliothèques Publiques de Belgique* (Paris, 1885).
- OMONT, *Catalogue, I - III* H. OMONT, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, v. I* (Paris, 1886 - 1888).
- OMONT, *Suisse* H. OMONT, «Catalogue des manuscrits grecs des Bibliothèques de Suisse», *Centralblatt für Bibliothekswesen*, v. III (1886) 385 - 452.
- OCP *Orientalia Christiana Periodica*.
- PALAU, *Learning Greek* C. A. PALAU, «Learning Greek in fifteenth-century Constantinople», *Studies in Greek Manuscripts* [Testi, Studi, Strumenti 24] (Spoleto, 2008) no. 11, 219-234.
- PALAU, *Legature Constantinopolitane* C. A. PALAU, «Legature costantinopolitane del monasterio di Prodromo Petra tra i manoscritti di Giovanni di Ragusa (†1443)», *Studies in Greek Manuscripts*, [Testi, Studi, Strumenti 24] (Spoleto, 2008) no. 12, 235-280.
- PALAU, *Library* C. A. PALAU, «The library of the monastery of Prodromos Petra», *Studies in Greek Manuscripts* [Testi, Studi, Strumenti 24] (Spoleto, 2008) no. 10, 209-218.
- PALAU, *The manuscript production* C. A. PALAU, «The manuscript production in

- the Monastery of Prodromos Petra (twelfth-fifteenth centuries)», *Studies in Greek* [Testi, Studi, Strumenti 24] (Spoleto, 2008) no. 9, 197-208.
- PALAU-ATSALOS, I colleghi di Giorgio Baiophoros C. A. PALAU, B. ATSALOS, «I colleghi di Giorgio Baiophoros: Stefano di Medea, Giorgio Crisococca, Leon Atrapas», *Studies in Greek* [Testi, Studi, Strumenti 24] (Spoleto, 2008) no. 14, 303-344.
- PALAU-LUCÀ, Nuovo manoscritto palinsesto C. A. PALAU - S. LUCÀ, «Un nuovo manoscritto palinsesto di Giorgio Baiophoros», *Studies in Greek* [Testi, Studi, Strumenti 24] (Spoleto, 2008) no. 13, 281-301.
- PG J.-P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus, Series graeca*, v. 1-161 (Paris, 1857-66).
- PL J.-P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus, Series latina*, v. 1-221 (Paris, 1844-80).
- PLP *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, erstellt von E. Trapp - R. Walther *et al.*, v. I-XII (Wien, 1976- 1994).
- POLITIS-PAPPA, Γεννάδειος M. POLITIS, - E. PAPPA, *Κατάλογος έκθεσης χειρογράφων Γενναδείου Βιβλιοθήκης* (Αθήνα, 2004).
- PONTANI, *Ulisse* F. PONTANI, *Sguardi su Ulisse, La Tradizione Esetica Greca All'Odissea* (Roma, 2005).
- RABE, *Sylloge* H. RABE, *Prolegomenon Sylloge, Rhetores Graeci*, v. XIV (Lipsiae, 1931).
- REVILLA, *Catalogo* P.A. REVILLA, *Catalogo de los Códices Griegos de la Biblioteca de el Escorial*, v.I. (Madrid, 1936).
- RÉB *Revue des Étude Byzantines*
- REG *Revue des Études Grecques.*
- RHT *Revue d'Histoire des Textes*
- RSBN *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*
- RSBS *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*
- RGK E. GAMILLSCHEG, - D. HARLFINGER, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, Bd. I - III (Wien, 1981-1997).
- RICHARD, *British* M. RICHARD, *Inventaire des manuscrits Grecs du British Museum, Publications de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes* (Paris, 1952).
- RHM *Römische historische Mitteilungen*

- ROSTAGNO-FESTA, *Indice*
- SAMBERGER I-II
- SCHAILOR, *Yale* I-III
- SCHARTAU, *Haunienses*
- Scholarios*
- SCHREINER, *Cod. Vat. gr.*
- STEVENSON, *Palatini gr.*
- STEVENSON, *Reginae et Pii II*
- STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*
- STUEMUND-COHN, *Berlin*
- SBN
- SMU
- TANNERY, *Quadrivium*
- E. ROSTAGNO, - N. FESTA, *Indice dei Codici Greci Laurenziani*, Stud. Ital. di. fil. class. I (1893).
- Catalogi Codicum Graecorum qui in Minoribus Bibliothecis Italicis Asservantur*, by SAMBERGER, C. v. I-II (Lipsiae, 1965-1968).
- B. A. SCHAILOR, *Catalogue of Medieval and Renaissance Manuscripts in the Beinecke Rare Book and Manuscripts Library Yale University*, v. I-III (New York, 1984-1992).
- B. SCHARTAU, *Codices Graeci Haunienses*, Museum Tusculanum Press (Copenhagen, 1994).
- Oeuvres Complètes de Georges Scholarios / Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου Ἄπαντα τὰ Εὕρισκόμενα*, pub. par L. Petit - X.A. Sidéridès - M. Jugie, v. I-VIII (Paris, 1928-1936).
- P. SCHREINER, *Codices Vaticani graeci. Codices 867-932* (Vaticano, 1988).
- H. STEVENSON, *Codices Manuscripti Palatini graeci Bibliothecae Vaticanae* (Roma, 1885).
- H. STEVENSON, sen. *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manuscripti recensiti iubente Leone XIII Porn. Max. Codices manuscripti graeci Reginae Svecorum et Pii PP. II Bibliothecae Vaticanae descripti, Praeside I.B. Cardinali episcopo Portuensi, S.R.E. Bibliothecario, recensuit et digessit H. Stevenson Senior* (Romae, 1888).
- C. STORNAJOLO, *Codices Urbinates Graeci Bibliothecae Vaticanae* (Romae, 1895).
- W. STUEMUND, - L. COHN, *Verzeichniss der Griechischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin* (Berlin, 1890).
- Studi Bizantini e Neoellenici*
- Studi Medievali e Umanistici*
- P. TANNERY, *Quadrivium de Georges Pachymère, ou Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων, ἀριθμητικῆς, μουσικῆς, γεωμετρίας καὶ*

- ἀστρονομίας, texte révisé et établi par le R. P. E. STÉPHANOU A. A, Preface par le R. P. V. LAURENT, [Studi e Testi 94], (Città del Vaticano, 1940).
- TIFTIXOGLU, *Katalog* V. TIFTIXOGLU, *Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München, Band. 1, Codices graeci Monacenses 1-55* (Wiesbaden, 2004).
- TM *Travaux et mémoires*
- TURYN, *Aeschylus* A. TURYN, *The Manuscript Tradition of the Tragedies of Aeschylus* (Hildesheim, 1967).
- TURYN, *Codices Vaticani Graeci* A. TURYN, *Codices Graeci Vaticani Saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi* (Città del Vaticano, 1964).
- TURYN, *Dated Greek Manuscripts - Italy* A. TURYN, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy, v. I-II, Urbana-Chicago-London, University of Illinois Press* (Illinois, 1972).
- TURYN, *Euripides* A. TURYN, *The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides*, [Illinois Studies in Language and Literatur 43] (Illinois, 1957· ανατ. Roma, 1970).
- VASSIS, *Initia Carminum Byzantinorum* I. VASSIS, *Initia Carminum Byzantinorum*, [Supplementa Byzantina, Texte und Untersuchungen. Heraus. von H.-G. Beck, - A. Kambylis, - R. Keydell, Band 8] (Berlin, 2005).
- VG, *Schreiber* M. VOGEL, - V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Zentralblatt für Bibliothekswesen, Beih. 33* (Leipzig, 1909).
- VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken* O. VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien, Inangural - Dissertation, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή* (München, 1954).
- Vratislaviensi *Catalogus Codicum Graecorum qui in Bibliotheca Urbica Vratislaviensi, a Philologis Vratislaviensibus Compositus Civitatis Vratislaviensis Sumptibus Impressus, Prostat apud Guilelmum Koebnerum* (Vratislaviae, 1889).

- VV
WALZ, *Rhetores I-IX*
- WSt
WBS
WILSON, *Byzantium-Italy*
- WILSON, *Libraries*
- ΒΕΗΣ, *Μέγα Σπήλαιον*
- ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ, I-III
- ΓΕΛΕΩΝ, *Χρονικά*
- ΔΙΕΕΕ
- ΔΟΥΚΑΣ, *Ιστορία*
- ΕΕΒΣ
ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Μεγίστη Λαύρα*
- ΖΩΡΑΣ, *Τραπεζούντιος*
- ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*
- ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, *Ευγγραφή*
- Κωνσταντίνου Λασκάρεως Γραμματική*
- Vizantijskij Vremmenik.*
C. WALZ, *Rhetores Graeci*, v. I-IX (Paris, 1822-1836).
Wiener Studien
Wiener Byzantinische Studien
N.G. WILSON, *From Byzantium to Italy, Greek Studies in the Italian Renaissance* (London, 1992).
N.G. WILSON, «The Libraries of the byzantine World», *Greek, Roman and Byzantine Studies* v. 8 (1967) 53-80.
N.A. BEES, *Verzeichnis der Griechischen Handschriften des Peloponnesischen Klosters Mega Spilaeon, Band I.* (Leipzig, 1915).
Ε. ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ (εκδ.), *Ἰωσήφ Μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου τὰ Εὐρεθέντα*, τ. I-III (Λειψία, 1768-84).
Μ.Ι. ΓΕΛΕΩΝ, *Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ακαδημίας, Ἱστορικαὶ Εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς 1454-1830* (Κωνσταντινούπολη, 1883).
Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρίας τῆς Ἑλλάδος.
DUCAS, *Michaelis Ducae Nepotis Historia Byzantina*, μτφρ. Bekker, I. [CSHB] (Bonnae, 1834).
Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ - Σ. ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, *Κατάλογος των κωδίκων της Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν ἀγίῳ ὄρει)* (Παρίσι, 1925).
Γ. Θ. ΖΩΡΑΣ, *Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καὶ αἱ πρὸς Ἑλληνοτουρκικὴν Συνεννόησιν προσπάθεια αὐτοῦ (ἢ «Περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως» ἀνέκδοτος πραγματεία)* (Ἀθήνα, 1954).
Ε. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, «Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Προδρόμου - Πέτρας στὴν Κωνσταντινούπολη», *Ἑλληνικά* 21 (1968) 3-39.
Critobuli Imbriotae Historiae, Ευγγραφῆς Ἱστοριῶν, ἐκδ. D.R. REINSCH, [CFHB 22] (Berlin, 1983).
Γραμματικὴ Κωνσταντίνου Λασκάρεως τοῦ

- Βυζαντίου, ἡ ὠφελιμοτάτη κ(αὶ) ἀναγκαιοτάτη, παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων (Βενετία, 1808).
- ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἀργυροπούλεια Σ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἀργυροπούλεια, Ἰωάννου Ἀργυροπούλου λόγοι, πραγματεῖαι, ἐπιστολαί, προσφωνήματα, ἀπαντήσεις καὶ ἐπιστολαὶ πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν υἱὸν Ἰσαάκιον. Ἐπιστολαὶ καὶ Ἀποφάσεις περὶ αὐτῶν (Ἀθήνα, 1910).
- ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἐκθεσις Σ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, with critical notes and indices (London, 1902).
- ΛΑΜΠΡΟΣ, Κατάλογος, I - II Σ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὅρους Ἑλληνικῶν κωδίκων, τ. I - II (Cambridge, 1895-1900).
- ΛΑΜΠΡΟΣ, ΠΠ, Α'-Δ' Σ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακὰ, τ. Α' - Δ' (Ἀθήνα, 1912 - 1926).
- ΛΑΟΝΙΚΟΣ, Ἱστορία I-II *Laonici Chalcocandyiae Historiarum demonstrationes*, ed. E. DARKO, v. I- II, Editiones Criticae Scriptorum Graecorum et Romanorum (Budapest, 1922-23).
- ΜΝΕ Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Άννα Παλαιολογίνα Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Άννα Παλαιολογίνα Νοταρᾶ, μιὰ τραγικὴ μορφή ἀνάμεσα στὸν βυζαντινὸ καὶ τὸν νέο ἑλληνικὸ κόσμον (Βενετία, 2004).
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας Θ. Δ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Κατάλογοι τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης, τ. Α', Χειρόγραφα (Ἀλεξάνδρεια, 1945).
- ΝΕ Νέος Ἑλληνομνήμων
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἤτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων, τ. Α'-Ε' (Bruxelles, 1891 - 1915 [επανεκδ. 1963]).
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Βιβλιοθήκαι τῆς νήσου Λέσβου Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τῆς

- νήσου Λέσβου Ἑλληνικῶν Χειρογράφων», *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Παράρτημα του ΙΕ' τόμου* (Κωνσταντινούπολη, 1884).
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Φιλάγριος
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Θεόδωρος Ἀγαλλιανός
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Κωδικογράφοι
- ΠΟΛΙΤΗΣ, ΕΒΕ
- ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, ΕΒΕ
- ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Πάτμος
- ΣΤΑΘΗΣ, Ἅγιον Ὄρος Ι-ΙΙ
- ΤΑΤΑΚΗΣ, Φιλοσοφία
- ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἅγ. Τριάδος Χάλκης
- ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Καμαριώτισσα
- Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Ἰωσήφ Φιλάγρης ἢ Φιλάγριος, Διδακτορική Διατριβή (Θεσσαλονίκη, 1978).
- Χ.Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνη Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του, μία νέα ἱστορική πηγή περὶ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους (Αθήνα, 1966).
- Χ.Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Ἑλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Αναγεννήσεως (Αθήνα, 1961).
- Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ, Κατάλογος Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἀρ. 1857-2500 (Αθήναι, 1991).
- Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, - Α. Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (Αθήναι, 1892).
- Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη (Αθήνα, 1890).
- Γ.Θ. ΣΤΑΘΗΣ, Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς. Ἅγιον Ὄρος τ. Ι-ΙΙ (Αθήνα, 1975).
- Β. Ν. ΤΑΤΑΚΗΣ, Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία, μτφρ. ἀπὸ τα γαλλικά Ε.Κ. ΚΑΛΠΟΥΡΤΖΗ, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας (Αθήνα, 1977).
- ΔΙΑΚ. Α. ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Περιγραφικὸς Κατάλογος τῶν Χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τ. Β' - τμῆμα χειρογράφων Ἅγ. Τριάδος (Κωνσταντινούπολη, 1953).
- ΔΙΑΚ. Α. ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Περιγραφικὸς Κατάλογος τῶν Χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ

- Πατριαρχείου, τ. Α' - τμήμα
χειρογράφων Παναγίας
Καμαριωτίσσης (Κωνσταντινούπολη,
1953).
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Βρυέννιος
- ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, Έρωτήματα
- ΧΡΥΣΟΛΩΡΑΣ-ΓΟΥΑΡΙΝΟΣ, Έρωτήματα
- Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ο Ίωσήφ Βρυέννιος και ή
Κρήτη κατά τὸ 1400 (Αθήναι, 1947).
- Demetrii Chalcondylae erotemata de octo
orationis partibus cum nonnullis utilibus
regulis, graece* (Mediolani, 1493).
- Έρωτήματα τοῦ Χρυσολωρᾶ· Περί
ἀνωμάτων ῥημάτων· Περί
σχηματισμοῦ τ(ῶν) χρόνων ἐκ τ(οῦ)
Χαλκονδύλου· Τὸ τέταρτον τοῦ Γαζή,
περί συντάξεως· Περί ἐγκλητικῶν·
Γνώμαι μονόστιχοι ἐκ διαφόρων
ποιητῶν· Κάτων· Έρωτήματα τοῦ
Γουαρινοῦ· ἐκδ. Ἄλδου Μανουτίου
(Βενετία, 1517).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ελληνική παιδεία αποτέλεσε ένα από τα βασικότερα συστατικά του βυζαντινού πολιτισμού. Το Βυζάντιο κληρονόμησε από την Ελληνιστική Ανατολή και υιοθέτησε την παράδοση των γραμμάτων της κλασικής Ελλάδας, αφομοιώνοντάς την στα δικά του δεδομένα και διασώζοντάς την από τον κίνδυνο της λήθης. Τα έπη του Ομήρου, οι τραγωδίες του Αισχύλου του Σοφοκλή και του Ευριπίδη, οι κωμωδίες του Αριστοφάνη, το *Όργανον* του Αριστοτέλη, τα έργα των μεγάλων μαθηματικών της αρχαιότητας αντεγράφησαν από επώνυμους βυζαντινούς διδασκάλους και κωδικογράφους σε μεγάλο αριθμό χειρογράφων, ενώ παράλληλα διδάσκονταν στις νέες γενεές βυζαντινοπαίδων, που επρόκειτο στη συνέχεια να καταλάβουν θέσεις της αυτοκρατορικής και πατριαρχικής γραμματείας. Η υιοθέτηση της μικρογράμματης ελληνικής γραφής τον 9ο αι., η «Μακεδονική» και «Κομνήνεια» αναγέννηση αποτέλεσαν μερικά από τα γεγονότα που προκάλεσαν περιόδους πνευματικής ακμής στην αυτοκρατορία, με επίκεντρο την ελληνική παιδεία. Ωστόσο, εξίσου σημαντική υπήρξε και η ύστατη πνευματική άνθιση, γνωστή και ως «Παλαιολόγεια» αναγέννηση, η οποία θα μπορούσε να διακριθεί σε εκείνην του 13ου και στην ύστατη του 15ου αιώνα.

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 επέφερε την οριστική πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όχι όμως και την απώλεια και καταστροφή της ελληνικής παιδείας. Ποια υπήρξαν τα χαρακτηριστικά αυτής της «Παλαιολόγειας» αναγέννησης των γραμμάτων που την κατέστησαν δυνατή όχι μόνο να επιβιώσει ενός τέτοιου ολέθριου γεγονότος, όπως υπήρξε η άλωση, αλλά και να επιδράσει αποφασιστικά στον χώρο της παιδείας στη Δύση; Η παρούσα έρευνα με τον τίτλο: «Η Παιδεία στην Κωνσταντινούπολη τον 15ο αι.», επιχειρεί να παρουσιάσει τους τρόπους με τους οποίους η ελληνική παιδεία συνέχισε να διδάσκεται και να ακμάζει σε μια αυτοκρατορία που έπνεε τα λοίσθια ενώ, παράλληλα, κατάφερε να διαδοθεί στη Δύση και να διασωθεί έως τις μέρες μας.

Η δική μας προσέγγιση θα συνεχίσει την έρευνα εκεί όπου την άφησαν ειδικές μελέτες για την παιδεία. Έχοντας ως βάση τα σημαντικά έργα των Fuchs για τα σχολεία στην Κωνσταντινούπολη¹ και Paul Lemerle για τον πρώτο βυζαντινό Ουμανισμό², οι εξίσου σημαντικές διδακτορικές διατριβές των Κωνσταντινίδη και Νέσσερη αποτελούν τα κύρια έργα αναφοράς για τη βυζαντινή παιδεία από τον 12ο μέχρι και τα μέσα του 14ου αι. Συγκεκριμένα, ο

¹ F. FUCHS, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, [Byzantinisches Archiv, Heft. 8] (Leipzig, 1926).

² P. LEMERLE, *Ο πρώτος βυζαντινός Ούμανισμός, σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αι.*, μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου (Αθήνα, 1981).

Καθηγητής κ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδης μέσα από το έργο του *Higher Education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1204-ca. 1310)*³, καλύπτει μια ταραγμένη περίοδο για την αυτοκρατορία όπου εξαιτίας της πρώτης αλώσεως από τους σταυροφόρους το 1204 και της μετατόπισης του κέντρου βάρους στην Ανατολή, αλλά και της μετέπειτα ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης το 1261, όλοι οι τομείς και τα χαρακτηριστικά της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ευρέθησαν σε μία διαδικασία διαρκούς αναζήτησης των παραδοσιακών δομών και επαναφοράς της παλαιάς τους αίγλης. Η παιδεία, βασικός τομέας υπεροχής του ελληνόφωνου Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους, ήταν αδύνατον να παραμείνει ανεπηρέαστη. Επιπρόσθετα, ο Η. Νέσσερης στη διδακτορική του διατριβή με τίτλο *Η Παιδεία στο Βυζάντιο κατά τον 12ο αι.*⁴ παρουσιάζει λεπτομερώς την κατάσταση στην αυτοκρατορία πριν την απώλεια της πρωτεύουσας με ιδιαίτερη έμφαση στην «Κομνήνεια» Αναγέννηση και την πνευματική άνοδο στα διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα της πρωτεύουσας. Ωστόσο, η τελευταία περίοδος του Βυζαντίου παρέμενε έως τώρα *terra incognita*, αν και πολλές μελέτες και μονογραφίες ασχολήθηκαν μεμονωμένα με αυτή. Ο Καθηγητής Ν. G. Wilson μέσα από το βιβλίο του *From Byzantium to Italy*⁵ αλλά και το άρθρο του «*The Libraries of the byzantine World*»⁶ αγγίζει ακροθιγώς τη συγκεκριμένη περίοδο με επιλεκτικές αναφορές σε διαπρεπείς λογίους, όπως ο Μανουήλ Χρυσολωράς και οι βιβλιοθήκες του 15ου αι., ενώ η Σ. Μεργιαλή στην εκδιδόμενη μορφή της διδακτορικής της διατριβής εξετάζει κυρίως στους λογίους της περιόδου⁷. Παράλληλα, οι λεπτομερείς μονογραφίες για λογίους και διδασκάλους της περιόδου, όπως εκείνη του Καθηγητή J.W. Barker για τον Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο⁸, του Καθηγητή Η. Hunger για τον Ιωάννη Χορτασμένο⁹ και του Λέκτορα Δ. Γ. Γεωργακόπουλου για τον Μιχαήλ Αποστόλη¹⁰ όπως επίσης και οι έρευνες σχετικά με αντικείμενα εκπαιδευτικής διαδικασίας, όπως της ερευνήτριας Φ. Νούσια *Byzantine Textbooks of the Palaeologan Period*¹¹ παρουσιάζουν σημαντικές πτυχές του αντικειμένου της παιδείας. Παρολαυτά, μια συστηματική και σφαιρική μελέτη της περιόδου απουσίαζε.

Χρονική αφετηρία της παρούσας μελέτης αποτελεί η άνοδος του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου στον αυτοκρατορικό θρόνο, γεγονός το οποίο

³ CONSTANTINIDES, *Education*.

⁴ Η. ΝΕΣΣΕΡΗΣ, *Η Παιδεία στο Βυζάντιο κατά τον 12ο αι.*, αδημοσίευτη διατριβή (Ιωάννινα, 2014).

⁵ WILSON, *Byzantium-Italy*.

⁶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Libraries*.

⁷ S. MERGIALI, *L'Enseignement et les Lettrés pendant L'époque des Paléologues (1261-1453)*, Société des Amis du peuple Centre d'études Byzantines (Athènes, 1996).

⁸ BARKER, *Manuel II Palaeologus*.

⁹ HUNGER, *Chortasmenos*.

¹⁰ Δ.Σ. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Βίος και τὸ ἔργο τοῦ λογίου κωδικογράφου Μιχαήλ Αποστόλη (1420/22-1478)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Ιωάννινα, 2009).

¹¹ F. NOUSIA, *Byzantine textbooks of the palaeologan period*, [Studi e Testi] (Città del Vaticano, 2016).

αποτελέσει την αφορμή μιας μεγάλης πνευματικής ακμής στους κύκλους των λογίων της Κωνσταντινούπολης, η οποία έμελλε να ήταν και η τελευταία. Αν και οι Οθωμανοί βρίσκονται προ των πυλών, περιορίζοντας ουσιαστικά τη αυτοκρατορική δικαιοδοσία εντός των τειχών της βασιλεύουσας¹², οι βυζαντινοί λόγιοι συνεχίζουν, να μελετούν, να συζητούν και να ερμηνεύουν τα αρχαία κλασσικά κείμενα. Κάθε πολιτική εξέλιξη της περιόδου αποτελεί αφορμή για φιλοσοφικές και πνευματικές αναζητήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι συνομιλίες για την ένωση των Εκκλησιών στη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας στα 1438-1439, γεγονός που αποτέλεσε έναυσμα ενός φιλοσοφικού οίστρου γύρω από τις θέσεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

Ωστόσο, βασικό στοιχείο αυτής της βυζαντινής πνευματικής ανάπτυξης του 15ου αι. στην πρωτεύουσα αποτέλεσε η μαζική άφιξη Ιταλών ουμανιστών και η συμμετοχή τους στην εκεί εκπαιδευτική διαδικασία. Οι πολυάριθμες βυζαντινές αντιπροσωπείες στα τέλη του 14ου αι. στη Δύση -το ταξίδι του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου στην Ευρώπη, οι διπλωματικές αποστολές του Μανουήλ Χρυσολωρά στα διάφορα κρατίδια της Ιταλίας κ.ά.- κίνησαν το ενδιαφέρον και την πνευματική δίψα των πλουσίων Δυτικών που μετά την άφιξή τους στην Κωνσταντινούπολη ξοδεύουν μεγάλα χρηματικά ποσά για τη σπουδή τους κοντά σε επιφανείς βυζαντινούς λογίους, αλλά και για την αντιγραφή και απόκτηση πολυάριθμων ελληνικών χειρογράφων για τις προσωπικές τους συλλογές. Το βυζαντινό εκπαιδευτικό σύστημα διαμορφώθηκε αναλόγως για την κάλυψη των νέων αναγκών, ενώ δεν είναι λίγοι οι βυζαντινοί δάσκαλοι που είτε βλέποντας το τέλος να πλησιάζει είτε μετά την άλωση καταφεύγουν στην Ιταλία, η οποία μετατρέπεται σε μια νέα υποσχόμενη εστία της ελληνικής παιδείας.

Από την άλλη πλευρά όμως, αρκετοί είναι οι βυζαντινοί διδάσκαλοι που, διατηρώντας βαρύ το ένδυμα της ορθοδοξίας¹³, παρέμειναν πίσω και, παρά την λεηλασία, κατάφεραν να επανεκκινήσουν σχεδόν αμέσως την εκπαιδευτική διαδικασία της ελληνικής παιδείας στην Κωνσταντινούπολη με όσα μέσα είχαν διαθέσιμα, ορισμένοι μάλιστα λόγιοι επεχείρησαν να επηρεάσουν ακόμη και τον ίδιο τον κατακτητή.

Βασικότατο εργαλείο του όλου εγχειρήματος αποτέλεσε η ενδελεχής μελέτη των πηγών και μάλιστα των κοσμικών χειρογράφων της περιόδου που φυλάσσονται σε πολλές βιβλιοθήκες, κυρίως εκείνες του Βατικανού, της Ρώμης, της Βενετίας, της Βιέννης, των Παρισίων, αλλά και διαφόρων μονών του Αγίου Όρους. Πολλά από αυτά υπήρξαν διδακτικά εγχειρίδια των βασικών

¹² Μαζί με τα εδάφη του «Δεσποτάτου» του Μορέως στην Πελοπόννησο, όπως επίσης και μερικά νησιά του Αιγαίου.

¹³ Όπως χαρακτηριστικά είπε ο Λουκάς Νοταράς «Κρειττότερόν ἐστιν εἶδεναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακίολιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν Λατινικήν», βλ. ΔΟΥΚΑΣ, *Ιστορία*, 264.14-16.

αντικειμένων του βυζαντινού *curriculum -Trivium και Quadrivium-*, τα οποία φέρουν παρασελίδια σχόλια και διάστιχες γλώσσες από τα χέρια διδασκάλων και λογίων της περιόδου, ενώ τα ποικίλα σημειώματα στους κολοφώνες και τις ώες μας επιτρέπουν την ανασύσταση σχολείων και βιβλιογραφικών εργαστηρίων, την ταυτοποίηση μαθητών κ.ά. Σημαντικό ρόλο στην έρευνά μας διαδραμάτισε η εξέταση της αλληλογραφίας των διαφόρων λογίων της περιόδου, όπου και καταγράφονται οι μεταξύ τους σχέσεις, οι ανταλλαγές βιβλίων και πνευματικών έργων, αλλά και η ακριβέστερη τοποθέτησή τους στο χώρο και στο χρόνο. Έχοντας όλα τα προαναφερθέντα στοιχεία ως γερά θεμέλια, ακολούθησε η μελέτη της εκτενούς δευτερεύουσας βιβλιογραφίας, η οποία βοήθησε τα μέγιστα για την αξιολόγηση και εκτίμηση δεδομένων από διαφορετικές οπτικές γωνίες, ώστε να καταλήξουμε στο ολοκληρωμένο αποτέλεσμα, το οποίο έχετε σήμερα στα χερίά σας.

Η παρούσα διατριβή αποτελείται από δύο μέρη και συνολικά από έξι κεφάλαια -τέσσερα κεφάλαια στο πρώτο μέρος και δύο κεφάλαια στο δεύτερο μέρος.

Το πρώτο κεφάλαιο ασχολείται αποκλειστικά με την περίοδο της βασιλείας του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου και την εξέταση του πνευματικού κύκλου των λογίων της αυτοκρατορικής αυλής. Ορόσημο αποτελεί το έτος 1402 και η μάχη της Άγκυρας που οδήγησε στην έστω και προσωρινή ηρεμία και ειρήνη στη ζωή της αυτοκρατορίας, έχοντας αντίκτυπο στον τομέα των γραμμάτων και των επιστημών. Έντονη είναι η διαφορά των λογίων που περιστοιχίζουν τον Αυτοκράτορα μέχρι και τα τέλη του 14ου αι. από την νέα γενιά των μαθητών τους, που στις αρχές του 15ου αι. αναλαμβάνουν τα ηνία της παιδείας και συνεχίζουν να φιλοσοφούν και να μελετούν εντός του αυτοκρατορικού παλατίου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια εντοπισμού των σχολείων και άλλων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων εντός των τειχών της πρωτεύουσας, όπως παραδίδονται μέσα από τις πηγές. Το αυτοκρατορικό σχολείο στον *Ξενώνα του Κράλη*, το «Πατριαρχικό σχολείο» της Αγίας Σοφίας, τα εκπαιδευτήρια στις διάφορες μονές της πρωτεύουσας, αλλά και το ιδιωτικό σχολείο των Ευγενικών, αποτελούν μερικά από τα ιδρύματα που εξετάζει η παρούσα έρευνα. Παρουσιάζουμε τους διδασκάλους, λογίους και μαθητές που έδρασαν σε αυτά, όπως επίσης και τα χειρόγραφα - διδακτικά εγχειρίδια που χρησιμοποιήθηκαν κατά την εκπαιδευτική διαδικασία.

Συνακόλουθα, στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται η παρουσία Ιταλών ουμανιστών, οι οποίοι μαθήτευσαν σε βυζαντινά σχολεία με σκοπό να γίνουν μέτοχοι της ελληνικής παιδείας, καθώς και η συμμετοχή τους στον πνευματικό κύκλο του Μανουήλ Β'. Η παρουσία τους στην Κωνσταντινούπολη, οι επαφές τους με βυζαντινούς λογίους αλλά και η απόκτηση ελληνικών χειρογράφων αποτελούν τους κύριους άξονες. Επιπρόσθετα, μέσα από την εξέταση της

επανόδου τους στη Δύση και την εκεί μεταφορά μεγάλου αριθμού ελληνικών κωδίκων, παρουσιάζεται η μετάβαση της ελληνικής-βυζαντινής παιδείας στη Δύση και στις πόλεις-κράτη της Ιταλίας, η οποία αργότερα ενισχύθηκε από την αθρόα άφιξη των προσφύγων βυζαντινών διδασκάλων στα ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα της ιταλικής Αναγέννησης.

Τέλος, το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους αναφέρεται αποκλειστικά στην «Πατριαρχική Σχολή» και τη δράση της ακόμη και μετά την άλωση. Αν και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία της Κωνσταντινούπολης πριν την πτώση, ο πρωταγωνιστικός της ρόλος εφάνη κατά τις πρώτες δεκαετίες της οθωμανοκρατίας. Με την απουσία της πολιτικής εξουσίας και ενός λογίου Αυτοκράτορα, ο Πατριάρχης χρήζεται προστάτης και συνεχιστής της παιδείας και των ελληνικών γραμμάτων. Με μια μικρή διακοπή κατά την άλωση και την αλλαγή εξουσίας στην Πόλη, η παιδεία μέσω του Πατριαρχείου φαίνεται να επανεκκινεί και να ανθεί με όσα μέσα και πόρους είχε πλέον διαθέσιμα. Ωστόσο, φαίνεται να υπήρξαν αρκετά για να προξενήσουν το ενδιαφέρον ακόμη και του ιδίου του φιλομαθή Σουλτάνου Μωάμεθ Β', ο οποίος με την σειρά του προχώρησε στη σύσταση μιας πλούσιας βιβλιοθήκης αλλά και τη δημιουργία ενός νέου ελληνικού βιβλιογραφικού εργαστηρίου.

Το δεύτερο μέρος εξετάζει την έμπρακτη διαδικασία της παιδείας του 15ου αι. Συγκεκριμένα, το πέμπτο κεφάλαιο αφορά στην ανασύνθεση της διδασκαλίας του βυζαντινού *curriculum* -*Trivium* και *Quadrivium*- μέσα από την αναζήτηση των διδακτικών εγχειριδίων που χρησιμοποιήθηκαν στην εκμάθηση των διαφόρων αντικειμένων. Κώδικες, οι οποίοι φέρουν κλασικά κείμενα με παρασελίδια σχόλια και σημειώματα από διδασκάλους, μαθητές, λογίους, κωδικογράφους κ.ά. του 15ου αι., εντοπίζονται μέσα από τις συλλογές των διαφόρων μεγάλων βιβλιοθηκών και εντάσσονται στο όλο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας της πρωτεύουσας. Επιπρόσθετα, το εκτενές έκτο κεφάλαιο, σε συνάρτηση με το προηγούμενο, παρουσιάζει το περιεχόμενο των διαφόρων βιβλιοθηκών, της Αυτοκρατορικής, της Πατριαρχικής, των μοναστικών βιβλιοθηκών, αλλά και των βιβλίων που βρίσκονταν στην κατοχή των λογίων, τις ιδιωτικές βιβλιοθήκες.

Στο μέρος των Παραρτημάτων, περιλαμβάνονται η εξέταση των βιβλιογραφικών εργαστηρίων της μονής του Τιμίου Προδρόμου *ἐν Πέτρα* και της Θεοτόκου των Οδηγών τον 15ο αι. ως Παράρτημα Α', η συλλογή των ελληνικών κωδίκων του Ιταλού ουμανιστή Φραγκίσκου Φιλέλφου, τους οποίους απέκτησε μετά την επάνοδό του στην Ιταλία από την Κωνσταντινούπολη ως Παράρτημα Β' και τέλος η Ελληνική Βιβλιοθήκη κοσμικών χειρογράφων του Σεραγίου του Μωάμεθ Β' μετά την Άλωση ως Παράρτημα Γ'.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΜΑΝΟΥΗΛ Β' ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ ΚΑΙ Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΤΟΥ
ΚΥΚΛΟΣ

Ο Μανουήλ Β' Παλαιολόγος θεωρείται αναμφισβήτητα ένας από τους λογιότερους Αυτοκράτορες που ανέβηκαν στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Η λαμπρή εκπαίδευση που έλαβε, η πληθώρα των πνευματικών του έργων αλλά και ο κύκλος των λογίων που τον περιστοιχίζε, σύμφωνα με τις επιστολές του, αποτελούν αδιάσειστες μαρτυρίες της πνευματικότητάς του. Επιπρόσθετα, οι εξωτερικοί κίνδυνοι αλλά και τα εσωτερικά προβλήματα της αυτοκρατορίας τα οποία έπρεπε να αντιμετωπίσει κατά την περίοδο της βασιλείας του καθιστούν την προσωπικότητα του ακόμη πιο σημαντική.

Γεννημένος πορφυρογέννητος στις 27 Ιουνίου του 1350, ο Μανουήλ υπήρξε το τρίτο παιδί του Αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου και της Ελένης Καντακουζηνής Παλαιολογίνας¹⁴. Πρόκειται για μια περίοδο καταστροφική για την εναπομείνασα Βυζαντινή Αυτοκρατορία αφού ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου και του πεθερού του Ιωάννη Σ' Καντακουζηνού ακόμη συνεχιζόταν ενώ είχε προηγηθεί ο εμφύλιος των δύο Ανδρονίκων - Β' και Γ'¹⁵. Παράλληλα, οι εξωτερικοί κίνδυνοι και συγκεκριμένα η Οθωμανική απειλή με τον νέο εμίρη Μουράτ Α' και την επεκτατική του πολιτική στα Βαλκάνια κρεμόταν ως δαμόκλειος σπάθη πάνω από τα λιγοστά εδάφη της Αυτοκρατορίας και την ίδια την πρωτεύουσά¹⁶. Το μέλλον έμοιαζε δυσοίωνο για τον νεαρό Μανουήλ, ο οποίος ενεπλάκη στα πολιτικά δρώμενα παρά τη θέλησή του και πιθανόν εν αγνοία του σε πάρα πολύ μικρή ηλικία. Κατά τις συνομιλίες του πατέρα του Ιωάννη Ε' με τον Πάπα Ιννοκέντιο Σ', ο Αυτοκράτορας ζητάει το 1355 δεκαπέντε γαλέρες με 500 ιππείς άνδρες, πέντε μικρότερα σκάφη και 1000 άνδρες πεζικού για την αντιμετώπιση των Οθωμανών. Ως αντάλλαγμα υποσχόταν την υποταγή της ορθόδοξης εκκλησίας στη ρωμαιοκαθολική έδρα του Αγίου Πέτρου, αλλά και την λατινοποίηση των Βυζαντινών μεταξύ των οποίων και του πρωτότοκου του υιού Ανδρονίκου. Χαρακτηριστική είναι η

¹⁴ Η ακριβής ημερομηνία γεννήσεως του ταυτοποιήθηκε από τον R.J. LOENERTZ στο άρθρο του «Une erreur sungulière de Laonic Chalcondyle: Le prétendu second mariage de Jean V Paléologue», *RÉB* 15 (1957) 182-183, ο οποίος διόρθωσε το λάθος του Σφραντζή που χρονολογεί τη γέννηση του Μανουήλ δύο χρόνια πιο πριν. Βλ. επίσης DENNIS, *Thessalonica*, 10.

¹⁵ Η παραίτηση του Ιωάννη Σ' Καντακουζηνού από τα δικαιώματα του αυτοκρατορικού θρόνου και η στέψη του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου δεν έλυσαν τα προβλήματα. Αντιθέτως, η κατάσταση δεν άλλαξε καθόλου και οι εμφύλιοι πόλεμοι μεταξύ επίδοξων αυτοκρατόρων συνεχίστηκαν μέχρι και την τελική επικράτηση και στέψη του Μανουήλ Β' το 1391.

¹⁶ Σχετικά με την Οθωμανική κατάκτηση της Θράκης τη συγκεκριμένη περίοδο βλ. I. BELDICEANU-STEINHERR, «La Conquête d'Andrinople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes», *Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines [TM 1]* (1965) 439-461.

παροχή τριών οικημάτων στην Κωνσταντινούπολη για την ίδρυση σχολείων λατινικής γλώσσας στο οποίο θα φοιτούσε όλη η βυζαντινή αριστοκρατία¹⁷. Ως εγγύηση θα έστελνε τον νεαρό Μανουήλ στην παπική αυλή της Αβινιόν¹⁸. Σε περίπτωση αποτυχίας του εγχειρήματος ο Πάπας θα είχε το δικαίωμα να κρατήσει τον Μανουήλ ως υιό του, να τον καταστήσει μέτοχο της Λατινικής παιδείας και του Ρωμαιοκαθολικού δόγματος και να τον αποκαταστήσει ανάλογα με τις δικές του βλέψεις, ενώ ο βυζαντινός πρίγκιπας θα διατηρούσε όλους τους επίσημους τίτλους της Βυζαντινής Αυτοκρατορικής αυλής¹⁹. Τελικώς, οι συνομιλίες οδήγησαν σε αδιέξοδο παρά τις προσπάθειές του Ιωάννη Ε' και ο νεαρός Μανουήλ παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη²⁰.

Στην πρωτεύουσα ο νεαρός Πορφυρογέννητος φαίνεται να έλαβε λαμπρή μόρφωση για την οποία πιθανόν να φρόντισε η βασιλομήτωρ. Κόρη του Αυτοκράτορα Ιωάννη Σ' Καντακουζηνού και της Ειρήνης Ασανίνας, η Ελένη Καντακουζηνή Παλαιολογίνα προερχόταν από ένα οικογενειακό περιβάλλον με υψηλό πνευματικό επίπεδο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο θεός²¹ του

¹⁷ βλ. F., ΜΙΚΛΟΣΙΧ, *Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum graecae et romanae* (Vienna, 1872) 31.9-15: «ἔτι δώσω τῷ πρωτοτόκῳ υἱῷ ἓνα διδάσκαλον λατίνον, ἵνα διδάσκη τοῦτον τά τε γράμματα καὶ τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ἀπὸ βουλῆς τε καὶ γνώμης τοῦ προδηλωθέντος λεγάτου. ἔτι δώσω τρία μεγάλα ὀσπήτια, ἐν οἷς ἵνα κρατῶνται διδασκαλεῖα λατινικῶν γράμματων, ἐγὼ δὲ δώσω ἔργον ἐντελὲς καὶ ἐπίθαλψιν μετὰ καθαρᾶς καρδίας, ἵνα οἱ τῶν ἐνδόξων καὶ εὐπόρων Ρωμαίων παιδες ἀπέρχωνται ἐπὶ τῷ μανθάνειν λατινικὰ γράμματα».

¹⁸ βλ. ΜΙΚΛΟΣΙΧ, *αὐτόθι*, 30.14-17: «ὑπόσχομαι δοῦναι τὸν υἱόν μου, τὸν ἐνδοξότατον καὶ πανευχεστάτον δεσπότην, κῦρον Μανουήλ τὸν Παλαιολόγον, τῷ διαληφθέντι ἀρχιεπισκόπῳ, τοῦτον δὲ ἄξει οὗτος εἰς αὐτὸν τὸν δεσπότην ἡμῶν τὸν πάπαν μετὰ ἐνός κατέργου».

¹⁹ Για το κείμενο της συμφωνίας βλ. ΜΙΚΛΟΣΙΧ, *αὐτόθι*, no. 8, 29-33 (ελληνικά), 33-37 (λατινικά). Το λατινικό κείμενο απαντάται και στο ἔργο C. BARONIUS - O. RAYNALDUS, *Annales ecclesiastici, ann. 1355, nos. 34-36*. βλ. επίσης F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, 5: Regesten von 1342-1453* (Munich, 1965) no. 3052, 42-43 και BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 4-5.

²⁰ Στις μετέπειτα επιστολές προς τον Πάπα, ο Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος επιμένει στην εφαρμογή της συμφωνίας. Σε χρυσόβουλλο στις 7 Νοεμβρίου του 1357 ανανεώνει τις προτάσεις του και επαναλαμβάνει την πρόθεση του να στείλει στην παπική αυλή τον επτάχρονο Μανουήλ. Το κείμενο σώζεται μόνο στη λατινική του έκδοση, βλ. Mézières *Life of Peter Thomas*, ed. SMET, 76-80, Appendix IV, 205. βλ. επίσης O. HALECKI, *Un empereur de Byzance à Rome*, [Travaux historiques de la Société des Sciences et des Lettres de Varsovie, v. III] (Warszawa, 1930) 62. F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, 5: Regesten von 1342-1453* (Munich, 1965) no. 3071, 48. βλ. επίσης BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 5.

²¹ MM, *Acta II*, 56.30-57.1: «τόν τε περιπόθητον θεῖον τῆς ἁγίας βασιλείας αὐτοῦ, κῦρ Κωνσταντῖνον τὸν Ἀσάνην»· η οικογενειακή σχέση του Κωνσταντίνου Ασάν με τον Μανουήλ και την μητέρα του δεν είναι ξεκάθαρη. Αναφέρεται τόσο ως θεός του Μανουήλ όσο και ως θεός της Ελένης Καντακουζηνής, έννοια η οποία τυγχάνει ευρείας ερμηνείας. Σύμφωνα με τον Dennis πρόκειται για τον πρώτο εξάδελφο της Ειρήνης Ασανίνας, υιό του μικρότερου αδελφού του πατέρα της Ισαακίου που πέθανε περί το 1351, βλ. DENNIS, *Letters*, xxvii, βλ. επίσης LOENERTZ, *Correspondance de Calecas*, 74, note 4.

Μανουήλ Β', Κωνσταντίνος Ασάν²², ο οποίος αναφέρεται ως συγγραφέας διαφόρων έργων, κυρίως θεολογικών²³, και κάτοχος μιας πλούσιας προσωπικής βιβλιοθήκης²⁴. Ο λόγιος Μανουήλ Καλέκας, αναφερόμενος στην ανταλλαγή κωδίκων με τον Ασάνη, τον χαρακτηρίζει ως ευεργέτη και προστάτη του αφού «ἀλλ' ἐμὲ μὲν ἐν τοῖς κατὰ ψυχὴν ἀγαθοῖς εὖ ἐποίησας καὶ ποιεῖς, βιβλία τὰ μὲν μοι χαριζόμενος, τὰ δὲ πέμπων, τῶν δὲ τῆς ἀναγνώσεως κοινόν με λαμβάνων, καὶ ὄλως πολλαχόθεν μοι τῇ ψυχῇ τὴν ἐκ τούτων θοίνην παρασκευάζων»²⁵. Παράλληλα, παρουσιάζεται ως ευγενής και πεπαιδευμένος από τον άλλο μεγάλο λόγιο και διδάσκαλο του Καλέκα, Δημήτριο Κυδώνη²⁶. Ο τελευταίος υπήρξε διδάσκαλος και παιδαγωγός της βασιλομήτορος Ελένης Καντακουζηνής Παλαιολογίνας²⁷. Μέσα από την μεταξύ τους αλληλογραφία (περίοδος 1347-

²² PLP 1503. Ο Κωνσταντίνος Ασάνης κατηγορήθηκε στα 1394/5 μαζί με άλλους για αίρεση και ζητήθηκε ομολογία του, βλ. V. LAURENT, «Le trisépiscopat du Patriarche Mattheu Ier», *RÉB* 30 (1972) 5-166, εδώ 134 και MM, *Acta II*, 267. Ο Μανουήλ Β' απευθύνει προς αυτόν δύο επιστολές - αρ. 18 και 30 -, DENNIS, *Letters*, 54-56 και 74-79.

²³ Έργα του (θεολογικές πραγματείες) απαντώνται στο κώδικα της Μονής Βατοπεδίου του Αγίου Ορους αρ. 32 του 14ου αι., βλ. EUSTRATIADES - ARCADIOS, *Vatopedi*, 12· επιπρόσθετα, στο σατυρικό έργο του Μάζαρη *εις Άδου κάθοδος* ο Ολόβωλος από τον κάτω κόσμο αν και τον χλευάζει ως «πάσης ἀμαθίας τε καὶ ἀμουσίας γέμοντα» αναφέρει ότι γνωρίζει τα έργα του, μια πραγματεία για την ανάσταση των νεκρών αλλά και 69 ομιλίες, και τα αφηγείται στον Πλούτωνα και την Περσεφόνη κάθε βράδυ. Μάλιστα ικετεύει την Κλωθώ να κόψει το νήμα της ζωής του σύντομα ώστε να βρεθεί στον Άδη και να τα αφηγηθεί ο ίδιος, βλ. *Mazaris' Journey to Hades*, ed. L. WESTERINK et al. [Seminar Classics 609], State University of New York at Buffalo (1975) 56. Έχοντας υπόψη τη χρονολόγηση του έργου του Μάζαρη περί τα 1414/5, φαίνεται ότι τη συγκεκριμένη περίοδο ο Ασάνης ήταν ακόμη εν ζωή.

²⁴ Αναφορές στους κώδικες που βρίσκονταν στην κατοχή του Ασάνη γίνονται μέσα από τις επιστολές αρ. 11, 35, 37, 50, 54 και 69 του λογίου Μανουήλ Καλέκα, βλ. Loenertz, *Correspondance de Calecas*.

²⁵ LOENERTZ, *Correspondance de Calecas*, 238 (επ. αρ. 50).

²⁶ Βλ. επιστολές του λογίου αρ. 3, 71, 109, 155, 186 και 426, Loenertz, *Correspondance de Cydonès*, I-II· βλ. επίσης N.B. ΤΩΜΑΛΑΚΗΣ, *Βυζαντινή ἐπιστολογραφία* (Αθήνα, 1969) 175 και Σ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Τρεῖς ἐπιστολαὶ Δ.Κ. πρὸς Κωνσταντῖνον Ἀσάνην», *NE* 1 (1904) 203-208 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *ΠΠ* 4 (1930) 12-13.

²⁷ Είναι πολύ πιθανόν να υπήρξε παιδαγωγός και των υπολοίπων τέκνων του Αυτοκράτορα Ιωάννη C' Καντακουζηνού. Στην επιστολή του αρ. 17 προς τον Μανουήλ Καντακουζηνό, ο Κυδώνης επαινεί την παιδεία του βασιλόπαιδος, υποδεικνύοντας πιθανή διδασκαλία του από τον ίδιο, βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I, 46-47, εδώ 46.4: «Ἀγαθὸς τινὰς φησι γεγενῆσθαι Πλάτων διὰ τὸ φῦναι ἐξ ἀγαθῶν» και αυτόθι, 46.14-29: «Νῦν δὲ ἡγεμόσιν ἀρίστοις φύσιν ὑποτάξας βελτίω, ὥσπερ γῆν ἀγαθὴν γεωργῶν ἐπιστήμην, πέρα πάσης ἐλπίδος τὴν τῶν καρπῶν φορὰν ἀποδέδωκας. εἰ δ' ἐπιστήμη και φύσει δεῖ και μελέτην προσεῖναι, και ταῦτα Πλάτων δεῖν λέγει παρεῖναι τοῖς εἰς ἄκρον ἤξουσι τέχνης, οὐδὲ τοῦτο τοὺς λέγειν ἀληθῆ μεμελετηκόσιν ἔνεστι λέγειν ἐτέρως. οἱ γὰρ ἰδόντες βοῶσιν ὅσον σοι τὸ σπουδαῖον και τὸ φιλομαθὲς ἐν τῇ φύσει και τὸ περί τινος εἰρημένον, ὡς μελέτην τὸν βίον πεποιῆται, τοῦτ' ἐπὶ σοῦ μάλιστα βεβαιούται. και μὴν και τὴν μελέτην εἰς ἔργα προάγων τοὺς μὲν πολεμίους δεδίττη, εὐφραίνεις δὲ τοὺς οἰκείους, και τοὺς μὲν ὀρώντας ἐκπλήττεις τοὺς δὲ πόρρω καθημένους ἀπιστεῖν ἀναγκάζεις τῇ τε τῶν πράξεων συνεχείᾳ τῶ τε μεγέθει τῶν καθ' ἡμέραν σοι πραττομένων και τῶ τὰ τοιαῦτα δεδυνῆσθαι παρ' ἡλικίαν ὡς ἀπὸ μηχανῆς τινος ταυτὶ κατορθοῖς δίδως εἰκάζειν».

1352), ο Δημήτριος επαινεί τόσο την ομορφιά και τις αρετές της νεαρής αυγούστας όσο και την πρόοδο που κάνει στις σπουδές της δίδοντας της τη συμβουλή «ἡμεῖς μὲν οὖν σοι τὸ κάλλος τοῦτον μᾶλλον ἢ τὸ τῆς Ἐλένης εὐχόμεθα. ἐκεῖνο γὰρ οὔτε τὴν ἔχουσαν ᾔνησε, καὶ προσαπώλεσε τῶν ἡρώων τοὺς τὸν μακρὸν πόλεμον ὑπὲρ αὐτοῦ πολεμήσαντας. τὸ δὲ τῶν λόγων ἀθάνατόν τέ ἐστι καὶ τῶν ὁρώντων ἕκαστος ἀγαθόν τι λαβὼν [ἐκεῖθεν καὶ] βελτίων γενόμενος ἄπεισιν»²⁸. Η έντονη προσωπικότητα και πολυμαθία του Κυδώνη είχαν τόσο μεγάλη επίδραση στην μαθήτριά του ώστε η μετέπειτα Αυτοκράτειρα Ελένη, εκτός από την ευγνωμοσύνη που έτρεφε προς το πρόσωπό του, να τον διορίσει διδάσκαλο και παιδαγωγό και των δικών της παιδιών, και συγκεκριμένα του πρίγκιπα Μανουήλ²⁹.

Η θέση του Κυδώνη στο παλάτι και η ιδιαίτερη σχέση του με την αυτοκρατορική οικογένεια δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία. Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη περί το 1324 και ο πατέρας του υπήρξε αξιωματούχος και πρέσβης της βυζαντινής αυλής³⁰. Ωστόσο μετά τον θάνατο του τελευταίου κατά την επιστροφή του από μια αποστολή στη Χρυσή Ορδή των Μογγόλων το 1341, ο νεαρός Δημήτριος περνά υπό την προστασία του Ιωάννη Καντακουζηνού που ανακηρύσσεται Αυτοκράτορας στο Διδυμότειχο τον Οκτώβριο του ιδίου έτους. Έλαβε λαμπρή μόρφωση κοντά στο λόγιο αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Νείλο Καβάσιλα και υπήρξε συμμαθητής με τον ανιψιό του ιεράρχη, Νικόλαο Καβάσιλα Χαμαετό³¹, με τον οποίο διατήρησε φιλικές σχέσεις μέχρι και τον θάνατο του τελευταίου περί το 1391³². Χαρακτηριστική είναι η επιστολή αρ. 87 του Κυδώνη προς τον Νικόλαο Καβάσιλα Χαμαετό, μετά την επικράτηση του

²⁸ LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 340-341 (επ. αρ. 389), εδώ 340.18-22.

²⁹ Είναι πιθανό ο Δημήτριος Κυδώνης να αποτέλεσε διδάσκαλο και του μικρότερου αδελφού του Μανουήλ, Θωμά, μετέπειτα Δεσπότη του Μυστρά. Στην επιστολή αρ. 293 (1383) προς τον τρίτο υιό του Ιωάννη Ε', ο βυζαντινός λόγιος επισημαίνει τη βελτίωση που έχει επιτύχει ο Δεσπότης στην τέχνη της ρητορικής μετά την κάθοδο του στο Μυστρά και, μάλιστα, χωρίς την καθοδήγηση κάποιου διδασκάλου, βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 211-213, εδώ 211.4-9 : «Οὐ μικρὸν ὡς ἔοικε καὶ παρὰ τὰς χώρας ἄνθρωποι πρὸς σοφίαν ἐπιδιδάσκουσιν. ἰδοὺ γὰρ καὶ σοὶ τὴν γλῶτταν ἢ Λακεδαιμίων ἐκόσμησε, καὶ τοῖς τῶν Ἑλλήνων ἀρχαίοις τὰ γε εἰς φωνὴν δέδωκεν ἀμιλλᾶσθαι. πρότερον δὲ ἄρα μεθ' ἡμῶν ἐβαρβάριζες καὶ αὐτός, ἔθει φαύλω τὴν ὀμιλίαν συγχέων· νῦν δὲ σοι πανταχόθεν ἐστὶν ἐκκεκαθαμένον τὸ φθέγμα, καὶ λέγεις οἷς κἂν Δημοσθένης ἤσθειν, καίτοι πρὸς ταῦτα μηδενὸς ἠγησαμένου σοι διδασκάλου».

³⁰ PLP 13786· σχετικά με την οικογένειά του γνωρίζουμε ότι είχε ακόμη ένα αδελφό, τον Πρόχορο, και ακόμη τρεις αδελφές. Επιπρόσθετα, σε έγγραφο μετά τον θάνατο αναφέρεται ότι στη διαθήκη του συμπεριέλαβε και κάποιον ανιψιό του Ιωάννη, υιό της Πρωτομαϊστορίσσας· βλ. MM, *Acta* II, 390-391, εδώ 390.31-33: «†Ἐπεὶ Δημήτριος ὁ Κυδώνης ἐκεῖνος ἀποθνήσκων ἐπαφήκεν ἐνδιαθήκως πρὸς τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ, Ἰωάννην, τὸν τῆς Πρωτομαϊστορίσσης υἱὸν».

³¹ Αναφερόμενος στη λογιούση του Νικολάου Καβάσιλα, ο μεταγενέστερος Γεννάδιος Σχολάριος τον περιγράφει ως «ἄνδρα πνεύματι καὶ σοφίᾳ τοῖς ἀρχαιοτάτοις ἐξισωθέντα», βλ. *Scholarios* II, 458-495, εδώ 485.36-86.1.

³² Οι επιστολές υπ' αριθμόν 6, 7, 15, 67 του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου προς τον Νικόλαο θέτουν ως *terminus post quem* την ημερομηνία θανάτου του το έτος 1391, βλ. DENNIS, *Letters*, xxx-xxxiv.

Καντακουζηνού στο βυζαντινό θρόνο το 1347, όπου ο πρώτος καλεί τον δεύτερο να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη και να πλαισιώσει το νέο Αυτοκράτορα ως σύμβουλος του³³. Η σχέση των δύο ανδρών με τον Ιωάννη Ζ΄ υπήρξε ιδιαίτερα στενή, όπως φαίνεται και από την απόφαση του Δημητρίου και του Νικολάου να ακολουθήσουν τον Αυτοκράτορα στην επιλογή του να καρεί μοναχός³⁴. Παρά την αναβολή του εγχειρήματος και την επικράτηση του Ιωάννη Ε΄, ο Κυδώνης παραμένει στην αυτοκρατορική αυλή ως σύμβουλος και διδάσκαλος λόγω της λογιοσύνης και των ικανοτήτων του. Γνώριζε τη λατινική γλώσσα, την οποία είχε μάθει μεταφράζοντας το έργο του Θωμά Ακινάτη *Summa Contra Gentiles* περί το 1360, περίοδο κατά την οποία φαίνεται να μετεστράφη στο ρωμαιοκαθολικό δόγμα³⁵. Πολλοί μεγάλοι λόγιοι της περιόδου υπήρξαν μαθητές του, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται ο Μανουήλ Καλέκας³⁶, ο Μανουήλ Χρυσολωράς, ο Μάξιμος Χρυσοβέργης, ο Ιάκωβος Πυρόπουλος³⁷, πιθανόν και ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων³⁸, ενώ κοντά του φαίνεται να μαθητεύουν Λατίνοι μαθητές

³³ LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès I*, 120-1 (Επιστολή 87 «Τῶι Καβάσιλαι»). Δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαίο το γεγονός ότι ο Κυδώνης αποσύρθηκε στη μονή των Μαγγάνων όπου μελέτησε φιλοσοφία, μονή στην οποία φιλοξενείται και ο Νικόλαος Καβάσιλας (πιθανόν από τον Κυδώνη) κατά τα τελευταία στάδια της ζωής του· για την απόσυρση του Κυδώνη στη μονή των Μαγγάνων βλ. BECK, *Kirche*, 733· για την εκεί παρουσία του Καβάσιλα βλ. DENNIS, *Letters*, 187-205 (Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου επιστολή 67 *Ἐπιστολιμαῖος πρὸς τὸν Καβάσιλαν*), ἐδῶ 187.11-12: «καὶ ἔστι δέος μὴ τις ὄναρ εἶδεν ὑγιεινότεραν ἔσσεσθαι τὴν Πόλιν ὑμῖν, ἂν ὄλων ἀπολαύη τούτων μονῆ. καὶ τίς περὶ τὰ Μάγγανα καὶ τὴν Ἄρκλαν τούτου χάριν γένοιτο μηχανή».

³⁴ βλ. L. SCHOPEN, *Ιωάννου Καντακουζηνού Ιστοριῶν Βιβλία Δ΄*, ν. 3 [CSHB 20] (Bonnae, 1832), 107.14-16: «συνείποντο δὲ αὐτῶ πρὸς τὴν ἐκ βίου ἀναχώρησιν καὶ Καβάσιλας Νικόλαος καὶ Δημήτριος ὁ Κυδώνης, σοφίας μὲν εἰς ἄκρον τῆς ἔξωθεν ἐπειλημμένοι».

³⁵ Στο έργο *Apologia della propria fede*, ο Κυδώνης αναφέρει την εκμάθηση της λατινικής γλώσσας από τον ίδιο σε μεγάλη ηλικία από κάποιον Ιταλό στην Κωνσταντινούπολη που του έδωσε ως διδακτικό εγχειρίδιο τον Θωμά Ακινάτη, βλ. MERCATI, *Notizie*, 359-435· βλ. επίσης BECK, *Kirche* 733. Σχετικά με τη μεταστροφή του στο ρωμαιοκαθολικό δόγμα, ο Σχολάριος αναφέρει ότι λίγο πριν από τον θάνατό του μετανόησε. Αφησε όλα τα αξιώματα στη Ρώμη (sic) και έφυγε για την Κρήτη, προς τον λόγιο Ιωσήφ Βρυέννιο, με σκοπό να ζητήσει συγχώρεση. Ωστόσο, «πρὶν δὲ νηὸς τυχεῖν ἐγκαίρως τῆς ἐνταῦθα φέρειν μελλούσης, νόσῳ περιπεπτωκῶς φρενίτιδι καὶ πολλὰ διὰ τὴν νόσον εἰπὼν ἃ νῦν ἱστορεῖν οὐ καλόν, πόλλων(sic) παρόντων καὶ μετὰ λύπης ὀρώντων τε καὶ ἀκρωμένων, καὶ μηδὲ μίαν ὥραν γεγονῶς φρενήρης ἀπέθανεν», βλ. *Scholarios VIII* 507.27-30.

³⁶ Σχετικά με τη φοίτηση του Καλέκα κοντά στον Κυδώνη βλ. *Scholarios II* 486.17-18: «Καίτοι καὶ Κυδώνης καὶ τὸν ἐκείνου φοιτητὴν Καλέκαν» καὶ *Scholarios III* 14. 17-18: «Εἶτ' οὐδὲ τὸν Κυδώνην αὐτὸν ἀγνοοῦμεν καὶ τὸν ὀπαδὸν ἐκείνου Καλέκαν καὶ μαθητὴν ἐξεληλάσθαι».

³⁷ Ο Κυδώνης παροτρύνει τον Πυρόπουλο να μελετήσει το χειρόγραφο του Δημοσθένη, το οποίο του είχε δώσει, ευχόμενος «λοιπὸν καὶ τὴν περὶ τοὺς λόγους ἐπιθυμίαν τε καὶ τέχνην αὐξῆσαι σοι τὸν Θεόν. οὕτω γὰρ καὶ τὴν πατρίδα κοσμήσεις, ἀγαθὸς πολίτης ἐκ ταύτης γενόμενος, καὶ τὸν πατέρα σοι ποιήσεις ἡδῶ, βέλτιστος βελτίστου πατρὸς παρὰ πᾶσιν ἀκούων», βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès, I*, 24(επ. 2).11-14.

³⁸ Μεταξύ των μαθητών του πρέπει να συμπεριληφθεί και ένας άγνωστος διδάσκαλος ο οποίος αναφέρεται μέσα στις επιστολές του Ιταλού λογίου Φραγκίσκου Φιλέλφου. Συγκεκριμένα, στην επιστολή αρ. 86 προς τον Θεόδωρο Γαζή από το Μιλάνο στις 9 Δεκεμβρίου του 1469 ο Φίλελφος σχολιάζει μια πραγματεία του «ἡλιθίου Χεζεργίου», εννοώντας τον Γεώργιο Τραπεζούντιο, η οποία

που επιθυμούν να μάθουν την ελληνική γλώσσα και γραμματεία³⁹. Υπήρξε γνώστης και διδάσκαλος πολλών αντικειμένων του βυζαντινού εκπαιδευτικού *curriculum*, όπως της αστρονομίας⁴⁰ αλλά και των λοιπών μαθημάτων του *Quadrivium*. Συγκεκριμένα, φαίνεται να είχε στην κατοχή του τον κώδικα *Bononiensis bibl. communalis, num. 18-19* (11ος αι.) με τα *Στοιχεία* του Ευκλείδη και άλλες μαθηματικές πραγματείες⁴¹, ένα μαθηματικό του έργο αντεγράφη στον κώδ. *Berol. gr. 145* (1549,2)⁴² ενώ στην επιστολή του αρ. 347 προς ένα ανώνυμο μαθητή αναφέρει την ανάγκη μελέτης της αριθμητικής του Διοφάντου και της γεωμετρίας του Ευκλείδη, αντικείμενα τα οποία μελέτησε και ο ίδιος. Παράλληλα, στέλνει στον μαθητή του όσα έργα του Διοφάντου κατάφερε να εντοπίσει⁴³. Ωστόσο, ιδιαίτερη ήταν η έφεση και αγάπη του για τη φιλοσοφία, την οποία ενέπνευσε και στον νεαρό μαθητή του βασιλόπαιδα Μανουήλ.

Η αλληλογραφία μεταξύ των δύο ανδρών αποτελεί ένα θησαυρό πληροφοριών σχετικά με τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου και όχι μόνο, ενώ

δεν ήταν δική του αλλά έργο του «μοχθηροῦ ἐκείνου Βαρλαάμ Καλαβροῦ». Συνεχίζει προσθέτοντας ότι ο Τραπεζούντιος είχε υιοθετήσει τις συγκεκριμένες απόψεις από ένα άγνωστο δάσκαλο του για τον οποίο ο Φίλελφος «οὐ γὰρ ἔχω νῦν τοῦνομα εἰπεῖν αὐτοῦ διὰ τὴν λήθην», και του οποίου η οικία βρισκόταν αριστερά της κεντρικής οδού που οδηγούσε στον Ναό της Του Θεού Αγίας Σοφίας, πιθανόν εννοώντας την Μέση Οδό. Ο συγκεκριμένος ανώνυμος διδάσκαλος υπήρξε πριμικήριος και επηρεάστηκε από τις απόψεις του Βαρλαάμ Καλαβρού αλλά και του Δημητρίου Κυδώνη, «οὐ καὶ ἔλεγεν ἑαυτὸν γεγονέναι μαθητὴν», βλ. LEGRAND, *Filelfe*, 152-153. Για πιθανή ταύτιση του αγνώστου διδασκάλου βλ. κατωτ. κεφάλαιο Β'.

³⁹ Στη επιστολή του αρ. 360 προς κάποιο ανώνυμο ηγούμενο μονής στην Κωνσταντινούπολη, ο Κυδώνης αναφέρει ότι του στέλνει ένα μαθητή με ιδιαιτερότητες σαν τους άλλους που του είχε στείλει προγενέστερα. Συγκεκριμένα, είναι Δυτικός και επιθυμεί να μάθει την ελληνική γλώσσα ως οικότροφος στη μονή (ο Κυδώνης δίνει οδηγίες σχετικά με την εκεί διαμονή του). Ο βυζαντινός λόγιος παροτρύνει τον ηγούμενο να τον δεχτεί για τον λόγο ότι «δίγλωσσον Ἰταλοῖς ῥήτορα ἀπεργασάμενός τε καὶ πέμψας, δῆλον γὰρ ὡς ἀμφοτέρωθεν ἐκεῖ γενόμενος ἡμᾶς ἐπαινέσεται.», βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 304-5(επ. 360), εδῶ 305.55-56.

⁴⁰ Είχε στην κατοχή του τον κώδικα *Laur. Plut. 28.1*, που περιέχει τη Μεγάλη Σύνταξη του Πτολεμαίου και τα στοιχεία του Ευκλείδη, όπως φαίνεται και από το κτητορικό σημείωμα στο φύλλο 1r: *Iste liber est (erat) Demetrii Chidoni Greci, & est Astronomica*, βλ. BANDINI, *Catalogus* II, 12.

⁴¹ Ο κώδικας φέρει τα σημειώματα «θεοδώρου τοῦ Καβάσιλα» και το όνομα «δημητρίου» υποδεικνύοντας τον Κυδώνη, γεγονός που επιβεβαιώνει ακόμη μια φορά τη στενή σχέση του μεγάλου λογίου με τους Καβάσιλες. Βλ. *Euclidis Elementa*, ed. HEIBERG - STAMATIS V/1 (Leipzig, 1977) XXIV. Στην κατοχή του βρισκόταν και ο κώδ. *Vat. Urb. gr. 123* με έργα του Αιλίου Αριστείδη, ο οποίος αργότερα κατέληξε στην προσωπική βιβλιοθήκη του Ιωάννη Παναρέτου, βλ. STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 210 κ.ε.

⁴² STUDEMUND-COHN, *Berlin* 61-62 και 121. Αν και στην αρχή ο συγγραφέας του έργου ανεγνώσθη λανθασμένα ως «τοῦ κυνός», διορθώθηκε ως «τοῦ Κυδώνου».

⁴³ Βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 287(επ. 347). 3-8: «Ἐπεμψα σοι τῆς Διοφάντου λογιστικῆς ὅσα τῶν θεωρημάτων οἷος τ' ἐγενόμην εὑρεῖν. εὔρον δὲ δόντος τινός βιβλίον, ᾧ λαθόντα καὶ ταῦτα ἐνέκειτο. ἦκουσα δὲ ἀνδρός περὶ λογισμοὺς πάνν γεγυμνασμένου τῶν Εὐκλείδου γεωμετρικῶν οὐκ ἐλάττω ταῦτ' εἶναι. ἐκείνων μὲν οὖν τοῖς ἐντευξομένοις μελήσει. ἐγὼ δὲ τοῖς εὑρεθείσι καὶ ἀποδείξεις ἐσπούδασα περιθεῖναι, ἐπόμενος τοῖς Εὐκλείδη περὶ ἀριθμῶν ἐκδοθείσι».

παρουσιάζει τη στενή σχέση διδασκάλου - μαθητή⁴⁴. Μέχρι και τον θάνατο του Δημητρίου Κυδώνη στα τέλη του 14ου αι., ο Μανουήλ τον συμβουλευεται, μοιράζεται τις ανησυχίες του, ενώ αποστέλλει έργα του προς κριτική και διόρθωση, θεωρώντας τον «ὡς τούτου αἴτιος ὢν, τὰ τε γὰρ σπέρματ' αὐτὸς παρέσχεσ ἡμῖν, ἢ τε ἀρδεῖα ἀφθόνως ἐκκέχυται παρὰ σοῦ»⁴⁵. Από την πλευρά του ο Κυδώνης τον χαρακτηρίζει σε πολλές περιπτώσεις ως «τὸν φιλόσοφον βασιλέα»⁴⁶ ενώ παρομοιάζει τη γλώσσα του με εκείνη του Δημοσθένη⁴⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της πνευματικής σχέσης των δύο αποτελεί η αποστολή ενός χειρογράφου του Πλάτωνα από τον Μανουήλ προς τον δάσκαλό του, ἔργο το οποίο αναζητούσε διακαώς⁴⁸, αν και μέχρι να φτάσει στον Κυδώνη ο συγκεκριμένος κώδικας «τῆς μακρᾶς ταλαιπωρίας ἐδείκνυ, ὅλος διάβροχος, ὅλος διερρηγμένος, τὰ ἔξωθεν ἡμελημένος, τὰ ἔνδον συνεσταλμένος, πάντοθεν σκοτεινὸς καὶ οἷον ἄν τις οὐκ ᾔηθη τὸν πρότερον τὸν καλὸν ἐκείνον ὑπάρχειν»⁴⁹.

Δάσκαλος του Αυτοκράτορα μπορεί να θεωρηθεί και ο αποδέκτης της επιστολής αρ. 45, Ιβάνκος⁵⁰, ο οποίος πιθανόν να του δίδαξε τη ρητορική τέχνη όσο βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη ως Δεσπότης. Στη συγκεκριμένη επιστολή, ο

⁴⁴ Ογδόντα από τις έως τώρα 450 σωζόμενες επιστολές του Κυδώνη απευθύνονται αποκλειστικά στον Μανουήλ και είκοσι εκδιδόμενες επιστολές του Αυτοκράτορα προορίζονταν για τον λόγιο δάσκαλό του.

⁴⁵ Βλ. DENNIS, *Letters*, 29-31 (επ. 11), εδῶ 31.24-26· βλ. επίσης LEGRAND, *Lettres*, 14-15 (επ. ια'). Η συγκεκριμένη επιστολή μεταφράστηκε και από τον BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 415-6. Η απάντηση του Κυδώνη ήρθε στην επιστολή του αρ. 262, στην οποία ο βυζαντινός λόγιος επαινεί τη ρητορική δεινότητα του μαθητή του προσθέτοντας ότι «ὡσπερ τινὰ Δημοσθένους ἠχῶ τοῖς ἀκούουσιν ἐπιπέμπεις». Η επιστολή κλείνει με την δέηση του Δημητρίου προς Τον Θεό για τον Αυτοκράτορα, βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 166-170, εδῶ 170.90-94: «δὸς δὴ, Σῶτερ, τῷ βασιλεῖ | τὸν τοῦ πανηγυρίζειν καιρὸν ἀντὶ τῆς νῦν συμβουλῆς, ὅτε αὐτὸς τε τοῖς λόγοις φιλοτιμότερον χρήσεται καὶ ἡμεῖς ἥδιον ἀκουσόμεθα. ὡς νῦν γε [πολὸν τῆς ἡδονῆς ὑπὸ τῶν πολιτῶν ἀφηρέθημεν], εἰ παρακλητικῶν [οὔτοι] δέονται πρὸς [τὴν (αὐτῶν) σωτηρίαν]».

⁴⁶ Βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 141-142 (επ. 239)· 163-64 (επ. 259)· 398 (επ. 438).

⁴⁷ Βλ. Αὐτόθι, 141-142 (επ. 239), εδῶ 142.20-21: «ἐν βασιλεῖ τῆς Δημοσθένους ἀκουσόμενοι γλώττης». Σχετικά με τη ρητορική ικανότητα του Αυτοκράτορα και τα γραπτά του ἔργα, χαρακτηριστική είναι από τον Κυδώνη και η σύγκρισή του με τον Δαίδαλο, αναφέροντας ότι «οὕτως ἡμῖν τὸν Δαίδαλον ἐν οἷς ἐγεγράφεις παρέστησας. ἐκεῖνος τε γὰρ κίνησιν τοῖς ἀγάλμασι προσετίθει, καὶ τῇ τέχνῃ φεύγοντας ἐδείκνυ τοὺς λίθους· καὶ σὺ τὸν πάλαι κείμενον τοῖς λόγοις ἀνέστησας», βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 194-195 (επ. 276), εδῶ 194.12-15.

⁴⁸ βλ. DENNIS, *Letters*, 6-11 (επ. 3).

⁴⁹ LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 163-164 (επ. 259), εδῶ 163.5-8. Η απάντηση του Αυτοκράτορα για την κατάσταση του χειρογράφου του Πλάτωνα ήταν ο θαυμασμός για τη σύνθεση μιας τέτοια μεγαλειώδους τραγωδίας για τον Πλάτωνα από τον δάσκαλό του· στην ίδια επιστολή ο Μανουήλ αναφέρει ότι ἔλαβε ἕνα κώδικα με το λεξικό της Σούδας, πιθανόν από τον Δημήτριο, πβλ. DENNIS, *Letters*, 12-13 (επ. 4).

⁵⁰ Η επιστολή αρ. 45 εγγράφη, σύμφωνα με τον Μανουήλ, ως άμεση απάντηση σε επιστολή που ἔλαβε από τον Ιβάνκο για τον λόγο ότι «νῦν δὲ κέντρον ἀντικρυς ἡ διδασκάλου φωνὴ καὶ ἡ ἐν τοῖς γράμμασιν ὥρα μαγνητῆς σίδηρον ἔλκουσα», βλ. DENNIS, *Letters*, 123-135, εδῶ 129. 115-116. Ο Ιβάνκος δεν απαντάται στο PLP.

Μανουήλ προτρέπει τον διδάσκαλό του όπως τον υποστηρίξει για τυχόν λάθη κατά την ανάγνωση της επιστολής ενώπιον άλλων τα οποία μπορεί να προξενήσουν γέλωτα, για τον λόγο ότι ο Ιβάνκος του εμφύτευσε τον σπόρο των λόγων και συνεπώς αυτός θα ευθύνεται για τα συγκεκριμένα λάθη⁵¹.

Σε συνάρτηση με τα προαναφερθέντα, ο Μανουήλ Β' Παλαιολόγος μαρτυρεί τη λαμπρή μόρφωση που είχε λάβει μέσα από μια ανέκδοτη θεολογική πραγματεία σε μορφή επιστολής προς τον Αλέξιο Ιαγούπ:

«Ἐμοὶ τοίνυν παιδί μὲν ὄντι οὐχ ὑπῆρξεν ἐς μουσεῖα μόνον φοιτᾶν καὶ τοῦτ' αὐτὸ μόνον ἔργον ποιῆσαι, ὅπως πάντα παρελάσαιμι σοφὸν καὶ τοὺς ἐπὶ λόγους σεμννομένους. Ἄλλ' ἐκ τοῦ βουλευτηρίου ἐξερχόμενον ἄλλοι ἐπ' ἄλλοις διεδέχοντο πόνοι, καὶ πολλοὺς ἦν ἀνάγκη καθ' ἡμέραν ἀμείψαι τοὺς διδασκάλους· οἱ πολλὰ τε ἄλλα, τόξα τε μεταχειρίζειν καὶ δόρυ, καὶ ἱππεύειν ἐδίδασκον»⁵².

Είναι, συνεπώς, αδιαμφισβήτητο ότι ο Μανουήλ Β' υπήρξε λογιότατος, γεγονός που παρουσιάζεται και μέσα από την πληθώρα και ποικίλου περιεχομένου εργογραφία του⁵³. Αν και μια ολοκληρωμένη μελέτη και καταλογογράφηση των έργων του Μανουήλ απουσιάζει, τα πλείστα πονήματα του μαρτυρούνται μέσα από τις επιστολές του. Η συγγραφή μιας φιλοσοφικής πραγματείας περί του «ὄντος καὶ τοῦ μὴ ὄντος» αναφέρεται στην επιστολή αρ. 54⁵⁴ ενώ το έργο «Διάλογος ἠθικὸς ἢ περὶ γάμου» με περιεχόμενο τη συνομιλία του ιδίου του Αυτοκράτορα με την μητέρα του αποστέλλεται στο δάσκαλό του Κυδώνη με την επιστολή αρ. 62⁵⁵. Παράλληλα συνέθεσε διάφορες ρητορικές πραγματείες για

⁵¹ Βλ. DENNIS, *Letters*, σελ. 123-135, εδώ 135.236-242: «ἀμύνου δὴ δέησαν κατ' ἄνδρα ἵνα μὴ τῶν ἡμετέρων ἀμαρτημάτων αὐτὸς γε δοίης τὴν δίκην. ὡσπερ γάρ, οἶμαι, δίκαιον εἶποις ἄν, εἰ τύχοι κρότων τὰ γράμματα, αὐτὸν σὲ πρῶτον αὐτῶν ἀπολαῦσαι, οὕτω δὴ καὶ τοῦναντίον, ἀδοξίας τετυχηκότων, αὐτὸς ὀφλήσεις τὸν γέλωτα, ὅς γε μηδενὸς ἡμῖν ἔλαττον τὸ τῶν λόγων παρέσχεσ σπέρμα, εἴτε τὸ καλὸν οὐ καλῶς κατεβάλου, ἢ οὐ οὐκ ἔδει ἢ ὅτ' οὐκ ἔδει, εἴθ' ὅπως ἴδωσι γέγονε τὸ μὴ καλῶς παρασχεῖν».

⁵² Το συγκεκριμένο έργο του Μανουήλ βρίσκεται στους κώδ. *Par. gr. 3041* (ff. 72v-85v) και *Vat. Barb. gr. 219* (ff. 36v-50r). Ένα μικρό μέρος του δίδεται στο έργο του J. BERGER DE XIVREY, *Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue*, Mémoires de l'Institut de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 19, v. II (Paris, 1853), 1-201, εδώ 26, υπ. 1, από το οποίο και λήφθηκε το συγκεκριμένο απόσπασμα. Η αγγλική μετάφραση του αποσπάσματος δίδεται από τους BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 410-414 και DENNIS, *Thessalonica*, 14-15.

⁵³ Για την εργογραφία του Μανουήλ βλ. J. BERGER DE XIVREY, ό.π., και L. PETIT, «Manuel II Paléologue», *DTC IX,2* (Paris, 1927) 1925-1932 ενώ διορθώσεις έχουν γίνει από τον R.-J. LOENERTZ, «Ecrits de Macaire Macrès et de Manuel Paléologue dans les mss. Vat. gr. 1107 et Crypten. 161», *OCP 15* (1949) 185-93. Στο έργο του, ο BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 426-39 παρουσιάζει τα γνωστά έργα του Μανουήλ βασιζόμενος στα περιεχόμενα διαφόρων κωδίκων που τα περιλαμβάνουν.

⁵⁴ Πρόκειται για επιστολή απευθυνόμενη προς τον Πατριάρχη Ευθύμιο Β', στην οποία ο Μανουήλ αναφέρει ότι το συγκεκριμένο έργο αν και εγράφη από τον ίδιο «ἔθρεψας (ο Ευθύμιος) δὲ αὐτὸς ταῖς τῶν νοημάτων προσθήκαις», βλ. DENNIS, *Letters*, 152-154 (επ. 54. 4-5)· το έργο είναι ανέκδοτο.

⁵⁵ Βλ. DENNIS, *Letters*, 172-174. Το συγκεκριμένο έργο βρίσκεται στους κώδικες *Par. gr. 3041* (ff. 89r-104r) και *Vind. phil. gr. 98* (ff. 112r-125v), και παραμένει ανέκδοτο.

την Κοίμηση της Θεοτόκου (βλ. επ. αρ. 61)⁵⁶, σχετικά με την αμαρτία και την Οσία Μαρία την Αιγυπτία (βλ. επ. αρ. 52)⁵⁷, για το Μεγάλο Σάββατο, για την ανάρρωση του πατέρα του Ιωάννη Ε' από μία ασθένεια (βλ. επ. αρ. 12)⁵⁸, αλλά και μια ρητορική ομιλία προς Θεσσαλονικείς, την οποία επισυνάπτει στην επιστολή του αρ. 11 προς τον δάσκαλό του Κυδώνη⁵⁹. Στα προαναφερθέντα έργα πρέπει να προστεθεί και η έκφρασις ενός παραπετάσματος στο Λούβρο κατά την εκεί επίσκεψη του⁶⁰ όπως επίσης και μια πραγματεία απευθυνόμενη προς τον πρωτότοκό του υιό με τον τίτλο «Υποθήκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς»⁶¹. Ωστόσο, σημαντικότερος θεωρείται ο επιτάφιος λόγος του για τον θάνατο του αδελφού του και Δεσπότη του Μυστρά Θεοδώρου Α' Παλαιολόγου⁶², αντίγραφο του οποίου αποστέλλεται στον Μανουήλ Χρυσολωρά μαζί με την επιστολή αρ. 56, αλλά και στον Ιταλό ουμανιστή Γουαρινό Ουερωναίο (Guarino da Verona) μαζί με την επιστολή αρ. 60⁶³. Επιπρόσθετα, η μελέτη και μόρφωση του επί των θεολογικών ζητημάτων φαίνεται μέσα από την πραγματεία προς τον Αλέξιο Ιαγούπ⁶⁴, μια μικρή πραγματεία περί της Αγίας Τριάδος, είκοσι-έξι διαλόγους με

⁵⁶ Η συγκεκριμένη πραγματεία εγράφη από τον Μανουήλ μετά την ανάρρωσή του από μια σοβαρή ασθένεια. Αντεγράφη στον κώδικα *Vat. gr. 1619*, ff. 1r-14r και εκδόθηκε από τον M. JUGIE, «Homélies mariales byzantines», *Patrologia Orientalis* 16, 543-66. Λατινική μετάφραση απαντάται στην *PG* 156, 91-108· βλ. επίσης DENNIS, *Letters*, 170-171.

⁵⁷ DENNIS, *Letters*, 148-151· βλ. επίσης DEVREESE, *Vaticani graeci* III, 40-43· ο πλήρης τίτλος του έργου σύμφωνα με τον κώδ. *Vat. gr. 632* (ff. 336r-350v) είναι: «λόγος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν ἀυθέντου καὶ βασιλέως κῦρ Μανουήλ τοῦ Παλαιολόγου, ὅτι ἡ μὲν ἀμαρτία τὸ πάντων χειρίστον, δεῖ δὲ μηδὲν ἀπογινώσκειν, μήτε ἑαυτὸν μήτε ἕτερον, κρίνειν δὲ ἑαυτὸν καὶ οὐχ ἕτερον καὶ τοὺς ἡμαρτηκότας οὐ μισεῖν ἀλλ' ἔλεεῖν. καὶ περὶ μετανοίας καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας καὶ ἀγάπης καὶ φιλανθρωπίας. ἀναγινώσκειται δὲ μετὰ τὸ ἀναγνωσθῆναι τὸν βίον τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας». Απαντάται και στον κώδ. *Vat. gr. 1619* (ff. 15r-29v)

⁵⁸ βλ. J.F. BOISSONADE, *Anecdota Nova* (Paris, 1844) 222-38 και DENNIS, *Letters*, 30-34.

⁵⁹ Το έργο εκδόθηκε από τον Β. ΛΑΟΥΡΔΑ, «Ο Συμβουλευτικός προς τους Θεσσαλονικείς του Μανουήλ Παλαιολόγου», *Μακεδονικά* 3 (1955) 290-307· Μεταφράστηκε από τον BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 415-6· βλ. επίσης DENNIS, *Thessalonica*, 81-84 και DENNIS, *Letters*, 28-31.

⁶⁰ Για το συγκεκριμένο έργο βλ. G. PEERS, «Manuel II Palaiologos's Ekphrasis on a Tapestry in the Louvre: Word over Image», *RÉB* 61 (2003) 201-214.

⁶¹ J.-A. LEUNCLAVIUS, *Manuelis Palaeologi Aug. praecepta educationis regiae ...* (Βασιλεία, 1578)· βλ. *PG* 156, 313-384 όπως επίσης και την ανέκδοτη διδακτορική διατριβή της C. ΚΑΚΚΟΥΡΑ, *An annotated critical edition of Emperor Manuel Palaeologus' Seven Ethico-political Orations*, PhD. Thesis, University of London, (Λονδίνο, 2013) 315-474, όπου και κριτική έκδοση του έργου: «Προτρεπτικὸς εἰς λόγους, καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ ἀγαθοῦ ἄρχοντος».

⁶² Ο επιτάφιος λόγος του Μανουήλ προς τον αδελφό του Θεόδωρο εκδόθηκε αρχικά από τον Λάμπρο στον τρίτο τόμο των *Παλαιολογείων καὶ Πελοποννησιακῶν* («Μανουήλ Παλαιολόγου Λόγος Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Αὐτάδελφον Αὐτοῦ Δεσπότην κῦρ Θεόδωρον», *ΠΠ Γ'* [Ἀθήνα, 1926] 11-119) ενώ κριτική έκδοση έχει γίνει από την Ιουλιανή Χρυσοστομίδου: J. CHRYSOSTOMIDES, *Manuel II Palaeologus Funeral Oration on his Brother Theodore* [CFHB XXVI] (Thessalonicae, 1985).

⁶³ Βλ. κατωτ. σελ. 64.

⁶⁴ Βλ. ανωτ. σελ. 44.

ένα Μουσουλμάνο διδάσκαλο⁶⁵, ένα έργο περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, καθώς και 156 κεφάλαια τα οποία συνέθεσε ως απάντηση σε ένα συλλογισμό ενός μοναχού του Αγίου Διονυσίου κατά το ταξίδι του στη Δύση και στο Παρίσι περί τα 1400-1402, τα οποία και παραμένουν ακόμη ανέκδοτα⁶⁶. Αν και προσωπικός του αντιγραφέας παρουσιάζεται ο μετέπειτα μητροπολίτης Κιέβου, καρδινάλιος Ισιδώρος Ρουθηνός⁶⁷, ο ίδιος ο Μανουήλ σε πολλές περιπτώσεις εμφανίζεται να αντιγράφει και να διορθώνει έργα του σε κώδικες. Σε επιστολή του προς τους ιερομονάχους Δαβίδ και Δαμιανό, ο Μανουήλ αναφέρει ότι «εισιόντες τοίνυν ως ἐμὲ, ως δεδομένον ἦν ὑμῖν κεκαθήκατε· ἐπειδὴ δὲ ἐν ταῖν χεροῖν, ἔτι ὑφαινόμενον εὐρεθείη τὸ νῦν ὑμῖν πεμπόμενον πόνημα, καὶ ὀφθαλμοῖς τοῖς ὑμετέροις ὀφθείη, κινήσειέ τε τὴν γλῶτταν ἐρέσθαι, τί ποτ' ἂν εἶη τὸ θεαθέν, καὶ διατί σὺν οὐ μικρᾷ τινι διαθέσει δοκεῖ περιειληῖσθαι μου ταῖν χεροῖν, ὡδί πως τοίνυν τούτων γεγεννημένων, ἀπεκρινάμην μὲν οὐδέν»⁶⁸. Παράλληλα, ο κώδ. *Par. gr. 3041*, που περιέχει ένα μεγάλο αριθμό των έργων του Αυτοκράτορα, φαίνεται να αντεγράφη υπό την επίβλεψή του και να διορθώθηκε από τον ίδιο. Όπως είχε παρατηρήσει ο Boissonande⁶⁹ και στη συνέχεια οι Legrand⁷⁰ κατά την έκδοση των επιστολών και Barker κατά τη συγγραφή της μονογραφίας για τον

⁶⁵ Κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του στη Μικρά Ασία ως υποτελής του Οθωμανού Σουλτάνου, Ο Μανουήλ εμπλέκεται στην Άγκυρα σε μια σειρά θεολογικών συζητήσεων με ένα Μουσουλμάνο διδάσκαλο ονόματι Μουτερίζη. Με την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, ο Αυτοκράτορας συνέθεσε τους συγκεκριμένους διαλόγους σε ένα μακροσκελές και ενιαίο έργο, αφιερωμένο στον αδελφό του Θεόδωρο. Βλ. *Manuel II. Palaiologos. Dialoge mit einem 'Perser'*, ed. by TRAPP και T. KHOURY, *Manuel Paléologue. Entretiens avec un musulman, 7e controverse* (Paris, 1966). Βλ. επίσης E. VOORDECKERS, «Les entretiens avec un 'Perse' de l'empereur Manuel II Paléologue», *Byz.* 36 (1966) 311-317 και DENNIS, *Letters*, 60, σπ. 6.

⁶⁶ Τα κεφάλαια αντεγράφησαν στον κώδικα *Vat. gr. 1107* (ff. 1r-130r) με πολλές διορθώσεις. Το αναθεωρημένο κείμενο τους συμπεριλήφθηκε στον κώδικα *Barb. gr. 219* (ff. 93r-180r). βλ. DENNIS, *Letters*, xvii. Σχετικά με τις εκδόσεις μερικών θεολογικών του έργων (Ομιλίες, προσευχές, κ.ά.) βλ. BECK, *Kirche*, 748 κ.ε.

⁶⁷ C. DENDRINOS, «Co-operation and friendship among Byzantine scholars in the circle of Emperor Manuel II Palaeologus (1391-1425) as reflected in their autograph manuscripts», *Unlocking the Potential of Texts: Interdisciplinary Perspectives on Medieval Greek, Centre for Research in the Arts, Social Sciences, and Humanities, University of Cambridge, 18-19 July 2006*, 3: «This handsome and richly decorated Ms. (Cryptensis Z.δ.I [161]) contains a selection of the Emperor's (Manuel II Palaeologos) rhetorical, literary and theological works, 7 copied by Isidore (later Metropolitan of Kiev and Cardinal), who was Manuel's main scribe and close collaborator»· για την συνεργασία Ισιδώρου και Μανουήλ Β' Παλαιολόγου βλ. επίσης C. DENDRINOS, *Manuel Palaeologus, On the Procession of the Holy Spirit*, lx-lxv.

⁶⁸ Η συγκεκριμένη επιστολή απαντάται στον κώδ. *Vat. gr. 1107* (f. 318v) και συνδέεται με την επίσκεψη του Μανουήλ στη Θεσσαλονίκη την περίοδο Οκτωβρίου 1414-Μαρτίου 1415 κατά την οποία συνάντησε και τους δύο ιερομονάχους του Αγίου Όρους. Πρόκειται για ανέκδοτη επιστολή που δίδεται αποσπασματικά στο άρθρο DENDRINOS, ό.π., 2. Τους ίδιους αποδέκτες είχε και η επιστολή αρ. 68 (βλ. DENNIS, *Letters*, 206-218). Για τους δύο ιερομονάχους βλ. κατωτ. σελ. 74.

⁶⁹ J. F. BOISSONANDE, *Anecdota Nova* (Paris, 1844) 249, n. 1.

⁷⁰ LEGRAND, *Lettres*, xii.

Μανουήλ Β'⁷¹, τα έργα έτυχαν πολλών διορθώσεων από ένα χέρι το οποίο με βεβαιότητα δεν ανήκει σε κάποιο επαγγελματία αντιγραφέα. Μάλιστα, στην περίπτωση του έργου «Περὶ γάμου»⁷² το ίδιο χέρι διαγράφει το κείμενο με έντονες γραμμές μελάνης κατακόρυφα στο φύλλο. Το συγκεκριμένο χέρι δεν είναι άλλο από εκείνο του Αυτοκράτορα, ο οποίος όχι μόνο διορθώνει τα έργα του αλλά, σύμφωνα και με την προαναφερθείσα περίπτωση, διαγράφει κάποια ως μη ικανοποιητικά. Θα πρέπει να συμφωνήσουμε με τον μελετητή Berger de Xivrey ο οποίος κατά την περιγραφή του κώδικα το 1853 αναφέρει ότι το χειρόγραφο έτυχε τόσο καλών και σωστών διορθώσεων από το χέρι του συγγραφέα ώστε πιθανόν να αποτελούσε το τελικό αντίγραφο πριν από την οριστική έκδοση των έργων⁷³.

Ωστόσο, τα γεγονότα της περιόδου (ο εμφύλιος πόλεμος του πατέρα του Ιωάννη Ε' με τον μεγαλύτερο αδελφό του Ανδρόνικο Δ', η διοίκηση και υπεράσπιση της Θεσσαλονίκης, η εξορία στη Λήμνο, αλλά και οι εκστρατείες ως υποτελής των Οθωμανών στην Μικρά Ασία) αναγκάζουν τον Μανουήλ να παραμελήσει τη μελέτη του για μεγάλα χρονικά διαστήματα⁷⁴. Ο ίδιος στην επιστολή του αρ. 44 προς τον Δημήτριο Χρυσολωρά αναφέρει ότι «τὴν δὲ ἐμὴν ἀσχολίαν ὡς ἔστιν οὐ μετρία δηλώσειεν ἂν κἀκεῖνο· τὴν γὰρ περὶ τὰ βιβλία σπουδὴν καὶ πάντα λόγον ἀπεσεισάμην καὶ τὴν ἀπὸ τῶνδε χάριν, χάριν κέρδος ἔχουσαν πόσον οἶει ψυχαῖς ἀνθρώπων»⁷⁵. Κατά την υπεράσπιση της Θεσσαλονίκης απειλουμένης από τους Οθωμανούς, ο τότε Δεσπότης Μανουήλ, ο οποίος κατά τον Κυδώνη «τοῦ πολέμου πανταχόθεν περιρρέοντος ῥητορεύει(ς), ἐν μέσοις τε τοῖς δεινοῖς καὶ τῇ μάχῃ τὰ τῇ φύσει μαχόμενα φιλονεικεῖ(ς) διαλλάττειν»⁷⁶, επικεντρώνεται στα πολιτικά θέματα κατά παρότρυνση και του διδασκάλου του⁷⁷, ενώ όσο βρισκόταν στη Λήμνο ως εξόριστος ασχολείται κυρίως με το κυνήγι⁷⁸. Κατά την περίοδο που συνόδευε τον Οθωμανό Σουλτάνο στις

⁷¹ BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 426 κ.ε.

⁷² Βλ. ανωτ. σελ. 44.

⁷³ BERGER DE XIVREY, *ό.π.*, 3-4.

⁷⁴ Επιστολή προς Αλέξιο Ιαγούπ, βλ. πιο πάνω σελ. 44, υπ. 52: «Τὴν δὲ τῶν παιδῶν παρελάσαντα τὴν ἡλικίαν, πρὶν εἰς ἄνδρας ἔλθειν, ἑτέρα τύχη μετὰ τῆς ἡλικίας ἐδέχετο, τρικυμίας οὔσα καὶ θορύβων ἀνάπλεως, καὶ πολλοῖς τεκμηρίοις διδοῦσα μαντεύεσθαι ὡς καὶ ἡ μετ' ἐκείνην ἡμᾶς διαδέξεσθαι μέλλουσα, ἀντικρυς γαλήνην λευκὴν ἀποδείξει τὰ φθάσαντα».

⁷⁵ DENNIS, *Letters*, 116-121, ἐδὼ 117.32-119.35.

⁷⁶ LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 166-170 (επ. 262), ἐδὼ 168.39-41· βλ. ἐπίσης DENNIS, *Thessalonica*, 15.

⁷⁷ LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 223-224 (επ. 304)· βλ. ἐπίσης BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 417.

⁷⁸ Ο Δημήτριος Κυδώνης στην επιστολή του 388, συνιστά στον Αυτοκράτορα όπως αφήσει το κυνήγι και να επιστρέψει στη μελέτη του, βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 338-340, ἐδὼ 339.22-24, 29-30, 44-45: «πῶς γὰρ οὐ καὶ τοιαύτη τις ἂν χρῆσαιτο παρρησία πρὸς τὸν ἀνέδην οὕτως ἐπὶ παίγνια καὶ θήραν εἰπόντα μεταθεῖναι τὴν τῶν λόγων φροντίδα; ... τὸν ἀνόητον ἐκείνον καὶ βλάκα μιμῆσθαι, [δείσαντα] μὴ πλέον δυοῖν ἡμέραιν συμπαιξας τοῖς θηρευταῖς τῆς τῶν λόγων ἀμελήσειε θήρας ...

εκστρατείες του στην Μικρά Ασία, αναφέρει τις κακουχίες αλλά και την έλλειψη αναγκαίων αγαθών, καταστάσεις οι οποίες τον αποτρέπουν ακόμη και από το να απαντήσει στις επιστολές που λαμβάνει από φίλους. Βρίσκει χρόνο μόνο κατά την φυλάκιση του μαζί με τον πατέρα του και τον Δεσπότη Θεόδωρο Α' από τον μεγαλύτερο τους αδελφό Ανδρόνικο Δ' στον Πύργο του Ανεμά «τὸ βιβλίους ἐνδιατρίβειν, νύκτωρ καὶ μεθήμεραν, μετὰ τὸ ἀφοσιοῦσθαι τὸ πρὸς τὸ θεῖον χρέος»⁷⁹.

Παρ' όλα αυτά, ο Μανουήλ ήταν αδύνατο «ἀποθέσθαι τὸν ἔρωτα» προς την παιδεία και τα γράμματα. Συνεχίζει να μελετά και να διδάσκεται ψάχνοντας συνεχώς συνεργάτες στο εγχείρημά του αυτό. Όπως αναφέρει «ἀνδράσι γὰρ ἐνέτυχον, θείας ἐπικουρίας τε καὶ ῥοπῆς, μετέχουσιν ἀτεχνῶς, καὶ τὴν ἔξω σοφίαν, πεπαιδευμένους ἐπεικῶς»⁸⁰, που αποτέλεσαν και τον πνευματικό κύκλο του Αυτοκράτορα όπως δίδονται μέσα από τις διάφορες συλλογές επιστολών. Πρόκειται για τους σημαντικότερους λογίους της περιόδου, με τους οποίους ο Αυτοκράτορας άλλοτε επικοινωνεί με επιστολές και άλλοτε τους έχει κοντά του στο παλάτι όπου και συνδιαλέγονται περί διαφόρων θεμάτων. Εικόνες από αυτές τις φιλολογικές/λόγιες συναντήσεις μας δίνουν οι επιστολές του υπ' αρ. 9, 24, 27, 30, 32, 34, 44, 45 και 61, όπου ο Μανουήλ περιγράφει την ανάγνωση των προσηγηθέντων επιστολών ενώπιον των λογίων φίλων του⁸¹. Ένας μεγάλος

'τίνα δ' οὐκ ἂν οὗτος παρήλασε Δημοσθένην, βιβλίους προσκείμενος, ἀλλὰ μὴ θήρα [καὶ τέρψει] νέμων τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου;'· βλ. επίσης Barker, *Manuel II Palaeologus*, 66.

⁷⁹ BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 528-530 (App. XXIII: 'Τῶ κυρῶ Ἀλεξίῳ τῶ Ἰαγούπ'), εδῶ 529.65-66.

⁸⁰ Αυτόθι, 528-530 (App. XXIII: 'Τῶ κυρῶ Ἀλεξίῳ τῶ Ἰαγούπ'), εδῶ 530.80-87: «πλὴν τῶν λόγων ἅπασι ἀλούς, οὐκ ἐδύναμην ἀποθέσθαι τὸν ἔρωτα. ἀλλὰ τὴν μὲν τύχην, ἀνταγωνιστὴν ἀλείπτειν δὲ τὴν ἀπὸ τῶν λόγων ἐθέμην βοήθειαν. καὶ ἐπειρώμην, οἷς μὲν ἐπιδόειν ἂν πρὸς λόγους, ἀντέχειν πρὸς τὰ δεινὰ· οἷς δ' ἂν ἀντέχοιμι, ἐπιδώσειν πρὸς λόγους. ὅθεν, καὶ πολλοὺς ἐδέησέ μοι παρελθόντι [=προελθόντι?] ζητῆσαι τοὺς πρὸς τὸ ζητούμενον βοηθήσοντας· καὶ μέντοι γε, καὶ τοῦ σκοποῦ οὐκ ἀπέτυχον. ἀνδράσι γὰρ ἐνέτυχον, θείας ἐπικουρίας τε καὶ ῥοπῆς, μετέχουσιν ἀτεχνῶς, καὶ τὴν ἔξω σοφίαν, πεπαιδευμένοις ἐπεικῶς». Για τους κύκλους των λογίων και τη συμβολή τους στην παιδεία κατά τους πρώιμους Παλαιολόγειους χρόνους βλ. CONSTANTINIDES, *Education*.

⁸¹ Αναλυτικά βλ. DENNIS, *Letters*, 24-27 (Επ. 9: Τῶ Τριβόλῃ), εδῶ 25.2-5: «Ἐπὶ τοσοῦτων σοὶ τὴν ἐπιστολὴν ἀναγνωσθῆναι σπουδὴν πεποιήμεθα ἐφ' ὅσων γε καὶ ἐβούλου· ἐπὶ πολλῶν δ' ἄρ' ἐβούλου τῇ λόγων τέχνῃ θαρρῶν καὶ ἐπαίνων τεύξεσθαι ταύτη γε προσδοκῶν, ὃ καὶ ἐξέβη. τοσοῦτοι γὰρ αὐτὴν ἐκρότου καὶ διὰ θαύματος ἦγον ὅσοιπερ ἀκηκόασιν»· αυτόθι, 66-67 (Επ. 24: Τῶ Φραγγοπούλῳ), εδῶ 67.2-3: «Καὶ λακωνικὴν τὴν ἐπιστολὴν καὶ μὴ τοιαύτην ἀναγνωσθεῖσαν ἦσαν οἱ προσειρήκασιν»· αυτόθι, 70-71 (Επ. 27: Τῶ Κανκαδηνῶ κυρῶ Θεοδώρῳ), εδῶ 71.2-7: «Τὰ εἰρημέν σοὶ ἐν μικρῶ οὐ φαύλω δ' ἀνεγνώσθη θεάτρῳ. ἦσαν δ' οἱ καὶ λέγειν ἐν αὐτῶ σὺν ὥρᾳ ἠπίσταντο καὶ ὧν ἡ ψῆφος ἐν λόγῳ τοῖς περὶ λόγους σπουδάουσι· ὧν ὁ μὲν τὴν τάξιν, ὁ δὲ τὸ κάλλος τῶν ὀνομάτων διὰ θαύματος ἦγε, τοὺς δ' ἡ τῶν νοημάτων πυκνότης ἐξέπληττε καὶ τὸ ταῦτα ὄντα τοσαῦτα πάνυ τοι βραχέσιον ὀνόμασι περικλείεσθαι. καὶ ἄλλος ἄλλο τι ἐκρότει καὶ πάντες ἅπανθ' ὁμοῦ»· αυτόθι, 74-79 (Επ. 30: Τῶ Ἀσάνῃ κυρῶ Κωνσταντίνῳ), εδῶ 75.2-4: «Τὴν ἐπιστολὴν ἀναγνοὺς ἔγνω εὐθύς ὡς ἡ μὲν ἐπιγραφὴ τὸ σὸν εἶχε ὄνομα, ἦν δὲ τοῦτο δρᾶμα καὶ προσωπεῖον. σοὶ μὲν γὰρ οὐ, ἐμοὶ δ' ἀληθῶς | ἐπεστάλθαι πᾶς τις ὁ ταύτην ἀκηκῶς ἀπεφήνατο»· αυτόθι, 86-89 (Επ. 32: Τῶ Ραοῦλ κυρῶ Μανουήλ), εδῶ 87.2-7: «Ἦσθη τὴν ἐπιστολὴν ἀναγνοὺς καὶ τὴν ἡδονὴν ἀπ' οὐδενὸς κρύπτειν οὐκ ἦν· τοσοῦτον γὰρ ἐμοῦ τοῖς ὄλοις

αριθμός εκ των συγκεκριμένων λογίων φαίνεται να προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη και πιθανόν να συνδέθηκε με τον Μανουήλ κατά την εκεί παραμονή του στη δεκαετία του 1380.

Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γαβριήλ, στον οποίο και απευθύνει δύο επιστολές (αρ. 52 και 57)⁸². Από το έργο «*Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης Γαβριήλ*»⁸³, πληροφορούμαστε ότι ο Γαβριήλ έλαβε λαμπρή μόρφωση⁸⁴ ενώ γίνεται μοναχός υπό την προστασία του Μακαρίου Χούμνου, ιδρυτή και ηγουμένου της Νέας Μονής στη Θεσσαλονίκη⁸⁵. Περί το 1374 ο Μακάριος καλείται από τον Αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη για να λάβει την ηγεσία της φημισμένης Μονής των Στουδίου και ο Γαβριήλ λαμβάνει τη θέση του ως ηγούμενος της Νέας Μονής. Την ίδια περίοδο ο τότε Δεσπότης Μανουήλ εκδίδει τρία χρυσόβουλλα σχετικά με τη «*Νέα Μονή*», δύο την περίοδο 1382 και ένα το 1384⁸⁶. Η πολιορκία και κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους αναγκάζει τον Γαβριήλ να εγκαταλείψει την πόλη στα 1387/88 και να καταφύγει στην πρωτεύουσα⁸⁷ όπου και χριζεται ηγούμενος της Μονής της Χώρας αλλά και πρώτος όλων των

κεκράτηκεν ὡς καὶ τῷ προσώπῳ τοῖς παρεστηκόσι μὴνέσθαι καὶ αὐτοῖς ταῦτόν ἐμοὶ πάσχοσι. φαιδρότεροί τε γὰρ ἐφαίνοντο καὶ μονοῦ σκιρτῶντες κροτεῖν δὲ ἐθέλοντες καὶ ἐπαινεῖν τὸν ῥήτορα τὰς τε γενναίας οὐχ ἦττον ἢ πολλὰς τε καὶ μακρὰς ἐκείνας ἐπιστολάς»· *αὐτόθι*, 94-95 (Επ. 34: *Πρωτεκδίκῳ τῷ Βαλασαμῶνι* [τῷ μετὰ ταῦτα μεγάλῳ χαρτοφυλάκι]), *εδῶ* 95.6-8: «κρότους δ' ὅσοι παρὰ τῶν μουσολήπτων ἐγένοντο καὶ ὡς οὐδὲ χωρεῖν ὑφ' ἡδονῆς οἴός τε ἦν ὁ τὰς ἐπιστολάς ἀναγνούς τὰ σὰ οἰκεῖα ποιούμενος, Ἰάγαρις οὗτος ἦν»· *αὐτόθι*, 116-121 (Επ. 44: *Κυρῷ Δημητρίῳ τῷ Χρυσολωρᾷ*), *εδῶ* 119.62-67: «εἶλκεν εὐθύς φανέντα πρὸς ἑαυτὰ καὶ ὄψιν καὶ διάνοιαν οὐς οὐκ ἔλαθεν ὅτου εἶη, οἱ ἡξιούν λύεσθαι μηδεμιᾶς ἀναβολῆς γινομένης· οὐ γὰρ προαχθέντος καὶ ἀναγινωσκομένων σοι τῶν γραμμάτων, ἐπήδων, ἐκρότου μετὰ βοῆς ὅσοις μέτεστί τι τῶν λόγων. ὅσα μέντοι περὶ τούτων ἐλέγετο μετὰ πολλῶν τῶν ἐπαίνων σιωπῶ, οὐδὲ γὰρ καιρὸς ἐπιτείνειν»· *αὐτόθι*, 122-135 (Επ. 45: *Τῷ Ἰβάρκῳ*), *εδῶ* 129.120-121: «αὐτοῦ μοι γὰρ καθεζομένῳ τὸ τηρικαῦτα ἐπὶ πολλῶν ἀνεγινώσκετό σοι τὰ γεγραμμένα»· *αὐτόθι*, 170-171 (Επ. 61: *Τῷ Χρυσολωρᾷ κυρῷ Δημητρίῳ*), *εδῶ* 171.2-5: «Παρὰ μὲν τῶν οὐκ εἰδότην σοῦ τὴν ἰσχὺν πολλοὶ μὲν κρότοι, πολλοὶ δὲ εὐφημίαι γηγένηνται, τῶν ἑκατὸν ἐπιστολῶν ἔνεκα ἅς ἔναγχος ἡμῖν ἔπεμψας, τῶν μὲν τὸ πλήθος, τῶν δὲ τὴν ἐν ἐκάστη ταχυτῆτι θαυμαζόντων, καὶ ἄλλων ἄλλα καὶ τὴν εὐπορίαν ἀπάντων».

⁸² *PLP* 3416.

⁸³ L.S. LAOURDAS, «Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης Γαβριήλ», *Μακεδονικά* 4 (1955-60) 352-70.

⁸⁴ Βλ. *αὐτόθι*, 352-70, *εδῶ* 355.99-101: «Καὶ μέντοι καὶ αὐτὸς ἐξεύρισκεν τῶν μαθημάτων τὰ κάλλιστα καὶ τὸ θύραθεν νοῦν ἐπαύξων ἦν τῷ οἴκοθεν βρῦντι».

⁸⁵ Για τον Μακάριο Χούμνο και τη Νέα Μονή βλ. Γ.-Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, «Δύο νέα έγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν Νέαν Μονὴν Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 4 (1957) 315-320.

⁸⁶ DENNIS, *Thessalonica*, 99.

⁸⁷ Βλ. LAOURDAS, *ό.π.*, 352-70, *εδῶ* 362.358-355: «Τῆς οὐκ ἀγαθῆς τύχης λαμπρῷ τῷ ροῖζῳ κατὰ τῶν ἀθλιῶν πνευσάσης Ρωμαίων καὶ οὐδ' ὅπως οἰοῦν ἔτι καθεκτῆς οὐσης, ἀλλ' ἄρδην ἀπανθ' ὅσον οὐκ ἦδη τὰ ἡμέτερα χειρὶ περσικῆ κατενεγκεῖν ἀπειλούσης καὶ τῆς Θεσσαλονικέων πόλεως δεινῶς πολιορκουμένης καὶ μηδεμιᾶς ἐλπίδος λοιπῆς οὐσης τοῦ μὴ τοῖς πολεμίοις ἀλῶναι τε καὶ θάττον ἐξανδραποδισθῆναι, ἀνάγκην ὁ μέγας ὑφίσταται καὶ τὴν πατρίδα καὶ τοὺς θαυμαστοὺς προλιπεῖν πόνους καὶ τὴν Κωνσταντίνου καταλαβεῖν, ἐλπίδας σωτηρίας ὑποτείνουσιν χρηστοτέρας».

μονών της Πόλεως. Τον Απρίλιο του 1389 γίνεται μητροπολίτης Χαλκηδόνος ενώ τον Ιανουάριο του 1394, επιστρέφει στη Νέα Μονή. Με τον θάνατο του Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ισίδωρου Γλαβά⁸⁸ στις 11 Ιανουαρίου του 1396 ξεκινά ένας μακρύς αγώνας διαδοχής που καταλήγει στην πλήρωση του μητροπολιτικού θρόνου από τον Γαβριήλ το καλοκαίρι του 1397. Η επιστολή του Αυτοκράτορα αρ. 52 χρονολογείται την περίοδο 1408-1410 όταν ο Γαβριήλ ήταν ήδη μητροπολίτης Θεσσαλονίκης και συνοδεύεται με ένα πόνημα του Μανουήλ⁸⁹.

Από την Θεσσαλονίκη φαίνεται να κατάγεται και ο Θεόδωρος Ποτάμιος, αποδέκτης της σύντομης επιστολής αρ. 47, στην οποία ο Μανουήλ αναφερόμενος στα γραπτά του Ποταμίου «ἐθαύμασα(ε) γὰρ αὐτὰ τοῦ κάλλους καὶ τῆς ἰσχύος»⁹⁰. Στο σατυρικό έργο του Μάζαρη «εἰς Ἄδου κάθοδος» παρουσιάζεται, αν και ειρωνικά, ως δεινός ρήτωρ⁹¹, γεγονός που επιβεβαιώνεται και μέσα από τη σύνθεση μιας μονωδίας για τον θάνατο του Αυτοκράτορα Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγου το 1408⁹². Στον κώδικα της μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους αρ. 184 περιλαμβάνονται αποσπασματικά περί τις 20 επιστολές του απευθυνόμενες προς διάφορους λογίους της περιόδου (Πόθο, Θεόδωρο Καντακουζηνό Παλαιολόγο, Ισίδωρο Γλαβά, Κυδώνη κ.ά.)⁹³. Η επιστολή αρ. 9 απευθύνεται στον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ισίδωρο Γλαβά (25 Μαΐου 1380 - 11 Ιανουαρίου 1396), στην οποία ο Ποτάμιος αναπολεί τις σπουδές τους μαζί ως νεανίες.⁹⁴ Ο Ισίδωρος γεννήθηκε περί το 1342 και εκάρη μοναχός το 1375⁹⁵. Συνεπώς ο Θεόδωρος υπήρξε είτε συνομήλικος του είτε πλησίον της ηλικίας του. Μεγάλος σε ηλικία παρουσιάζεται ο αποδέκτης της επιστολής του αρ. 1 προς

⁸⁸ Σχετικά με τη σχέση του Γαβριήλ με τον Ισίδωρο, οι επιστολές του τελευταίου προς τον Φιλόθεο, ηγούμενο της Νέας Μονής μετά την αναχώρηση του Γαβριήλ, δείχνουν το ψυχρό κλίμα μεταξύ τους. Ο Ισίδωρος σε διάφορες περιπτώσεις σαρκάζεται και ειρωνεύεται εντόνως τον Γαβριήλ, βλ. Σ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιστολαὶ τοῦ Ἀγιωτάτου Ἰσιδώρου Ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης», *NE Θ'* (1912), 353-414, εδῶ 360.

⁸⁹ βλ. ανῶτ. σελ. 45 και 49.

⁹⁰ DENNIS, *Letters*, 136-137.

⁹¹ Κατά τη συγγραφή του έργου στα 1414 ο Ποτάμιος ήταν ήδη νεκρός. Εμφανίζεται από τον κάτω κόσμο να ερωτά για τον υιό του, Καμύτζη, ο οποίος τώρα βρίσκεται στη Δύση, και για τον «κόκκινο χαρχαρόδοντα» Χαρσιανείτη. Βλ. *Mazaris' Journey to Hades*, ό.π., 44.

⁹² Τόσο για τη συγκεκριμένη μονωδία όσο και για τα αποσπάσματα των επιστολών βλ. Σ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Θεόδωρος ὁ Ποτάμιος καὶ ἡ εἰς Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον μονωδία αὐτοῦ», *ΔΙΕΕΕ 2* (1885) 48-62.

⁹³ Για τις επιστολές βλ. DENNIS, *Letters*, 224-227 (Appendix III).

⁹⁴ Βλ. DENNIS, *Letters*, 226-227 (Appendix III), εδῶ 227.8-11: «ἡμεῖς δὲ τῶν κοινῶν λόγων χάριν ὧν πεπαιδευμένα τῆς τε χρηστῆς φιλίας ἦν εὐθύς ἐκ παιδῶν πάντων προεστησάμεθα, σοῦ τε δὴ καὶ τῶν τῆς σῆς ἀρετῆς ἀγαλμάτων μάλα γε ἐρωτικῶς ἔχοντες καὶ γράμμασιν οἷς ἂν δυναίμεθα, τοῦτο δηλοῦν ἐγνώκαμεν».

⁹⁵ Βλ. DENNIS, *Thessalonica*, 16-17.

κάποιον Πόθο η οποία χρονολογείται στα 1381-82⁹⁶. Μέσα από αυτή πληροφορούμαστε, ότι ο Θεόδωρος βρίσκεται μακριά από την πατρώα γη⁹⁷ εδώ και δέκα χρόνια από την σύγκρουση μεταξύ μελών της αυτοκρατορικής οικογενείας (κρατούντων μικροψυχίαν) «ὕφ' ἧς ἡμεῖς τὸ πᾶν ἐπεπόνθαμεν»⁹⁸. Βρίσκεται πλέον κάπου όπου «Μουσῶν παρ' ἡμῖν οὐκ εἰσὶν ... οὐ μὴν ἀλλ' οὐδὲ ῥύακες λόγων. πρὸς γὰς τοῖς ἄλλοις κακοῖς οἷς ἡμῖν ἢ παρεληλυθυῖα παρεσκεύακε δεκαετηρὶς καὶ βεβαρβαρῶσθαι πεποίηκε»⁹⁹. Στην ίδια επιστολή ευχαριστεῖ τον αποστολέα Πόθο που του θύμισε την παλαιά τους φιλία και την περίοδο που, όπως και στην περίπτωση του Ισιδώρου Γλαβά, υπήρξαν συμμαθητές¹⁰⁰.

Ο τελευταίος συμμαθητής του Θεόδωρου Ποταμίου πιθανόν να ταυτίζεται με τον αλληλογράφο του Αυτοκράτορα Μανουήλ Πόθο (επιστολές αρ. 35 και 42)¹⁰¹. Σύμφωνα με την επιστολή αρ. 35 που χρονολογείται στα 1397-1398¹⁰², υπήρξε σημαντικός λόγιος των τελών του 14ου αι. ενώ φαίνεται να κατείχε θέση κλειδί στην αυτοκρατορική αυλή¹⁰³. Στην επιστολή αρ. 234 προς

⁹⁶ DENNIS, *Letters*, Appendix III, 224-225, εδώ 224: «τοῦτο δὴ πρὸς γῆρας ἐληλακότες καὶ προσπολωλέκαμεν διὰ τὴν τῆς τύχης δυσχέρειαν»· προς τον συγκεκριμένο Πόθο, ο Θεόδωρος αποστέλλει συνολικά τρεις επιστολές (αρ. 1-3).

⁹⁷ Αν και δεν ονοματίζεται κατά πάσα πιθανότητα εννοείται η Θεσσαλονίκη.

⁹⁸ Βλ. DENNIS, *Letters*, Appendix III, 224-225, εδώ 224. Στην επιστολή του επαναλαμβάνει την εμφύλια σύγκρουση που ευθύνεται για τα τόσα προβλήματα του γένους. Πιο πιθανή είναι η ταύτιση της με την διαμάχη μεταξύ του Αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου και του υιού του Ανδρονίκου Δ' Παλαιολόγου, η οποία έλαβε χώρα στις αρχές της δεκαετίας του 1370.

⁹⁹ Για τη συγκεκριμένη περιοχή ο Θεόδωρος συνεχίζει αναφέροντας ότι «τοῦτο μὲν ὅτι βαναυσώδεσιν ἀνθρώποις ἐς τὸ διηνεκές συνδιήγομεν καὶ χωρίοις ἐνδιατρίβομεν Μούσης τε καὶ παιδείας Ἑλληνικῆς εἰς ἅπαν ἀπωκισμένοις, τοῦτο δ' ὅτι καὶ βιβλίων ἀπάντων ἀποστερηθέντες τῆ τῶν ἐμφυλίων πολέμων καινοτομία οὐκ εἶχομεν ὅτῳ δήποτε τρόπῳ τοῖς λόγοις μετ' ἀκριβείας προσφέρεσθαι καὶ χρῆσθαι τοῦτοις θαρρούντως οἰοῖναι τῆς στάθμης οὐκ οὔσης, ἀλλὰ συσπειρωμένοι τῆ οἰκία μόνοι μόνοις ἡμῖν αὐτοῖς γε διαλεγόμεθα, τῶν προτέρων ἐκείνων ἀναμνησκόμενοι μαθημάτων, πρὸς γοῦν τῷ μὴ προσκτήσασθαι τι τῶν βελτιῶνων ἐν τῇ τῆς πατρίδος φυγῇ»· βλ. Dennis, *Letters*, 224-225 (Appendix III), εδώ 224.21-30.

¹⁰⁰ Βλ. Αυτόθι, 224-225 (Appendix III), εδώ 224.12-16: «ὄθεν καὶ αὐτὸς διὰ χρόνου σοῦ τοῦ πάντα βελτίστου γράμματα δεδεγμένος τὴν τε παλαιὰν φιλίαν καὶ τὴν ἐκ παίδων περὶ λόγους διατριβὴν οἷον ἀναγνωρίζοντα ὑπερήσθη ἐκτόπως ὅτι τῶν ὧν ἐπεθύμουν ἐπέτυχον παρ' ἐλπίδα, καὶ ὡς ἐρμαῖῳ τινὶ περιτυχῶν τῶν καλλίστων οὐκ ἔστιν εἰπεῖν ὑφ' ἡδονῆς ὅστις ἐγεγενήμην».

¹⁰¹ Βλ. DENNIS, *Letters*, I-II, όπου ο καθηγητής εκφράζει τις αμφιβολίες του περί της υπάρξεως ενός και μόνου Πόθου, αποδέκτη των διαφόρων επιστολών. Επιπρόσθετα με τις προαναφερθείσες, και η επιστολή αρ. 17 αποστέλλεται σε κάποιον Πόθο χωρίς να δίνεται το μικρό του όνομα. Άγνωστο παραμένει αν πρόκειται για τον ίδιο αποδέκτη.

¹⁰² Βλ. DENNIS, *Letters*, 96-97, εδώ 97.2-6: «Σὺ δὲ καὶ τὸ μελιττῶν ἐξήλεγξας ἔργον ἐπὶ σοφία τε καὶ τῷ πονεῖν παρὰ πάντων ἀδόμειων· οὕτω καλῶς μὲν χρόνῳ βραχεῖ πᾶν ἐξηρεύνησας ἄνθος τοῦ τῶν λογίων λειμῶνος, καλῶς δ' ἐκεῖθεν συνείλεξας τὸ πρὸς τὸ προσκείμενον χρήσιμον, σὺν κόσμῳ δὲ ταῦτα πολλῶ ἤρμους τε καὶ τέταχας».

¹⁰³ Στις επιστολές του προς τον Πόθο, ο Μανουήλ χρησιμοποιεί τις λέξεις κριτής, κρίνειν, γεγονός που παραπέμπει πιθανόν στην ιδιότητα του Πόθου· βλ. DENNIS, *Letters*, 52-53, εδώ 53.7-8: «καὶ πρὸς γε ἔτι τὸν ὄντως ὄντα κριτὴν. δῆλον γὰρ ὡς οὐχ ὅπως τὰνθρώπων ἀδικήματα κρίνειν τε καὶ εἴργειν μὴ χωρεῖν οἶδας».

κάποιο Πόθο στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο 1380-82 (πιθανόν προς τον Μανουήλ), ο Δημήτριος Κυδώνης κάνει αναφορά για κάποιο χρηματικό ποσό που αναμένει από τον Αυτοκράτορα, επιθυμώντας πιθανόν τη μεσολάβηση του προς αυτόν λόγω της θέσης του¹⁰⁴. Κατά την διάρκεια του ταξιδιού του Μανουήλ Β' στη Δύση προς αναζήτηση βοήθειας, ο Πόθος παραμένει στην Κωνσταντινούπολη φροντίζοντας τα της αυτοκρατορίας σύμφωνα και με την παρότρυνση του Αυτοκράτορα «ὄν μόνον δρῶν τὰ βελτίω ἀλλὰ καὶ τοὺς νωθοτέρους ἐπὶ τοῦτο παρακαλῶν· ἴν' ἡμῖν ὁ πόνος ἔγκαρπος ἦ, καὶ μὴ πρὸς τοῖς ὑμετέροις προθύροις τοὺς ὑπὲρ ὑμῶν ἀμυνουμένους ἔχοντες παραπόλυσθε· ὁ μὴ γένοιτο»¹⁰⁵. Παράλληλα εμφανίζεται ως αποδέκτης μιας επιστολής του λογίου Ἰωσήφ Βρυεννίου στα 1408 ενόσω βρισκόταν στη συνοδεία του Μανουήλ Β', κατά την επίσκεψη του τελευταίου στο Μυστρά¹⁰⁶.

Πριν το ταξίδι του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου στη Δύση φαίνεται να έλαβε χώρα και η συνάντηση του Αυτοκράτορα με τον λόγιο Μανουήλ Ραούλ¹⁰⁷. Πρόκειται για ένα πεπαιδευμένο βυζαντινό *émigré* στην αυλή των Λουζινιάν στην Κύπρο, ο οποίος «θαυματοποιῶ γὰρ ἐώκεις οἷς καὶ τὴν Κύπρον ἡμῖν ἀπέφηνας ἀπτικίζουσιν»¹⁰⁸. Φαίνεται να βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη πιθανόν περί τα 1395-96 όπως υποδεικνύεται στην απαντητική επιστολή του Μανουήλ, αρ. 32, η οποία χρονολογείται μετά τον Οκτώβριο του 1396 (έτος συγγραφής επιστολής αρ. 31) και πριν το 1398 (έτος συγγραφής επιστολής αρ. 36)¹⁰⁹. Πιθανόν να ταυτίζεται με τον αποδέκτη μιας επιστολής του λογίου Μανουήλ Καλέκα, η οποία απευθύνεται προς ένα πεπαιδευμένο βυζαντινό στην Κύπρο και στην οποία ο Καλέκας αναφέρει την συνάντηση και συνομιλία των δύο στην Κωνσταντινούπολη το Φθινόπωρο του 1396¹¹⁰. Την περίοδο που

¹⁰⁴ LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 129-130.

¹⁰⁵ Βλ. DENNIS, *Letters*, 110-113 (Επ. 42 [Παρίσι, 1401]), εδὼ 113.9-12.

¹⁰⁶ Για την συγκεκριμένη επιστολή βλ. N.B. TOMADAKES, «Ἐκ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας Ἰωσήφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου Ἐπιστολαὶ Α' καὶ πρὸς αὐτὸν Γ'», *ΕΕΒΣ* 46 (1983-1986) 323-324: *Τῶ λογιωτάτῳ ἀνδρῶν κυρῶ Μανουήλ τῶ Πόθῳ ἐν Λακεδαίμονι*. βλ. επίσης R.-J. LOENERTZ, «Pour la chronologie des oeuvres de Joseph Bryennios», *RÉB* 7 (1949) 12-32, εδὼ 24-25. Η επαφή με τον Ἰωσήφ Βρυέννιο υποδηλώνει πιθανόν την ανθενωτική στάση του Πόθου, κάτι που επιβεβαιώνεται και από την αναφορά του Δημητρίου Κυδώνη στην επιστολή 302. Η αποστολή πρεσβείας προς τον Πάπα το 1385 από τον Μανουήλ Β' που βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη σχολιάζεται ειρωνικά από τον διδάσκαλο του Αυτοκράτορα, ο οποίος μειδιώντας αναφέρει πως θα ήθελε να δει την αντίδραση της ανθενωτικής παράταξης και δή του Πόθου. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 219-222, εδὼ 220.34-35: «Πάνυ δὲ ἐγέλασα τὴν πρεσβείαν καὶ τὸν Πόθον ἀκούσας». βλ. επίσης DENNIS, *Thessalonica*, 139.

¹⁰⁷ PLP 24128· βλ. συγκεκριμένα S. FASSOULAKIS, *The Byzantine Family of Raoul - Ral(l)es* (Athen, 1973) 62-63 (No. 47).

¹⁰⁸ Βλ. DENNIS, *Letters*, 86-89 (Επ. 32), εδὼ 87.8-9.

¹⁰⁹ Βλ. Αυτόθι, 88, υπ. 1.

¹¹⁰ Λίγο αργότερα (Φθινόπωρο του 1396) τόσο ο Μανουήλ Καλέκας όσο και ο Δημήτριος Κυδώνης (πιθανόν και ο Μανουήλ Χρυσολωράς) αφορίζονται από την Ορθόδοξη εκκλησία, έχοντας ως

ακολούθησε ο Καλέκας στέλνει προς τον «ἐν Κύπρω» φίλο του πέντε επιστολές, μέσα από τις οποίες πληροφορούμαστε ότι ο Ραούλ υπήρξε αντιπαλαμικός, λατινόφιλος και με επιρροές στη βασιλική αυλή της Κύπρου μέχρι και το 1402¹¹¹. Παράλληλα παρουσιάζεται ως δεινός ρήτορας, παρά το γεγονός ότι είχε αμελήσει τη μελέτη λόγω των υποχρεώσεων του κοντά στον βασιλιά της Κύπρου James I de Lusignan (1382-1398)¹¹².

Την ίδια περίοδο φαίνεται να έλαβε χώρα και ο διορισμός του Θεοδώρου Καυκαδηνού¹¹³ ως διδασκάλου των βασιλόπαιδων από τον ίδιο τον Μανουήλ Β'. Πρόκειται για γνωστό λόγιο φίλο των Δημητρίου Κυδώνη και Γουδέλη, ο οποίος προσπαθεί διακαώς να εξασφαλίσει κάποια θέση εντός του παλατίου. Ο Κυδώνης και ο Γουδέλης μεσολαβούν στον Αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο¹¹⁴, ο οποίος του προσφέρει μια χαμηλόμισθη θέση περί το 1380, την οποία όμως και χάνει λόγω συκοφαντιών και σκευωριών. Επιστρέφει περί τα 1386 μετά την αποκάλυψη της αλήθειας και την αποκατάστασή του. Στην επιστολή αρ. 27 του Μανουήλ προς αυτόν, ο Αυτοκράτορας αναφέρει τα θετικά σχόλια που έλαβε η ανάγνωση της τελευταίας επιστολής του ενώπιον του κύκλου του, αλλά και την απόφασή του για διορισμό του ως σωφρονιστή τόσο

αποτέλεσμα τη φυγή του πρώτου στον Γαλατά / Πέραν. Συνεπώς, θα ήταν αδύνατη η συνάντηση των δύο στην Κωνσταντινούπολη πριν τον συγκεκριμένο αφορισμό, βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Calecas*, 231-233.

¹¹¹ Αυτόθι, 77-78.

¹¹² Ο Αυτοκράτορας φαίνεται να έλαβε περισσότερες από μια επιστολές από τον Ραούλ, στις οποίες ο τελευταίος φαίνεται να παραπονιέται για τον ελάχιστο χρόνο μελέτης που διαθέτει λόγω δημοσίων υποχρεώσεων αλλά και για τον λόγο ότι ο βασιλιάς της Κύπρου James I de Lusignan (1382-1398) ήταν περισσότερο λάτρης του κυνηγιού παρά των τεχνών και των γραμμάτων. Ο Μανουήλ στην απάντησή του επαινεί τις ρητορικές του ικανότητες τις οποίες φαίνεται να μην έχει ξεχάσει, παρατηρώντας ότι οι τελευταίες επιστολές του υπήρξαν καλύτερες από άλλες παλαιότερες. Επιπρόσθετα τον συμβουλεύει να κάνει υπακοή στον κύριο και βασιλιά του. Βλ. DENNIS, *Letters*, 86-89 (Επ. 32), εδῶ 89.29-32: «Ὅταν τοίνυν ταῦθ' οὕτως ἔχη, καὶ μεγίστη χρεία σοι τῶν εἰρημένων καὶ πολλὰ σε τὰ ποιούντα διαχειῖσθαι καὶ τῶν λόγων ἀμελεῖν, ἔπειτα καλλίους ἢ πρὶν γράφεις ἐπιστολάς δεικνὺς ὡς σώφρων ἐραστής οὐδέποτε ἂν λήθην δέξαιτο οὐτινος ἄπαξ ἀλῶ». Για την περιγραφή του βασιλιά της Κύπρου James I de Lusignan ως ιδιαίτερα φιλόξενου και μεγάλου λάτρη του κυνηγιού βλ. G. HILL, *A History of Cyprus*, II (Cambridge, 1948) 445.

¹¹³ PLP 11561.

¹¹⁴ Βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 88 (Επιστολή του Κυδώνη προς τον Αυτοκράτορα αρ. 210 [Κωνσταντινούπολη, 1380-1382?]).4-6: «Ἐγὼ τὸν Καυκαδηνὸν καὶ ὡς ἄνδρα ἀγαθὸν καὶ ὡς ῥήτορα δεξιὸν ἐφίλησά τε ἐξ ἀρχῆς καὶ φιλῶ, καὶ βουλοίμην ἂν αὐτῷ παρὰ τῆς τύχης ἀγαθὸν τι γενέσθαι», ὅπως επίσης και LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 93-94 (Επιστολή του Κυδώνη προς τον Αυτοκράτορα αρ. 215 [Κωνσταντινούπολη, 1380-1382?]), εδῶ 93.4-8: «Ἐδει μὴδὲν, ὡς ἔοικεν, εἶναι πέρασ τῇ Καυκαδηνοῦ δυστυχία, καὶ διὰ τοῦτο σὺ μὲν, βασιλεῦ, ἐδίδους τὴν χάριν, καὶ τὴν ἀφορμὴν ὅθεν λήψεται τὴν τροφὴν δεικνύντων ἡμῶν φιλάνθρωπος ἐπένευες, τὰς τε ἐμὰς ὑπὲρ αὐτοῦ δεήσεις μὴ ἀτιμάζων καὶ ἅμα ἄνδρα ἀγαθὸν καὶ τοῖς σοῖς εὖνον δίκαιον ἠγούμενος εὖ παθεῖν». Η επιστολή υπ' αρ. 357 (Κωνσταντινούπολη, 1386?) του Κυδώνη απευθύνεται προς τον Γουδέλη και φέρει τον πλήρη τίτλο «Γουδέλημι μεσάζοντι ὑπὲρ τοῦ Καυκαδηνοῦ κυροῦ Θεοδώρου», βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 300-301.

των νεαρών πριγκίπων όσο και «καὶ τῇ θυγατρὶ»¹¹⁵. Το τελευταίο στοιχείο είναι δυνατόν να βοηθήσει στη χρονολόγηση της επιστολής στα τέλη της δεκαετίας του 1390 αλλά και στην ταυτοποίηση των βασιλοπαίδων. Η συγκεκριμένη περίοδος είναι η μόνη κατά την οποία ο Μανουήλ είχε μόνο μία θυγατέρα και υιούς σε ηλικία που μπορούσαν να χαρακτηριστούν νεανίες αλλά και να συμμετάσχουν στην εκπαιδευτική διαδικασία. Πρόκειται για τους δύο μεγαλύτερους υιούς του, Ιωάννη, ο οποίος γεννήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου του 1392, και Θεόδωρο¹¹⁶, ο οποίος γεννήθηκε την περίοδο 1394-1399¹¹⁷. Η θυγατέρα πιθανόν να ήταν η νόθα κόρη του Ζάμπια (Ισαβέλλα) Παλαιολογίνα και μελλοντική πεθερά του Ιωάννη Χρυσολωρά¹¹⁸. Ένας υιός, ονόματι Κωνσταντίνος, αλλά και δύο ακόμη θυγατέρες που γεννήθηκαν την περίοδο 1393-1398 απεβίωσαν πριν το 1405 και συνεπώς δεν υπήρξαν ποτέ ως νεανίες.

Έχοντας υπόψη όλα τα προαναφερθέντα αλλά και την συνεχή αναζήτηση λογίων από τον Μανουήλ Β', τα περισσότερα μέλη του πνευματικού κύκλου του Μανουήλ υπήρξαν διδάσκαλοι διαφόρων αντικειμένων. Σε αυτούς πρέπει να προστεθεί και η παρουσία του Μιχαήλ Βαλσαμώνος¹¹⁹, αποδέκτη της επιστολής αρ. 34, μέσα από την οποία χαρακτηρίζεται ως δεινός ρήτορας¹²⁰.

¹¹⁵ Βλ. DENNIS, *Letters*, 70-71 (Επ. 27), εδῶ 71.13-16: «Πέπεικας τοίνυν καὶ ἡ ἐλπίς σοι ἐξέβη· ὅπως δὲ καὶ τὰ τῆς ἡμετέρας ἐκβήσεται, τοῦτο δ' ἔσται ἢν τοῖν νέοιν σαυτὸν σωφρονιστὴν ἐπιστήσαις. ὁ δὲ δίκαιον εἶποις ἄν, εὐ οἶδα, καὶ ἅμα γε συνοῖσον κάκεινοις τε καὶ τῇ θυγατρὶ· καὶ οὐ χαλεπὸν οἶμαι πρᾶξαι ἐὰν ἡ βουλομένω σοι.» Ο Μανουήλ φαίνεται να φρόντισε προσωπικά για την παιδεία των τέκνων του. Η σύνθεση του έργου του «Υποθήκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς» για τον μεγαλύτερο του υιό Ιωάννη με συμβουλές ηθικῆς βασιλικῆς συμπεριφορᾶς, το οποίο κατά τον Krumbacher (*Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, 491) ἔχει επηρεαστεῖ ἄμεσα ἀπὸ τους ηθικο-πολιτικούς λόγους του Ἰσοκράτη, ἀποτελεῖ μέρος τῆς εκπαιδευτικῆς διαδικασίας· για το συγκεκριμένο ἔργο βλ. PG 156, στηλ. 313-557· βλ. ἐπίσης BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 344, σπ. 84, πβλ. καὶ ΚΑΚΚΟΥΡΑ, ὁ.π., 315-474.

¹¹⁶ Στον επιτάφιο λόγο που συνέθεσε πρὸς τιμὴν του Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου ο Γεώργιος Σχολάριος (ο κατοπινὸς πρῶτος μετὰ την ἄλωση Πατριάρχης Γεννάδιος) περὶ το 1443, ἀναφέρει ὅτι υπῆρξε ἰδιαίτερα φιλομαθῆς καὶ πολυμαθῆς, με ἐφεση στη λογιστικὴ (αριθμητικὴ) καὶ τη γεωμετρία. Βλ. Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου καὶ καθολικοῦ κριτοῦ τῶν Ῥωμαίων κύρ Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου Ἐπιτάφιος ἐπὶ τῶ μακαρίτη καὶ αἰοδίμω δεσπότη κύρ Θεοδώρῳ Παλαιολόγῳ τῶ πορφυρογεννήτῳ», ΠΠ Β', 3-13, εδῶ 8.13-18: «Τὰ δὲ τούτων κρείττω, καὶ πολὺ βελτίων ἦν, φιλομαθῆς, εὐμαθῆς καὶ διὰ ταῦτα πολυμαθῆς. Παρίημι τᾶλλα. Λογιστικὴν δὲ καὶ γεωμετρίαν καὶ τὰς καλουμένας συντάξεις τίς ἄμεινον ἐκείνου καὶ ἀκριβέστερον ἢ τεθεώρηκεν ἢ μετεχειρίσεν; Ὅς γε καὶ πολλὰ ἐξεῦρεν ἐνδέοντα ταῖς μεθόδοις ταύταις καὶ βιβλίων πατὴρ γέγονε».

¹¹⁷ Βλ. P. SCHREINER, «Chronologische Untersuchungen zur Familie Kaiser Manuels II», BZ 63 (1970) 288-290· βλ. ἐπίσης BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 474-78 καὶ 494-96.

¹¹⁸ Α.Τ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen* (Munich, 1938) 70.

¹¹⁹ PLP 91429.

¹²⁰ Σχετικὰ με τη ρητορικὴ ικανότητα του Βαλσαμώνος ὅπως πηγάζει μέσα ἀπὸ την επιστολὴ του που ἀνεγνώσθη ἐνώπιον του αυτοκρατορικοῦ πνευματικοῦ κύκλου, ο Μανουήλ Β' ἀναφέρει ὅτι «ἦν τις τῶν ἀκροατῶν ἀγνοῶν ὅθεν τε τὰ γράμματα καὶ ἀνθ' ὅτου ταῦτα γέγραπται, ὃν τοσόνδε κατέπληξεν ὡς καὶ πείσαι πιστεύειν μὴ τῆς νῦν πενίας τῶν λόγων εἶναι ταῦτα φορὰ, ἐμέμνητο δ' ἐνίαν παλαιότερων, οἷς τὸ λέγειν τοῦνομα καὶ μετὰ θάνατον συντηρεῖ» προσθέτοντας την προτροπὴ πρὸς αὐτὸν «δεῖξας τοίνυν τὸν δυνάμενον λέγειν», βλ. DENNIS, *Letters*, 94-95, εδῶ 95.10-14 καὶ 20-21.

Υπήρξε πατριαρχικός νοτάριος (περίοδος 1390-1397) ενώ μετά το 1397 έλαβε τον τίτλο του πρωτεκδίκου¹²¹. Παράλληλα διετέλεσε καθολικός διδάσκαλος «των τε ελληνικῶν μαθημάτων καὶ τῶν τῆς ἐκκλησίας δογμάτων», πιθανόν, στην «Πατριαρχική Σχολή»¹²². Χαρακτηριστικό είναι το σημείωμα του μαθητή του Ιωάννη Χορτασμένου στον κώδικα *Mutin. gr. 142 (f. 113r)*, όπου αναφέρει τη διδασκαλία του αντικειμένου της γεωμετρίας από τον λόγιο πρωτέκδικο¹²³:

«Ἰωάννου πατριαρχικοῦ νοταρίου τοῦ Χορτασμένου. ὁ τὴν γεωμετρίαν ἐμοὶ διδάξας, ὁ φιλοσοφώτατος ὑπῆρχε πρωτέκδικος τῆς ἀγιοπάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας διάκονος κῦρ Μιχαὴλ ὁ Βαλσαμῶν, ὀρισμῶ τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότη καὶ αὐθέντου τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κῦρ Ματθαίου, ἀνὴρ λόγιος ὄντως καὶ φιλοσοφίας ἐπὶ πλεῖστον ἐλληλακῶς, τῇ γε μὴν κοσμιότητι τῶν ἡθῶν καὶ τῷ τοῦ φρονήματος περιόντι πολλοὺς τῶν κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ὑπερβαλλόμενος, ὃς διὰ τὴν ἐνοῦσαν αὐτῷ ἀρετὴν τε καὶ σύνεσιν πρωτέκδικός τε ἐχειροτονήθη παρὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ διδάσκαλος ἐκρίθη καθολικός τῶν τε ελληνικῶν μαθημάτων καὶ τῶν τῆς ἐκκλησίας δογμάτων, ὅσα θεωρίας ἔχεται μείζονος καὶ τελεωτέρας. ἔδειξε δὲ τοῦτο ὁ παναγιώτατος ἡμῶν δεσπότης, ὁ οἰκουμενικός πατριάρχης, ἐξ ὧν αὐτὸν προείλετο μόνον διδάσκαλόν τε ὁμοῦ καὶ καθηγητὴν τῶν τῆς ἑαυτοῦ ἐκκλησίας τροφίμων, οὗς δὴ τὰ μέγιστα ὠφελήσας μνήμην αὐτῷ κατέλιπεν ὕστερον, ὥστε εἶναι τὰ περὶ τούτου καθ' Ὅμηρον καὶ ἐσομένοισι πύθεσθαι».

Σύμφωνα με τον Μανουήλ Β', η επιστολή του Βαλσαμώνος που προσηγήθηκε της απαντητικής του Αυτοκράτορα, ανεγνώσθη ενώπιον μουσοληπτῶν από τον Ιάγαρη, πιθανόν γνωστό, αν όχι και μαθητή, του Μιχαήλ.

¹²¹ Η χρονολόγηση της ανάληψης του αξιώματος του πρωτεκδίκου από τον Μιχαήλ δεν μαρτυρείται επακριβώς. Μέχρι και το 1397, χρονολόγηση των Πατριαρχικών εγγράφων αρ. 508 και 518, πρωτέκδικος εμφανίζεται ο Ιωάννης Συρόπουλος. Συγκεκριμένα: A. MM, Acta II (no. 508: *Presbyter Georgius consituitur archiepiscopus ecclesiae Embri, evectae in archiepiscopatum* / † Αντώνιος, ἐλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κων- | σταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης, καὶ οὐκουμενι- | κός πατριάρχης†), 272: «Τοῦ πρωτεκδίκου τοῦ Συροπούλου»· B. MM, Acta II (no. 518: *Synodus episcopatus Manae et Zemeni restitui iubet metropoli Corinthi* / † Πράξις τοῦ Κορινθίου †), 292: «†Ο πρωτέκ- | δικός τῆς ἀγιοπάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλη- | σίας Ἰωάννης ὁ Συρόπουλος †». Ωστόσο, τα Πατριαρχικά έγγραφα αρ. 549 και 550 τα οποία χρονολογούνται τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο του 1397 αντίστοιχα, ο συγκεκριμένος Ιωάννης Συρόπουλος φαίνεται να προωθείται σε ανώτερη βαθμίδα και αναφέρεται ως Σακελλάριος. Συγκεκριμένα: A. MM, Acta II (no. 549: *Patriarcha sententiam dicit in lite de hereditate*), 348: «καὶ τοῦ σακελλαρίου, κῦρ Ἰωάννου τοῦ Συροπούλου»· B. MM, Acta II (no. 550: *Patriarcha sententiam dicit in lite de hereditate*), 348: «τοῦ τε μεγάλου σακελλαρίου, τοῦ Βαλσαμῶν, τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος, τοῦ Ὀλοβόλου, καὶ τοῦ σακελλαρίου, τοῦ Συροπούλου». Με βεβαιότητα ο Βαλσαμών κατείχε το αξίωμα του Πρωτεκδίκου την περίοδο 1397-1399, κατά την οποία και χρονολογείται η επιστολή του Μανουήλ προς τῷ Πρωτεκδίκῳ τῷ Βαλσαμῶνι.

¹²² Βλ. *Scholarios* II, 458-495, ἐδῶ 486. Περιγράφοντας τον Μιχαήλ Βαλσαμών ο Γεννάδιος Σχολάριος τον παρουσιάζει ως «πάσης σοφίας καθηγεμόνα γεγεννημένον ἐν πρώτοις».

¹²³ HUNGER, *Chortasmenos*, 15, σπ. 20. Ο κώδικας περιλαμβάνει τα στοιχεία του Ευκλείδη (βιβλία I-XIII) με πολλά σχόλια και σχήματα στις ὥες, βλ. SAMBERGER I, 474· βλ. ἐπίσης σελ. 239-240.

Η παρουσία του συγκεκριμένου Ιάγαρη εντός του ακροατηρίου μαρτυρεί την υψηλή του παιδεία.

Η ταυτοποίησή του είναι αρκετά προβληματική, αν και συναντάμε αρκετά μέλη της συγκεκριμένης οικογενείας στην αυτοκρατορική αυλή κατά τον 15ο αι. Ο Καθηγητής Dennis τον ταυτίζει με τον Μάρκο Παλαιολόγο Ιάγαρη (ή Ίαγρο), οικείο του Αυτοκράτορα, βυζαντινό απεσταλμένο την περίοδο 1417-1438, πρωτοβεστιαρίτη το 1429, πρωτοστράτορα στα 1429/30 αλλά και Μέγα στρατοπεδάρχη από το 1430 και έπειτα¹²⁴. Τον Οκτώβριο του 1400 φαίνεται να εμπλέκεται σε μια δικαστική διαμάχη σχετικά με ένα αγροτεμάχιο (κήπο) πλησίον του Κυνηγίου της Κωνσταντινούπολης¹²⁵ ενώ αργότερα εμφανίζεται ως μέλος διαφόρων πρεσβειών: μαζί με τον Γεώργιο Σφραντζή στην Οθωμανική αυλή¹²⁶, μαζί με τον Μακάριο Μακρή στον Πάπα Μαρτίνο Ε' (1417-1431)¹²⁷, μαζί με τον ηγούμενο της μονής του Τιμίου Προδρόμου *ἐν Πέτρα* και τον Κλειδά για δεύτερη φορά στον Πάπα Μαρτίνο Ε'¹²⁸ αλλά και με τον Δισύπατο στη Βενετία¹²⁹. Την ίδια περίοδο, δύο ακόμη μέλη της οικογένειας Ιάγαρη φαίνεται να κατέχουν υψηλά αξιώματα στην υπαλληλική ιεραρχία. Πρόκειται για τους Μανουήλ και Ανδρόνικο Ιάγαρη. Ο πρώτος¹³⁰ βρισκόταν τον Ιανουάριο του 1424 στην Ιταλία μαζί με τον Αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγο ενώ το 1438 αποτέλεσε μέλος της βυζαντινής αντιπροσωπείας κατά τη σύνοδο της Ενώσεως των Εκκλησιών

¹²⁴ PLP 7811.

¹²⁵ Αντίδικός του στη συγκεκριμένη δίκη υπήρξε κάποιος ονόματι Μαυρομάτης. Στην υπόθεση εμπλέκεται και μια μοναχή Πετραλειφίνα η οποία παρουσιάζεται ως πνευματική μητέρα του Μιχαήλ Ασινάρη και του Μιχαήλ Βαλσαμών· βλ. MM, *Acta* II, 497-499.

¹²⁶ Βλ. MAISANO, *Sphrantzes*, 66.[XX 5]8-10: «Ὡς δὲ ἔφθασα εἰς τὴν Πόλιν, ἐδόθη μοι συναποκρισιάρης Μάρκος Παλαιολόγος ὁ Ἰαγρος, ὁ ὕστερον πρωτοστράτωρ, τότε δὲ πρωτοβεστιαρίτης, πλέον ἀντεθείς εἶναι κατὰ τῆς δουλείας μου ἢ ὑπὲρ αὐτῆς».

¹²⁷ Βλ. Αυτόθι, 66.[XXI 5]6-12: «Καὶ τῶ ἀγούστῳ μηνὶ τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐπαναστρέψαντες οἱ ἀπὸ τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἰωάννου πρὸς τὸν πάπαν Μαρτίνον πρέσβεις (ὃ τε Μάρκος ὁ Ἰαγρος καὶ μέγας στρατοπεδάρχης καὶ ὁ μέγας πρωτοσύγκελος καὶ ἡγούμενος τῆς σεβασμίας βασιλικῆς μονῆς του Παντοκράτορος ἱερομόναχος καὶ πνευματικὸς Μακάριος ὁ Μακρὺς ὀνομαζόμενος, ἀνὴρ ἄριστος κατὰ τε λόγον καὶ ἀρετὴν καὶ σύνεσιν) ἐποίησαν ὀρισμῶ τοῦ βασιλέως δεσπότην τὸν ἀθηνετόπουλον κύρ Θωμᾶν». Η συγκεκριμένη αποστολή αναφέρεται και από τον Σίλβεστρο Συρόπουλο, βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 118.

¹²⁸ Βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 122.

¹²⁹ Βλ. Αυτόθι, 276. Για μια ακόμη πρεσβεία του Μάρκου Ιάγαρη προς τον Σουλτάνο Μουράτ Β' κάνει αναφορά στην ιστορία του ο Δούκας, βλ. ΔΟΥΚΑΣ, *Ιστορία*, 183.4-8: «θέλων ὁ βασιλεὺς τὸ πικρὸν μεταβαλεῖν πάλιν εἰς γλυκὺ, στέλλει πρὸς τὸν Μωράτ ἀποκρισαρίους Παλαιολόγον τὸν Λαχανᾶν καὶ Μάρκον Ἰάγαριν, ἄνδρας εὐγενεῖς καὶ συνετοὺς, τοῦ παραστήσαι διὰ λόγων πιθανῶν».

¹³⁰ PLP (7810) 92054· ἓνας Μανουήλ Δούκας Τυρίς Ιάγαρης εμφανίζεται ως αντιγραφέας του χειρογράφου *Par. gr.* 2305, που φέρει τον κολοφώνα: «Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα βίβλος ἐν ἔτει ,ςϞδς' μηνὶ φεβρουαρίῳ κς' ἰνδ. ια' γραφείσα διὰ χειρὸς Μανουήλ Ἰάγαρι Δούκα τοῦ Τυρι καὶ οἱ ἀγγινώσκοντες αὐτὴν εὐχεσθὲ με διὰ τὸν κύριον ἵνα εὕρω ἔλεος ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως». Περιέχει αποκλειστικά ιατρικές πραγματείες του Ιωάννη Ακτουαρίου, βλ. D. POLEMIS, *The Doukai* (London, 1968) 122· βλ. επίσης VG 276 και PLP 7809.

στη Φερράρα-Φλωρεντία¹³¹. Τον Ιανουάριο του 1449 τον συναντάμε στο Μυστρά κατά τη στέψη του Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου¹³², ενώ κατά την πολιορκία της Πόλης στα 1453 έδωσε χρήματα για τις επισκευές των τειχών. Παράλληλα, ο Ανδρόνικος Ιάγαρης¹³³ υπήρξε πρέσβης της βυζαντινής αυλής τόσο στην περιοχή του Πόντου¹³⁴ όσο και στην Οθωμανική αυλή του Σουλτάνου Μουράτ Β'¹³⁵ ενώ συμμετείχε και αυτός στη βυζαντινή αποστολή για την ένωση των εκκλησιών στην Ιταλία¹³⁶. Άγνωστη παραμένει η σχέση μεταξύ των τριών Ιαγάρων.

Άγνωστη παραμένει και η ταυτότητα ενός άλλου διδασκάλου, ο οποίος επίσης άνηκε στον πνευματικό κύκλο του Μανουήλ και υπήρξε διδάσκαλος του λογίου Τριβώλη. Αν και ελάχιστες είναι οι πληροφορίες που έχουμε για το συγκεκριμένο διδάσκαλο, ο μαθητής του Τριβώλης παρουσιάζεται ως λογιότατος και ικανός ρήτορας με στενές σχέσεις με την αυτοκρατορική αυλή¹³⁷. Φαίνεται να

¹³¹ Βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 240.25-27: «Παραγενόμεθα οὖν εἰς τὸν ναὸν τῆς ἐπισκοπῆς Φεραρίας, ὃς ἰ προμήκης καὶ μέγιστός ἐστιν, ἐπ' ὀνόματι τιμώμενος τοῦ ἁγίου ἱ Γεωργίου· ἔστειλε δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς κῦρ Μανουὴλ τὸν Ἰάγαριν καὶ κῦρ Γεώργιον τὸν Δισύπατον».

¹³² Βλ. MAISANO, *Sphrantzes*, 112.[XXIX 4]1-2 και 5-6: «Τὰς αὐτὰς δὲ ἡμέρας καὶ ἄρχοντες ἀπὸ τῆς πόλεως εἰς τὸν Μορέαν ἐστάλησαν Ἀλέξιος Φιλανθρωπῆνός ὁ Λάσκαρις ... καὶ Μανουὴλ Παλαιολόγος ὁ Ἰαγρός· καὶ βασιλέα πεποιήκασιν εἰς τὸν Μυζηθρᾶν τῆς ἱαννουαρίου τὸν δεσπότην κῦρ Κωνσταντῖνον»· βλ. επίσης P. SCHREINER, *Die byzantinischen kleinchroniken* (Chronica byzantina breviora) v. I [CFHB XII/1-3 Ser. Vind.] (Wien, 1975) 269: «οἱ δὲ μεγιστᾶνες ἔστησαν βασιλέα κῦρ Κωνσταντῖνον, καὶ ὄντος ἐκείνου ἐν Μυζηθρᾶ ἔξαπέστειλαν ἐκεῖσε κῦρ Ἀλέξιον Λάσκαριν τὸν Φιλανθρωπῆνόν καὶ κῦρ Μανουὴλ Παλαιολόγον τὸν Γιάγαριν καὶ ἔστειψαν αὐτὸν βασιλέα, καὶ ἀπῆλθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀγούστῳ».

¹³³ PLP 7808.

¹³⁴ Σχετικά με την αποστολή του Ανδρόνικου στην περιοχή του Πόντου βλ. αναλυτικά: A. LAURENT, *Syropoulos*, 162.12-14: «καὶ εἰς μὲν Τραπεζοῦντα καὶ Ἰβηρίαν στέλλει κῦρ Ἀνδρόνικον τὸν Ἰάγαριν, ὃς καὶ ἀπελθὼν καὶ τοὺς ἐκεῖσε ἐξοικονομήσας, ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ, ἐκ μὲν τῆς Ἰβηρίας ἐπισκόπους δύο καὶ πρέσβιν ἓνα ἐκ τῶν ἀρχόντων τοῦ βασιλέως, ἐκ δὲ τῆς ἱ Τραπεζοῦντος τὸν μητροπολίτην καὶ ἕτερον πρέσβιν τοῦ βασιλέως»· B. Αυτόθι, 596.16-17: «πρὸς δὲ τοὺς βασιλεῖς, τῆς Τραπεζοῦντος καὶ τῶν Ἰβήρων, ἔστειλε κύριον Ἀνδρόνικον τὸν Ἰάγαριν»· Γ. Αυτόθι, 604.28-30: «Ὁ δὲ Ἰάγαρις ἔφερεν ἐκ μὲν τῆς Τραπεζοῦντος τὸν μητροπολίτην καὶ ἓνα ἄρχοντα τοῦ βασιλέως τὸν Μακροδοῦκαν, ἐκ δὲ τῆς Ἰβηρίας ἐπισκόπους δύο καὶ ἄρχοντα τοῦ βασιλέως τῶν Ἰβήρων».

¹³⁵ Βλ. MAISANO, *Sphrantzes*, 84[XXIII 4].2-3: «ἐστάλη εἰς τὸν ἀμηνᾶν ἀποκρισιάρης Ἀνδρόνικος ὁ Ἰαγρός».

¹³⁶ Βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 214.29-32: «Μετὰ τῶν ἄλλων οὖν ἠρώτησαν, εἰ ἔχει ὁ βασιλεὺς περὶ αὐτὸν τοὺς μεσάζοντας, τὸν Καντακουζηνὸν δηλονότι καὶ τὸν Νοταρᾶν· ὡς δὲ ἤκουσαν ὅτι ἔχει τὸν Φιλανθρωπῆνόν καὶ τὸν Ἰάγαριν καὶ ἄλλους ἄρχοντας, ἐκείνους δ' ἐπαφῆκε διοικεῖν τὰ τῆς Πόλεως»· Για περιστατικά στα οποία ἔλαβε μέρος ο Ανδρόνικος Ιάγαρης κατά τις συνομιλίες βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 288, 294, 320 και 438. Η παρουσία και των δύο κατά τις συνομιλίες της συνόδου επιβεβαιώνεται απο τον Συρόπουλο, βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 628.42-630.1: «ἐκ δὲ τῶν συγκλητικῶν ἀρχόντων ὁ Φιλανθρωπῆνός, ὁ Ἰάγαρις κῦρ Μανουὴλ καὶ ὁ κῦρ Ἀνδρόνικος».

¹³⁷ PLP 29295· συγγενής του πιθανόν να υπήρξε ο κωδικογράφος Δημήτριος Τριβώλης, ο οποίος αντέγραψε κώδικες κατά το δεύτερο μισό του 15ου αι. Ο ίδιος παρουσιάζεται στους κολοφώνες των έργων του ως Πελοποννήσιος - Σπαρτιάτης και μετά την άλωση βρέθηκε στην Κέρκυρα, βλ. Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Λακεδαιμονιοι Βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας», *NE Δ'* (1907), 316-325 (αφ. 21).

υπήρξε το άτομο που ως μεσάζων μεταξύ Ιωάννη C' Καντακουζηνού και Ιωάννη E' Παλαιολόγου βοήθησε στη λήξη της διαμάχης των δύο Αυτοκρατόρων¹³⁸. Αργότερα βρίσκεται στον Μυστρά, πλησίον του Δεσπότη Θεοδώρου A' Παλαιολόγου, όπου και πιθανόν να διετέλεσε σύμβουλός του. Οι επιστολές αρ. 293 και 421 του Δημητρίου Κυδώνη προς τον Δεσπότη αναφέρουν την εκεί παρουσία του Τριβώλη, κάνοντας μάλιστα αναφορά στην ρητορική του ικανότητα¹³⁹. Όπως αναφέρει ο Αυτοκράτορας, η τελευταία επιστολή του ανεγνώσθη ενώπιον κοινού που είχε επιλέξει ο ίδιος ο Τριβώλης από τον «Παππού» της, εννοώντας τον δάσκαλο του «Πατέρα» της. Μάλιστα, λόγω των χειροκροτημάτων και των επευφημίσεων για την ρητορική της ποιότητα, ο άγνωστος διδάσκαλός του όχι μόνο δεν μπόρεσε να κρύψει την ευχαρίστησή του αλλά κοκκίνισε σε τέτοιο βαθμό ώστε του ήταν σχεδόν αδύνατο να συνεχίσει την ανάγνωση:

«τοσοῦτοι γὰρ αὐτὴν ἐκρότουν καὶ διὰ θαύματος ἦγον ὅσοιπερ ἀκηκόασιν ἀναγινωσκομένης παρὰ τοῦ ταύτης πάππου, ὃ καὶ κρύπτειν μὲν τὴν ἡδονὴν οὐκ ἔξῃν τοῦ θεάτρου σειομένου καὶ εὐφημούντων τὸν σοφιστὴν παρ' ὃν φοιτῶν τοιόσδε ῥήτωρ γεγένησαι, ὑπὸ δὲ τοῦ ἄγαν ἐρυθριᾶν σχεδὸν χωρεῖν οὐχ οἷός τε ἦν»¹⁴⁰.

Πιθανόν ο άγνωστος διδάσκαλος του Τριβώλη να είναι κάποιος από τους ήδη προαναφερθέντες διδασκάλους του πνευματικού κύκλου του Αυτοκράτορα.

Μετά και την αποτυχία της τελευταίας σταυροφορίας στη Νικόπολη το 1396, ο Μανουήλ αποφασίζει να επισκεφθεί ο ίδιος τη Δύση με σκοπό την αναζήτηση βοήθειας απέναντι στον Οθωμανικό κίνδυνο. Στα 1399 ξεκινάει το μεγάλο ταξίδι το οποίο και διήρκεσε περί τα τέσσερα χρόνια. Ωστόσο ακόμη και τη συγκεκριμένη περίοδο, όντας περιπλανώμενος στις βασιλικές αυλές της Ιταλίας, των Παρισίων και του Λονδίνου, ο λόγιος Αυτοκράτωρ δεν αφήνει τη μελέτη. Συγγράφει την προαναφερθείσα έκφραση ενός παραπετάσματος στο Λούβρο¹⁴¹ αλλά και τη σύνθεση 156 κεφαλαίων ως απάντηση σε μια θεολογική θέση ενός μοναχού στον Άγιο Διονύσιο Παρισίων¹⁴². Κατά τη διάρκεια του συγκεκριμένου ταξιδιού και συγκεκριμένα την Άνοιξη του 1400 φτάνει στο Μιλάνο ο λόγιος Μανουήλ Χρυσολωράς, με σκοπό να συναντήσει τον Αυτοκράτορα. Ενσωματώνεται στην αυτοκρατορική αποστολή και με το πέρας

¹³⁸ Στην επιστολή αρ. 198 προς τον Ραδηνό στη Θεσσαλονίκη (1381), ο Κυδώνης κάνει αναφορά στον Τριβώλη λέγοντας «ὄψει δὲ καὶ τὸν Τριβώλην, σεμνότερον αὐτοῦ ταῖς τῶν βασιλέων διαλλαγαῖς γεγονότα. οὗτος γὰρ ἐστὶν ὁ τὰ παρ' ἑκατέρων τοῖς γράμμασιν ἀρμολάμενος καὶ τῇ δεινότητι τῶν λόγων βεβαιότερας ἡμῖν τὰς σπονδὰς ἀποφύνας», βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I, 72-73, ἐδῶ 73.26-29.

¹³⁹ Βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 211-213 (Επ. 293), ἐδῶ 213.75-76: «ἃ καὶ ὁ χρηστός Τριβώλης εἰδὼς λόγων οἷς ποτ' ἐκοσμεῖτο καταφρονήσας».

¹⁴⁰ βλ. DENNIS, *Letters*, 24-27 (Επ. 9), ἐδῶ 25.5-9.

¹⁴¹ βλ. ανωτ. σελ. 45.

¹⁴² βλ. ανωτ. σελ. 46.

των αναζητήσεων στη Δύση επιστρέφει μαζί με τον Μανουήλ Β' πίσω στην Κωνσταντινούπολη¹⁴³. Η επάνοδος γίνεται σε μια πρωτεύουσα που πλέον νοιώθει ανακούφιση μετά τη μάχη της Άγκυρας (1402) και τη νίκη των Μογγόλων επί των Οθωμανών, η οποία και έδωσε μια ανάσα μισού αιώνα ζωής στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Χαρακτηριστικό είναι το κλίμα που παρουσιάζεται μέσα από τις επιστολές του Αυτοκράτορα μετά την επιστροφή του από την Δύση, σε αντίθεση με εκείνο της προηγούμενης δεκαετίας. Από τα στενόχωρα συναισθήματα στα θέατρα των μαχών της Μικράς Ασίας¹⁴⁴ και την απομόνωση της Λέσβου¹⁴⁵, ο Μανουήλ πλέον σχολιάζει αστεειεύμενος το άλογο του Δημητρίου Χρυσολωρά¹⁴⁶ ενώ ο ίδιος περιγράφει σε ήρεμο κλίμα την καθημερινή ζωή στο παλάτι και τη γύρω περιοχή, αν και συνεχίζει να ανησυχεί και να φροντίζει τα της Αυτοκρατορίας του¹⁴⁷. Έχει πλέον το χρόνο και τη δυνατότητα να ασχοληθεί ακόμη και με εκκλησιαστικά θέματα¹⁴⁸.

Ο προαναφερθείς λόγιος Μανουήλ Χρυσολωράς μπορεί να χαρακτηριστεί ως το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα αυτής της αλλαγής και της μετάβασης από τον δύσκολο 14ο αι. στον ύστατο 15ο, ο οποίος όμως ξεκίνησε με τους καλύτερους οιωνούς. Όπως ο αυτοκράτορας, έτσι και ο Μανουήλ Χρυσολωράς υπήρξε μαθητής του διδασκάλου Δημητρίου Κυδώνη και υπήρξε ο λογιότερος αυτοκρατορικός απεσταλμένος σε διάφορες πρεσβείες στη Δύση¹⁴⁹. Σε μία από αυτές, στην γαλλική βασιλική αυλή των Παρισίων το 1408, ο Μανουήλ Χρυσολωράς μεταφέρει ένα πολύτιμο αυτοκρατορικό δώρο για το βασιλικό Αββαείο του Αγίου Διονυσίου έξω από την πόλη. Επρόκειτο για ένα χειρόγραφο με τα έργα του Αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτου (σημερινός κώδικας του Μουσείου του Λούβρου, *Ivoires A 53*), το οποίο περιέχει και την περίφημη ολοσέλιδη απεικόνιση της αυτοκρατορικής οικογενείας (ο Αυτοκράτορας Μανουήλ Β' μαζί με την Αυτοκράτειρα Ελένη και τους τρεις υιούς του Ιωάννη, Θεόδωρο και Ανδρόνικο). Το φύλλο 237ν φέρει το εξής αυτόγραφο σημείωμα του Μανουήλ Χρυσολωρά:

¹⁴³ Για την επιστροφή του Χρυσολωρά μαζί με τον Αυτοκράτορα από τη Βενετία στην Κωνσταντινούπολη βλ. κατωτ. κεφάλαιο Β'.

¹⁴⁴ Βλ. DENNIS, *Letters*, 52-53 (Επ. 17)· 54-57 (Επ. 18)· 56-59 (Επ. 19)· 58-61 (Επ. 20)· 62-63 (Επ. 21)· 62-64 (Επ. 22).

¹⁴⁵ Βλ. Αυτόθι, 186-205 (Επ. 67).

¹⁴⁶ Βλ. Αυτόθι, 115-115 (Επ. 43).

¹⁴⁷ Βλ. Αυτόθι, 116-121 (Επ. 44).

¹⁴⁸ Χαρακτηριστικές είναι οι τέσσερις επιστολές του Αυτοκράτορα προς τον Επίσκοπο Αγκύρας Μακάριο προς την επίλυση θρησκευτικών και εκκλησιαστικών ζητημάτων που είχαν προκύψει στους κόλπους του κλήρου, βλ. DENNIS, *Letters*, 174-185 (Επ. 63-66).

¹⁴⁹ Για τον Μανουήλ Χρυσολωρά, τη μαθητεία του κοντά στον Δημήτριο Κυδώνη αλλά και τις επαφές του με τη Δύση βλ. κατωτ. κεφάλαιο Β'.

«Τὸ παρὸν βιβλίον ἀπεστάλη παρὰ τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος Ρωμαίων Κυροῦ Μανουήλ τοῦ Παλαιολόγου εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Παρυσίῳ τῆς Φραγγίας ἢ Γαλατίας ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δι' ἐμοῦ Μανουήλ τοῦ Χρυσολωρᾶ, πεμφθέντος πρέσβεως παρὰ τοῦ εἰρημένου βασιλέως, ἔτει ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἑξακισχιλιοστῶ ἑννεακοσιοστῶ ἑξκαϊδεκάτῳ· ἀπὸ σαρκώσεως δὲ τοῦ Κυρίου, χιλιοστῶ τετρακοσιοστῶ ὀγδόῳ. Ὅστις εἰρημένος βασιλεὺς ἦλθε πρότερον εἰς τὸ Παρύσιον πρὸ ἐτῶν τεσσάρων»¹⁵⁰.

Σε ένα από τα ταξίδια του στην Ιταλία στις αρχές της δεκαετίας του 1390 διδάσκει ελληνικά στον Ιταλό λόγιο Ρομπέρτο Ρόσσι (Roberto Rossi), γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να ανοίξουν πολλές επαγγελματικές δυνατότητες στη Δύση για τον βυζαντινό λόγιο ως διδάσκαλο. Θεωρείται ως ένας από τους πρωτοπόρους της εποχής του ως προς τη διδακτική μέθοδο της ελληνικής γλώσσας ενώ η σύνθεση του διδακτικού του εγχειριδίου «*Ἐρωτήματα*» αποτελεί τομή για την εισαγωγή στην ελληνική γλώσσα και παιδεία από τους Ιταλούς ουμανιστές¹⁵¹. Ὅπως ο διδάσκαλος του, Δημήτριος Κυδώνης, αλλά και ο συμμαθητής του Μανουήλ Καλέκας, ο Χρυσολωρᾶς μεταστρέφεται στο καθολικό δόγμα πιθανόν στα τέλη του 1405. Ἢδη ο λόγιος Ιωάννης Χορτασμένος στην επιστολή του αρ. 29 τον είχε καλέσει σε δημόσια διακήρυξη της Ορθοδοξίας του¹⁵², πιθανόν λόγω αμφιβολιών, ενώ στις 19 Φεβρουαρίου του 1406 και μετά από προσωπική του αίτηση, ἔλαβε την ἔγκριση ἀπὸ τον Πάπα για την ἑνταξίη του στο καθολικό δόγμα και την τέλεση της καθολικής Θείας Λειτουργίας στα ελληνικά¹⁵³. Ὡστόσο, παραμένει στενός συνεργάτης και φίλος του Αυτοκράτορα, ο οποίος και τον συμβουλεύεται σε διάφορες περιπτώσεις. Η επιστολή αρ. 56 του Μανουήλ Β' προς τον Χρυσολωρᾶ εγράφη τον Δεκέμβριο του 1409 - Ιανουάριο του 1410 λίγο μετά τον θάνατο του Δεσπότη του Μυστρά Θεοδώρου Α'

¹⁵⁰ Βλ. CAMMELLI, *Manuele Crisolora*, 146· BERGER DE XIVREY, *ό.π.*, 148-151· για την ανατύπωση της εικόνας του συγκεκριμένου σημειώματος βλ. BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 264. Σκοπός της επίσκεψης του Μανουήλ Χρυσολωρᾶ στην αυλή του Γάλλου βασιλιά Καρόλου C' ἦταν οι διαπραγματεύσεις για εκπλήρωση των υποσχέσεων που φαίνεται ότι δόθηκαν στον Βυζαντινό Αυτοκράτορα ως προς την αντιμετώπιση του Οθωμανικού κινδύνου. Ὡστόσο, οι προαναφερθείσες υποσχέσεις αποδείχτηκαν φρούδες χωρίς καμία ουσιαστική βοήθεια για την Κωνσταντινούπολη. Μετά το Παρίσι ο Χρυσολωρᾶς φαίνεται να καταλήγει στην αυλή του Ἀγγλου βασιλιά Ερρίκου Δ', όπου και στέλνει μια επιστολή προς τον Μανουήλ Β' το 1409 εκφράζοντας την απογοήτευση του. Αν και η συγκεκριμένη επιστολή δεν σώζεται, η απαντητική επιστολή αρ. 55 του Αυτοκράτορα στα 1409-10 προς τον Χρυσολωρᾶ μας πληροφορεί για το περιεχόμενο της· για την απαντητική επιστολή βλ. DENNIS, *Letters*, 154-157 (ειδικά 156, υπ. 1) και BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 266-267 και 519-524.

¹⁵¹ Τόσο για τη διδασκαλία του Μανουήλ Χρυσολωρᾶ στη Δύση και στην Κωνσταντινούπολη όσο και για τη διδακτική του μέθοδο βλ. κατωτ. κεφάλαια Β' και Ε'.

¹⁵² Βλ. HUNGER, *Chortasmenos*, 179-180 (Επ. 29: *Τῷ Χρυσολωρᾶ κυρῷ Μανουήλ*).

¹⁵³ Βλ. DENNIS, *Letters*, xxxvi.

Παλαιολόγου. Συνοδευόταν από ένα αντίγραφο του επιταφίου λόγου που συνέθεσε ο Αυτοκράτορας για τον αδελφό του, το οποίο και έστειλε στον βυζαντινό λόγιο που βρισκόταν στην Ιταλία με σκοπό τη διόρθωσή του όπου αυτό επιβάλλεται¹⁵⁴. Ο γραμματοκομιστής τόσο της επιστολής όσο και του έργου από την Κωνσταντινούπολη στην Ιταλία όπου βρισκόταν ο Μανουήλ Χρυσολωράς ήταν ο ανιψιός του βυζαντινού λογίου Ιωάννης Χρυσολωράς¹⁵⁵. Σύμφωνα με την προαναφερθείσα επιστολή, ο Αυτοκράτορας μιλώντας προς τον Μανουήλ αναφέρει ότι «ὁ ἀδελφιδουῶς σοι καὶ παῖς καὶ ἀδελφὸς διὰ τὸ γένος καὶ τὴν τροφήν καὶ τοὺς τρόπους», στοιχείο που δείχνει την υψηλή εκτίμηση του Μανουήλ Β' προς το πρόσωπο του Ιωάννη, ο οποίος πιθανόν να συμπεριλαμβανόταν στον πνευματικό του κύκλο. Εξάλλου δεν είναι τυχαίος ο γάμος του τελευταίου με την νόθα εγγονή του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου, Μανφρεδίνα Ντόρια¹⁵⁶.

Άγνωστη παραμένει η σχέση των δύο Χρυσολωράδων, Μανουήλ και Ιωάννη, με ένα έτερο Χρυσολωρά ονόματι Δημήτριος¹⁵⁷. Ο Δημήτριος Χρυσολωράς, πιθανόν συνομήλικος με τον Αυτοκράτορα Μανουήλ, εμφανίζεται στην αυτοκρατορική αυλή ήδη από την περίοδο της βασιλείας του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου ως μέλος πρεσβείας προς τους Οθωμανούς¹⁵⁸ ενώ τη δεκαετία του 1390 πρόσφερε τις υπηρεσίες του στον Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγο στη Συληβρία. Αποτελεί ένα από τους στενότερους συνεργάτες του Μανουήλ Β', όπου κατά το ταξίδι του τελευταίου στη Δύση έμεινε στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό την επιτήρηση του θρόνου¹⁵⁹ ενώ αργότερα τον συναντάμε να συμμετέχει ως αυτοκρατορικός αντιπρόσωπος σε διάφορες εκκλησιαστικές διαμάχες¹⁶⁰. Ο ίδιος

¹⁵⁴ Βλ. Αυτόθι, 158-160, εδώ 159.29-32: «σὺ μέντοι τουτουῖ τοῦ συγγράματος - δεῖ γάρ σε τοῖς ἐμοῖς βοηθεῖν ἅπασι τρόποις - τὰ μὲν ἀφαίρει τὰ περιττά, ἢ τὰ δ' ἐναλλάττων μὴ ἀποκνήσης· προσδίδο δέ τι τούτῳ καὶ τῶν σαντοῦ, οἶδα γὰρ ὡς τούτων αὐτῷ δεήσει»· για τον επιτάφιο λόγο του Αυτοκράτορα προς τον αδελφό του βλ. ανωτ. σελ. 45.

¹⁵⁵ για τον συγκεκριμένο λόγιο βλ. κατωτ. κεφάλαια Β' και Γ'.

¹⁵⁶ Η Μανφρεδίνα ήταν κόρη της νόθας κόρης του Μανουήλ Β', Ισαβέλλας. Για την Ισαβέλλα (Ζάμπια) βλ. ανωτ. σελ. 54.

¹⁵⁷ Βλ. Σ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Die Werke des Demetrios Chrysoloras», BZ 3 (1894) 599 όπου υποστήριξε ότι Μανουήλ, Ιωάννης και Δημήτριος Χρυσολωράς υπήρξαν αδέλφια· βλ. επίσης CAMMELLI, *Manuele Crisolora*, 198-201.

¹⁵⁸ Βλ. DENNIS, *Letters*, 226 (Επ. 8).2-4: «Τοῦ καλοῦ Χρυσολωρᾶ συνάμα τῷ χρηστῷ Βρυεννίῳ διαπρεσβεύειν τὰ τοῦ βασιλέως μέλλοντος πρὸς τὸν βάρβαρον, καὶ διὰ τὸ τῆς ἀγούσης κοινὸν καὶ ὡς ἡμᾶς ἀφιγμένου».

¹⁵⁹ Μανουήλ Β' και Δημήτριος Χρυσολωράς αλληλογραφούν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του πρώτου στη Δύση. Μάλιστα, μέσα από την επιστολή 41 ο Αυτοκράτορας μας πληροφορεί ότι ο Δημήτριος ταξίδεψε στη Δύση πριν από αυτόν· βλ. DENNIS, *Letters*, 109-111, εδώ 110.11-12: «καὶ οὐ παντάπασιν ἄπειρος τουτωνὶ τῶν ἐσπερίων μερῶν».

¹⁶⁰ Το 1409 παρουσιάζεται στη σύνοδο για την καταδίκη των επισκόπων Μακαρίου Αγκύρας και Ματθαίου Μηδείας. Βλ. LAURENT, «Le trisépiscopat», ό.π., 136.341-343: «Συνωδὰ τούτῳ καὶ ὁ οἰκειὸς τῷ θειοτάτῳ ἡμῶν αὐθέντη καὶ βασιλεῖ κύρ Δημήτριος ὁ Χρυσολωρᾶς περὶ εἰρήνης αὐτῶν». Την

εμφανίζεται ιδιαίτερα πεπαιδευμένος με τη συγγραφική και ρητορική του ικανότητα να εκθειάζονται από τους σύγχρονους λογίους του Ιωάννη Χορτασμένο¹⁶¹ και Θεόδωρο Ποτάμιο¹⁶². Παρουσιάζει ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη της φιλοσοφίας αλλά και «περι τήν αστρονομικήν ασχολούμενος ἐπιστήμην»¹⁶³. Χαρακτηριστικό είναι το περιστατικό κατά τη διάρκεια ενός γεύματος μαζί με τον Μανουήλ Β' Παλαιολόγο όπου ο Χρυσολωράς παρίστατο ως αντιπρόσωπος του ανιψιού του Ιωάννη Ζ' εκ Θεσσαλονίκης. Ο Αυτοκράτορας φέρεται να ρωτά το Δημήτριο «ἵνα εἴπη εἰ εὐρέ τι ἐκ τῆς προγνωστικῆς γενησόμενον λόγου και μνήμης ἄξιον», επιστήμη η οποία συνδέεται με την μελέτη των ουρανίων σωμάτων. Ο τελευταίος με την σειρά του αναφέρει την πρόβλεψή του για την Ένωση των Εκκλησιών από τον έβδομο Παλαιολόγο¹⁶⁴. Η ειδικεισή του στο συγκεκριμένο επιστημονικό αντικείμενο πιθανόν να σχετίζεται και με την αναφορά της επιστολής 41 του Μανουήλ Β' προς τον Δημήτριο ότι «ἡ τοῦ Νέστορος σύνεσις Κάλχαντός τινος ἴσως νικᾷ μαντεῖαν», γεγονός που πιθανόν να υποδεικνύει κάποιες κακές προγνώσεις που είχε κάνει ο Χρυσολωράς για τον Αυτοκράτορα στην επιστολή που προηγήθηκε¹⁶⁵. Πίσω όμως από την σοβαρότητα και επιστημότητα που απαιτούσαν οι περιστάσεις, Μανουήλ και Δημήτριος εμφανίζονται ως πολύ καλοί φίλοι με ιδιαίτερη οικειότητα μεταξύ

περίοδο Απριλίου-Μαΐου του 1416 συμμετέχει στην εκλογή του νέου Πατριάρχη, βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 102.

¹⁶¹HUNGER, *Chortasmenos*, 90-94, 171-173· Χορτασμένος και Δημήτριος Χρυσολωράς ανταλλάζουν επιστολές επιστημονικού περιεχομένου, κυρίως μαθηματικών και αστρονομίας, βλ. υποκεφάλαιο για τη διδασκαλία του *Quadriuium* στο κεφάλαιο Ε'.

¹⁶² Βλ. DENNIS, *Letters*, 226(Επ. 8).15-16: «καὶ ταῦτα μὲν ἡμῖν ὁ καλὸς Χρυσολωρᾶς περὶ σοῦ τε καὶ τῶν σῶν διήγγελε κατεσπουδασμένως.».

¹⁶³ Πολλες είναι αναφορές στην ενασχόληση του Δημητρίου Χρυσολωρά με την αστρονομία μέσα στο έργο του Σιλβέστρου Συροπούλου. Συγκεκριμένα βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 172.15-17: «Ἐκ δὴ τούτου καὶ τῶν λόγων ἀνεμνήθησάν τινες κύρ Δημητρίου τοῦ Χρυσολωρᾶ, οὗς πρὸ τριάκοντα χρόνων εἴρηκεν. Ἐκεῖνος γὰρ φιλόσοφος ὦν καὶ περὶ τήν αστρονομικήν ασχολούμενος ἐπιστήμην»· αὐτόθι, 606.17-18: «Ὁ εἰρημένος Χρυσολωρᾶς μεσάζων ὑπάρχων τοῦ βασιλέως κύρ Ἰωάννου τοῦ ἀδελφίδου κύρ Μανουήλ, φιλόσοφος δὲ ὦν καὶ τήν αστρονομικήν μετερχόμενος ἐπιστήμην.».

¹⁶⁴ LAURENT, *Syropoulos*, 606.20-24: «Ἐλθὼν οὖν πρὸς τὸν βασιλέα, καὶ τὰ περὶ τῆς πρεσβείας αὐτοῦ ἐξειπῶν καὶ εἰς τὰ βασιλεία συναναστρεφόμενος παρίστατο καὶ αὐτὸς μετὰ τῶν ἄλλων ἀρχόντων κατὰ τὸ ἔθος τῶ βασιλεῖ ἐσθίοντι μετὰ τῆς δεσποίνης. Ὡμίλει οὖν αὐτῶ ὁ βασιλεὺς, ὡς συνήθει καὶ φιλοσόφῳ· μεταξὺ δὲ τῆς ὀμιλίας ἠρώτησεν αὐτὸν ἵνα εἴπη εἰ εὐρέ τι ἐκ τῆς προγνωστικῆς γενησόμενον λόγου καὶ μνήμης ἄξιον. Εἶπεν οὖν ὁ Χρυσολωρᾶς, ὅτι· Εὐρον ὡς ὁ ἕβδομος Παλαιολόγος ποιήσει ἔνωσιν μετὰ τῶν Λατίνων». Η συγκεκριμένη προφητεία του Χρυσολωρά αναφέρεται και λίγο πιο πριν το συγκεκριμένο χωρίο, βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 606.11-15: «Ὀρῶ, δέσποινά μου ἀγία, εἰς πέρας προβαίνοντας τοὺς λόγους κύρ Δημητρίου τοῦ Χρυσολωρᾶ. Ἦδη γὰρ ἐρχόμενος κατὰ τὴν ὁδὸν καὶ τὰ κάτεργα θεωρῶν ἀνεμνήσθην ὅπως ἀνέφερεν ἐκεῖνος πρὸς τὸν αὐθέντη μου τὸν βασιλέα τὸν μακαρίτην ὅτι ὁ ἕβδομος Παλαιολόγος ποιήσει τὴν ἔνωσιν μετὰ τῶν Λατίνων· οἶμαι δ' ὅτι μέμνηται τούτου καὶ ἡ ἀγία βασιλεία σου. Εἶπεν οὖν καὶ ἡ δέσποινα ὅπως μέμνηται τούτου.».

¹⁶⁵ DENNIS, *Letters*, 108-111.

τους¹⁶⁶. Την περίοδο 1403-1408 και ενώ βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη, ο Δημήτριος φαίνεται να απέκτησε ένα άλογο «*εὐγενῆ σοι γενέσθαι στρατιώτη πρέποντα*», για το οποίο ο Αυτοκράτορας κάνει αναφορά με ιδιαίτερη εύθυμη διάθεση. Γνωρίζοντας τον φίλο του ως άνθρωπο των γραμμάτων και όχι ως στρατιώτη¹⁶⁷, ο Μανουήλ Β' χαριτολογώντας του προτείνει να στείλει το νέο του άλογο στο παλάτι και θα λάμβανε άλλο, άξιο των αναγκών του βυζαντινού λογίου. Η επιστολή κλείνει με την φράση του Μανουήλ «*μιγνύσθω γάρ μοι καὶ παιδιὰ τοῖς ἐπεσταλλέμοις ὅπως σοι μὴ δόξωμεν τῶν σῶν παιδικῶν ἐπιμεληῖσθαι*»¹⁶⁸, επισημαίνοντας την ευθυμία μεταξύ των δύο ανδρών. Πιο ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της επιστολής 44, η οποία απευθυνόμενη προς τον Δημήτριο Χρυσολωρά μπορεί να χαρακτηριστεί ως η πιο «ανθρώπινη» και αποκαλυπτική σχετικά με προσωπικές πτυχές του Μανουήλ Β'. Αν και δεν απουσιάζουν τα ρητορικά σχήματα, πρόκειται για μια μακροσκελή περιγραφή της καθημερινής ζωής του Αυτοκράτορα και των συμβαινόντων εντός του παλατιού. Ο ίδιος λόγω των πολλών υποχρεώσεων ξεχνάει να φάει, να κοιμηθεί, ενώ όταν καταφέρνει να ξεκουραστεί έστω και λίγο κατά τις πρώτες πρωινές ώρες τον ξυπνάνε οι δουλειές των υπηρετών του παλατιού αλλά και οι φωνές «*δικαζόντων, δικαζομένων, ἢ ἀμνομένων, τᾶλλα ὅσα περίεργον λέγειν*». Αναφέρει τις κουραστικές ακροάσεις Λατίνων, Οθωμανών, ντόπιων, ξένων, μέχρι και μοναχών, φτάνοντας μέχρι το σημείο «*τὴν γὰρ περὶ τὰ βιβλία σπουδὴν καὶ πάντα λόγον ἀπεσεισάμην*». Μόνο ο λόγος του αγαπημένου του φίλου Δημητρίου, του υπενθυμίζει πλέον την αγάπη του για την πνευματική ενασχόληση¹⁶⁹.

Στον πνευματικό κύκλο του Αυτοκράτορα φαίνεται να εντάσσεται και ένας Ιταλός ουμανιστής κατά την πρώτη δεκαετία του 15ου αι. Πρόκειται για τον Γουαρινό Ουερωναίο (Guarino da Verona), μαθητή τόσο του Μανουήλ όσο και του Ιωάννη Χρυσολωρά. Κατά την επιστροφή του Μανουήλ Χρυσολωρά από την Ιταλία μαζί με την βυζαντινή αποστολή του Μανουήλ Β' μετά την μεγάλη περιπλάνηση στη Δύση, ο Ιταλός λόγιος συναντά τον βυζαντινό διδάσκαλο στη Βενετία το 1403 και του εκφράζει την επιθυμία του να μαθητεύσει κοντά του. Λίγους μήνες αργότερα φτάνει στην Κωνσταντινούπολη όπου διδάσκεται από τον Μανουήλ και στη συνέχεια από τον ανιψιό του Ιωάννη Χρυσολωρά¹⁷⁰. Παράλληλα, αποκτά την θέση του μεταφραστή και διερμηνέα στην

¹⁶⁶ Ο Μανουήλ Β' απευθύνει προς τον Δημήτριο συνολικά οκτώ επιστολές (αρ. 33, 41, 43, 44, 46, 48, 50 και 61), στοιχείο που υποδεικνύει τη στενή τους σχέση.

¹⁶⁷ DENNIS, *Letters*, 112-115 (Επ. 43), εδώ 113.2-5: «*Ἀκούω ἵππον εὐγενῆ σοι γενέσθαι στρατιώτη πρέποντα· καὶ τότε σοι συμπτώμασι γέγονεν ἡ ἀγαθὴ τινι τύχη; οὐ γάρ πού σοι κατ' ἐκλογὴν τὸ ἐπιτυχεῖν ἄλλης μαθήσεως, τοῦτο γε ἵππικὴν ἐκείνην καλοῦσιν, ἣν σὺ λῆρον πάντως νομίζεις*».

¹⁶⁸ Βλ. DENNIS, *Letters*, 112-115 (Επ. 43), εδώ 115.33-34.

¹⁶⁹ Για την επιστολή 44 του Μανουήλ βλ. DENNIS, *Letters*, 116-121.

¹⁷⁰ Σχετικά με το ταξίδι του Γουαρινού στην Κωνσταντινούπολη αλλά και την φοίτησή του κοντά στους Μανουήλ και Ιωάννη Χρυσολωρά βλ. κατωτ. κεφάλαιο Γ'.

αυτοκρατορική αυλή¹⁷¹. Στην επιστολή αρ. 60 το καλοκαίρι του 1417 προς τον Γουαρινό που βρισκόταν στη Βενετία, ο Μανουήλ Β' επισυνάπτει το προαναφερθέν έργο του, συγκαταλέγοντας τον Ιταλό λόγιο ανάμεσα στους στενούς του φίλους και παρουσιάζοντάς τον ως «αὐτὸς ἀνὴρ ἀγαθὸς τό τε ἦθος τοῦς τε λόγους καὶ φιλεῖν οὐκ ἀγνοῶν ἡμῖν τε εὖνους ὑπάρχων διατελεῖς - εὖ οἶδα τοῦτο καὶ πέπεισμαι οἷς τε ἐδείκνυς παρῶν οἷς τε ἔλεγες»¹⁷². Η αποστολή του συγκεκριμένου έργου φαίνεται να έγινε κατόπιν αίτησης του Ιταλού λογίου προς τον Αυτοκράτορα σύμφωνα και με τα λεγόμενα του Μανουήλ Β' για την αποστολή ενός συνόλου έργων τα οποία είχε ζητήσει ο πρώτος¹⁷³. Ο κώδικας που ετοιμάστηκε στην Κωνσταντινούπολη για να σταλεί στον Γουαρινό πιθανόν να ταυτίζεται με τον σημερινό *Vat. gr. 2239*¹⁷⁴. Ο Γουαρινός φαίνεται να έλαβε το γράμμα και το έργο του Αυτοκράτορα λίγο αργότερα, σύμφωνα με την αναφορά του σε επιστολή προς τον Niccolo Niccoli στις 4 Ιανουαρίου του 1418: «*ipse etiam*

¹⁷¹ MM, *Acta* II, 34, 152-53. Συνέθεσε τη λατινική μετάφραση της Βυζαντινο-Βενετικής συνθήκης στις 22 Μαΐου του 1406. Υπέγραψε το κείμενο ως «*Ego Guarinus de Guarinis de Verona, imperiali auctoritate notarius et cancellarius prefati domini ambassatoris et curie Venetorum in Constantinopoli*»· βλ. επίσης F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453,5: Regesten von 1341-1453*, [Corpus des griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeir, A: Regesten, I] (Munich, 1965) 3311, 93. Η φωτογραφία του εγγράφου ανατυπώθηκε στο έργο του BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 258-9.

¹⁷² Βλ. DENNIS, *Letters*, 166-169 (Επ. 60), εδώ 167.8-169.11. Ως αντάλλαγμα της αποστολής του έργου στον Γουαρινό, ο λόγιος Αυτοκράτορας ζητά από τον Ιταλό λόγιο όπως το παρουσιάσει σε γνωστούς και φίλους του, ενώ το αφήνει στη βούλησή του εάν θέλει να το μεταφράσει στα Λατινικά ή στην «ιδίαν τοῦτο» γλώσσα.

¹⁷³ Βλ. DENNIS, *Letters*, 166-169 (Επ. 60), εδώ 169.11-12: «ἤκει σοι καὶ τόδε τὸ πόνημα παρ' ἡμῶν πρὸς γε τοῖς ἄλλοις οἷς ἤτησας»· φαίνεται πως ο Γουαρινός πληροφορήθηκε την ύπαρξη του συγκεκριμένου έργου από τον διδάσκαλο του Μανουήλ Χρυσολωρά, ο οποίος είχε λάβει ήδη ένα αντίγραφο.

¹⁷⁴ Βλ. LILLA, *Cod. Vat. gr. 2162-2254*, 367-368· για την ταυτοποίηση του κώδικα βλ. A. ROLLO, «A proposito del Vat. gr. 2239: Manuele II e Guarino (con alcune osservazioni sulla scrittura di Isidoro di Kiev)», *Nea Rômê* 3 (2006) 373-388, εδώ 376. Ως αντιγραφείς του κώδικα παρουσιάζονται ο διάκονος Λέων Ατράπης, που απασχολείται στο βιβλιογραφικό εργαστήριο του Ξενώνα τοῦ Κράλη (PALAU-ATSALOS, *I collegi di Giorgio Baiophoros*, 338-339 όπου αναφέρεται ότι η ταυτοποίηση του Ατράπη ως αντιγραφέα του κώδικα έγινε από τον P. Canart, ο οποίος συνέκρινε την γραφή με τον πίνακα που εξέδωσε ο HARLFINGER, *Specimina*, αρ. 13), αλλά και ο προσωπικός γραφέας του Αυτοκράτορα και μετέπειτα μητροπολίτης Κιέβου και εν τέλει καρδινάλιος της Δυτικής εκκλησίας ως Ισιδώρος Ρουθηνός (ROLLO, «A proposito», ό.π., 379 και P. SCHREINER, «Ein seltames Stemma, Isidor von Kiev, die Leichenrede Kaiser Manuels auf seinem Bruder Theodoros und eine moderne Ausgabe», *Lesarten. Festschrift für Athanasios Kambylis zum 70. Geburtstag dargebracht von Schullern, Kollegen und Freunden*, hrsg. I. Vassiss - G.S. Henrich - D.R. Reinsch [Berlin-New York, 1998], πίν. 3. Σχετικά με τους κώδικες που αντέγραψε ο Ισιδώρος για τον Γουαρινό βλ. κατωτ. σελ. 306 κ.ε.). Ο κώδικας μετά τον Γουαρινό, κατέληξε στα χέρια του μαθητή του Φραγκίσκου Βαρβάρου ο οποίος με τη σειρά του τον έδωσε στον υιό του Ερμόλαο Βάρβαρο. Πιθανόν να ταυτίζεται με τον κώδικα που μελέτησε ο Ιανός Λάσκαρις κατά το ταξίδι συλλογής κωδίκων για λογαριασμό του Λορέντζου Μεδίκου στην Ανατολή περί το 1491, όπου κατά την επίσκεψη του στη Βενετία είδε ένα χειρόγραφο με μοναδικό περιεχόμενο τον επιτάφιο λόγο του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου προς τον αδελφό του Θεόδωρο, ο οποίος έφερε το σημείωμα *Παρ' Ερμολέω*, βλ. ROLLO, «A proposito», ό.π., 377-379.

imperator humanissimam quandam ad me misit epistulam et funebrem pro eius fratre orationem quam ipse confecit. oratio est persuasiva copiosa et miro contexta verborum et sententiarum ornatu»¹⁷⁵.

Ο επιτάφιος λόγος προς τον Θεόδωρο Α' Παλαιολόγο δεν υπήρξε το μόνο έργο του Μανουήλ, το οποίο έστειλε ο Αυτοκράτορας σε λογίους φίλους προς διόρθωση. Περί το 1409¹⁷⁶, μια πραγματεία σχετικά με μία θρησκευτική διαμάχη μεταξύ του φίλου του Δημητρίου Χρυσολωρά και του Antonio d'Ascoli υπό τον τίτλο «Θέσις ἀποδεικτική ὑπό τινος ὅτι τὸ κακὸν χειρὸν τοῦ μὴ ὄντος, καὶ διὰ τοῦτο συνέφερε τῷ Ἰούδα μὴ γεννηθῆναι κατὰ τὸ ῥητόν»¹⁷⁷, επισυνάπτεται στην επιστολή αρ. 54 προς τον ιερέα και κατοπινό Πατριάρχη Ευθύμιο Β', στον οποίο δίνει την οδηγία «καὶ δὴ προστίθει καὶ ἀφαίρει κατ' ἐξουσίαν πᾶν ὃ τι βούλει», αν και επισημαίνει ότι το συγκεκριμένο έργο ήταν «Παῖς ἀμφοτέρους»¹⁷⁸. Ο Ευθύμιος αποτελεί μια ιδιαίζουσα περίπτωση κληρικού, ο οποίος υπήρξε διδάσκαλος τόσο της εκκλησιαστικής όσο και της θύραθεν παιδείας¹⁷⁹. Πιθανόν να ταυτίζεται με «τὸν καλὸν Εὐθύμιον», μέλος της πρεσβείας που έστειλε ο Μανουήλ Β' από την Θεσσαλονίκη προς τον Πάπα Ουρβανό Σ' το 1384/85¹⁸⁰ και συνεπώς η φιλία του με τον Αυτοκράτορα να ανάγεται από την περίοδο που ήταν ακόμη Δεσπότης στην πόλη. Σύγχρονοί του και μεταγενέστεροι τον παρουσιάζουν ως μεγάλο λόγιο και διδάσκαλο με έφεση στα αντικείμενα της ρητορικής και της

¹⁷⁵ R. SABBADINI (ed.), *Guarino, Epistolario, a cura di I* (Venezia, 1915) 34-37 (επ. 94).

¹⁷⁶ Η χρονολόγηση της συγκεκριμένης επιστολής και συνεπώς η αποστολή του έργου είναι προβληματική λόγω των πολλαπλών αντιγράφων σε διάφορα χειρόγραφα. Σύμφωνα με τον καθηγητή Dennis πιο σωστή είναι μορφή της επιστολής που απαντάται στον κώδικα *Vat. gr. 1879* και απευθύνεται προς «τῷ παπᾶ κυρῷ Εὐθυμίῳ», γεγονός που τοποθετεί τη χρονολόγηση πριν την άνοδο του Ευθυμίου στον Πατριαρχικό θρόνο στις 26 Οκτωβρίου του 1410. Για τη χρονολόγηση της επιστολής βλ. DENNIS, *Letters*, σελ. 152, υπ. 1· για την άνοδο του Ευθυμίου στον Πατριαρχικό θρόνο βλ. V. LAURENT, «*Les dates du patriarcat d'Euthyme II de Constantinople*», *BZ* 54 (1962) 332.

¹⁷⁷ Για το συγκεκριμένο έργο βλ. την έκδοση υπό F. TINNEFELD, «'Es wäre gut für jenen Menschen, wenn er nicht geboren wäre'. Eine Disputation am Hof Kaiser Manuels II. über ein Jesuswort vom Verräter Judas. Einleitung, kritische Erstedition und Übersetzung (II)», *JÖB* 45 (1995), 115-58 και 421-30 (κείμενο: μορφή Α' [από τον κώδ. *Vat. gr. 1879*], 118-124· μορφή Β' [από τους κώδ. *Crypten. Z.δ.Ι* (161) και *Pontificio Collegio Greco, Roma*, cod. 11], 124-131). Στους κώδικες που περιλαμβάνουν τη μορφή Β' του έργου πρέπει να προστεθούν κατά τον μελετητή και καθηγητή Χ. Δενδρινό οι κώδ. *Vallie. gr. 215* (*Carte Allacci CXL*), fols. 1-6v, 7-14, που περιλαμβάνει δύο αντίγραφα του έργου από δύο διαφορετικά χέρια του 16ου/17ου αι., και *Par. suppl. gr. 1018*, fols. 67r-74r, βλ. DENDRINOS, «Co-operation and friendship», ό.π., 13, υπ. 53.

¹⁷⁸ Βλ. DENNIS, *Letters*, 152-154.

¹⁷⁹ *PLP* 6268. Γεννήθηκε το 1340 στην Κωνσταντινούπολη από επιφανή οικογένεια και έλαβε λαμπρή παιδεία. Εντάχθηκε από πολύ νεαρή ηλικία στον μοναχισμό και διακρίθηκε τόσο για τις γνώσεις του όσο και για την ρητορική του δεινότητα.

¹⁸⁰ Βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 241(Επ. 314).4-5: «Ἦκουσα παρὰ βασιλέως πρὸς τὸν πάπαν πολλοὺς καὶ πρὸς γε ἔτι καλοὺς καὶ ἀγαθοὺς (πρεσβευτὰς αἰρεθῆναι), ὧν ἓνα καὶ τὸν καλὸν Εὐθύμιον εἶναι».

φιλοσοφίας¹⁸¹. Ο Σίλβεστρος Συρόπουλος τον μνημονεύει αναφερόμενος στους διδάσκαλους «οὓς ἐφθάσαμεν ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ πολὺς τὴν τε θεϊαν σοφίαν καὶ τὴν ἐκτὸς ὁ ἀγιώτατος πατριάρχης κῦρ Εὐθύμιος»¹⁸² ἐνῶ τον συμπεριλαμβάνει ἀνάμεσα στους δασκάλους τῆς ἐκκλησίας πιθανόν στην «Πατριαρχική Σχολή»¹⁸³. Ο μεταγενέστερος Γεννάδιος Σχολάριος στο ἔργο του «Ἐκθεσις τῆς Ὑγιουῶν καὶ Ὁρθοδόξου Πίστεως» συμπεριλαμβάνει τον Πατριάρχη Εὐθύμιο ἀνάμεσα στους «παλαιότερους ἐν μεγάλῳ γένει καὶ μεγάλῃν τότε δύναμιν ἔχοντι, ἀλλὰ τοὺς μικρῶ πρὸ ἡμῶν καὶ τοὺς ἐφ' ἡμῶν»¹⁸⁴. Στην κατοχή του πιθανόν να βρισκόταν ο κώδ. *Marc. gr.* 300 (*coll.* 634) με τὰ «Στοιχεῖα» του Εὐκλείδη (βιβλία XIII) μαζί με παρασελίδια σχόλια, γεγονός που επιβεβαιώνει τὴν ἐνασχόλησή του καὶ με τὰ ἀντικείμενα του *Quadrivium*¹⁸⁵. Περί το 1390 ὄντας Ἀρχιμανδρίτης ἀναλαμβάνει ἡγούμενος στη Μονὴ τῶν Στουδίου¹⁸⁶, ὅπως τον τιτλοφορεῖ σε ἐπιστολὴ που του ἀποστέλλει ὁ καλὸς του φίλος καὶ λόγιος Ἰωσήφ Βρυέννιος, «τῷ σοφωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ πατρὶ, καθηγουμένῳ τῆς σεβασμίας καὶ βασιλικῆς μονῆς τῶν Στουδίου, Ἀρχιμανδρίτῃ τε καὶ πρωτοσυγκέλλῳ κυρῷ Εὐθυμίῳ. Ἐν Βυζαντίῳ»¹⁸⁷. Μετὰ τὸ θάνατο του Πατριάρχῃ Ματθαίου το 1410, ὁ Αυτοκράτορας βλέπει στο πρόσωπο του Εὐθυμίου τον κατάλληλο γιὰ τὴν πλήρωση του ἀνώτατου ἐκκλησιαστικοῦ θρόνου, καὶ ἔτσι στις 26 Οκτωβρίου το 1410 ἐνθρονίζεται νέος Πατριάρχης ὡς Εὐθύμιος Β'. Ἡ θητεία του δὲν διήρκεσε περισσότερο ἀπὸ 6 χρόνια περίπου, ἀφοῦ πεθαίνει στις 29 Μαρτίου το 1416 καὶ ἐνταφιάζεται στην μονὴ τῶν Στουδίου¹⁸⁸.

¹⁸¹ E. LEGRAND, «Canon à la louange du patriarche Euthyme II par Marc Eugénicos», *REG* 5 (1892) 420-426, ἐδῶ 423: «ὄθεν ἡ οἰκουμένη μέγαν πλουτεῖ σε διδάσκαλον. Ἰ Ρητορικὴ μὲν ἡ πυρὸς πνεύουσα μένος εἰς ἄκρον ἐκπεπότητο συντόμῳ Ἰ μελέτῃ· τὸ δὲ ἠθὸς σοι, σοφέ, μὴδὲν προσῆκον ῥήτορι φιλοσοφίαν ὄντως ὑψηλὴν ἐμνηστεύσατο ... τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων ἐπέστης ὠρισμένος ἄνωθεν τῇ προνοίᾳ ταύτης θεῖος ποιμὴν καὶ διδάσκαλος».

¹⁸² Βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 440.18-19.

¹⁸³ Βλ. Αὐτόθι, 448.24: «καὶ οἱ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν, ἐξ ὧν ἔφθασα καὶ ἐγὼ τὸν πατριάρχῃν κῦρ Εὐθύμιον».

¹⁸⁴ *Scholarios* II, 458-495, ἐδῶ 485.34-35.

¹⁸⁵ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 5 (f. IIIr): «Εὐθυμίου τοῦ ἐν μακαρία(sic) τῇ λήξει γενομένου ἀοιδίμου ἀγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ φωστήρου καὶ πατριάρχου· αἰωνία ἡ μνήμη.», ὁ ὁποῖος ἀργότερα βρέθηκε στην κατοχή του Καρδινάλιου Βησσαρίωνα βλ. f. VIIIv: *locus* 64, *geometria Euclidis b(essarionis) car. Tusculani*.

¹⁸⁶ LEGRAND, «Canon à la louange», ὁ.π., 424: «οἷα κας ἐδέξω μοναστῶν ἡγούμενος τῶν ἐνασκουμένων τῇ μεγίστῃ ποτὲ τῶν Στουδίου μονῇ». Ἡ ἴδια πληροφορία μας δίδεται καὶ ἀπὸ τὸ ἀρθρο του LAURENT, «Le trisépiscopat», ὁ.π., 157: «πλοῦν ἡξίωσα σταλῆναι τὸ βιβλίον πρὸς τὸν πανοσιώτατον ἐν ἱερομονάχοις καὶ ἀρχιμανδρίτῃν τῶν Στουδίου κῦρ Εὐθύμιον καὶ τὸ παρ' αὐτοῦ διακριθὲν στέρξω καὶ αὐτός».

¹⁸⁷ Βλ. Βρυέννιος III, 141.

¹⁸⁸ Βλ. FERON-BATTAGLINI, *Ottoboniani gr.*, 100. Σημείωμα του κώδ. *Vat. Ottob. gr.* 177 (f. 59r) κάνει ἀναφορὰ στον θάνατο του Εὐθυμίου: «†Μετέστη πρὸς τὰς αἰωνίους μονὰς ἐνθα καὶ ζῶν εἶχε τὸ πολίτευμα, ὁ ἅγιος Εὐθύμιος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ὁ κατεξοχὴν μέγας, κατὰ τὴν κθ τοῦ Μαρτίου μηνὸς τῆς θ' Ἰνδικτ. τοῦ ϸϠκδ' (1416) ἔτους· ὅτε ἄγγελιοι μὲν γήθησαν ἐν οὐρανῷ, τὴν θεϊαν ἰδόντες ἐκείνου ψυχὴν· ἄνθρωποι δὲ, μέγα ἐπένησαν ἐπὶ τῆς γῆς τοῦ εἰρηνηκοῦ (sic) καὶ πρᾶου καὶ

Ο Μάρκος Ευγενικός, κατοπινός επίσκοπος Εφέσου, συνέθεσε ένα κανόνα προς τιμήν του με τον τίτλο «Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ εἰς Εὐθύμιον Κωνσταντινουπόλεως κανών»¹⁸⁹, παραθέτοντας αρκετές πληροφορίες για την προσωπική του ζωή και πλέκοντας το εγκώμιο του λογίου ιεράρχη και πιθανού διδασκάλου του. Η σχέση Πατριάρχη Ευθυμίου Β' με τον Μάρκο Ευγενικό αλλά και η πιθανή παρουσία του τελευταίου στον πνευματικό κύκλο του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' χρήζει ιδιαίτερης αναφοράς.

Ο Μάρκος Εφέσου αποτελεί μια ακόμη λαμπρή περίπτωση λόγιου κληρικού που πιθανόν να είχε σχέσεις με την αυτοκρατορική αυλή. Η στάση του στα εκκλησιαστικά θέματα και συγκεκριμένα η εναντίωση του στην ένωση των Εκκλησιών τον εξύψωσαν στα μάτια του ορθόδοξου ποιμνίου του. Μετά το θάνατό του στις 23 Ιουνίου του 1449 αγιοποιείται σχεδόν αμέσως και η Ακολουθία προς τιμήν του συγγράφεται από τον αδελφό του Ιωάννη Ευγενικό¹⁹⁰. Στο συναξάριο της ακολουθίας αναφέρεται ότι ο πατέρας του

καλοῦ στερηθέντες ποιμένος καὶ διδασκάλου». Βλ. επίσης Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη», ΝΕ 7 (1910), 153 (αφ. 101). Αναφορά στον θάνατο του Ευθυμίου κάνει στο ἔργο του ο Γεώργιος Σφραντζής, βλ. MAISANO, *Sphrantzes*, 10.9-12: «Καὶ τῷ κδῷ ἔτει, μηνὶ Μαρτίῳ, ἐπανέστρεψεν εἰς τὴν Πόλιν. ἐν ᾧ μηνὶ μετὰ τὴν ἀφίξιν αὐτοῦ δὴ τοῦ ἁγίου βασιλέως καὶ ὁ πατριάρχης κύρ Εὐθύμιος ἀπέθανεν. καὶ τῇ κα^α Μαΐου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐγεγόνει πατριάρχης ὁ Ἐφέσου κύρ Ἰωσήφ.».

¹⁸⁹ Ο συγκεκριμένος τίτλος του ἔργου δίνεται στην ἔκδοσή του ἀπὸ Α. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ εἰς Εὐθύμιον Κωνσταντινουπόλεως κανών», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* ν. ΙΧ (1912) 124-147 ἐνῶ εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἔκδοσις ἀπὸ τον LEGRAND, «Canon à la louange», ὁ.π., 420-426. Το ἔργο περιλαμβάνεται στα φύλλα 335r-337r τοῦ κώδ. *Par. gr. 2075*. Σύμφωνα με τον κολοφώνα στο φύλλο 281v, ο κώδικας ἀνεγράφη ἀπὸ τον ἀδελφὸ του ἁγίου Μάρκου Ευγενικοῦ, Ιωάννη Ευγενικό, ἐπάνω στο κατὰστρομα του πλοίου που τον μετέφερε πίσω στην Κωνσταντινούπολη ἀπὸ την Ἰταλία το 1439 πρὶν ἀπὸ το πέρας της συνόδου της Ἐνώσεως των Εκκλησιῶν σε Φερράρα-Φλωρεντία, καὶ συγκεκριμένα στις 22 Μαΐου ἀνοιχτὰ της πόλεως του Δυρραχίου (για το σημεῖωμα βλ. LEGRAND, «Canon à la louange», ὁ.π., 422):

† Μετεγράφη ἐκ τοῦ αὐτοσχεδίου, μέσον τῆς νεῶς Φιλίππου Μπενεβίου τοῦ Ἀγκωνιτιάνου, ἧ καὶ ἐπέβην σὺν Θεῷ ἀπάραι εἰς τὴν πατρίδα, ἀναχθέντων ἡμῶν ἐξ Ἀγκῶνος τῇ ια^α μαΐου, ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος β^α περὶ ἑσπέραν. Ἐτελειώθη δὲ τὸ παρὸν πλεόντων ἡμῶν ἀντικρὺ Δυραχίου (sic) κατ' αὐτὸν τὸν ἀδριανὸν κόλπον, ἐγγὺς μικρὸν κατωτέρω τῆς νήσου Σαζαίνης νῦν καλουμένης, τῇ κβ^α τοῦ αὐτοῦ μηνὸς μαΐου, τῆς β^α ἰνδικτιῶνος, ἡμέρα παρασκευῆ περὶ ἑσπέραν, ἐν ἔτει ς^ωτ^ωμ^ωζ^ω ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἀπὸ δὲ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας α^ων^ωλ^ωθ^ω. Δέσποινά μου θεοτόκε, βοήθησόν μοι μέχρι τέλους. ἀμήν.†

τό νομοφύλαξ Ἰωάννης διάκονος ὁ Εὐγενικός.†

¹⁹⁰ Για τὴ χρονολογία θανάτου του Μάρκου Ευγενικοῦ ὅπως ἐπίσης καὶ για τὸ θέμα της αγιοποίησης του βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Μάρκος ὁ Εὐγενικός ὡς πατὴρ ἅγιος τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας», *BZ* 11 (1902) 50-69· για τὴν ἔκδοσις της Ἱεράς Ακολουθίας του ἁγίου Μάρκου Εφέσου «μηνὶ ἰουνίῳ κγ' τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μάρκου ἀρχιεπισκόπου Ἐφέσου καὶ νέου θεολόγου. Ποίημα τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου τοῦ νομοφύλακος» βλ. L. ΡΕΠΠ, «Acolouthie de Marc Eugénicos», *Studi Biz. e Neoel.* 2 (1927) 195-235· για τον Μάρκο Ευγενικό ὡς διδάσκαλο βλ. κατωτ. κεφάλαιο Β'.

Γεώργιος Ευγενικός δίδαξε το αντικείμενο της ρητορικής με την ιδιότητα πιθανόν του γραμματικού. Με τον θάνατο του πατέρα του, ο Μάρκος σε ηλικία 13 ετών συνεχίζει τις σπουδές του κοντά σε λαμπρούς διδασκάλους: «ἦσαν δ' οὗτοι πρῶτα μὲν ὁ Χορτασμένος Ἰωάννης, ὁ καὶ τὸν θρόνον ὕστερον τῆς ἐν Συληβρία κοσμήσας μητροπόλεως, Ἰγνάτιος μετακληθείς, ἐν δὲ τοῖς τελεωτέροις τῶν ἐγκυκλίων καὶ φιλοσόφων μαθημάτων ὁ Γεμιστὸς Γεώργιος»¹⁹¹. Η απόκτηση υψηλού επιπέδου παιδείας και μόρφωσης είχαν ως αποτέλεσμα «τῷ αἰοιδίμῳ βασιλεῖ Μανουήλ τῷ σοφῷ τε καὶ εὐσεβεῖ προσκληθείς, μὴ μόνον γνῶριμος ἤδη καὶ οἰκεῖος καὶ φίλος, ἀλλὰ καθηγεμὼν ἐν πολλοῖς τῶν ἐκείνου συγγραμμάτων διορθωτῆς καταστάς».

Ωστόσο, η ανεύρεση και άλλης Ιεράς Ακολουθίας προς τιμή του αγίου Μάρκου Εφέσου δίνει επιπρόσθετα στοιχεία για τον λόγιο ιεράρχη. Ο Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς στο άρθρο του για τον Μάρκο Ευγενικό αναφέρει την εύρεση ενός σύμμικτου κώδικα του Νικολάου Καρατζά, ο οποίος την περίοδο της συγγραφής του άρθρου βρισκόταν στην κατοχή του υψηλοτάτου ηγεμόνος Αλεξάνδρου Καραθεοδωρίδη. Σε αυτό το χειρόγραφο ο Καρατζάς συνένωσε χαρτιά τεύχη από χειρόγραφα διαφόρων περιόδων, μεταξύ των οποίων και ένα με την Ιερά Ακολουθία «τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Μάρκου ἀρχιεπισκόπου μητροπολίτου ἐν Ἐφέσῳ, τοῦ Εὐγενικοῦ καὶ θαυματουργοῦ, τοῦ στερεώσαντος τὴν εὐσέβειαν», η οποία διαφέρει από την προαναφερθείσα και φαίνεται μεταγενέστερη. Φαίνεται να αντεγράφη μετά την άλωση επί της Πατριαρχίας Γενναδίου Σχολαρίου, ο οποίος και επικύρωσε την ακολουθία¹⁹². Διαφορετικό παρουσιάζεται και το συναξάριον του Αγίου στα φύλλα 353r-365r του κώδικα¹⁹³.

Μέλος του πνευματικού κύκλου του Αυτοκράτορα φαίνεται να υπήρξε και ο λόγιος μοναχός Ιωσήφ Βρυνένιος. Παρά το γεγονός στις σωζόμενες επιστολές του Μανουήλ Β' δεν εμπεριέχεται επιστολή προς Βρυνένιο, ο Ιωσήφ παρουσιάζεται να έχει ιδιαίτερα στενές σχέσεις με την αυτοκρατορική αυλή. Δεν

¹⁹¹ ΡΕΠΤ, Acolouthie, ό.π., 213· επιπρόσθετα οι επιτύμβιοι στίχοι του Μάρκου Ευγενικού «εις τὸν τάφον τοῦ διδασκάλου κυροῦ Ἰωσήφ τοῦ Βρυνενίου» υποδεικνύουν την πιθανή διδασκαλία του Μάρκου και από τον Βρυνένιο, βλ. Βρυνένιος III, ιζ'-ιη'.

¹⁹² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Μάρκος ὁ Εὐγενικός», ό.π., 56: «Γεννάδιος ἐλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος ΚΠ., Νέας Ρώμης, καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης. Τοῖς ἀπανταχοῦ χριστιανοῖς χάρις, ἔλεος καὶ εἰρήνη παρὰ τοῦ Κυρίου. Θεσπίζομεν συνοδικῶς ἐν ἅπασιν τοῖς εὐσεβέσιν ἐορτάζειν τὸν ἅγιον, ψάλλοντας τὸν αὐτοῦ κανόνα παγκοσμίως, κατὰ προσταγὴν δίδοντας, τῶν τριῶν διδασκάλων. ἐν ἔτει σωτηριῶ ,αυνς' (1456) Γεννάδιος ἐλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος ΚΠ, Νέας Ρώμης, καὶ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης». Πριν από τη συγκεκριμένη επικύρωση ο κώδικας φέρει μια άτεχνη χρωματισμένη απεικόνιση του Μάρκου Ευγενικού καθημένου επί θρόνου και ευλογούντος.

¹⁹³ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα ότι στο συναξάριον που εξέδωσε ο Petit (βλ. ανωτ. σελ. 68, υπ. 191) η μητέρα του Μάρκου και του Ιωάννη ονομάζεται Μαρία ενώ στο συναξάριον που εκδίδει ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (βλ. αυτόθι) ονομάζεται Αικατερίνη. Δυστυχώς ο κώδικας του Νικολάου Καρατζά που περιέχει το συναξάριο που μνημονεύει ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς σήμερα αγνοείται.

είναι τυχαίο ότι αποτέλεσε έναν από τους εκτελεστές της προσωπικής διαθήκης του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου¹⁹⁴. Παράλληλα, στην έκδοση των ευρεθέντων έργων του Βρυνένιου από τον Ευγένιο Βούλγαρη, παραδίδονται ομιλίες και λόγοι του βυζαντινού λογίου που ανεγνώθησαν εντός του αυτοκρατορικού παλατίου και ενώπιον του Αυτοκράτορα¹⁹⁵. Υπήρξε μέτοχος λαμπρής παιδείας. Τα θεολογικά του έργα έχουν πληθώρα αναφορών στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη. Παράλληλα, δεν απουσιάζουν οι αναφορές σε Έλληνες κλασσικούς όπως ο Όμηρος, Ευριπίδης, Θεόκριτος κ.ά. με τον μεταγενέστερο λόγο Γεώργιο Σχολάριο να τον χαρακτηρίζει ως «καλῶν διδασκάλων ἄριστος μαθητής»¹⁹⁶. Επιπρόσθετα, ο Βρυνένιος «καὶ περὶ γραμματικῆς πολλὰ συνετάξατο»¹⁹⁷, ενώ η προσωπική του βιβλιοθήκη, η οποία κληροδοτήθηκε με τη διαθήκη του στην Αγία Σοφία, εμπεριέχει θεολογικά και κοσμικά έργα¹⁹⁸. Ωστόσο, ο ίδιος αναφέρει ότι δεν υπήρξε μέτοχος Δυτικής παιδείας¹⁹⁹ ενώ αμφίβολη είναι η γνώση του για τη λατινική γλώσσα²⁰⁰. Εκτός από δάσκαλος του Μάρκου Ευγενικού και του Γεωργίου Σχολαρίου, πιθανόν να υπήρξε και δάσκαλος του Σιλβέστρου Συροπούλου²⁰¹.

Ο Βούλγαρης παρουσίασε ένα σημείωμα από ένα παλαιό κώδικα που συνοψίζει όλα τα προαναφερθέντα στοιχεία του Βρυνένιου. Το αποδίδει στον Σχολάριο, στοιχείο το οποίο δεν μπορεί να επαληθευθεί, αν και φαίνεται ότι εγράφη λίγο μετά την άλωση από άτομο που γνώριζε ικανοποιητικά τον Ιωσήφ:

¹⁹⁴ βλ. MAISANO, *Sphrantzes*, 32.11-13: «ἐπίτροποι δὲ ὧσιν ὁ πνευματικὸς αὐτοῦ ὁ ἐν τῇ τῶν Ξανθοπούλων μονῇ Μακάριος ὁ ἐξ Ἰουδαίων, ὁ διδάσκαλος Ἰωσήφ ἐν τῇ τοῦ Χαρσιανίτου μονῇ, καὶ ἐγώ».

¹⁹⁵ Βλ. Βρυνένιος I & II: «Ἰωσήφ μοναχοῦ ὁ Βρυνένιος τὸ ἐπάννυμον ὁμιλίας διάφοροι ῥηθεῖσαι ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐπὶ τῆς βασιλείας Μανουήλ τοῦ Παλαιολόγου τοῦ σοφωτάτου. καὶ τῆς Πατριαρχίας Ἰωσήφ τοῦ ἀγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου». Όλοι οι λόγοι του πλην μερικών εξαιρέσεων ανεγνώσθησαν εντός του αυτοκρατορικού παλατίου. Συγκεκριμένα οι λόγοι αρ. Γ', ΙΑ', ΙΒ', ΙΓ', ΙΔ', ΙΕ', ΙΣ', και ΙΗ' ανεγνώσθησαν στον Ναό των Αγίων Αποστόλων και οι λόγοι Α' περὶ συντελείας, Λόγος εἰς τὰ Ἅγια Θεοφάνεια, Β' - περὶ τῆς μελλούσης κρίσεως στον Ναό των Αγίων Αποστόλων ενώ ο Λόγος εὐχαριστήριος εἰς τὴν Θεοτόκον στη Μονή των Οδηγῶν και ο Λόγος περὶ καρτερείας στην Αυλή της Οδηγήτριας.

¹⁹⁶ Βρυνένιος II, 12, Διάλεξις Α'.

¹⁹⁷ Βρυνένιος III ε'.

¹⁹⁸ Α., ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Varia Graeca Sacra*, 295-6. Για την διαθήκη και την προσωπική βιβλιοθήκη του Βρυνένιου βλ. επίσης κεφάλαιο C'.

¹⁹⁹ Βλ. Βρυνένιος I, 454(Διάλεξις Γ').14-19: «τῶ ἀσυνήθει καὶ ξένω τῆς ἡμῶν προσφορᾶς, ἐκεῖνο σοφῶς διακρίνων, τὸ καὶ πρόδηλον ἅπασιν, ὡς οὐδεὶς ἡμῶν τῶν ἐνταῦθα, ἐν τοῖς Ἰταλίας, ἢ τοῖς ἐν ταῖς Γαλλίαις, ἢ τοῖς ἐν Βρεττανία παιδευτηρίοις ἐξέμαθε καὶ γεγύμνασαι τῶν τῆδε διαλεγόμενων τὰς πολυστρόφους μεθόδους».

²⁰⁰ Ο Βούλγαρης στον τρίτο του τόμο υποστηρίζει ότι ο Βρυνένιος μετέφρασε πολλά λατινικά έργα, βλ. Βρυνένιος III, ε'. Ωστόσο, ο βυζαντινός λόγιος μας ενημερώνει για την καλή γνώση λατινικών του φίλου του Κυδώνη, βλ. Βρυνένιος III 135.23-25: «ἢ περὶ τὴν ἐρμηνίαν τῆς Ῥωμαίων φωνῆς πρὸς τὴν Ἑλληνα γλῶτταν ἀκριβεία».

²⁰¹ Για την περίπτωση διδασκαλίας του Συροπούλου από τον Βρυνένιο βλ. LAURENT, *Syrooulos*, 6.

«οὗτος ὁ τῶν διδασκάλων διδάσκαλος συνεγράψατο εἰς Φιλοσοφίαν καὶ Θεολογίαν οἴκοθεν βιβλία πολλά, πολλαχοῦ νῦν εὑρισκόμενα. Ἡρμήνευσε δὲ καὶ ἀπὸ τῆς Λατίνων σοφίας καὶ γλώττης εἰς τὴν Ἑλληνικὴν πολλὰ βιβλία. Ρητορικοὺς δὲ λόγους ἐν πᾶσιν εἶδεσιν ἀναριθμήτους σχεδόν, καὶ διαφόρους ιδέας. Καὶ περὶ γραμματικῆς πολλὰ συνετάξατο. Πολλοὺς δὲ σοφωτάτους ἐν πᾶσιν ἐποίησε μαθητὰς ἐν ἑκατέρᾳ τῇ γλώττῃ, ὧν βραχεῖς καὶ ὧδε καὶ ἐν Ἰταλία σώζονται· οἱ δὲ πάντες σχεδόν, οἱ μὲν πρὸ τῆς ἀλώσεως, οἱ δὲ, ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Πατρίδος, οἱ δὲ μετ' αὐτὴν τεθνήκασιν. Οὐ μισθοῦ τούτου ποιῶν, ἀλλὰ καὶ οἴκοθεν αὐτοῖς πολλὰ φιλοτιμούμενος· καὶ ἐκ Βασιλέων σιτηρέσια αὐτοῦς τάπτων, ἵνα δύναιντο σοφίας ἐπιμελεῖσθαι ἀπερισπάστως· καὶ τὸ σύμπαν εἰπεῖν, ὥσπερ πατὴρ κοινὸς ἐν πᾶσι τῆς Πόλεως ἐχρημάτισε.

Πολλὰ δὲ καὶ ὑπὲρ τῆς Πόλεως ἠγωνίσαστο· πολλὰ δὲ προεῖπε καὶ συνεβούλευσεν αὐτοῦς πρὸ τῶν δεινῶν. Καὶ ἦν διδάσκαλος τῆς ἱεράς τῶν Χριστιανῶν θεολογίας, διδάσκων ἐν τῷ τρικλίνῳ τοῦ παλατίου ἐπὶ βασιλέως Μανουήλ καὶ τῆς Συγκλήτου καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς πόλεως παρούσης καὶ ἀκρωμένης. Καὶ διδάσκαλος τῶν Ἐπιστημῶν ἐκ Βασιλέως κεχειροτημένος»²⁰².

Δύο χειρόγραφα τα οποία περιλαμβάνουν ἔργα του Βρυεννίου και πιθανόν πρόκειται για αυτόγραφα του βυζαντινού λογίου παρουσιάζουν σχέσεις με τον πνευματικό κύκλο του Μανουήλ Β'. Πρόκειται για τους κώδικες D 262 (*olim* 247) και D 268 (*olim* 246) του κέντρου Ivan Dujčev (Centre for Slavonic and Byzantine Studies) της Σόφιας και που προηγουμένως βρισκόνταν στη βιβλιοθήκη της μονῆς της Παναγίας Αχειροποιήτου στο Παγγαίον, γνωστής και ως Εικοσιφοίνισσας ή Κοσινίτσας, πριν τα υφαρπάσει από εκεί μεταξύ άλλων χειρογράφων ο Βουλγαρικός στρατός την Άνοιξη του 1917²⁰³. Ο πρώτος περιλαμβάνει τους Λόγους για την Αγία Τριάδα και ο δεύτερος Θεολογικά κεφάλαια της αναφοράς του Βρυεννίου προς τον Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' και τον Πατριάρχη Ματθαίο Α' σχετικά με τη σύνοδο της εκκλησίας της Κύπρου το 1406 κατά την εκεί παραμονή του²⁰⁴.

Σχετικά με τον κώδικα D 268 (*olim* 246), μετά από εξέτασή του από τον Καθηγητή Χαράλαμπο Δενδρινό σε συνεργασία με τον ερευνητή Μιχαήλ Πλατή προέκυψαν νέες και ενδιαφέρουσες πληροφορίες. Η χρονολογηση του χειρογράφου τίθεται στις αρχές του 15ου αι. σύμφωνα με τα υδατόσημα των φύλλων. Το μεγαλύτερο μέρος αντεγράφη από ένα καλά καταρτισμένο αλλά

²⁰² Βρυέννιος III, ε'-ς'. βλ. επίσης Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ο Ιωσήφ Βρυέννιος και η Κρήτη κατά το 1400, μελέτη φιλολογική και ιστορική* (Αθήναις, 1947) 13.

²⁰³ DENDRINOS, «Co-operation and friendship», ό.π., 10.

²⁰⁴ Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Τα πρακτικά της Συνόδου της Κύπρου (1406)», *Βυζαντινά* 21 (2000) 21-56.

ελαφρώς τρεμάμενο χέρι ηλικιωμένου γραφέα, χωρίς λάθη και με ιδιαίτερη λεπτομέρεια. Αν και γίνεται η υπόθεση ότι πρόκειται για το χέρι του Βρυννίου, δυστυχώς, ελλείψει στοιχείων, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί η υπόθεση αυτή. Ωστόσο, το τμήμα του κώδικα από το φύλλο 9 έως 84 αντεγράφη από ένα έμπειρο δεύτερο χέρι, το οποίο με βεβαιότητα μπορεί να ταυτιστεί με εκείνο του λογίου κληρικού Μακαρίου Μακρή, που είναι γνωστό από τους αυτόγράφους κώδικες του, *Vat. gr. 632* και *1107*²⁰⁵. Είναι συνεπώς πιθανή η συνεργασία του Ιωσήφ Βρυννίου με τον Μακάριο Μακρή, ενός ακόμη μέλους του πνευματικού κύκλου του Αυτοκράτορα, στην αντιγραφή κωδίκων²⁰⁶. Ωστόσο, η συνεργασία τους αυτή δεν πρέπει να περιοριστεί μόνο στο συγκεκριμένο τομέα.

Η γνωριμία των δύο λογίων πρέπει να είχε γίνει κατά την πρώτη επίσκεψη του Μακαρίου Μακρή στην Κωνσταντινούπολη κατόπιν προσκλήσεως του Αυτοκράτορα περί το 1419, όπου και «οἴκησιν ἔχειν ἐν τῇ μονῇ προσαγορευομένη τοῦ Χαρσιανίτου»²⁰⁷, τόπο διαμονής και του Βρυννίου²⁰⁸. Ο τελευταίος πρέπει να ταυτιστεί με τον «πρεσβύτερο τοῦ βασιλέως», ο οποίος σε μια από τις θεολογικές του ομιλίες, στην οποία και παρευρίσκετο και μια παπική αντιπροσωπεία με σκοπό την ένωση των εκκλησιών, κάνει μνεία «εἰς ἔπαινον» του Μακαρίου²⁰⁹. Η αναφορά του Μακρή στο συγκεκριμένο έργο αντικατοπτρίζει όχι μόνο τις υψηλές θεολογικές του γνώσεις αλλά και τη μόρφωση που κατείχε επί διαφόρων αντικειμένων. Επιπρόσθετα, η αναφορά του Συροπούλου στο έργο του σχετικά με τη σύνοδο της ενώσεως των εκκλησιών στους δύο λογίους ταυτόχρονα: «εἶπερ ἐν τοῖς ζώσιν ἐτύγγανον νῦν, εἴτε ὁ διδάσκαλος κύρ Ἰωσήφ,

²⁰⁵ Η συνεργασία των δύο στο συγκεκριμένο χειρόγραφο δεν περιορίζεται στην αντιγραφή δύο διαφορετικών τμημάτων του κώδικα. Ο ένας επεμβαίνει στα γραφόμενα του άλλου με προσθήκες, διορθώσεις και αλλαγές, δείγμα της στενής συνεργασίας τους στην περάτωση του κώδικα.

²⁰⁶ Για την παλαιογραφική μελέτη του χειρογράφου βλ. DENDRINOS, «Co-operation and friendship», ό.π., 10-13.

²⁰⁷ Για την ανώνυμη βιογραφία του Μακρή βλ. A. ARGYRIOU, *Macaire Makrés et la Polémique contra l'islam* [Studi e Testi 314] (Città del Vaticano, 1986) 185-326 («Βίος και πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μακαρίου τοῦ τὸ ἐπίκλην Μακρῆ ἡγουμένου χρηματίσαντος ἐν τῇ Σεβασμιωτάτῃ Μονῇ τοῦ Παντοκράτορος»), εδῶ 204[47].3.

²⁰⁸ Κατά την εκεί παραμονή του, ο Μακάριος Μακρής συνέθεσε έκφραση για την εικόνα της Γεννήσεως που βρισκόταν στο καθολικό της μονής που εξέδωσε ο H. HUNGER, «Eine spätbyzantinische Bildbeschreibung der Geburt Christi», *JÖBG* 7 (1958) 125-140, κείμενο 126-127: «Τοῦ Μακαρίου ἱερομονάχου τοῦ Ασπρόφρυδος ἔκφρασις εἰκόνας τῆς ἱσταμένης ἔμπροσθεν ἐν τῷ ναῷ τῆς ὑπερευλογημένης Θεοτόκου τῆς ἐπονομαζομένης Νέα περίβλεπτος, κοινῶς δὲ μονὴ τοῦ Χαρσιανίτου ἦτις ἐστίν.».

²⁰⁹ βλ. ARGYRIOU, *Macaire Makrés*, ό.π., 185-326, εδῶ 204[48].1-4: «Ἐπεὶ δὲ παρήσαν ἐκ τῆς πρεσβυτέρας ἀπεσταλμένοι ἐνταῦθα πρέσβεις ἐνώσεως εἵνεκα τῶν Ἐκκλησιῶν, προτροπὴν λαβὼν ὁ πρεσβύτερος τοῦ βασιλέως ἀπαξ τῆς ἑβδομάδος ἐν τῷ νεῷ τῆς Θεοτόκου λέγειν, μέσον τῆς ὁμιλίας μνεῖαν ποιεῖσθαι εἰς ἔπαινον καὶ τούτου.»., βλ. επίσης DENDRINOS, «Co-operation and friendship», ό.π., 13. Σχετικά με τις ομιλίες του Βρυννίου στο Ιερό παλάτιον βλ. ανωτ. σελ. 69.

εἴτε ὁ παπαῶς κῦρ Μακάριος ὁ Μακρός»²¹⁰, υπονοεῖ τη συνεργασία των δύο ανδρῶν²¹¹.

Οι περισσότερες πληροφορίες περί του βίου του Μακαρίου Μακρή που θεωρεῖται Ὅσιος ἀπὸ την ἐκκλησία και η μνήμη του εορτάζεται στις 8 Ιανουαρίου, ἀντλούνται ἀπὸ δύο ἀνώνυμα ἔργα, ἓνα συναξάριο (= [Σ]) και ἓνα ἐκτενὴ Βίο (= [Β]). Το πρῶτο συναξάριον μαζί με Ἀκολουθία περιέχεται στον κώδικα του Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας 220 (35) (ff. 5r-12r) και ἐκδόθησαν ἀπὸ τον Παπαδόπουλο-Κεραμέα το 1891²¹². Ο Βίος ἐπηρεάστηκε ἀπὸ το προαναφερθὲν συναξάριο και εἶναι κατὰ πολὺ ἐκτενεστέρος²¹³. Η ἐξέταση του βυζαντινοῦ λογίου Ιεράρχη και η σχέση του με τη βυζαντινὴ παιδεία της Κωνσταντινούπολης και τον πνευματικὸ κύκλο του Μανουήλ Β' θα γίνεῖ με ἀναφορὲς στα δύο αὐτὰ ἔργα. Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη στα χρόνια της βασιλείας του Μανουήλ Β'²¹⁴ και σε ηλικία πέντε ἐτῶν «γραμματιστῆ τινι δίδοται παρὰ τῶν τεκόντων εἰς παιδείαν τῆς θύραθεν ἄμα και τῆς ἡμετέρας, και εὐθὺς δαλὸς (sic) ἦν εἰς πῦρ τὸ τοῦ λόγου.»²¹⁵. Σε ηλικία 18 ἐτῶν ἐκάθη μοναχὸς στη Μονὴ Βατοπεδίου του Ἁγίου Ὁρους²¹⁶, ὅπου και συνέχισε τις σπουδὲς του στα

²¹⁰ Βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 266.23-24.

²¹¹ Ο καθηγητὴς Ἀργυρίου ἐξέφρασε την ἀποψη συνεργασίας ὄχι μόνο μεταξύ του Μακρή και του Βρυέννιου, ἀλλὰ και του Ιωάννη Χορτασμένου. Την ἀποψη στήριξε στο ἔργο του Γενναδίου Σχολαρίου για την ἐκπόρευση του Ἁγίου Πνεύματος «Διάλογος Ἐνόφρων ἢ Ἀερομυθία», που χρονολογεῖται το 1446. Ο Ἐνόφρων, ἓνα ἀπὸ τα πρόσωπα του διαλόγου, ἀναφέρει ὅτι ο Σχολάριος υπῆρξε σε πολλὰ ἀντικείμενα αὐτοδίδακτος ἀφοῦ οι τρεῖς μεγάλοι δάσκαλοι, Χορτασμένος, Βρυέννιος και Μακρὴς εἶχαν ἤδη ἀποβιώσει, βλ. *Scholarios*, III, 7.18-22: «Ὡστε και πρότερον μὲν ἐδόκει μοι χαλεπὸν τὸν γε Σχολάριον, οἷον οἱ πολλοὶ οἰοῦνται εἶναι, μὴ πολὺν ἐν μουσεῖοις χρόνον κατατετριφὸτα, ἀλλὰ τὰ πλείων οἴκοι ἐπεσκεμμένον, ἐφ' ἑαυτοῦ, ἐπειδὴ ἐτελεύτων Ἰγνάτιος τε ἐκεῖνος και ὁ τὰ θεῖα πολὺς Ἰωσήφ και ὁ ἐξ Ἄθω Μακάριος, και ἄλλοι πολλοὶ και γενναῖοι, οἷς τε συνῆν ζωῆσι, και ὑφ' ὧν ἐθανμάζετο». Πβλ. ARGYRIOU, *Macaire Makrés*, ὁ.π., 1.

²¹² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α., «Μακάριος Μακρὴς», *ΔΙΕΕΕ* 3 (Ἀθήνα, 1891) 459-467, κείμενο 463-467. Ο συγγραφέας του Καταλόγου των κωδίκων του Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείου Θ. Μοσχονάς ἀγνοοῦσε την προγενέστερη ἐκδοσὴ του συναξαρίου ἀπὸ τον Παπαδόπουλο-Κεραμέα και ἐπεχείρησε να μεταγράψει τμήματά του, ἀπὸ τον κώδικα του ὁποῖου «(φύλλα) πολλὰ εἰς τὴν ἀρχὴν βεβρεγμένα και δυσανάγνωστα», βλ. ΤΗ. MOSCHONAS, *Κατάλογοι τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης I, Χειρόγραφα* (Salt Lake City, 1965) 150 κ.ε.

²¹³ Βλ. ARGYRIOU, *Macaire Makrés*, ὁ.π., 185-326.

²¹⁴ [Σ], 463 [Σ1]: «[1] Γεννᾶται τοίνυν ὁ παῖς ἐπὶ τῆς βασιλείας Μανουήλ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως».

²¹⁵ [Σ], 463[Σ1].12-14· [Β], 190:«[Σ12.2-5] Πέμπτον δὲ ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ παραμείψας, δίδοται γραμματιστῆ τινι παρὰ τῶν γεννητόρων εἰς παιδείας και γραμμάτων ἀνάληψιν, ὁ δ' εὐθὺς ἐκ νέου δαλὸς (sic) ἦν εἰς πῦρ ... [Σ13.4-8] Ἐπεὶ δὲ και τῆς θύραθεν μετὰ τὴν θεῖαν Γραφὴν ἐν μετοχῇ γεγωνῶς, μέρος τι τῆς ποιήσεως καταλείψας - ἄπερ δὴ ἐς ὕστερον ἀκριβῶς διεξήσκησεν, ὡς προῖων ὁ λόγος δηλώσει -, οὐ μὴν ἀλλὰ και ῥητορικὴν ἄκρως ἐκπαιδεύεται και τῆς φιλοσοφίας, ἦντινα λογικὴν καλοῦσιν, ἔνια ἐν τε τῇ μοναδικῇ διαγωγῇ και πολιτείᾳ».

²¹⁶ [Σ], 464[Σ2].2-9: «Φθάσας τοίνυν ὀκτωκαίδεκατον ἔτος τῆς αὐτοῦ ἡλικίας, ἡ τεκοῦσα μεθίσταται τῶν ἐνταῦθα και ἡ ἐλπίς οὐ παρητεῖτο και ὁ πόθος ἠξάνετο τοῦ νέου. Ὅθεν εὐκαιρῶς δραξάμενος τοῦ τοιοῦτου καιροῦ και τοῦτον εὐρῶν ὡς μάλιστα ἐπιτήδειον, λιπῶν οἰκείους και συγγενεῖς και φίλους και προσέτι τὸ πατρῶον φίλον ἔδαφος, ἐντεῦθεν ἀπαίρει και ἐφ' ἐνὶ τῶν ὀρέων κειμένῳ πρὸς

αντικείμενα της ρητορικής, της αριστοτελικής φιλοσοφίας, της γεωμετρίας, της αριθμητικής και αστρονομίας κοντά στον λόγιο γέροντά του, ο οποίος δυστυχώς δεν κατονομάζεται²¹⁷. Μετά την πάροδο 12 ετών και τον θάνατό του τελευταίου²¹⁸ ο Μακάριος βρίσκει το νέο του γέροντα και πνευματικό στο πρόσωπο του βατοπεδινού ιερομονάχου Δαυίδ περί το 1421 (ή λίγο αργότερα), ο οποίος φαίνεται επίσης να ήταν λόγιος²¹⁹. Ωστόσο, ενδιαφέρουσα είναι η σχέση του συγκεκριμένου ιερομονάχου με τον Αυτοκράτορα Μανουήλ, μέσω της οποίας πιθανόν να έγινε και η επαφή του Μακαρίου Μακρή με την αυτοκρατορική αυλή της Κωνσταντινούπολης.

Όπως υποστηρίζεται από πολλούς μελετητές, ο νέος γέροντας του Μακρή ταυτίζεται με ένα από τους αποδέκτες της επιστολής, αρ. 68 του Μανουήλ Β', «*Τοῖς ὀσιωτάτοις ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς πατράσιν <Δαυίδ καὶ Δαμιανῶ>*»²²⁰. Σύμφωνα και με τα στοιχεία που αντλούνται από τη συγκεκριμένη επιστολή, οι δύο αγιορείτες ιερομόναχοι Δαυίδ και Δαμιανός βρίσκονταν στη Θεσσαλονίκη από τον Οκτώβριο-Νοέμβριο του 1414 μέχρι και τον Μάρτιο του 1415 με σκοπό να τύχουν προσωπικής ακροάσεως από τον Αυτοκράτορα Μανουήλ Β', ο οποίος διαχειμάζε στην πόλη. Κατά τη συνάντησή τους, ο Αυτοκράτορας φαίνεται να υποσχέθηκε στους δύο μοναχούς την

Θράκη παραγίνεται, Ἄθω προσαγορευομένῳ καὶ τῇ τοῦ Βατοπεδίου μονῇ προσφοιτᾶ» [B], 191: «[§15.5-7] τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ περὶ τὸν Ἄθω καὶ τῷ νέῳ ἐκεῖσ' ἐνιδρυμένῳ τοῦ Βατοπεδίου τῇ τοῦ Θεοῦ Λόγῳ μητρὶ ἀφιερωμένῳ φέρων ἑαυτὸν δίδωσιν».

²¹⁷ [B], 194: «[§23.1-8] Ἐκπαιδεύεται τοίνυν παρὰ τοῦ πρώτου ποιμένος μετὰ τὸν πρώτων τὴν ἐγκύκλιον παιδευσιν, ὡς μικρῶ πρόσθεν μοι εἴρηται. Ἦν γὰρ ὁ ἀνὴρ μετὰ γε τῶν ἄλλων πλεονεκτημάτων καὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας οὐκ ἄμοιρος, ἔχων καὶ πρότερον ἐκ τῆς ἐνεγκαμένης ἔνια τῶν ποιημάτων μεθ' ἑαυτοῦ. Παραλαβὼν οὖν ἐνταῦθα ἄττ' ἐκεῖθεν παρέλιπεν, ῥητορικὴν τε καὶ φιλοσοφικὴν, ἦν περ δὴ λογικὴν καλοῦσι, καὶ τὴν ἄλλην, ἔτι γε μὴν γεωμετρίαν καὶ ἀριθμῶν ἀναλογίας καὶ ἀστρονομίαν, ὡς οὐδεὶς μίαν ἐξήσκησεν ἤνικα τῶν οὐδῶν τῆς βασιλίδος ἐπέβη ἐσύστερον».

²¹⁸ [B], 197: «[§28.1-2 καὶ 3-4] Ἄλλ' ὁ γε πνευματικὸς πατήρ καὶ διδάσκαλος μετὰ τὸν εἰρημένον χρόνον ...πρὸς τὰς αἰωνίους μονὰς ἀπαίρει, τῶν πόνων ἀξίας ἀπολαμβάνει τὰς ἀμοιβάς».

²¹⁹ [Σ], 464 [§3].25-27: «ἕτερον γέροντα. Ἴστε γὰρ δήπου τὸν θεῖον Δαυῖδ, τὸν ἐκ τῆς αὐτῆς ὄντα πατρίδος, τὸν ὄντως μακάριον πράξει καὶ θεωρίᾳ τοὺς πλείω διενεγκόντα.» [B], 198: «[§29.4-6] Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῶν αὐτοῦ συγραμμάτων ἢ ἔνια, ὅσ' ἦν μάλιστα ἀναχωρηταῖς ἐπιτήδεια, ταῦτα τῷ θείῳ Δαυίδ πέπομφεν· οὕτως γὰρ ἐκαλεῖτο ὁ τοῦ μεγάλου πατῆρ». Η αγάπη και εκτίμηση που τρέφει ο Μακάριος προς το πρόσωπο του νέου του γέροντα ιερομονάχου Δαυίδ φαίνεται μέσα από τα δύο έργα του προς αυτόν: Α. *Ἐγκώμιον εἰς Δαβὶδ τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ. Σώζεται στους κώδικες Vat. gr. 1107 (ff. 272r-288r) και Βατοπεδίου 637 (ff. 160v-175r)· εκδόθηκε από V. LATYSEV, Zapiski imp. Odesskago obščestva i drevnostej 30 (1912) 236-251· βλ. επίσης ARGYRIOU, Macaire Makrés, ό.π., 13 και Β. «Μακαρίου ιερομονάχου, Μονωδία ἐπὶ τῷ ἑαυτοῦ κατὰ πνεῦμα πατρὶ τῷ ἀγιωτάτῳ κυρῶ Δαυίδ ἱερομονάχῳ καὶ πνευματικῶ». Σώζεται στον κώδικα Marc. gr. II, 92 (ff. 33r-40r) και παραμένει ανέκδοτο, πβλ. ARGYRIOU, Macaire Makrés, ό.π., 14 και ιδιαίτερα 23, υπ. 69. Παρατίθενται δύο μικρά αποσπάσματα του έργου: f. 39r: «ὦ! τίς ἂν με θείῃ κατὰ μῆνα τὸν ἔμπροσθεν, ὅτε μοι τοῦ φωτὸς ὁ λύχνος ὁ λαμπρός (Δαυίδ) ὑπὲρ κεφαλῆς ἤγγει» και f. 34v: «τοῦτό μου τὴν ψυχὴν διεσθίει, ὅτι χθές και πρὸ τρίτης ἔσω με τῶν σῶν φέρων κόλπων και τῷ τῆς ἀρετῆς τιθινούμενος γάλακτι, σήμερον γυνμὸν τε και ἄοπλον εἰς τὸν πολέμιον στρατὸν ἔρριψας».*

²²⁰ DENNIS, *Letters*, 206-218.

αντιγραφή και αποστολή έργου του. Το έργο τελικά αποστέλλεται προς αυτούς καθυστερημένα μαζί με τη συγκεκριμένη επιστολή ως απολογία²²¹. Επιπρόσθετα μια δεύτερη, έως τώρα ανέκδοτη, αυτοκρατορική επιστολή προς τους δύο ιερομονάχους ανακαλεί τη συγκεκριμένη συνάντηση των τριών τον χειμώνα του 1414-15 στη Θεσσαλονίκη, δίνοντας περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τη συγγραφή του έργου που τους είχε υποσχεθεί²²². Χαρακτηριστική είναι η προτροπή του βασιλέως στο τέλος της δεύτερας επιστολής όπως υπενθυμίσουν «τῷ ἱερεῖ Μακαρίῳ» τη φιλία που έχει προς αυτόν ο Μανουήλ Β'²²³. Δεν πρόκειται για άλλον από τον λογιότατο Μακάριο Μακρή, στον οποίο μάλιστα σύμφωνα με την ανώνυμο βιογραφία του, τα γραπτά του Αυτοκράτορα που λάμβανε ο Δαυίδ και κατά προτροπή του συγγραφέα τους «προσετίθει δεικνύναι ταῦτα καὶ τῷ ἰδίῳ φοιτητῇ Μακαρίῳ» πιθανόν για διόρθωση από τον μοναχό λόγιο²²⁴. Η συγκεκριμένη περίπτωση διόρθωσης έργου του Μανουήλ Β' από τον Μακάριο δεν είναι και η μοναδική. Στην επιστολή αρ. 52 προς τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γαβριήλ την περίοδο 1408-1410, ο Αυτοκράτορας επισυνάπτει ένα θεολογικό του έργο, προτρέποντας τον ιεράρχη να το δείξει στον καλό του φίλο

²²¹ Χαρακτηριστική είναι η αρχή της επιστολής: «Οἶδα βραδύτερον τῶν ὑμετέρων ἐλπίδων τουτονὶ τὸν τῶν ἐμῶν ἀγῶνων καρπὸν ὡς ὑμᾶς ἀφιγμένον»· για την ταυτοποίηση του έργου που απέστειλε ο Μανουήλ Β' βλ. DENNIS, *Letters*, 218, υπ. 1 και DENDRINOS, «Co-operation and friendship», ό.π., 3-4.

²²² Η επιστολή βρίσκεται στο φύλλο 318ν του κώδ. *Vat. gr. 1107*. Απόσπασμα της παρατίθεται στο έργο DENDRINOS, «Co-operation and friendship», ό.π., 2, υπ. 3: «εἰσιόντες τοίνυν ὡς ἐμὲ, ὡς δεδομένον ἦν ὑμῖν κεκαθήκατε· ἐπειδὴ δὲ ἐν ταῖν χεροῖν, ἔτι ὑφαινόμενον εὐρεθείη τὸ νῦν ὑμῖν πεμπόμενον πόνημα, καὶ ὀφθαλμοῖς τοῖς ὑμετέροις ὀφθείη, κινήσειέ τε τὴν γλῶτταν ἐρέσθαι, τίποσ' ἂν εἴη τὸ θεαθέν, καὶ διατί σὺν οὐ μικρᾷ τινι διαθέσει δοκεῖ περιειληφθαι μου ταῖν χεροῖν, ὡδί πως τοίνυν τούτων γεγεννημένων, ἀπεκρινάμην μὲν οὐδέν· προύτεινα δὲ τὴν δεξιὰν παρεχομένην τὴν δέλτον· ἦν περ ἀνὰ χεῖρας δεξάμενοι δόντος ἐμοῦ, σκιαγραφία προσεοικυῖαν, οὐκ ἐχρωσμένη γραφῆ, τῇ μηκέτι δεομένη τελειώσεως, ἀναπτύξαντες ὡς ἔχετε τάχος, εἴτ' ἐπὶ τροχάδην διεξελθόντες ἐνία τινα ταύτης μέρη, τοῦ καιροῦ μὴ συγχωροῦντος, μήτ' ἀναγνῶναι τὸ πᾶν, μήτ' ἀκριβοῦν τὸ ἀναγνωσθέν, ταῦτα δὴ τὰ τῶν σχολαζόντων, εἰρήκατε τῇ τοῦ πονήματος ἡσθήναι πραγματεία· καὶ καλὸν εἶναι κεκρίκατε, μὴ καθάπερ ἄμβλωμα, ἡμιτελὲς τοῦτ' ἀφεῖναι· κἂν ἐκβαίη μοι τὸ πρᾶγμα κατὰ νοῦν, τῆς τελεσιουργοῦ δυνάμεως συνεφαπτομένης τῶν πόνων, ἀναβολαῖς ἀπάσαις χαίρειν εἰπόντα, ἀξιῶσαι με φροντίσαι, ὅπως ὡς ὑμᾶς τὸ τάχος ἀφίκοιτο».

²²³ βλ. DENDRINOS, «Co-operation and friendship», ό.π., 4, υπ. 14 για απόσπασμα της επιστολής που βρίσκεται στα φύλλα 320ν - 321r του κώδ. *Vat. gr. 1107*: «τῷ ἱερεῖ Μακαρίῳ, τῷ διὰ τὴν πτερόεσσαν ὑπακοὴν ἐφθακότι πρὶν ἢ βαδίσαι ἐφ' ᾧ καὶ ἀπεκείρατο, χαίρειν τὲ καὶ ἅμα προκόπτειν ταῖς τῆς ἀρετῆς ἀναβάσεσιν· ὁ δὲ φιλεῖ συμβαίνειν ἀνδράσι, τοῖς τῶν μὲν ὀπισθεν διὰ γενναϊότητα τὴν ἐκ μετριότητος μὴ δὲ μεμνημένοις, τοῖς δὲ ἔμπροσθεν, τῷ πρὸς τὸ μόνον ἐφετόν [scil. Θεόν] κεχρημένοις».

²²⁴ [B], 198: «[§29.1-8] Ὅτι μὲν οὖν οὐχ ὁ τυχὼν ἀνὴρ ἐτύγχανεν ὧν ὁ δευτέρως τὰς ἡνίας μετὰ τὸν πρῶτον λαβὼν τοῦ νέου πνευματικὸς πατήρ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρετὴν λίαν ἐμπρέπων, ἔδειξεν ὁ τότε καιρὸς, ἡνίχ' ὁ θεῖος βασιλεὺς τοῦτον ἐκάλει πρὸς ἑαυτὸν καὶ ἐπέστελλεν. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων ἢ ἐνια, ὅσ' ἦν μάλιστα ἀναχωρηταῖς ἐπιτήδεια, ταῦτα τῷ θεῷ Δαυὶδ πέπομφεν· οὕτως γὰρ ἐκαλεῖτο ὁ τοῦ μεγάλου πατῆρ. Τοίνυν ὁ κρατῶν ἐπιστέλλων, ἦπερ ἔφην, τελευτῶν τῇ γραφῇ προσετίθει δεικνύναι ταῦτα καὶ τῷ ἰδίῳ φοιτητῇ Μακαρίῳ».

Μακάριο²²⁵. Είναι λοιπόν εμφανής η συμπάθεια του Μανουήλ Β' προς το πρόσωπο του Μακρή τόσο σε προσωπικό όσο και σε πνευματικό επίπεδο, ήδη από την περίοδο της τελευταίας αυτής επιστολής²²⁶.

Η μόνιμη εγκατάσταση του Μακρή στην Κωνσταντινούπολη κατά τη δεύτερή του επίσκεψη²²⁷ ως ηγουμένου της Μονής Παντοκράτορος τον εντάσσει άμεσα στους στενούς συμβούλους του Αυτοκράτορα²²⁸. Όπως έχει προαναφερθεί πιο πάνω συμμετείχε σε μια πρεσβεία προς τον Πάπα Μαρτίνο μαζί με τον Μάρκο Ιάγαρη²²⁹ ενώ ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τα θέματα και την ευημερία της μονής του²³⁰. Ασθένησε από επιδημία βουβωνικής πανώλης, η οποία φαίνεται να έπληξε τη Βασιλεύουσα, και απεβίωσε στην μονή Παντοκράτορος σε ηλικία 45

²²⁵ DENNIS, *Letters*, 148-151, εδώ 151.40-41: «οὐ λέγω δὲ περὶ τοῦ καλοῦ Μακαρίου φίλου τε ὄντος σαφοῦς καὶ ἀρετῆ κοσμουμένου»· για το συγκεκριμένο θεολογικό έργο του Αυτοκράτορα αλλά και τα λοιπά στοιχεία της επιστολής προς τον Γαβριήλ βλ. ανώτ. σελ. 49. Η σχέση του Μακαρίου με τον Θεσσαλονίκης Γαβριήλ φαίνεται μέσα από τη σύνθεση του έργου «*Εγκώμιον εἰς Γαβριήλ Ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης*» από τον Μακρή, όπως απαντάται στον κώδ. *Vat. gr. 1107* (ff. 253v-272v) και εκδόθηκε από τους L. SYNDICA-LAOURDA, *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 352-370· πβλ. επίσης B. ΛΑΟΥΡΑΣ, *Αθηνά* 56 (1952) 199-202, V. LAURENT, *Ελληνικά* 13 (1954) 241-255 και ARGYRIOU, A., *Macaire Makrés et la Polémique contra l' Islam* (Città del Vaticano, 1986) 13.

²²⁶ Χαρακτηριστικά, ο Μακάριος συνέθεσε προς τιμήν του Αυτοκράτορα το ανέκδοτο έργο «*Μονωδία πρὸς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουήλ τὸν Παλαιολόγον*» που σώζεται στον κώδικα *Vat. gr. 1107* (ff. 299r-303v), πβλ. ARGYRIOU, *Macaire Makrés*, ό.π., 14.

²²⁷ Για την πρώτη επίσκεψη του Μακαρίου στην Κωνσταντινούπολη βλ. ανωτ. σελ. 71. Και οι δύο επισκέψεις του Μακαρίου Μακρή στην Κωνσταντινούπολη έγιναν κατόπιν προσκλήσεως του Μανουήλ Β': A. [B], 203: «[§46.1-3] Ἐντεύθεν γράμμασιν μετακαλεῖθ' ὁ κρατῶν τὸν μέγαν ἐπὶ τὴν βασιλεύουσαν καὶ πάντα μᾶλλον ἡγεῖτο δευτέρα τῆς τοῦ ἀνδρὸς παρουσίας καὶ τὴν ἐκείνου στέρησιν κοινήν ζημίαν τῆς πόλεως ἔκρινεν»· B. [B], 206: «[§56.2-4] Καὶ γράμματα πάλιν ἐκ βασιλέως ἐπιφοιτᾷ ὡς τὸ πρότερον ἀξιούντα τὸν μέγαν πρὸς τὴν βασιλεύουσαν ἀπαντᾶν τάχος».

²²⁸ Η τοποθέτησή του ως ηγουμένου της Μονής Παντοκράτορος φαίνεται να έγινε με αυτοκρατορική υπόδειξη, βλ. [Σ], 465[§5].18-19: «*Ελθὼν τοίνυν ἐνταῦθα κατὰ γνώμην τοῦ βασιλέως, ἀξιῶ τούτον δεξασθαι τὴν ἐπονομαζομένην σεβασμίαν μονὴν τοῦ Παντοκράτορος* » και [B], 207: «[§57.1-2] Χρόνος ὁ μεταξὺ οὐχὶ συχνὸς καὶ χειροτονεῖται ὑπ' αὐτοῦ δὴ τοῦ κρατοῦντος ποιμὴν ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῇ τοῦ Παντοκράτορος». Δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία η επιλογή της συγκεκριμένης μονής από τον Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' ως τόπος της τελευταίας του κατοικίας μετά τον θάνατό του· τον επικήδειο λόγο που εκφωνήθηκε εκεί κατά την ταφή του έκαμε ο νεαρός τότε Βησσαρίων βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ΠΠ, Γ', 284-290 και PG 161, στηλ. 615-620· βλ. επίσης BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 384.

²²⁹ Βλ. ανωτ. σελ. 56, υπ. 125· για την ίδια πρεσβεία κάνει αναφορά τόσο ο Σίλβεστρος Συρόπουλος, βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 118: «*Εἶτα ἔστειλε πρέσβεις εἰς τὸν πάπαν τὸν τότε μέγαν στρατοπεδάρχη κῦρ Μάρκον τὸν Ἰάγαριν | καὶ τὸν τιμιώτατον ἐν ἱερομονάχοις καὶ καθηγούμενον τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ Παντοκράτορος κῦρ Μακάριον τὸν Μακρόν. Ἀπῆλθον οὖν οὗτοι μετὰ γραμμάτων τοῦ βασιλέως τε καὶ τοῦ πατριάρχου, καὶ εἶπον περὶ τῆς συνόδου καθὼς ἀνετέθησαν, καὶ πάλιν ἐπανῆλθον διακομίσαντες καὶ ἀπὸ τοῦ πάπα γράμματα*», όσο και το Συναξάριο, βλ. [Σ], 465 [§6]: «*Ἀλλὰ μὴν καὶ πρὸς τὸν Ῥώμης πρεσβεύεται πρόεδρον ὑπὲρ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ἐνώσεως, τὴν προτροπὴν παρὰ τοῦ κρατοῦντος δεξάμενος*».

²³⁰ Τόσο το [Σ] όσο και η [B] αναφέρονται στην ανοικοδόμηση νέων κελλιών από τον Μακρή όσο και γενικότερα την οικοδομική επέκταση της μονής.

ετών²³¹. Ο Γεννάδιος Σχολάριος που πιθανόν μαθήτευσε στον Μακρή έγραψε ηρωϊκό επιτύμβιο επίγραμμα 17 στίχων, το οποίο πιθανόν εχαράχθη στο μνήμα του: «†Στίχοι ἐπὶ τῷ τάφῳ τοῦ Μακαρίου, τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος, τοῦ ἱερομονάχου καὶ φιλοσόφου καὶ ὄντως μακαρίου»²³².

Συμπερασματικά, η λογιωσύνη και η πνευματικότητα του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου είχαν ως αποτέλεσμα την δημιουργία ενός πνευματικού κύκλου στο αυτοκρατορικό παλάτι που οδήγησε την Αυτοκρατορία και την Κωνσταντινούπολη στην ύστατη πνευματική της ακμή. Η μεγάλη αυτή ομάδα αποτέλεσε τους διδασκάλους της τελευταίας γενεάς βυζαντινών λογίων που φοίτησαν και μορφώθηκαν στη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη, αλλά και που κατάφεραν να μεταφέρουν την ελληνική παιδεία και να συνεχίσουν την βυζαντινή παράδοση στα εκπαιδευτήρια και τις βιβλιοθήκες της Δύσης.

²³¹ Βλ. [B], 235: «[§130.1-3] Τοιγαροῦν ζήσας ἔτη περι τὰ πέντε καὶ τετταράκοντα - ὀκτωκαίδεκα μὲν ἐν τῇ πατρίδι, δυοῖν δὲ πρὸς εἰκάδι ἐν Ἄθῳ, τὰ δὲ λοιπὰ ἐν τῇ πρωτίστῃ τῶν πόλεων»· για τον θάνατο του βλ. MAISANO, *Sphrantzes*, 70.17-28: «Καὶ τῇ κς^η Μαρτίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἐν ἡμέρᾳ καὶ ὥρᾳ τῇ αὐτῇ, ἐν ἣ καὶ τὰ προγεγονότα μοι συνέβησαν, ἐδεξάμην καὶ τὸ ἀπευκταῖον ἐμοὶ μῆνυμα δι' ὀρισμοῦ τοῦ ἀνθέντου μου ἀπὸ τῆν Βοστίτζαν, ὅτι τῇ τοῦ παρελθόντος Ἰανουαρίου ζ^η τέθνηκε λοιμῶδει νόσῳ ὁ ἄριστος καμῶ φίλος ὁ Μακάριος καὶ ὦν καὶ καλούμενος ὁ Μακρὺς, ὁ παρ' ὀφθαλμῶ μὲν πατριαρχικῶ ὑπερηφάνῳ καὶ ἀπλήστῳ ἀγροικῇ καρδίᾳ αἰρετικός, παρὰ δὲ ὀφθαλμῶ παντοκρατορικῶ ἀκοιμήτῳ καὶ ἀληθείᾳ δικαζούσῃ ὀρθόδοξος, ὃς καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπανῆλθεν ἀπὸ τοῦ Ἁγίου Ὅρους καὶ τὴν μονὴν τοῦ Παντοκράτορος ἔλαβε παρακινήσει καὶ συνεργεῖα ἰδικῇ μου, ὡς οἱ πάντες ἐπίσταντο. καὶ συνάρσει μὲν πρῶτον τοῦ παντοκράτορος Θεοῦ, ἔπειτα δὲ σπουδῇ καὶ ἐπιμελείᾳ ἐμοῦ τε κακείνου, πᾶν εἴ τι καλὸν πρὸς σύστασιν καὶ εὐκοσμίαν εἰς αὐτὴν μονὴν προεχώρησε»· [Σ], 466 - «ἠττήθη τοῦ πάθους· τοῦτο δ' ἦν ὅπερ ἰατρῶν παῖδες βουβῶνα καλοῦσιν» και [B], 233: «[§126.8-10] Ἐκειτο οὖν τὰ τελευταῖα πνέων ὁ θεῖος ἀνὴρ καὶ τὴν ἐκδημίαν οὐκ ἀθυμῶν, οὔτε μὴ δειλιῶν· τούναντίον δὲ μάλιστα χαίρων ὥσπερ εἰς ἐορτὴν προσκαλούμενος».

²³² Βλ. *Scholarios IV*, 379-380. Οι συγκεκριμένοι στίχοι βρίσκονται στο αυτόγραφο χειρόγραφο του Σχολαρίου *Par. gr. 1932* (f. 66v).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 15ο ΑΙ.

Πολλά είναι τα στοιχεία γύρω από τους διδασκάλους και μαθητές που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 15ο αι., όχι όμως και για τα σχολεία στα οποία έδρασαν. Προβληματική παραμένει η ταύτιση των χώρων διδασκαλίας τόσο ως προς την γεωγραφική τους τοποθέτηση εντός της πρωτεύουσας όσο και ως προς τα αντικείμενα διδασκαλίας που προσφέρονταν σε κάθε σχολείο. Ωστόσο, οι διαθέσιμες πληροφορίες επαρκούν για να βρούμε τα ενεργά σχολεία που υπήρχαν και εξακολούθησαν να λειτουργούν ή εμφανίζονται για πρώτη φορά την περίοδο αυτή. Με τη βοήθεια των σημειωμάτων κωδίκων και την δράση των λογίων τεκμηριώνεται ότι τα σημαντικότερα σχολεία λειτουργούν σε μονές της πρωτεύουσας παρέχοντας υψηλού επιπέδου γνώσεις στα αντικείμενα του βυζαντινού διδακτικού *curriculum*, τόσο σε εγχώριους μαθητές όσο και σε Ιταλούς αστούς που έρχονται από τη Δύση για να γίνουν μέτοχοι της ελληνικής παιδείας. Τα σχολεία αυτά θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια.

Ι. ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΣΤΟΝ ΞΕΝΩΝΑ ΤΟΥ ΚΡΑΛΗ:

Ως το πιο σημαντικό κέντρο λογιισύνης στην Κωνσταντινούπολη κατά το πρώτο ήμισυ του 15ου αι. εμφανίζεται ο Ξενώνας του Κράλη. Οι επίλεκτοι λόγιοι που έδρασαν εκεί μαζί με την μεγάλη παραγωγή χειρογράφων, κυρίως κοσμικού περιεχομένου, προσέφεραν υψηλού επιπέδου κατάρτιση σε τέκνα της άρχουσας τάξης του Βυζαντίου αλλά και σε αριθμό Ιταλών νέων που καταφθάνουν στη βυζαντινή πρωτεύουσα στα τελευταία 50 χρόνια της ζωής της αυτοκρατορίας.

Ο Ξενώνας ιδρύθηκε από τον Σέρβο ηγεμόνα Uros II Milutin (1281-1321), όπως μαρτυρούν τόσο η βιογραφία του από τον επίσκοπο Danilo II²³³ όσο και οι αναφορές στα χρυσόβουλλα των Αυτοκρατόρων Ανδρονίκου Β' και Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγων²³⁴. Ωστόσο, η ακριβής χρονολόγηση της ανέγερσης του δεν είναι

²³³ DANILO II, *Stefan Uroš II Milutin, 1281-1321*, βλ. επίσης MILLER, *Hospital*, 195.

²³⁴ Αναλυτικά βλ.: Α. *Actes de Chilandar*, [αφ. 58: Χρυσόβουλλο Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου - Φεβρουάριος 1321], 137-139, εδώ 138.49-51: «έν τῇ ἀυλῇ τοῦ ἀνεγερθέντος ξενῶνος παρὰ τοῦ περιποθῆτου υἱοῦ καὶ γαμβροῦ τῆς βασιλείας μου τοῦ ὑψηλοτάτου κράλη Σερβίας ἐν τῇ θεοδοξάστῳ θεομεγαλύντῳ καὶ θεοφυλάκτῳ Κωνσταντινουπόλει». Β. *Actes de Chilandar*, [αφ. 60: Χρυσόβουλλο Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου - Ιούνιος 1321], 141-143, εδώ 142.32-34: «έν τῇ θεοδοξάστῳ θεομεγαλύντῳ καὶ θεοφυλάκτῳ Κωνσταντινουπόλει ἀνεγερθέντος ξενῶνος παρὰ τοῦ αὐτοῦ περιποθῆτου υἱοῦ καὶ γαμβροῦ τῆς βασιλείας μου τοῦ ὑψηλοτάτου κράλη». Γ. *Actes de Chilandar*, [αφ. 61: Χρυσόβουλλο Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου - Ιούνιος 1321], 143-145, εδώ 144.29-31: «έν τῇ θεοδοξάστῳ θεομεγαλύντῳ καὶ θεοφυλάκτῳ Κωνσταντινουπόλει ἀνεγερθέντος ξενῶνος παρὰ τοῦ αὐτοῦ περιποθῆτου θείου τῆς βασιλείας μου τοῦ ὑψηλοτάτου κράλη».

γνωστή. Είναι πολύ πιθανόν να οικοδομήθηκε μετά τον γάμο του Σέρβου Κράλη με την εξάχρονη Βυζαντινή Πριγκίπισσα Σιμωνίδα, κόρη του Αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β', που τελέστηκε στην Θεσσαλονίκη το 1299²³⁵. Σε συνάρτηση με την πιο πάνω υπόθεση, η θέση του ξενώνα πλησίον της Μονής του Τιμίου Προδρόμου *ἐν Πέτρα*²³⁶, η οποία βρισκόταν κοντά στα ανάκτορα των Βλαχερνών και δίπλα από την κινστέρινα του Αετίου στο βορειο-δυτικό τμήμα της πόλεως²³⁷, μπορεί να βοηθήσει ακόμη περισσότερο ως προς την ακριβή χρονολόγηση ιδρύσεως. Μια σοβαρή πυρκαγιά στις 17 Σεπτεμβρίου του 1305, η οποία σύμφωνα με τον Παχυμέρη εξαπλώθηκε από την περιοχή της Ωπαίνης μέχρι και την πύλη των Κυνηγών, απείλησε να καταστρέψει τη συγκεκριμένη μονή²³⁸. Είναι πολύ πιθανό η ανέγερση του ξενώνα να έγινε αμέσως μετά, ως μέρος ενός γενικότερου ανοικοδομητικού προγράμματος της περιοχής²³⁹.

Στενές υπήρξαν οι επαφές του ξενώνα με την προαναφερθείσα μονή του Τιμίου Προδρόμου *ἐν Πέτρα*. Σε έγγραφο της μονής Χιλανδαρίου από την 1η

²³⁵ Η πιθανή ταύτιση της Σιμωνίδας με την περίφημη «κράλαινα τῶν Τριβαλλῶν», η οποία εκτός από τους διάφορους κώδικες που είχε στην κατοχή της - βλ. λόγου χάριν κώδ. Βαρλαάμ *Μετεώρων αρ. 151* στον κατάλογο Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Τα Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων, ἐκδιδομένος ἐκ τῶν καταλοίπων Νίκου Α. Βέη, τ. Β'* (τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Βαρλαάμ) (Αθήνα, 1984) 194-195 - ενώ διατηρούσε στενές σχέσεις με τον κωδικογράφο Θεόκτιστο, ενισχύει την άποψη μιας λογιότητας βυζαντινής πριγκίπισσας, η οποία φαίνεται να επηρέασε πολιτισμικά τον περίγυρο της στην αυλή της Σερβίας, βλ. Γ.Α. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Ἡ “κράλαινα τῶν Τριβαλλῶν” καὶ ὁ κωδικογράφος Θεόκτιστος (± 1340)», *MNE* 1 (1984) 420-451.

²³⁶ Για τη θέση του ξενώνα πλησίον της μονής βλ. Danilo II, *Stefan Uroš II Milutin, 174-78'* JANIN, *Le Géographie Ecclésiastique*, III 435-444, 572' V. ΚΙΔΟΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten*, Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 1 (Wiesbaden, 1994) 219-220' MILLER, *Hospital*, 195' VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 65' Δ. Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, *Κωνσταντινούπολη. Ἡ πόλη καὶ ἡ κοινωμία τῆς στα πρώτα χρόνια τῶν πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328)*, Κέντρο Βυζαντινῶν Ερευνῶν (Θεσσαλονίκη, 2016) 126.

²³⁷ CLAVIJO, *Embassy to Tamerlane (1403-1406)*, transl. by Guy le Strange (London, 1928) 30. Σχετικά με την τοποθεσία της μονής, ο Ισπανός περιηγητής Clavijo αναφέρει ότι βρισκόταν πολύ κοντά στα ανάκτορα των Βλαχερνών. Επιπρόσθετα, ο έμμετρος κολοφώνας «ἡ βίβλος αὐτῆ τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου | τῆς κειμένης ἔγγιστα τῆς Αετίου | ἀρχαϊκῆ δὲ τῆ μονῆ κλησὶς Πέτρα» απαντάται σε πολλά χειρόγραφα, τα οποία προέρχονται από τη βιβλιοθήκη της μονής - π.χ. *Vat. gr. 537* (12ος αι.), *Vat. gr. 564* (12ος αι.), κ.ά. -, τοποθετώντας την πλησίον της κινστέρινας του Αετίου, βλ. VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 67' ΚΑΚΟΥΛΙΑΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 3' PALAU, *The manuscript production*, 197-208.

²³⁸ Βλ. A. FAILLER, *Georges Pachymères Relations Historiques*, [CFHB XXIV/4] (Paris, 1999) [§XIII, 10] 637.30 - 639.5.

²³⁹ Για την υπόθεση οικοδόμησης του ξενώνα μετά τη συγκεκριμένη πυρκαγιά βλ. M. ΖΙΒΟЈΙΝΟΒΙĆ, «L'hôpital du roi Milutin à Constantinople (στη σερβοκροατική γλώσσα)», *Zbornik radova Vizantološkog institut* 19 (1975) 105-117 (με γαλλική μετάφραση)· για τις πηγές που αναφέρονται στον *Ξενώνα τοῦ Κράλη* βλ. U.B. BIRCHLER-ARGYROS, «Die Quellen zum Kral-Spital in Konstantinopel», *Gesnerus* 45 (1988) 419-443.

Αυγούστου του 1322, στο οποίο ρυθμίζονται οι οικονομικές διαφορές μεταξύ της μονής και του ξενώνα, εκπρόσωπος του Ξενώνα του Κράλη παρουσιάζεται ο ηγούμενος της μονής του Τιμίου Προδρόμου Μελέτιος²⁴⁰ ενώ η στελέχωση του ως νοσοκομειακού ιδρύματος είναι πολύ πιθανόν να γινόταν από μοναχούς της μονής²⁴¹. Ως ανήκον σε βασιλική μονή, το ίδρυμα φαίνεται να βρισκόταν υπό την φροντίδα και δικαιοδοσία του Αυτοκράτορα. Σύμφωνα με χρυσόβουλλο που χρονολογείται τον Φεβρουαρίου του 1321 τονίζεται ότι κανένας άλλος δεν μπορεί να επεμβαίνει στα του ξενώνα εκτός από τον Αυτοκράτορα²⁴² ενώ σύμφωνα με τα χρυσόβουλλα των Ανδρονίκου Β' και Γ' Παλαιολόγων του Ιουνίου 1321 τα έσοδα του ξενώνα καθορίζονται από τον ίδιο τον Αυτοκράτορα και προέρχονταν εκ «των προαστείων κτημάτων τε καὶ ζευγηλατείων», αλλά και από τη φορολόγηση του οικισμού της Μαμυτζώνος²⁴³. Στο προσφώνημα του Μιχαήλ Αποστόλη προς τον Ιωάννη Αργυρόπουλο με την ευκαιρία της ανάληψης των καθηκόντων του ως επικεφαλής του ἐν τῷ τοῦ ξενῶνος καθολικού μουσείου, το οποίο χρονολογείται την περίοδο 1444-1448, αναφέρεται ότι η εκεί τοποθέτησή του έγινε «προτροπή βασιλέως»²⁴⁴.

Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες σχετικά με την κτηριακή συγκρότηση του ξενώνα. Στο προαναφερθέν χρυσόβουλλο του Φεβρουαρίου 1321, αναφέρεται η ύπαρξη τριών κελιών στον ξενώνα, τα οποία τίθενται στην διάθεση του ηγουμένου της Μονής Χιλανδαρίου για την διαμονή του όταν θα βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη, ενώ επισημαίνεται η ύπαρξη ναυδρίου στην αυλή του ξενώνα για την κάλυψη των πνευματικών αναγκών²⁴⁵. Μια πιθανή απεικόνιση του οικοδομήματος δίδεται σε μικρογραφία στο φύλλο 33ν του κώδ. *Barroc*. 87 της

²⁴⁰ *Actes de Chilandar* [αφ. 82: *Εγγραφο Μονής Χιλανδαρίου - 1η Αυγούστου 1322*], 175-177, εδώ 176.12-15.

²⁴¹ Είναι πολύ πιθανόν ο μοναχός-νοσοκόμος Ναθαναήλ, ο οποίος ανέθεσε στον Ιωάννη Χορτασμένο την αναστάχωση του περίφημου χειρογράφου του της Βιέννης *Vindob. Med. gr.* 1 το 1406, να επρόκειτο για μοναχό της μονής του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα. Για το συγκεκριμένο σημείωμα του κώδικα βλ. κατωτ. σελ. 338. · βλ. επίσης HUNGER, *Chortasmenos*, 153 κ.ε.

²⁴² *Actes de Chilandar* [αφ. 58: *Χρυσόβουλλο Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου - Φεβρουάριος 1321*], 138-139, εδώ 139.56-58: «καὶ οὐδὲν ἔχη ἄδειαν ἄλλος τις ἢ τῶν ἐρχομένων ἀπὸ τῆς Σερβίας ἢ ἕτερός τις τῶν ἀπάντων τῶν ὑποχειρίων καὶ ὑποτεταγμένων τῆ βασιλείᾳ πίπτειν εἰς αὐτά».

²⁴³ Βλ. *Actes de Chilandar* [αφ. 60: *Χρυσόβουλλο Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου - Ιούνιος 1321*], 141-143, εδώ 142.28-30· αὐτόθι [αφ. 61: *Χρυσόβουλλο Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου - Ιούνιος 1321*] 143-145, εδώ 144.26-27· αὐτόθι [αφ. 82: *Εγγραφο Μονής Χιλανδαρίου - 1η Αυγούστου 1322*] 175-177, εδώ 175.7-9· βλ. επίσης και VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 64-74· ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 38.

²⁴⁴ Για το προσφώνημα βλ. κατωτ. σελ. 84, υπ. 268.

²⁴⁵ *Actes de Chilandar* [αφ. 58: *Χρυσόβουλλο Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου - Φεβρουάριος 1321*], 137-139, εδώ 138.46-49: «ἐπεὶ δὲ ἐτάχθη ἵνα ὁ κατὰ καιροὺς εὐρίσκόμενος εἰς κατηγοούμενον τῆς δηλωθείσης σεβασμίας μονῆς τοῦ Χελανταρίου ἔχη κελλία τρία, ἐν οἷς εὐρίσκεται ναός, ἀπὸ τῶν ὀσπητίων τῶν ὄντων ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ἀνεγερθέντος ξενῶνος».

Βοδλειανής βιβλιοθήκης της Οξφόρδης²⁴⁶, όπου, σύμφωνα με τις επιγραφές, απεικονίζεται ο λόγιος Ιωάννης Αργυρόπουλος καθημένος να διδάσκει στον Ξενώνα του Κράλη, κρατώντας με το δεξί του χέρι ράβδο επιστεφανωμένη με σταυρό και με το αριστερό του να υποδεικνύει ανοικτό κώδικα σε αναλόγιο. Στο βάθος διακρίνονται δύο κτηριακές εγκαταστάσεις, ένας πυργίσκος με καμαρωτή σκεπή και κογχωτά παράθυρα και ένα ορθογώνιο κτίσμα με δικλινή στέγη, οι οποίες πιθανόν αναπαριστούν, έστω και σχηματοποιημένα, το ίδρυμα.

Ο Ξενώνας φαίνεται να είχε ως βασική λειτουργία τη φιλοξενία ταξιδιωτών. Αυτό φαίνεται από το χρυσόβουλλο του Αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου το 1342, όπου αναφέρονται λεπτομερώς οι λειτουργίες του ανακαινισμένου Ξενώνα της μονής Παντελεήμονος, υπηρεσίες που θα προσφέρονταν κατ' αναλογία και από τον Ξενώνα του Κράλη. Σύμφωνα με το χρυσόβουλλο του Ιωάννη Ε', ο Ξενώνας της Παντελεήμονος αποτελούσε «τοῖς ἀπανταχοῦ χειμαζομένοις ὄρμον ἀποδείξας ἄκλυστον, ὡς μετ' ἐλπίδων ἀγαθῶν ὀρμῆν ἐν αὐτῷ καὶ καταίρειν κλύδωνα καὶ νανάγιον τὰ κατ' οἶκον ἀτεχνῶς νομίζοντ(ας) καὶ βραχὺ καιροῦ διατρίψαντας ἐνταῦθα αὐθις ἐρρωμένους ἐπανήκειν οἴκαδε (καὶ) σώους, μὴδ' ἴχνος κομίζοντας δυσχερῶν»²⁴⁷. Επιπλέον, στον Ξενώνα στεγαζόταν με βεβαιότητα νοσοκομειακό ίδρυμα. Τόσο η αναφορά του επισκόπου Danilo II στην βιογραφία του Κράλη, ότι ο Uros II Milutin άφησε ένα μεγάλο κληροδότημα για τον εξοπλισμό του Ξενώνα με ιατρούς αλλά και για την μισθοδοσία τους²⁴⁸, όπως επίσης και ο τίτλος που έφερε ο ιερομόναχος Ναθαναήλ ως νοσοκόμος στον Ξενώνα του Κράλη το 1406²⁴⁹ το επιβεβαιώνουν.

Η μονή του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα φαίνεται να αποκτά ιδιαίτερη σημασία κατά το δεύτερο μισό του 14ου αι. και έπειτα. Ήδη από το 1381 επί Πατριαρχείας Νείλου (1379-1388), σύμφωνα και με πατριαρχικό σιγίλλιο (Μάρτιος του 1381) «ὑπὲρ τοῦ μοναστηρίου του Προδρόμου†», αναβαθμίζεται στην ιεραρχία των μονῶν της πρωτεύουσας καταλαμβάνοντας την τρίτη θέση. Στην πρώτη θέση παραμένει η μονή των Στουδίου και στη δεύτερη η του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων²⁵⁰, ιεραρχία η οποία φαίνεται να διατηρήθηκε μέχρι και

²⁴⁶ Coxe, *Bodleian Library*, I, 151-152· ΛΑΜΠΡΟΣ, *Argyropouleia*, κγ'· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Αντώνιος Πυρόπουλος», *NE 10*, 127· I. SPATHARAKIS, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* (Leiden, 1976) 258-261 (περιγραφή πορτραίτου).

²⁴⁷ *Actes de Lavra*, [αφ. 123: Χρυσόβουλλο Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου - Δεκέμβριος 1342] 23-25, εδώ 23.54-58.

²⁴⁸ *Danilo II: Stefan Uroš II Milutin, 174-78*· MILLER, *Hospital*, 195·

²⁴⁹ Βλ. κατωτ. σελ. 346.

²⁵⁰ Βλ. MM, *Acta II*, 21-23, εδώ 22.34-23.7: «πρώτον μὲν γὰρ πάντων τὸν ἀρχιμανδρίτην τῶν Στουδίου καὶ ὁ χρόνος κατέστησε καὶ τὸ δίκαιον αὐτὸ, δεύτερον δὲ τὸν τῶν Μαγκάνων ὀρώμεν, τρίτον δὲ καθιστᾶ ἀρτίως ἢ μετριότης ἡμῶν τὸν τιμιώτατον καθηγούμενον ἀρχιμανδρίτην καὶ πρωτοσύγκελλον τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου τῆς Πέτρας, ὃν δὴ τόπον καὶ τάξιν καθέξουσι πάντες οἱ ἀρχιμανδρίται τῆς εἰρημένης μονῆς εἰς τὸν ἕνα διαδεχόμενος ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς τῇ ἰσχύει καὶ δυνάμει τοῦ παρόντος σιγιλλιώδους γράμματος τῆς ἡμῶν μετριότητος». Η σημασία της μονής στους

την άλωση²⁵¹. Και στις δύο προαναφερθείσες μονές συνεχίζουν να λειτουργούν σχολεία κατά τον 15ο αι., στα οποία φοιτούν επιφανείς λόγιοι της περιόδου και τα οποία θα εξετάσουμε στη συνέχεια. Πιο συγκεκριμένα, η μονή του Τιμίου Προδρόμου περνά υπό αυτοκρατορική αιγίδα μετά και την εμφάνιση του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου στην πολιτική σκηνή. Χαρακτηριστικό είναι το αυτοκρατορικό έγγραφο του Οκτωβρίου του 1395 στο οποίο ο Μανουήλ Β' και η σύζυγός του Ελένη Παλαιολογίνα ευεργετούν τη μονή «*ἵνα ἡ καθ' ἡμᾶς σεβασμία μονὴ τοῦ τιμίου ἐνδόξου προφήτου Προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου καὶ ἐπικεκλημένη τῆς Πέτρας προσφέρῃ τῷ θεῷ θυσίας καθ' ἑβδομάδα τρεῖς ὑπὲρ τῆς ψυχῆς τοῦ μακαρίτου καὶ ἐνδοξοτάτου ἀθέντου Σερβίας, κῦρ Κωνσταντίνου, τοῦ πατρὸς τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης*»²⁵². Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι κατά την επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη τον Οκτώβριο του 1404, ο Ισπανός περιηγητής Κλαβίχο δεν κατάφερε να θαυμάσει τα ιερά κειμήλια της μονής αφού το κλειδί του σκευοφυλακίου βρισκόταν στην κατοχή του ιδίου του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β', ο οποίος τη συγκεκριμένη ημέρα βρισκόταν σε κυνήγι²⁵³.

Η αναβάθμιση της μονής είχε ως αποτέλεσμα την άνοδο και ανάπτυξη του ξενώνα την ίδια περίοδο. Η μαζική παραγωγή χειρογράφων όχι μόνο

αυτοκρατορικούς κύκλους φαίνεται κατά τα μέσα του 14ου αι. από τις δωρεές που κάνει σε αυτήν ο Αυτοκράτορας Ιωάννης C' Καντακουζηνός, βλ. L. SCHOPEN (ed.), *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum, libri IV, v. 3* [CSHB] (Bonnae, 1882) [IV.16] 107.23-108.3: «*τὴν Μαγγάνων μᾶλλον εἴλοντο μονὴν, καὶ ἐκεκῦρωτο τὸ δόξαν. διὸ καὶ ὁ βασιλεὺς κτήσεις πολλὰς προσῆγε τῇ μονῇ καὶ ὡς μάλιστα ἐπεμελείτο, ἵν' ἐκεῖθεν τὴν εὐπορίαν τῶν ἐπιτηδείων ἔχοιεν*». Ο Καντακουζηνός εκάρη τελικώς μοναχός στη μονή των Μαγγάνων και έλαβε το όνομα Ιωάσαφ. Περί το τέλος του 14ου αι. αποσύρθηκαν στην ίδια μονή και οι προσωπικοί του φίλοι και λόγιοι Δημήτριος Κυδώνης και Νικόλαος Καβάσιλας, βλ. κεφάλαιο Α' και ВЕСК, *Kirche 733*· για την εκεί παρουσία του Καβάσιλα βλ. DENNIS, *Letters*, 187-205 [επιστ. 67 *Επιστολιμαῖος πρὸς τὸν Καβάσιλαν*], εδῶ 187.11-13: «*καὶ ἔστι δέος μὴ τις ὄναρ εἶδεν ὑγιεινότεραν ἔσσεσθαι τὴν Πόλιν ὑμῖν, ἂν ὄλων ἀπολαύῃ τούτων μονῆ. καὶ τις περὶ τὰ Μάγγανα καὶ τὴν Ἀρκλαν τούτου χάριν γένοιτο μηχανή*».

²⁵¹ Σχετικά με τη διατήρηση της μοναστικής ιεραρχίας στην πρωτεύουσα, σύμφωνα με τον Σίλβεστρο Συρόπουλο σε μια πρεσβεία προς τον Πάπα Ευγένιο Δ' (1431-1447) λίγο πριν τις συνομιλίες για την ένωση των εκκλησιών σε Φερράρα-Φλωρεντία, η άρνηση του ηγουμένου της μονής των Μαγγάνων να συμμετάσχει, οδήγησε στην επιλογή του ηγουμένου της Μονής του τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα Ιωάσαφ, ως τρίτου στην ιεραρχία των αρχιμανδριτών της Κωνσταντινούπολης, βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 122.23-27: «[§20] Ὁ μὲν οὖν ἡγούμενος τῶν Μαγγάνων οὐκέτι ἠθέλησεν ἀπελθεῖν, καίτοιγε πολλάκις ἀξιωθείς καὶ ζητηθείς τοῦτο, ἀλλ' ἀπηγόρευσε τελείως τὴν ἐκείσε ἀποδημίαν. Ἐξελέξαντο δὲ ἀντ' ἐκείνου τὸν πρῶτως ἀπιόντα εἰς τὸν Μαρτῖνον, ἡγούμενον τοῦ Προδρόμου καὶ μέγαν πρωτοσύγκελλον, ἱερομόναχον κῦρ Ἰωάσαφ, ὃς καὶ ἐτοίμασθεῖς μετ' οὐ πολὺ ἐξέπλευσε μετὰ τοῦ Ἰάγαρι καὶ τοῦ Κλειδᾶ, καὶ ἀπῆλθον πρὸς τὸν πάπαν Εὐγένιον».

²⁵² MM, *Acta II*, 260-263, εδῶ 260.8-13.

²⁵³ CLAVIJO, *ό.π.*, 30-31. Ο Ισπανός περιηγητής και η συνοδεία του κατάφεραν στη μονή του Τιμίου Προδρόμου να θαυμάσουν μόνο τον αριστερό βραχίονα του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή - από τον ώμο μέχρι και τα δάχτυλα -, του οποίου διακρινόταν το δέρμα και τα οστά ενώ οι κλειδώσεις του αγκώνα και της παλάμης ήταν καλυμμένες με κοσμήματα από χρυσό.

θηρσκευτικού αλλά και κοσμικού περιεχομένου πλέον προϋποθέτουν την ύπαρξη κάποιου βιβλιογραφικού εργαστηρίου, ενώ η παρουσία σημαντικών λογίων, οι οποίοι μεταξύ άλλων έφεραν και τον τίτλο του διδασκάλου, υπονοούν την ύπαρξη κάποιου είδους εκπαιδευτικού ιδρύματος²⁵⁴. Η εκεί παρουσία του Ιωάννη Χορτασμένου στις αρχές του 15ου αι., ο οποίος φέρει και τον τίτλο του καθολικού διδασκάλου ενισχύει τη συγκεκριμένη υπόθεση²⁵⁵. Ωστόσο, η πλήρως επιβεβαιωμένη ύπαρξη σχολείου στον ξενώνα χρονολογείται μόλις μια δεκαετία πριν την άλωση του 1453, και συγκεκριμένα μέσα από τον διορισμό του διδασκάλου Ιωάννη Αργυροπούλου ως διευθύνοντα στο συγκεκριμένο αυτοκρατορικό ίδρυμα.

Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος²⁵⁶ γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και ήταν υιός του Μανουήλ Αργυροπούλου²⁵⁷ ενώ η μητέρα του καταγόταν από τον οίκο των Φιλανθρωπηνών²⁵⁸. Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες για την παιδική του ηλικία αλλά και την εκπαίδευσή του, αν και μέσα από την επιστολή του προς τον Γεώργιο Τραπεζούντιο μας γίνεται γνωστό ότι διδάχθηκε τόσο τον Πλάτωνα όσο και τον Αριστοτέλη²⁵⁹. Παρουσιάζεται στις πηγές όταν ήδη έχει λάβει λαμπρή μόρφωση, είναι διάκονος της εκκλησίας και κατέχει παράλληλα θέση στην πολιτική ιεραρχία²⁶⁰. Στα τέλη της δεκαετίας του 1430 - αρχές του 1440 περίπου χρονολογείται και η μαθητεία του υιού του Ιταλού ουμανιστή Φραγκίσκου Φίλελφου, Μάριου (Gianmario)²⁶¹ κοντά στον Αργυρόπουλο. Στην επιστολή του Φίλελφου υπ' αριθμόν 17 προς τον Θεόδωρο Γαζή, η οποία χρονολογείται στις 19 Οκτωβρίου 1440, ο Φραγκίσκος παρακαλεί τον φίλο του να τον πληροφορήσει για την πρόοδο του Μάριου, ο οποίος σπουδάζει στην Κωνσταντινούπολη²⁶², ενώ

²⁵⁴ Για την ύπαρξη του βιβλιογραφικού εργαστηρίου και την παρουσία λογίων - διδασκάλων στο εκεί ίδρυμα βλ. Παράρτημα Α'.

²⁵⁵ Για τον Ιωάννη Χορτασμένο ως διδάσκαλο βλ. κεφάλαιο Ε'.

²⁵⁶ *PLP*, 1267· *RGK*, I 158, II 212, III 263.

²⁵⁷ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αργυροπούλεια*, 331-332 όπου το όνομα του πατρός του Αργυροπούλου γίνεται γνωστό από την ανάγνωση των αυθεντιών του Αργυροπούλου στη Φλωρεντία την περίοδο 5 Οκτωβρίου 1458 με 23 Ιουνίου 1471.

²⁵⁸ Για το γένος της μητέρας του βλ. ΝΙΚΟΛΑΟ ΚΟΜΝΗΝΟ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ, *Historia Gymnasii Patavini*, τ. Β' (Βενετία, 1726) 179 και ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αργυροπούλεια* ι'.

²⁵⁹ βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αργυροπούλεια*, 73.19-24: «Καὶ γὰρ καὶ φροντιστηρίοις παιδόθεν ἐφ' ἱκανὸν ἐφοίτησα χρόνον, καὶ διδασκάλων ἡκροασάμην μέγα ἐπὶ σοφία βεβοημένων καὶ φύσεως ἔτυχον οὐκ ἀγενοῦς καὶ ραθύμου καὶ μαθημάτων ἀποχρώντως ἠψάμην καὶ πολλὴν περὶ ταῦτα σπουδὴν εἰσηνεγκάμην (sic), καὶ Αἰριστοτέλει δὲ καὶ Πλάτωνι διαρκῶν συνεγενόμην».

²⁶⁰ Σε δύο έργα του φέρει τον τίτλο του διακόνου: I. στα *Προλεγόμενα προγυμνάσματα* της ρητορικής, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αργυροπούλεια*, 178 κ.ε. II. στην πρώτη επιστολή του προς τον Γεώργιο Τραπεζούντιο, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αργυροπούλεια*, 68 κ.ε. Αργότερα κατείχε το αξίωμα του κριτή τοῦ δημοσίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως σύμφωνα με επιστολή του το 1451 προς τον Πάπα Νικόλαο Ε' (1447-1455) (βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αργυροπούλεια*, 129) και τον τίτλο του ἄρχοντος τῶν ἐκκλησιῶν στην πρώτη του επιστολή προς τον Γεώργιο Τραπεζούντιο (βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αργυροπούλεια*, 68).

²⁶¹ *PLP* 29801.

²⁶² LEGRAND, *Filelfe*, 40-41.

στην επιστολή υπ' αριθμόν 24, η οποία χρονολογείται στις 13 Απριλίου 1441, ο Φραγκίσκος προτρέπει τον Ιωάννη Αργυρόπουλο να επαναφέρει τον υιό του πίσω στην μελέτη, για τον λόγο ότι ο τελευταίος «τὸν τῆς διδασκαλίας ζυγὸν ἀποσεισάμενος, τὸν ἄνετον βίον ἠγάπησεν»²⁶³. Ἐχοντας υπόψη τη χρονολόγηση των προαναφερθέντων, η συμμετοχή του Αργυροπούλου στη σύνοδο των εκκλησιῶν ὅπως την αναφέρει ο ιστορικός Δούκας παρουσιάζεται αμφίβολη, αφού θα ήταν αδύνατη η παρουσία του σε Δύση και Ανατολή ταυτόχρονα. Πιο πειστική φαίνεται η εκδοχή του Καθηγητή Monfasani σχετικά με αβλεψία και λάθος του ιστορικού Δούκα, ο οποίος αντί να προσθέσει το όνομα του Αμιρούτζη ἔδωσε εκείνο του Αργυροπούλου²⁶⁴.

Στα τέλη του 1441 ο Ιωάννης Αργυρόπουλος εμφανίζεται στην Πάδοβα της Ιταλίας ὅπου και συνεχίζει τις σπουδές του στη φιλοσοφία υπό την προστασία του Ιταλού ουμανιστή Πάλα Στρότζι. Σύμφωνα με το σημείωμα του κώδ. *Parisinus gr. 1908*, f. 213v, το οποίο δημοσίευσε ο Legrand: «Ἐγράφη τοῦτο τὸ βιβλίον χειρὶ Ἰωάννου Αργυροπούλου Γραικοῦ Κωνσταντινουπολίτου ἐν τῷ Παταουῖῳ περὶ φιλοσοφίαν σπουδάζοντος χάριν Πάλλαντος Στοργίου Φλωρεντίνου ἀξίαν ἰπικὴν ἔχοντος ἐν Παταουῖῳ διατρίβοντος ἔτει ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ, αῶν^ωμ^ωαῶ' »²⁶⁵. Μετά το πέρας των σπουδῶν του προσκαλεῖται ἀπὸ τον Αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγο να επιστρέψει πίσω στην πρωτεύουσα και να διδάξει «ἐν τῷ τοῦ ξενῶνος καθολικῶ μουσεῖῳ». Η ακριβὴς χρονολόγηση της επιστροφῆς του στην πρωτεύουσα δεν εἶναι γνωστή. Ὀπωσδήποτε στις 16 ἢ 28 Μαΐου 1444 εξετάζεται ἀπὸ τέσσερις καθηγητές στο πανεπιστήμιο της Πάντοβας, τον Στέφανο de Doctoribus, τον Σιγισμούνδο de Polcastris, τον Αντώνιο de Roxellis και τον Βαρθολομαῖο (jr) de sancta Sophia²⁶⁶. Ευρίσκεται, ὁμως, στην πρωτεύουσα αργότερα αφού συνθέτει την μονωδία «τὸν αυτοκράτορα Ἰωάννην Παλαιολόγον» πριν τον θάνατο του τελευταίου στις 31 Οκτωβρίου 1448²⁶⁷. Συνεπώς, το προσφώνημά του Μιχαήλ

²⁶³ Αυτόθι, 50-53, ἐδῶ 50.22-23· στην ἴδια επιστολή γίνεται αναφορὰ και στη διδασκαλία του Ιταλοῦ Πέτρου Περλέωνα (Perleoni) κοντὰ στον Αργυρόπουλο.

²⁶⁴ MONFASANI, *George of Trebizond*, 376. για την παρουσία του Αργυροπούλου μαζί με τους Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα και τον Γεώργιο Σχολάριο τη σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας βλ. ΔΟΥΚΑΣ, *Ιστορία*, 213.23-214.2: «Ἀπὸ δὲ τῆς συγκλήτου ὁ γεμιστὸς ἐκ Λακεδαιμονίας, Γεώργιος ὁ σχολάριος και καθολικὸς κριτῆς και ὁ Αργυρόπουλος». Δεν γίνεται καμία αναφορὰ σε αὐτὸν οὔτε ἀπὸ τον Σίλβεστρο Συρόπουλο οὔτε ἀπὸ τον Δωρόθεο Μυτιλήνης. Τόσο ο Πλήθωνας ὅσο και ο Σχολάριος κατὰ τη σύνοδο φέρουν την ιδιότητα του φιλοσόφου, ιδιότητα την οποία φέρει και ο Αμιρούτζης, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἐκθεσις*, 6.11-12: «<και> ἦλθον ἅπαντες ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ τε Τραπεζοῦντος, ἔχων και τὸν φιλόσοφον Αμιρούτζην». Εἶναι συνεπώς πολὺ πιθανόν η φιλοσοφικὴ τριάδα της βυζαντινῆς αποστολῆς να ἀπαρτιζόταν ἀπὸ Γεμιστό-Σχολάριο-Αμιρούτζη και ὄχι Αργυρόπουλο.

²⁶⁵ Βλ. LEGRAND, *BH XV-XVI*, I, LI· βλ. ἐπίσης OMONT, *Facsimiles de manuscrits grecs des XVe et XVIe siecles* (Paris, 1887) 12, 24.

²⁶⁶ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αργυροπούλεια*, ιθ'.

²⁶⁷ Για το συγκεκριμένο ἔργο βλ. Αυτόθι, 1-7.

Αποστόλη και ο διορισμός του στο σχολείο του Ξενώνα πρέπει να τοποθετηθεί την περίοδο μετά τον Μάιο του 1444 και πριν από τον Οκτώβριο του 1448.

Όπως μας πληροφορεί ο Μιχαήλ Αποστόλης, στο μουσείο διδασκόταν τόσο η ρητορική όσο και η φιλοσοφία, ενώ βέβαιη θεωρείται η διδασκαλία της ιατρικής λόγω της ύπαρξης του εκεί νοσοκομείου²⁶⁸. Χαρακτηριστική είναι η θέση του μελετητή Miller:

«In sum, the whole tradition of Greek medicine and of hospital development pins to the xenon as the place most suitable for physicians to teach both medical theory and practice. Although only those sources have survived which demonstrate that the twelfth-century Pantocrator Xenon and the fifteenth-century Kralas Xenon maintained medical schools, most probably all the large hospitals of Constantinople supported teachings programs»²⁶⁹.

Στην άνω ώα του φύλλου 33ν του προαναφερθέντος κώδικα Barocci 87 με την απεικόνιση του Αργυροπούλου απαντάται το επίγραμμα: «Ὁ Ἀργυρόπουλος καὶ διδάσκει Ἀντώνιον Πυρόπουλον ἰατρὸν καὶ Μαρκὸν (sic) Πυρόπουλον, ὁμοίως δὲ Πανάρετον Ἰωάννην ἰατρὸν, καὶ Ἄγγελον Δημήτριον, καὶ Ἀγάλλωνα τὸν τοῦ Μόσχου, καὶ Βρανὰν τὸν τοῦ πρωτομάστορος ἰατρὸν ἐν τῷ τοῦ Κράλου Ξενῶνι»²⁷⁰. Η αναφορά τριῶν μαθητῶν του με την ιδιότητα του ἰατροῦ δεν πρέπει να θεωρηθεῖ τυχαία²⁷¹. Επιπρόσθετα, σχεδόν ὅλοι οἱ προαναφερθέντες μαθητές του βυζαντινοῦ λογίου αναφέρονται και στο επίγραμμα του κώδ. Marc. Class V. Cod. 9, (f. 178ν - άνω ώα)²⁷², ξεκαθαρίζοντας ὅτι το αντικείμενο διδασκαλίας τους ἀπὸ τον Αργυρόπουλο ἦταν ἡ τέχνη του Γαληνοῦ: «Διάγραμμα κυρίου (κυροῦ Mondrain) Ἰωάννου φιλοσόφου καὶ διδασκάλου τοῦ ἀργυροπούλου, ὅποτε ἐδιδασκόμεθα παρ' αὐτῷ (αὐτοῦ Μιονι) ἐν τῷ Ξενῶνι τοῦ κράλη (κράλου Μιονι) τὸ

²⁶⁸ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αργυροπούλεια*, 227-231 [προσφώνημα Αποστόλη προς Αργυρόπουλο], ἐδῶ 229.9-13: «ἄντικρυς ἄλλην Ἀκαδημίαν καὶ Στοᾶν καὶ Περίπατον, τὰ τῶν ἡγεμόνων φιλοσοφίας βασιλεία. Οὐδὲ γὰρ τοῖς ἐκεῖσε κρουνηδὸν ἐπιρρέουσι τοιαῦτα ἀκούειν ἦν, οἷα καὶ παρ' ἄλλοις φοιτῶσιν, ἀλλ' οἷα τε Ὀμήρῳ ἐλέγετο καὶ Δημοσθένι καὶ Πλάτωνι». Ἀγνωστο παραμένει αν ὁ Αποστόλης φοίτησε ως μαθητής του Αργυροπούλου στον Ξενώνα και αν ὁ τελευταῖος ταυτίζεται με τον διδάσκαλο του κατὰ την περίοδο που τον επισκέπτεται ὁ Αμιρούτζης στην Πόλη: βλ. NOIRET (ed.), *Lettres inédites de Michel Apostolis*, ed. (Paris, 1889) 83-84 (επ. 64), ἐδῶ 84.10-12: «εἰ δ' ἅπαξ ἰδῶν ἐς Βυζάντιον παρὰ τὸν διδάσκαλον μετ' ἄλλων φοιτῶντα, εἰ μινῶ με καὶ φίλοις μεταπέμψαιω καὶ σὲ καὶ τὴν πατρίδα ὃ τι πάνυ γλιχόμενον ὄψεσθαι».

²⁶⁹ MILLER, *Hospital*, 158.

²⁷⁰ βλ. ανωτ. σελ. 84.

²⁷¹ Για τους Αντώνιο και Μάρκο Πυρόπουλο βλ. κατωτ. κεφάλαιο C'.

²⁷² Ὁ Marc. Class V. Cod. 9 κατὰ μεγάλο μέρος γράφτηκε ἀπὸ το χέρι του ιερομονάχου και αντιγραφέα της μονῆς Στέφανου, κατοπινῶ μητροπολίτη Μηδείας, ὁ οποιός βρισκόταν στο ἴδρυμα ἤδη ἀπὸ τις αρχές του 15ου αι. Συνεπῶς εἶναι πολὺ πιθανόν να υποθέσουμε ὅτι το συγκεκριμένο ἰατρικό διδασκτικό εγχειρίδιο βρισκόταν σε χρήση πολὺ πριν την ἀφίξη του Αργυροπούλου, σε προϋπάρχουσα ἰατρική σχολή στο ἐκεῖ ἴδρυμα, βλ. PALAU, *The manuscript production*, 206· βλ. ἐπίσης κατωτ. Παράρτημα Α'.

περί τέχνης γαληνοῦ ἐγὼ τε (περ Μιονί) καὶ κύριος (αὐτὸς Mondrain) ἀντώνιος πυρόπουλος καὶ κύριος (αὐτὸς Mondrain) ἰωάννης ὁ πανάρετος καὶ κύριος (αὐτὸς Mondrain) μανουήλ πυρόπουλος ὁ τοῦ ἰακώβου καὶ κύριος (αὐτὸς Mondrain) βρανὰς (βρανὰν μιονί) ὁ τοῦ πρωτομάστορος καὶ Μάρουλ(ες) κύριος κύριος (αὐτὸς Mondrain) μανουήλ καὶ ἀνδρόνικος ὁ διοσκουρίδης (διοσκουρίευσ Μιονί· διοσκουριεύς Mondrain) ὁ καὶ ἔπαρχος καλούμενος, μὴ ὦν δέ»²⁷³. Το συγκεκριμένο ιατρικό διάγραμμα χρεώνεται στον Ἰωάννη Αργυρόπουλο και αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας διαφόρων μελετητών. Πλην του κώδικα της Μαρκιανής βιβλιοθήκης, αντεγράφη και στους κώδικες *Par. gr. 2271*, *Vat. gr. 285*, *Mosquensis gr. 283* και *Βλατάδων 14*, οι οποίοι χρήζουν ιδιαίτερης αναφοράς τόσο για τη σχέση τους με το βυζαντινό λόγιο και τους μαθητές του όσο και με τον *Ξενώνα τοῦ Κράλη*²⁷⁴.

Στον κώδικα *Vat. lat. 3958* αντεγράφη ο κατάλογος των κωδικών του βυζαντινού λογίου Θεοδώρου Ἐπάρχου, ο οποίος έζησε στην Ιταλία την περίοδο 1491-1571²⁷⁵, και στον αριθμό 26 απαντάται ένα ιατρικό χειρόγραφο που φέρει τον τίτλο: «*Ἡ μικρὰ τέχνη καὶ ἕτερα ἰατρικὰ μετὰ τινος ἑρμηνείας τοῦ ἀργυροπούλου*»²⁷⁶. Πρόκειται για τον κώδικα *Par. gr. 2271*²⁷⁷, ο οποίος περιλαμβάνει το συγκεκριμένο ιατρικό διάγραμμα του Αργυροπούλου και αντεγράφη από τον ίδιο αντιγραφέα των φύλλων 131-235 -και διαφόρων σχημάτων- του προαναφερθέντος κώδ. *Marc. gr. V. 9*²⁷⁸. Ακόμη πιο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο παρισινός κώδικας είναι πανομοιότυπος με τον πρώτο από τους δύο τόμους του *Vat. gr. 285*, που ανήκει όμως σε διαφορετικό γραφέα²⁷⁹. Στον δεύτερο τόμο του τελευταίου περιλαμβάνεται το επίσης ιατρικό έργο του Αργυροπούλου - f. 273r: «*λύσεις ἀποριῶν καὶ ζητημάτων τινῶν, ἅπερ ἐζήτησέ τις*

²⁷³ Το συγκεκριμένο επίγραμμα μας παραδίδεται μέσα από τρία έργα, τα οποία παρουσιάζουν μικρές διαφορές στη μεταγραφή: 1. ΜΙΟΝΙ I,2 , 265-270· 2. MONDRAIN, Argyropoulos· 3. V. BOUDON-MILLOT, «Un nouveau témoin pour l'histoire du texte de l'Ars medica de Galien: le Vlatadon 14», *L'Ars medica (Tegni) de Galien: lectures antiques et medievales* (Saint-Etienne, 2006) 11 κ.ε. Παραθέτω και τις τρεις εκδοχές.

²⁷⁴ BOUDON-MILLOT, ό.π., 11 κ.ε., εδώ 25.

²⁷⁵ RGK I 23, II 32, III 36· λαμβάνοντας υπόψη τους κώδικες που είχε στην κατοχή του και τη σχέση τους με τον Αργυρόπουλο, ο συγκεκριμένος Θεόδωρος Ἐπαρχος πρέπει να είχε κάποια συγγενική σχέση με τον μαθητή του βυζαντινού λογίου Ανδρόνικο Διοσκουρίδη Ἐπαρχο (βλ. ανωτ. 86). Άγνωστη παραμένει και η σχέση του με τους Ανδρέα Ἐπαρχο (*PLP* 6087), ιατρό και αντιγραφέα χειρογράφων κατά το δεύτερο μισό του 15ου αι., και Νικόλαο Ἐπαρχο (*PLP* 6088), ιατρό και αντιγραφέα χειρογράφων στην Κέρκυρα περί το 1481.

²⁷⁶ MONDRAIN, Argyropoulos, 226 που εντοπίζει ανάμεσα στους κώδικες που περιγράφονται στον συγκεκριμένο κατάλογο, και τον αρ. 75, ένα έργο του Σχολαρίου σχετικά με το του Θωμά Ακινάτη «περί τοῦ εἶναι καὶ τοῦ ὄντος», συνοδευόμενο από ἐπεξήγηση του Αργυροπούλου.

²⁷⁷ Βλ. OMONT, *Catalogue*, II, 227. Χαρτώος κώδικας του 15ου αι. που περιλαμβάνει αποκλειστικά ιατρικά έργα, κυρίως Γαληνό.

²⁷⁸ MONDRAIN, Argyropoulos, 227.

²⁷⁹ Αυτόθι, 226.

τῶν ἐν τῇ Κύπρῳ φιλοσόφων καὶ ἰατρῶν»²⁸⁰ ἐνῶ μέρος τους κώδικα φαίνεται νὰ ἀντεγράφη ἀπὸ τὸν καθηγητὴ ρητορικῆς καὶ ἰατρικῆς στὴν Κέρκυρα Γεώργιο Μόσχῳ, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα με τὸ *Repertorium der Griechischen Kopisten*, ἦταν θεῖος τοῦ Ἀντωνίου Ἐπάρχου καὶ πιθανὸς συγγενῆς τοῦ Θεοδώρου Ἐπάρχου²⁸¹. Ὁ κῶδ. *Vat. gr. 285* τελικὰ καταλήγει καὶ αὐτὸς στα χέρια τοῦ Ἀντωνίου Ἐπάρχου²⁸², ὁ ὁποῖος ἔδωσε τὸ χειρόγραφο στὴ Βατικανὴ βιβλιοθήκη τὸ 1551 ὅπου καὶ περιγράφει συνοπτικὰ: «201. *Commentariolus in Galeni parvam artem et ipsa parva ars, et de differentia febrium(!), et de usu partium, et alia quaedam, et Ioannis Argiropoli in dubia quaedam*»²⁸³. Στὸ ἐπίγραμμα τοῦ κῶδ. *Marc. Class V. 9*, ἡ χρῆση τῆς ἀντωνυμίας «ἐγὼ τε (περ Μιονί)»²⁸⁴ ὑποδεικνύει ὅτι ὁ ἀντιγραφέας τοῦ ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς μαθητὲς στὸν ξενῶνα καὶ ταυτίζεται με τὸν Δημήτριον Ἄγγελον²⁸⁵. Ὁ τελευταῖος ὑπῆρξε διάκονος καὶ ταβουλλάριος ἐνῶ ἀσκούσε καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἰατροῦ, πιθανόν στὸν ξενῶνα²⁸⁶. Φαίνεται νὰ εἶχε στὴν κατοχὴ τοῦ κῶδ. *Par. gr. 2271* - πρὶν καταλήξει στὴ συλλογὴ τοῦ Θεοδώρου Ἐπάρχου - ἀλλὰ καὶ τὸν κῶδ. *Mosquensis gr. 283*, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ τρίτο χειρόγραφο ποὺ περιλαμβάνει τὸ ἰατρικὸ διάγραμμα τοῦ Ἀργυροπούλου²⁸⁷. Τὸ συγκεκριμένο διάγραμμα

²⁸⁰ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αργυροπούλεια*, 142-174.

²⁸¹ RGK I 67, II 88, III 111· στὸ ἐπίγραμμα τοῦ προαναφερθέντος *Baroccianus* 87 τῆς Οξφόρδης γίνεται ἀναφορὰ σὲ ἓνα μαθητὴ τοῦ Ἀργυροπούλου «*Ἀγάλλωνα τὸν τοῦ Μόσχου*» (βλ. ἀνωτ. σελ. 87). Εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσουμε τὴ σχέση τοῦ με τὸν συγκεκριμένο Γεώργιο Μόσχῳ ἀλλὰ καὶ τὴν συγγένεια μεταξὺ τῶν Μόσχων καὶ τῶν Ἐπάρχων, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴν ἀλῶση ἀπαντῶνται στὴν Κέρκυρα καὶ ἐπειτα στὴν Ἰταλία.

²⁸² MONDRAIN, *Argyropoulos*, 225.

²⁸³ Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I 400· σύμφωνα με τὴν MONDRAIN, *Argyropoulos*, 225, ὑπ. 8, ὁ κῶδ. *Vat. lat.* 3963 φέρει παρόμοια περιγραφή: «*Commentariolus in Galeni parvam artem et ipsa parva ars, et de differentia febrium, et de usu partium, et alia quaedam, et Joannis Argiropoli in dubia quaedam*».

²⁸⁴ βλ. ἀνωτ. σελ. 85.

²⁸⁵ PLP 192.

²⁸⁶ Βλ. MONDRAIN, *Argyropoulos*, 237-38. Στὸν κῶδ. *Vat. gr. 1879*, ποὺ χρονολογεῖται τὸν 14ο αἰ. καὶ φέρει στα φύλλα 276r καὶ 283r τοὺς δύο Ὀλυνθιακοὺς τοῦ Δημοσθένη, ὑπάρχουν στὶς ὠες τῶν φύλλων 281v καὶ 283v οἱ μονοκονδυλιές «*διάκονος καὶ ταβουλάριος δημήτριος*» καὶ «*διάκονος καὶ ταβουλάριος ὁ ἄγγελος*» ἀντίστοιχα. Ἐπιπρόσθετα ὁ κῶδ. *Par. gr. 2154*, ποὺ χρονολογεῖται στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰ. καὶ ἀργότερα βρέθηκε στὴ συλλογὴ *Ridolfi*, φέρει τὸ σημείωμα: «*ἐγὼ δημήτριος ἰατρός ὁ ἄγγελος*».

²⁸⁷ Βλ. BOUDON-MILLOT, «*Un nouveau témoin*», ὁ.π., 23. Πλὴν τῶν προαναφερθέντων κωδίκων, στὴ συλλογὴ τοῦ πρέπει νὰ βρίσκονταν καὶ οἱ κῶδ. *Cambridge U.L. Kk. 5.19*, *Par. gr. 1636* (διόρθωσε καὶ συμπλήρωσε ἓνα ποίημα τοῦ Κριτοβούλου στὸ συγκεκριμένο χειρόγραφο), *Laur. Plut. 69.16*, *Par. gr. 2154*, *Vat. Urb. gr. 67*, *Ambros. E 6 sup.*, *Oxon. Auct. T. 4. 23 (Misc. gr. 261)*, *Laur. Plut. 87.17*, *Par. gr. 2281*, *Par. gr. 2154* καὶ *Par. gr. 985*· γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Δημητρίου Ἀγγέλου βλ. MONDRAIN, *Argyropoulos*, 223-250. Παράλληλα, ὁ ἴδιος μεταξὺ ἄλλων ἀντέγραψε τοὺς κώδικες *Par. gr. 2154* με ἔργα τοῦ Γαληνοῦ (f. 251v), *Ambros. gr. E 6 sup.* (ποίημα), τὸν πολλακὶς προαναφερθέντα κώδικα τῆς Οξφόρδης *Barroc. 87* με τὴν ἀπαικόνιση τοῦ Ἀργυροπούλου, *Par. gr. 1780* με ἔργα τοῦ Λαονίκου Χαλκοκονύλη - γιὰ τὸν συγκεκριμένο κώδικα βλ. H. WURM, - E. GAMILLSCHG, «*Bemerkungen zu Laonikos Chalkondyles*», *JÖB* 42 (1992) 213-217 -, *Par. gr. 428* με τὴν ἀφήγηση τῆς Συνόδου τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Συροπούλου, ἀλλὰ καὶ τὸν κῶδ. *Vat. Urb. gr. 67* (ff. 290r-419r) με

συνοδεύεται με ένα επίγραμμα αναφοράς σε μαθητές του Αργυροπούλου, παρόμοιο με εκείνο των κωδίκων της Οξφόρδης και της Βενετίας στο φύλλο 174v: «Διάγραμμα τοῦ ἰωάννου διδασκάλου τοῦ ἀργυροπούλου, ὅποτε ἐδιδασκόμεθα τὸ περὶ τέχνης γαληνοῦ ἐγὼ τε καὶ κύριος ἀντώνιος πυρόπουλος καὶ κύριος ἰωάννης πανάρετος καὶ κύριος μανουήλ πυρόπουλος καὶ κύριος θεόδ(ωρος) ὁ βρανὰς ὁ τοῦ πρωτομάστορος υἱὸς καὶ ὁ μάρουλ(ες) κύριος μανουήλ καὶ ὁ δικανικὸς ὁ τοῦ μόσχου υἱὸς ἀγάλων»²⁸⁸. Ο τελευταίος κώδικας που περιλαμβάνει το ιατρικό διάγραμμα του Αργυροπούλου είναι ο Βλατάδων 14 -στο φύλλο 147v - που περιέχει έργα του Γαληνού²⁸⁹. Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός ότι το χειρόγραφο αντεγράφη συνολικά από 13 χέρια, από τα οποία μόνο τα 3 μπορούν να ταυτιστούν με χέρια γνωστών αντιγραφέων της περιόδου. Οι δύο πρώτοι είναι οι γνωστοί μαθητές του Αργυροπούλου, Κωνσταντίνος Λάσκαρις (ff. 1r-10r, 19r-38r, 38v-42v, 44v-45r, 46v-70v, 71r-v, 72r-73r, κ.ά.)²⁹⁰ και Δημήτριος Ἄγγελος (ff. 229r-234v, 250r-260v, 269r-272v, 274v). Ο τρίτος ταυτιζόμενος αντιγραφέας είναι γνωστός με το όνομα Ἀνδρειωμένος, ο οποίος και συμμετέχει στην αντιγραφή του ιατρικού κώδικα 151 της Μονής Ιβήρων. Το ιβηριτικό χειρόγραφο περιλαμβάνει σχεδόν αποκλειστικά ιατρικά έργα του Γαληνού και φαίνεται να προήλθε από 4 αντιγραφείς - στο φύλλο 228r του κώδικα απαντάται το έργο «τοῦ ἀνδρειωμένου ἱατρικαὶ παρασημειώσεις ἀναγκαῖαι» υποδηλώνοντας την ιατρική ιδιότητα του

ιατρικές πραγματείες του Γαληνού σε συνεργασία με άλλους πέντε γραφείς - για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. κεφάλαιο C'. Ανάμεσα στους συγκεκριμένους πέντε περιλαμβάνεται ο Θεόδωρος Λάσκαρις, νοσοκόμος στον Ξενώνα τοῦ Κράλη, για τον οποίο ο Δημήτριος Ἄγγελος φαίνεται να αντέγραψε τον κώδικα του εθνικού μουσείου της Οχρίδας αρ. 45 το 1442, σύμφωνα και με το σημείωμα του κώδικα: «διὰ χειρὸς ἐμοῦ δημητρίου λασκάρη (sic) κοιμοῦ τοῦ ἀγγέλου σπουδῆ καὶ ἐξὸδω κυροῦ θεοδώρου ἄρχοντος λασκάρη τοῦ νοσοκόμου» για το συγκεκριμένο χειρόγραφο βλ. V. MOŠIN, «Les manuscrits du Musée national d' Ohrida», *Recueil de travaux* (Ohrid, 1961) 210-211 και MONDRAIN, Argyropoulos, 238-241. Επιπρόσθετα, φαίνεται να αντέγραψε τον Φαίδωνα του Πλάτωνα στους κώδικες *Oxon. Auct. T. 4. 23* (Misc. gr. 261) και *Mutinensis a.T.8.18* (gr. 249), έχοντας ως πρότυπο το περιεχόμενο του κώδ. *Par. gr. 1001*, ο οποίος βρισκόταν στην κατοχή του Ιωάννη Αργυροπούλου, σύμφωνα με το έργο MONDRAIN, Argyropoulos, 246. Μπορεί να ταυτιστεί με τον άγνωστο αντιγραφέα 18 κωδίκων - μεταξύ των οποίων και του κώδ. *Lond. Med. soc. 52* με ιατρικές πραγματείες του Ιωάννη Ζαχαρία Ακτουαρίου κατά τον τρίτο τέταρτο του 15ου αι. -, αν και έχει γίνει η υπόθεση από τον καθηγητή Gamillscheg ότι ο συγκεκριμένος άγνωστος γραφέας πιθανόν να είναι ο φιλόσοφος Γεώργιος Αμιρούτζης (για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. κεφάλαιο Δ' και παράρτημα Β'). Άγνωστη παραμένει η σχέση του ή ακόμη και η ταυτοποίηση του με τους Δημήτριο Ἄγγελο Φιλομάτη ή Δημήτριο Ἄγγελο Κλειδά: για τον συγκεκριμένο λόγο βλ. κατωτ. κεφάλαια E' και C'.

²⁸⁸ Βλ. BOUDON-MILLOT, «Un nouveau témoin», ό.π., 23.

²⁸⁹ Αναλυτικά για το περιεχόμενο του κώδικα και τα λοιπά στοιχεία βλ. A. PIETROBELLI, «Variation autour du thessalonicensis Vlatadon 14: un manuscrit copié au Xénon du Kral, peu avant la chute de Constantinople», *RÉB* 68 (2010) 95-126· τα φύλλα 5r και 254r του κώδικα ανατυπώθηκαν στις σελίδες 116 και 117 του προαναφερθέντος άρθρου αντίστοιχα.

²⁹⁰ για τη μαθητεία του κοντά στον Αργυρόπουλο βλ. κεφάλαιο C'.

Ανδρειωμένου²⁹¹. Δεύτερος αντιγραφέας και σε αυτό τον κώδικα όπως και στον Βλατάδων 14 είναι ο Κωνσταντίνος Λάσκαρις²⁹². Είναι συνεπώς πολύ πιθανόν ο συγκεκριμένος Ανδρειωμένος να υπήρξε μαθητής ιατρικής στον Ξενώνα του Κράλη μαζί με τους υπολοίπους προαναφερθέντες υπό την εποπτεία του Ιωάννη Αργυροπούλου.

Στους μαθητές στο μουσείο, όχι όμως στο αντικείμενο της ιατρικής, μπορεί να συμπεριληφθεί και κάποιος Θεόδωρος Κλαυδιουπολίτης, κάτοχος του κώδικα *Vat Urb. gr. 142*, στον οποίο περιλαμβάνονται κυρίως γραμματικές πραγματείες και η διδακτική τριάδα του Ευριπίδη *Εκάβη* (ff. 11r-56r), *Ορέστης* (ff. 57v-121r), *Φοίνισσαι* (ff. 122v-187r)²⁹³. Σύμφωνα με τον Τυργη, παλαιότερος κάτοχος του συγκεκριμένου χειρογράφου θεωρείται ο Ιωάννης Χορτασμένος²⁹⁴ και κατά τα μέσα του 15ου αι. βρέθηκε στα χέρια του Θεόδωρου, ο οποίος στο f. 4r καταγράφει το εξής σημείωμα: «τῆρξατο τοῦ διδάσκεθαι τὸ παρὸν βιβλίον τοῦ εὐριπίδ(ου) ὁ θεόδωρος τῆ αῖ τοῦ ἰουλ(ίου) (*Stornajolo: Ιουλίου, Τυργη: Ιουνίου*) ο τρέχοντος ἔτους ,ζ^{ου}Ϡ^{ου}νθ^{ου} (1451) ἰν(δικτιῶνος) ιδ^{ης}», ενώ στο περιθώριο υπάρχει η φράση: «ὦ χ(ριστ)έ, βοήθησον τὸν δοῦλον σου Θεόδωρον». Το στοιχείο που συνδέει τον συγκεκριμένο Θεόδωρο με τον Ξενώνα βρίσκεται στο σημείωμα του φύλλου 5r: «ἀγία τριάς βοήθει τῷ δούλῳ σου Θεοδώρῳ» όπου από κάτω με διαφορετικό χέρι υπάρχει το όνομα «*Ιω αργΗ/ροπουλος*», ως πιθανός διδάσκαλος του στα αντικείμενα της γραμματικής και της ποιητικής στον Ξενώνα του Κράλη.

Ο Ξενώνας του Κράλη «διελύθη, ὡς εἰκὸς, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅτε ἄλλως οἱ πλειῖστοι τῶν λογίων ἔφυγον εἰς τὴν Ἰταλίαν»²⁹⁵. Σύμφωνα με τον ιστορικό Δούκα, τόσο η Μονή του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα όσο και η Μονή της Χώρας ήταν από τις πρώτες μονές που λεηλατήθηκαν από τις ορδές των γενιτσάρων κατά την στιγμή της αλώσεως²⁹⁶. Το 1462 ο Σουλτάνος Μωάμεθ Β' ο Πορθητής με φιρμάνι δώρισε ένα φέουδο στον μεγάλο Βεζύρη Μαχμούτ Πασά²⁹⁷, το οποίο εικάζεται να είναι η περιοχή της

²⁹¹ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, II, 34-35, f. 228r: «ὁ ἀνδρειωμένος, τοῦ Ἀνδρειωμένου ἰατρικαὶ παρασημειώσεις ἀναγκαῖαι». Βλ. επίσης Κ.Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *et al.*, *Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων τῆς μονῆς Ἰβήρων*, κῶδ. 101-200, ἀδημοσίευτος κατάλογος, και Α.Π. ΚΟΥΖΗΣ, «Τὸ Ἰατρικὸ ἔτι ἔργον τοῦ Ἀνδρειωμένου», *ΕΕΒΣ* 6 (1929) 383-386.

²⁹² Βλ. PIETROBELLI, «Variation autour», ὁ.π., 123. Πιθανόν Ανδρειωμένος και Κωνσταντίνος Λάσκαρις να συνεργάστηκαν και για την συμπλήρωση αλλά και αντιγραφή του κώδικα της Αθήνας *ΕΒΕ* 1493 του 14ου αι. με επίσης ιατρικά ἔργα του Γαληνοῦ και παρόμοιο περιεχόμενο με εκείνον της μονῆς *Ἰβήρων* 151· πβλ. επίσης ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ, *ΕΒΕ*, 267.

²⁹³ STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 272-274.

²⁹⁴ TURYN, *Euripides*, 194-195.

²⁹⁵ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀργυροπούλεια*, κδ'.

²⁹⁶ βλ. ΔΟΥΚΑΣ, *Ιστορία*, 288.1-4: «Οἱ δὲ τῆς αὐλῆς τοῦ τυράννου ἀζάπηδες, οἱ καὶ γενιτζαροὶ κέκληνται, οἱ μὲν ἐν τῷ παλατίῳ κατέδραμον, οἱ δὲ πρὸς τὴν Μεγάλου Προδρόμου μονὴν τὴν ἐπικεκλημένην Πέτραν καὶ ἐν τῇ μονῇ τῆς Χώρας».

²⁹⁷ Το συγκεκριμένο στοιχείο δίνεται από τον JANIN, *Le Géographie Ecclésiastique*, III 439· ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα ἔχει η προσπάθεια ταύτισης του κοινού παππού των Βεζύρη Μαχμούτ και Γεωργίου

μονής του Τιμίου Προδρόμου, ενώ ο περιηγητής Pierre Gylles, ο οποίος βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1537 και 1540, αναφέρει πως στο συγκεκριμένο σημείο υπήρχαν μόνο ερείπια²⁹⁸.

II. ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ²⁹⁹:

Το κτηριακό συγκρότημα με τις λοιπές βοηθητικές εγκαταστάσεις του ναού της του Θεού Αγίας Σοφίας αποτελούσε την έδρα του Οικουμενικού Πατριαρχείου μέχρι και την άλωση του 1453. Είναι συνεπώς αυτονόητη και η εκεί έδρα της «Πατριαρχικής Σχολής» που θα αναπτύξουμε σε ξεχωριστό κεφάλαιο. Με την παρουσία των διδασκάλων του *Εὐαγγελίου*, του *Αποστόλου* και του *Ψαλτήρος* όπως επίσης και άλλων φημισμένων λογίων που γνώριζαν τα αντικείμενα της *θύραθεν παιδείας*. Η ύπαρξη μιας πολύ καλά καταρτισμένης βιβλιοθήκης ενισχύει τη συγκεκριμένη υπόθεση. Μέσα από την διαθήκη του 1421, ο λόγιος Ιωσήφ Βρυνένιος κληροδοτεί όλα τα βιβλία του «*τῇ ἁγιωτάτῃ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ μητρὶ τῶν Ἐκκλησιῶν, τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ, τῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει*», μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν χειρόγραφα αριθμητικής, αστρονομίας, φιλοσοφίας και γραμματικής υποδεικνύοντας τη χρήση τους από άτομα, διδασκάλους και μαθητές, στο συγκεκριμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα³⁰⁰. Ανάμεσα σε αυτούς πρέπει να συμπεριληφθεί στα τέλη του 14ου αι. και ο πατριαρχικός τότε *νοτάριος* και μετέπειτα διδάσκαλος Ιωάννης Χορτασμένος, σύμφωνα και με το σημείωμά του στον κώδικα *Mut. gr. 142* για τη διδασκαλία του αντικειμένου της γεωμετρίας από τον καθολικό διδάσκαλο και διάκονο Μιχαήλ Βαλσαμών, ο οποίος διορίστηκε από τον Πατριάρχη, πιθανότατα τον Ματθαίο Α', με σκοπό να διδάξει τόσο *θύραθεν, ἑλληνικὰ μαθήματα*, όσο και εκκλησιαστικά μαθήματα, *τῶν τῆς ἐκκλησίας δογμάτων*, στους τροφίμους της εκκλησίας³⁰¹.

Ὡς διδάσκαλοι στο σχολεῖο της Αγίας Σοφίας μπορούν να θεωρηθούν και οι λόγιοι που ἔφεραν τον τίτλο του «*διδασκάλου τῆς ἐκκλησίας*», με βασικότερους εκπροσώπους τους δύο μετέπειτα διαδόχους του Ματθαίου Α' στον πατριαρχικό θρόνο. Ο Πατριάρχης Ευθύμιος Β', μέλος του στενού πνευματικού κύκλου του

Αμιρούτζη, Ιάγαρα, με τον αξιωματούχο Ιάγαρα της αυλής του Μανουήλ Β' που είχε κτήματα στη συγκεκριμένη περιοχή και η απόκτησή της από τον Μαχμούτ Πασά ίσως να στηρίχθηκε σε οικογενειακούς και συναισθηματικούς λόγους, βλ. κεφάλαιο Α'.

²⁹⁸ Βλ. P. GYLLES, *De topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus*, IV, 4 (Lyon, 1561) 198 και Janin, *Le Géographie Ecclésiastique*, III 439.

²⁹⁹ για όλα τα περαιτέρω στοιχεία σχετικά με την «Πατριαρχική Σχολή» βλ. κεφάλαιο Δ'.

³⁰⁰ Για το αναλυτικό περιεχόμενο της διαθήκης βλ. κεφάλαιο C' για τις βιβλιοθήκες στην Κωνσταντινούπολη τον 15ο αι.

³⁰¹ Για το συγκεκριμένο σημείωμα του Χορτασμένου όσο και τον διδάσκαλο Μιχαήλ Βαλσαμώνα βλ. κεφάλαια Γ' και C'.

λογίου Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου³⁰², πιθανόν να έλαβε τον τίτλο του «διδασκάλου τῆς ἐκκλησίας» όταν ήταν ακόμη διάκονος το 1396 και πριν τη χειροτονία του σε αρχιμανδρίτη το 1404/5 ενώ, όπως έχει προαναφερθεί, είχε στην κατοχή του τον κώδ. *Marc. gr. 300 (coll. 634)* με τα *Στοιχεία* του Ευκλείδη (βιβλία XIII) μαζί με παρασελίδια σχόλια³⁰³. Διδάσκαλος φαίνεται να υπήρξε και ο διάδοχος του Ευθυμίου, Πατριάρχης Ιωσήφ Β' (1416-1439). Ο κώδ. *Par. gr. 12*³⁰⁴ χρονολογείται το 1419 και φέρει το σημείωμα: «ἐμοῦ τυγχάνει κτῆμα, ἐξοδιάσαντος τοῦ προστατοῦντος τοῦ πατριάρχου κυροῦ Ἰωσήφ, οὗ καὶ φοιτητῆς ὑπάρχω τοῦ ἁγίου τῶ λόγῳ μόνῳ οὐ τῇ πράξει καθόλου», παρουσιάζοντας τον Ιωσήφ ως διδάσκαλο του ανωνύμου μαθητή και κατόχου του κώδικα³⁰⁵.

Άγνωστο παραμένει αν ο συγκεκριμένος μαθητής και παλαιότερος κάτοχος ταυτίζεται με τον αντιγραφέα του κώδικα Ματθαίου Θυτορακενδύτη, σύμφωνα και με το σημείωμα: «*Ματθαίου πόνος τοῦ θυτορακενδύτου. Ἔτους ,ϷϹϹ' ἰνδ. ιβ', μηνὶ φεβρουαρι(ῶ) (sic) θ' ἡμέρα ε' ὥρα Ϸ'*»³⁰⁶. Από το χέρι του Ματθαίου προέρχονται και ο κώδικας αρ. 16 της μονῆς του Τιμίου Προδρόμου Σερρών, που περιέχει την Καινή Διαθήκη και χρονολογείται το 1418, χειρόγραφο το οποίο σήμερα βρίσκεται στην Εθνική βιβλιοθήκη της Αθήνας με αριθμό 2603³⁰⁷, αλλά και το *ειλητάριο* αρ. 37 της μονῆς Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Ὁρους με περιεχόμενο τη Θεία Λειτουργία του Ιωάννη του Χρυσοστόμου και το οποίο χρονολογείται στις αρχές του 15ου αι. Η γραφή είναι η τυπική του εργαστηρίου της μονῆς των Οδηγών - βλ. Παράρτημα Α' - και στο τέλος φέρει το σημείωμα «*Μέμνησω θύτα ματθαίου γεγραφώτος (sic)*»³⁰⁸.

Η πιθανή ταύτιση του Ματθαίου Θυτορακενδύτη με τον μαθητή του διδασκάλου Πατριάρχη Ιωσήφ Β' αλλά και η σχέση του με τη μονή των Οδηγών είναι δυνατόν να υποδείξουν την πιθανή ταύτιση του συγκεκριμένου Ματθαίου με τον «*ἀμοναχὸ καὶ τοῦ κεχειρωτονικότος διδάσκαλο*» Ματθαίου του έτους 1445, ο οποίος διδάσκει τον μοναχό Ησαΐα και γράφει το σημείωμα στον κώδικα της συλλογῆς του *Αλεξίου Κολυβά* αρ. 75, μνημονεύοντας τον τότε ηγούμενο της μονῆς των Οδηγών Ιωσήφ (f.24v):

³⁰² βλ. κεφάλαιο Α'.

³⁰³ βλ. ανωτ. κεφάλαιο Α' και κατωτ. κεφάλαιο Ε'.

³⁰⁴ OMONI, *Catalogue*, I, 3.

³⁰⁵ VG 297-298.

³⁰⁶ Βλ. L. POLIPI, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 17-36 και 261-287, εδώ 269. Βλ. επίσης κατωτ. κεφάλαιο Δ'.

³⁰⁷ Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Η βιβλιοθήκη και τα Χειρόγραφα της μονῆς του Τιμίου Προδρόμου Σερρών* (Κομοτηνή, 1993) 18, σπ. 9.

³⁰⁸ Βλ. Χ. ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, «Κατάλογος λειτουργικῶν εὐληταρίων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας», *Μακεδονικά* 4 (1960) 401. Σύμφωνα με τον Λαυριώτη, από χέρι του Ματθαίου προέρχεται και το εὐλητάριο της μονῆς Διονυσίου του Αγίου Ὁρους αρ. 103 (Αθων. 3637) με πανομοιότυπο τύπο γραφῆς.

«Ἐτελειώθη πρεσβύτερος ὁ παπὰ κϋρ Ἡσαΐας καὶ ἡμέτερος ἀδελφὸς καὶ φητιτοῖς, μηνὶ Μαΐου. ἰδ' τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ἰσηδώρου· εἰς τὸν ἅγιον Συμεῶν τοῦ ἐν τῷ Θαυμαστῷ ὄρει, τοῦ Θαυματουργοῦ· ἡγουμενῶν γὰρ ὑπάρχει τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς Ὁδηγήτριας· παρὰ τοῦ ἱεροτάτου μητροπολίτου τῆς ἁγιοτάτης μητροπόλεως. Σελευκείας, κυροῦ Ἰωσήφ· καὶ καθηγουμένου τῆς μονῆς τῶν Ὁδηγῶν: τοῦ ς^ηϠ^ηνγ^η ἔτους ἰνδ. η^ης Ματθαῖος ἀμόναχος καὶ τοῦ κειρωτονικότος διδάσκαλος»³⁰⁹.

Ὡστόσο, ιδιαίτερη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Γεωργίου Ευγενικού, ὁ ὁποῖος ἀν καὶ κατέιχε διάφορα ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα στο Πατριαρχεῖο, ἐνὸς παράλληλα ὑπῆρξε καὶ διδάσκαλος, φαίνεται νὰ μὴ διδάσκει στὴν «Πατριαρχικὴ Σχολή» ἀλλὰ νὰ διατηρεῖ δικό του ἰδιωτικὸ σχολεῖο³¹⁰. Ὁ ἴδιος γινώριζε τὸν προαναφερθέντα διδάσκαλο Μιχαὴλ Βαλσαμῶν³¹¹, με τὸν ὁποῖο φαίνεται νὰ διατηροῦσε ιδιαίτερα φιλικές σχέσεις. Ἡ πιθανὴ ταύτιση τοῦ υιοῦ τοῦ Βαλσαμῶν με τὸν ἱερομόναχο Δωρόθεο, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε συνομήλικος καὶ πολὺ καλὸς φίλος με τὸν υιοῦ τοῦ Γεωργίου Ευγενικού, Μανουήλ, μετέπειτα μετονομασθέντα σε Μάρκο, ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση τῶν στενῶν σχέσεων ποὺ διατηροῦσαν οἱ δύο οἰκογένειες. Σύμφωνα με τὸ συναξάριο τοῦ Ἁγίου Μάρκου Ἐφέσου: «Συνέργω δ' ἐχρηῆτο...καὶ συνερίθω Δωροθέω ἀνδρὶ τινι σεμνῷ καὶ σπουδαίῳ καὶ λόγων παιδείᾳ καὶ ἡθῶν εὐγενείᾳ κεκοσμημένῳ, νίῳ τοῦ ἐν μεγίστοις ἐκκλησίας μεγάλου σακελλαρίου τοῦ Βαλσαμῶν, πάλαι τε ἐκ παιδὸς τῷ μεγάλῳ προσωκειωμένῳ, φίλῳ τε ἐταίρῳ καὶ ἡλικίᾳ καὶ τῶν αὐτοῦ μαθημάτων κεκοινωνηκότι καὶ λόγους βεβαίους

³⁰⁹ Βλ. Σ.Π., ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς Γ', Κώδικες τῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξίου Κολυβά (ἀρ. 57-111)», ΝΕ 13 (1916) 256-257. Ὁ κώδικας, λόγω τῶν ἔργων ποὺ περιέχει, φαίνεται νὰ χρησιμοποιήθηκε ὡς διδακτικὸ εγχειρίδιο βυζαντινῆς μουσικῆς. Στὸ φύλλο 24ν φέρει ἐπίσης τὸ ἐξῆς ενδιαφέρον σημεῖωμα τοῦ Ἰουνίου 1444: «Ἐξῆλθον ἀπὸ τὸ Βατοπέδι, εἰς τὰς κδ' τοῦ Μαΐου μηνὸς ἡμέρα Κυριακῆ ὥρα β' τῆς ἡμέρας· καὶ ἐπίαση μας τῆ ἀυτῆ ἡμέρα, ὁ Λούπως ὁ Καταλάνος· ἦλθον δὲ ἐν τῇ Κωνταντινουπόλει. τῆ τοῦ Ἰουνίου μηνὸς· ἡμέρα β' ὥρα ι' τῆς ἡμέρας: τοῦ ς^{ου}Ϡ^{ου}νβ^{ου} ἔτους: ἰνδ. ζ^ης:†».

³¹⁰ PLP 6188. Ὁ Γεώργιος Ευγενικός διετέλεσε ὑψηλὸς ἀξιωματοῦχος κατέχοντας τὰ ἀξιώματα τοῦ Πρωτονοταρίου, Πρωτέκδικου, Μέγα Χαρτοφύλακα, Πριμικηρίου τῶν Νοταρίων καὶ Σακελλίωνα· γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἰδιωτικὸ σχολεῖο βλ. κατωτ. σελ. 98.

³¹¹ Σε πληθῶρα πατριαρχικῶν ἐγγράφων ὁ Μιχαὴλ Βαλσαμῶν καὶ ὁ Γεώργιος Ευγενικός παρουσιάζονται ὡς συνεργάτες σε διάφορες υποθέσεις τοῦ πατριαρχείου: Α. ΜΜ, Acta II, 452-454 (ἀρ. DCXVII), ἐδῶ 453.7-9: «ὁ τε μέγας σακελλάριος ὁ Αἰνάρης, καὶ ὁ μέγας χαρτοφύλαξ, ὁ Βαλσαμῶν, καὶ ὁ πρωτέκδικος, ὁ Εὐγενικός». Β. ΜΜ, Acta II, 485-486 (ἀρ. DCXXXVIII), ἐδῶ 485.29-30: «τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος, τοῦ Βαλσαμῶν, καὶ τοῦ πρωτεκδίκου, τοῦ Εὐγενικοῦ». Γ. ΜΜ, Acta II, 511-512 (ἀρ. DCLVI [6909/1401]), ἐδῶ 512.6-8: «διακόνου, τοῦ τε μεγάλου χαρτοφύλακος τοῦ Βαλσαμῶν, καὶ τοῦ πρωτεκδίκου, τοῦ Εὐγενικοῦ». Δ. ΜΜ, Acta II, 557-558 (ἀρ. DCLXXVIII [6910/1401]), ἐδῶ 557,27-29: «ὁ τε μέγας σακελλάριος ὁ Αἰνάρης, καὶ ὁ μέγας χαρτοφύλαξ, ὁ Βαλσαμῶν, καὶ ὁ πρωτέκδικος, ὁ Εὐγενικός».

δόντι τε καὶ λαβόντι, ὡς ἄμφω πάσαις ἀνάγκαις σὺν θεῷ γένοιτο κατὰ μοναχούς»³¹².

III. ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΩΝ ΣΤΟΥΔΙΟΥ:

Η προαναφερθείσα περίπτωση του συναξαρίου του λογίου ιεράρχη Αγίου Μάρκου Ευγενικού αποτελεί βασική πηγή πληροφοριών για την ύπαρξη τουλάχιστον τριών σχολείων στην πρωτεύουσα κατά το πρώτο μισό του 15ου αι.³¹³ Η συγγραφή της ιεράς Ακολουθίας προς τιμήν του αμέσως μετά τον θάνατό του από τον αδελφό του Ιωάννη Ευγενικό αλλά και τα λοιπά έργα και επιγράμματα που γράφτηκαν είτε από τους δύο αδελφούς είτε από άλλους λογίους της περιόδου παρουσιάζουν τόσο την πνευματική δράση των Ευγενικών όσο και το που αυτή έλαβε χώρα³¹⁴.

Ο Μάρκος και ο Ιωάννης γεννήθηκαν από πλούσιους σε αρετές και υλικά αγαθά γονείς³¹⁵, οι οποίοι φρόντισαν για τη λαμπρή τους μόρφωση από νεαρή ηλικία:

«Αὐξηθέντες μὲν οἱ παῖδες διὰ χρόνων ὀκτῶ καὶ πέντε ἐχώρισαν αὐτὰ ἀπὸ τῶν παιδοτρίβων καὶ ἐπροσκάλεσαν ἕναν ῥήτωρ ἀπὸ τὸ μουσεῖον τὸν Στουδίτων καὶ εἰς αὐτὸν ἐπαράδωκαν τὰ τέκνα τους, ἠξεύροντάς τον ἐνάρετον καὶ τῆς βασιλικῆς ἀλλῆς κύρηκα· ἔλαβε δὲ αὐτὸς τοὺς παῖδας καὶ ἀνέτρεφεν αὐτοὺς πλέον μὲ τῆς φιλοσοφίας τὸ γάλα παρὰ <μὲ> τὰ βασιλικά βρώματα. Τόσον δὲ ἐπρόκοπτον, ὅπου εἰς ἕξ χρόνους ἐπέρασαν πᾶσαν φιλοσοφίαν καὶ μάθημα, ὅπου σχεδὸν ἐθαύμαζον οἱ τριάκοντα καθηγηταὶ τοῦ γυμνασίου τῶν Στουδιτῶν»³¹⁶

Αν και ο αριθμός των τριάντα διδασκάλων στο «γυμνάσιο τῶν Στουδιτῶν» φαντάζει υπερβολικός και κατά πάσα πιθανότητα συμβολικός, επιβεβαιώνεται η παρουσία μουσείου στο εν λόγω μοναστικό ίδρυμα κατά τα τέλη του 14ου και

³¹² Βλ. ΡΕΠΤ, *Acolouthie*, ὁ.π., 214.17-23· για τον συγκεκριμένο Δωρόθεο βλ. *PLP* 5934.

³¹³ Σχετικά με τον Μάρκο αλλά και τον Ιωάννη Ευγενικό βλ. σχετικό κεφάλαιο Α'.

³¹⁴ Για την έκδοση της Ιεράς Ακολουθίας του Αγίου Μάρκου Εφέσου «*μηνὶ ἰουνίῳ κγ' τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Μάρκου ἀρχιεπισκόπου Ἐφέσου καὶ νέου θεολόγου. Ποίημα τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου τοῦ νομοφύλακος*» βλ. ΡΕΠΤ, *Acolouthie*, ὁ.π., 195-235. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Μάρκος ὁ Εὐγενικός», ὁ.π., 50-69· για το θέμα των διαφορετικών συναξαρίων προς τιμήν του Αγίου Μάρκου Εφέσου βλ. κεφάλαιο Α'.

³¹⁵ Ο πατέρας τους είναι ο Γεώργιος Ευγενικός και η μητέρα τους ήταν η Αικατερίνη. Σύμφωνα με το συναξάριον υπό ΡΕΠΤ, *Acolouthie*, ὁ.π., 195-235 το όνομα της μητέρας τους ήταν Μαρία, βλ. κεφάλαιο Α' . Σχετικά με την ηλικία των δύο αδελφών, βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Μάρκος ὁ Εὐγενικός», ὁ.π., 57: «Μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ θεοῦ Μάρκου ἀπέρασαν χρόνοι τρεῖς καὶ ἔτεκεν ἡ μητέρα αὐτοῦ καὶ δεύτερον υἱόν».

³¹⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Μάρκος ὁ Εὐγενικός», ὁ.π., 57.

τις αρχές 15ου αι.³¹⁷, στο οποίο διδάσκονταν τουλάχιστον τα αντικείμενα της ρητορικής και της φιλοσοφίας. Η ταυτοποίηση του συγκεκριμένου ρήτορα από το μουσείο της μονής των Στουδίου, ο οποίος διατηρούσε σχέσεις με την αυτοκρατορική αυλή, αποτελεί μεγάλο ζητούμενο. Σύμφωνα με τον Fuchs στο έργο του *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter* ο συγκεκριμένος δάσκαλος ρητορικής δεν είναι άλλος από τον λόγιο Ιωσήφ Βρυνένιο, που αναφέραμε ήδη ως πιθανό διδάσκαλο του Μάρκου³¹⁸. Παρόλ' αυτά, την ίδια περίοδο ηγούμενος στη μονή των Στουδίων ήταν ο επίσης προαναφερθείς μετέπειτα Πατριάρχης Ευθύμιος Β', ο οποίος παρουσιάζεται ιδιαίτερα ικανός στη ρητορική και για τον οποίον ο Μάρκος συνέθεσε ένα εγκωμιαστικό κανόνα. Και οι δύο εμφανίζουν την συγκεκριμένη περίοδο σχέσεις με την αυτοκρατορική αυλή ως λόγιοι του πνευματικού κύκλου του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου³¹⁹. Δυστυχώς τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας επιτρέπουν μόνο την διατύπωση υποθέσεων.

IV. ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΩΝ ΜΑΓΓΑΝΩΝ:

Όπως έχει ήδη προαναφερθεί, ως δεύτερη στην ιεραρχία των μονών της Κωνσταντινούπολης μέχρι και την άλωση του 1453 υπήρξε η μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων στην ακρόπολη του αρχαίου Βυζαντίου. Εκεί ιδρύθηκε ο φημισμένος *Ξενώνας τῶν Μαγγάνων* και πιθανώς ιατρική σχολή ήδη από την περίοδο της βασιλείας του Αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-1055)³²⁰ ενώ φαίνεται να ακμάζει μέχρι και τον 12ο αι. Χαρακτηριστική είναι η

³¹⁷ Ο Ιωάννης Ευγενικός πιθανόν να γεννήθηκε μετά το 1394 (PLP 6189). Σύμφωνα με το απόσπασμα του συναξαρίου και την ηλικιακή διαφορά 3 ετών μεταξύ τους, πιθανόν ο Μάρκος να γεννήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1390. Συνεπώς η ένταξη των δύο στο σχολείο της μονής των Στουδίου πρέπει να έγινε από το 1398 και έπειτα.

³¹⁸ F. FUCHS, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, [Byzantinisches Archiv, Heft. 8] (Leipzig, 1926) 74.

³¹⁹ Για τους δύο λόγιους βλ. ανωτ. κεφάλαιο Α'.

³²⁰ Σχετικά με την ίδρυση του Ξενώνα από τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο βλ. I. THURN (ed.), *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, ed. [CFHB 5] (Berlin, 1973), 476.44-477.64: «[29] Μοναστήριον δὲ οἰκοδομῶν ὁ βασιλεὺς κατὰ τὰ λεγόμενα Μάγγανα ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου, καὶ ἀφειδῶς τὰ δημόσια καταναλίσκων ἐν ταῖς οἰκοδομαῖς χρήματα, νῦν μὲν οἰκοδομῶν, νῦν δὲ καταστρέφων, εἰς μεγάλην ἤλασεν ἔνδειαν, ὡς πᾶσαν ἐπινοῆσαι διὰ τοῦτο καπηλείαν καὶ ἀτόπους καὶ σεσοφισμένας εἰσπράξεις ἐφευρηκέναι ... τό τε γὰρ ῥηθὲν μοναστήριον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ γηροτροφεία καὶ οἱ ξενῶνες καὶ τὰ πτωχοτροφεία ἐπαίνων οὐκ ἀμοιροῦσι, καὶ τὸ γενόμενον ἔργον εἰς τὴν τοῦ θεοῦ μεγάλην ἐκκλησίαν ἐγκωμίων οὐκ ἀπολείπεται». Εκεί φαίνεται να κατέφυγε ο Αυτοκράτορας μετά την προσβολή του από τη νόσο της ποδάγρας, βλ. THURN, *Ioannis Scylitzae*, ὁ.π., 477.78-80: «[30] ὁ δὲ βασιλεὺς κατεχόμενος ὑπὸ τῆς συνήθους νόσου τῆς ποδάγρας ἔκειτο ἐν τῇ παρ' αὐτοῦ νεοурγηθείσῃ μονῇ τῶν Μαγγάνων». βλ. M. PINDER - T. BÜTTNER-WOBST (ed.), *Ioannis Zonarae annales*, v. III [CSHB] (Bonnae, 1897), 650.18-651.1: «γνοῦσα δὲ ὡς οὐκ ἐπ' αὐτῇ ποιεῖται τὸ κράτος ὁ τελευτῶν, τὸν μὲν ἐὰν δυσθανοῦντα κατὰ τὰ ἐν τοῖς Μαγγάνοις βασιλεία». βλ. επίσης MILLER, *Hospital*, 93, 113, 116, 135, 149-150.

μαρτυρία τόσο του ιστορικού Ιωάννη Ζωναρά³²¹ όσο και της πριγκίπισσας Άννας Κομνηνής στην «Αλεξιάδα» για την μεταφορά του Αυτοκράτορα Αλεξίου Α' Κομνηνού στα Μάγγανα όταν ασθένησε³²². Ωστόσο οι απόψεις δίστανται ως προς την λειτουργία του ξενώνα μετά την πρώτη άλωση της πρωτεύουσας το 1204 και την επανάκτηση της από τον Αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο³²³. Σύμφωνα με την ερευνήτρια Barbara Zipser δεν υπάρχουν ενδείξεις σχετικά με τη λειτουργία του ξενώνα της μονής των Μαγγάνων μετά την λατινική κατάκτηση³²⁴. Αντιθέτως ο Καθηγητής Miller υποστηρίζει ενθέρμως την ύπαρξή του, τουλάχιστον μέχρι και τα τέλη του 14ου αι. Σύμφωνα με τον τελευταίο, κατά τις παραμονές της αλώσεως του 1204 επικεφαλής του νοσοκομειακού ιδρύματος της μονής των Μαγγάνων υπήρξε ο Ακτουάριος Νικόλαος Μυρεψός, ο οποίος αργότερα βρέθηκε στην υπηρεσία του Αυτοκράτορα Ιωάννη Γ' Βατάτζη στη Νίκαια³²⁵, ενώ κατά τον 14ο αι. ο Ακτουάριος Ιωάννης Ζαχαρίας βρισκόταν στον συγκεκριμένο ξενώνα³²⁶. Εντούτοις, πιο σημαντική είναι η αναφορά του στην

³²¹ Ο Ιωάννης Ζωναράς αναφέρει την εκεί μεταφορά του Αλεξίου Α', προσθέτοντας ότι τα ανάκτορα των Μαγγάνων έφεραν τον τίτλο του ιατρείου, πιθανόν λόγω της παρουσίας του συγκεκριμένου ξενώνα, βλ. PINDER - BÜTTNER-WOBST, *Ioannis Zonarae*, ό.π., 759.1-15: «Ὡς δὲ τῆ νόσω κατεπονείτο ὁ αὐτοκράτωρ, εἰς τὸ μέγα τὸ πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον μετεκομίσθη ἀνάκτορον καὶ ἦν νοσοκομούμενος, καὶ τῶν Ἀσκληπιάδων περὶ ἐκεῖνον καθ' ἑκάστην ἐγίνετο ἀθροισμός. ... διὸ καὶ εἰς τὰ τῶν Μαγγάνων ἀνάκτορα μετακεκόμιστο ὁ κρατῶν, εἴτε τυχαίως οὕτω συμβῶν εἴτε τοῦ χρεῶν τὸν θνήσκοντα συναυνοῦντος ἐκεῖ τὴν ψυχὴν ἐρυγεῖν. τὸ γὰρ ἐν ἀκεσῶδύνοις πεσεῖται' περὶ ἐκεῖνον γεγράφθαι λέγοντες οἱ περὶ ταῦτα ἐπτοημένοι ἀκεσῶδυνα τὴν τῶν Μαγγάνων κατοικίαν ἐξηγουῦντό τε καὶ ὠνόμαζον διὰ τὸ ἰατρεῖον τὸ ἐν αὐτοῖς, ὡς ἄκος ταῖς περιωδυνίαις περιποιούμενον».

³²² D.-R. REINSCH - A. KAMBYLIS (ed.), *Annae Comnenae Alexias*, [CFHB, XL/1] (Berlin, 2001) 497.34-40: «[§15. XI,9] μηδεμίαν δὲ τῆς νόσου ἐχούσης τὴν ἴασιν ἐν τοῖς πρὸς νότον ἀνακτόροις ἀπῆλθεν ὁ βασιλεὺς. στενοχωρούμενος δὲ μίαν τινὰ παραψυχὴν τὴν ἐκ τῆς κινήσεως εὗρισκε, καὶ ταύτην διηλεκτὴ ἢ βασιλὶς ἐμηχανήσ[ατο] γίνεσθαι· τοῦ βασιλικοῦ σκίμπος κατὰ τε τῶν πρὸς κεφαλὴν καὶ πόδας μερῶν τούτου ξύλα τα προσεπιζεύξασα ἀνδράσιν ἐδίδου τοῦ[τον] φέρειν μετέωρον διαδεχομένοις ἀλλήλως τὸν περὶ τοῦ αὐτοκράτορος πόνον. ἐντεῦθεν ἀπὸ τοῦ μεγάλου παλατίου καταλαμβάνει τὰ Μάγγανα»· στον συγκεκριμένο ξενώνα έδρευε τουλάχιστον ο ένας από τους τρεῖς βασιλικούς ιατροὺς που φρόντιζαν τον Αυτοκράτορα Αλέξιο ονόματι Μιχαήλ Παντεχνής, βλ. REINSCH - KAMBYLIS, *Annae Comnenae*, ό.π., 499,91-94: «[§15. XI,13] τρεῖς μὲν γὰρ ἦσαν οἱ κορυφαῖοι τῶν ἰατρῶν, ὃ τε ὑπερφυῆς Νικόλαος ὁ Καλλικλῆς καὶ τις ἕτερος Μιχαήλ ὁ Παντεχ[νῆς] ἐκ γένους τῆν ἐπωνυμίαν λαχὼν καὶ ὁ ἀπ[ὸ τῶν] Λιβὸς Μιχαήλ ὁ ἐκτομίας». Ο Laurent δημοσιεύει τη σφραγίδα του που χρονολογείται τον 12ο αι. και με την επιγραφή «†Κύριε βοήθει Μιχαήλ πρωτοπροέδρω και ἀκοτυαρίω τῶ Παντεχν(εῖ)» και την απεικόνιση του Αγίου Γεωργίου με την επιγραφή «Ὁ ἄ(γιος) Γεώργιος» παραπέμποντας στη μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, βλ. V. LAURENT, *Les corpus des seaux de l'empire byzantin, II: L'administration centrale* (Paris, 1981) 643-644 [nr. 1147].

³²³ Σχετικά με το ζήτημα ύπαρξης ξενώνα στη μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον αγαπητό φίλο και συνάδελφο Δρ. Ηλία Νέσσερη για τις πολύτιμες πληροφορίες που μου παρείχε.

³²⁴ B. ZIPSER, *Medical books in the Byzantine world* (Bologna 2013) 88, σπ. 25.

³²⁵ MILLER, *Hospital*, 184.

³²⁶ Αυτόθι, 185. Για τον Ακτουάριο Ιωάννη Ζαχαρία βλ. Σ.Ι. ΚΟΥΤΡΟΥΣΗΣ, *Τὸ ἐπιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνῶ - Ἀνδρονίκου Ζαρίδου (1299-1315 ca.) καὶ ὁ ἰατρὸς - ἀκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας (1275 ca.*

παρουσία *ἀκτουαρίων* και *βασιλικῶν ἰατρῶν* εκεί κατά τα τέλη του 14ου αι., η οποία έρχεται σε σύγκρουση με απόψεις άλλων μελετητών και πρόκειται να μας απασχολήσει στη συνέχεια. Συγκεκριμένα, ο κώδ. *Vat. gr.* 299, ο οποίος χρονολογείται στα τέλη του 14ου αι. και περιλαμβάνει ως επί το πλείστον ιατρικές πραγματείες³²⁷, φέρει στο φύλλο 368r ιατρική πραγματεία περί στομαχικών προβλημάτων κάνοντας αναφορά στους ιατρούς Θεόδωρο και Στέφανο *τῶν Μαγγάνων*³²⁸. Επιπρόσθετα στο φύλλο 374r του ίδιου κώδικα απαντάται το έργο «*Περὶ ἥπατικῶν πρόσταξον (sic) ἐκ τοῦ ξενῶνος τῶν Μαγγάνων... τοῦ Σαρακηνοῦ τοῦ Ἀβράμ καὶ ἀκτ(ου)αρίου τῶν Μαγγάνων καὶ βασιλικοῦ ἀρχιατροῦ*»³²⁹. Η χρονολόγηση του συγκεκριμένου Αβράμ του Σαρακηνού όσο και των προαναφερθέντων ιατρῶν των Μαγγάνων τοποθετείται από τον Miller στα τέλη του 14ου αι.³³⁰ ενώ η Zipser τον τοποθετεί στα μέσα του 12ου αι.³³¹. Παράλληλα, ο ερευνητής Diels τον τοποθετεί ακόμη πιο πίσω στον 11ο αι.³³².

Πότε, λοιπόν, έδρασε ο συγκεκριμένος βασιλικός ιατρός των Μαγγάνων Αβράμ; Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα προαναφερθέντα και ιδιαίτερα την παρουσία των έργων του σε χειρόγραφα μετά τα τέλη του 14ου αι., όλες οι διαφορετικές απόψεις των τριῶν μελετητῶν είναι πιθανές. Ωστόσο, μέσα από

- 1328/;) [«ΑΘΗΝΑ» Σύγγραμμα Περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας, σειρά διατριβῶν καὶ μελετημάτων, 23] (Αθήνα, 1984).

³²⁷ Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I, 425-430.

³²⁸ Ο Στέφανος μάλιστα φέρει τον τίτλο του *ἀρχιατροῦ* των Μαγγάνων, βλ. *αὐτόθι*, 425-430: «ἄλλο [εἰς ἔμφραξιν στομάχου] δοθέν παρὰ Θεοδώρου τῶν Μαγγάνων, πρόσταξις στοματικῆ τοῦ ξενῶνος τῶν Μαγγάνων, ἐπιστολὴ ἀπὸ Θεσσαλονίκης παρὰ Στεφάνου ἀρχιατροῦ τῶν Μαγγάνων ... περὶ στομαχικῶν σπληνικῶν καὶ ἥπατικῶν».

³²⁹ MILLER, *Hospital*, 256, αρ. 105-106· για τον πληρέστερο τίτλο του έργου βλ. B. ZIPSER, *Medical books in the Byzantine world* (Bologna 2013) 88, υπ. 27: *τοῦ Σαρακηνοῦ τοῦ ἀβραμ. καὶ ἀκτ(ου)αρίου τῶν Μαγγάνων καὶ βασιλικοῦ ἀρχιατροῦ. βοήθημα καθαρτικόν. ἐπὶ τε ἥπατικῶν ἰκτερικῶν καὶ σπληνικῶν καὶ ἰσχιαδικῶν. ἀλιλέκχ. ἤγουν χρυσοβάλανον μέλαν ἰνδικὸν ἐξάγια β'. βελιλέκτου ἤτοι χρυσοβαλάνου δέρματος κιτρίνου. ἐλίλικης ἤτοι χρυσοβαλάνου κιτρίνου ἀνὰ ἐξάγιας β'. ἐλιλικιβουλ. τουτέστι χρυσοβάλανον μέγα ἐξάγια β'... κτλ (sic). Το συγκεκριμένο έργο απαντάται και στον κώδικα *Laur. gr. app. 2* (*Antinori 101* [B.3.246. olim 76]), ο οποίος περιλαμβάνει επίσης διάφορες ιατρικές πραγματείες και χρονολογείται τον 15ο αι. από το χέρι του Μανουήλ Ατράπη, βλ. ROSTAGNO-FESTA, *Indice*, 50-52, f. 353v: «*Περὶ ἥπατικῶν πρόσταξων ἐκ τοῦ ξενῶνος τῶν Μαγγάνων, τοῦ σαρακηνοῦ τοῦ Ἀβράμη καὶ Ἀκτουαρίου τῶν Μαγγάνων καὶ βασιλικοῦ ἀρχιατροῦ βοήθημα καθαρτικόν ἐπὶ τε ἥπατικῶν, ἰκτερικῶν καὶ σπληνικῶν καὶ ἰσχιαδικῶν. Ἀλιλέκχ. ἤγουν χρυσοβάλανον*»· βλ. επίσης H.A. DIELS, *Die Handschriften der Antiken Ärzte*, v. II (Leipzig, 1970) 3, όπου ο συγκεκριμένος Αβραάμ είναι συγγραφέας και ενός έργου στο φύλλο 78v του κώδικα *Escorial Ω. I. 8*. (14ος αι. - σύμφωνα με τον κατάλογο του Andrés χρονολογείται στα τέλη του 14ου αι.) με τον τίτλο «*Στήλη ἐκλίγματος· ἐξελέξατο αὐτὴν Ἀβραάμ ὁ τοῦ Σολομῶντος τῷ ἔχοντι βῆλας*». Το συγκεκριμένο έργο δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο του ANDRES, *Escorial III*, 126-128.*

³³⁰ MILLER, *Hospital*, 185.

³³¹ ZIPSER, *Medical books*, ό.π., 88.

³³² Βλ. DIELS, *Die Handschriften*, ό.π., III 20: *Abraham: «Gehört dem XI. Jahrhundert an; hat nur Recepte verfasst»*. *Treu*.

την δική μας έρευνα στο αντικείμενο της αστρονομίας έχουμε εντοπίσει τη δράση του αστρολόγου Ιωάννη Αβραμίου, μέλους της αυτοκρατορικής αυλής στα τέλη του 14ου αι., αλλά και του σχολείου του μέσα από την πιθανή διδασκαλία του προς τον μαθητή του Ελευθέριο Ήλιο, ο οποίος με την σειρά του υπήρξε δάσκαλος του αστρολόγου Διονυσίου³³³. Σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 123r του κώδικα *Laur. Plut. 28,16*, ο αστρολόγος Αβράμιος κατά την διάρκεια μιας ολικής ηλιακής έκλειψης την πρώτη Ιανουαρίου του 1386 βρισκόταν στην Αλεξάνδρεια ως απεσταλμένος του Αυτοκράτορα για την προμήθεια «ιατρικῶν ειδῶν»: «ἔτους ,ςωσδ (1386) μηνι Ἰανουαρίῳ α΄ κατὰ τὴν β΄ τρίῳρον ἐγένετο ἔκλειψις Ἥλιου κατὰ τὸν Αἰγοκέρωτα, καὶ ὄλος ἐφάνη ἄμαυρός. καὶ ὄντος μου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παρὰ τοῦ βασιλέως ἀπεσταλμένου ὠνῆς ἱατρικῶν ειδῶν ἔνεκεν, οὐπω τοῦ μηνὸς τέλειον ἐξελθόντος, αὐτίκα ἐπανέστη κατὰ τοῦ Σουλτάνου Ἀμηνῶν αὐτοῦ μέγας καὶ ἀπέδρα, πεσὼν κατὰ τὰ πεδίων (sic) μετὰ καὶ τῶν ὑπ' αὐτόν, προσκαλούμενος αὐτόν εἰς πόλεμον· ὁ δὲ οὐ μετρίως ἐθορυβήθη»³³⁴, στοιχείο που υποδηλώνει όχι μόνο την πρόσθετη ιδιότητα του ως απλός ιατρός αλλά και ως βασιλικός ἀρχιατρός. Παράλληλα, κατὰ την αναφορά του σε πατριαρχικό έγγραφο του Μαΐου του 1371 ἐπὶ πατριαρχίας Φιλοθέου Κοκκίνου ὅπου κατηγορεῖται για μια ἐπιστολή προς το Αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο με περιεχόμενο «πάσης διαβολῆς καὶ συκοφαντίας πεπληρωμένον», οι ιερεῖς Ιωάννης Εξάκουστος, Στυλιανός Κλειδάς και Σταματηνός διακηρύττουν ἐγγράφως ὅτι δεν ἔχουν καμία σχέση μαζί του και τη σύνταξη της συγκεκριμένης ἐπιστολής³³⁵. Ο ἕνας τουλάχιστον ἀπὸ τους τρεῖς προαναφερθέντες και συγκεκριμένα ο ἱερέας Στυλιανός Κλειδάς παρουσιάζεται μερικά χρόνια ἀργότερα σε ἄλλο πατριαρχικό ἐγγραφο να ἐμπλέκεται σε οικονομικό σκάνδαλο για υπεξαίρεση χρηματικῶν ποσῶν ἀπὸ τη Μονὴ των Μαγγάνων³³⁶, στοιχείο που παρουσιάζει την σχέση του με το ἐν λόγω μοναστηριακὸ ἴδρυμα. Εἶναι, συνεπῶς, πιθανὴ ἡ σχέση τόσο των τριῶν ἱερέων ὅσο και του αστρολόγου και ἱατροῦ Αβραμίου με την Μονὴ των Μαγγάνων. Η ἔλλειψη περισσοτέρων στοιχείων διατηρεῖ την ὑπόθεση και ὄχι την βέβαιη ταύτιση, ὅμως, του βασιλικῶν ἱατροῦ και ἀκτουαρίου Αβράμ του Σαρακηνοῦ με τον αστρολόγο και ἱατρό Ιωάννη Αβράμιο, γεγονός το ὁποῖο ἄμεσα θα μας οδηγούσε στην παρουσία σχολείου διδασκαλίας, τουλάχιστον του αντικειμένου της αστρονομίας, στη Μονὴ των Μαγγάνων ἀπὸ το δεύτερο μισὸ του 14ου αι.

Επιβεβαιωμένη εἶναι ἡ ὑπάρξη σχολείου στη μονὴ κατὰ την περίοδο της ἐκεῖ παρουσίας του προαναφερθέντος λογίου Ἀγίου και ἱεράρχη Μάρκου Ευγενικοῦ³³⁷. Σύμφωνα με την *Πολιτικὴ Ἱστορία*, ὁ μετὰ την ἄλωση Πατριαρχίας

³³³ Για το συγκεκριμένο αστρονομικὸ σχολεῖο βλ. κεφάλαιο Ε'.

³³⁴ Βλ. κεφάλαιο Ε'.

³³⁵ Για το συγκεκριμένο ἐγγραφο βλ. κατωτ. κεφάλαιο Ε'.

³³⁶ MM, *Acta I*, 595.

³³⁷ Για την παρουσία του Μάρκου Ευγενικοῦ στη μονὴ των Μαγγάνων βλ. κεφάλαιο Α'.

Κωνσταντινούπολης Διονύσιος Α' (1467-1471, 1488-1490)³³⁸, ο οποίος καταγόταν από την Πελοπόννησο «ἤλθεν ἐδῶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μικρὸν παιδί, καὶ ἦτον εἰς τὴν μονὴν τῶν Μαγγάνων, καὶ ἔγινεν ὑποτακτικὸς κυροῦ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ, λέγω τοῦ Ἐφέσου. καὶ αὐτὸς τὸν ἀνάθρεψε, καὶ τὸν ἔμαθε καὶ τὰ ἱερὰ γράμματα, καὶ τὸν ἐδίδαξε καὶ τὴν μοναστικὴν πολιτείαν τῆς καλογερικῆς, καὶ τὸν ἐχειροτόνησε διάκον καὶ ἱερέαν»³³⁹. Ἐχοντας υπόψη ὅτι ὁ Διονύσιος γεννήθηκε περί το 1410, ἡ αναφορά του ερχομοῦ του στὴν Κωνσταντινούπολη σε ηλικία που περιγράφεται ὡς παιδί καὶ ἡ διδασκαλία του στα αντικείμενα τῶν ἱερῶν γραμμάτων ἀπὸ τὸν Εὐγενικό πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν περί το 1415 καὶ ἐξῆς. Ἡ διδασκαλία του Μάρκου στὴ συγκεκριμένη μονή μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ καὶ με τὸν κώδ. *Vind. Phil. gr. 249*, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει τὴν Ἀριστοφανικὴ δὺάδα με τὶς τραγωδίες τοῦ Πλούτου καὶ τῶν Νεφελῶν μαζί με διάστιχες γλώσσες καὶ παρασελίδια σχόλια ἀλλὰ καὶ πολλὰ δοκίμια κονδυλίου ἀπὸ πολλὰ χέρια, πιθανόν μαθητές, σε ὅλο τὸ χειρόγραφο³⁴⁰. Ἡ παρουσία του σημειώματος στὸ φύλλο 21ν (ἀνω ὠα): «ἀπὸν τῆς ἐξεβῆκα ἀπο τοῦ |Εὐγενικοῦ» πιθανόν νὰ υποδεικνύει τὴ χρήση τοῦ κώδικα ὡς διδακτικὸ εγχειρίδιο ἀπὸ κάποιον μαθητὴ του. Σε ὅλα τὰ προαναφερθέντα στοιχεῖα, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς πιθανῆς ὑπαρξῆς σχολείου ἀστρονομίας στὴ μονή τῶν Μαγγάνων, μπορεῖ νὰ οφείλεται καὶ τὸ ἀστρονομικὸ ἔργο τοῦ Μάρκου: «τ τοῦ ἀγίου μ(η)τροπολίτου ἐφέσου· (Μάρκου Εὐγενικοῦ) μέθοδος εἰς τοὺς ἐν Ἰταλία συστάντας νέους προχείρους κανόνας, τοὺς καλούμενους κύκλους:†»³⁴¹, τὸ ὁποῖο ἀπαντάται σε συνολικά 6 κώδικες, με κάποιους ἀπὸ αὐτοὺς νὰ παρουσιάζουν ἐνδείξεις χρήσεως ὡς διδακτικὰ εγχειρίδια τοῦ ἀντικειμένου³⁴².

³³⁸ PLP 5498.

³³⁹ Βλ. BEKKER, *Historia Politica*, 108.2-8. Παρόμοια εἶναι ἡ ἀναφορά στὸ ἔργο ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἐκθεσις*, 30: «ἐλθὼν γὰρ ἐν Κωνσταντινουπόλει, παῖς ὢν τῆ ἡλικία, ἦν ἐν τῇ μονῇ τῶν Μαγγάνων, ὑποτακτικὸς γενόμενος τοῦ κύρ Μάρκου τοῦ Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ, καὶ παρ' αὐτοῦ τραφεῖς καὶ παιδευθεὶς τὴν μοναχικὴν πολιτείαν, καὶ χειροτονήσας αὐτὸν ἱερέα ἦν μετ' αὐτοῦ ἕως ἐν τοῖς ζῶσιν ἦν.» βλ. ἐπίσης κεφάλαιο Ε'.

³⁴⁰ Βλ. HUNGER, *Katalog I*, 360. Τὸ συγκεκριμένο χειρόγραφο συμπληρώνουν ὁ βίος τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ οἱ υποθέσεις στὶς δύο κωμωδίες τοῦ Θωμά Μαγίστρου· βλ. κεφάλαιο Ε'.

³⁴¹ Βλ. Α. ΤΙΗΟΝ, «L'astronomie byzantine à l'aube de la Renaissance (de 1352 à la fin du xve siècle)», *Byz.* 66 (1996) 244-280, ἐδῶ 264. Ὁ συγκεκριμένος τίτλος τοῦ ἔργου δίνεται στὸ φύλλο 319r τοῦ κώδ. *Milan, Ambros. 409 (G 69 sup.)*.

³⁴² Για τοὺς συγκεκριμένους κώδικες καὶ γιὰ τὴ διδακτικὴ τους χρήση βλ. κεφάλαιο Ε'.

V. ΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΩΝ ΕΥΓΕΝΙΚΩΝ³⁴³:

Οι πληροφορίες που αντλούνται μέσα από το συναξάριο και το σύντομο βίο προς τιμήν του Αγίου Μάρκου Εφέσου του Ευγενικού δεν εξαντλούνται μόνο στην ύπαρξη των δύο σχολείων στις μονές των Στουδίου και Μαγγάνων αντίστοιχα. Σύμφωνα με την εκδοθείσα από τον μελετητή Petit ακολουθία, ο Μάρκος «οὕτω καλῶς καὶ θεοφιλῶς παραμείβων τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, πᾶσι τοῖς σπουδαίοις ἔργοις θαυμασίως διήρκει, ποῦ μὲν διάδοχος ἤδη τοῦ πατρικοῦ φροντιστηρίου καὶ τῆς περὶ τοὺς νέους ἐπιμελείας γεγονῶς καὶ μέντοι καὶ πλείστους λογίους καὶ διδασκάλους ἤδη κατασκευάσας, ποῦ δὲ τῶν ἱερῶν ἐπὶ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας συνάξεων καθ' ἐκάστην δι' ἔτους μὴ ἀπολιμπανόμενος καὶ πρὸς χειμῶνος καὶ θέρους ὥραν γενναίως διαμαχόμενος καὶ τὰ τῶν μοναχῶν ἐν ἔτι βιωτικῷ σχήματι προγυμναζόμενος καὶ ὅλος θεοφόρος καὶ πεφωτισμένος καὶ τῷ ὄντι φιλόσοφος ἐν ἀπαλῇ τῇ νεότητι καὶ ὢν καὶ φαινόμενος, ποῦ δ' ἐν παννυχίοις ἀγῶσιν ἐν ἑαυτῷ τὰ τῶν παλαιῶν σοφῶν ἐκμελετῶν τε καὶ ἀποθησαυρίζων καὶ μὴδὲν μῆτε τῆς θείας γραφῆς καὶ τῶν ἱερῶν διδασκάλων μῆτε τῆς ἔξω σοφίας ἀθεώρητον ἐς τὸ πάντη ἀκριβὲς καταλελοιπῶς»³⁴⁴. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο απόσπασμα ο πατέρας των δύο Ευγενικών, Γεώργιος Ευγενικός³⁴⁵, διατηρούσε σχολείο στην πρωτεύουσα, του οποίου τη διεύθυνση ανέλαβε ο πρωτότοκος του υιός μετά την περάτωση των σπουδών του. Στο συγκεκριμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα διδάσκονταν τα κείμενα των πατέρων της εκκλησίας όσο και τα αντικείμενα της ἔξω σοφίας μέσα από τη μελέτη τῶν παλαιῶν σοφῶν. Ἴσως και να ταυτίζεται με το σχολείο στο οποίο φοίτησε σε νεαρή ηλικία ο λόγιος Γεώργιος Τραπεζούντιος, σύμφωνα με επιστολή του Ιταλού ουμανιστή Φραγκίσκου Φιλέλφου προς τον Θεόδωρο Γαζή στις 9 Δεκεμβρίου του 1469. Συγκεκριμένα ο Ιταλός λόγιος, αναφερόμενος σε ένα νόθο ἔργο του Τραπεζούντιου, προσθέτει ότι Γεώργιος διδάχτηκε το συγκεκριμένο αντικείμενο «κατὰ Κωνσταντινούπολιν διατρίβων παρ' ἐκείνῳ τῷ γέροντι πριμικηρίῳ (οὐ γὰρ ἔχω νῦν τοῦνομα εἰπεῖν αὐτοῦ διὰ τὴν λήθην), οὕτινος ἔκειτο ἡ οἰκία κατὰ τὴν ἀριστερὰν τῆς ἀγούσης ὁδοῦ πρὸς τὸν τῆς ἀγίας Σοφίας θαυμασιώτατον ναόν»³⁴⁶. Ο ηλικιωμένος διδάσκαλος ο οποίος κατείχε τον τίτλο του πριμικηρίου και δίδασκε στον ιδιωτικό του χώρο πιθανόν να είναι ο Γεώργιος Ευγενικός και το ιδιωτικό

³⁴³ Ἰδιωτικά σχολεῖα φαίνεται να διατηρούσαν τόσο ο λόγιος Μανουήλ Καλέκας στα τέλη του 14ου αι. όσο και ο λόγιος Γεώργιος Σχολάριος στα μέσα του 15ου αι., για τα οποία γίνεται λόγος στα κεφάλαια Ε' και Δ' αντίστοιχα.

³⁴⁴ PETIT, Acolouthie, ὁ.π., 213.28-40.

³⁴⁵ Βλ. ανωτ. σελ. 68.

³⁴⁶ Βλ. LEGRAND, *Filelfe*, 152.15-153.3· βλ. επίσης κεφάλαιο Α'.

του σχολείου ίσως και να στεγαζόταν στην οικία του που ευρίσκετο πλησίον της Αγίας Σοφίας³⁴⁷.

Συμπερασματικά, τα στοιχεία σχετικά με την ύπαρξη διαφόρων σχολείων εντός των τειχών της Κωνσταντινούπολης παραμένουν ισχνά. Ωστόσο, είναι δυνατόν να υποστηρίξουν την παρουσία και λειτουργία μερικών από αυτά, τα οποία λειτούργησαν υπό την αιγίδα του Αυτοκράτορα, ή με τη συμβολή της εκκλησίας, είτε ακόμη και ως ιδιωτικές πρωτοβουλίες. Εκεί έδρασαν φημισμένοι λόγιοι και διδάσκαλοι μώνοντας βυζαντινούς και μη μαθητές στα αντικείμενα του βυζαντινού *curriculum* - *Trivium* και *Quadrivium* -, αλλά και σε περειαίρω επιστημονικούς κλάδους όπως ήταν το αντικείμενο της ιατρικής. Τα σημαντικότερα από αυτά, όπως ο *Ξενώνας του Κράλη* ή τα σχολεία στις μονές των Στουδίου και Μαγγάνων, αποτελούν μέρη ενός γενικότερου κτιριακού συμπλέγματος το οποίο συμπεριλάμβανε σε κάποιες περιπτώσεις ένα ξενώνα-νοσοκομείο καθώς επίσης και ένα βιβλιογραφικό ή (και) βιβλιοδετικό εργαστήριο με σκοπό την παραγωγή χειρογράφων για την κάλυψη των εκεί διδακτικών αναγκών αλλά και για την παραγωγή κατά παραγγελίαν επιμελημένων κωδίκων προς χρήση από βυζαντινούς λογίους αλλά και πλούσιους Ιταλούς ουμανιστές, συλλέκτες κλασικών έργων.

³⁴⁷ Ο μόνος διδάσκαλος που κατείχε τον τίτλο του *πριμικηρίου* στα τέλη του 14ου - αρχές 15ου αι. είναι ο Γεώργιος Ευγενικός. Σύμφωνα με την ίδια επιστολή του Φιλέλφου, ο ηλικιωμένος διδάσκαλος φαίνεται να διδάχτηκε το αντικείμενο της φιλοσοφίας από τον Δημήτριο Κυδώνη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΙΤΑΛΟΙ ΟΥΜΑΝΙΣΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΤΟΝ 15Ο ΑΙ.

Η ελληνική γλώσσα και παιδεία ήταν σχεδόν άγνωστες στη Δύση κατά τον Μεσαίωνα. Μέχρι και τα τέλη του 14ου αι., οι Ιταλοί λόγιοι φαίνεται να αγνοούν παντελώς τα κλασσικά κείμενα και τους κλασσικούς συγγραφείς με την ύπαρξη μεμονωμένων εξαιρέσεων. Ο Πετράρχης (1304-1374) είχε στην κατοχή του τους κώδικες *Ambr. gr. I 98 inf.*³⁴⁸ και *Par. gr. 1807*³⁴⁹ με την Ομήρου *Ιλιάδα* και έργα του Πλάτωνα αντίστοιχα, έργα τα οποία πιθανόν δεν διάβασε ποτέ στο πρωτότυπο, αφού δεν φαίνεται να γνώριζε την ελληνική γλώσσα³⁵⁰. Ωστόσο, αργότερα απέκτησε τα ομηρικά έπη *Ιλιάδα* και *Οδύσσεια* μεταφρασμένα στη λατινική γλώσσα από τον σύγχρονό του και γνώστη της ελληνικής Λεόντιο Πιλάτο (1310-1365)³⁵¹. Αν και πρόκειται για μη ικανοποιητικές μεταφράσεις λόγω της κακής γνώσης λατινικών από τον Πιλάτο³⁵², ο τελευταίος εμφανίζεται να διδάσκει Όμηρο και πιθανόν Ευριπίδη στη Φλωρεντία μετά το 1358³⁵³. Κατά την παραμονή του εκεί και συγκεκριμένα την περίοδο 1360-1362 φαίνεται να προέβη και στην προσπάθεια λατινικής μετάφρασης του Ευριπίδη, επίσης χωρίς μεγάλη επιτυχία. Συγκεκριμένα μετέφρασε τους πρώτους 466 στίχους της *Εκάβης* προσθέτοντας λατινικές σημειώσεις ως *διάστιχες γλώσσες* στο κείμενο του χειρογράφου *Laur. Plut. 31,10*³⁵⁴. Η επιλογή του έργου δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία. Η τραγωδία της *Εκάβης* αποτελεί το πρώτο από τα τρία έργα του Ευριπίδη, τα οποία χρησιμοποιούνταν στη διδασκαλία του αντικειμένου της ποιητικής σύμφωνα με το πρόγραμμα διδασκαλίας του βυζαντινού *Trivium*³⁵⁵. Στις προαναφερθείσες εξαιρέσεις πρέπει να προστεθεί και η περίπτωση του Έλληνα επισκόπου της Γέρασας (Gerace) της Καλαβρίας Σίμωνος Ατουμάνου, ο

³⁴⁸ A. PERTUSI, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio* (Venice-Rome, 1964) 8· WILSON, *Byzantium-Italy*, 2.

³⁴⁹ PERTUSI, *Leonzio Pilato*, ό.π., 18, αρ. 5. Η ταύτιση του κώδικα του Πλάτωνα που βρισκόταν στην κατοχή του Πετράρχη με τον συγκεκριμένο *Parisinus* έγινε από τον E. PELLEGRIN, *La bibliotheque des Visconti et des Sforza, ducs de Milan* (Paris, 1955) 310· βλ. επίσης WILSON, *Byzantium-Italy*, 2.

³⁵⁰ Βλ. WILSON, *Byzantium-Italy*, 2. Ωστόσο έλαβε κάποια μαθήματα ελληνικής γλώσσας από το βυζαντινό λόγιο και διπλωμάτη Βαρλαάμ Καλαβρό.

³⁵¹ M. FEO, *IMU* 17 (1974) 136-7· WILSON, *Byzantium-Italy*, 2.

³⁵² WILSON, *Byzantium-Italy*, 3.

³⁵³ Βλ. P.G. RICCI, *Rinascimento* 3 (1952) 159-64. Ο Domenico Silvestri υποστήριξε ότι ο Πιλάτος έκανε δημόσιες ομιλίες. Η θέση του ως διδασκάλου στη Φλωρεντία φαίνεται να δόθηκε από το Βοκάκιο. Η σχέση τους υπήρξε αρκετά στενή, με τον τελευταίο να παίρνει τα μυθολογικά σχόλια που πρόσθεσε ο Πιλάτος από αρχαία και μεσαιωνικά υπομνήματα και να τα χρησιμοποιεί στο έργο του *Genealogia deorum gentilium*, πβλ. WILSON, *Byzantium-Italy*, 3-7.

³⁵⁴ Αργότερα μετέγραψε τη συγκεκριμένη μετάφραση στον κώδικα *Laur. San Marco* 226. Για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας των Ιταλών λογίων τη συγκεκριμένη περίοδο βλ. R. SABBADINI, *Il metodo degli umanistici* (Florence, 1922) 18-20· βλ. επίσης WILSON, *Byzantium-Italy*, 4-5.

³⁵⁵ Βλ. διδασκαλία της ποιητικής στο κεφάλαιο Ε'.

οποίος βρέθηκε στη Ρώμη την περίοδο 1381-82 και για μικρό διάστημα δίδαξε την ελληνική γλώσσα στον Ράντουλφ ντε Ρίβο (Radulf de Rivo), μετέπειτα πρωτοπρεσβύτερο της Τονγκρ³⁵⁶.

Ωστόσο, η αλλαγή φαίνεται να επήλθε περί το 1390-91 με το πρώτο ταξίδι του Μανουήλ Χρυσολωρά στη Δύση³⁵⁷. Ο Βυζαντινός λόγιος και στη συνέχεια πρεσβευτής του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου ταξίδεψε μαζί με το διδάσκαλο του Δημήτριο Κυδώνη στη Βενετία ως εκτελεστές της διαθήκης του εκλιπόντος οικείου τους Ιωάννη Λάσκαρι Καλόφερου³⁵⁸. Κατά την εκεί παραμονή του, ο Μανουήλ δίδαξε την ελληνική γλώσσα στον Ρομπέρτο Ρότσι (Roberto Rossi), ο οποίος κατενθουσιασμένος περιέγραψε τη μοναδική αυτή εμπειρία στον καγκελάριο της Φλωρεντίας Κολούτσιο Σαλουτάτι (Coluccio Salutati)³⁵⁹. Η μεγάλη εντύπωση που προκάλεσε στον καγκελάριο ήταν αρκετή για να πυροδοτήσει μια σειρά ενεργειών που έφερε τη Δύση πιο κοντά στη Βυζαντινή παιδεία. Ο Σαλουτάτι στέλλει στην Κωνσταντινούπολη τον Ιάκωβο Αγγέλι ντα Σκαρπερία (Jacobo Angeli da Scarperia)³⁶⁰ για να μαθητεύσει κοντά στον Χρυσολωρά, αλλά και να προσπαθήσει να τον πείσει να έρθει στη Φλωρεντία για να διδάξει νεαρούς Ιταλούς μαθητές. Σε επιστολή του ο Κολούτσιο παροτρύνει τον Ιάκωβο που ήδη βρισκόταν στη βασιλεύουσα να συνεχίσει τις

³⁵⁶ Βλ. R. WIES, *Medieval and humanist Greek* (Padua, 1977) 208-10, 216-18, 231· WILSON, *Byzantium-Italy*, 6-7.

³⁵⁷ PLP 31165.

³⁵⁸ Βλ. επιστολή του Κυδώνη προς αυτόν· για τον Ιωάννη Λάσκαρι Καλόφερο βλ. επίσης D. JAKOBY, «Jean Lascaris Calopheros, Chypre et la Moree», *RÉB* 26 (1968), 189-228· για το ταξίδι του Κυδώνη στη Βενετία μαζί με τον Χρυσολωρά βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Calecas*, 65-66 και LOENERTZ, *Demetrius Cydones, I.*, 187-194 (App. V.: *Testamentum Ioannis Lascaris Calopheri - Venetiis, 1388*), εδώ 191.55-192.58: «*Ad hec autem omnia et singula supra et infra scripta exequenda et executioni mandanda esse voluit et decrevit suos fidei commisarios et sui testamenti executores in veritate, magnificum et potentem dominum Arardum, dominum Archadie, et nobiles et sapientes viros dominos Lodovicum de Priolis, Thomam Faledro, cuies Venetiarum, Dimitrium Guidonis de Constantinopoli si erit Venetiis, Arardum Lascari suprascriptum, magistrum Henricum de Beldemandis de Padua, physicum, civem et habitatorem Venetiarum, ser Dimitrium Scarano de Constantinopoli ac suprascriptum Henricum Slucherth de Gronlo, clericum Monasteriensis diocesis, et Manuelem Crisoluri de Constantinopoli si erit Venetiis aut in Cipro.*»

³⁵⁹ Βλ. F. NOVATI, *Epistolario di Coluccio Salutati*, 3, 108.20-23: «*quodque te Deus in Latinum appulerit, cum Venetias tu et Manuel vidistis, ubi, cum primum Robertum amicabiliter suspeceris fecerisque doceri, multorum animos ad linguam Helladam accendisti*». Ο Coluccio Salutati αγνοώντας το γεγονός ότι Κυδώνης και Χρυσολωράς συνταξίδεψαν μαζί για την Βενετία στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 14ου αι. πληροφορεί τον πρώτο για την παρουσία του δεύτερου στη Γαληνοτάτη και τη διδασκαλία του Ρομπέρτο από αυτόν. Την ίδια περίοδο (1391) ο Κυδώνης έλαβε την υπηκοότητα και τα δικαιώματα του πολίτη της Βενετίας, βλ. R. LOENERTZ, «Demetrius Cydones, citoyen de Venise», *EO* 37 (1938) 125-126.

³⁶⁰ Βλ. PALAU, *Legature Constantinopolitane*, 220-222. Το πλήρες όνομα του Ιακώβου Αγγέλι ντα Σκαρπερία ήταν Iacobus Angeli Lippi Sostegni (1360-1410/11)· για τον συγκεκριμένο Ιταλό λόγιο βλ. επίσης R. WEISS, «Jacopo Angeli da Scarperia», *Medioevo e Rinascimento, Studi in onore di Bruno Nardi II* (Firenze, 1955) 803-827.

σπουδές του και να μην απογοητευτεί από τη δυσκολία της ελληνικής γλώσσας, ενώ ταυτόχρονα του ζητά να εντοπίσει και να φέρει πίσω μαζί του χειρόγραφα του Πλουτάρχου, του Ομήρου, έργα του Πλάτωνα, Λεξικά αλλά και βιβλία μυθολογίας³⁶¹. Άγνωστο παραμένει εάν ο Ιάκωβος κατάφερε να αποκτήσει κώδικες σύμφωνα με την επιθυμία του προστάτη του. Ωστόσο, φαίνεται να κατείχε τον κώδ. *Vat. Urb. gr. 105* του 10ου-11ου αι., που περιέχει τη Διονυσίου Αλικαρνασέως *ῥωμαϊκὴ ἀρχαιολογία· ἀπὸ βιβλίου πρώτου μέχρι δεκάτου*, όπως δηλώνεται στο προσωπικό του σημείωμα στο φύλλο *bn (Iacobi Angeli)*. Το χειρόγραφο αργότερα φαίνεται να πέρασε στην κατοχή ενός άλλου μεγάλου Ιταλού ουμανιστή, του Φραγκίσκου Φιλέλφου, στον οποίο θα αναφερθούμε πιο κάτω³⁶².

Η επιτυχία που είχε η διδασκαλία του Μανουήλ Χρυσολωρά προς τους Ιταλούς ουμανιστές οφείλετο κυρίως στην απλοποίηση του τρόπου εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας. Το έργο του *Ἐρωτήματα* δείχνει καθαρά πόσο πιο εύκολη μπορεί να γίνει η κατανόηση της ελληνικής γραμματικής σε σχέση με τα ήδη προϋπάρχοντα γραμματικά εγχειρίδια, όπως εκείνο του Μοσχοπούλου³⁶³. Μεταφράστηκε σχεδόν αμέσως στα λατινικά και αποδόθηκε σε πιο αναλυτική μορφή από τον μαθητή του, Γουαρινό της Βερόνας, στις αρχές του 15ου αι.³⁶⁴. Έχοντας συνεπώς την εύνοια του καγκελαρίου Κολούτσιο και του αντιπροσώπου του στην Κωνσταντινούπολη Ιακώβου, ο Χρυσολωράς το 1396 δέχεται την πρόταση να μεταβεί στην Φλωρεντία και να διδάξει στο εκεί σπουδαστήριο έναντι ενός αξιοσεβάστου μισθού³⁶⁵. Περί το 1400 με αφορμή μια επιδημία πανώλης στην πόλη, ο Χρυσολωράς αφήνει την Φλωρεντία και μετοικίζει στην Παβία όπου διδάσκει εκεί για ένα σύντομο χρονικό διάστημα³⁶⁶. Σύμφωνα με τον Καθηγητή G. T. Dennis, ο πραγματικός λόγος της μετακινήσεως του Χρυσολωρά ήταν το ταξίδι του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου στη Δύση με σκοπό την αναζήτηση βοήθειας προς αντιμετώπιση της Οθωμανικής απειλής³⁶⁷. Το 1403

³⁶¹ Βλ. F. NOVATI, *Epistolario di Coluccio Salutati*, 3, 129-132 (επ. XVI προς Ιάκωβο Άγγελο ντα Σκαρπερία), εδώ 132. Αναφερόμενος στον Όμηρο, ζητά περγαμηνά χειρόγραφα με συγκεκριμένες παραμέτρους «*et Homerum grossis litteris in pergameno*»· βλ. επίσης WILSON, *Byzantium-Italy*, 8.

³⁶² Βλ. STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 161-162 και R. STEFEC, «Die griechische Bibliothek des Angelo Vadio da Rimini», *RHM* 54 (2012) 95-184, εδώ 108, υπ. 53.

³⁶³ Για τις διαφορές των διδακτικών εγχειριδίων γραμματικής βλ. κατωτ. κεφάλαιο Ε'.

³⁶⁴ Βλ. R. PROCTOR, *The printing of Greek in the fifteenth century* (Oxford, 1900) 34-35. Τυπώθηκε περί το 1471.

³⁶⁵ Βλ. A. GHERARDI, *Statuti dell' universita e dello studio fiorentino* (Florence, 1881) 365, 367-8, 370. Η πρόταση διδασκαλίας στη Φλωρεντία έγινε στις 28 Μαρτίου του 1396 και ο Μανουήλ έπρεπε να την αποδεχτεί μέχρι και την 1η Ιανουαρίου του επομένου έτους με ετήσιο μισθό 100 φιορίνια. Ωστόσο ο Χρυσολωράς πήγε στη Φλωρεντία στις 2 Φεβρουαρίου με αύξηση μισθού κατά 50 φλορίνια (συνολικά 150 φλορίνια) ετησίως για 5 χρόνια. Τον επόμενο χρόνο έλαβε ως μισθό 250 φλορίνια· βλ. επίσης WILSON, *Byzantium-Italy*, 9.

³⁶⁶ Βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Calecas*, 66 και G. CAMMELLI, *Manuele Crisolora*, 41, υπ. 1.

³⁶⁷ DENNIS, *Letters*, xxxvi.

βρίσκεται στη Βενετία μαζί με την υπόλοιπη βυζαντινή αντιπροσωπεία με σκοπό το ταξίδι της επιστροφής στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί τον συναντά ο Ιταλός ουμανιστής Γουαρινός Ουερωναίος (Guarino da Verona), ο οποίος επιθυμεί να μαθητεύσει κοντά του και να τον ακολουθήσει στην Πόλη³⁶⁸. Έτσι λίγο μετά την αναχώρηση του Χρυσολωρά, ο Ιταλός λόγιος και μελλοντικός μαθητής του ξεκινάει το ταξίδι του για τη βυζαντινή πρωτεύουσα³⁶⁹.

Ο Γουαρινός φαίνεται να έδωσε βάρος στην κατάρτισή του κυρίως στη γραμματική³⁷⁰ και τη ρητορική³⁷¹. Ωστόσο, οι διπλωματικές υποχρεώσεις του Μανουήλ και οι συνεχείς του μετακινήσεις³⁷² είχαν ως αποτέλεσμα να αναγκαστεί να εμπιστευτεί τη διδασκαλία του Ιταλού μαθητή του στον ανιψιό του Ιωάννη Χρυσολωρά³⁷³. Όσο ήταν στην Κωνσταντινούπολη, ο Γουαρινός φαίνεται να διέμενε στο σπίτι του Χρυσολωρά, το οποίο και περιγράφει με την όμορφη αυλή και τα κυπαρίσσια³⁷⁴, ενώ αποκτά στενές σχέσεις με τον

³⁶⁸ Βλ. SABBADINI, *La scuola e gli studi di Guarino Guarini Veronese* (Catania, 1896) 15-16. Η επαφή με τον Χρυσολωρά έμελλε να αλλάξει άρδην την πορεία της ζωής του. Η συγγραφή του έργου *Chrysolorina* που περιλαμβάνει τη συλλογή της αλληλογραφίας των δύο λογίων, αποτελεί δείγμα ευγνωμοσύνης του Ιταλού λογίου προς τον μεγάλο του διδάσκαλο· βλ. επίσης WILSON, *Byzantium-Italy*, 12 και CAMMELLI, *Manuele Crisolora*, 123.

³⁶⁹ Σχετικά με το ταξίδι των δύο από την Βενετία στην Κωνσταντινούπολη έχουν εκφραστεί διαφορετικές απόψεις. Ο Sabbadini αναφέρει ότι Μανουήλ και Γουαρινός συνταξίδεψαν μαζί επιστρέφοντας στην πρωτεύουσα, βλ. SABBADINI, *La scuola*, ό.π., 10-11. Ωστόσο στις επιστολές του Γουαρινού (Epistolario III, 5) ο *magister Guarinus de Guarinis* εμφανίζεται ως μάρτυρας σε Βενετικό έγγραφο στις 21 Αυγούστου του 1403, βλ. E. BERTANZA, - G. DELLA SANTA Maestri, *scuole e scolari in Venezia fino al 1500* (Venice, 1907) 245 [*Documenti per la storia della cultura in Venezia*]. Επιπρόσθετα, ο Γουαρινός αναφέρει ότι πήγε στην Κωνσταντινούπολη με τις συμβουλές και τη χορηγία του Paolo Zane (Epistolario II. 758. 25-33 - 873.14-19). Συνεπώς ο Ιταλός ουμανιστής φαίνεται να ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη λίγο μετά το Χρυσολωρά και όχι μαζί του· βλ. επίσης I. THOMSON, «Manuel Chrysolora and the Early Italian Renaissance», *GRBS* 7 (1966) 69, σπ. 23.

³⁷⁰ Εκτός από το προαναφερθέν γραμματικό έργο των *Ερωτημάτων*, ο Γουαρινός, σύμφωνα με τον υιό του Βαπτιστή, έδινε ιδιαίτερη σημασία στην εξέταση της γραμματικής από τους μαθητές του μέσω προφορικών ερωτήσεων κατανόησης. Το πρόγραμμα διδασκαλίας του συνεχιζόταν με τον Όμηρο και τα έργα της κλασσικής τραγωδίας και κωμωδίας. Βλ. E. GARIN (εκδ.), *De ordine docendi του Batista Guarino*, [Flo I pensiero pedagogico dell'Umanesimo rence] (1958) 450-53 και WILSON, *Byzantium-Italy*, 10.

³⁷¹ Βλ. M. BAXANDALL, *JWCI* 28 (1965) 191. Οι ρητορικές του ικανότητες φαίνονται μέσα τις ρητορικές του εκφράσεις για τη λίμνη Γκάρτα κοντά στη Βερόνα αλλά και για τη βάση ενός μελανοδοχείου. Βλ. επίσης ΤΟΥ ΔΙΔΙΟΥ, *Giotto and the Orators* (Oxford 1971) 78-96 και WILSON, *Byzantium-Italy*, 12.

³⁷² Βλ. CAMMELLI, *Manuele Crisolora*, 140-142. Τον Δεκέμβριο του 1404 βρισκόταν στη Βενετία και το 1405 επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη. Πριν τον Ιανουάριο του 1406 ξαναταξίδεψε στην Ιταλία και το ίδιο έτος επέστρεψε πάλι πίσω, βλ. επίσης I. THOMSON, «Manuel Chrysolora and the Early Italian Renaissance», *GRBS* 7 (1966) 69, σπ. 25.

³⁷³ Για την ταύτιση του Ιωάννη Χρυσολωρά ως ανιψιού του Μανουήλ βλ. επ. αρ. 56 του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου προς τον Μανουήλ Χρυσολωρά, έκδ. DENNIS, *Letters*, 158-160.

³⁷⁴ DENNIS, *Letters*, xliv.

Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο³⁷⁵ εκτελώντας χρέη διερμηνέα και μεταφραστή³⁷⁶.

Με την επιστροφή του στη Δύση, ο Ιταλός λόγιος πήρε μαζί του ένα ικανοποιητικό αριθμό κωδίκων. Στη σύντομη βιογραφία του Χρυσολωρά από τον Pontico Virtunio, που συμπεριλήφθηκε στην έκδοση των *Ερωτημάτων* του βυζαντινού λογίου του 1501 στο Reggio Emilia, ο Pontico αναφέρει ότι κατά την επιστροφή του από την Κωνσταντινούπολη, ο Γουαρίνο ανέβασε στο καράβι δύο σεντούκια με βιβλία. Δυστυχώς, το ένα χάθηκε στη θάλασσα κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, γεγονός που απέφευγε τέτοια στεναχώρια στον Ιταλό λόγιο ώστε να λευκανθούν τα μαλλιά του μέσα σ' ένα βράδυ³⁷⁷. Αν και πιθανόν το συγκεκριμένο περιστατικό είναι αμφίβολο, γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι κατά το ταξίδι της επιστροφής είχε μαζί του τουλάχιστον δύο κώδικες. Ο πρώτος είναι ο *Vat. pal. gr. 116* του 14ου αι. με περιεχόμενο τα *Ερωτήματα* του Χρυσολωρά, όπως επίσης και την Αριστοφανική τριάδα κωμωδιών (*Πλούτος* [f. 25r], *Νεφέλες* [f. 59v] και *Βάτραχοι* [f. 101r]) με τον βίο του συγγραφέα με παρασελίδια σχόλια και διάστιχες γλωσσές. Στο τέλος του κώδικα προστέθηκαν τρία αινίγματα σε ιαμβικό μέτρο (f. 141r)³⁷⁸. Αντιγραφέας μέρους του κώδικα (ff. 1r-101r) υπήρξε κάποιος Αλέξιος (βλ. f. 101r: *ὦ χριστέ, βοήθει μοι τῶ σῶ δούλω Ἀλεξίῳ τῶ ἁμαρτωλῶ*),³⁷⁹ ενώ τα υπόλοιπα φύλλα του κώδικα φαίνεται να προέρχονται από μεταγενέστερο χέρι. Το συγκεκριμένο χειρόγραφο φαίνεται να αποτέλεσε διδακτικό εγχειρίδιο³⁸⁰ για τον Γουαρίνο, ο οποίος, όχι μόνο πρόσθεσε πλείστα

³⁷⁵ βλ. ανωτ. κεφάλαιο Α'.

³⁷⁶ Βλ. MM, *Acta* II, 34, 152-3. Έκανε τη λατινική μετάφραση της Βυζαντινο-Βενετικής συνθήκης στις 22 Μαΐου του 1406. Υπέγραψε το κείμενο ως «*Ego Guarinus de Guarinis de Verona, imperiali auctoritate notarius et cancellarius prefati domini ambassatoris et curie Venetorum in constantinopoli*». βλ. επίσης DÖLGER, *Kaiserregesten*, 3311, 93. Φωτογραφία του εγγράφου ανατυπώθηκε στο έργο του BARKER, *Manuel II Palaeologus*, 258-59.

³⁷⁷ SABBADINI, *La scuola e gli studi*, 13. Η συγκεκριμένη βιογραφία συμπεριλήφθηκε στην έκδοση της Φερράρας (1509) και της Βενετίας (1512 και 1517). Βλ. επίσης CAMMELLI, *I Dotti Bizantini e le Origini dell'Umanesimo, I: Manuele Crisolora* (Florence, 1941) 83, n. 1 και WILSON, *Byzantium-Italy*, 169. Ο Sabbadini διέψευσε την ιστορία λεύκανσης της κόμης του Γουαρινού, υποστηρίζοντας ότι κάτι τέτοιο συνέβη περί το 1416, βλ. SABBADINI *Guarino Epistolario*, ό.π., I, 42 (Επ. 59).

³⁷⁸ Για την έκδοση των αινιγμάτων βλ. S. BETA, «“You possess me, you bring me with you, I am a part of you”: a new Byzantine riddle in the Pal. gr. 116», *BZ* 107/1 (2014) 37-50.

³⁷⁹ Βλ. VG 14. Πιθανόν να ταυτίζεται με τον Αλέξιο αμαρτωλό ιερέα και ξένο του 14ου αι., αντιγραφέα του κώδ. *Vat. gr. 464* που φέρει στο φύλλο 166ν το σημείωμα: «*Τέλο(ς) ἔλα(βεν) τὸ παρ(όν) οὐτ(ο) βιβλίον ἐν μνηι ἀγούστῳ ἐπὶ περιπ(α)το(ῦν)το(ς) ἰνδίκτ(ο)υ τῆς (κενὸ 4 γραμμῶν) ἔτος ἄγοντ(ος) ἑξάκις χιλιάδ(ας) κ(αί) δὺς τετρακ(ῶς) ἑξήκοντ(α) συν ζ', ἡμέ(ρα) ἐ' τὸ τέλος(ς) ἐγγεγόνει: ἐγρά(φη) (δὲ) ἐν ἐμοῦ ἱερέ(ως) Ἀλεξί(ου) τοῦ ἁμαρτωλοῦ (καί) ξένου*».

³⁸⁰ Η χρήση του κώδικα ως διδακτικό εγχειρίδιο επιβεβαιώνεται από το επίγραμμα ενός παλαιότερου μαθητή (ίσως και από το χέρι του ίδιου Γουαρινού μετά την μερική εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας) στη μέση του φύλλου 141r: «*τῶ πάνσοφε χρῦσόστομῳ φωστῆρ τῆς οἰκουμέν(ης) | καὶ διδάσκαλε τῶν ὄλων μαθημάτων συ (sic) | μὲν (sic) φύλαττε τὸν νοῦν (καί) τὴν καρδίαν συ (sic) |*

όσα επεξηγηματικά λατινικά σχόλια στις ώες, αλλά και το σημείωμα για τη χρονολογία απόκτησης του κώδικα από τον ίδιο (1406): *Aristophaneos (sic) liber mei Guarini emptus Const(antinopoli) anno ab incarnatione Domini MCCCCVI die p^o Martii*³⁸¹. Ο δεύτερος κώδικας είναι ένα Λεξικό της Σούδας το οποίο λανθάνει. Ωστόσο, πρόλαβε και αντεγράφη στον κώδ. *Laur. Plut. 51,1* από τον Πέτρο Κρητικό στη Μάντοβα περί τα 1422. Παράλληλα, πιθανόν να ταυτίζεται με το αντικείμενο αρ. 52 του καταλόγου Dupuy που εκδόθηκε από τον Omont με την περιγραφή *Suidas Rhodi Guarino emptum, sed ita velustate confectum ut multis in locis legi non possit*. Συγκεκριμένα, περί τα 1892 ο Henry Omont εντόπισε στα φύλλα 254r-255r του κώδικα *Dupuy BNF 651* και εξέδωσε ένα κατάλογο 54 κωδίκων οι οποίοι πιθανόν να βρίσκονταν στην κατοχή του Βαπτιστή, υιού του Γουαρινού, υπό τον τίτλο *Index librorum manu descriptorum qui in bibliotheca Bapt. Guarini Veronensis reperti sunt et nunc Ferrariae adservantur*. Το χειρόγραφο με αρ. 50 του συγκεκριμένου καταλόγου περιλαμβάνει ελληνικό λεξικό και χρονολογείται περί τα 1440, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση ότι μέρος των συγκεκριμένων κωδίκων ανήκαν και στη συλλογή του πατέρα του, Γουαρινού³⁸².

Στην κατοχή του βρισκόταν ο πολύτιμος περγαμηνός κώδικας *Ambros. gr. C. 126 inf. (Martini-Bassi 859)* ο οποίος χρονολογείται στα τέλη του 13ου αι. και περιλαμβάνει αποκλειστικά έργα του Πλουτάρχου (*Βίοι παράλληλοι κ.ά.*)³⁸³. Η σημαντικότητα του έγκειται στο γεγονός ότι μας παραδίδει ολοκληρωμένα τα *Ηθικά* του Πλουτάρχου 1 έως 69 και φαίνεται να προέρχεται από το βιβλιογραφικό εργαστήριο του Μαξίμου Πλανούδη. Σύμφωνα με τον Turyn, αντεγράφη την περίοδο 1294-95 από περίπου 10 χέρια μεταξύ των οποίων και εκείνα του Μαξίμου Πλανούδη και του μαθητή του Ιωάννη Ζαρίδη. Ο μεγάλος

μον (*sic*) λάμπρυνον τὴν γλώττα (καὶ) τὰ χεῖλη εἰς τὸ ἴμνεϊ(ν) καὶ) μανθάνειν, τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα».

³⁸¹ STEVENSON, *Palatini gr.*, 55· βλ. επίσης PALAU, *Learning Greek*, 222-223. Ανατύπωση φύλλου του κώδικα βρίσκεται στο έργο A. ROLLO, *Gli erotemata tra Crisolora e Guarino*, [Percorsi dei classici 21] (Messina, 2012) V(πίν. LVII).

³⁸² Βλ. O. I. THOMSON, «Some notes on the contents of Guarino's Library», *Renaissance Quarterly* 29 (1976) 169-178. Νεώτερες έρευνες έδειξαν ότι πιθανόν να πρόκειται για κώδικες που είχε στην κατοχή του ο Γουαρινός στα τέλη της ζωής του. Για το χειρόγραφο αρ. 50 του καταλόγου του Βαπτιστή βλ. A. ROLLO, «Study Tools in the Humanist Greek School: Preliminary Observations on Greek-Latin Lexica», *Ciccolella - Silvano (eds.), Teachers, Students, & Schools of Greek in the Renaissance* (Leiden/Boston, 2017) 26-53, εδών 28-29.

³⁸³ MARTINI-BASSI II, 954-956. Για τον κώδικα βλ. επίσης F. VENDRUSCOLO, «La 'Recensione θ' dei Moralia: Plutarco edito da Demetrios Triklinios?», *Bollettino dei classici* 13 (1992) 59-106, εδών 62· E. GAMILLSCHEG, «Autoren und Kopisten. Bemerkungen zu Autographen byzantinischer Autoren», *JÖB* 31 (1981) 379-394, εδών 391 υπ. 38· G. DE GREGORIO, «Filone Alessandrino tra Massimo Planude e Giorgio Bulloles. A proposito dei codici Vindob. Suppl. gr. 50, Vat. Urb. gr. 125 e Laur. Plut. 10, 23», *Handschriften- und Textforschung heute. Zur Überlieferung der griechischen Literatur. Festschrift für Dieter Harlfinger aus Anlass seines 70. Geburtstages*, Serta Graeca, Ludwig Reichert, (Wiesbaden, 2014) 177-230, εδών σελ. 184 / υπ. 23.

μελετητής συνεχίζει αναφέροντας ότι το συγκεκριμένο χειρόγραφο αποτελεί προϊόν της έκκλησης του Πλανούδη προς τον στρατηγό Φιλανθρωπινό, ώστε ο τελευταίος να αποστείλει στο βυζαντινό λόγιο περγαμηνές από την τουρκική λεία με σκοπό την αντιγραφή του Πλουτάρχου³⁸⁴. Ο Γκουαρίνο φαίνεται να απέκτησε τον κώδικα στις αρχές του 15ου αι. και να πρόσθεσε διάφορα παρασελίδια σχόλια του στις ώες³⁸⁵. Στην κατοχή του βρέθηκε και ο κώδ. *Par. gr. 2772* των αρχών του 15ου αι. που περιέχει Ησιόδου *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* με σχόλια του Μανουήλ Μοσχοπούλου, τρεις επιστολές του Λιβανίου, τα έργα του Ησιόδου *ἀσπίς του Ἡρακλέους (scutum Herculis)* με σχόλια (f. 45r) και τη *Θεογονία* με σχόλια (f. 65r), όπως επίσης και εξήγηση ανωνύμου στα αλληγορικά της *Θεογονίας* του Ησιόδου (f. 104r) και *Orbis descriptio* του Διονυσίου Αλεξανδρέως με προλεγόμενα και σχόλια του Δημητρίου Λαμψακηνού (f. 113r)³⁸⁶.

Ιδιαίτερο υπήρξε το ενδιαφέρον του Ιταλού λογίου για τον Ξενοφώντα, έργα του οποίου βρίσκονται σε 4 κώδικες που είχε στην κατοχή του. Ο περγαμηνός, με πρόσθετα χαρτώα φύλλα στην αρχή και το τέλος, κώδικας του *Erlangen, UB, A 1* του 10ου αι. με το έργο του Ξενοφώντα *Institutio Cyri / Κύρου Παιδεία* φαίνεται να κατέληξε στη βιβλιοθήκη του υιού του Μπατίστα, σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο Πr: «*† ἦνπερ ἐγὼ βίβλον κλεινοῦ παῖς δῶκα γαρίνου | βαπτιστῆς φαιδρῶ ξένιον λάβε, φέρτατε, θυμῶ | μικρὸν μὲν, σφοδροῦ δὲ πάτερ μέγα τέκμαρ ἔρωτος, | μνήμα δ' ἐμῆς μόνιμον φιλίας μαλ' ἀμύμονος ἔστω*»³⁸⁷. Παράλληλα, οι περγαμηνοί κώδικες του *Wolfenbüttel 71.19 Aug. 2*³⁸⁸ και της βιβλιοθήκης *Herzog August. 2° 56.22 (Heinemann 3616)*³⁸⁹ που περιλαμβάνουν έργα του Ξενοφώντος και χρονολογούνται τον 15ο αι., φέρουν το πανομοιότυπο

³⁸⁴ TURYN, *Dated Greek Manuscripts - Italy*, 81-87· βλ. επίσης CONSTANTINIDES, *Education*, 74, 85, 88 (υπ. 145), 140.

³⁸⁵ F. STOK, «Guarino lettore dei Moralia di Plutarco», *Studi Umanistici Piceni XXXIII* (2013) 98· βλ. επίσης A. ROLLO, «Codici greci di Guarino Veronese», *SMU 2* (2004) 333-337 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ «Per la storia del Plutarco Ambrosiano (C 126 inf.)», *Bonanno (a cura di), Parallela*, 95-129.

³⁸⁶ Βλ. OMONI, *Catalogue*, III, 38. Αντιγραφέας του κώδικα υπήρξε κάποιος ονόματι Ιωάννης (RGK II 273). Σημειώματα από το χέρι του Γουαρινού βρίσκονται στα φύλλα Cr και 165v, βλ. A.T., MARTINELLI - A. BRAVO GARCIA, «Il codice Milano, Biblioteca Ambrosiana B 75 sup. (gr. 104) e l'evoluzione della scrittura di Giovanni Scutariota», *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting. Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography (Madrid-Salamanca, 15-20 September 2008)*, [Bibliologia 31], (Brepols-Turnhout 2010) 171-186, 769-773, εδώ σελ. 183 και A. ROLLO, «Dalla biblioteca di Guarino a quella di Francesco Barbaro», *SMU 3* (2005) 9-27, εδώ 21, υπ. 3.

³⁸⁷ H. THURN, - O. STÄHLIN, *Die griechischen Handschriften der Universitätsbibliothek Erlangen* (Wiesbaden, 1980) 17· βλ. επίσης M. BANDINI - A. BRAVO GARCIA, «La 'Ciropedia' tra Guarino e Vittorino. Note su alcuni codici», *The Legacy of Bernard de Montfaucon*, ό.π., 440.

³⁸⁸ HEINEMANN, *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel*, II, (Wolfenbüttel, 1900) 370-371· βλ. επίσης G. MERCATI, *Scritti d'Isidoro il cardinale Ruteno e codici a lui appartenuti che si conervano nella Biblioteca Apostolica Vaticana* (Citta del Vaticano, 1926) 100.

³⁸⁹ HEINEMANN, *Die Handschriften*, ό.π., I 86.

κτητορικό σημείωμα: τοῦ Γουαρίνου τοῦ οὐερωναίου. Μέρος του τελευταίου κώδικα φαίνεται να αντεγράφη από τον Γηράρδο της Πάτρας³⁹⁰ ενώ, εκτός από τα σημειώματα του Γουαρινού στα φύλλα 6r, 14v, 26r και το κτητορικό σημείωμα στο φύλλο Ir³⁹¹, φαίνεται να προστέθηκαν σημειώματα στα φύλλα 6r και 47r από τον Gian Pietro da Lucca³⁹².

Ιδιαίτερη μνεία χρήζει ο κώδ. *Laur. Conv. Soppr. 112*, με τα έργα του Ξενοφώντος *Οικονομικός* (f. 1r), *Κύρου Παιδεία* (f. 22r) και *Ανάβασις* (f. 135r) όπως επίσης και *Τέρων* (f. 210r), ο οποίος αποδεικνύει τη σχέση του Γουαρινού με την Κωνσταντινούπολη και τους εκεί λογίους ακόμη και μετά την επιστροφή του στην Ιταλία. Το ενδιαφέρον έγκειται στον αντιγραφέα του κώδικα καρδινάλιο Ισίδωρο³⁹³ και την ταύτιση του συγκεκριμένου *Laurentianus* με το χειρόγραφο του Ξενοφώντα, για το οποίο γίνεται αναφορά στη μεταξύ Γουαρινού και Ισίδωρου αλληλογραφία³⁹⁴. Αποτελεί μέρος μιας ομάδας κωδίκων, οι οποίοι αντεγράφησαν από τον Ισίδωρο για λογαριασμό του Ιταλού ουμανιστή από το 1410 και έπειτα. Σε αυτή την ομάδα συγκαταλέγεται ο περγαμηνός κώδ. *Ambros. gr. E 111 sup. (Martini-Bassi 314)*³⁹⁵, όπως επίσης και ο κώδ. του *Wolfenbüttel Herzog August. 2° 86.07*. Ο τελευταίος περιλαμβάνει αποκλειστικά έργα του Λουκιανού³⁹⁶ και στο φύλλο 237v φέρει το κτητορικό σημείωμα: «λουκιανός τοῦ γουαρίνου τοῦ

³⁹⁰ Βλ. D. SPERANZI, «Codici greci appartenuti a Francesco Filelfo nella biblioteca di Iano Laskaris», *Segno e Testo* 3 (2005), 467-496, εδῶ 474, σπ. 22· G. WILSON, «A Puzzle in Stemmatic Theory Solved», *RHT* 4 (1974) 139-142, εδῶ 140· J. DE KEYSER - D. SPERANZI, «Gli 'Epistolographi Graeci' di Francesco Filelfo», *Byz.* 81, (2011) 177-206, εδῶ 194-195.

³⁹¹ Βλ. P. ELEUTERI, «Francesco Filelfo copista e possessore di codici greci», *Paleografia e codicologia greca. Atti del II Colloquio internazionale de paleografia greca* (Berlin-Wolfenbuttel, 17-21 October 1983) a cure di Harlfinger F., & Prato, C., con la collaborazione di M. D'Agostino e A. Doda (Allesandria 1991) 163-179, εδῶ 179· βλ. επίσης HARLFINGER, *Griechische Handschriften un Aldinen* (Wolfenbuttel, 1978), 19, 59-60 και πιν. 20.

³⁹² SPERANZI, «Codici greci appartenuti», ό.π., 475, σπ. 27· για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. επίσης M. PONTONE, *Ambrogio Traversari monaco e umanista: fra scrittura latina e scrittura greca*, *Miscellanea - Istituto Mazionale di studi sul Rinascimento* 4, Savigliano, Nino Aragno (2010) 4, σπ. 14 και ELEUTERI, «Francesco Filelfo», ό.π., 179.

³⁹³ BANDINI - BRAVO GARCIA, «La 'Ciropedia'», ό.π., 439· βλ. επίσης B.L. FONKIČ, - F.B. POLJAKOV, «Ein Unbekanntes Autograph des Metropolitens Isidoros von Kiev», *BZ* 82 (1989) 96-101, εδῶ 97 και A. BRAVO GARCIA - I. PÉREZ MARTÍN, «El Escorialensis T. III. 4: Un códice con las obras de Demetrio Crisoloras copiado por Josafat de Hodegos y Esteban de Midia», *Segno e Testo*, 3 (2005) 439-466, εδῶ 462 σπ. 81.

³⁹⁴ GUARINO, *Epist.* 930A.

³⁹⁵ MARTINI-BASSI, *Catalogo* I, 360-361. Για τον αντιγραφέα και το παλαιότερο κτήτωρα του κώδικα βλ. E. ELIA, «Un restauro di erudito: Isidoro di Kiev e il codice Peyron 11 della Biblioteca Nazionale Universitaria di Torino», *Medioevo greco* 12 (2012), 71-85, εδῶ 85 και A. ROLLO, «Dalla biblioteca di Guarino a quella di Francesco Barbaro», *SMU* 3 (2005) 9-27, εδῶ 16-18.

³⁹⁶ HEINEMANN, *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbuttel*, v. IV, (Wolfenbuttel, 1900) 102-105.

οὐερωναίου»³⁹⁷, πανομοιότυπο με εκείνα των προαναφερθέντων στους κώδ. *Herzog August*. 2° 56.22 (*Heinemann* 3616) και *Wolfenbüttel* 71.19 *Aug*. 2^o³⁹⁸.

Μέχρι και το τέλος της ζωής του, ο Γουαρινός δεν σταμάτησε να αναζητεί και να συλλέγει κώδικες, πρωτίστως με κοσμικό περιεχόμενο ιδιαίτερα υψηλής ποιότητας³⁹⁹. Ο Antonio Beccadelli του έστειλε ένα κώδικα με έργα του Ηροδότου περί το 1427⁴⁰⁰, ενώ στην κατοχή του βρέθηκε και ένα χειρόγραφο με πραγματείες του Μεγάλου Βασιλείου το 1438⁴⁰¹. Μέσα από τις επιστολές του, ο Ιταλός λόγιος φαίνεται να γνώριζε τον Διογένη Λαέρτιο⁴⁰², ενώ ένας κώδικας του χρησιμοποιήθηκε για τη λατινική μετάφραση των έργων του Λαερτίου από τον Ambrogio Traversarii⁴⁰³.

Η περίπτωση του Γουαρινού και η δραστηριότητά του στην Ανατολή κοντά σε Βυζαντινούς διδασκάλους φαίνεται να επηρέασε αρκετούς Ιταλούς λογίους με ένα εξ αυτών να ακολουθεί πιστά το παράδειγμά του. Πρόκειται για τον πολύ καλό του φίλο Φραγκίσκο Φίλελφο (1398-1481), ο οποίος ταξιδεύει στην Κωνσταντινούπολη περί το 1419, όπου και γίνεται μέτοχος της ελληνικής παιδείας. Σε μεταγενέστερη επιστολή προς τον Γουαρινό (1451), ο Φραγκίσκος κάνει αναφορά στη βαθιά φιλία τους, η οποία, απαντάται σε ανθρώπους που είχαν κοινούς δασκάλους και διδάχτηκαν κοινά μαθήματα⁴⁰⁴. Πράγματι, μαθητεύει κοντά στον Ιωάννη Χρυσολωρά⁴⁰⁵ και διαμένει στην οικία του, όπως ο Γουαρινός μερικά χρόνια πιο πριν⁴⁰⁶. Παράλληλα, αποκτά σχέσεις με την αυτοκρατορική αυλή και στα 1424 κατέχει την θέση του γραφέα και συμβούλου του Αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγου⁴⁰⁷. Ωστόσο, ο Φίλελφος προχωράει ένα επιπλέον βήμα και αποκτά στενότερες επαφές με την οικογένεια του διδασκάλου του. Νυμφεύεται την δεκατετράχρονη τότε κόρη του Ιωάννη, Θεοδώρα Χρυσολωρίνα Ντόρια, και γίνεται μέλος της επιφανούς οικογενείας με τις ευλογίες του ιδίου του Αυτοκράτορα⁴⁰⁸. Ο γάμος πιθανόν να τελέστηκε λίγο

³⁹⁷ HARLFINGER, *Griechische Handschriften und Aldinen* (Wolfenbüttel, 1978), 49-52, εδώ 51.

³⁹⁸ Ο Καρδινάλιος Ισιδώρος αντέγραψε τα φύλλα 1r-182v και 231r-234r του κώδικα.

³⁹⁹ Τα περισσότερα χειρόγραφα που είχε στην κατοχή του ήταν ευμεγέθεις περγαμηνό κώδικες.

⁴⁰⁰ GUARINO, *Epist.* 391, 22.

⁴⁰¹ GUARINO, *Epist.* 724· βλ. I. Thomson, *Renaissance Quartetly* 29 (1976), 171, υπ. 15.

⁴⁰² Κάνει αναφορά σε αυτόν τουλάχιστον σε 4 επιστολές που χρονολογούνται από το 1408 μέχρι και το 1430 (Επ. 4, 101/ 17, 371 / 59, 89-90 / 208, 10), πβλ. I. Thomson, *Renaissance Quartetly* 29 (1976) 169-178, εδώ 173.

⁴⁰³ L. MEHUS - P. CANNETO (ed.), *Traversarii Epistulae* (1759) VI, 12, 14, 23.

⁴⁰⁴ L. AGOSTINELLI, *Lettere di Francesco Filelfo volgarizzate dal greco ... su la pubblicazione del Prof. Emilio Legrand* (Tolentino, 1899) επ. 28.

⁴⁰⁵ Ο Φίλελφος κατέφυγε στον Ιωάννη Χρυσολωρά μετά τον θάνατο του θείου του, ο οποίος απεβίωσε περί τα 1415.

⁴⁰⁶ βλ. ανωτ. σελ. 103-104.

⁴⁰⁷ PALAU, *Learning Greek*, 224.

⁴⁰⁸ Βλ. CARLO DE' ROSMINI, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino del Cavaliere*, v. I (Milano, 1808) 15: «Cerco il Filelfo questa bella giovinetta che appena compiuti avea i 14 anni in consorte, ed essa non fu crudele ai sospiri di

πριν από τον θάνατο του Ιωάννη Χρυσολωρά το 1422⁴⁰⁹. Η υπόθεση της συγκεκριμένης χρονολόγησης του θανάτου του Χρυσολωρά μπορεί να ενισχυθεί εάν λάβουμε υπόψη το σημείωμα στο φύλλο 8v του κώδ. *Laur. Plut.* 32,16, στο οποίο ο νέος κάτοχος Φραγκίσκος Φιλέλφος αναφέρει ότι απέκτησε το χειρόγραφο από τη γυναίκα του Χρυσολωρά στις 4 Ιανουαρίου του 1423: «Φραγκίσκου Φιλέλφου *Francisci Philelfi*. | Φραγκίσκου Φιλέλφου *Francisci Philelfi*. | *Emptus Constantinopoli* ἀπὸ τῆς (ἡ λέξη μεθίσου [sic!]) προστέθηκε αργότερα ἀπὸ πάνω) γυναικὸς | *viri clarissimi Johannis Chrysolorae sub | anno M^oCCCC^oXXIII^o. pridie Nonas Januarias*». Ο Ιωάννης φαίνεται ότι είχε ήδη πεθάνει. Ο κώδικας χρονολογείται τον 13ο αι. και περιλαμβάνει μεταξύ άλλων Θεοκρίτου *Ειδύλλια* με διάστιχες γλῶσσες, τα έργα του Ησιόδου, Οππιανού *κυνηγικά* και *άλιευτικά*, αλλά και πραγματείες του Γρηγορίου Ναζιανζηνού⁴¹⁰. Αντιγραφέας του χειρογράφου υπήρξε ο ίδιος ο Μάξιμος Πλανούδης, ο οποίος στο σημείωμα του κώδικα αναφέρει ότι ολοκλήρωσε την αντιγραφή μεταξύ 1280-83, χρονολογία κατά την οποία εκάρη μοναχός λαμβάνοντας το όνομα Μάξιμος αντί του βαπτιστικού του ονόματος Μανουήλ⁴¹¹. Πιθανόν να κατέληξε μαζί με τους υπόλοιπους κώδικες του μεγάλου βυζαντινού λογίου στη βιβλιοθήκη της μονής της Χώρας πριν περάσει στην κατοχή του Χρυσολωρά⁴¹². Σε συνάρτηση με τον προαναφερθέντα κώδικα, ο Φιλέλφος είχε στην κατοχή του και τον κώδικα *Ambros. gr. E 8 sup.* (*Martini-Bassi*, 269), ο οποίος πιθανόν επίσης να βρισκόταν στη

lui, e il Padre di lei che amava il discepolo suo ai voti acconsenti d'amendue. i quali coronati furono dall'assenso dell'imperatore di cui l'amabil Teodora era parente».

⁴⁰⁹ Η υπόθεση θανάτου του Ιωάννη Χρυσολωρά το 1422 υποστηρίζεται από τον TH. GANCHOU, «*Les ultimae voluntates de Manuel et Iôannès Chrysolôras et le séjour de Francesco Filelfo à Constantinople*», *Byzantinistica. Rivista di studi bizantini e slavi* 7 (2005) 195-285.

⁴¹⁰ BANDINI II, 140-146· βλ. επίσης T. MARTÍNEZ MANZANO, *Constantino Láscaris. Semblanza de un humanista bizantino*, [Nueva Roma 7] Consejo superior de investigaciones científicas (Madrid, 1998) 11 όπου αναφέρεται ότι το έργο των *ἀργοναυτικῶν* του συγκεκριμένου κώδικα αποτέλεσε το πρότυπο για την αντιγραφή τους στον κώδ. *Matr. gr.* 4691.

⁴¹¹ Βλ. BANDINI II 141:

*Είληφε καλῶς ἡ βίβλος αὐτῆ πέρας
τοῦ πρὶν Μανουήλ, ἀρτίως δὲ Μαξίμου
Θεὸν βοηθὸν τῆδε συγκεκτημένου.*

Στο φύλλο 296r υπάρχει η χρονολογία: «*Μηνὶ Σεπτεμβρίῳ α'. ἰν. θ'. ἔτους ,ςψπθ'*»· βλ. επίσης BERNABÒ, *Voci dell'Oriente*, 44. Συνολικά το χειρόγραφο φαίνεται να αντεγράφη από 8 χέρια με τον βυζαντινό λόγο να έχει κυρίως ρόλο επόπτη και εκδότη του έργου, βλ. TURYN, *Dated Greek Manuscripts - Italy*, 28-29. Σχετικά με την κουρά του Πλανούδη βλ. CONSTANTINIDES, *Education* 68.

⁴¹² BIANCONI, «*La biblioteca di Cora*», ό.π., 437, υπ. 109. Βλ. επίσης BERNABO, *Voci dell'Oriente*, 44· μετά τον Φιλέλφο κατέληξε διαδοχικά στις προσωπικές βιβλιοθήκες των Άγγελου Πολιτζιάνου και Ιανού Λασκάρεως, οι οποίοι πρόσθεσαν πολλά σημειώματα στις ώες, κυρίως, στο έργο των *Διονυσιακῶν* (μεταξύ άλλων στα φύλλα 48v, 53r-v, 114v, 139v, 168v).

βιβλιοθήκη του πενθερού του. Στην άνω ώα του φύλλου 178r απαντάνται η μονοκονδυλιά του ονόματος *Ιωάννης*, αναφερόμενη ίσως στο Χρυσολωρά⁴¹³.

Από τη βιβλιοθήκη της μονής της Χώρας, ο Ιταλός λόγιος φαίνεται να απέκτησε και τον περγαμηνό⁴¹⁴ κώδ. *Vat. Barb. gr. 182* του 14ου αι. με τα *Ἠθικά (moralia)* του Πλουτάρχου⁴¹⁵. Η ερευνήτρια I. Pérez Martín εντόπισε στο φύλλο 391r σημειώματα από το χέρι του Νικηφόρου Γρηγορά, μαθητή του ανακαινιστή της μονής της Χώρας Θεοδώρου Μετοχίτη και πιθανόν βιβλιοθηκαρίου της μονής⁴¹⁶.

Με τον θάνατο του Ιωάννη Χρυσολωρά, ο Φίλελφος αναζητά νέο διδάσκαλο και τον βρίσκει στο πρόσωπο του Γεωργίου Χρυσοκόκη, διακόνου και αντιγραφέα χειρογράφων στον *Ξενώνα τοῦ Κράλη*⁴¹⁷. Η επαφή με τον εν λόγω λόγιο πρέπει να είχε γίνει όσο ζούσε ακόμη ο πενθερός του Ιταλού λογίου. Ο κώδ. *Caesenas, Malatest. Plut. D. XXVII 1*, που περιέχει έργα του Δημοσθένη, βρισκόταν από το 1412 στην προσωπική βιβλιοθήκη του Ιωάννη Χρυσολωρά. Ωστόσο, σύμφωνα με σημείωμα στο φύλλο 16v βρέθηκε στην κατοχή αγνώστου μαθητή ρητορικής, ο οποίος διδάχτηκε το αντικείμενο από τον διάκονο Λέοντα Ατράπη. Ο τελευταίος υπήρξε αντιγραφέας χειρογράφων και διδάσκαλος στον *Ξενώνα τοῦ Κράλη*⁴¹⁸. Ο Χρυσοκόκης εκτός από διδάσκαλος παρουσιάζεται και

⁴¹³ Βλ. MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 297-298. Η κατοχή του κώδικα από τον Φίλελφο μαρτυρείται στο έργο SPERANZI, «Codici greci appartenuti», ό.π., 470, υπ. 11.

⁴¹⁴ Τα φύλλα II, III, και 390 είναι χαρτώα.

⁴¹⁵ MOGENET, *Barberiniani* II, 20-21. Η απόκτηση του συγκεκριμένου μεταξύ άλλων κώδικα από τον Φίλελφο υποδεικνύεται στο έργο SPERANZI, «Codici greci appartenuti», ό.π., 470, υπ. 11. Συγκεκριμένα το άρθρο αναφέρει ότι στην κατοχή του Ιταλού λογίου βρίσκονταν οι κώδικες *Laur. Plut. 81.11, Laur. Plut. 69.1, Vat. Urb. gr. 105, Laur. Plut. 57.12, Par. gr. 1811, Vat. Barb. gr. 182* και *Ambr. E 8 sup.*

⁴¹⁶ I. PEREZ MARTIN, «Nuevos codices planudeos de Plutarco», *Plutarco y la historia. Actas del V simposio Espanol sobre Plutarco*, C. Shradler et al. (Zaragoza. 20-22 de junio de 1996) 385-403, 402-403 n. 82· βλ. επίσης BIANCONI, «La biblioteca di Cora», ό.π., 415. Το χέρι του Γρηγορά στο συγκεκριμένο φύλλο επιβεβαιώνεται και στο έργο P. CANART - J. MARTIN, «Additions et corrections au Repertorium der Griechischen Kopisten 800-1600, [Teil] 3», *Vaticana et Medievalia, Etudes en l'honneur de Louis Duval-Arnould*, *Millennio medievale* 71, Edizioni del Galluzzo (Firenze, 2008) 41-63, εδώ 58-61.

⁴¹⁷ Σε δύο επιστολές προς τον Καρδινάλιο Βησσαρίωνα, ο Φίλελφος κάνει αναφορά στην πρώτη γνωριμία τους στην Κωνσταντινούπολη όταν μαθήτευσαν πρώτα κοντά στον Ιωάννη Χρυσολωρά και έπειτα κοντά στον Γεώργιο Χρυσοκόκη, βλ. G. RESTA, «Francesco Filelfo tra Bisanzio e Roma», *Francesco Filelfo nel quinto centenario della morte. Atti del XVII convegno di Studi Maceratesi (Tolentino, 27-30 settembre 1981)*, [Medioevo e Umanesimo 58] (Padova, 1986) 1-60, εδώ 8, n. 10: «*Te, autem, pater reverendissime, maiorem in modum miror qui me cum ab usque Constantinopoli noris, vel in publico discendi Ludo, ubi post obitum mei soceri Chrysolorae fuimus, apud Chrysococem condiscipuli, mores arbitreris cum aetate mutasse*». Πβλ. F. PHILELPHI, *Epistolarum familiarium libri XXXVII, ex aedibus Ioannis & Gregorii de Gregoriis fratres* (Venetiis, 1502) f. 41r· βλ. επίσης PALAU, *Learning Greek*, 224, υπ. 8.

⁴¹⁸ Για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. κατωτ. κεφάλαιο C'.

ως αντιγραφέας τεσσάρων χειρογράφων για λογαριασμό του Φιλέλφου⁴¹⁹. Ο πρώτος είναι ο περγαμηνός κώδ. *Escorial. gr. T. II. 7 (Revilla 146)*, ο οποίος περιλαμβάνει αποκλειστικά τη γεωγραφία του Στράβωνα και στο φύλλο 305ν φέρει το σημείωμα: «τέτελειώθη ἐν μηνὶ αὐγούστῳ ιβ^η. ἰν(δικτιῶν)ος. α'. ἔτους ς^οϞλα^ο' χειρὶ μὲν | γραφεῖσα διακόνου γεωργίου τοῦ χρυσοκόκκη· ἀναλώμασι δὲ καὶ | δαπάναις φραγγίσκου τοῦ φιλέλφου· ἴδιον κτῆμα τὴν βίβλον | ποιησαμένου:†». Ακολουθούν κατωτέρω οι εξής 5 στίχοι:

τῶδε γεωγραφίῃ λάχε στράβωνος τέλος ἤδη·
 ἦν χρυσοκόκκης γράψε γεώργιος χέρσιν ἐῆσι·
 φραγγίσκου φιλέλφοιο πορόντος διφθέρας καὶ τᾶλλα
 ἀναλώματα πάντα· ποιησαμένου ἐὸν κτῆμα
 πυκτίδα ἀρίστην ἄγαν· ἠδὲ σοφίας πλήρη:†⁴²⁰.

Δεύτερος είναι ο κώδ. *Laur. Plut. 55,19*, επίσης περγαμηνός, με περιεχόμενο διάφορα έργα του Ξενοφώντα και με παρόμοιο με τον προαναφερθέντα ἔμμετρο κολοφώνα στο φύλλο 230ν:

Ὡδε πέρας λάβεν ἡ Ξενοφῶντος βίβλος ἀρίστη
 Παιδείην γε Κύριοιο καλῶς μάλα δεξιούσα,
 χειρὶ Γεωργίου γραφεῖσα τοῦ Χρυσοκόκκη,
 Φιλέλφου δ' ἀναλώμασι τοῦ Φραγκίσκου κληῖσιν
Heic finem adcepit optimus Xenophontis liber,
Cyropaediam bene admodum perfequens,
Manu Georgii Scriptus Chrysococcae,
Impensis vero Francisci cognomento Philelphi.
 Ἐτελειώθη μηνὶ νοεμβρίῳ κγ' ἰν(δικτιῶν)ος ε' ἔτους ς^οϞλε' (1426) ἐν
 Κωνσταντινουπόλει⁴²¹.

Στο κάτω μέρος του φύλλου υπάρχει το στρογγυλό ἔμβλημα-θυρεός (*ex libris*) του Ιταλού λογίου το οποίο πλαισιώνουν τα σύμφωνα FR στα αριστερά και τα PH στα δεξιά, αρχικά του ονοματεπωνύμου *Francesco Philelpho*⁴²². Η συγκεκριμένη

⁴¹⁹ Εκτός από τα διάφορα σημειώματα σε συγκεκριμένους κώδικες, τα χειρόγραφα που αντεγράφησαν από τον Χρυσοκόκκη για τον Φίλελφο αναφέρονται και σε επιστολή του Ambrogio Traversari, βλ. KEYSER - SPERANZI, «Gli 'Epistolographi Graeci», ό.π., 188, υπ. 28 και για την επιστολή του Traversari στο ίδιο ἔργο, 178, υπ. 3: «*Latinae epistolae, a domno Petro Canneto (...) in libros XXV tributae (...) adcedit eiusdem ambrossi vita in qua Historia litteraria Florentia (...) ex monumentis potissimum nondum editis deducta est a Laurentio Mehus (...)*» βλ. επίσης PALAU-ATSALOS, I colleghi di Giorgio Baiophoros, 321-322.

⁴²⁰ REVILLA, *Catalogo*, 471-73, εδὼ 473.

⁴²¹ Βλ. BANDINI II, 283-284.

⁴²² J. CIRIGNANO, «The Manuscripts of Xenophon's Symposium», *GRBS* 34.2, (1993) 187-210, εδὼ 204. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο ἄρθρο, ο κώδικας προέρχεται από ένα χαμένο κώδικα ζ, ο οποίος ἦταν *gemellus* με ένα ἄλλο κώδικα δ του 14ου αι. (για το στέμμα των χειρογράφων βλ. σελ. 210). Ανήκει στην ίδια οικογένεια με τον *Ambrosianus gr. E 119 sup.* (15ος αι.) και τον *Vind. phil. gr. 37* (ff. 148v-163r / 16ος αι.) ενώ από αυτόν φαίνεται να αντεγράφη ο κώδικας *Ambros. gr. A 157 sup.* (15ος

σφραγίδα του Ιταλού ουμανιστή συνοδεύεται με μια μικρογραφία, η οποία απεικονίζει τον Ηρακλή που φέρει κράνος και την απεικόνιση ενός λέοντα πάνω από ένα γρύπα και ένα άγγελο. Απαντάται σε αρκετούς κώδικες της προσωπικής του βιβλιοθήκης όπως στους *Laur. Plut.* 69,9, *Laur. Plut.* 32,1, *Laur. Plut.* 56,7, *Laur. Plut.* 80,7, *Laur. Plut.* 81,13 και *Leiden. Scaliger.* 26⁴²³.

Παρόμοιο κολοφώνα με τον *Laurentianus* φέρει και ο κώδ. *Vat. gr.* 1334 που περιέχει μεταξύ άλλων έργα του Αριστοτέλη, του Ξενοφώντος και του Θεοδώρου Γαζή. Στο φύλλο 104v υπάρχει ο έμμετρος κολοφώνας:

Καὶ χρήμαθ' ἂ λόγος ἄνακτι τῷ Λυδίας νέμει
 Φιλέλφος ὁ σοφὸς οὐδὲν οἰόμενος μέγα
 πρὸς κτήσιν αὐτὴν παντοδαπῶν γε πυκτίδων
 πολλ' ἄλλα πάνυ γε, καὶ τότε ἔχων τυγχάνει
 χειρὶ γραφὲν τῇ Χρυσοκόκη τε καὶ ἐμῇ⁴²⁴.

Στην ίδια κατηγορία με τους προαναφερθέντες ανήκει και ο πολυτελέστατος και σε υψηλής ποιότητας περγαμηνή⁴²⁵ κώδ. *Laur. Plut.* 60,18 που περιέχει έργα του Αριστοτέλους *de Arte dicendi* (libri III) (f. 1r), και ρητορική προς Αλέξανδρο (f. 157r), τα του Διονυσίου Αλικαρνασέως *de Thucydidis proprietatibus ad Ammaeum Epistola* (f. 157r) και *de compositione nominum Epitome* (f. 165r), όπως επίσης και τους Θεοφράστου *Χαρακτήρες* (f. 189v). Αν και δεν αναφέρονται αντιγραφείς και παλαιότεροι κτήτορες, ο κώδικας φέρει το χρονολογικό σημείωμα: «Ἐτελειώθη μὴνι Μαῖῳ γ'. ἰνδ. ε'. ἔτους ,ςϞϞλε' (1427)», και έχει αναγνωριστεί το χέρι του Φραγκίσκου Φιλέλφου σε διάφορα φύλλα του κώδικα⁴²⁶. Ωστόσο, σύμφωνα με το άρθρο του Chiron για την χειρόγραφη παράδοση του ρητορικού έργου προς Αλέξανδρο, η γραφή προσομοιάζει με εκείνη του Γεωργίου Χρυσοκόκη⁴²⁷, κάτι που υποστήριξαν και άλλοι μελετητές στη συνέχεια⁴²⁸.

Από τον κύκλο του Γεωργίου Χρυσοκόκη φαίνεται να προέρχεται και ο κώδ. *Par. gr.* 2623 που περιέχει το λεξικό της Σούδας, ο οποίος φαίνεται να

αι.). Ο τελευταίος προέρχεται επίσης από το χέρι του Χρυσοκόκη (τουλάχιστον μέρος του), f. 90v: «ἔτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον ἐν μὴνι ὀκτωβρίῳ ἰνδ^{ος} τετάρτης ἔτους ,ς^{ου}Ϟ^{ου}λ^{ου}δ' χειρὶ γραφὲν διακόνου γεωργίου τοῦ χρυσοκόκη».

⁴²³ BERNABÒ, *Voci dell'Oriente*, 223.

⁴²⁴ PALAU-ATSALOS, *I colleghi di Giorgio Baiophoros*, 322.

⁴²⁵ PALAU, *Learning Greek*, 230, υπ. 20.

⁴²⁶ BANDINI, *Catalogus*, II, 608-609.

⁴²⁷ CHIRON, «La tradition manuscrite de la 'Rhétorique à Alexandre'», ό.π., 17-69, εδώ 61.

⁴²⁸ KEYSER - SPERANZI, «Gli 'Epistolographi Graeci'», ό.π., 188, υπ. 28· βλ. επίσης F. BERGER, *Die Textgeschichte der 'Historia Animalium' des Aristoteles*, [Serta Graeca 21], Ludwig Reichert, (Wiesbaden, 2005) 109. Ο Μ. Bernabò ταύτισε επίσης τον αντιγραφέα του κώδικα με τον Γεώργιο Χρυσοκόκη βρίσκοντας ομοιότητα με τη γραφή των κωδίκων *Par. gr.* 2713, *Escorial. gr. T. II.* 7 και *Laur. Plut.* 55. 19, βλ. BERNABO, *Voci dell'Oriente*, 204.

αντεγράφη για λογαριασμό του Φιλέλφου⁴²⁹. Ο κατάλογος του Omont χρεώνει τον κώδικα στον αντιγραφέα χειρογράφων Καίσαρα Στρατηγό⁴³⁰, άποψη την οποία διορθώνει ο Bianconi⁴³¹. Ως προς την ταυτοποίηση του, σημαίνοντα ρόλο παίζουν τα υδατόσημα. Ένα από αυτά (*Lettre 21* στο *Repertorium* του Harlfinger), είναι παρόμοιο με υδατόσημο του κώδ. *Laur. Plut. 70,34* ο οποίος γράφτηκε στην Κωνσταντινούπολη στις 12 Φεβρουαρίου του 1427 από τον Χρυσοκόκη για τον Χριστόφορο Γαράθωνα. Επιπρόσθετα ένα δεύτερο υδατόσημο του κώδικα ομοιάζει με ένα του κώδ. *Vat. Urb. gr. 108*, ο οποίος αντεγράφη από τον διάκονο Θεόδωρο, νομικό και ύπομνηματογράφο της Μεγάλης Εκκλησίας, αλλά και συνεργάτη του αντιγραφέα χειρογράφων Λέοντα Ατράπη στον *Ξενώνα του Κράλη*, για τον Φίλελφο το 1427⁴³². Τέλος, ένα τρίτο είναι παρόμοιο με το υδατόσημο του κώδ. *Vat. gr. 122* (Ηρόδοτος), κώδικας ο οποίος αντεγράφη επίσης από τον Γεώργιο Χρυσοκόκη και από ένα ανώνυμο συνεργάτη του. Παρόμοιο με το τελευταίο υδατόσημο είναι και ένα στον κώδ. *Laur. Plut. 57,12*, ο οποίος επίσης βρισκόταν στην κατοχή του Φιλέλφου⁴³³. Επιπρόσθετα, η γραφή του χειρογράφου είναι πανομοιότυπη με τον τύπο που ονόμασε ο Καθηγητής Harlfinger το 1974 ως «*Chysokokkes-Schrift*»⁴³⁴ ως προερχόμενο από τον κύκλο του Γεωργίου Χρυσοκόκη. Μετά τον Φραγκίσκο Φίλελφο, ο κώδικας κατέληξε στα χέρια του Ιανού Λάσκαρη, ο οποίος και προσέθεσε το μονόγραμμα του Λ^σ στο φύλλο 283v⁴³⁵.

Προϊόντα του βιβλιογραφικού εργαστηρίου του *Ξενώνα του Κράλη* / μονής του Τιμίου Προδρόμου *έν Πέτρα* φαίνεται να είναι και δύο ακόμη κώδικες που βρέθηκαν στην κατοχή του Φιλέλφου. Πρόκειται για τους *Par. gr. 2713* και *Par. gr.*

⁴²⁹ Βλ. BERNABO, *Voci dell'Oriente*, 117. Τόσο ο συγκεκριμένος κώδικας όσο και ο *Vat. gr. 122* (Ηρόδοτος) προέρχονται από τον κύκλο του Γεωργίου Χρυσοκόκη. Για τον Φίλελφο ως παλαιότερο κάτοχο του κώδικα βλ. KEYSER-SPERANZI, «*Gli Epistolographi*», ό.π., 186.

⁴³⁰ OMONT, *Catalogue*, III, 15.

⁴³¹ D. BIANCONI (éd), *Storia della scrittura e altre storie*, [Supplemento al Bollettino dei Classici, Accademia Nazionale dei Lincei 29], (Roma, 2014) 116, υπ. 42.

⁴³² STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 166-168. Ο κώδικας χρονολογείται τον 15ο αι. και περιλαμβάνει κυρίως έργα των Λαερτίου Διογένους, Θεοφράστου και Αριστοτέλη. Σύμφωνα με το σημείωμα του κώδικα «*Τὸ πρωτότυπον λίαν ἐσφαλμένον, καὶ μήτις μοι μεμφέτω· καθὼς γὰρ ὄρω, οὕτω γράφω*» ενώ στο φύλλο 138r απαντάται το κτητορικό σημείωμα: «*ἡ βιβλος αὕτη τοῦ φραγκίσκου φιλέλφου ἐστίν.†*» βλ. επίσης BIANCONI, *Storia della scrittura*, ό.π., 122-123. Αργότερα φαίνεται να πέρασε στην κατοχή του Ιανού Λάσκαρη, σύμφωνα και με το μονόγραμμα του Λ^σ στο φύλλο IVr, πβλ. D. SPERANZI, «*Codici greci appartenuti a Francesco Filelfo nella biblioteca di Iano Laskaris*», *Segno e Testo*, 3, (2005) 467-496, εδώ 476· σχετικά με το στέμμα του κώδικα βλ. HARLFINGER, *Περὶ Ἀτόμων*, 210· για τον αντιγραφέα Θεόδωρο βλ. *PLP 7476*.

⁴³³ Σχετικά με τις συγκρίσεις όλων των προαναφερθέντων υδατοσημάτων βλ. SPERANZI, «*Codici greci appartenuti*», ό.π., 477-9· βλ. επίσης κατωτ. σελ. 351.

⁴³⁴ D. HARLFINGER, «*Zu griechischen Kopisten und Schriftstilen des 15. und 16. Jhr*», *La paleographie greque et byzantine* (Paris 21-25 octobre 1974) (Paris, 1977) 327-362, εδώ 333-335 (βλ. και πίνακα 4 του έργου).

⁴³⁵ SPERANZI, «*Codici greci appartenuti*», ό.π., 476.

1811. Η γραφή του πρώτου προσομοιάζει με την γραφή του Χρυσοκόκη στους προαναφερθέντες κώδικες *Escorial. gr. T. II. 7* και *Laur. Plut. 55,19* και πιθανόν να πρόκειται για διδακτικό εγχειρίδιο⁴³⁶. Περιέχει επτά τραγωδίες του Ευριπίδη (*Εκάβη*: ff. 6r-28r, *Ορέστης*: ff. 28r-56r, *Φοίνισσαι*: ff. 56r-82r, *Τηπόλυτος*: ff. 82r-108r, *Μήδεια*: ff. 108r-129r, *Άλκηστις*: ff. 129v-145v, *Άνδρομάχη*: ff. 145v-159v), οι οποίες αντεγράφησαν τον 12ο αι. ενώ προστέθηκε το εγχειρίδιο μετρικής του Ηφαιστίωνος στα φύλλα 1r-8v κατά τον 15ο αι⁴³⁷. Πιο συγκεκριμένα, το τελευταίο έργο φαίνεται να προέρχεται από το χέρι του αντιγραφέα χειρογράφων στο εκεί βιβλιογραφικό εργαστήριο Γεωργίου Βαϊοφόρου⁴³⁸ ενώ στο φύλλο 5r προστέθηκαν πολιτικοί στίχοι του Τζέτζη και του Χορτασμένου. Οι συγκεκριμένοι στίχοι πιθανόν να αντεγράφησαν από τον κώδ. *Vat. gr. 897*, ο οποίος προέρχεται από το χέρι του προαναφερθέντος Θεοδώρου, που αντέγραψε για τον Φίλελφο τον κώδ. *Vat. Urb. gr. 108* και συνεργάστηκε με τον Λέοντα Ατράπη⁴³⁹. Ο Bernabò περιγράφει τον συγκεκριμένο κώδικα ως «φιλελφιανό» και συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι από αυτόν ο νεαρός Μάρκος Μουσούρος μελέτησε και αντέγραψε τον Ευριπίδη στο σπίτι του Λασκάρεως⁴⁴⁰.

Ο δεύτερος Παρισινός κώδικας (*Par. gr. 1811*) χρονολογείται τον 14ο αι. και περιέχει αποκλειστικά διαλόγους του Πλάτωνα⁴⁴¹. Αντεγράφη από τον *Escorial. gr. Y.I.13*, ενώ φαίνεται να έχει στενές σχέσεις με τον κώδ. *Par. gr. 1812* (πιθανόν να είναι *gemelli*)⁴⁴². Ο κωδικογράφος του αντέγραψε τόσο τον Αισχύλο στον κώδ. *Laur. Plut. 31,8* και τον *Laur. Plut. 80,17*, όσο και τον Αίλιο Αριστεΐδη στον κώδικα της Ιβήρων 189⁴⁴³. Αποτέλεσε το αντίβολο για την αντιγραφή του κώδ. *Vat. gr. 1030*,⁴⁴⁴ αλλά και για τον Πλάτωνα στον κώδικα *Escor. Φ. III. 11*. Ο τελευταίος φαίνεται να προέρχεται από το χέρι του Νεοφύτου Προδρομηνού⁴⁴⁵, που υπήρξε μοναχός και αντιγραφέας στο βιβλιογραφικό εργαστήριο της μονής του Τιμίου Προδρόμου *έν Πέτρα*, γεγονός που συνδέει τον κώδικά μας με το συγκεκριμένο ίδρυμα. Μετά τον Φραγκίσκο Φίλελφο φαίνεται να πέρασε στην κατοχή του

⁴³⁶ BERNABÒ, *Voci dell'Oriente*, 204.

⁴³⁷ OMONT, *Catalogue*, III, 29.

⁴³⁸ PALAU-LUCÀ, *Nuovo manoscritto palinsesto*, 293. Επιπρόσθετα στα φύλλα 9r-16v του χειρογράφου απαντάται το χέρι του Θεοδώρου Γαζή με μια ιδιαίτερα καλλιγραφική γραφή, βλ. BERNABÒ, *Voci dell'Oriente*, 222. Για τον συγκεκριμένο αντιγραφέα βλ. Appendix II.

⁴³⁹ TURYN, *Euripides*, 87-89.

⁴⁴⁰ BERNABÒ, *Voci dell'Oriente*, 204 και 207.

⁴⁴¹ OMONT, *Catalogue*, II, 147.

⁴⁴² M. JOYAL, «The Textual Tradition of [Plato], Theages», *RHDT* 28 (1998) 24.

⁴⁴³ Βλ. M. MENCHELLI -A. RIGO, «Giorgio Oinaïotes lettore di Platone. Osservazioni sulla raccolta epistolare del Laur. San Marco 356 e su alcuni manoscritti dei dialoghi platonici di XIIIe XIV secolo», *Vie per Bisanzio. VIII Congresso Nazionale dell'Associazione Italiana di Studi Bizantini. Venezia, 25-28 novembre 2009*, Due punti 25, Edizioni di Pagina, (Bari, 2013) 831-853, εδώ 847, σπ. 64- βλ. επίσης . PÉREZ MARTÍN, «El 'estilo salonicense'», ό.π., 327.

⁴⁴⁴ JOYAL, «The Textual Tradition», ό.π., 26.

⁴⁴⁵ BIANCONI, *Tessalonica nell'età dei Paleologi*, ό.π., 163.

Ανδρονίκου Καλλίστου και στις αρχές του 16ου αι. κατέληξε στην προσωπική βιβλιοθήκη του Gian Francesco d'Asola⁴⁴⁶.

Μέχρι και την επιστροφή του στην Ιταλία το 1427, ο Φιλέλφος συνέχιζε με πολύ ζήλο να συγκεντρώνει κοσμικούς ως επί το πλείστον κώδικες, τους οποίους και παίρνει μαζί του. Φαίνεται να τον συνδέει στενή φιλία με τον αντιγραφέα χειρογράφων στην Κωνσταντινούπολη και ἄρχοντα τῶν ἀντιμινσίων Γεώργιο Δοκειανό⁴⁴⁷, ο οποίος ετοίμασε δύο χειρόγραφα για τον Ιταλό λόγιο. Ο πρώτος είναι ο κώδ. *Vat. gr. 1689* σύμφωνα με τον κολοφώνα στο φύλλο 140r: «† Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα τοῦ Ἀριστοτέλους πραγματεία, | διὰ χειρὸς (μὲν *add. sup. lin.*) ἐμοῦ Γεωργίου διακόνου τοῦ Δοικειανοῦ, καὶ ἄρχοντος τῶν ἀντιμινσίων, | τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας, | συνδρομῆ (δὲ *add. sup. lin.*) καὶ ἐξόδω, τοῦ μισέ Φραγκίσκου | Φιλέλφου, κατὰ μῆνα νοέμβριον, τῆς α^{ης} | ἰνδικτιῶνος· τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ· ἑνακοσι|οστοῦ· τριακοστοῦ πρώτου ἔτους· ἡμέρα δευ|τέρα· ὦρα τετάρτη τῆς νυκτός, ἐν Κωνσταν|τινουπόλει· τὸν δέ γε ῥηθέντα μισέ Φραγ|κίσκον Φιλέλφον, ὀφείλουσιν ἅπαντες|ἀγαπᾶν, καὶ ὅτι ὑπάρχει φίλος καλός, καὶ | ὅτι καὶ τοῖς γράφουσιν αὐτῷ, παρέχει τὴν φιλο|τιμίαν ἀξίαν, ὡς αὐτὸς ἔργω πεπληροφό|ρημαι»⁴⁴⁸. Ο δεύτερος κώδικας είναι ο *Vat. Pal. gr. 282* του 13ου-14ου αι. με διάφορα έργα του Λιβανίου, ο οποίος φέρει σημειώματα του Δοκειανού και μετά τον Φιλέλφο κατέληξε στην κατοχή του Λεονάρδου Ιουστινιάνη⁴⁴⁹. Από το χέρι του Δοκειανού προέρχεται και μέρος του κώδικα *Laur. Plut. 81,20*⁴⁵⁰, ο οποίος αποτέλεσε το πρότυπο για την αντιγραφή των έργων των Ἡθικῶν Εὐδημίων στον κώδικα *Laur. Plut. 81,4*, που βρέθηκε επίσης στη βιβλιοθήκη του Φιλέλφου⁴⁵¹. Με την επιστροφή του Ιταλού λογίου, ο κώδικας συμπληρώνεται από διάφορους

⁴⁴⁶ Βλ. A. CATALDI PALAU, *Gian Francesco d'Asola e la tipografia aldina. La vita, le edizioni, la biblioteca dell'Asolano*, Sagep, (Genova, 1998) 399 και 503.

⁴⁴⁷ PLP 5564· βλ. επίσης BIANCONI, *Storia della scrittura*, ό.π., 113· πλην των δυο κωδίκων του Φιλέλφου, ο Δοκειανός αντέγραψε και τον κώδικα *Vat. gr 1689* το 1422,

⁴⁴⁸ Βλ. GIANNELLI, *Vat. 1684-1744*, 8-9. Ο κώδικας χρονολογείται το 1422 με το έργο του Αριστοτέλη *Ἡθικά Νικομάχεια* (βιβλία Χ) με πολλά σχόλια ανωνύμου στις ώες· βλ. επίσης HARLFINGER, *Specimina*, 15-16, αq. 9.

⁴⁴⁹ STEVENSON, *Palatini gr.*, 158-159: «ἡ βίβλος (sic) αὐτῆ Leonardī Iustiniani Veneti ἔστιν· ἔτι δὲ καὶ τῶν φίλων αὐτοῦ: Francisci Philelfi». Για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. επίσης CANART-MARTIN, «Additions et corrections», ό.π., 45 και BIANCONI, *Tessalonica nell'età dei Paleologi*, ό.π., 181· βλ. επίσης P. ELEUTERI, «Francesco Filelfo copista e possessore di codici greci», *Paleografia e codicologia greca* (Berlin-Wolfenbützel, 17-21 October 1983)177.

⁴⁵⁰ BIANCONI, *Storia della scrittura*, ό.π., 113.

⁴⁵¹ BANDINI, *Catalogus*, III, 234. Βλ. επίσης CHIRON, «La tradition manuscrite de la 'Rhétorique à Alexandre'», ό.π., 57 και M. CORTESI, «Libri greci letti e scritti alla scuola di Vittorino da Feltre: fra mito e realtà », *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito : Atti del 5 Colloquio internazionale di paleografia greca, Cremona, 4-10 ottobre 1998*, [Papyrologica Florentina 31], Gonnelli, (Firenze, 2000) 401-416, εδῶ 409, υπ. 41.

αντιγραφείς⁴⁵². Ο Αντώνιος Αθηναίος φαίνεται να συμπλήρωσε τα φύλλα 33r-125v και ο Θεόδωρος Γαζής τα φύλλα 126r-131r⁴⁵³, ενώ αργότερα πιθανόν να πέρασε στην κατοχή του Κωνσταντίνου Λασκάρεως, ο οποίος πρόσθεσε σποραδικά σημειώματα στις ώες⁴⁵⁴. Στους κώδικες που αποκτήθηκαν από τον Ιταλό ουμανιστή κατά την παραμονή του στην πρωτεύουσα μπορούν να συμπεριληφθούν και οι *Laur. Plut. 81,11*⁴⁵⁵, *Laur. Plut. 10,20* του 13ου αι., που περιέχει διάφορα έργα του Φίλωνος⁴⁵⁶, *Par. gr. 3003* που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων διάφορα έργα του Αισχίνη⁴⁵⁷ και *Vat. gr. 399*, του 10ου -11ου αι., που περιέχει την εκκλησιαστική ιστορία του Ευσεβίου Καισαρείας. Ο τελευταίος κώδικας σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 330v: «ή παροῦσα βίβλος βίβλος τῆς μονῆς | περιβλέπτου τῆς κοιμένης ἔγγιστα | τοῦ ψαμαθείου. ἦν (sic) εἵγειρεν (sic) Ἰρωμανός (ό?) ἀναξ» και την προσθήκη από πάνω του ονόματος † γαβριήλ μοναχός, φαίνεται να βρισκόταν στη βιβλιοθήκη της μονής Περιβλέπτου⁴⁵⁸.

Μετά την επιστροφή του στην Ιταλία μαζί με τη σύζυγο του Θεόδωρα Χρυσολωρίνα το 1427, ο Φραγκίσκος Φίλελφος συνεχίζει να διατηρεί επαφές με την Κωνσταντινούπολη. Η παραμονή του εκεί και η εκπαίδευση του κοντά σε λαμπρούς βυζαντινούς λογίους τον επηρέασαν σε τέτοιο βαθμό ώστε 12 περίπου χρόνια μετά στέλλει τον υιό του Gianmario στη βασιλεύουσα για να μάθει την ελληνική γλώσσα, αν και σύμφωνα με επιστολή του «οὐδὲ ἄμοιρος πάμπαν τῶν μουσῶν καὶ τῆς ἑλληνικῆς εὐεπίας»⁴⁵⁹. Συγκεκριμένα, τον αποστέλλει κοντά στο

⁴⁵² Σχετικά με τους κώδικες που έφεραν στην Ιταλία ο Φραγκίσκος Φίλελφος και ο Ιωάννης Αουρίσπας βλ. HARLFINGER, *Περὶ Ἀτόμων*.

⁴⁵³ HARLFINGER, *Περὶ Ἀτόμων* 408 και 411.

⁴⁵⁴ SPERANZI, «Su due codici greci filelfiani e un loro lettore», ό.π., 92.

⁴⁵⁵ Βλ. BANDINI, *Catalogus*, III, 226. Πρόκειται για ένα πολυτελέστατο περγαμινό χειρόγραφο του 10ου αι. με περιεχόμενο τα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* του Αριστοτέλη και *Magnorum Moraliū Libri II*. Ο Φίλελφος πρόσθεσε πολλά σημειώματα στις ώες, βλ. BERNABO, *Voci dell' Oriente*, 103. Εικόνα του πρώτου φύλλου του κώδικα ανατυπώθηκε στο έργο του Weitzmann, *Byzantinische Buchmalerei*, 7-8.

⁴⁵⁶ BANDINI, *Catalogus*, I, 487-8. SPERANZI, «Codici greci appartenuti», ό.π., 470, υπ. 11. DE GREGORIO, «Filone Alessandrino tra Massimo Planude e Giorgio Bullotes. A proposito dei codici Vindob. Suppl. gr. 50, Vat. Urb. gr. 125 e Laur. Plut. 10, 23», *Handschriften- und Textforschung heute. Zur Überlieferung der griechischen Literatur. Festschrift für Dieter Harlfinger aus Anlass seines 70. Geburtstages*, Serta Graeca, Ludwig Reichert, (Wiesbaden, 2014) 177-230, εδω 189, υπ. 31.

⁴⁵⁷ Βλ. OMONT, *Catalogue*, III, 87. Βλ. επίσης SPERANZI, «Codici greci appartenuti», ό.π., 489-493. Ο κώδικας σύμφωνα με τον Speranzi βρισκόταν στην κατοχή του Φιλέλφου και αυτός να το έφερε από την Κωνσταντινούπολη περί το 1427.

⁴⁵⁸ DEVRESSE, *Vaticani graeci* II, 97-98. Σύμφωνα με την βάση δεδομένων *Pinakes*, ως παλαιότερος κάτοχος του κώδικα παρουσιάζεται ο Φραγκίσκος Φίλελφος. Σχετικά με τους κώδικες που απέκτησε στην Ιταλία μετά την επιστροφή του από την Κωνσταντινούπολη βλ. Παράρτημα Β'.

⁴⁵⁹ AGOSTINELLI, *Lettere di Francesco Filelfo*, cit. (n. 7), n. 15. Σε άλλη επιστολή του προς τον Gianmario που χρονολογείται στις 7 Οκτωβρίου του 1440, ο Φίλελφος αναφέρει: «Da un anno che dimorate a Contantinopoli con l'intenizione di grecizzarvi, doveste conoscere le cose elleniche assai bene». Σε τουλάχιστον δύο επιστολές προς τον Θεόδωρο Γαζή, ο Φίλελφος ρωτά τον βυζαντινό λόγιο ο οποίος τη συγκεκριμένη περίοδο βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη σχετικά με τον υιό του Μάριο και την

φημισμένο λόγιο Ιωάννη Αργυρόπουλο⁴⁶⁰, ο οποίος τη συγκεκριμένη περίοδο δίδασκε στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, παρά τον λαμπρό δάσκαλο, ο Gianmario φαίνεται να μην υπήρξε και πολύ καλός μαθητής και «τὸ τῆς διδασκαλίας ζυγὸν ἀποσεισάμενος, τὸν ἄνετον βίον ἠγάπησε»⁴⁶¹. Ο Φραγκίσκος ανακαλεί τον υιό του πίσω στην Ιταλία περί το 1442.

Στην επιστολή αρ. 24 προς τον Ιωάννη Αργυρόπουλο, ο Φίλελφος εκτός από τα παράπονα που εκφράζει για την οκνηρία του υιού του, προτείνει στον βυζαντινό λόγιο να δεχθεί ως μαθητή του τον Petro Perleone, γραφέα του Βενετού Βαΐλου στην Κωνσταντινούπολη όπως ο Φίλελφος και ο Γουαρινός πιο πριν από αυτόν⁴⁶². Ο Πέτρος υπήρξε μαθητής του Φιλέλφου⁴⁶³ και φαίνεται να είχε αποκτήσει καλές βάσεις στην ελληνική παιδεία, σύμφωνα με την αναφορά προς τον Αργυρόπουλο ότι: «Διατρίβει γὰρ παρ' ὑμῖν τῆς ἑλληνικῆς μαθήσεως εἵνεκεν, οὐκ ἄμοιρος ἐλθὼν τῶν μουσῶν». Δυστυχώς η συγκεκριμένη επιστολή αποτελεί το μόνο στοιχείο για την εκπαίδευση του Petro Perleone στην Πόλη.

Την ίδια περίοδο που ο Φίλελφος φοιτούσε κοντά στον Γεώργιο Χρυσοκόκη, ένας άλλος Ιταλός ουμανιστής απευθύνεται στον συγκεκριμένο βυζαντινό λόγιο για την αντιγραφή χειρογράφων⁴⁶⁴. Πρόκειται για τον κατοπινό επίσκοπο Κορώνης Χριστόφορο Γαράθωνα. Η επαφή με τον Χρυσοκόκη πιθανόν να οφείλεται στον ίδιο τον Φίλελφο, αφού ο Χριστόφορος φαίνεται να υπήρξε συνεργάτης με τον Φραγκίσκο και υπηρέτησαν ως γραφείς και μεταφραστές του Βενετού Βαΐλου στην Κωνσταντινούπολη⁴⁶⁵. Ο Χρυσοκόκης αντιγράφει συνολικά τέσσερις κώδικες για τον Χριστόφορο⁴⁶⁶. Πρόκειται για τους *Laur. Plut. 70,34*,⁴⁶⁷ που περιέχει την ιστορική βιβλιοθήκη του Διοδώρου

πρόοδο του εκεί, βλ. LEGRAND, *Filelfo*, 40-41 (επ. αρ. 17) και 42 (επ. αρ. 18)· βλ. επίσης PALAU, *Learning Greek*, 225, υπ. 10.

⁴⁶⁰ AGOSTINELLI, *Lettere di Francesco Filelfo*, cit. (n. 7), n. 24, 13 Απριλίου 1441.

⁴⁶¹ Βλ. LEGRAND, *Filelfo*, 50-51 (επ. αρ. 24), εδώ 50.22-23.

⁴⁶² Βλ. PLP 22475· βλ. επίσης PALAU, *Learning Greek*, 225-226.

⁴⁶³ Βλ. LEGRAND, *Filelfo*, 50-51 (επ. αρ. 24), εδώ 51.5-6: «καὶ γὰρ οὐ μόνον ἐμὸς ἐγένετο μαθητής, ἀλλὰ καὶ πλεῖστα ἀγαπᾶ τε καὶ φιλεῖ».

⁴⁶⁴ Βλ. PALAU, *Learning Greek*, 231, όπου ο Χρυσοκόκης εκτός από αντιγραφέας υπήρξε και δάσκαλος του Γαράθωνα.

⁴⁶⁵ MM, *Acta* III, 163-172, εδώ 171.32-35: «λατινικοῖς δὲ διὰ χειρὸς Χριστοφόρου Γαρατῶν ἀπὸ τοῦ Ταρβεσίου, ἐπιστημῶν διδασκάλου καὶ βασιλικῆ ἔξουσία νοταρίου καὶ καντζελαρίου τοῦ εἰρημένου κυροῦ ἀποκρισαρίου καὶ ἔτι ἐν τῇ αὐτῇ τῶν Βενετικῶν ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει».

⁴⁶⁶ Για τους τέσσερις συγκεκριμένους κώδικες βλ. PALAU-ATSALOS, *I colleghi di Giorgio Baiophoros*, 325-326.

⁴⁶⁷ Βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 690-691. Ο κολοφώνας χειρογράφου έχει ως εξής: «Ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον μηνὶ Φεβρουαρίῳ ἰβ'. ἰνδ. ε'. ἔτους ,ζϞϞε'. χειρὶ γραφέν Γεωργίου διακόνου τοῦ Χρυσοκόκη, ἀναλώμασι δὲ Χριστοφόρου Γαράθωνος ἐν Κωνσταντινουπόλει». Ἴδιο υδατόσημο με το συγκεκριμένο χειρόγραφο φέρει και ο κώδ. *Laur. Conp. Soppr. 197*, ο οποίος περιλαμβάνει πραγματείες Ιωάννη του Χρυσοστόμου του 10ου αι. και συμπληρώθηκε στις 12 Μαΐου του 1426 από τον ιερέα Κωνσταντίνο, βλ. D. HARLFINGER, *Wasserzeichen aus griechischen Handschriften I*, Nikolaus Mielke, (Berlin, 1974) monts 11 και SPERANZI, «Codici greci appartenuti», ό.π., 477.

Σικελιώτη⁴⁶⁸, *Vat. gr. 1007* που περιλαμβάνει τους *Βίους* του Πλουτάρχου⁴⁶⁹, *Vat. Chis. 33* (R. VI. 41) με *Ξενοφώντος Κύρον Παιδεία*⁴⁷⁰ και *Vat. gr. 84*, που περιέχει επιστολές και λόγους (*declamationes*) του Λιβανίου⁴⁷¹. Ο τελευταίος αποτελεί προϊόν συνεργασίας του Χρυσοκόκη με το Γεώργιο Βαϊοφόρο, ένα άλλο αντιγραφέα χειρογράφων στο βιβλιογραφικό εργαστήριο του *Ξενώνα τοῦ Κράλη*. Ο Βαϊοφόρος φαίνεται να αντέγραψε δύο παλίμψηστα χειρόγραφα για τον Γαράθωνα, πιθανόν για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από τον Ιταλό λόγιο. Ο πρώτος είναι ο παλίμψηστος κώδικας *Vat. gr. 19*, που περιέχει ομιλίες στην *Γένεσιν* του Ιωάννη Χρυσόστομο. Μετά την απόξεση και επαναχρησιμοποίηση των περγαμηνών φύλλων προστέθηκε η σχεδογραφία Μοσχοπούλου⁴⁷². Ο δεύτερος παλίμψηστος κώδικας είναι ο *Vat. gr. 21*, ο οποίος παλαιότερα περιελάμβανε κάποιο *μηναίο* του 10ου αι. και μετά την επαναχρησιμοποίηση των φύλλων περιέλαβε επίσης τη σχεδογραφία Μοσχοπούλου⁴⁷³. Οι δύο προαναφερθέντες κώδικες δεν αποτελούν μεμονωμένες

⁴⁶⁸ A. COHEN-SKALLI - D. MARCOTTE, «Poggio Bracciolini, la traduction de Diodore et ses sources manuscrites», *Medioevo greco* 15 (2015) 63-107, εδώ 105. Μαζί με τον *Ambros. F 110 sup.* αποτελούν αντίγραφα του κώδικα *Vat. gr. 995*, που επίσης βρισκόταν στην κατοχή του Γαράθωνα (για την κατοχή του συγκεκριμένου κώδικα από τον Ιταλό λόγιο βλ. PALAU-ATSALOS, *I colleghi di Giorgio Baiophoros*, 337). βλ. επίσης BIANCONI, *Storia della scrittura*, ό.π., 211-230.

⁴⁶⁹ Βλ. BIANCONI, *Storia della scrittura*, ό.π., 124· G. CARDINALI, *Inventari di manoscritti greci della Biblioteca Vaticana sotto il pontificato di Giulio II (1503-1513)*, [Studi e testi 491], Biblioteca Apostolica Vaticana, (Città del Vaticano, 2015)· Palau, *Learning Greek*, 231, υπ. 22· K. CHOULIS - A. PIAZZONI, «Conservation treatments on the Greek Manuscripts of the Fondo antico in the Vatican Library under Paul V (1605-1621)», *Studi in onore del Cardinale Raffaele Farina*, [Studi e testi 477-478] Biblioteca Apostolica Vaticana (Città del Vaticano, 2013) 147-192· KEYSER - SPERANZI, «Gli 'Epistolographi Graeci», ό.π., 188 n. 27.

⁴⁷⁰ Κτητορικό σημείωμα Γαράθωνα: *Arcintia. l. C. Garatonus*.

⁴⁷¹ Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr., I*, 1-329, 94-95. Ο κώδικας διασώζει τα εξής σημειώματα: A. f. 254v: «Ετελειώθη μηνί Ιουλίω δωδεκάτη (ινδικτιώνος) γ. ἔτους ,ζϞλγ' (1425)». B. f. 257v (από χέρι 15ου αι.): «κανόνες καὶ κανονίσματα ἐκλεγείσαι (!) ἀπὸ τοῦ χοιροβοσκῶ· || τλέγ. ὁ κα(νών)- τὸ δὲ α. εἰς ἡ τρέπεται». Γ. f. 257v: «χριστόφορος ὁ γαράθωνος / C. Garatonus Tarvisinus». Φέρει τα χαρακτηριστικά στάχωσης που παραπέμπουν στο βιβλιογραφικό εργαστήριο του Κράλη, στο οποίο και ἔδρευε ο Χρυσοκόκης, πβλ. επίσης D. GROSIDIER DE MATONS, et. al., «Description d'une reliure byzantine: techniques et matériaux», *The Legacy of Bernard de Montfaucon*, ό.π., 363-376, 839-844, εδώ 373-375. Για τους αντιγραφείς του κώδικα Γεώργιο Χρυσοκόκη και Γεώργιο Βαϊοφόρο ὅπως επίσης και τον παλαιότερο κάτοχο Χριστόφορο Γαράθωνα βλ. BIANCONI, *Storia della scrittura*, ό.π., 123, υπ. 54· βλ. επίσης PALAU, *Learning Greek* 231, υπ. 22· Palau, *Legature Constantinopolitane*, 237A· PALAU-ATSALOS, *I colleghi di Giorgio Baiophoros*, 1041-1048, εδώ 326· E. GAMILLSCHEG, «Zur Rekonstruktion einer Konstantinopolitanen Bibliothek», *RSBS* 1 (1981) 283-293, εδώ 291-292.

⁴⁷² Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr., I*, 18-19. Ο κολοφώνας στο φύλλο 118v ἔχει ως εξής: «τελειωθ(έν). κ(α)τ(ά) τ(ήν) κε' τοῦ μαῖου μηνός· (ινδ.). γ', ἔτους ,ζϞλγ',» βλ. επίσης PALAU, *Learning Greek*, 232-233· PALAU, *Legature Constantinopolitane*, 255· PALAU-LUCÀ, *Nuovo manoscritto palinsesto*, 289-291.

⁴⁷³ Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr., I*, 18-19. Ο κώδικας φέρει τα εξής σημειώματα: A. f. ΠΙv: «τ ληπτὸν τὸ θεῖον ὁ φρονῶν κενός | φρενῶν ἄληπτον ἐστι και νοητῆ γὰ(ρ) | φύσει· οὔτω με πείθει γλώσα ῥήτωρ ἐνθάδε· τοῦ πανσόφου τὰ πάντα και | χρυσαυτῶν· οὔτω διδάσκει και σερα|φίμ τῆν

περιπτώσεις παλιμψήστων χειρογράφων της περιόδου. Ο Καθηγητής Gamillscheg αναφέρει τουλάχιστον επτά περιπτώσεις στις οποίες κώδικες του 10ου αι. με εκκλησιαστικές πραγματείες (Ιωάννης Χρυσόστομος, Ευαγγέλια κ.ά.) αντικαθίστανται από σχεδογραφίες του Μοσχοπούλου, ώστε να μετατραπούν σε διδακτικά εγχειρίδια της ελληνικής γλώσσας. Πλην των προαναφερθέντων δύο, πρόκειται για τους κώδικες: *Vat. Reg. gr. 144*, *Valllicell. F 44 (gr. 94)*, *Laur. S.M. 316*, *Leninopol. GPB 58* και *Vat. gr. 1830*⁴⁷⁴. Συνεπώς, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι το βιβλιογραφικό εργαστήριο αλλά και το εκπαιδευτικό ίδρυμα που έδρευαν στον Ξεώνα του Κράλη στο οικιστικό σύμπλεγμα της μονής του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα κάλυπταν κυρίως τις ανάγκες των Ιταλών λογίων που έρχονταν στην Κωνσταντινούπολη για να σπουδάσουν τα ελληνικά γράμματα. Μάλιστα, οι επιθυμίες των τελευταίων για πολυτελείς και περγαμηνούς κώδικες οδήγησε τους εκεί αντιγραφείς στην επαναχρησιμοποίηση παλαιότερων περγαμηνών (παλιμψήστων) κωδίκων.

Περί τα 1432 ήρθε στην Κωνσταντινούπολη για να σπουδάσει ο Ιταλός Pietro Vitali, γνωστός και ως Πέτρος ο Καλαβρός⁴⁷⁵. Οι εντυπώσεις που άφησε φαίνεται να ήταν οι καλύτερες, αφού στη σύνοδο της Φλωρεντίας διάφοροι βυζαντινοί ιεράρχες απευθυνόμενοι προς αυτόν, αν και ανήκε στο παπικό στρατόπεδο, αναφέρουν: «σὺ καλῶς τὴν ἑλληνικὴν ἢ ἐπαιδευθῆς παιδείαν τε καὶ φωνήν»⁴⁷⁶. Ο ίδιος ο φιλόσοφος Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων στο έργο του εναντίον του Σχολαρίου και αναφερόμενος σε σοφούς που έδρευαν στη Δύση κάνει ιδιαίτερη μνεία στον Πέτρο λέγοντας: «Τοῦτο μὲν γὰρ Πέτρος ὁ Καλαβρὸς ἀμφοτέρων τε τῶν φωνῶν ἔμπειρος καὶ ἅμα κρίνειν τὰ τοιαῦτα οὐκ ἀδόκιμος τούς γε παρὰ σφίσιν ἐς Ἀριστοτέλη ἔφη πρὸς με ὑπομνηματιστὰς πολὺ τῶν Ἑλλήνων λείπεσθαι ὑπομνηματιστῶν πρὸς γε τὴν τῆς διανοίας Ἀριστοτέλους σύνεσιν»⁴⁷⁷. Και πράγματι ο Πέτρος φαίνεται να είχε ιδιαίτερη κλίση στη φιλοσοφία και συγκεκριμένα στον Αριστοτέλη. Σύμφωνα με δύο επιστολές του Ambrogio Traversari προς τον Niccolo Niccoli γίνεται αναφορά σε ένα κώδικα του Αριστοτέλη ο οποίος βρισκόταν στην κατοχή του Πέτρου Καλαβρού: A. «*Ex Urbe. III. Martii 1432. Petrus ille Calaber volumen habet Aristotelis, quod modo est apud me, continens libros LV. sed isti inter eos praecipui: Cleomedis Meteora libri IV, in quibus plerumque Aristotelem carpit, et Metaphysicorum libri XII. cetera communia sunt. conabor in hac parte Caroli nostri voluntati satisfacere, tentaboque, an illu vendere forte adquiscat.*

φύσιν· πῶς σύντρομον φέρουσι τὴν λειτουργίαν· ὧ πάντα δοῦλα λ|». B. f. 112v: «τελειωθ(έν), κ(α)τ(ά) τ(ήν) 1' τοῦ ἰου(ίου) μηνός· (ινδ.), α', ἔτους, ς7Dλα'». Γ. f. IIIr: «IHC | C. Garatonus».

⁴⁷⁴ E. GAMILLSCHEG, «Zur handschriftlichen Überlieferung byzantinischer Schulbücher», *JOB* 26 (1977) 211-230, εδῶ 211, σπ. 2.

⁴⁷⁵ PLP 23060.

⁴⁷⁶ LAURENT, *Syropoulos*, 454.11.

⁴⁷⁷ PG 160, στηλ. 972-1020, εδῶ 982: «Γεωργίου τοῦ Γεμιστοῦ πρὸς τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἀντιλήψεις».

volumen certe gratum est in membranis et optimis literis, licet minutis»⁴⁷⁸. B. «1432 Roma V Kalendas Maii Nescio quo pacto ereptum est mihi, ne proxime rescriberem de Aristotelico illo volumine, quod hactenus est penes me; de quo et Carolus noster, antequam proficiscerer a vobis, verba mihi fecerat et tu ardentissime plane iam secundo scripsisti. rem factu difficillam fore existimo: quia vir ille sane eruditus multi illum aestimat, tantique ut nihil fere magis. est tamen mihi magna cum illo familiaritas: neque desistam tentare omnia, ut amicissimi nostrotis fiat satis. quo si emere illum non dabitur; mecum tamen feram acceptum mutuo, ut transcribi apud nos possit ... nam plurimum ille diligit me: facileque adducetur, ut librum permittat fidei meae»⁴⁷⁹. Κατά πάσα πιθανότητα ταυτίζεται με τον κώδ. Marc. gr. 214⁴⁸⁰.

Τρία χρόνια μετά την παρουσία του Πέτρου Καλαβρού στην Κωνσταντινούπολη, στην Πόλη φτάνει ο Ιταλός ουμανιστής Giovanni Tortelli γνωστός και ως Ιωάννης Αρετινός⁴⁸¹, μαζί με τον αδελφό του Λαυρέντιο και τον φίλο του Tomasio. Αν όχι και οι τρεις, με βεβαιότητα ο Giovanni διδάσκεται την ελληνική γλώσσα δίπλα στον λόγιο Ιωάννη Ευγενικό⁴⁸², αδελφό του λογίου Μάρκου Ευγενικού στη συνέχεια επισκόπου Εφέσου, ο οποίος και του δωρίζει τον κώδ. Basil. E. III. 4 σύμφωνα με το σημείωμα του 1435 στο φύλλο 274v: «*Liber Johannis Arettini datus sibi dono a magistro suo papa Johanne Eugenio in Constantinopoli, die III^a mensis Julii, anno Domini M^oCCCC^oXXXV^o, secundo scilicet mense quo studiorum causa ad eam civitatem applicui, una cum fidelissimo socio Thomasio compatriota et fratre meo Laurentino*». Το χειρόγραφο χρονολογείται τον 14ο αι. και περιλαμβάνει την ιστορία του Θουκυδίδη (βιβλία VIII)⁴⁸³. Στη συνέχεια ο κώδικας κατέληξε στα χέρια του Ιωάννη της Ραγούσας (John Stojkovic of Ragusa [1380-1443]) που βρισκόταν ως πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο 1435-1437⁴⁸⁴.

⁴⁷⁸ L. MEHUS, (ed.) *Ambrosii Traversarii Camaldulensis Latinae epistolae a P. Canneto in libros XXV tributae ...* (Firenze 1759), 42, sp. 407/8 (επ. VIII).

⁴⁷⁹ MEHUS, «*Ambrosii Traversarii*», ό.π., 44. sp. 410 (επ. VIII).

⁴⁸⁰ HARLFINGER, *Περί Ατόμων*, 169-172.

⁴⁸¹ PLP 29196

⁴⁸² Για τη διδασκαλία του Ιταλού ουμανιστή κοντά στον Ιωάννη Ευγενικό βλ. P. TOMÈ, «Greek Studies in Giovanni Tortelli's *Orthographia*, A World in Transition», *Ciccolella - Silvano (eds.), Teachers, Students, & Schools of Greek in the Renaissance* (Leiden/Boston, 2017) 79-119, εδώ 80-81. Στο συγκεκριμένο άρθρο υποστηρίζεται ότι ο Ιωάννης Ευγενικός υπήρξε διδάσκαλος στην «Πατριαρχική Σχολή» χωρίς περαιτέρω στοιχεία.

⁴⁸³ OMONT, Suisse, 417· πιθανόν να έχει σχέση με το βιβλιογραφικό εργαστήριο του Ξενώνα του Κράλη, αφού τα φύλλα 1r-27r, 32r-33r, 260r και 265r-266r προέρχονται από το χέρι του Γεωργίου Βαιοφόρου που εργάζεται εκεί· βλ. PALAU-LUCA, *Nuovo manoscritto palinsesto*, 292 και της ίδιας, *Legature Constantinopolitane*, 256. Βλ. επίσης M. CORTESI, «Libri greci letti e scritti alla scuola di Vittorino da Feltre: fra mito e realtà», *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito: Atti del 5 Colloquio internazionale di paleografia greca, Cremona, 4-10 ottobre 1998*, [Papyrologica Florentina 31] Gonnelli, (Firenze, 2000) 401-416, εδώ 408, υπ. 23. Χρησιμοποιήθηκε για την έκδοση του Θουκυδίδη το 1540 από τον Ιωάννη Καμεράριο στη Βασιλεία.

⁴⁸⁴ PALAU, *Learning Greek*, 219-234, εδώ 226.

Σύμφωνα με την ερευνήτρια Annaclara Cataldi Palau, ίδια κατάληξη είχαν ακόμη δύο κώδικες που βρίσκονταν στην κατοχή του Tortelli. Πρόκειται για τους *Basil. E. I. 1 (1)*⁴⁸⁵ και *Basil. F. VIII. 3*. Ο τελευταίος αποτέλεσε καθαρά διδακτικό εγχειρίδιο γραμματικής και εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας από τον Ιταλό λόγιο. Περιλαμβάνει *Γραμματική έπιτομή* (f. 1r), *Αωνύμου περι πνευμάτων* (f. 25r), *Μεταφράσεις λέξεων από τα ελληνικά στα λατινικά σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 141r*: «*He dictiones videntur primo adiscende, quando quis linguam grecam adiscere vellet, que medie sunt inter grammaticam et vulgarem linguam, sic quod per istas grammaticas quis tales dictiones legendo intelliget et a vulgaribus istas proferendo intelligetur*». Περιέχει επίσης δίγλωσσο λεξικό (f. 168r) αλλά και επιστολές Λιβανίου (f. 317r)⁴⁸⁶.

Αν όχι ως μαθητής, τουλάχιστον ως οικείος του Ιωάννη Ευγενικού εμφανίζεται ο Αντώνιος Μαλασπίνας γνωστός και με το προσωνύμιο Φωκαεύς⁴⁸⁷. Στο κτητορικό σημείωμα του κώδικα *Brem. Bibliothecae urbece plut. I. b. 23 num. 63* αναφέρεται ως η βίβλος του: «*Αντωνίου Μαλασπίνα τοῦ Φωκαέως*»⁴⁸⁸ ενώ σε επιστολή του προς αυτόν, ο Ιωάννης Ευγενικός τον αποκαλεί *βικάριο παλαιάς Φώκαιας*⁴⁸⁹. Η προσθήκη του στην ομάδα των Ιταλών ουμανιστών στην Κωνσταντινούπολη γίνεται λόγω του ιστορικού της οικογενείας των Μαλασπινών, η οποία φαίνεται να κατάγεται από το Fordinovo της Lunigiana, περιοχής στην περιφέρεια La Spezia της Φλωρεντίας⁴⁹⁰. Η οικογένεια του Αντωνίου μετεγκαταστάθηκε στο Βυζάντιο, πιθανόν περί τα μέσα του 14ου αι., όταν και ένας Μιχαήλ Μαλασπίνας αναφέρεται ως αντιπρόσωπος του Αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου προς τον Πάπα Ουρβανό Ε' στην Αβignon το φθινόπωρο του 1364⁴⁹¹. Ο συγκεκριμένος Αντώνιος φαίνεται να διάγει τον βίο του μεταξύ Γαλατά και Παλαιάς Φώκαιας.

Οι σχέσεις του διδασκάλου Ιωάννη Ευγενικού με τον Αντώνιο Μαλασπίνα υπήρξαν ιδιαίτερα φιλικές. Στην επιστολή υπ' αριθμόν 11 του

⁴⁸⁵ PALAU, *Legature Constantinopolitane*, 245, 250· για τον συγκεκριμένο κώδικα το μόνο στοιχείο που δίδεται είναι η περιγραφή του ως *Σχεδάριο* στο άρθρο Ο. BESOMI, «*Un puono autografo di Giovanni tortelli: uno schedario di umanista*», *IMU* 13 (1970) 95-137.

⁴⁸⁶ OMONI, *Suisse*, 414-415. Ο κώδικας προέρχεται επίσης από το βιβλιογραφικό εργαστήριο της μονής του Τιμίου Προδρόμου *ἐν Πέτρα* (περίοδος 1430-1437 - 2η ομάδα), βλ. επίσης PALAU, *Learning Greek*, 226-227 και της ίδιας *Legature Constantinopolitane*, 245 και 256.

⁴⁸⁷ *PLP* 16458.

⁴⁸⁸ *Libanii Opera* IX, rec. R. FOERSTER (Leipzig, 1927) IX 20, στο f. 3v το κτητορικό σημείωμα: *τὸν Θεῶν κτήμα ἢ παροῦσα βίβλος | Αντωνίου Μαλασπίνα τοῦ Φωκαέως*.

⁴⁸⁹ I. PÉREZ MARTÍN, «*The Greek Culture of the Genoese Phokaia: The Life and the Books of Antonio Malaspina*», *RÉB* 73 (2015) 123-160, ἐδῶ 139.

⁴⁹⁰ J. HEERS, «*La vente des landulgenes pour la Croisade, a Genes et en Lunigiana en 1456*», *Miscellanea storica ligure* 3 (1963) 71-101 (reprint, J., HEERS, *Societe et economie a Genes XIV-XVe siecles* [London, 1979] XII), ἐδῶ 75. Βλ. επίσης PÉREZ MARTÍN, «*The Greek Culture of the Genoese Phokaia*», ὁ.π., 123, σπ. 1.

⁴⁹¹ *PLP* 16457· PÉREZ MARTÍN, «*The Greek Culture of the Genoese Phokaia*», ὁ.π., 123, σπ. 2.

βυζαντινού λογίου προς τον Ιωάννη Καναβούτζη που ζούσε στην Φώκαια ο Ευγενικός του ζητά να δώσει τους θερμοὺς του χαιρετισμούς «πρὸς τὸν καλὸν ἡμῶν καὶ γνήσιον φίλον καὶ ἀδελφόν, τὸν πάντ' ἄριστον Ἀντώνιον, ᾧ πλείστας ὀφείλειν ὁμολογῶ χάριτας τῆς πρὸς ἡμᾶς ἀρχαίας αὐτοῦ θερμῆς ἀγάπης καὶ φιλίας εἰλικρινοῦς, καὶ οὔποτε παύσομαι θαυμάζων καὶ ἐπαινῶν τὸ τῆς γνώμης αὐτοῦ προσηγές καὶ ἐλευθέριον καὶ τὸ φιλολόγον αὐτοῦ καὶ φιλόκαλον»⁴⁹². Κατὰ πάσα πιθανότητα ο συγκεκριμένος Αντώνιος ἦταν ο Μαλασπίνας, ο οποίος εἶναι παραλήπτης καὶ τῆς ἐπιστολῆς υπ' αριθμὸν 34 ἀπὸ τον Ιωάννη, ἡ ὁποία ξεκινάει με τὴν φράση: «Ἄριστε μοι καὶ πολυπόθητε, χρυσῆ καὶ σεμνὴ κεφαλῆ, Ἀντώνιε»⁴⁹³. Ο συγκεκριμένος κώδικας ἀντεγράφη ἀπὸ δύο χέρια, ἓνα ἀπὸ τα ὁποία εἶναι του Ιωάννη Ευγενικού, ο οποίος πιθανόν καὶ να τον εἶχε στην κατοχὴ του. Φαίνεται να ἀντεγράφη μετὰ τὴν ἄλωση καὶ πιθανόν πρὶν τον Δεκέμβριο του 1455⁴⁹⁴ με το περιεχόμενο τῆς να ἀποκαλύπτει πρόσωπα του οικογενειακοῦ περιβάλλοντος του Ἀντωνίου. Ἀδελφός του υπῆρξε κάποιος ὀνόματι Χρῦσανθος, ἐνῶ ο ἀναφερόμενος ὡς ὁ καλὸς Μανουήλ μπορεῖ να ταυτιστεῖ με τον ἀδελφὸ τῆς γυναίκας του, Μανουήλ Ραοῦλ, ο οποίος ἦταν καὶ ο κομιστὴς τῆς συγκεκριμένης ἐπιστολῆς⁴⁹⁵. Ἡ ἴδια ἐπιστολὴ περιλαμβάνεται καὶ στον κώδ. *Vind. phil. gr.* 183 (ff. 258r-v)⁴⁹⁶ μαζί με το σημεῖωμα «ἜΟ Παλαιολόγος Μανουήλ οὗτος γυναικάδελφος ἐστὶ τοῦ πρὸς ὃν ἡ ἐπιστολὴ Ἀντωνίου. ὁ δὲ Χρῦσανθος ἀδελφὸς αὐτοῦ γνήσιος», που ἀποτυπώνει τὴν σχέση του Ἀντωνίου με τα δύο προαναφερθέντα πρόσωπα⁴⁹⁷. Ἄγνωστο παραμένει ἀν ὁ *Vindobonensis* βρισκόταν στην κατοχὴ του Μαλασπίνα.

Ἐστὼ καὶ ἀν ἡ γραφὴ του εἶναι ἀσταθῆς, ὁ Ἀντώνιος φαίνεται να χρησιμοποιεῖ συστηματικὰ συντομογραφίες καὶ ἀκολουθεῖ πιστὰ τους κανόνες γραφῆς καὶ ὀρθογραφίας⁴⁹⁸. Φαίνεται να ἔλαβε ὑψηλοῦ ἐπιπέδου βυζαντινὴ μόρφωση, ἐνῶ διέθετε καὶ μία πολὺ καλὴ προσωπικὴ βιβλιοθήκη. Στην κατοχὴ του βρισκόταν, ὅπως ἔχει προαναφερθεῖ, ὁ κώδικας *Bremen Staats- und*

⁴⁹² ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΠΠ*, I, 168-169 (ἐπ. ἀρ. 11: «*Τῷ Καναβούτζῃ*»), ἐδῶ 169.14-19.

⁴⁹³ Αὐτόθι, 207-208.

⁴⁹⁴ PÉREZ MARTÍN, «The Greek Culture of the Genoese Phokaia», ὁ.π., 141.

⁴⁹⁵ Ο Μανουήλ Ραοῦλ Παλαιολόγος εἶχε σχέσεις τόσο με τον Ἀντώνιο Μαλασπίνα ὅσο καὶ με τον Ιωάννη Ευγενικό, ἐνῶ μπορεῖ να ταυτιστεῖ καὶ με τον ἀποδέκτη ἐπιστολῆς του Θεοδώρου Ἀγαλλιανού μετὰ τὴν ἄλωση.

⁴⁹⁶ Βλ. HUNGER, *Katalog* I, 291-293. Ο κώδικας χρονολογεῖται τον 14ο-15ο αἰ. Ἀντιγραφέας των φύλλων 247r-248r υπῆρξε κάποιος ἀνώνυμος κωδικογράφος, πιθανόν Κρητικὸς, καὶ ταυτίζεται με τον ἀντιγραφέα των κωδίκων *Vat. gr.* 949 (ff. 1r-158r, 159r-167v), *Vat. gr.* 1584 (ff. 1r-151v) καὶ *Valllicell. gr. B* 99, βλ. R. STEFEC, «Zwischen Urkundenpaläographie und Handschriftenforschung: Kopisten am Patriarchat von Konstantinopel im späten 15. und frühen 16. Jahrhundert», *RSBN* 50 (2013) 303-326, ἐδῶ 321, ὑπ. 77.

⁴⁹⁷ Βλ. PÉREZ MARTÍN, «The Greek Culture of the Genoese Phokaia», ὁ.π., 141. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τὴν οικογένεια του Ἀντωνίου Μαλασπίνα βλ. αὐτόθι, 147-151.

⁴⁹⁸ Αὐτόθι, 128.

Universitätsbibliothek, cod. b 23 (Omont 63) του 14ου αι., που περιέχει μεταξύ άλλων τρεις τραγωδίες του Σοφοκλή, αστρονομικές πραγματείες αλλά, και ρητορικά έργα του Αιλίου Αριστεΐδη και λόγους του Δημοσθένη⁴⁹⁹. Αντιγραφέας του χειρογράφου υπήρξε κάποιος Ισίδωρος κατά το πρώτο μισό του 14ου αι., για λογαριασμό του Μιχαήλ Γαβρά⁵⁰⁰. Ωστόσο, διάφορα σημειώματα στον κώδικα προέρχονται από το χέρι του Νικηφόρου Γρηγορά όπως το σημείωμα: «†Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου τοῦ καὶ πατριάρχου γεγονότος», και είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι ο συγκεκριμένος κώδικας κατέληξε στη βιβλιοθήκη της μονής της Χώρας πριν καταλήξει στα χέρια του Αντωνίου⁵⁰¹. Ίδια χαρακτηριστικά με τον προαναφερθέντα –σημειώματα από το χέρι του Νικηφόρου Γρηγορά, συνεπώς πιθανόν να βρισκόταν στην ίδια βιβλιοθήκη– φέρει και ο κώδ. της *Νάπολης BN, II E 20* (14ος αι.), ο οποίος επίσης βρισκόταν στην κατοχή του Αντωνίου Μαλασπίνα⁵⁰². Ο κώδικας αργότερα πέρασε στην κυριότητα του Δημητρίου Χαλκο(κο)νδύλη και του μαθητή του Ιανού Λάσκαρι, οι οποίοι πρόσθεσαν σημειώματα στα φύλλα Ir και 312v και 243v⁵⁰³. Επιπρόσθετα ο Αντώνιος φαίνεται να κληρονόμησε τον *Vind. Jur. gr.* 7 του 14ου αι. με νομικές πραγματείες επί διαφόρων θεμάτων⁵⁰⁴. Στο φύλλο 233v αντεγράφη ένα επιτάφιο ποίημα 6 στίχων, που μνημονεύει ένα παλαιότερο μέλος της οικογένειας Μαλασπίνα, πιθανόν δικαστή στο επάγγελμα:

Ἐκδὺς τὰ λαμπρὰ τοῦ βίου Μαλασπίνας
ζόφου τὸν πλήρη τοῦτον ὑπέδν λίθον.
εἰ κρύπτεται φρόνησις οὐκοῦν ἐν τάφῳ,
ἂν συγκαλύπτειν οἶδε σύνεσιν λίθος

⁴⁹⁹ Βλ. FOERSTER, *Libanii Opera*, IX (Leipzig, 1927) 19-20.

⁵⁰⁰ I. PÉREZ MARTÍN, «The Scribe Isidoros and Michael Gabras' Letter in the Ms. Bremen b.23», *BZ* 106/1 (2013) 91-100, εδῶ 91.

⁵⁰¹ I. PEREZ MARTIN, *αυτόθι*, 97· η Perez Martin υποστηρίζει ότι ο κώδικας χρησιμοποιήθηκε ως διδακτικό εγχειρίδιο εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας λόγω των πολυάριθμων και, σε πολλές περιπτώσεις, λανθασμένων γλωσσών που προστέθηκαν στο έργο *Κύρου Παιδεία*.

⁵⁰² Για το περιεχόμενο του κώδικα βλ. CYRILLUS, 118-121. Βλ. επίσης S. KOTZABASSI, «Zur Überlieferung von Briefcorpora in der Palaiologenzeit», *Handschriften- und Textforschung heute. Zur Überlieferung der griechischen Literatur. Festschrift für Dieter Harlfinger aus Anlass seines 70. Geburtstages*, Serta Graeca, Ludwig Reichert (Wiesbaden, 2014) 231-238, εδῶ 238. Το φύλλο 291r του κώδικα συμπληρώθηκε από το χέρι του Νικηφόρου Γρηγορά. Ο ίδιος προσέθεσε στην άνω ὠα του φύλλου 291r τον τίτλο «†Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου τοῦ καὶ πατριάρχου γεγονότος» ενώ το κτητορικό σημείωμα από τον Αντώνιο Μαλασπίνα βρίσκεται στο φύλλο 311v: «Θ(εστό)κε βοήθη μοι τῷ σῶ δούλῳ Αντωνίῳ τῷ Μαλασπίνα», πβλ. PEREZ MARTIN, «The Scribe Isidoros», *ό.π.*, 94 και 97.

⁵⁰³ PEREZ MARTIN, «The Greek Culture of the Genoese Phokaia», *ό.π.*, 128-129, όπου αναφέρεται στην ταύτιση της γραφής του Λασκάρεως από τον Rollo και ότι ο κώδικας του Χαλκοκονδύλη πέρασε στον γαμπρό του Aulo Giano Parrasio (1470-1522).

⁵⁰⁴ Βλ. HUNGER, *Katalog* II, 14-16 όπου αναλυτική αναφορά του κώδικος στα νομικά έργα και πατριαρχικά έγγραφα που περιέχονται στον κώδικα. Το επιτύμβιο επίγραμμα του Αντωνίου Μαλασπίνα βρίσκεται στο φύλλο 233v.

*ἢ κρίσιν εὐθύβολον ἢ εὐβουλίαν,
ἐνταῦθα ταῦτα πάντα κρυβέντα ἴσθι.*

Το χέρι του αντιγραφέα του ποιήματος ομοιάζει με εκείνο του Αντωνίου, ο οποίος πρόσθεσε και ένα συμβόλαιο πώλησης στο φύλλο 143r του κώδικα⁵⁰⁵.

Η άλωση του 1453 είχε ως αποτέλεσμα τη διακοπή της άφιξης Ιταλών ουμανιστών στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό τη φοίτηση στα εκεί εκπαιδευτήρια. Αντιθέτως, ένας μεγάλος αριθμός βυζαντινών λογίων και διδασκάλων μετακινείται τώρα προς τη Δύση, συνεχίζοντας την μύηση των Ιταλών ουμανιστών στην ελληνική γλώσσα και παιδεία στις πόλεις-κράτη της Βενετίας, της Φλωρεντίας και της Ρώμης. Ωστόσο, οργανώνονται αποστολές προς την Κωνσταντινούπολη, τη νέα πρωτεύουσα των Οθωμανών, με σκοπό τον εντοπισμό και απόκτηση σπάνιων και δυσεύρετων κωδίκων, γεγονός που υποδεικνύει τη διάσωση και τη διαθεσιμότητα τους στη μετά την άλωση περίοδο.⁵⁰⁶ Παρά την μεγάλη καταστροφή και λεηλασία, η βασιλεύουσα συνεχίζει με έμμεσο τρόπο να προσφέρει και να διδάσκει τη Δύση.

⁵⁰⁵ PÉREZ MARTÍN, «The Greek Culture of the Genoese Phokaia», ό.π.,144 και 146, υπ. 72.

⁵⁰⁶ Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η αποστολή του Ιανού Λάσκαρι στα 1491. Για την συγκεκριμένη αποστολή βλ. κεφάλαιο Δ'.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

Η «ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΣΧΟΛΗ» ΤΟΝ 15Ο ΑΙ.⁵⁰⁷

Α. Η «ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΣΧΟΛΗ» ΠΡΙΝ ΤΟΝ 15Ο ΑΙ.:

Πολλά έχουν γραφεί σχετικά με τον όρο «Πατριαρχική Σχολή», τόσο στην οργάνωση και το θεσμικό της πλαίσιο, όσο ακόμη και για την ίδια την ύπαρξή της⁵⁰⁸. Συνεπώς, οφείλουμε να διατυπώσουμε εξαρχής τη θέση ότι πρόκειται αποκλειστικά για ένα συμβατικό όρο, που εμφανίζεται με την ίδρυση των εκκλησιαστικών διδασκαλικών οφφικίων από τον Αυτοκράτορα Αλέξιο Α' Κομνηνό με την *Νεαρά* του 1107⁵⁰⁹. Σε κάθε περίπτωση, είναι αδύνατον να μιλάμε για την ύπαρξη ενός ανώτατου θεσμοθετημένου εκπαιδευτικού ιδρύματος, το οποίο βρισκόταν αποκλειστικά υπό την εποπτεία της εκκλησίας, αλλά είναι επίσης αδιανόητο να μην θεωρήσουμε δυνατή την εμπλοκή στην εκπαιδευτική διαδικασία της εκκλησίας από τον 12ο αι. και εξής.

Η *Νεαρά* του 1107 αποτελεί την βάση του όλου οικοδομήματος της «Πατριαρχικής Σχολής», με την εκκλησία και τον Πατριάρχη να αποκτούν, αν όχι ένα ενεργό, με βεβαιότητα ένα συμβουλευτικό ρόλο στα θέματα παιδείας. Μεγάλο είναι το ζήτημα της πιθανής ταύτισης των διδασκάλων που αναφέρονται στην *Νεαρά* με τους διδασκάλους του *Εὐαγγελίου*, του *Ἀποστόλου*, και του *Ψαλτῆρος*. Ωστόσο, με βεβαιότητα τα συγκεκριμένα τρία προαναφερθέντα διδασκαλικά οφφίκια θεσπίστηκαν από τον Αυτοκράτορα Αλέξιο Α' Κομνηνό (αν όχι μέσω της συγκεκριμένης *Νεαράς* τότε μέσω κάποιας άλλης), και βρίσκονταν στη δικαιοδοσία της εκκλησίας, σύμφωνα με το έργο «*Περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀφφικίων*» στο φύλλο 7r του κώδικα *Monac. gr. 442*:

«Εἰςὶ παρὰ ταῦτα καὶ τὰ τρία διδασκαλικά ὀφφίκια· ὁ διδάσκαλος τοῦ
Εὐαγγελίου, ὁ διδάσκαλος τοῦ *Ἀποστόλου* καὶ ὁ διδάσκαλος τοῦ

⁵⁰⁷ Ο όρος «Πατριαρχική Σχολή» θα αναφέρεται εντός εισαγωγικών κατά την περίοδο προ της αλώσεως και χωρίς εισαγωγικά μετά την άλωση και την ανάληψη ουσιαστικού και πραγματικού με το όνομα της ρόλου.

⁵⁰⁸ Βλ. R. BROWNING, «The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century», *Byz.* 32 (1962), 167-201. 33 (1963), 11-40, ανατ. στο *Studies on Byzantine History, Literature and Education*, [Variorum Reprints] (London, 1977). Περί των διαφόρων απόψεων για τον όρο «Πατριαρχική Σχολή» βλ. Η. ΝΕΣΣΕΡΗΣ, *Η Παιδεία στο Βυζάντιο κατά τον 12ο αι.*, αδημοσίευτη διατριβή (Ιωάννινα, 2014) 22-25.

⁵⁰⁹ Βλ. P. GAUTIER, «L'édit d'Alexis Ier Comnène sur la réforme de clergé», *RÉB* 31 (1973), 165-201, εδώ 195.255-262: «Οἱ δὲ διδάσκαλοι κατ' ἐπιλογὴν νῦν τε γινέσθωσαν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ἐκκρινέσθωσαν, οἱ τὸν διδασκαλικὸν δηλονότι λόγον ἀκέραιον καὶ τὸν βίον ἔχοντες ἀνεπίληπτον. Εἰ γὰρ ὁ ἄξιος παροράται καὶ ὁ ἀνάξιος προβιάζεται, κρῖμα προξενεῖ τοῦτο τῷ προκρίνοντι μὲν τὸν ἀνάξιον, παρορώντι δὲ τὸν ἄξιον, καὶ ζημίαν ψυχικὴν ἀφόρητον οἷς ὁ μὴ ἄξιος διδάσκαλος ἐφίσταται. Διδάσκαλον γὰρ ἢ βασιλεία μου τὸν ἄξιον, ὡς ἄνωθεν εἴρηται, ὀνομάζει τε καὶ τυποῖ, τὸν κρεῖττονον δηλονότι τῶν ἄλλων».

Ψαλτήρος, ἄτινα προσετέθησαν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀπὸ νεαρᾶς τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου»⁵¹⁰.

Με το πέρασμα των αἰώνων, τα αξιώματα των τριῶν διδασκάλων αποκτοῦν ιδιαίτερη σημασία για το εκπαιδευτικό σύστημα. Δεν εἶναι τυχαία η λαμπρή σταδιοδρομία λογίων ὅπως των διδασκάλων τοῦ Ψαλτήρος και αργότερα τοῦ Εὐαγγελίου Μιχαήλ Ἰταλικού και Γεωργίου Τορνίκη τον 12ο αἰ.⁵¹¹, ἀλλὰ και των διδασκάλων τοῦ Ψαλτήρος Γεωργίου Παχυμέρη και Μανουήλ Δισυπάτου τον 13ο αἰ., μαζί με τον διδάσκαλο τοῦ Εὐαγγελίου Γεώργιο Μοσχαμπάρ το 1281⁵¹².

Κατὰ τον 14ο αἰ., η αναφορά της τριάδος των διδασκαλικῶν οφφικίων σε υψηλές θέσεις στους καταλόγους των εκκλησιαστικῶν αξιωμάτων επιβεβαιώνουν την περίοπτη θέση τους ἀνάμεσα στα εκκλησιαστικά αξιώματα της περιόδου⁵¹³. Επιπρόσθετα, μερικοί ἀπὸ τους κατόχους των τριῶν οφφικίων εμφανίζουν σχέσεις ἀκόμη και με την πολιτική ἐξουσία. Στους γνωστούς διδασκάλους του Εὐαγγελίου προσετέθη πρόσφατα ο Γεώργιος Γλαβάς, ο οποίος ἴσως να ταυτίζεται με τον ομώνυμο υψηλόβαθμο αξιωματούχο του στενοῦ κύκλου του Αυτοκράτορα Ἰωάννη Στ' Καντακουζηνού⁵¹⁴. Οι ἀνωτέρω τρεῖς διδάσκαλοι συνεπικουροῦνταν στο διδακτικό τους ἔργο ἀπὸ τους μαῖστορες τῶν γραμματικῶν, τῶν ῥητόρων καὶ τῶν φιλοσόφων⁵¹⁵. Ο επικεφαλῆς της σχολῆς ἔφερε τον τίτλο του ὑπάτου τῶν φιλοσόφων, το οφφίκιο του οὗοιου προῦπήρχε της Νεαρᾶς του 1107. Οι διδάσκαλοι αυτοὶ ἐξαρτῶνταν ἀπὸ την αυτοκρατορική

⁵¹⁰ J. DARROUZÈS, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'Église byzantine*, [Archives de l'Orient Chrétien III] (Paris, 1970) 548-549, ἐδῶ 549· βλ. ἐπίσης CONSTANTINIDES, *Education* 50, σπ. 3.

⁵¹¹ ΝΕΣΣΕΡΗΣ, *Η Παιδεία στο Βυζάντιο*, ὁ.π., 35.

⁵¹² CONSTANTINIDES, *Education*, 60-64.

⁵¹³ Βλ. DARROUZÈS, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ*, ὁ.π., 550: «Ἡ τετάρτη πεντάς ... ὁ διδάσκαλος τοῦ εὐαγγελίου, ἐρμηνεύων αὐτό. ὁ διδάσκαλος τοῦ ἀποστόλου, ἐρμηνεύων αὐτόν. ὁ διδάσκαλος ὁ τοῦ ψαλτηρίου εἰς τὸ ἐρμηνεύειν αὐτό. ὁ ῥήτωρ εἰς τὸ ἐρμηνεύειν τὰς γραφάς.» βλ. και J. VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos, traité des offices, Introduction, Texte et Traduction* (Paris, 1966) 318:

«Ἱερομνήμων τρίτης τε, καὶ μὴν ὑπομμνήσκων,
οὐ τρεῖς ἐξῆς διδάσκαλοι, πρῶτος εὐαγγελίου,
τοῦ τ' ἀποστόλου μετ' αὐτόν, λοιπὸς ὁ τοῦ ψαλτήρος».

⁵¹⁴ Ο Γεώργιος Γλαβάς εμφανίζεται ὡς συγγραφέας μιας ομιλίας «εἰς τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν» στον κώδικα της EBE 2717 του ἔτους 1396 και στον κώδικα της Μεγίστης Λαύρας I 197. Με βάση την χρονολόγηση του κώδικα της EBE 2717 το 1396 ὡς *terminus ante quem*, η ἐρευνα προτείνει δύο Γεωργίους Γλαβάδες. Ο πρῶτος εμφανίζεται ὡς μεγαλοῦπέροχος (sic!) στις Σέρρες το 1301 σε προικοσύμφωνο της μονῆς Εσφιγμένου, βλ. J. LEFORT, *Actes d'Esphigmenou* (Paris, 1973) 74. Ο δεῦτερος Γεώργιος Γλαβάς των συγκεκριμένων κωδίκων εἶναι πιθανόν να ταυτιστεῖ με τον αξιωματούχο του Ἰωάννη Καντακουζηνού ο οὗοιός βρίσκεται κατὰ περιόδους στο Διδυμότειχο και βεβαίως στην Κωνσταντινούπολη, βλ. SCHOPEN, *Ioannis Cantacuzeni Eximperatoris*, ὁ.π., 195.12 και 401.21· πβλ. τῶρα Α. ΔΕΛΗΚΑΡΗ, «Γεωργίου Γλαβά, διακόνου και διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου, Ὀμιλία εἰς τὰ κατὰ τὴν ἁγίαν <καὶ> μεγάλην Παρασκευὴν. Ἡ ἑλληνική ἀθωνική παράδοση τῆς Ὀμιλίας καὶ ἡ παλαιοσλαβική μετάφρασή της», *Ἁγιον Ὅρος και Λογισὸν, Ἀγιορειτική Ἐστία, Ἡ' Διεθνὲς Συνέδριον, Πρακτικά Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη, 2014) 53-65.

⁵¹⁵ βλ. ΝΕΣΣΕΡΗΣ, *Η Παιδεία στο Βυζάντιο*, ὁ.π., 36 κ.ε.

εξουσία και δίδασκαν σε σχολεία που διέθετε η εκκλησία σε μονές της πρωτεύουσας. Την τελευταία περίοδο της αυτοκρατορίας, μετά τα μέσα του 14ου αι., τα οφφίκια αυτά αλλάζουν λειτουργία και εξαφανίζονται από τις πηγές ή αντικαθίστανται από καινούργια αξιώματα. Για παράδειγμα, η τελευταία αναφορά στο αξίωμα του *ύπατου τῶν φιλοσόφων* απαντάται την περίοδο 1351-1354 στο πρόσωπο του μεγάλου χαρτοφύλακος Ιωάννη Ἄμπαρ, ο οποίος είναι επίσης γνωστός ως Ἄμπαρις ή Ἐμπαρις. Ο ὑπάτος Ιωάννης καθαιρέθηκε το 1351 λόγω πιθανής σύγκρουσής του με τον Αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο και τον Πατριάρχη Κάλλιστο Α', ενώ η περιουσία του είτε δημεύτηκε είτε περιήλθε στην Εκκλησία⁵¹⁶.

B. Η «ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΣΧΟΛΗ» ΕΠΙ ΜΑΝΟΥΗΛ Β' ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ (1391-1425):

Η πνευματική ακμή κατά τα έτη της βασιλείας του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου, όπως ήταν αναμενόμενο, επηρέασε άμεσα τη λειτουργία της «Πατριαρχικής Σχολής». Επί των ημερών του απαντάται ένα μεγάλος αριθμός λογίων, οι οποίοι φέρουν είτε τους παραδοσιακούς τίτλους της προαναφερθείσας τριάδας των διδασκάλων είτε νεοεμφανιζόμενα διδασκαλικά *οφφίκια*, τα οποία έχουν άμεση σχέση με την εκκλησία.

Κατά τα τέλη του 14ου αι. και την πρώτη δεκαετία του 15ου αι. μαρτυρούνται ένας *διδάσκαλος του Ψαλτήρος* και ένας *του Εὐαγγελίου*, για τους οποίους όμως έχουμε στη διάθεση μας πολύ λίγα στοιχεία. Η επιστολή υπ' αριθμόν 4 του λογίου Ιωάννη Χορτασμένου έχει ως αποδέκτη κάποιον *διδάσκαλο του Ψαλτήρος Κατακαλών*⁵¹⁷, ο οποίος πιθανόν να ταυτίζεται με τον *νοτάριο Κατακαλών* σε Πατριαρχικό έγγραφο της 28ης Δεκεμβρίου του 1401⁵¹⁸. Ίσως να συνυπήρξε με τον *διδάσκαλο του Ἀποστόλου* της Μεγάλης Εκκλησίας διάκονο Βαρυκέφαλο⁵¹⁹, ο οποίος εμφανίζεται ως αντιπρόσωπος του πατριαρχείου στην χειροτονία του Θεοφυλάκτου σε μητροπολίτη Πέργης και Ατταλείας το 1397⁵²⁰. Παράλληλα, την ίδια περίοδο ένας *διδάσκαλος του Ψαλτήρος* εμπλέκεται ως μεσάζων στην διαμάχη μεταξύ του Πατριαρχείου και του μητροπολίτη Αγκύρας

⁵¹⁶ Ο Ιωάννης Ἄμπαρ παρουσιάζεται να έχει στενές σχέσεις με την αυτοκρατορική οικογένεια. Στη διάρκεια του δεύτερου εμφυλίου πολέμου μαζί με τους αξιωματούχους Φωκά και Δεξιό συνοδεύουν την Αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας στους Επιβάτες, SCHOPEN, L., *Ioannis Cantacuzeni Eximperatoris Historiarum Libri IV*, τ. II (Bonnae, 1831) 103· ωστόσο, έρχεται σε σύγκρουση τόσο με την πολιτική όσο και με την θρησκευτική εξουσία, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την καθάρωση και δήμευση της περιουσίας του. Ο Θεόδωρος Αγαλλιανός αναφέρει ως αιτία της καθάρωσης του τον φθόνο και την μισαλλοδοξία, βλ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Θεόδωρος Αγαλλιανός* 140 και 140, σπ. 49.

⁵¹⁷ PLP 11421.BA. επίσης HUNGER, *Chortasmenos*, 155: «*Τῷ Κατακαλών, τῷ ἐντιμοτάτῳ διδασκάλῳ τοῦ ψαλτήρος τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας, Ἰωάννης νοτάριος χαίρειν*».

⁵¹⁸ MM, *Acta* II, 455 (αφ. DCXX).

⁵¹⁹ PLP 2350.

⁵²⁰ MM, *Acta* II, 285-86 (αφ. DXVII), εδῶ 286.10.

Μακαρίου, χωρίς όμως να κατονομάζεται ή να ταυτίζεται με τον προαναφερθέντα αποδέκτη της επιστολής του Χορτασμένου⁵²¹. Το 1401 και επί Πατριαρχείας Ματθαίου Α', ως απεσταλμένος του τελευταίου προς τον Βοεβόδα της Μολδοβλαχίας εμφανίζεται ένας διάκονος Μανουήλ Αρχων⁵²², διδάσκαλος του *Εὐαγγελίου*, για τον οποίο, δυστυχώς, δεν γνωρίζουμε κάτι επιπλέον⁵²³.

Περισσότερες πληροφορίες έχουμε στην διάθεσή μας για τον λόγιο Μιχαήλ Βαλσαμών⁵²⁴, διδάσκαλο γεωμετρίας του λογίου Ιωάννη Χορτασμένου την περίοδο 1397-1400, ο οποίος υπήρξε διδάσκαλος και καθηγητής τῶν τῆς ἐκκλησίας τροφίμων⁵²⁵. Μέσα από τον κολοφώνα του κώδικα *Mut. gr. 142*, ο Χορτασμένος μας πληροφορεί ότι ο διάκονος Μιχαήλ Βαλσαμών διορίστηκε ως καθολικός διδάσκαλος από τον Πατριάρχη, πιθανότατα τον Ματθαίο Α', με σκοπό να διδάξει τόσο θύραθεν -έλληνικά μαθήματα- όσο και εκκλησιαστική παιδεία -τῶν τῆς ἐκκλησίας δογμάτων-. Η συγκεκριμένη αναφορά στη διδασκαλία γεωμετρίας, αλλά και η αναφορά στη ρητορική του δεινότητα από τον Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο,⁵²⁶ υποδεικνύουν την πιθανή διδασκαλία του τόσο του *Trivium* όσο και του *Quadrivium*. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτελεί ο τίτλος του Βαλσαμών ως καθολικός διδάσκαλος. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν πρόκειται για εξέλιξη του παλαιότερου ὀφφικίου του οἰκουμενικοῦ διδασκάλου, αλλά ούτε και για την σχέση του με το αξίωμα του μαϊστοροῦ τῶν ρητόρων⁵²⁷. Η σημαντικότητά του ως διδασκάλου φαίνεται καθαρά μέσα από την αναφορά σε αυτόν από τον λόγιο πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο ανάμεσα σε άλλους μεγάλους διδασκάλους μερικές δεκαετίες αργότερα: «Οὐ φημι τοὺς παλαιότερους ἐν μεγάλῳ γένει καὶ μεγάλῃν τότε δύναμιν ἔχοντι, ἀλλὰ τοὺς μικρῶ πρὸ ἡμῶν καὶ τοὺς ἐφ' ἡμῶν, Νικόλαον τὸν Καβάσιλαν, ἄνδρα πνεύματι καὶ σοφία τοῖς ἀρχαιοτάτοις ἐξισωθέντα, τὸν πατριάρχην Εὐθύμιον, τὸν χαρτοφύλακα Βαλσαμών, πάσης σοφίας καθηγεμόνα γεγενημένον ἐν πρώτοις,

⁵²¹ LAURENT, «Le trisépiscopat», ὁ.π., 157.

⁵²² PLP 1464.

⁵²³ MM, *Acta* II, 528-532.

⁵²⁴ Για το Το μοναδικό έργο του Βαλσαμώνος που βρίσκεται στο κώδικα της Μονής Βατοπεδίου αρ. 541, ff. 116r-128v, βλ Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, - ΑΡΚΑΔΙΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου Ἀποκειμένων Κωδίκων* (Παρίσι, 1924) 110: «Μιχαήλ τοῦ Βαλσαμώνος εἰς τοὺς ἀγίους νεοφανεῖς μάρτυρας Ἀντώνιον, Ἰωάννην, καὶ Εὐστάθιον, τοὺς Ρώσους».

⁵²⁵ Για τον συγκεκριμένο λόγιο βλ. ανωτ. κεφάλαιο Α' αλλά και κατωτ. κεφάλαιο Ε'.

⁵²⁶ Σχετικά με τον έπαινο της ρητορικής δεινότητας του Βαλσαμώνος από τον Μανουήλ Β' βλ. σχετικό κεφάλαιο Α'· βλ. και MM, *Acta* II, 142, όπου σε πατριαρχικό έγγραφο του Αυγούστου στα 1390 ο Βαλσαμών φέρει τον τίτλο του ρήτορος.

⁵²⁷ Η ρητορική ικανότητα του Βαλσαμώνος μαζί με την θέση του διακόνου της Αγίας Σοφίας (βλ. MM II, 385, 391), η οποία πάντοτε χαρακτήριζε ένα μαϊστορα, ενισχύουν την συγκεκριμένη υπόθεση, βλ. ΝΕΣΣΕΡΗΣ, *Η Παιδεία στο Βυζάντιο*, ὁ.π., 37.

Μελιτηνιώτην τὸν τῶν διδασκάλων διδάσκαλον, τὸν Θεσσαλονίκης Ἰσίδωρον, ἄλλους μυρίους, ὧν ἡμεῖς οἱ νῦν ὄντες σκύβαλα»⁵²⁸.

Ο Σίλβεστρος Συρόπουλος στα απομνημονεύματά του, αναφέρει ακόμη δύο διδασκάλους της εκκλησίας, τον Πατριάρχη Ευθύμιο Β' και τον διδάσκαλον κῦρ Ἰωσήφ Βρυέννιο⁵²⁹, για τους οποίους έγινε αναφορά πιο πάνω⁵³⁰. Οι δύο γνωρίζονταν μεταξύ τους αφού εκτός από την μεταξύ τους αλληλογραφία⁵³¹ έζησαν και οι δύο για κάποιο χρονικό διάστημα στην μονή των Στουδίου⁵³². Αν και ο Βρυέννιος στην επιστολή του προσφωνεί τον Ευθύμιο ως πάτερ, πιθανόν λόγω ιερατικού αξιώματος, είχαν και οι δύο σχεδόν την ίδια ηλικία⁵³³.

Σχετικά με το επίθετο «Βρυέννιος», σύμφωνα με τον Τωμαδάκη δεν πρόκειται για πατρώνυμο αλλά για κάποιο παρωνύμιο⁵³⁴, ενώ ο ίδιος υποστηρίζει ότι τον έχει συναντήσει και ως Βριγένη, δηλαδή αυτόν που έχει ευρεία γενειάδα⁵³⁵. Ενδιαφέρουσα είναι η ερμηνεία του επωνύμου του από τον Βούλγαρη -«Στίχοι Παλαιοί»-, η οποία περιέχεται στον τρίτο τόμο των έργων του σε ιαμβικό δωδεκασύλλαβο (βρύνειν έννοιας = βρυέννιος):

*Βρύνειν έννοιας κᾶν δέδωται καὶ ἄλλοις
οὐχ ἦττον σοὶ γε, ὦ Ἰωσήφ, δωρεῖται,
θνητῶ γε ὄντι, ἐκ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων,
ἐνθεν καὶ τοῦ πᾶννυμον ἔχεις ἐνδίκως*⁵³⁶.

Υπήρξε διδάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη τόσο την περίοδο 1402-1406, πιθανόν στη μονή Στουδίου, όσο και μετά την επάνοδο του από την Κύπρο στη μονή Χαρσιανίτου⁵³⁷. Ζητούμενο αποτελεί το διδακτικό πρόγραμμα της

⁵²⁸ *Scholarios* II, 485.34-86.4.

⁵²⁹ LAURENT, *Syropoulos* 448. 24-25: «καὶ οἱ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν, ἐξ ὧν ἔφθασα καὶ ἐγὼ τὸν πατριάρχη κῦρ Εὐθύμιον, τὸν διδάσκαλον κῦρ Ἰωσήφ, ὅστις ἔλεγεν ἔχειν καὶ τὸ ένωτικὸν ἐκεῖνο τὸ ἄληπτον».

⁵³⁰ Βλ. ανωτ. κεφάλαια Α' και Β'.

⁵³¹ Βρυέννιος III, 141.

⁵³² ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Βρυέννιος*, 124, 129.

⁵³³ Βλ. Βρυέννιος III, 138-41 Το πότε ακριβώς γεννήθηκε ο Ἰωσήφ Βρυέννιος είναι άγνωστο. Ο Βούλγαρις θεωρεῖ ως έτος γέννησης του περίπου το 1360 σε αντίθεση με τον Palmieri που τον ανάγει περί το 1350. Πιο σωστή πρέπει να θεωρηθεί η υπόθεση ότι ο Βρυέννιος γεννήθηκε ακόμη πιο πριν και συγκεκριμένα περί το 1345. Αν σκεφτούμε ότι η έκτη επιστολή του προς τον Νικόλαο Καβάσιλα χρονολογείται από τον εκδότη της στη δεκαετία του 1360, όταν δηλαδή ο Καβάσιλας ανέλαβε αρχιερατικό αξίωμα, πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι δύο άνδρες ήταν αν όχι συνομήλικοι, οπωσδήποτε σε κοντινή ηλικία - άρα γεννημένοι περί το 1340: «Τῶ σοφωτάτῳ ἀνδρὶ, ἀρετῆς τε ἄκρῳ φίλῳ καὶ πίστεως κυρῶ Νικολάῳ τῷ Καβάσιλα, ἐν Κωνσταντινουπόλει».

⁵³⁴ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Βρυέννιος*, 20.

⁵³⁵ Αυτόθι, 20.

⁵³⁶ Βρυέννιος III, ιθ'.

⁵³⁷ Για την αναγνώριση του ως λαμπρό διδάσκαλο ακόμη και από τους μεταγενέστερους βλ. Α. *Scholarios* II, 485.9: «Ἰωσήφ φημι τὸν διδάσκαλο». Β. αυτόθι, III 7.21: «καὶ ὁ τὰ θεῖα πολὺς Ἰωσήφ». Για την παραμονή του στη μονή Χαρσιανίτου βλ. MAISANO, *Sphrantzes*, 12,19-21: «ἀπελθὼν εἰς τὴν τοῦ

διδασκαλίας του. Στην προσωπική του διαθήκη, την οποία συνέταξε το 1421 και όρισε ως «ἐπίτροπον καὶ οἰκονόμον» τον Αλέξιο Απόκαυκο, γίνεται αναφορά στα βιβλία του, τα οποία μπορούν να δώσουν κάποιες υποθετικές απαντήσεις⁵³⁸. Σύμφωνα με το κείμενο της, τα νομίσματα που κατείχε ο Ιωσήφ θα μοιράζονταν σε ασθενείς και πένητες ενώ ένα ποσό θα δινόταν για τα απαραίτητα έξοδα της κηδείας και των μνημοσύνων του. Το σημαντικότερο στοιχείο είναι η διάθεση όλων των χειρογράφων του στην βιβλιοθήκη της Αγίας Σοφίας, τα οποία κατονομάζει ξεχωριστά μαζί με το περιεχόμενό τους και τα οποία αφορούσαν αντικείμενα τόσο του *Trivium* όσο και του *Quadrivium*⁵³⁹. Στην διαθήκη του Βρυννίου δεν κατονομάζεται ο λόγος της διάθεσης των προαναφερθέντων κωδίκων στην βιβλιοθήκη της Αγίας Σοφίας, στην οποία ωστόσο αναφέρει ότι χρωστάει πολλά. Η πιθανή διδασκαλία του στην εκεί «Πατριαρχική Σχολή» ή ακόμη και η πιθανή μαθητεία του όταν ήταν νέος σε σχολείο στο συγκρότημα της «Μεγάλης Ἐκκλησίας» παρουσιάζονται ως πιθανοί λόγοι της συγκεκριμένης ενέργειάς του.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί μια ομάδα λογίων του 15ου αι., οι οποίοι φέρουν τον τίτλο του *μαῖστορος* και έχουν αποκλειστική σχέση με τη μελέτη και τη διδασκαλία της βυζαντινής μουσικής. Είναι σαφές ότι δεν παρουσιάζουν κάποια σχέση με τους παλαιότερους *Μαῖστορες τῶν Ρητόρων*, δεν είναι όμως βέβαιο εάν κατέχουν κάποιο εκκλησιαστικό διδακτικό ὄφθικιο⁵⁴⁰. Φαίνεται όμως ότι στις αρχές του 15ου αι. παρατηρείται μια έντονη μελέτη της βυζαντινής υμνογραφίας από διάφορους μουσικούς *μαῖστορες*, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την επανέκδοση του Ακαθίστου Ὑμνου από τον *μαῖστορα* Ιωάννη Κλαδά, γεγονός το οποίο οφείλεται στην οκταετή πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς (1394-1402)⁵⁴¹.

Ο Ιωάννης Κλαδάς, γνωστός και με τα προσωνύμια *Λαμπαδάριος*, *Λαμπαδάρης* και *Πατακαλών*, υπήρξε υμνογράφος, μελογράφος, αλλά και *Λαμπαδάριος* της *Μεγάλης Ἐκκλησίας* της Κωνσταντινούπολης επί πατριαρχίας

Χαρσιανίτου λεγομένην μονήν, ἐν ἣ ἦν καὶ ὁ κατ' ἀλήθειαν διδάσκαλος κῦρ Ἰωσήφ, γέγονε καλόγερος».

⁵³⁸ Βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Ἰωσήφ Βρυννίου Ἐπιστολαὶ τρεῖς», *Varia graeca Sacra. Zapiski istor.-filol. fak.* 95 (Petersburg, 1909) 295-96.

⁵³⁹ Βλ. κατωτ. κεφάλαιο C'.

⁵⁴⁰ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του μελογράφου Ιωάννη Παπαδοπούλου Κουκουζέλη των αρχών του 14ου αι., ο οποίος παράλληλα με τον τίτλο του διδασκάλου φέρει και τον τίτλο του *μαῖστορος*.

⁵⁴¹ Για την μαζική επανέκδοση του έργου τη συγκεκριμένη περίοδο βλ. κώδ. *EBE 911*, *Βατοπεδίου* 1431, 1432, 1433, 1497, 1526, *Δοχειαρίου* 309 και 388, *Παντελεήμονος* 1271, *Μεγίστης Λαύρας I* 150, *Ιεροσολύμων Μονής Αβραάμ* 74 και *Buchanan* (Oxford-Bodleian Library).

Ματθαίου Α' (1397-1410)⁵⁴², ενώ παράλληλα παρουσιάζεται και ως διδάσκαλος μετρικής και βυζαντινής μουσικής. Την ίδια περίπου περίοδο απαντώνται ακόμη δύο *μαϊστορες*, ο Ιωάννης Λάσκαρις Καλομισείδος⁵⁴³ και ο Ιωάννης Κάλλιστος⁵⁴⁴. Άγνωστη παραμένει η οποιαδήποτε σχέση τους με τον προαναφερθέντα Ιωάννη Κλαδά. Ιωάννης ονομάζεται και ένας *ὄφφικιάλιος* και *μαῖστωρ* του αυτοκρατορικού κλήρου, ο οποίος αιχμαλωτίζεται από τους Τούρκους κατά την άλωση και μεταφέρεται στην Καλλίπολη. Με μία επιστολή προς τον Νικόλαο Ισίδωρο, ο κλήρος της Καλλίπολης φανερώνει την πρόθεση για την καταβολή λύτρων για την απελευθέρωσή του⁵⁴⁵.

Γ. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΟΥ 1453 ΚΑΙ Η ΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΛΟΓΙΩΝ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΔΥΣΗ (1425-1453):

Μετά τον θάνατο του λογίου Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου τον Ιούλιο του 1425 και μέχρι την άλωση του 1453 οι υπάρχουσες πηγές είναι φειδωλές για τα τρία διδασκαλικά *ὄφφικια* ή ακόμη και για άλλο συναφές *ὄφφικιο* της Εκκλησίας. Είναι όμως πιθανόν στην πορεία της έρευνας η εικόνα να αλλάξει και να εντοπιστούν νέα χειρόγραφα που θα δώσουν περισσότερες πληροφορίες.

Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση είναι σχεδόν βέβαιο ότι η «Πατριαρχική Σχολή» δεν έμεινε ανεπηρέαστη από την γενικότερη διαρροή βυζαντινών λογίων προς την Δύση κατά τα χρόνια πριν ακόμη την άλωση. Ακολουθώντας τον επιτυχή δρόμο που άνοιξε ο Μανουήλ Χρυσολωράς, πολλοί διδάσκαλοι και άνθρωποι του πνεύματος βλέπουν στην Ιταλία την ευκαιρία μιας καλύτερης ζωής υπό την προστασία πλουσίων Ιταλών αξιωματούχων αλλά και λογίων. Χαρακτηριστική είναι η μαζική συμμετοχή βυζαντινών λογίων στην Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-39) και η παραμονή πολλών εξ αυτών εκεί. Δεν είναι

⁵⁴² Βλ. *PLP* 11739. Ήταν νυμφευμένος με την Λασκαρίνα και ήταν πατέρας του μοναχού Λασκάρεως της μονής του Ευεργέτη στην Κωνσταντινούπολη αλλά και του Δομέστιχου Μιχαήλ Δρακοντοπρήστη.

⁵⁴³ βλ. *PLP* 10656· έργο του βρίσκεται στον αγιορειτικό κώδικα Διονυσίου 643 (Λάμπρ. 4104/570), ff. 40r-42v: «*Ἐτέρα παραλλαγή τῆς μουσικῆς τέχνης, σοφωτέρα καὶ ἀκριβεστέρα εἰς ἄκρον, πονηθεῖσα δὲ καὶ συνταχθεῖσα, παρὰ κυρίου Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη τοῦ Καλομισίδου καὶ μαῖστορος*». Αντεγράφη από τον ιερέα Ιωάννη Πλουσιαδηνό (*PLP* 10656) στα τέλη του 15ου αι., βλ. ΣΤΑΘΗΣ, *Άγιο Όρος* II 701.

⁵⁴⁴ *PLP* 10490· βλ. επίσης ΣΤΑΘΗΣ, *Άγιο Όρος* I 286-295 όπου έργα του βρίσκονται στον κώδικα της μονής *Ξηροποτάμου* 383 (δεύτερο μισό του 15ου αι.), ff. 71r-v: «*Μηνὶ Δεκεμβρίῳ δ', τοῦ ὀσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. στιχηρὸν κυροῦ Ἰωάννου Μαῖστορος τοῦ Καλλίστου, καλλωπισθὲν παρὰ κυροῦ Ἰωάννου Μαῖστορος τοῦ Κουκουζέλη*». και ff. 168v-169r: «*Στιχηρὸν τοῦ Καλλίστου, καλλωπισθὲν παρὰ τοῦ Κορώνη*».

⁵⁴⁵ βλ. J. DARROUZES, «*Lettres de 1453*», *RÉB* 22 (1964) 80-84, εδώ 80: «*†Τῷ ἐνδοξοτάτῳ καὶ περιφανεστάτῳ ἡμῶν δὲ λίαν αὐθέντῃ καὶ εὐεργέτῃ τῷ ἄρχοντι κύρ Ἰσιδώρῳ τῷ κριτῇ καὶ μ<εγά>λῳ ἐμμινῃ τοῦ μεγάλου αὐθεντός. †Οἱ εὐχέται τῆς αὐθεντίας (σου) οἱ ἱερεῖς καὶ κληρικοὶ τῆς Καλιουπόλεως*».

τυχαίο το γεγονός ότι ο Αυτοκράτορας Ιωάννης Η' Παλαιολόγος καλεί από την Ιταλία τον λόγιο Ιωάννη Αργυρόπουλο με σκοπό να διδάξει στο καθολικό μουσείο του Ξενώνα του Κράλη⁵⁴⁶, ενώ ο Καρδινάλιος Βησσαρίων σε επιστολή του προς τον Δεσπότη Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, τον ενθαρρύνει να καλέσει βυζαντινούς λογίους που είχαν μετεγκατασταθεί στην Ιταλία ώστε: «ἐπανελθόντων εἰς τὴν πατρίδα, δι' αὐτῶν καὶ τοὺς ἄλλους παιδεύσειεν»⁵⁴⁷. Η αναφορά του Γενναδίου περί της μη ευρέσεως ικανού αριθμού μαθητῶν σε θέματα φιλοσοφίας εντός της Πόλεως για να συζητήσει μαζί τους και να τους κληροδοτήσει τα αριστοτελικά του έργα είναι μάλλον υπερβολική: «Ἐπεθύμησα δὲ καὶ ὁμιληταῖς τισὶ τὰς ἐμὰς ἐπ' Ἀριστοτέλει μελέτας καταλιπεῖν· ... καὶ εἰσί, φεῦ, ἐν ἀπάσῃ τῇ πόλει τρεῖς ἢ τέτταρες οἱ δυνάμενοι τὰ φιλοσοφίας δέχεσθαι δόγματα»⁵⁴⁸. Ωστόσο, πολλοί σημαντικοί λόγιοι παραμένουν πίσω στην Κωνσταντινούπολη όπως οι περιπτώσεις του Μεγάλου Ἐκκλησιάρχῃ και διδασκάλου τοῦ Ἐὐαγγελίου Σιλβέστρου-Σωφρονίου Συροπούλου, αλλά και του λογίου και κατοπινού Πατριάρχῃ Γεωργίου-Γενναδίου Σχολαρίου Κουρτέση.

Ο Σίλβεστρος Συρόπουλος παρουσιάζεται ως μέλος της βυζαντινῆς αντιπροσωπείας στην ενωτική σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας. Αν και δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε για τα πρώτα χρόνια της ζωῆς του, ο ίδιος μας πληροφορεῖ ότι «παρὰ ἀρίστων γονέων καὶ διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας γεννηθεὶς καὶ τραφεὶς καὶ παιδευθεὶς Θεοῦ χάριτι»,⁵⁴⁹ ενώ πατέρα του πιθανόν να υπῆρξε ο πρωτεύκδικος την περίοδο Οκτωβρίου-Νοεμβρίου του 1397 και μετέπειτα σακελλάριος Ιωάννης Συρόπουλος⁵⁵⁰. Λόγω της υψηλῆς μόρφωσης που ἔτυχε αλλά και πιθανόν της οικογενειακῆς του καταγωγῆς, ἔλαβε υψηλόβαθμα αξιώματα στην αυτοκρατορική αυλή όπως του Μεγάλου Ἐκκλησιάρχῃ (1437-1452)⁵⁵¹, του Καθολικοῦ Κριτῆ (1437) και του Δικαιοφύλακος (1439). Ωστόσο, για την παρούσα ἔρευνα, σημαντικότερη εἶναι ἡ πληροφορία του σημειώματος του κώδικα *Par. Univers. 190*, ο οποίος περιέχει θεολογικές πραγματείες και χρονολογείται τον Ιούλιο του 1424. Στον κώδικα ο Σίλβεστρος παρουσιάζεται ως διδάσκαλος τοῦ Ἐὐαγγελίου, σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 255ν: «† Ἐτελίωθη τῷ παρὸν βιβλίον διὰ χειρὸς εμοῦ τοῦ διδασκάλου τοῦ εὐαγγελοῦ διάκονου τοῦ Σίλ[βέ]στρου τοῦ Σιρόπουλου ἐν ἔτει ,ς^ωΤ^ωλβ^ω, μῆνι ἰουλι(ῶ)

⁵⁴⁶ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀργυροπούλεια*, 227-231· βλ. επίσης ανωτ. κεφάλαιο Β'.

⁵⁴⁷ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ΠΠ Δ', 32-45, ἐδῶ 42 (ἐκδ. ἀπό κώδ. *Marc. gr.* 533, ff. 268r-271v).

⁵⁴⁸ ΛΑΜΠΡΟΣ, ΠΠ Β', 14-18, ἐδῶ 17.

⁵⁴⁹ LAURENT, *Syropoulos*, 466.25.

⁵⁵⁰ PLP 27210· για τα αξιώματα που κατείχε ο Ιωάννης Συρόπουλος βλ. Α. ΜΜ, *Acta* II, 272 (αφ. DVIII). 14: «Τοῦ πρωτεκδίκου τοῦ Συροπούλου» (Ἰανουάριος 1397). Β. ΜΜ, *Acta* II, 292 (αφ. DXVIII), 3-5: «†Ο πρωτέκ-ιδικός τῆς ἀγιωτάτης τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλη-σίας Ἰωάννης ὁ Συρόπουλος †» (Οκτώβριος 1396). Γ. ΜΜ, *Acta* II, 348 (αφ. DXLIX). 4: «καὶ τοῦ σακελλαρίου, κύρ Ἰωάννου τοῦ Συροπούλου» (Οκτώβριος, 1397). Για την ταυτοποίηση του ως πατέρα του Σιλβέστρου Συροπούλου βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 5.

⁵⁵¹ *Scholarios*, II, 262 (1446) και III, 166 (15 Νοεμβρίου 1452), 193, 228 (1445).

ιν(δικτιῶν)ος βα^α(sic)»⁵⁵². Ο Συρόπουλος άφησε πλούσιο αντιγραφικό έργο κατά την περίοδο 1424-1447⁵⁵³ και επελέγη για την πλήρωση του Οικουμενικού θρόνου της Κωνσταντινούπολης τον Ιούνιο του 1463 και μέχρι τον Ιούλιο του 1464 υπό το όνομα Σωφρόνιος⁵⁵⁴. Απεβίωσε περί το 1472⁵⁵⁵.

Ως τελευταίος διδάσκαλος της εκκλησίας πριν το 1453 εμφανίζεται ο Γεώργιος-Γεννάδιος Σχολάριος Κουρτέσης. Γεννήθηκε περί το 1403 και μεγάλωσε «*ὑπὸ γονεῦσιν ἐπιεικῶς ἀγαθοῖς καὶ πλούτου τε καὶ τῶν ἄλλων μετρίως ἔχουσιν*»⁵⁵⁶. Μαθήτευσε κοντά σε λαμπρούς διδασκάλους, όπως ήταν ο Ιωάννης Χορτασμένος, ο Μάρκος Ευγενικός (με πιθανό συμμαθητή τον Ιωάννη Ευγενικό), ο Ιωσήφ Βρυέννιος και ο Μακάριος Μακρής, ενώ από μία ηλικία και έπειτα, πιθανόν μετά το 1420, αναφέρει ότι ήταν αυτοδίδακτος για τον λόγο ότι δεν έβρισκε ικανό διδάσκαλο φιλοσοφίας⁵⁵⁷. Ήταν γνώστης της λατινικής και του αποδίδονται έργα μεταφρασμένα στα ελληνικά⁵⁵⁸. Παρευρέθη ως μέλος της βυζαντινής αντιπροσωπείας στις συνομιλίες της ενωτικής συνόδου της Φερράρας-Φλωρεντίας, φέροντας τον τίτλο τόσο του διδασκάλου όσο και του γραμματικού τοῦ βασιλέως⁵⁵⁹. Στο έργο «*Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*» παρουσιάζεται ως καθολικός διδάσκαλος τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ καὶ

⁵⁵² LAURENT, *Syropoulos*, 6-7, υπ. 10.

⁵⁵³ βλ. VG 398-399.

⁵⁵⁴ V. LAURENT, «Les Faux de la Diplomatie Patriarcale», *RÉB* 26 (1968) 2765-278, εδώ 274-278: «Σωφρόνιος ἑλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης» με χρονολόγηση της εγκυκλίου του Πατριάρχη Σωφρονίου Συροπούλου το 1464. Βλ. στο φύλλο 175ν του κώδ. της *Ιβήρων* 286: «Σωφρόνιος ὁ Συρόπουλος χρόνον α' ἡμῖς (3) καὶ ἐξεβλήθη».

⁵⁵⁵ Βλ. V. LAURENT, «Les patriarches de Constantinople», *RÉB* 26 (1968) 233 όπου στον κώδικα *Laur. Pl.* 59,13, (f. 171r) αναφέρεται ότι: «κῦρ Σωφρόνιος πατριάρχης καὶ ἀνερχόμενος ἐν τῇ κλίμακι πίπτει καὶ κλάσας τὸν πόδα αὐτοῦ τέθηκεν». Βλ. επίσης LAURENT, *Syropoulos*, 16.

⁵⁵⁶ Βλ. *Scholarios* I, 278.5-6.

⁵⁵⁷ *Scholarios* III, 7.18-20: «Ὡστε καὶ πρότερον μὲν ἐδόκει μοι χαλεπὸν τὸν γε Σχολάριον, οἷον οἱ πολλοὶ οἴονται εἶναι, μὴ πολὺν ἐν μουσεῖοις χρόνον κατατετριφὸτα, ἀλλὰ τὰ πλείω οἴκοι ἐπεσκεμμένον ἐφ' ἑαυτοῦ».

⁵⁵⁸ Βλ. ανωτ. κεφ. Γ'. Βλ. επίσης *Scholarios* VI, X, όπου στην άνω ώα του φύλλου 229r του κώδ. *Laur. plut.* 86, 19, υπάρχει το εξής ιδίόχειρο σημείωμα του Σχολαρίου: «Σημειῶσαι ὅτι ταύτην τὴν ἐξήγησιν ἤρπαξε ὁ Θωμᾶς ἐκ τοῦ κῦρ Ἰωάννου τοῦ φιλοπόνου καὶ ἰδιοποίησατο ταύτην οὗτος ὁ Θωμᾶς ὡς τάχα οἴκοθεν φιλοπονήσας· εὔρε δε ταύτην λατινικῶς γεγραμμένην ὁ κῦρ Γεννάδιος ἀγνοῶν καὶ ἐμετεγλώτισεν». Βλ. καὶ *Scholarios* VI, 180 όπου αναφέρεται η μετάφραση του έργου του Θωμά Ακινάτη: «Αὐτὸ τε τοίνυν τὸ τοῦ διδασκάλου (Θωμᾶ) βιβλίον ἠρμήνευκά σοι καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν φωνὴν μετήνεγκα, τὴν τῶν Ἑλλήνων». Βλ. καὶ *Scholarios* II, 401 όπου παρουσιάζει τον δάσκαλο του, Μάρκο Ευγενικό, να έχει περιορισμένες γνώσεις λατινικών: «τῶν παρ' ἡμῖν διδασκάλων οἱ πλείους· καὶ μετὰ τοὺς ἄλλους ὁ τῆς μακαρίας μνήμης καὶ ὀσίας Μάρκος ὁ ἱερὸς τῆς Ἐφεσίων ἐκκλησίας πρόεδρος· οὗτοι γὰς πάντες τὸ μὲν ἰδίωμα τῆς τῶν Λατίνων γλώττης οὐκ ἔχοντες ἐπιγιγνώσκειν καλῶς».

⁵⁵⁹ Βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 600.34-35, 602.19, 604.1.

Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας⁵⁶⁰, τίτλο τον οποίο έφερε και ο λόγιος Μιχαήλ Βαλσαμών στις αρχές του αιώνα⁵⁶¹. Με την ιδιότητα αυτή εκφωνεί λόγους ενώπιον του Αυτοκράτορα κατά την Αγία και Μεγάλη Παρασκευή, όπως οι μαΐστορες τῶν ῥητόρων κατά το παρελθόν⁵⁶². Παράλληλα, φαίνεται να διδάσκει στο Παλάτι «ἐν τῷ τρικλίνῳ τοῦ βασιλέως κατὰ παρασκευὴν ἑκάστην, παρούσης τῆς συγκλήτου καὶ πάσης τῆς πόλεως τὸν λόγον τὸν τοῦ Θεοῦ»⁵⁶³, ενώ σε επιστολή του προς τον Δεσπότη Κωνσταντίνο Παλαιολόγο αναφέρει την ίδρυση σχολείου από τον ίδιο με αντικείμενο διδασκαλίας την Αριστοτελική φιλοσοφία και συγκεκριμένα του Ὀργάνου: «Ἐπεθύμησα δὲ καὶ ὁμιληταῖς τισι τὰς ἐμὰς ἐπ’ Ἀριστοτέλει μελέτας καταλιπεῖν· καὶ δὴ θύραν τε ἀνέωξα διδασκαλείου τοῖς ἐθέλουσιν ἀκροᾶσθαι μου»⁵⁶⁴. Χαρακτηριστικό είναι ότι μέρος του ἑκτου τόμου, ολόκληρος ο ἑβδομος τόμος και μέρος του ογδούτου τόμου «τῶν Ἀπάντων» του, που εκδόθηκαν από τους Petit, Siderides και Jugie, περιλαμβάνουν τα σχόλια του μεγάλου λογίου στα διάφορα αριστοτελικά έργα⁵⁶⁵. Ωστόσο, ο Σχολάριος υποστηρίζει ότι το επίπεδο του συγκεκριμένου αντικειμένου στην Κωνσταντινούπολη των μέσων του 15ου αι. ήταν πολύ χαμηλό⁵⁶⁶. Ίσως και γι’ αυτό το λόγο να προέβη στην ίδρυση ιδιωτικού σχολείου φιλοσοφίας. Παράλληλα, φαίνεται να διδάσκει τα αντικείμενα της γραμματικής και της ποιητικής σύμφωνα με τα δύο του γραμματικά έργα: «Γεωργίου Κουρτέση τοῦ Σχολαρίου. Περὶ Στοιχείων, Προσωδιῶν, καὶ τῶν Ὀκτώ τοῦ λόγου μερῶν, ἤτοι εἰς Γραμματικὴν Εἰσαγωγὴν Πρώτη. Ἐξεδόθη δὲ τῷ Σεβαστοπούλῳ κυρῷ Μανουήλ αἰτήσαντι»⁵⁶⁷ και «Γεωργίου Κουρτέση τοῦ Σχολαρίου. Εἰς γραμματικὴν Δευτέρα εἰσαγωγὴν, ἢ Λεξικὸν στοιχειῶδες κανονικόν· ἐξεδόθη δὲ τῷ Σεβαστοπούλῳ κυρῷ Μανουήλ αἰτήσαντι»⁵⁶⁸, αλλά και τις συμβουλές γραμματικής που δίνει στον μαθητή του Ιωάννη μέσω

⁵⁶⁰ Βλ. *Scholarios* II, 1: «† Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου καὶ καθολικοῦ διδασκάλου τῆς τε ἀγίας τοῦ Χριστοῦ καὶ ὀρθοδόξου ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἱερᾶς αὐτῆς θεολογίας, κῦρ Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου, περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος». Το ἔργο βρίσκεται στους κώδ. *Vat. gr.* 1145 (f. 6r) και *Par. gr.* 1291 (ff. 6r-148v), οι οποίοι αντεγράφησαν από τον Μέγα Εκκλησιάρχη Σίλβεστρο Συρόπουλο το 1445 και το 1447 αντίστοιχα.

⁵⁶¹ Για την περίπτωση του Μιχαήλ Βαλσαμών βλ. πιο πάνω κεφάλαια Α', Β' και Δ'.

⁵⁶² Βλ. *Scholarios* I, xxxviii: «Τοῦ φιλοσοφωτάτου Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου· ὁμιλία ῥηθείσα ἐν τῇ ἀγία καὶ μεγάλη παρασκευῇ» περὶ του ζητήματος εκφωνήσεως λόγων προς τιμὴ του αυτοκράτορος σε θρησκευτικές εορτές βλ. και ΝΕΣΣΕΡΗΣ, *Η Παιδεία στο Βυζάντιο*, 37.

⁵⁶³ Βλ. *Scholarios* II, 2.8-10.

⁵⁶⁴ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΠΠ* II, 17.

⁵⁶⁵ *Scholarios* VI, VII, και VIII, 1-162, 499-507.

⁵⁶⁶ Βλ. *Scholarios* IV, 117, 406· βλ. επίσης C.J.G., TURNER, «The career of George-Gennadius Scholarios», *Byz.* 39 (1969) 425.

⁵⁶⁷ *Scholarios* VIII, 351-424· τη γραμματική του Σχολαρίου μνημονεύει στο «Προοίμιο» της δικής του γραμματικής ο Κωνσταντίνος Λάσκαρις, βλ. *PG* 161, 937.

⁵⁶⁸ *Scholarios* VIII, 425-498

αλληλογραφίας⁵⁶⁹. Μαθητές τους μεταξύ άλλων υπήρξαν ο Θεόδωρος Σχολάριος Σοφιανός, κάποιος Ιωάννης (1435-1450)⁵⁷⁰ αλλά και ο Ματθαίος Καμαριώτης.

Η εναντίωση του στην ενωτική πολιτική που προωθούσε τόσο ο Αυτοκράτορας όσο και διάφοροι ενωτικοί Οικουμενικοί Πατριάρχες φαίνεται να του στοίχισαν την θέση στην «Πατριαρχική Σχολή» και το παλάτι για κάποια χρονική περίοδο μετά το 1449⁵⁷¹. Δεν αποκλείεται η επίσκεψή του στο Άγιον Όρος να έλαβε χώρα τη συγκεκριμένη περίοδο, κατά την οποία φαίνεται να εξέφρασε και την επιθυμία του να ενταχθεί στη μοναδική πολιτεία⁵⁷². Ο Γεώργιος Σχολάριος τελικώς εκάρη μοναχός λαμβάνοντας το όνομα Γεννάδιος στην μονή Χαρσιανίτου περί το 1450⁵⁷³ και συνέχισε μέχρι τέλος τον ανθενωτικό του αγώνα από το κελλί του στη Μονή Παντοκράτορος⁵⁷⁴. Κατά την άλωση του 1453

⁵⁶⁹ Βλ. *Scholarios* IV, 410-412: «Τοῦ αὐτοῦ πρὸς Ἰωάννην μαθητὴν μέθοδος, δι' ἧς ἂν ἔχοι ραδίως ἐπιγιγνώσκειν τὰς τε μείζονας τῶν προτάσεων καὶ τὰς ἐλάττους, τὰς τε κειμένας ἐν τοῖς συλλογισμοῖς καὶ τὰς μὴ» για τη διδασκαλία των διαφόρων αντικειμένων από τον Σχολάριο βλ. και κεφάλαιο Ε'.

⁵⁷⁰ Βλ. κατωτ. σελ. 140, 159.

⁵⁷¹ Ο Σχολάριος στον διάλογο του Παλαίτιμος και Νεόφρων αναφέρει ότι απόλεσε όλα τα πολιτικά, εκκλησιαστικά καθώς και διδακτικά του καθήκοντα και οφίικια για κάποια χρονική περίοδο: *A. Scholarios* III, 20: «Παλαίτιμος. Οὐδένα μὲν οὖν διάγω ἀπ' οὐδενός, οὐθ' ὄλωσ τι διάγω· πᾶσαν γὰρ λειτουργίαν ὑμεῖς ἀφήρησθε. Ἄλλ' αὐτὸς ἐκ πολλῆς πρότερον εὐπορίας διάγω νῦν, προσαιτῶν μὲν οὐπῶ, δανειζόμενος δέ.» Β. *Scholarios* III, 21: «Νεόφρων. Εἴτ' ἐλάνθανές με τοσοῦτον χρόνον Σχολάριος ὦν; ἴδδει γοῦν σε λανθάνειν· οὐ γὰρ εἶ σεκρετάριος, οὐδὲ δικαστής, οὐδὲ τὰ ἱερά ἐκεῖνα ἐπ' ἐκκλησίας διδάσκεις δόγματα, ἐπεὶ ἐγὼ σε ταῦτα ἀφειλόμην. Παλαίτιμος. Ἀφείλου ἰ, ἐν οὐδὲν τῶν γε ὡς ἀληθῶς ἐμῶν. Εἰ δ' ἐκεῖνα λέγεις τὰ λειτουργήματα. τὴν πατρίδα μᾶλλον τῆς ἐξ αὐτῶν ἐστέρησας ὠφελείας.» βλ. επίσης C.J.G. TURNER, «The career of George-Gennadius Scholarios», *Byz.* 39 (1969) 432. Φαίνεται επίσης να είχε έρθει σε ανοικτή σύγκρουση με τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ' Παλαιολόγο, *Scholarios* IV, 460, 468 και TURNER, «The career», ό.π., 433.

⁵⁷² Βλ. *Scholarios* III, 172.9-12: «Εἰ μὴ ἦν καὶ ἔστι μου ἡ πρόθεσις ζῆν καὶ ζῆσαι τὸ λοιπὸν τοῦ βίου ἐν τῷ ἀγίῳ ὄρει τῷ Ἄθῳ, καὶ εἰ μὴ ἐζήτησα τοῦτο πολλάκις ἀληθινῶς, πειρᾶν ποιούμενος τοῦ Θεοῦ, εἰ ὁ Κύριος ἐπιτρέποι μοι, μὴ ἴδοιμι τὸ πρόσωπον τοῦ Κυρίου» και *Scholarios* IV, 500.8-9: «Εἰ δὲ μέλλοιμεν περαιτέρω τὸν Θεὸν παροργίζειν, ἀλλ' ἐμέ γε ὁ ἱερός οὐκ εἰς μακρὰν Ἄθως δέξεται».

⁵⁷³ Βλ. σημείωμα στο φύλλο 212r του κώδ. της μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους 127 (1161) «συνεγράφη τοῦτο, ὀκτῶ ἔτεσι πρὸ τῆς ἀλώσεως: τρισὶ δὲ ἔτεσι πρὸ τῆς ἀλώσεως ἐγένετο Γεννάδιος μοναχός:» (1450), πβλ. *Scholarios* I, xxiv. Βλ. επίσης *Scholarios* IV, 46(Επ. XXXIV Γενναδίου Σχολαρίου προς Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ' Παλαιολόγο [1450]): «Ἐγράφη, ὅτε ἀνεχώρησε τοῦ παλατιοῦ καὶ τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος, ἐν ἧ πρότερον ᾤκει κοσμικός, καὶ ἀπῆλθεν εἰς τὸ τοῦ Χαρσιανείτου κοινόβιον, καὶ ἠτοιμάζετο πρὸς τὸ μοναχικὸν σχῆμα» και *Scholarios* III, 174: «Γενναδίου, ἐν τῇ μονῇ τοῦ Χαρσιανείτου. Δεκεμβρίου κε^ο ἰνδικτικῶνος α^ο. Λόγος ἐπιστολμαῖος τῷ Δεσπότη Δημητρίῳ ἐν Πελοποννήσῳ». Για την υπόθεση του ως ηγούμενος της μονής βλ. *Scholarios* IV, 499.30-31: «ἐπεὶ καὶ τῆς μονῆς, ὡς οἴσθα, τὴν ἐπιμέλειαν ἐστέρξαμεν μὲν τὴν ἀρχὴν». Βλ. επίσης TURNER, «The career», ό.π., 434.

⁵⁷⁴ Χαρακτηριστικό είναι το περιστατικό θυροκόλλησης των ανθενωτικών θέσεων του Γενναδίου από τον ίδιο στην πόρτα του κελλίου του, βλ. ΔΟΥΚΑΣ, *Ιστορία*, 253.20-254.14: «Τότε τὸ σχισματικὸν μέρος ἐλθὼν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Παντοκράτορος ἐν τῇ κέλλῃ τοῦ Γενναδίου, τοῦ ποτε Γεωργίου σχολαρίου, ἔλεγον αὐτῷ· 'Καὶ ἡμεῖς τί ποιήσωμεν:' - Αὐτὸς δὲ ἐγκλεισθεὶς καὶ χάρτην λαβὼν καὶ γράψας τὴν γνώμην αὐτοῦ, διὰ τῆς γραφῆς ἐδήλου καὶ τὴν συμβουλήν. Τὰ γραφέντα οὖν ἐδήλουν

συλλαμβάνεται αιχμάλωτος και μεταφέρεται στην Αδριανούπολη. Ωστόσο, σημαντικότερο ρόλο θα διαδραματίσει λίγο αργότερα ως ο πρώτος Οικουμενικός Πατριάρχης επί Σουλτάνου Μωάμεθ Β' στην οθωμανοκρατούμενη πλέον Κωνσταντινούπολη.

Δ. Η ΕΠΑΝΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ - Η σχέση της με τη βιβλιοθήκη και το βιβλιογραφικό εργαστήριο του Σουλτάνου Μωάμεθ Β'.

Οι τραγικές συνέπειες της αλώσεως του 1453 τουλάχιστον στον τομέα της παιδείας στην Κωνσταντινούπολη δεν διήρκεσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η ανασύσταση του Πατριαρχείου από τον Σουλτάνο Μωάμεθ Β' με πρώτο Οικουμενικό Πατριάρχη τον Γεννάδιο Σχολάριο, έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην αναβίωση του εκπαιδευτικού συστήματος υπό την αιγίδα πλέον του Πατριάρχη.

«Λοιπὸν οἱ κληρικοὶ, κατὰ τὸν ὀρισμὸν τοῦ σουλτάνου ἐσύναξαν μερικοὺς ... πλησίον ἀρχιερεῖς, καὶ συνόδου γενομένης, ἔκλεξαν ὅλοι ὁμοφώνως τὸν σοφώτατον κύριον, Γεώργιον τὸν σχολάριον».⁵⁷⁵

Στις 6 Ιανουαρίου του 1454, ημέρα εορτής των Θεοφανείων, και κατ' εντολήν του Σουλτάνου Μωάμεθ Β' ο Γεννάδιος Σχολάριος εκλέγεται Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης με πρώτη έδρα του ανασυστημένου πατριαρχείου τον Ναό των Αγίων Αποστόλων. Λίγο αργότερα μεταφέρεται στην μονή Παμμακαρίστου⁵⁷⁶. Ωστόσο λόγω προστριβών παραιτείται για να επανέλθει 7 χρόνια αργότερα. Συνολικά, ο Σχολάριος βρέθηκε στον πατριαρχικό θρόνο τρεις φορές. Η πρώτη του θητεία κράτησε από τις 6 Ιανουαρίου του 1454 μέχρι και τον Ιανουάριο του 1456 ενώ η δεύτερη του θητεία υπήρξε κατά το έτος 1463. Για

οὕτως· Ἄθλιοι Ῥωμαῖοι, εἰς τί ἐπλανήθητε καὶ ἀπεμακρύνατε ἐκ τῆς ἐλπίδος τοῦ Θεοῦ καὶ ἠλπίσατε εἰς τὴν δύναμιν τῶν Φράγγων καὶ σὺν τῇ Πόλει, ἐν ἣ μέλλει φθαρῆναι, ἐχάσατε καὶ τὴν εὐσέβειάν σας; Ἦλέως μοι, Κύριε· Μαρτύρομαι ἐνώπιόν σου, ὅτι ἀθῶός εἰμι τοῦ τοιοῦτου πταισματος. Γιγνώσκετε, ἄθλιοι πολῖται, τί ποιεῖτε; Καὶ σὺν τῷ αἰχμαλωτισμῷ, ὃς μέλλει γενέσθαι εἰς ὑμᾶς, ἐχάσατε καὶ τὸ πατροπαράδοτον σέβας καὶ ὠμολογήσατε τὴν ἀσέβειαν· Οὐαὶ ὑμῖν ἐν τῷ κρίνεσθαι· Ταῦτα καὶ ἕτερα πλείω γράψας καὶ εἰς τὴν θύραν τοῦ κελλίου αὐτοῦ προσηλώσας, ἐκλείσθη ἔνδον καὶ ὁ χάρτης ἀνεγινώσκετο».

⁵⁷⁵ Βλ. BEKKER, *Historia Politica*, 78.1-4. Βλ. C.N. CONSTANTINIDES, «Byzantine Scholars and the Union of the Churches», *Aureus*, Τόμος αφιερωμένος στον καθηγητή Ευάγγελο Κ. Χρυσό (Αθήνα, 2014) 131-152· Βλ. επίσης Α.Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ἑλληνισμοῦ, Τουρκοκρατία 1453-1669*, τ. Β', οἱ ἱστορικὲς βᾶσεις τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας, β' ἔκδοση (Θεσσαλονίκη, 1976) 164 κ.ε.

⁵⁷⁶ Βλ. BEKKER, *Historia Politica*, 81-82, ὅπου αναφορὰ στη μεταφορὰ της ἑδρας του Πατριαρχείου ἀπὸ τον Ναό των Αγίων Αποστόλων μετὰ την εὕρεση ενός νεκροῦ, ο οποίος εἶχε σφαγιαστεί, ἐντὸς των οικοδομημάτων του Ναοῦ των Αγίων Αποστόλων. Σύμφωνα με το ἔργο, η πρόταση για τον Ναό της Παμμακαρίστου ἔγινε στον Μωάμεθ για τον λόγο ὅτι βρισκόταν ἐντὸς κατοικημένης περιοχῆς και παρέιχε μεγαλύτερη ασφάλεια ἐνῶ ο Ναός των Αγίων Αποστόλων μετατράπηκε σε *imaret* (δημόσιο μαγειρεῖο). Βλ. επίσης JANIN, *Le Géographie Ecclésiastique*, III 46-55 (Ἅγιοι Απόστολοι) και 217-222 (Μονὴ Παμμακαρίστου).

τελευταία φορά βρέθηκε στον πατριαρχικό θρόνο από τον Αύγουστο του 1464 μέχρι και τον Αύγουστο του 1465. Αμέσως μετά αποσύρθηκε στην μονή Τιμίου Προδρόμου στις Φέρες όπου και συνέχισε τη μελέτη του επί διαφόρων διδακτικών αντικειμένων⁵⁷⁷. Η χρονολογία θανάτου του τοποθετείται μεταξύ του 1472 και του Οκτωβρίου του 1474.

Είναι βέβαιο ότι ο Πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος, εκτός από την άμεση οργάνωση του ποιμνίου του, προσπάθησε από την πρώτη στιγμή να αναζωογονήσει την ελληνική παιδεία και να επανιδρύσει ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα. Ο ίδιος αναφέρεται στον χαμό των κωδίκων και των μαθητών κατά την λεηλασία της αλώσεως: «Ποῦ βιβλία συνειλεγμένα παρ' ἡμῶν τῇ κοινῇ τῶν πεπαιδευμένων χρεία; ποῦ τὰ μακρὰ ἐκεῖνα συγγράμματα, τὰ μὲν εἰς θεολογίαν, τὰ δ' εἰς διαλεκτικὴν ἡμῖν εἰργασμένα, τὰ δ' εἰς τὴν ἄλλην φιλοσοφίαν, τὰ δὲ ῥήτορι πρέποντα καὶ κατὰ πᾶσαν λόγων ὕλην τε καὶ ἰδέαν, τὰ δὲ ἐκ τῆς ἑτέρας μετενηνεγμένα φωνῆς, δι' ὧν μακρὰ τις τῶν ἡμετέρων ἀγῶνων μνήμη συνεσκευάζετο; Τὰ μὲν αὐτῶν καταπεπάτηται τότε, τὰ δ' εἰς τὴν ὑπερορίαν ἤχθησαν οὐ παντάπασιν ἀτυχῶς· ὅπου δὲ τι τῆς ἐνταῦθα γῆς ὑπολέλειπται, ἄχθος μάταιον κεῖται»⁵⁷⁸. Ακόμη νοσταλγεί την περίοδο διδασκαλίας του στο παλάτι: «Οἴμοι· καὶ πῶς ἔχω μνησθῆναι τῶν ἀκροατηρίων ἐκείνων ἀδακρυτί, τοῦ βασιλέως, τῶν ἀδελφῶν, τῶν μεγιστάνων, τῶν ἐπισκόπων, τῶν ἀπὸ τοῦ κλήρου, τῶν μοναχῶν, τῶν ἐξ ἀγορᾶς, τῶν ἀστῶν, τῶν ξένων, οἷς ἐν τῷ τρικλίνῳ προκαθημένοις τὸν θεῖον λόγον ὠμίλου; Ἐμελλον δὲ ἄρα ἔσχατος ἐγὼ τελευταίοις ἐκείνοις ἐκεῖ τῆς ἀληθείας στήσεσθαι κῆρυξ, ὅση τε ἐν δόγμασι καὶ ὅση ἐν ἤθεσι»⁵⁷⁹. Ο λόγος του κατά την εορτή της κοιμήσεως της Θεοτόκου τον Δεκαπενταύγουστο του 1464, ο οποίος εκφωνήθηκε στην μονή Παμμακαριστού, παραπέμπει σε μια συνέχεια των λόγων που εκφωνούνταν ενώπιον του Αυτοκράτορα από τους μαῖστορες τῶν ῥητόρων και τους διδασκάλους της «Πατριαρχικής Σχολής» σε ειδικές εορτές του εκκλησιαστικού έτους⁵⁸⁰. Στην προσπάθεια αυτής της πνευματικής αναβίωσης από τον Σχολάριο πρέπει να εντάσσεται και ο διορισμός του μαθητή του, Ματθαίου Καμαριώτη, ως διδασκάλου στο Πατριαρχείο. Συνεπώς είναι δυνατόν να μιλάμε για την ανασύσταση της «Πατριαρχικής Σχολής», η οποία για πρώτη φορά μπορεί να ονομαστεί *Πατριαρχική* με την πλήρη σημασία της λέξεως, με

⁵⁷⁷ Κατά την παραμονή του στην μονή του Τιμίου Προδρόμου στις Φέρες διατηρεί τις επαφές του με διάφορους λογίους της περιόδου, όπως φαίνεται και από την επιστολή που λαμβάνει από τον Ιταλό ουμανιστή Φραγκίσκο Φίλελφο. Ο τελευταίος τον προσφωνεί ως «τῷ μητροπολίτῃ τῶν Φερῶν (sic)», βλ. σελ. 135, υπ. 575, (περί κώδικα της μονής *Παντοκράτορος του Αγίου Όρους 127 [1161]*).

⁵⁷⁸ Βλ. *Scholarios I*, 288.18-26· πρβλ. επίσης TURNER, «The career», ό.π., 427.

⁵⁷⁹ Βλ. *Scholarios I*, 288.36-894· πρβλ. επίσης TURNER, «The career», ό.π., 427.

⁵⁸⁰ Βλ. *Scholarios I*, 197-210: «Ἐπὶ τῇ μεταστάσει τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου. Ἐγράφη ἐν τῇ μονῇ τοῦ πατριαρχείου τῆς Παμμακαριστοῦ, καὶ ἀνεγνώσθη ἐν τῇ εορτῇ τῆς Κοιμήσεως, ἐν τῇ τρίτῃ ἡμῶν ἀνόδῳ βιαίῳ ἐκεῖ, τελειομένης ἰνδικτιῶνος ιβ', ἐν ἔτει οβ'».

δεδομένη δηλαδή την απουσία του Αυτοκράτορα και της βυζαντινής πολιτικής εξουσίας.

Ο Ματθαίος Καμαριώτης καταγόταν από την Θεσσαλονίκη και ήλθε στην Κωνσταντινούπολη μετά την άλωση της πόλης του, περί το 1435, πιθανόν μαζί με όλη του την οικογένεια. Ο Μαρτίνος Κρούσιος δίνει προσωπογραφικά στοιχεία του Καμαριώτη ως ακολούθως: «τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου Ματθαίου, τοῦ Καμαριώτου, ἐξηγησις εἰς τὰς ἐπιστολάς Συνεσίου, τοῦ σοφωτάτου καὶ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου: γεγραμμένη οἰκεία χειρὶ τοῦ αὐτοῦ Καμαριώτου. Καὶ ἔτι, βραχὺ ὑπόμνημα εἰς τὸν αὐτὸν Καμαριώτην: ὅτι ἀπὸ Θεσσαλονίκης ὀρμώμενος, καὶ φιλόσοφος ὢν, ἦλθον ὥστε εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐν τοῖς ἐσχάτοις δυστυχίσι (sic) χρόνοις τῶν βασιλέων τῶν Παλαιολόγων: καὶ ὥστε μείνας μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς πόλεως, ὑπῆρξε διδάσκαλος τοῦ πατριάρχου, κυρίου Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, καὶ ἄλλων τινῶν ἀρχόντων, περὶ τὰ μέσα τῆς βασιλείας τοῦ σουλτάνου Μουράτη.»⁵⁸¹. Κατά την άλωση φαίνεται να έχασε τον πατέρα και τον αδελφό του ενώ κατάφερε να εξαγοράσει την ελευθερία της μητέρας του, της αδελφής του και ενός ανιψιού του⁵⁸². Αργότερα εισέρχεται στην υπηρεσία του Πατριάρχη Γενναδίου Β' φέροντας τον τίτλο του *μεγάλου ῥήτορος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*. Ο Καμαριώτης δίδαξε ρητορική⁵⁸³, φιλοσοφία⁵⁸⁴, ενώ συνέθεσε έργα για τη διδασκαλία της γραμματικής⁵⁸⁵ και της ποιητικής: «ἀπόδειξις εἰς τὰς Ὀμήρου ῥαψωδίας καὶ εἰς τὸν βίον αὐτοῦ»⁵⁸⁶, καλύπτωντας έτσι το σύνολο των αντικειμένων του *Trivium*. Επιπρόσθετα, το περιεχόμενο του κώδικα *Par. suppl. gr. 652* πιθανόν να αποτέλεσε μέρος του διδακτικού του προγράμματος με τα έργα: *Μέθοδος Πολλαπλασιασμοῦ* (f. 148r) και *Ἱατρομαθηματικὲς πραγματεῖες ἀλλὰ καὶ ὑποδείξεις περὶ κατασκευῆς ἀστρολάβου* (ff. 203r-296r), τα οποία εν μέρει αναφέρονται στα διδακτικά αντικείμενα του *Quadrivium*⁵⁸⁷. Σημαντικότερος μαθητής του θεωρείται ο μεταγενέστερος *μέγας ῥήτωρ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας* Μανουήλ Κορίνθιος, ο

⁵⁸¹ M. CRUSIUS, *Turcograecia* (Basel, 1584) 187. Σχετικά με τις διάφορες απόψεις περί καταγωγῆς του Καμαριώτη βλ. επίσης Γεδεών, *Χρονικά*, 30-32.

⁵⁸² M. CRUSIUS, *Turcograecia* (Basel, 1584), 78.

⁵⁸³ Βλ. ΓΕΔΕΩΝ, *Χρονικά*, 35, υπ. 1. Σώζονται δύο έργα του σχετικά με την ρητορική: Α. «Συνοπτικὴ παράδοσις τῆς ῥητορικῆς». Β. «Σύνοψις ἐκ τῆς ῥητορικῆς Ἑρμογένους».

⁵⁸⁴ Βλ. ΓΕΔΕΩΝ, *Χρονικά*, 36, υπ. 1. Ἔργο του φέρει τον τίτλο «Εἰς Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη».

⁵⁸⁵ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, II, 18. Ο κώδικας της Μονῆς Ἰβήρων 96 (4216), ο οποίος χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 16ου αἰ., φέρει στα φύλλα 1r-132v τη γραμματικὴ του Καμαριώτη με τον τίτλο: «Εἰσαγωγή εἰς τὴν γραμματικὴν ἐπιτομώτερον ἐκδοθεῖσα καὶ σαφὴ (sic!) παρὰ τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυροῦ Ματθαίου τοῦ Καμαριώτου περὶ τῶν στοιχείων τοῦ λόγου ἤτοι τῶν γραμμάτων». βλ. επίσης A. BIELD, «Mathaeus Camariotes: Specimen prosopographiae byzantinae», *BZ* 35 (1935) 337-339. ΓΕΔΕΩΝ, *Χρονικά*, 35-36, υπ. 1 και Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ, *Ἰερά Μονή Ἰβήρων, κατάλογος Ἑλληνικῶν Χειρογράφων*, τ. Α' (1-100) (Ἄγιο Ὄρος, 1998) 197-199.

⁵⁸⁶ Βλ. ΓΕΔΕΩΝ, *Χρονικά*, 36, υπ. 1.

⁵⁸⁷ Βλ. ΟΜΟΝΤ, *Catalogue* III, 290. Πβλ. επίσης ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Κωδικογράφοι*, 91.

τίτλος του οποίου υποδεικνύει τη συνέχεια από τον Σχολάριο στον Καμαριώτη και από τον τελευταίο στον Μανουήλ⁵⁸⁸. Ο Ματθαίος πιθανόν να απεβίωσε τον χειμώνα του 1490-91⁵⁸⁹. Κατά την επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη 1491, ο λόγιος Ιανός Λάσκαρις Ρυνδακηνός αναφέρει σε επιστολή του προς τον Δημήτριο Χαλκο(κο)νδύλη ότι «τὸν μὲν Καμαριώτην οὐ κατέλαβον ζῶντα. ἦν γὰρ ἀπολίπων τὸ σῶμάτιον τοῦ παρελθόντος ἐνιαυτοῦ περὶ τροπὰς τὰς χειμερινάς»⁵⁹⁰.

Η επίσκεψη του Ιανού Λάσκαρι Ρυνδακηνού στην Κωνσταντινούπολη, όπως τονίζει και στην προαναφερθείσα επιστολή του, είχε ως απώτερο στόχο τη συλλογή σπάνιων και πολύτιμων χειρογράφων⁵⁹¹, γεγονός που υπονοεί τη πληροφόρηση του για την πιθανή ύπαρξή τους στην πρωτεύουσα ενώ, υποδεικνύει εμμέσως και στην ταχεία απόπειρα ανόρθωσης της παιδείας μετά την καταστροφή του 1453. Μεταξύ των κωδίκων που κατάφερε να αποκτήσει συμπεριλαμβάνονται και τρία χειρόγραφα του Δημήτριου Καστηνού, συνεργάτη του Ματθαίου Καμαριώτη στην *Πατριαρχική Σχολή*⁵⁹².

Ο Δημήτριος Καστηνός παρουσιάζεται μετά την άλωση να περιπλανιέται στις ιταλικές αυλές πλουσίων και ευγενών προς αναζήτηση προστάτη, στον οποίο θα μπορούσε να προσφέρει τις υπηρεσίες του είτε ως διδάσκαλος είτε ως αντιγραφέας χειρογράφων. Σε επιστολή του προς τον Βησσαρίωνα, ο Ιταλός ουμανιστής Φραγκίσκος Φίλελφος προτρέπει τον καρδινάλιο να θέσει υπό την προστασία του τον Δημήτριο Καστηνό, τον οποίο ο Φίλελφος χαρακτηρίζει ως στενό του φίλο και καλό γνώστη της ελληνικής και λατινικής παιδείας⁵⁹³. Για μια περίοδο, φαίνεται να βρέθηκε στη Φερράρα⁵⁹⁴. Ωστόσο, πολύ σύντομα επιστρέφει στην οθωμανοκρατούμενη Κωνσταντινούπολη όπου και περνάει στην υπηρεσία του Πατριαρχείου. Τόσο τα χειρόγραφα, τα οποία όπως φαίνεται μέσα από επιστολές, δωρίζει σε Ιταλούς

⁵⁸⁸ Βλ. M., CRUSIUS, *Turcograecia* (Basel, 1584), 90.31-36: «Ἦκουσας ἀπὸ τῆς ἐπιστολῆς, ἥς προέγραψά σοι, Ματθαίου τοῦ Καμαριώτου ... ὃς ἐχρημάτισε διδάσκαλος Μανουήλ Κορινθίου» και 146.37-40: «Τότε ἦτον ὁ σοφώτατος καὶ θεολογικώτατος κύρις Μανουήλ, ὁ μέγας ῥήτωρ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ὁ Πελοποννησιακός».

⁵⁸⁹ Κατά τα τέλη της ζωής του πιθανόν να εκάρη μοναχός με το όνομα Μανουήλ. Τρεις κώδικες των τελών του 16ου αι., που βρίσκονταν στην κατοχή του Μεγάλου Σακελλαρίου και ιερέα Κωνσταντίνου Βαρήνου φέρουν το σημείωμα *Μανουήλ Καμαριώτου καὶ μεγάλου ῥήτορος τῆς Μ(εγάλης) Ἐκκλησίας Κων/πόλεως*, βλ. E. FOERSTER, *De antiquitatibus et libris manuscriptis Constantinopolitanis* (Rostok, 1877) 17.

⁵⁹⁰ LEGRAND, *BH XV-XVI*, II, 322-324: «*Documents Concernant Janus Lascaris*».

⁵⁹¹ LEGRAND, *BH XV-XVI*, II, 323-324. για τη συγκεκριμένη αποστολή του Λασκάρεως βλ. κεφάλαιο Β'.

⁵⁹² Βλ. LEGRAND, *BH XV-XVI*, II, 324: «Ἐλαβον καὶ παρὰ τοῦ Καστηνοῦ τό τε Μέγα Ἐτυμολογικὸν καὶ τοῦ Ἡλιοδώρου τὰ Αἰθιοπικά, καὶ ἐπὶ τούτοις τοὺς Στρωματεῖς τοῦ Κλήμεντος, μετὰ μυρίων ὄσων δεήσεων, καὶ παρ' ἐκόντος, κατὰ τὸν ποιητὴν, ἀέκοντι θυμῶ».

⁵⁹³ LEGRAND, *Filelfe*, 129 (επ. 75).

⁵⁹⁴ PG 161, 933, όπου ο Κωνσταντίνος Λάσκαρις στο *Προοίμιο* της γραμματικής του αναφέρει ότι ο Καστηνός βρισκόταν στην Φερράρα: «*Δημητρίου τε τοῦ Καστηνοῦ ἐν Φεῤῥαρία*».

λογίους⁵⁹⁵, όσο και αυτά που δανείζεται ο Ιανός Λάσκαρις από την προσωπική του βιβλιοθήκη⁵⁹⁶ μαρτυρούν ένα άτομο υψηλής λογιосύνης.

Σημαντική περίπτωση λογίου στην Πατριαρχική Σχολή κατά το δεύτερο ήμισυ του 15ου αι. αποτελεί ο ἄρχων διδάσκαλος και αντιγραφέας πολλών χειρογράφων Ιωάννης Δοκειανός⁵⁹⁷. Καταγόταν πιθανόν από την περιοχή του Πόντου, κοντά στην Αμάσεια, και βρισκόταν στον Μυστρά την περίοδο που ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ήταν εκεί Δεσπότης⁵⁹⁸. Κατά την ανάρρηση του τελευταίου στον αυτοκρατορικό θρόνο, τον ακολουθεί στην Κωνσταντινούπολη⁵⁹⁹. Μετά την άλωση του 1453 διαφεύγει στην Ιταλία όπου, κατά πάσα πιθανότητα, εργάστηκε στο βιβλιογραφικό εργαστήριο του καρδινάλιου Βησσαρίωνα. Εκεί φαίνεται να αντέγραψε και τον κώδ. *Marc. gr. 520*, ff. 204r-234v που περιέχει μεταξύ άλλων την Πλάτωνος Απολογία Σωκράτους και έργα του Κλεομήδη⁶⁰⁰. Στα 1474 επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη όπου συνεχίζει το αντιγραφικό και, πιθανόν, διδακτικό του έργο ενώ παρουσιάζεται ως κάτοχος μιας πλούσιας και πολύτιμης βιβλιοθήκης χειρογράφων⁶⁰¹.

Η περίπτωση όμως του Δοκειανού είναι ακόμη πιο ενδιαφέρουσα λόγω της πιθανής σχέσης του με το ελληνικό βιβλιογραφικό εργαστήριο του Σουλτάνου Μωάμεθ Β' στην Κωνσταντινούπολη. Ο κώδικας *Par. gr. 2685*, αντίγραφο του Ιωάννη Δοκειανού που περιλαμβάνει την *Ιλιάδα* του Ομήρου⁶⁰², άνηκε στην ομάδα των 16 χειρογράφων του Top Kari, τα οποία αντεγράφησαν στην Κωνσταντινούπολη τα πρώτα χρόνια μετά την άλωση της Πόλης και θεωρούνται έργα ενός ελληνικού βιβλιογραφικού εργαστηρίου, το οποίο φαίνεται να ιδρύθηκε από τον Σουλτάνο Μωάμεθ Β' στην πρωτεύουσα⁶⁰³.

⁵⁹⁵ Βλ. LEGRAND, *Filelfe*, 139 (επ. 80 - 14 Μαρτίου 1469), όπου ο Δημήτριος Καστρονός απέστειλε στον Φραγκίσκο Φίλελφο τόσο τον Όμηρο: «Τὰ περὶ τὸν Ὀμηρον ἀποδέχομαι ἀσπασίως», όσο και Τίμιο Λοκρό, τον οποίο αντέγραψε ο ίδιος: «πέμπω σοι καὶ τὸν τοῦ Τιμαίου τοῦ Λοκροῦ λόγον, ἔναγχος μεθ' ὅσης ἄν εἴπης (;) παρὰ τοῦ σοῦ Δημητρίου γραφέντα, ὅς ἔστω σοὶ Ἀττικῇ Μοῦσᾳ ἀντ' ἄλλου τινὸς μνημοσύνου τῶν ὑπ' ἐμοῦ παρακληθέντων». Πβλ. TH. KLETTE, *Beiträge zur Geschichte und Litteratur der italienischen Gelehrtenrenaissance* III (Greifswald, 1890) 87-88.

⁵⁹⁶ Βλ. κατωτ. σελ. 324.

⁵⁹⁷ Βλ. VG, 169-170 και Ε. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΟΥ, *Εκκλησιαστικά Ανάλεκτα* (Σάμος, 1891) 24.

⁵⁹⁸ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ΠΠ I, μη'-μθ'. Βλ. επίσης W.M. RAMSAY, *The Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890) 567, 316, 321, 356

⁵⁹⁹ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ΠΠ, I, μθ'.

⁶⁰⁰ Βλ. E. MIONI, «Bessarione scriba e alcuni suoi collaboratori», *Miscellanea Marciana di studi Bessarionei* (Padua, 1976) 300 και D.C.C. YOUNG, «codicological inventory of Theognis manuscripts...», *Scriptorium* 7 (1953) 8.

⁶⁰¹ Βλ. Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Αἱ βιβλιοθήκαι Ἰωάννου Μαζμαρᾶ καὶ Ἰωάννου Δοκειανοῦ», *NE I*, 299-312 και R. STEFEC, «Zwischen Urkundenpaläographie und Handschriftenforschung: Kopisten am Patriarchat von Konstantinopel im späten 15. und frühen 16. Jahrhundert», *RBN 50* (2013) 303-323. Βλ. και κατωτ. κεφάλαιο C'.

⁶⁰² Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *NE I*, 303, *Par. gr. 2685* (f. 464v): «Τέρμ' ἐνκτὸν λάχ' Ὀμηρος Ἰωαννάο βασιλίδος πολίταο, ἐκ γενεῆφι Δοκείης (sic)». Βλ. επίσης RGK II 214.

⁶⁰³ J. RABY, «Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium», *DOP*, 37 (1983) 15-34.

Πρόκειται για τους κώδικες του Σεραγίου του *Top Kari* 3, 4, 6, 10, 12, 15, 16, 17, 18, 25, 26, 31-33, μαζί με τους *Vat. gr.* 613 και *Par. gr.* 2685. Όλοι οι κώδικες φέρουν την χαρακτηριστική ισλαμική βιβλιοδεσία *mikleb* -«φακελοειδής» τύπος- ενώ η χαράκωσή τους, πλην ενός κώδικα, έχει γίνει με την ισλαμική μέθοδο *mistar*, όπου ένα πλαίσιο με νήματα αφήνει γραμμές επί του φύλλου κατά την διαδικασία της στίλβωσης. Πλήν του κώδικα 17, -*Διαθήκη του Σολομῶντος*- όλα τα χειρόγραφα προέρχονται από δυτικό χαρτί, το οποίο στίλβώθηκε *alla Turchesca*.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον φέρει ο κώδικας *αρ.* 15⁶⁰⁴, ο οποίος περιλαμβάνει *Γραμματική Μοσχοπούλου* και συμπληρώθηκε πιθανόν από τον Μανουήλ *Λαμπαδάριο του Χρυσάφη*⁶⁰⁵ το 1463. Σύμφωνα με τον Deissmann, είναι πιθανή η ταύτιση του με την γραμματική του Μοσχοπούλου που αφήνει στη βιβλιοθήκη της Αγίας Σοφίας ο λόγιος Ιωσήφ Βρυνένιος μέσα από τη διαθήκη του⁶⁰⁶. Παράλληλα, οι κώδικες *αρ.* 4⁶⁰⁷ και *αρ.* 6⁶⁰⁸ χρονολογούνται στα 1464 και 1474 αντίστοιχα. Αντιγραφέας του *αρ.* 6 εμφανίζεται κάποιος Μιχαήλ Αιχμαλώτης και πιθανόν να πρόκειται για βυζαντινό αντιγραφέα που αιχμαλωτίσθη κατά την άλωση και αφέθηκε ελεύθερος αργότερα⁶⁰⁹. Μέσα από τα υδατόσημά τους μπορούν να χρονολογηθούν και οι κώδικες *αρ.* 18⁶¹⁰ και *αρ.* 16⁶¹¹. Τα υδατόσημα του τελευταίου κώδικα ταυτίζονται με τα υδατόσημα τριών κρατικών εγγράφων της περιόδου 1463-1468 (Απρίλιος 1463, 1465/66, 1467/68) και ενός χειρογράφου του Μιχαήλ Λυγίζου το 1464⁶¹². Μεταγενέστερα χρονολογούνται οι κώδικες *αρ.* 3 (τελευταίο τρίτο του 15ου αι.), αυτόγραφο της ιστορίας του Κριτοβούλου που απεχαρίσθη στο Μωάμεθ Β' το 1467⁶¹³, και *αρ.* 12 (1466/67)⁶¹⁴ με υδατόσημα που ταυτίζονται με εκείνα των κωδίκων *Par. gr.* 1969 (1467) και *Vat. Ottob. gr.* 395 με αντιγραφέα τον Θωμά Προδρομίτη στην Κωνσταντινούπολη το 1466⁶¹⁵. Οι δύο

⁶⁰⁴ DEISSMANN, *Serai*, 59.

⁶⁰⁵ Βλ. *PLP* 31080 και *VG* 282

⁶⁰⁶ DEISSMANN, *Serai*, 59. Η σειρά των περιεχομένων του κώδικα ομοιάζει με εκείνη του χειρογράφου του Ιωσήφ Βρυνένιου· βλ. επίσης κεφάλαιο C'.

⁶⁰⁷ DEISSMANN, *Serai*, 45 με περιεχόμενο το Βιβλιολεξικό του Αντωνίου μοναχού.

⁶⁰⁸ Αυτόθι, 45. Περιλαμβάνει ποικίλα έργα από διάφορους συγγραφείς, μεταξύ άλλων και ένα για την ιστορία της Κωνσταντινούπολης.

⁶⁰⁹ Βλ. *VG* 304.

⁶¹⁰ Βλ. DEISSMANN, *Serai*, 61. Περιλαμβάνει ανωνύμου *Γραμματική και κλίσεις ρημάτων*.

⁶¹¹ Αυτόθι, 60. Περιλαμβάνει *Άριανού Ανάβασις του μεγάλου Αλεξάνδρου και τὰ Ἰνδικά*. Βλ. επίσης J. RABY, «Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium», *DOP* 37 (1983) 29 όπου ο κώδικας χρεώνεται στο χέρι του Μιχαήλ Κριτοβούλου (*PLP* 13817). Όμως το γεγονός ότι χρονολογείται το 1464 ενώ ο Κριτόβουλος κατέφτασε στην Κωνσταντινούπολη το 1466 φαίνεται να διαφωνούν με την άποψη αυτή.

⁶¹² RABY, «Mehmed the Conqueror», ό.π., 17.

⁶¹³ DEISSMANN, *Serai*, 43-44.

⁶¹⁴ Αυτόθι, 58. Περιέχει ανωνύμου περί πολύτιμων λίθων και ιδιοκτησίας ζώων.

⁶¹⁵ Για τον Θωμά Προδρομίτη βλ. *PLP* 23811. Βλ. και RABY, «Mehmed the Conqueror», ό.π., 17.

κώδικες αρ. 26, που περιέχει το Λεξικό του Ευδήμου Ρήτορος⁶¹⁶ και αρ. 31, που περιλαμβάνει τη Θεογονία του Ησιόδου με παρασελίδια σχόλια⁶¹⁷, φέρουν το σπάνιο υδατόσημο του ψαλιδιού με αστέρα (*Ciseaux W & Ciseaux X*⁶¹⁸), το οποίο πιθανόν να χρονολογείται την περίοδο 1478-1483. Εάν λάβουμε υπόψη τα κρατικά έγγραφα που περιλαμβάνονται στον κώδικα αρ. 26 και χρονολογούνται την περίοδο 1479-1480, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η αντιγραφή των συγκεκριμένων χειρογράφων έγινε αμέσως μετά. Μόνο ο κώδικας αρ. 33⁶¹⁹ φαίνεται να χρονολογείται μετά την βασιλεία του Μωάμεθ Β', και συγκεκριμένα την περίοδο 1483-1485. Προβληματικοί ως προς την χρονολόγηση τους παρουσιάζονται τόσο ο κώδικας αρ. 10⁶²⁰, ο οποίος πιθανόν να προέρχεται από το χέρι του αντιγραφέα του κώδ. αρ. 12 (1467), όπως και ο κώδ. αρ. 18. Ο τελευταίος φέρει την ίδια διακοσμητική σφραγίδα με τον κώδικα αρ. 15 με χρονολόγηση στις 29 Ιουνίου 1463 και παρόμοιο υδατόσημο με τον κώδ. αρ. 4 με χρονολόγηση στις 15 Σεπτεμβρίου 1464⁶²¹.

Το συγκεκριμένο βιβλιογραφικό εργαστήριο φαίνεται να εμπλούτισε ουσιαστικά τη βιβλιοθήκη του Σουλτάνου Μωάμεθ Β', της οποίας το κύριο σώμα βρίσκεται σήμερα στο μουσείο του Τορ Καρί στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, μελετώντας τα χειρόγραφα τα οποία συμπεριλαμβάνονται στη συγκεκριμένη συλλογή (συνολικά 87 τον αριθμό) η παρουσία και άλλων ελληνικών κωδίκων κυρίως κοσμικού περιεχομένου που χρονολογούνται κατά τον 15ο αι. και προγενέστερα δημιουργούν την υποψία για πιθανή απόκτηση και τοποθέτησή τους στη σουλτανική βιβλιοθήκη τα πρώτα χρόνια μετά την άλωση. Έχοντας υπόψη το ενδεχόμενο μεταγενέστερης απόκτησης τους από τους διαδόχους του Μωάμεθ Β', τους αναφέρουμε εν συντομία και με κάθε επιφύλαξη.

Όπως υποστηρίζει ο Raby, με βεβαιότητα, η συγκεκριμένη βιβλιοθήκη συστάθηκε για τις προσωπικές ανάγκες του ίδιου του Σουλτάνου, λαμβάνοντας υπόψη ότι περιελάμβανε και τον κώδ. αρ. 3 με «*Ιστορία του Μωάμεθ Β'*» από τον Κριτόβουλο, έργο το οποίο προοριζόταν αποκλειστικά γι' αυτόν. Ωστόσο, είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι πρόσβαση σε αυτή είχαν και οι διάφοροι Έλληνες αξιωματούχοι οι οποίοι μετά την άλωση βρέθηκαν στη σουλτανική αυλή. Μεταξύ άλλων συμπεριλαμβάνονται ο Θωμάς Kircicze Καταβοληνός (Yunus

⁶¹⁶ DEISSMANN, *Serai*, 68.

⁶¹⁷ Αυτόθι, 70.

⁶¹⁸ Το ίδιο υδατόσημο φέρει και ο κώδικας αρ. 24, ο οποίος δεν ανήκει στην συλλογή των 16 κωδίκων του ελληνικού βιβλιογραφικού εργαστηρίου του Μωάμεθ, πβλ. RABY, «*Mehmed the Conqueror*», ό.π., 17.

⁶¹⁹ DEISSMANN, *Serai*, 70 με περιεχόμενο Οππιανού *Αλιεντικά* με σχόλια.

⁶²⁰ Αυτόθι, 57. Μεταξύ άλλων περιλαμβάνει Μαξίμου Πλανούδη *Βίος και Μύθοι του Αιώπου, προφητείες Ιπποκράτου, τέχνη της λύρας* κ.ά.

⁶²¹ Για τον αναλυτικό πίνακα των 16 χειρογράφων βλ. επίσης RABY, «*Mehmed the Conqueror*», ό.π., 29.

Bey)⁶²², ο Δημήτριος Σοφιανός αλλά και ο ανιψιός του Θεόδωρου Γαζή, Αρμόνιος ο Αθηναίος⁶²³. Σε αυτούς μπορούν να προστεθούν ο αντιγραφέας Μιχαήλ Αιχμαλώτης, αντιγραφέας του κώδικα αρ. 6 (1474), αλλά και ο προαναφερθείς διδάσκαλος Ιωάννης Δοκειανός.

Την πιθανή πρωτοβουλία και την ευθύνη για τη σύσταση της συγκεκριμένης βιβλιοθήκης πρέπει να είχε ο διδάσκαλος του Σουλτάνου και φημισμένος βυζαντινός λόγιος Γεώργιος Αμιρούτζης⁶²⁴. Ο Γεώργιος καταγόταν από την Τραπεζούντα και κατείχε το αξίωμα του πρωτοβεστιάριου κοντά στον Αυτοκράτορα Δαυίδ Μεγαλοκομνηνό⁶²⁵. Ωστόσο η οικογένεια του φαίνεται να καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη αφού ο ίδιος αναφέρεται ως εγγονός του Ιάγαρη, αξιωματούχου της βυζαντινής αυλής και του πιθανού αλληλογράφου του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου⁶²⁶. Η μια κόρη του Ιάγαρη και μητέρα του Αμιρούτζη κατέληξε στην Τραπεζούντα ενώ η δεύτερη του κόρη κατέληξε στη Σερβία και απέκτησε τουλάχιστον ένα υιό, τον μετέπειτα Μεγάλο Βεζύρη Μαχμούτ Πασά⁶²⁷. Ο Γεώργιος έλαβε λαμπρή μόρφωση σε όλα τα αντικείμενα της βυζαντινής εκπαιδευτικής διαδικασίας και κατά τον Κριτόβουλον: «φιλοσοφίαν ἄκρος, ὄση περί τε τὸ φυσικὸν ἔχει καὶ δογματικὸν τό τε μαθηματικὸν τε καὶ γεωμετρικὸν καὶ τὰς ἀναλογίας τῶν ἀριθμῶν καὶ ὅσα τῶν ἀπὸ τοῦ Περιπάτου καὶ τῆς Στοᾶς, προσέτι δὲ καὶ πλήρης πάσης ἐγκυκλίου παιδείας

⁶²² PLP 11407.

⁶²³ PLP 91091.

⁶²⁴ PLP 784.

⁶²⁵ Ιδιαίτερη μνεία για τον Αμιρούτζη κάνει ο Γεώργιος Σχολάριος σε επιστολή του προς τον Αυτοκράτορα της Τραπεζούντας (περί το 1449-1450), βλ. *Scholarios*, IV, 453-454 (επ. αρ. 23), εδῶ 453.22-25, 453.34-454.2 και 454.17-19: «Ὁὐκ ἄρα μόνον Ἀσίαν καὶ τὴν πρὸς ἡμῖν Εὐρώπην εὐφραίνεις τε καὶ κοσμεῖς τῇ φήμῃ τῶν ἐκ Θεοῦ σοι δεδομένων καλῶν, ἀλλὰ καὶ Ἰταλίαν ὄλην ἐπηγάγου πρὸς εὐνοιαν καὶ τὰς μεταξὺ πόλεις ἀπάσας καὶ νήσους, δι' ὧν ὁ καλὸς Αἰμιουρούτζης ἦει πρεσβεύσων... Ἐγὼ δὲ θαυμάζω μὲν σε τῆς φιλοτίμου ταύτης πρεσβείας, οἶδα δὲ χάριν τῆς εἰς τὸν πρέσβιν τιμῆς, καίτοι δίκαιος ὢν καὶ σοφός, οὐκ ἂν ἐτέρῳ πρὸς τὴν ὑπουργίαν ἐκέχρησο, τοιοῦτον ἄνδρα παρείς, ὃς ἔμελλε πλείοσι τὸν πεπομφότα τρόποις τιμᾶν... Καὶ πολλοὶ δὲ ταῦτα εἰδότες μετὰ τὸν βέλτιστον Αἰμιουρούτζην, προσθήκην καὶ τοῦτο ποιοῦνται τοῖς ἐπαίνοις τοῖς σοῖς, ὅτι πόρρωθεν ἡμᾶς εἶλες, ὥσπερ χεῖρα τὴν φιλανθρωπίαν ἐκτείνας».

⁶²⁶ Για τον συγκεκριμένο Ιάγαρη βλ. κεφάλαιο Α'.

⁶²⁷ Βλ. BEKKER, *Historia Politica*, 96.20-97.6: «ὅταν ἐπῆρην ὁ αὐτὸς σουλτάνος τὴν Τραπεζοῦνταν, ὁποῦ τὸν ἐπροσκύνησεν ἐκεῖνος ὁ βασιλεὺς τοῦ τόπου, ὀνόματι Δαβὶδ ὁ Κομνηνός, ἦτον ἕνας πρωτοβεστιάριος τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ἀπὸ τοὺς πρώτους τοῦ τόπου ἐκείνου τῆς Τραπεζοῦντος, καὶ ἦτον ἕγγονας τοῦ Ἰάγαρη, τῆς θυγατερός του υἱός· ὁμοίως καὶ ὁ Μαχομέτα πασιᾶς, ἐκ τῆς ἄλλης θυγατρὸς τοῦ Ἰάγαρη, ὅπου ἦτον εἰς τὴν Σερβίαν. καὶ ἦτον αὐτὸς ὁ πρωτοβεστιάριος μετ' αὐτοῦ τοῦ πασιᾶ πρώτοι ἐξαδελφοί, δύο ἀδελφάδων οἱ υἱοί». Βλ. και ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἔκθεσις, 26.17-20: «Ὁὗτος γὰρ ὁ πρωτοβεστιάριος ὑπῆρχεν ἕγγονος τοῦ Ἰάγαρη, ὁμοίως καὶ ὁ Μαχουμούτ πασιᾶς ἐκ τῆς ἄλλης θυγατρὸς τοῦ Ἰάγαρη τῆς οὐσης ἐν τῇ Σερβίᾳ· ὑπῆρχον οὖν πρωτεξαδελφοί» και 27.3-5: «Τοὺς γὰρ υἱοὺς τοῦ Αἰμιουρούτζη ἔβαλεν ἐν τῷ σαραγίῳ, τὸν δὲ Αἰμιουρούτζην ὕστερον ἐποίησεν αὐτὸν Ἰσμαηλίτην».

ρήτορικῆς τε ... καὶ ποιητικῆς»⁶²⁸. Ο χώρος όμως που διακρίθηκε ιδιαίτερα ήταν η φιλοσοφία⁶²⁹. Μετά την κατάκτηση της Τραπεζούντας από τους Οθωμανούς το 1461 –ο ίδιος μάλιστα συμμετείχε ενεργά στις σχετικές συνομιλίες παράδοσης⁶³⁰– καταφεύγει με άλλους στην Κωνσταντινούπολη όπου εκεί: «περὶ τούτου (=Αμιρούτζη) μαθὼν ὁ βασιλεὺς (=Μωάμεθ) μετακαλεῖται τὸν ἄνδρα καὶ πείραν ἱκανὴν ἔκ τε τῆς συντυχίας καὶ ὁμιλίας λαβὼν τῆς τε παιδείας καὶ σοφίας αὐτοῦ θαυμάζει τε τοῦτον διαφερόντως καὶ χώρας τῆς προσηκούσης ἀξιοῖ παρ' αὐτῶ καὶ συχναῖς ὡς αὐτὸν εἰσόδοις καὶ ὁμιλίαις τιμᾶ δόγματα τῶν παλαιῶν αὐτῶ προτιθεῖς καὶ φιλοσόφους ἀπορίας καὶ συζητήσεις καὶ λύσεις»⁶³¹. Πράγματι, ο φιλομαθῆς Μωάμεθ Β' παρουσίαζε ιδιαίτερη κλίση στη σπουδὴ της φιλοσοφίας και στα άλλα μαθήματα. Τούτο επιβεβαιώνει και ο λόγιος Γεώργιος Τραπεζούντιος που συνάντησε τον Σουλτάνο μετά την σύντομη επάνοδό του από την Ιταλία οπότε και συζήτησε μαζί του φιλοσοφικά ζητήματα⁶³².

Η διδασκαλία του Αμιρούτζη προς τον λόγιο Μωάμεθ Β' δεν περιορίστηκε στη φιλοσοφία. Ο βυζαντινός λόγιος έπεισε τον συμπατριώτη του Γεώργιο Τραπεζούντιο να στείλει στον Σουλτάνο την ελληνική του μετάφραση στην εισαγωγή της *Άλμαγέστης* («*Μαθηματικὴ Σύνταξις*») του Πτολεμαίου που είχε

⁶²⁸ Για την παιδεία του Αμιρούτζη βλ. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, *Ευγγραφή*, Δ 9,2, σελ. 165· βλ. επίσης Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Ἐτούρκευσεν ὁ Γεώργιος Αμιρούτζης», *ΕΕΒΣ* 18 (1948) 99-143, ἐδώ 101.

⁶²⁹ Για τη συμμετοχή του στη Σύνοδο των Εκκλησιῶν στη Φερράρα-Φλωρεντία με τον τίτλο του φιλοσόφου, βλ. Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ἰωάννης Ευγενικός, Ἐπιστολαί», *ΠΠ* Α', 156 κ.ε.. Αρχικά υπήρξε ενωτικός, κάτι που άλλαξε μετά την επιστροφή του και πιθανόν μετά την παρέμβαση του Ἰωάννη Ευγενικού.

⁶³⁰ Βλ. ΛΑΟΝΙΚΟΣ, *Ἱστορία* Ι, 247.3-7: «προελαύνων δὲ Μαχουμούτης ἐς Τραπεζοῦντα, καὶ αὐτοῦ που σκηνώσας ἐν τῇ λεγομένη Σκυλολίμνη, καὶ λόγους προσφέρων πρὸς τὸν αὐτοῦ ἐξάδελφον Γεώργιον πρωτοβεστιάριον, ἔλεγε πρὸς αὐτὸν εἰπεῖν τῶ βασιλεῖ Δαβὶδ τάδε». Ο Αμιρούτζης θεωρήθηκε από πολλούς συγχρόνους του αλλά και μετέπειτα μελετητές ως προδότης, αφού διεξήγαγε τις συζητήσεις με τους Τούρκους και έπεισε τον Αυτοκράτορα Δαυὶδ Μεγαλοκομνηνὸ να παραδώσει την Τραπεζοῦντα στους Οθωμανούς και συγκεκριμένα στον εξισλαμισμένο ἐξάδελφό του Μαχμούτ Πασά. Βλ. επίσης και *PG* 161, στηλ. 723, όπου στη μοναδική σωζόμενη επιστολή του Αμιρούτζη προς τον Καρδινάλιο Βησσαρίων, ο Γεώργιος αναφέρει πως έπεισε τον Αυτοκράτορα να παραδώσει την Τραπεζοῦντα και πως αργότερα κατέληξε στην Κωνσταντινούπολη.

⁶³¹ Βλ. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, *Ευγγραφή*, 166(Δ. 9,2.3).2-7. Για την παρουσία του λογίου Αμιρούτζη δίπλα από τον Σουλτάνο βλ. αὐτόθι, 165.23-166.2: «σημείωσαι περὶ τοῦ φιλοσόφου Γεωργίου τοῦ Ἀμηρούκη ὅπως ἐδέξατο τοῦτον ὁ βασιλεὺς καὶ εἶχε διὰ τιμῆς ἢ ἦν δὲ καὶ τις ἀνὴρ τῶν μετὰ βασιλέως, Γεώργιος Ἀμηρούκης τοῦνομα, φιλοσοφίαν ἄκρος, ὅση περὶ τε τὸ φυσικὸν ἔχει καὶ δογματικὸν τὸ τε μαθηματικὸν τε καὶ γεωμετρικὸν καὶ τὰς ἀναλογίας τῶν ἀριθμῶν καὶ ὅση τῶν ἀπὸ τοῦ Περιπάτου καὶ τῆς Στοᾶς, προσέτι δὲ καὶ πλήρης πάσης ἐγκυκλίου παιδείας, ῥητορικῆς τε φημι καὶ ποιητικῆς». Σχετικά είναι και τα 3 ποιήματα που αφιέρωσε στον Σουλτάνο ο βυζαντινὸς διδάσκαλος, ἐξάροντας τη λογιωσύνη του Σουλτάνου. Τα συγκεκριμένα ἔργα αποτελοῦν μέρος μιας συλλογῆς 5 ποιημάτων προς το πρόσωπο του Μωάμεθ ἀπὸ τον Αμιρούτζη. Δύο ἐξ' αὐτῶν χαρακτηρίζονται ως ἐρωτικά ἀπὸ τον ἐκδότη Σπ.Λάμπρο, ο οποίος προσθέτει χαριτολογώντας «ἔρωσ ἀνίκατε μάχαν!», βλ. Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ποιήματα Γεωργίου τοῦ Ἀμιρούτζη», *ΔΙΕΕΕ* 2 (1885) 275-282.

⁶³² Βλ. κατωτ. κεφάλαιο Ε'.

ετοιμάσει, κατά πάσα πιθανότητα για διδακτικούς σκοπούς⁶³³. Όπως αναφέρει ο ιστορικός Κριτόβουλος, ο Σουλτάνος ανέθεσε επίσης στον βυζαντινό λόγιο τη μετάφραση και σχηματοποίηση και της γεωγραφίας του Πτολεμαίου το καλοκαίρι του 1465, έργο στο οποίο συνέβαλε και ο υιός του Τραπεζουντίου, ο οποίος και γνώριζε επαρκώς την αραβική γλώσσα και βοήθησε ποικιλοτρόπως τον πατέρα του στη μετάφραση στα αραβικά:

«[4] ἐσχόλαζε δὲ καὶ φιλοσοφία, ὅση τε Ἀρράβων (sic) καὶ Περσῶν καὶ Ἑλλήνων μάλιστα ἐς τὴν Ἀρράβων μετενεχθεῖσα, συνῶν τε ὁσημέραι τοῖς τούτων ἡγεμόσι καὶ διδασκάλοις (ἔχει δὲ οὐκ ὀλίγους περὶ αὐτὸν) καὶ συζητῶν ἅμα καὶ συμφιλοσοφῶν αὐτοῖς καὶ τοῖς τῆς φιλοσοφίας δόγμασι προσανέχων, καὶ μάλιστα τοῖς ἀπὸ τοῦ Περιπάτου καὶ τῆς Στοᾶς. | [5]σημειῶσαι ὅπως συνῆψεν εἰς ἓνα πῖνακα πᾶσαν τὴν τοῦ κόσμου περιήγησιν τὴν ἐν τῷ διαγράμματι τοῦ Πτολεμαίου ὁ φιλόσοφος Γεώργιος προστάξει τοῦ βασιλέως | ἐντυχῶν δὲ πού καὶ τοῖς τοῦ Πτολεμαίου διαγράμμασιν, ἐν οἷς ἐκεῖνος ἐπιστημονικῶς τε καὶ φιλοσόφως τὴν τοῦ κόσμου περιήγησιν καὶ περίοδον πᾶσαν ἐκτίθεται, πρῶτον μὲν ἠβουλήθη κατακερματισμένην οὖσαν αὐτὴν ἐν τῇ δέλτῳ καὶ δυσδιάγνωστον μιᾷ ὑφῇ παραδοῦναι συνημμένως ἐν ἐνὶ πέπλῳ καὶ πῖνακι σαφεστέραν τε οὖσαν οὕτω καὶ εὐληπτοτέραν συμπεριλαβεῖν τε ἅμα τῇ διανοίᾳ καὶ κατασχεῖν καὶ γνῶναι καλῶς· καὶ γὰρ ἀναγκαῖον εἶναι οἱ ἔδοξέ πού τὸ μάθημα τοῦτο καὶ σπουδαιότατον· [6] μετακαλεσάμενος οὖν Γεώργιον τὸν φιλόσοφον ἀνατίθησιν αὐτῷ τὸν τοῦ πράγματος πόνον σὺν ἀξιώσει καὶ φιλοτιμίᾳ βασιλικῇ. καὶ ὃς ἀναδέχεται τοῦτον ἄσμενος ὑπουργῶν προθύμως τῷ βασιλέως σκοπῷ καὶ κελεύσματι καὶ δὴ μετὰ χειρᾶς τὸ βιβλίον λαβὼν καὶ τὸ θέρος ὅλον ἐνδιατρίψας τε καὶ σχολάσας αὐτῷ καὶ ἱκανῶς ἐκμελετήσας τε καὶ τὴν τούτου γνῶσιν ἀναλεξάμενος διέγραψεν ἄριστα καὶ ἐπιστημονικώτατα πᾶσαν τὴν τῆς οἰκουμένης περίοδον ἐν ἐνὶ πέπλῳ καὶ πῖνακι γῆς καὶ θαλάσσης ὁμοῦ, ποταμούς τε φημι καὶ λίμνας καὶ νήσους καὶ ὄρη καὶ πόλεις καὶ πάντα ἀπλῶς, παραδοὺς ἐν τούτῳ καὶ κανόνας καὶ μέτρα καὶ ἀποστάσεις καὶ τᾶλλα πάντα εἰδέναι καλῶς· καὶ παραδίδωσι βασιλεῖ σπουδάσμα τε καὶ μάθημα πάνυ ἀνγκαῖον καὶ χρησίμον τοῖς σπουδαίοις τε ἅμα καὶ φιλοπόνους καὶ φιλοκάλοις. [7] ἐκτίθεται δὲ καὶ τὰ ὀνόματα τῶν χωρῶν καὶ τῶν τόπων καὶ πόλεων Ἀραβικῶς ἐν τῷ πῖνακι χρῆσάμενος ἐρμηνεῖ τῷ σφετέρῳ υἱεῖ καλῶς ἠσκημένῳ τὴν Ἀρράβων τε καὶ Ἑλλήνων. (8) ἦσθεις οὖν πάννυ τῷ ἔργῳ τούτῳ ὁ βασιλεὺς καὶ τὴν σοφίαν τε καὶ περινοίαν τοῦ Πτολεμαίου θαυμάσας, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῦ ἐκθεμένου τούτου καλῶς, δωρεῖται τοῦτον πολυτρόπως

⁶³³ A.E. VACALOPOULOS, *Origins of the Greek Nation: the byzantine period, 1204-1461* (New Brunswick, 1970) 257. Βλ. επίσης BABINGER, *Mehmed der Eroberer*, ὁ.π., 250.

καὶ φιλοτίμως, κελεύει δὲ καὶ πᾶσαν τὴν βίβλον ὑπ' αὐτὸν Ἀραβικῶς ἐκδοθῆναι μισθοὺς μεγάλους ὑπὲρ τούτου καὶ δῶρα ἐπαγγειλάμενος. καὶ ταῦτα μὲν οὕτως. [9] ἐν τούτοις γε μὴν καὶ τοῖς τοιούτοις ἀσχολουμένῳ τε καὶ διατρίβοντι τῷ βασιλεῖ | διαγέγονε τὸ θέρος ὄλον καὶ τὸ φθινόπωρον· καὶ τούτων παρωχηκότων τρίτον καὶ ἑβδομηκοστὸν ἔτος πρὸς τοῖς ἐννακοσίοις τε καὶ ἑξακισχιλίοις τοῖς ὅλοις ἠνύετο, πέμπτον δὲ καὶ δέκατον τῆς ἀρχῆς τῷ βασιλεῖ»⁶³⁴.

Από την έως τώρα έρευνα, γνωρίζουμε ότι ο Αμιρούτζης είχε τρεις υιούς, από τους οποίους ο προαναφερθείς πεπαιδευμένος υιός ταυτίζεται με τον Μεχμέτ Μπέη, λόγιο στην αυλή του Σουλτάνου Μωάμεθ Β'⁶³⁵: «Υπῆρχον γὰρ ἐν τοῖς καιροῖς ἐκείνοις νέοι εὐγενέστατοι ἐντὸς τοῦ σαραγιῶ ἔκ τε Πόλεως καὶ Τραπεζοῦντας, ἐξ ὧν εἷς ἦν καὶ ὁ τοῦ Ἀμηρούτζη υἱὸς ὁ Μεεμέτμπεῖς, λογιώτατος καὶ ἑλληνικῶς καὶ ἀραβικῶς· τοσοῦτος γὰρ ἦν· ὃς καὶ ὀρισμῶ τοῦ κρατοῦντος μετεγλώττισε τὰ ἡμέτερα βιβλία εἰς τὴν τῶν Ἀράβων γλώτταν, γράψας αὐτὰ ἀκριβέστερα.»⁶³⁶. Σύμφωνα με το τελευταίο απόσπασμα ο Μεχμέτ μπέης Αμιρούτζης μετέφρασε βιβλία από την ελληνική στην αραβική γλώσσα, γεγονός που αποδεικνύει ἤδη την ὑπαρξη ελληνικῶν χειρογράφων στη σουλτανική βιβλιοθήκη⁶³⁷. Είναι, συνεπώς, φανερό ότι ο φιλόλογος Σουλτάνος Μωάμεθ Β', ακολουθώντας τα πρότυπα βυζαντινῶν Αυτοκρατόρων δημιούργησε τον δικό

⁶³⁴ ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, *Ευγγραφή*, 194.28-196.5.

⁶³⁵ Ο δεύτερος υιός του Αμιρούτζη ήταν ο Σκεντέρμπεης, ο οποίος παρουσιάζεται μετά την άλωση να διαμένει στην Κωνσταντινούπολη και συγκεκριμένα πλησίον του Πατριαρχείου στη μονή Παντοκράτορος, βλ. BEKKER, *Historia Politica*, 130.2-6: «λοιπὸν ὡσὰν ἐγένη πατριάρχης τοῦτος ὁ κύρις Νήφωνας, δὲν ἐδεξιῶθη καὶ νὰ τιμῆση τὸν υἱὸν τοῦ Ἀμηρούτζη, τὸν υἱὸ τοῦ σκετέρμπεϊ, ὅπου ἦτον τότε χασνατάρπασης καὶ γείτονας εἰς τὸ πατριαρχεῖον». Πβλ. ἐπίσης Λάμπρος, *Ἐκθεσις*, 46.13-19: «Ἐλθὼν γὰρ ὁ κύρ Νήφων οὐκ ἐδεξιῶσατο τὸν τοῦ Ἀμηρούτζη υἱὸν τοῦ Σκεντέρμπεϊ· ἦν γὰρ χασνατάρμπασις καὶ Τραπεζοῦντιος καὶ γείτων τῆς Παμμακαρίστου, καὶ, εἰδὼς ὡς οὐκ ἔχει κληρονόμον ὁ ἀποθανὼν, ἐποίησε τὸν ἅπαντα βίον οὐ μόνον τὸν ἐκείνου, ἀλλὰ καὶ τὸν τῆς ἐκκλησίας ἀθθεντικόν, λέγοντας ὅτι ὅσοι ἐπροσήλωσαν σκευὴ ἱερὰ εἰς τὴν αὐτοῦ πατριαρχείαν, ἅπαντα γενήσονται ἀθθεντικά». Ο τρίτος υιός του Αμιρούτζη φέρει το ὄνομα Βασίλειος και παρουσιάζεται μέσα από την επιστολή του Γεωργίου προς τον καρδινάλιο Βησσαρίωνα το 1461, βλ. PG 161, στηλ. 723-728: «Γεώργιος ὁ Ἀμηρούτζης Βησσαριῶνι». Ὅπως μας πληροφορεῖ το συγκεκριμένο ἔργο, ο νεαρός Βασίλειος αιχμαλωτίσθηκε κατὰ τὴν ἄλωση τῆς Τραπεζοῦντος και ο πατέρας του Γεώργιος παρακαλεῖ τὸν καρδινάλιο νὰ πληρώσει τὸ πόσὸ τῶν λύτρων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του, ἀφοῦ ο νεαρός εμφανίζεται ὡς πνευματικὸ παιδί του καρδινάλιου.

⁶³⁶ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἐκθεσις*, 35.27-36.6· βλ. ἐπίσης BEKKER, *Historia Politica*, 117.14-118.2: «Ἦσαν δὲ τῷ καιρῷ ἐκείνῳ μέσα εἰς τὸ σαρᾶγη τοῦ σουλτάνου εὐγενέστατοι καὶ πεπαιδευμένοι ἐκ τῆς Τραπεζοῦντα. ἀπὸ τούτους ὁποῖους ἦτον ὁ ἕνας, υἱὸς τοῦ Ἀμηρούτζη, ὁ Μεχμετ πεῖς, λογιώτατος καὶ σοφώτατος εἰς τὸ ἑλληνικὸν μάθημα καὶ εἰς τὸ Ἀραβικόν. τόσον γὰρ ἦτο σοφώτατος ὅτι τὰ βιβλία τὰ ἐδικὰ μας τῶν Χριστιανῶν τὰ ἐμεταγλώττισε εἰς τὴν Ἀραβικὴν γλώσσα διὰ ὀρισμοῦ τοῦ σουλτάνου. ὁ γὰρ σουλτάνος δὲν ἔπαυε ποτὲ νὰ μηδὲν ἐρωτᾷ τὸν υἱὸν τοῦ Ἀμηρούτζη ὡς σοφὸν ἄνθρωπον, καὶ ἄλλους σοφούς ὅπου εἶχε μέσα εἰς τὸ σαρᾶγη του, περὶ τῆς πίστεως ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν, οἱ ὅποιοι τὰ ἐξηγήθησαν καταλεπτῶς».

⁶³⁷ Για τὴν ταυτοποίηση μερικῶν ἐξ αὐτῶν βλ. Παράρτημα Γ'.

του πνευματικό κύκλο αλλά και τη δική του βιβλιοθήκη με επίλεκτα ελληνικά κείμενα τα οποία περισυνέλεξε μετά την άλωση και λεηλασία των βιβλιοθηκών της Πόλεως, ενώ παράλληλα στο βιβλιογραφικό εργαστήριο που εγκατέστησε στο σεράι αντεγράφησαν και νέα ελληνικά χειρόγραφα.

Εν κατακλείδι, η Νεαρά του Αυτοκράτορα Αλεξίου Α' Κομνηνού του έτους 1107 αποτέλεσε την απαρχή της αναδιοργάνωσης της βυζαντινής παιδείας κατά τον 12ο αι. Η εμπλοκή της εκκλησίας στον συγκεκριμένο τομέα οδήγησε τους ερευνητές στην υιοθέτηση του όρου της «Πατριαρχικής Σχολής», η οποία ανασυστήνεται μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 και λειτουργεί μέχρι την άλωση του 1453, με έντονη δραστηριότητα τόσο κατά τον 13ο όσο και στις αρχές του 15ου αι. Η τριάδα των εκκλησιαστικών διδασκαλικών *ὀφθίκιων*, διδάσκαλοι *Εὐαγγελίου*, *Αποστόλου* και *Ψαλτῆρος*, αλλά και οι αναφορές σε *καθολικούς διδασκάλους* και *μεγάλους ρήτορες* της Μεγάλης Εκκλησίας επιβεβαιώνουν την έντονη πνευματική της παρουσία, πάντοτε όμως υπό την αιγίδα και την υποστήριξη των βυζαντινών Αυτοκρατόρων.

Ιδιαίτερα σημαντικός υπήρξε ο ρόλος της *Πατριαρχικής Σχολής* μετά την άλωση του 1453, οπότε και εξέλιπε η βυζαντινή πολιτική εξουσία, αφού ανασυστήθηκε από τον πρώτο Πατριάρχη μετά την άλωση και προσέφερε τα αντικείμενα της ελληνικής παιδείας στην οθωμανοκρατούμενη Κωνσταντινούπολη. Η δυναμική προσωπικότητα του Γενναδίου Σχολαρίου, σε συνάρτηση με τους λαμπρούς λογίους κατά το δεύτερο ήμισυ του 15ου αι. καταφέρνουν να δώσουν διάρκεια στην όλη προσπάθεια. Η ύπαρξη μαθητών, οι οποίοι γίνονται διδάσκαλοι και συνεχίζουν το διδακτικό τους έργο στην πρωτεύουσα, υποδεικνύει όχι μόνο την απλή ανασύσταση αλλά και τη σταδιακή, έστω και σε χαμηλότερο επίπεδο απ' ό,τι παλαιότερα, ακμή της ελληνικής παιδείας. Ο *μέγας ρήτωρ* και σημαντικός λόγιος στην *Πατριαρχική Σχολή* μετά την άλωση Ματθαίος Καμαριώτης διδάσκει τον μετέπειτα *μεγάλο ρήτορα* Μανουήλ Κορίνθιο. Ο τελευταίος με την σειρά του αποτέλεσε διδάσκαλο του Αντωνίου Καρμαλίκη, επίσης κατοπινού *μεγάλου ρήτορος*, αλλά και του επισκόπου Μονεμβασίας Αρσενίου, υιού του λογίου Μιχαήλ Αποστόλη⁶³⁸. Φαίνεται μάλιστα να επηρεάζει πνευματικά τη νέα οθωμανική αυλή, μέσω της συνεισφοράς λογίων της *Πατριαρχικής Σχολής* στη λειτουργία του λεγόμενου

⁶³⁸ Για την χρονική ακολουθία διδασκαλίας των συγκεκριμένων λογίων βλ. Μ. CRUSIUS, *Turcograecia*, 90: «*Ματθαίου τοῦ Καμαριώτου ... ὃς ἐχρημάτισε διδάσκαλος Μανουήλ Κορινθίου... ἔχοντος τὸ ὀφθίκιον τοῦ μεγάλου ρήτορος. οὗτος δὲ ἐδίδαξεν Ἀντώνιον Καρμαλίκτην ἐπιλεγόμενον, καὶ Ἀρσένιον οὗτος (sic!) τὸν Μονεμβασίας*». Ο Αντώνιος Καρμαλίκη γίνεται αργότερα «*ρήτωρ τῶν ρητόρων*», όπως μαρτυρεῖ το σημείωμα στον κώδικα της *Μονῆς Βατοπεδίου* 229 του έτους 1537, βλ. Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, - ΑΡΚΑΔΙΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου Ἀποκειμένων Κωδίκων* (Παρίσι, 1924) 49-50: «*Τὸ παρὸν βιβλίον ἠγόρασεν ὁ σεβασμιώτατος καὶ λογιώτατος Ἀντώνιος, ὁ ρήτωρ τῶν ρητόρων, ὁ φωστὴρ τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως*». Βλ. επίσης Τ.Α. ΓΡΙΠΟΠΟΥΛΟΣ, «*Πρώτη περίοδος λειτουργίας τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως*», *ΕΕΒΣ* 34 (1965), 236-237.

«βιβλιογραφικού εργαστηρίου» του Σουλτάνου Μωάμεθ Β' και στη σύσταση μιας βιβλιοθήκης στα πρότυπα των παλαιότερων αυτοκρατορικών βιβλιοθηκών. Δεν πρέπει βεβαίως να αγνοείται ότι η ελληνική γλώσσα εξακολουθεί να παραμένει η επίσημη γλώσσα των συνθηκών του νέου Οθωμανικού κράτους μέχρι το τέλος της ηγεμονίας του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Β' στις αρχές του 16ου αι.⁶³⁹

⁶³⁹ Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Η ελληνική ως επίσημος γλώσσα τῶν Σουλτάνων», *NE* 5 (1908) 40-78.

Β' ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ *TRIVIUM* ΚΑΙ ΤΟΥ *QUADRIVIUM*
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΤΟΥ 15ΟΥ ΑΙ.

Ακολουθώντας την παράδοση αιώνων έτσι και τον 15ο αι., το *curriculum* της βυζαντινής παιδείας στηριζόταν στους δύο βασικούς πυλώνες της διδασκαλίας του *Trivium* και του *Quadrivium* και πιο συγκεκριμένα στην εκμάθηση των επτά αντικειμένων που περιλαμβάνονταν σε αυτά. Στο λόγο Α' *Περί Συντελείας* του Ιωσήφ Βρυνένιου «*ρήθεις ἐπὶ συνελεύσει τῆς Πόλεως, ἐν τῶ τῶν ἀγίων Ἀποστόλων Ναῶ, καὶ τοῦ ἐνὸς τῶν Βασιλέων αὐτόθι παρόντος*» και χρονολογείται την περίοδο 1402-1405⁶⁴⁰, ο βυζαντινός λόγιος κάνει αναφορά στη σημασία του αριθμού επτά επισημαίνοντας ότι «*ἐπτὰς τῶν μαθημάτων· αἱ τεχνικαὶ τρεῖς λέγω δυνάμεις, γραμματικὴ, ῥητορικὴ, διαλεκτικὴ, ταῖς τέσσαρσιν ἐπιστήμαις, ἀριθμητικῇ δηλαδὴ, γεωμετρίᾳ, μουσικῇ, καὶ ἀστρονομίᾳ εἰς ἓνα νοῦν ἀθροισθεῖσαι, μαθηματικὸν ἀποτελοῦσι τὸν ταῦτας ὡς πρέπει δεξάμενον*»⁶⁴¹. Με το πέρας του σχολείου των *ἱερῶν γραμμάτων*, ο επίδοξος λόγιος στην Κωνσταντινούπολη συνέχιζε τη φοίτησή του στο σχολείο τοῦ γραμματικοῦ, γνωστό και ως τῆς *ἐγκυκλίου παιδείας*, μέσα από τη μελέτη των αντικειμένων της γραμματικής, της ποιητικής, της ρητορικής, των τεσσάρων θετικών επιστημών της μαθηματικῆς τετρακτύος (αριθμητική, γεωμετρία, αρμονική/μουσική, αστρονομία) αλλά και της λογικής/ φιλοσοφίας, κυρίως μέσα από το «*Ὀργανον*» του Αριστοτέλη.

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται τόσο η μέθοδος διδασκαλίας των συγκεκριμένων διδακτικών αντικειμένων, όσο και η παρουσία των διδακτικών εγχειριδίων που χρησιμοποιήθηκαν στα επί μέρους μαθήματα. Η χρήση των εγχειριδίων αυτών από φημισμένους βυζαντινούς λογίους της περιόδου, αποτελούν τη βάση για την κατανόηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας στην πρωτεύουσα τον 15ο αι.

⁶⁴⁰ Σύμφωνα με τον τίτλο του έργου γίνεται αναφορά στην παρουσία ενός εκ των δύο Αυτοκρατόρων. Η μόνη περίοδος κατά την οποία ο Βρυνένιος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και υπήρχαν δύο βασιλείς είναι μετά την άφιξη του από την Κρήτη το 1402 έως και την νέα του αποστολή στην Κύπρο το 1405.

⁶⁴¹ Βλ. Βρυνένιος II, 190-207, εδώ 195. Το συγκεκριμένο έργο αναφέρεται στην παρουσία του αριθμού επτά στα διάφορα καθημερινά πράγματα της βυζαντινής γνώσης, κοινωνίας κ.ά.. Η σημασία του συγκεκριμένου αριθμού μπορεί να εντοπιστεί και στο προγενέστερο έργο του λογίου Ιωάννη Πεδιασίμου «*Τοῦ ὑπάτου τῶν φιλοσόφων κύρ(ου) Ἰωάννου τοῦ Πεδιασίμου περὶ τοῦ πῶς ἐπτάμηνος καὶ ἔννεάμηνος τόκος σώζεται*», βλ. F. CUMONT, «*L'opuscule de Jean Pédiasimos. Περὶ ἐπταμήνων καὶ ἔννεαμήνων*», *Revue belge de philologie et d'histoire* 2 fasc. 1 (1923) 5-21, εδώ 14-18.

1. TRIVIUM:

Η εκμάθηση της γραμματικής και της ποιητικής παραμένουν ως τα πιο βασικά αντικείμενα διδασκαλίας για τους μαθητές στην Κωνσταντινούπολη του 15ου αι., πριν συνεχίσουν τις σπουδές τους στα αντικείμενα της ρητορικής και της φιλοσοφίας, ολοκληρώνοντας τον κύκλο των μαθημάτων του *Trivium*. Τα δεκάδες σωζόμενα διδακτικά εγχειρίδια γραμματικής της ελληνικής γλώσσας αλλά και η παρουσία των αρχαίων ελληνικών ποιητικών κειμένων (Όμηρος, Ησίοδος, Λυρικοί, Τραγικοί Ποιητές, Αριστοφάνης) κατά το πρώτο ήμισυ του 15ου αι. αποτελούν τις σημαντικότερες αποδείξεις αυτής της συνέχειας.

1. 1. ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ:

Θα ήταν αδύνατη η μελέτη των κλασικών κειμένων χωρίς την σωστή και ολοκληρωμένη εκμάθηση της γραμματικής της ελληνικής γλώσσας. Πρόκειται για το πιο σημαντικό κεφάλαιο του βυζαντινού *curriculum*, από το οποίο έπρεπε να περάσει κάθε μαθητής με σκοπό να μπορεί να προχωρήσει στα υπόλοιπα γνωστικά αντικείμενα διδασκαλίας⁶⁴². Δεν είναι τυχαίο ότι σε πολλές περιπτώσεις το αντικείμενο της γραμματικής ταυτίζεται με ολόκληρο το στάδιο της *εγκυκλίου παιδείας*⁶⁴³. Η σημαντικότητα του αντικειμένου αλλά και ο βαθμός δυσκολίας εκμάθησης αναγκάζουν πολλούς διδασκάλους να αναζητήσουν νέους τρόπους διδασκαλίας του, ελκυστικότερους για τους μαθητές, συνθέτοντας νέα γραμματικά έργα τα οποία καθιερώνονται στη διδακτική διαδικασία.

Βασικές μέθοδοι διδασκαλίας αποτελούν οι κλασικές «γραμματικές» διαφόρων μεγάλων βυζαντινών λογίων. Τα έργα των Ηρωδιανού Μανουήλ, Γεωργίου Χοιροβοσκού⁶⁴⁴, Θεόδωρου Προδρόμου⁶⁴⁵, Μανουήλ Μοσχοπούλου⁶⁴⁶,

⁶⁴² Η μεγάλη βαρύτητα που δινόταν στη διδασκαλία της γραμματικής φαίνεται και από το γεγονός παρουσίας παραινετικών στίχων ήθους και διαμόρφωσης σωστού χαρακτήρα (στους οποίους γίνεται γραμματική ανάλυση), σε πληθώρα διδακτικών εγχειριδίων γραμματικής. Η «*Ἐκθεσις Κεφαλαίων Παραινετικῶν σχεδιασθεῖσα παρὰ Ἀγαπητοῦ Διακόνου τῆς Ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας πρὸς Βασιλέα Ἰουστινιανόν*» (βλ. κώδ. *Barocc. gr.* 112, *Marc. gr.* XI 16, *Μουσείου Μπενάκη* 75 [TA 152], *Vat. Pal. gr.* 320), το έργο «*Κάτωνος Ρωμαίου γινώμαι παραινετικαὶ δίστιχοι*» μεταφρασμένο από τον Μάξιμο Πλανούδη (βλ. κώδ. *Phil. gr.* 250, *Vat. Pal. gr.* 234, *Marc. gr.* X, 9 [coll. 1271]) αλλά και οι «*Γινώμαι*» του Φωκλίδη (βλ. κώδ. *Vind. Phil. gr.* 237) αποτελούν τα τρία πιο δημοφιλή έργα παραινετικών κειμένων που περιλαμβάνονται σε διδακτικά εγχειρίδια γραμματικής του 15ου αι.

⁶⁴³ Βλ. A. HEISENBERG, *Georgii Acropolitae Opera* (Stuttgart, 1903) επανεκδ. P. WIRTH (1978) 46, 13-15: «*ἐκκαιδεκέτης ὦν καὶ νῦν τῆς ἐγκυκλίου ἀπηλλαγμένος παιδεύσεως, ἦν γραμματικὴν κατονομάζουσιν οἱ πολλοί*» και P.A.M. LEONE, *Ioannis Tzetzae Historiae* (Napoli, 1968) 441 (Ch. XI. 527-528): «*Nῦν δέ γε τὴν γραμματικὴν ἐγκύκλιον παιδείαν εἶπον, κατὰ κατάχρησιν, οὐ λόγῳ δὲ κυρίῳ.*». Βλ. επίσης NOUSIA, *Textbooks*, 40, σπ. 124.

⁶⁴⁴ Έργα του Γεωργίου Χοιροβοσκού, τα οποία αντιγράφονται τον 15ο αι., απαντώνται στους κώδικες *Cremona 160*, *Vat. gr.* 1751 και *Pal. gr.* 320· ο τελευταίος κώδικας περιλαμβάνει το του Χοιροβοσκού «*περὶ τρόπων*» μαζί με οκτώ Θεοτοκία σε ιαμβικό μέτρο με διάστιχες γλώσσες και

αλλά και τα πονήματα «περί συντάξεως» των Θεοδώρου Συγκέλλου και Γρηγορίου Κορινθίου⁶⁴⁷ συνεχίζουν να αποτελούν βασικά διδακτικά εγχειρίδια διδασκαλίας της γραμματικής και τον 15ο αι. Παράλληλα, ίδιο σκοπό φαίνεται να έχουν και τα έργα των Ιωάννη Τζέτζου «περί ἐγκλητικῶν μορίων»⁶⁴⁸ και Μιχαήλ Ψελλού «στίχοι πολιτικοὶ περὶ γραμματικῆς»⁶⁴⁹. Ο κώδικας *Vat. gr. 873*, ο οποίος περιλαμβάνει το συγκεκριμένο έργο του Ψελλού μαζί με το λεξικό του Ζωναρά («συναγωγή λέξεων συλλεγεῖσα ἐκ διαφόρων βιβλίων παλαιᾶς τε φημί γραφῆς καὶ τῆς νέας καὶ αὐτῆς δήπου τῆς θύραθεν»), με διάστιχες γλώσσες του Τζέτζη και του Μοσχοπούλου στο έργο του Ησιόδου «Ἔργα καὶ Ἡμέραι» αλλά και κανόνες γραμματικής του Νικήτα Σερρών, αποτελούσε με βεβαιότητα διδακτικό εγχειρίδιο γραμματικής. Στο φύλλο 268ν υπάρχει το επίγραμμα «κ(ύρι)ε Ι(ησο)ῦ Χ(ριστ)ῆ νίε καὶ λόγε τοῦ Θ(εο)ῦ τοῦ ζῶντος βοήθησον νὰ γράψω καλὰ γράμματα.», ενώ στα φύλλα 290ν-291r υπάρχει το σημείωμα: «· δέσποινα ἀγνή Θ(εοτόκ)ε ἡ κατὰ σάρκα τ(όν) σ(ωτήρ)α καὶ δημιουργὸν τῶν ἀπάντων γεννήσασά σε (καὶ) γαλουχήσασα τὸν οἰκέτην Μάρκον δὲ εἰς τὸ μανθάνειν ἐνδυνάμωσον· πάντες οἱ

γραμματική ανάλυση, ενώ στα πρώτα φύλλα του χειρογράφου αντεγράφη το έργο του διακόνου Αγαπητού «*capitula admonitoria*».

⁶⁴⁵ Ο κώδ. *Vat. gr. 16* περιλαμβάνει της Γραμματική του Θεοδώρου μαζί με τα του Οππιανού *Ἀλιευτικά* με διάστιχες γλώσσες, τα *Εἰδύλλια* του Θεοκρίτου (I-V), την τραγωδία *Αἴας* του Σοφοκλή (έως τον στίχο 597), Πινδάρου *Ὀλυμπιονίκους* I-XIV με διάστιχες γλώσσες, θρησκευτικές πραγματείες αλλά και έργα περί τονισμού, έργα τα οποία το καθιστούν ως διδακτικό εγχειρίδιο. Παράλληλα, το έργο του Θεοδώρου *περὶ πνευμάτων* αντεγράφη στον κώδ. *Pal. gr. 234* μαζί την (ψευδο)γραμματική του Κυρίλλου, γραμματική εισαγωγή και ερωτήματα γραμματικά με διάστιχες μεταφράσεις αλλά και τα παραινετικά δίστιχα του Κάτωνα. Παρόμοιο περιεχόμενο, περιέχει και ο κώδικας *Marc. gr. X, 9 (coll. 1271)* με σχεδιογραφία Θεοδώρου Προδρομού μαζί με γραμματική σύντομο αλλά και ερωτήματα γραμματικά. Αντιγραφέας του τελευταίου κώδικα υπήρξε ο ιερέας Νικόλαος Φαγιάννος (PLP 29543). Σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 142ν το χειρόγραφο κατέληξε στην Δύση (περί τα 1503).

⁶⁴⁶ Η γραμματική του Μανουήλ Μοσχοπούλου με τον τίτλο «*γραμματική κατὰ στοιχείον τοῦ σοφωτάτου κυροῦ μανουήλ τοῦ μοσχοπούλου· ἐκάστης λέξεως τὰ σημαινόμενα δηλοῦσα*» απαντάται στους κώδικες *Vall. C 81 (44)*, ο οποίος πιθανόν να αντεγράφη από Μανουήλ Κούλπο (PLP 13440, VG 277), *Baroccianus gr. 53, Cremona 160, Vind. Phil. gr. 237* αλλά και στους *Laur. Plut. 56.17, Vat. Pal. gr. 103, Vat. Pal. gr. 108* μαζί με τη σχεδιογραφία Μοσχοπούλου· για την έκδοση της γραμματικής του Μοσχοπούλου βλ. *Grammaticae Artis Graecae Methodus Manuele Moschopulo Autore, Eiusdem Artis Theodori Gazae, lib. II (Basileae, 1540)*.

⁶⁴⁷ Βλ. CANART, *Vat. 1754-1962*, 25-34 (κώδ. *Vat. gr. 1751*, ff. 54r-65r): «*περὶ συντάξεως τοῦ λόγου*».

⁶⁴⁸ Βλ. MARTINI, *Biblioteche Italiane* Ib, 302-313. Ο κώδικας της *Κρεμόνας 160* αντεγράφη πιθανόν από το χέρι του Καρδινάλιου Ισιδώρου το πρώτο μισό του 15ου αι. και αποτελεί καθαρά διδακτικό εγχειρίδιο γραμματικής. Μεταξύ άλλων ο κώδικας περιλαμβάνει τη γραμματική του Μανουήλ Μοσχοπούλου, το του Ιωάννη Τζέτζου «*περὶ ἐγκλητικῶν μορίων*», το «*περὶ τῶν τονιζομένων λέξεων*» του Χοιροβοσκίου, το «*περὶ συντάξεως λόγου*» του Γρηγορίου Κορινθίου αλλά και τους κανόνες τονισμού και ορθογραφίας του Ηρωδιανού.

⁶⁴⁹ Βλ. BOISSONANDE, *Anecdota*, v. III, 200-228: «*Τοῦ Μακαριωτάτου Ὑπερτίμου Προέδρου τῶν Φιλοσόφων κυροῦ Μιχαήλ τοῦ Ψελλοῦ Στίχοι Πολιτικοὶ πρὸς τὸν Βασιλέα κυρὸν Κωνσταντῖνον τὸν Μονομάχον περὶ τῆς γραμματικῆς*».

στροβοῦντες τὸ ὄμμα ἐν τοῖς τοιούτοις λογυδρίοις εἴτε καὶ τὴν χειρὰ κινοῦντες καὶ τὴν γραφίδα πυκνῶς συσσειόντες (καὶ) πρὸς τὸ γράφειν σπεύδοντες εὐχεσθε Μάρκον γε τὸν ἄθλιον». Στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο γραμματικής παρουσιάζεται ως μαθητής κάποιος Μάρκος⁶⁵⁰, ο οποίος, ελλείψει άλλων στοιχείων, είναι αδύνατο να ταυτοποιηθεί⁶⁵¹. Τα προαναφερθέντα έργα των Ψελλού: «Στίχοι τοῦ Ψελλοῦ πολιτικοὶ πολιτικοὶ ἐρμηνεύοντες λέξεις» και Ζωναρά: «Συναγωγή λέξεων συλλεγγεῖσα ἐκ διαφόρων βιβλίων παλαιᾶς τέ φημι γραφῆς καὶ τῆς νέας καὶ αὐτῆς δῆπου τῆς θύραθεν» απαντώνται και στον κώδικα Marc. gr. 492 (coll. 903) των μέσων του 15ου αι.⁶⁵², ο οποίος επίσης φαίνεται να υπήρξε διδακτικό εγχειρίδιο γραμματικής τόσο λόγω του ποικίλου γραμματικού περιεχομένου του όσο και λόγω του σημειώματος στο φύλλο 265r: «Ἡ Τριάς ἢ τρίφωτος ἢ ταυτουμένη | τρία ταῦτα χαρίσαι τῷ γεγραφότι· | γνῶσιν μάθησιν καὶ λόγων εὐκωσμίαν (sic)»⁶⁵³. Πιο συγκεκριμένα, ο κώδικας περιλαμβάνει διδακτικά έργα όπως Απολλωνίου Δυσκόλου περί τον σχηματισμό λόγων (ff. 1r-5r), το προαναφερθέν λεξικό του Ζωναρά (ff. 6r-219v) και εκείνο του Μιχαήλ Ψελλού (ff. 220r), Φωνές ζώων /*Voces animalium* (f. 220r), Μανουήλ Μοσχοπούλου, *Περὶ ὀνομάτων* (ff. 220r-223r), τοῦ κυρίου Σοφιανοῦ *περὶ συντάξεως* (f. 223r), τὰ λεγόμενα ἀδύνατα (f. 223v), Ιωάννη Φιλοπόνου, *Περὶ λέξεως* (ff. 223v-225r), Μαξίμου Πλανούδη, *περὶ ομοφωνίας* (ff. 225r), *Τὰ ἑπτὰ θαύματα* (ff. 225r-v), Γρηγορίου Κυπρίου, *συλλογὴ παροιμιῶν* (ff. 225v-228r) και Γεωργίου Χοιροβοσκῦ, *Επιμερισμοὺς στους ψαλμοὺς I-VIII* (ff. 231r-265r).

Ωστόσο, πιο προσφιλείς μέθοδοι διδασκαλίας της γραμματικής, όπως φαίνεται μέσα από τον μεγάλο αριθμό χειρογράφων στα οποία απαντώνται, είναι η «Σχεδογραφία» και τα «Ἐρωτήματα γραμματικά». Η σχεδογραφία έχει ως στόχο την εκμάθηση της γραμματικής μέσα από μικρά κείμενα, τα λεγόμενα «σχέδη», τα οποία και αναλύονται στους διάφορους γραμματικούς και συντακτικούς ὀρους. Για το αντικείμενο της σχεδογραφίας παραπέμπω στην αξιολογη διατριβή της Φεβρωνίας Νούσια με τίτλο: *Byzantine Textbooks of the Palaeologan Period*, και συγκεκριμένα στο κεφάλαιο II: *Byzantine textbooks and schedography*⁶⁵⁴, καθώς επίσης και στην αδημοσίευτη διατριβή του ερευνητή Ηλία Νέσσερη: «*Ἡ Παιδεία στο Βυζάντιο τον 12ο αι.*». Η έρευνα που έχει γίνει επί του ζητήματος και στα δύο έργα εξαντλεί τη μελέτη του αντικειμένου σε βαθμό που η αναφορά στην παρούσα διατριβή θα αποτελούσε απλή επανάληψη. Από την

⁶⁵⁰ Δεν αναφέρεται ούτε ταυτίζεται με κάποιον επώνυμο Μάρκο στο PLP.

⁶⁵¹ Βλ. SCHREINER, *Cod. Vat. gr.*, I 17-20· η ταύτιση του με τον παλαιότερο κάτοχο του κώδ. *Vind. Phil. gr.* 249 Μάρκο Σοφιανό είναι απλά μια υπόθεση, βλ. κατωτ. σελ. 179.

⁶⁵² Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 300-302.

⁶⁵³ Υπόλοιπα σημειώματα του κώδικα: A. f. 219v: «*Διπλοῦν τὸν ἀπλοῦν ἢ κυήσασα Λόγον | διπλὴν τὴν ῥῶσιν δίδου μοι τῷ γράφοντι. Τέλος*». B. f. 220r: «*Χριστὲ δίδου πονέοντι τειὴν πολὺολβον ἀγωγὴν*».

⁶⁵⁴ F. NOUSIA, *Byzantine Textbooks of the Palaeologan Period*, , Biblioteca Apostolica Vaticana (Città del Vaticano, 2016).

άλλη πλευρά, τα «Ερωτήματα» αποτελούν ένα έργο ερωταποκρίσεων γύρω από τους διάφορους γραμματικούς όρους και ζητήματα γραμματικής, μέσα από τα οποία ο μαθητής, με ένα πιο ευχάριστο τρόπο, μπορεί να κατακτήσει το αντικείμενο. Ιδιαίτερα δημοφιλή κατά τον 15ο αι. είναι τα «Ερωτήματα» του Μανουήλ Μοσχοπούλου⁶⁵⁵. Χαρακτηριστική είναι η μαζική αναπαραγωγή του συγκεκριμένου έργου από το βιβλιογραφικό εργαστήριο του *ξενώνα του Κράλη*⁶⁵⁶ σε κώδικες, οι οποίοι βρέθηκαν στην κατοχή πολλών Ιταλών λογίων, οι οποίοι, μέσα στο πνεύμα της Αναγέννησης, ανακαλύπτουν και επιθυμούν να γίνουν μέτοχοι της κλασσικής ελληνικής παιδείας.

Το νέο αυτό ενδιαφέρον των δυτικών λογίων προς την κλασσική ελληνική γραμματεία και η επαφή τους με την παιδεία στην Κωνσταντινούπολη⁶⁵⁷, μαζί με την πνευματική ακμή που προήλθε πρωτίστως από τον κύκλο του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου στα τέλη του 14^{ου}-αρχές 15ου αι.⁶⁵⁸ θα ήταν αδύνατο να αφήσουν ανεπηρέαστη τόσο την παραγωγή κωδίκων, όσο και την σύνθεση νέων έργων, τα οποία πλέον δεν θα απευθύνονταν αποκλειστικά σε ένα αμιγές βυζαντινό-ελληνικό κοινό, αλλά και σε άτομα του δυτικού κόσμου και μετόχους της λατινικής γλώσσας και παιδείας. Έτσι και στον τομέα της γραμματικής, αν

⁶⁵⁵ Ο Μοσχόπουλος φαίνεται να ήταν ο πρώτος που συνέθεσε γραμματικά ερωτήματα. Η μεγάλη απήχησή τους κατά τον 15ο αι. φαίνεται μέσα από την πληθώρα των χειρογράφων της περιόδου που τα περιλαμβάνουν: A. *Vat. Urb. gr. 155* (15ος αι. [1436], ff. 1r-80r. Παλαιότερος κάτοχος χειρογράφου: Αυγουστής [;]: «†Χάρτι τοῦ αἰουστὴν ἐν εταροτιματα ετοῦτα»). B. *Coisl. gr. 348*. Γ. *Vat. Chis. R.IV.1*. Δ. *Vat. Regin. 160* (15ος αι., ff. 1r-100r). E. *Vat. gr. 1826* (15ος-17ος αι., ff. 400r-404r). Σ. *Vat. gr. 884* (15ος αι., ο κώδικας περιλαμβάνει αποκλειστικά τα Ερωτήματα του Μοσχοπούλου μαζί με πολλά ανορθόγραφα σημειώματα από τους παλαιότερους κατόχους. Για τα συγκεκριμένα σημειώματα πρβλ. SCHREINER, *Cod. Vat. gr. I* 45-46). Z. *Vat. gr. 885* (Αρχές 14ου αι. - αρχές 15ου αι., ff. 1r-128v. Αντιγραφείς Χειρογράφου: 3 χέρια. i. αρχές 14ου αι. [βλ. P. CANART. «Un style d'écriture livresque dans les manuscrits chypriotes du XIVe siècle: la chypriote 'bouclée' », *La paléographie grecque et byzantine* (Paris, 1977) 317 (αφ. 33), όπου ο αντιγραφέας i προέρχεται από την Κύπρο). ii. αρχές 15ου αι. iii. μέσα-τέλη 15ου αι.). Η. *Vat. gr. 886* (15ος αι., ο κώδικας περιλαμβάνει αποκλειστικά Ερωτήματα Μοσχοπούλου). Θ. *Vind. Phil. gr. 186* (15ος αι., ff. 1r-160r μαζί με λατινικό σχολιασμό. Αντιγραφέας χειρογράφου: Αντώνιος Ντόδω σύμφωνα με σημείωμα στο φύλλο 160r: ἀμαρτωλὸς Ἀντώνιος ὁ Ντόδω, βλ. BICK, *Schreiber*, 49. Παλαιότερος κάτοχος χειρογράφου: Πέτρος Δελφίνος, Βενετός αξιωματούχος [1444-1525] σύμφωνα με σημείωμα στο φύλλο f. 1r). I. *Vind. Phil. gr. 263* (15ος αι., ff. 1r-86r). IA. *Vind. Phil. gr. 183* (14ος-15ος αι., ff. 105v-106v). IB. *Vat. gr. 2232* (15ος αι., ff. 2r-100v. Παλαιότερος κάτοχος: Μανουήλ Μόσχος σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 1ar: *Manuelis Mosco*). Παρόμοια προσπάθεια φαίνεται να αποτελεί και το γραμματικό έργο του Μαξίμου Πλανούδη, στο οποίο μέσα από τον διάλογο και τις ερωτήσεις μεταξύ του Παλαιτίμου και του Νεόφρονος παρουσιάζονται τα διάφορα γραμματικά φαινόμενα, βλ. κώδικες A. *Vat. gr. 2233* (i. ff. 1r-57r: *Διάλογος γραμματικὸς* και ii. ff. 57r-τέλος: *Περὶ συντάξεως*), B. *Vind. Phil. gr. 183* (i. ff. 1r-41v: *Πλανούδη Γραμματικὴ* (ακέφαλος) και ii. ff. 41v-70v: *Πλανούδη Σύνταξις* [ακέφαλος]). Για την έκδοση του έργου βλ. L. BACHMANN (ed.), «Τοῦ Σοφωτάτου Μαξίμου τοῦ Πλανούδη περὶ γραμματικῆς διάλογος», *Anecdota Graeca II* (Lipsiae, 1828) 1-101.

⁶⁵⁶ Βλ. κεφάλαιο Β' όπως επίσης και Παράρτημα Α'.

⁶⁵⁷ Βλ. κεφάλαιο Γ'.

⁶⁵⁸ Βλ. κεφάλαιο Α'.

και οι προαναφερθείσες γραμματικές πραγματείες παλαιότερων βυζαντινών λογίων συνεχίζουν να αντιγράφονται και να χρησιμοποιούνται, οι βυζαντινοί λόγιοι και διδάσκαλοι συνθέτουν νέα έργα, έχοντας ως βάση τα παλαιά αλλά με καινοτόμα στοιχεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το έργο «Γραμματικῆς σύνοψις ἠκριβομένη διορθωθείσα παρὰ τοῦ σοφωτάτου Μανουήλ τοῦ Καλέκα», που φαίνεται ότι συντάχθηκε κατά την τελευταία δεκαετία του 14ου αι. Ο Μανουήλ Καλέκας υπήρξε μαθητής του Δημητρίου Κυδώνη αλλά και διδάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο 1391-1396⁶⁵⁹. Ο βυζαντινός λόγιος ίδρυσε σχολείο όπου απευθυνόμενος στον πατέρα ενός μαθητή του αναφέρει ότι: «ὁ δὲ παρ' ἡμᾶς ἐπ' ἀκροᾶσει λόγων ἐρχόμενος τῆς τε συνέσεως θαῦμα παρέχει καὶ τοῦ τοῖς λεγομένοις εὐθύς ἐπιβάλλειν, τὰ τε ἀκουσθέντα παρακατέχειν τῇ μνήμῃ καὶ περὶ τῶν οὐπω θαυμαστῇ κεχρηῆσθαι τῇ σπουδῇ», ενώ με την δική του καθοδήγηση ο υιός του θα μπορούσε να ανελιχθεί πολύ γρήγορα στα αντικείμενα τόσο της ποιητικής όσο και της ρητορικής⁶⁶⁰. Το έργο του, που στηρίζεται στην παλαιότερη γραμματική του Μοσχοπούλου, γράφτηκε πιθανόν για την διδασκαλία των μαθητών στο προαναφερθέν σχολείο του στην Κωνσταντινούπολη και έχει εντοπισθεί σε πέντε κώδικες⁶⁶¹. Η συγγραφή ενός γραμματικού εγχειριδίου για ένα συγκεκριμένο εκπαιδευτικό ακροατήριο δεν αποτελεί σπάνιο φαινόμενο. Ο Γεώργιος Σχολάριος Κουρτέσης, πρώτος μετά την άλωση Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως με το όνομα Γεννάδιος Β', συνέθεσε κατά παραγγελία ένα εγχειρίδιο γραμματικής πριν το 1450 υπό τον τίτλο: «Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου περὶ στοιχείων ἤτοι γραμμάτων περὶ προσωδίων καὶ περὶ τῶν ὀκτώ τοῦ λόγου μερῶν ἐν ἐπιτομῇ· εἴπουν εἰς γραμματικὴν πρώτην εἰσαγωγή. ἔξεδόθη δὲ τῷ σεβαστοπούλῳ κυρῷ Μανουήλ αἰτήσαντι»⁶⁶². Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε κάτι περισσότερο για τον κατά πάσα πιθανότητα μαθητή του Σχολαρίου, Μανουήλ Σεβαστόπουλο⁶⁶³, πλην της αναφοράς του στο προαναφερθέν έργο. Ωστόσο, δεν είναι ο μόνος γνωστός μαθητής στον οποίο ο Σχολάριος δίδαξε την γραμματική τέχνη. Οι επιστολές του 3-5 απευθύνονται σε

⁶⁵⁹ PLP 10289· βλ. επίσης κεφάλαιο Α'.

⁶⁶⁰ LOENERTZ, *Correspondance de Calecas*, 176-177 (επ. αρ. 7), εδὼ 176.12-15.

⁶⁶¹ Βλ. Α. *Par. gr.* 425 (15ος-16ος αι., ff. 77r-92r). Β. *Par. gr.* 2565 (16ος αι., ff. 1r-12v). Γ. *Par. gr.* 2605 (15ος αι.). Δ. *Marc. gr. X.* 7 (coll. 1138) (15ος αι., ff. 1r-77v). Ε. *Marc. gr. X.* 8 (coll. 1229) (15ος αι., ff. 1r-40r [ακέφαλο]).

⁶⁶² Το έργο της γραμματικής του Σχολαρίου μνημονεύει στο «Προοίμιο» της δικής του γραμματικής ο Κωνσταντίνος Λάσκαρις, ανάμεσα στα έργα γραμματικής των Χρυσολωρά και Γαζή, βλ. «Προοίμιον», PG 161, 937. Για τη χρονολόγηση του έργου, η αναφορά του Σχολαρίου σε Γεώργιο και όχι Γεννάδιο παραπέμπει στην συγγραφή της γραμματικής ενώ ακόμη ο ίδιος ήταν λαϊκός, συνεπώς πριν το 1450, βλ. *Scholarios IV*, 463-473 (επιστολή προς τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ' Παλαιολόγο [1450]): «Εγράφη, ὅτε ἀνεχώρησε τοῦ παλατίου καὶ τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος, ἐν ἧ πρότερον ὤκει κοσμικός, καὶ ἀπῆλθεν εἰς τὸ τοῦ Χαρσιανεῖτου κοινόβιον, καὶ ἠτοιμάζετο πρὸς τὸ μοναχικὸν σχῆμα: - ἡΤῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ ὁ Σχολάριος:».

⁶⁶³ PLP 25083.

κάποιο μαθητή του ονόματι Ιωάννη, όπου η επιστολή 3 έχει ως θέμα διάφορες γραμματικές παρατηρήσεις γύρω από τις κύριες και τις δευτερεύουσες προτάσεις⁶⁶⁴. Μαθητής του θεωρείται και ο μετά την άλωση διδάσκαλος στην Πατριαρχική Σχολή Ματθαίος Καμαριώτης, ο οποίος συνέθεσε την δική του γραμματική πραγματεία, πιθανόν για τους δικούς του μαθητές, ίσως όπως την είχε διδαχθεί από τον Σχολάριο⁶⁶⁵. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον φέρει η παρατήρηση του τελευταίου για το υψηλό επίπεδο στο θέμα της ελληνικής γλώσσας των Ιταλών λογίων την συγκεκριμένη περίοδο. Σε επιστολή του προς τους μαθητές του «... τοῖς ὀμιληταῖς» αναφέρει: «καὶ γένη μὲν Ἰταλῶν ταῖς τῶν λόγων ἐπιστήμαις προσέχουσι, τὰ πρότερον ὑφ' ἡμῶν ἐν μοῖρᾳ τεταγμένα βαρβάρων, μᾶλλον δὲ ταῖς οὖσαις προσεξευρίσκουσιν, ἡμῖν δὲ ἄχθος αἱ βίβλοι, μᾶλλον δὲ καὶ ταύτας τοῖς χρῆσθαι δυναμένοις προὐδώκαμεν, ὥστ' εἰ μέλλοιμὲν ποτε γενναίως ἄψεσθαι λόγων καὶ πᾶσιν ἐπιχειρήσειν τοῖς τέως ἡμελημένοις, ἐκ τῆς ὑπερορίου ζητεῖν ἀνάγκην τὰς βίβλους, ἃς δεῖ πρὸς τὸν σκοπὸν ἡμῖν ὑπουργήσειν». Συνεχίζει δε επισημαίνοντας ότι: «καὶ οἱ μὲν τῆς ἡμετέρας φωνῆς φροντίζουσιν, καὶ μεγίστων τιμῶν αὐτοῖς ἀφορμὴ τὸ δόξαι γοῦν ἐλληνίζειν, ἡμεῖς, δὲ τῆς ἡμετέρας οὐ συνίμεν γλώττης, καὶ νῦν ἐν Ἰταλοῖς Ἑλληνας τῶν ἐνταῦθα βελτίους»⁶⁶⁶. Πρόκειται για το αποτέλεσμα μιας μεγάλης προσπάθειας που ξεκίνησε περίπου ένα αιώνα νωρίτερα με την δράση του Λεοντίου Πιλάτου και ιδιαίτερα του μεγάλου λογίου και βασικού εκπροσώπου της ελληνικής παιδείας στην Δύση, Μανουήλ Χρυσολωρά⁶⁶⁷.

Η επιτυχία της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας από τον Μανουήλ Χρυσολωρά ανάμεσα στους Ιταλικούς πνευματικούς κύκλους οφειλόταν στην απλοποίηση της διδακτικής διαδικασίας. Η μέθοδός του στηριζόταν στα δύο γραμματικά του έργα «Ἐπιτομὴ βραχίστη τῶν εἰς γραμματικὴν ἀρχῶν συντεθειῶσα παρὰ Ἐμμανουὴλ τοῦ Χρυσολωρᾶ» και «Ἐρωτήματα Γραμματικά», με τα τελευταία

⁶⁶⁴ *Scholarios IV*, 410-412: «Τοῦ αὐτοῦ πρὸς Ἰωάννην μαθητὴν μέθοδος, δι' ἧς ἂν ἔχοι ῥαδίως ἐπιγινώσκων τὰς τε μείζους τῶν προτάσεων καὶ τὰς ἐλάττους, τὰς τε κειμένας ἐν τοῖς συλλογισμοῖς καὶ τὰς μὴ».

⁶⁶⁵ Πρόκειται για ένα ἔργο εισαγωγῆς στην γραμματικὴ το οποίο ἀπαντᾶται στους κώδικες: A. *Ιβήρων* 96 (Λάμπρος 4216) του 15ου αἰ., ff. 1r-132v: «Ἐισαγωγή εἰς τὴν γραμματικὴν ἐπιτομώτερον ἐκδοθεῖσα καὶ σαφὴ παρα τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυροῦ Ματθαίου τοῦ Καμαριώτου περὶ τῶν στοιχείων τοῦ λόγου ἧτοι τῶν γραμμάτων», βλ. P. SOTEROUDIS, *Ἐργὰ Μονῆ Ἰβήρων. Κατάλογος Ἑλληνικῶν Χειρογράφων*, A' (1-100) (Καρυῆς – Ἁγίου Ὁροσ, 1998) 197-199. B. *Mod. a. T.* 9. 10. (*Puntoni* 49) του 15ου αἰ., βλ. E. MIONI, «I frammenti di manoscritti greci dell'Archivio di stato di Modena», *Rassegna degli Archivi di stato* 21 (1961) 217-224. Γ. *Oxon. Auct. F.* 6. 26 (*Misc.* 120) των 14ου-15ου αἰ., ff. 4r-66r: «*Matthaei Camariotae in artem grammaticam introductio* / εἰσαγωγή εἰς τὴν γραμματικὴν ἐπιτομώτερον ἐκδοθεῖσα καὶ σαφέστερον ὑπὸ κυροῦ Ματθαίου τοῦ Καμαριώτου». Δ. *Par. gr.* 817 του 16ου αἰ., ff. 211v-214r: «*[Matthaei Camariotae] prolegomena artis rhetoricae*». E. *Marc. gr. app.* XI. 26 (*coll.* 1322) του 16ου αἰ., ff. 33r-70r: «*Isagoge in grammaticam* / Εἰσαγωγή εἰς τὴν γραμματικὴν ἐπιτομώτερον ἐκδοθεῖσα καὶ σαφέστερον ὑπὸ τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυροῦ ματθαίου τοῦ καμαριώτου».

⁶⁶⁶ *Scholarios IV*, 405.31-406.1.

⁶⁶⁷ Για τον Μανουήλ Χρυσολωρά βλ. κεφάλαιο A' και κεφάλαιο Γ'.

να αποκτούν ευρύτατη διάδοση ανάμεσα στους μαθητές, κυρίως Ιταλούς, της ελληνικής γραμματικής⁶⁶⁸. Αν και το συγκεκριμένο έργο έχει ως βάση τα προγενέστερα «Ερωτήματα γραμματικά» του Μανουήλ Μοσχόπουλου, ο Χρυσολωράς έχοντας υπόψη το διαφορετικό κοινό στο οποίο έπρεπε να απευθυνθεί, συνέθεσε ένα έργο απλούστερο και εύληπτο στην εκμάθηση της αττικής διαλέκτου⁶⁶⁹.

Το έργο χωρίζεται σε τρία μέρη, στα βασικά στοιχεία της γραμματικής, στις κλίσεις ονομάτων και στις κλίσεις των ρημάτων. Συγκεκριμένα, τόσο ο Μοσχόπουλος όσο και ο Χρυσολωράς ξεκινούν με τους βασικούς γραμματικούς όρους *περί γραμμάτων/στοιχείων, συλλαβῆς, προσωδίων, λέξεως, ὀνόματος* κ.ά.⁶⁷⁰ Συνεχίζουν με τις κλίσεις ονομάτων αρσενικών, θηλυκών και ουδετέρων μαζί με τους ανάλογους κανόνες. Ο Χρυσολωράς μάλιστα χρησιμοποιεί παρόμοια παραδείγματα με τον Μοσχόπουλο (π.χ. *Αἴας, Αἰνείας*). Ωστόσο, το συγκεκριμένο μέρος στο έργο του Μοσχόπουλου είναι πιο περίπλοκο. Στις κλίσεις των ονομάτων αναφέρει μόνο τους κανόνες χωρίς να δίνει παραδείγματα, κάτι που προστίθεται στο τέλος του έργου, αμέσως μετά το τέλος των ρημάτων *εἰς -μί*.

⁶⁶⁸ Το έργο της «*γραμματικής*» του Χρυσολωρά απαντάται στον κώδικα *Vat. gr. 35* του δευτέρου μισού του 15ου αι. (ff. 93r-135r) και τα «*Ερωτήματα*» του ίδιου στους κώδ. *Ang. gr. 12* (S.4.40) του 15ου αι. (ο κώδικας αποτελείται αποκλειστικά από τα «*Ερωτήματα*»), *Vat. Pal. gr. 294* του 15ου αι. (ο κώδικας αποτελείται αποκλειστικά από τα «*Ερωτήματα*»), *Vat. Pal. gr. 116* (ff. 1r-24v), *Vat. Pal. gr. 278* του 15ου αι. (ff. 5r-13r. Αντιγραφέας του συγκεκριμένου κώδικα υπήρξε ο Δημήτριος Λάσκαρις Λεοντάρης [PLP, 14677] και παλαιότερος κάτοχος ο Γεώργιος Καντακουζηνός [f. 174v: «*τὸ παρῶν (sic) βιβλίον ὑπάρχη (sic) τοῦ ἐνδοξοτάτου ἀρχιστρατήγου) κυροῦ γεωργίου) τοῦ καντακουζηνου· ἐνέτυχον δε αὐτὸς τοῦτο (sic) ἐν μηνὶ μαῖῳ λα΄. ἰνδ. β΄. τοῦ ,ζϞξβ΄. ἔτους (1454):† δημήτρ(ιος) λάσκαρις, ὁ νοτάριος*]), *Vat. Pal. gr. 291* του 15ου αι. (ο κώδικας αποτελείται αποκλειστικά από τα «*Ερωτήματα*»), *Chisian. 21* (R. IV. 21) του 15ου αι. (ff. 1r-38v), *Vat. Reg. gr. 163* του 15ου αι. (ff. 1r-172r μαζί με λατινικές διάστιχες γλώσσες. Αντιγραφέας Χειρογράφου είναι ο Γεώργιος Ερμάνουμος Σπαρτιάτης). Τα «*Ερωτήματα*» του Χρυσολωρά εκδόθηκαν από τον Άλδο Μανούτιο το 1517 (σελ. 3-115).

⁶⁶⁹ Η αναγνώριση της αξίας του έργου των «*Ερωτημάτων*» του Χρυσολωρά ήταν άμεση και εντός της πρωτεύουσας. Ο κώδικας *Vind. Suppl. gr. 75* αντεγράφη κατά μεγάλο μέρος από τον μεγάλο λόγιο Ιωάννη Χορτασμένο, ο οποίος φαίνεται να το είχε για προσωπική χρήση - πλην των διαφόρων αστρονομικών πραγματειών και των προσωπικών έργων περί ρητορικής, γραμματικής κ.ά., ο κώδικας περιλαμβάνει τόσο τις επιστολές του λογίου όσο και διαφόρους λόγους του. Το ενδιαφέρον είναι ότι στα φύλλα 61v-94r περιλαμβάνει τα «*Ερωτήματα*» του Μανουήλ Χρυσολωρά. Σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο κώδικας δεν περιλαμβάνει έργα που δεν ανήκουν στον Χορτασμένο, με εξαίρεση τα συγκεκριμένα «*Ερωτήματα*» και μερικές αστρονομικές πραγματείες του Ισαάκ Αργυρού (ff. 21r-52v), μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Χορτασμένος είχε σε υψηλή υπόληψη το συγκεκριμένο έργο γραμματικής εντάσσοντας το στον προσωπικό του κώδικα. Ίσως να αποτέλεσε και αντικείμενο διδασκαλίας του - HUNGER, *Chortasmenos*, 54-63· HUNGER, *Supplementum*, 49-54.

⁶⁷⁰ Ωστόσο, ο Χρυσολωράς αφήνει τα γενικά στοιχεία *περί ἀντωνυμίας, ἐπιρρήματος και συνδέσμων* στο τέλος των «*Ερωτημάτων*» του σε αντίθεση με τον Μοσχόπουλο που τα έχει όλα συγκεντρωμένα στην αρχή.

Αντιθέτως ο Χρυσολωράς αναλύει το συγκεκριμένο κεφάλαιο τοποθετώντας κανόνες και παραδείγματα μαζί για την διευκόλυνση του μαθητή.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος των *Ερωτημάτων*, σχετικά με τους γραμματικούς κανόνες των ρημάτων, ο Χρυσολωράς απλοποιεί τα «*Ερωτήματα*» του Μοσχοπούλου. Ο τελευταίος αρχίζει με τα ρήματα της πρώτης συζυγίας των βαρυτόνων πρώτα στην ενεργητική και αμέσως μετά στην παθητική (ξεκινάει με την οριστική ενεργητική και συνεχίζει με την οριστική παθητική, ακολούθως στα απαρέμφατα ενεργητικά και έπειτα τα απαρέμφατα παθητικά κ.ο.κ.⁶⁷¹). Στο τέλος αναφέρεται στις συζυγίες του οριστικού ενεργητικού ρήματος των βαρυτόνων (από την πρώτη συζυγία μέχρι και την έκτη) και κλείνει το κεφάλαιο με τις τρεις συζυγίες των περισπωμένων ρημάτων. Αντιθέτως, ο Χρυσολωράς ξεκινάει από το τελευταίο τμήμα του αντιστοίχου έργου του Μοσχοπούλου, από τις συζυγίες του ρήματος, θέλοντας να δώσει μια γενική εικόνα από την αρχή. Αμέσως μετά περνάει στα ρήματα πρώτης συζυγίας των βαρυτόνων ξεκινώντας από την ενεργητική φωνή. Την εξαντλεί με οριστική, προστακτική, ευκτική, υποτακτική, απαρέμφατα και μετοχές και ακολούθως περνάει στην παθητική φωνή με οριστική, προστακτική, ευκτική, υποτακτική και μετοχές αντίστοιχα. Τέλος, σε αντίθεση με τον Μοσχόπουλο, ο Χρυσολωράς αναλύει πλήρως τα των περισπωμένων ρημάτων. Παρόμοια τακτική εφαρμόζει και με τα ρήματα εις -μι. Όπως φαίνεται από τα προαναφερθέντα, η έκταση του κεφαλαίου των κλίσεων των ονομάτων είναι κατά πολύ μεγαλύτερη στο έργο του Μοσχοπούλου από εκείνη που αφιερώνει ο Χρυσολωράς, ο οποίος δίνει περισσότερη έμφαση στο κεφάλαιο των ρημάτων, σημείο στο οποίο πιθανόν να υστερούσαν οι Ιταλοί λόγιοι τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο⁶⁷².

Τον κύκλο των «*Ερωτημάτων Γραμματικῶν*» έρχεται να κλείσει με το δικό του έργο ο Δημήτριος Χαλκο(κο)νδύλης⁶⁷³. Κατά πάσα πιθανότητα ο Δημήτριος

⁶⁷¹ Συνεχίζει με την προστακτική ενεργητική και έπειτα παθητική, την ευκτική ενεργητική και έπειτα παθητική, στην υποτακτική ενεργητική και έπειτα παθητική και τελειώνει με μετοχές ενεργητικές και έπειτα παθητικές.

⁶⁷² Η μεγάλη απήχηση των «*Ερωτημάτων*» του Χρυσολωρά ανάμεσα στους Ιταλούς λογίους φαίνεται μέσα και από το πανομοιότυπο σχεδόν έργο του μαθητή του, Γουαρινού Ουερωναίου, το οποίο απαντάται στον κώδ. *Vind. Suppl. gr.* 47 του 15ου αι. (94r-101r) με αντιγραφέα τον Χριστοφόρο Περόνα (1416-1485) (βλ. σημείωμα στο φύλλο 101r). Τα «*Ερωτήματα γραμματικά*» του Γουαρινού εμφανίζουν μόνο μικρές διαφορές από το έργο του διδασκάλου του και φαίνεται να αποτέλεσαν σημαντικό εργαλείο διδασκαλίας της ελληνικής γραμματικής στην Ιταλία. Η ομοιότητα των δύο έργων είναι τόσο μεγάλη ώστε ακόμη και ο Άλδος Μανούτιος στην έκδοση και των δύο το 1517, αν και στα περιεχόμενα αναφέρει «*Ερωτήματα του Γουαρινού*», στο κυρίως έργο έχει ως τίτλο «*Ερωτήματα του Χρυσολωρά*». Και τα δύο έργα στην συγκεκριμένη έκδοση καταλαμβάνουν 113 σελίδες έκαστο, βλ. Άλδος 1517.

⁶⁷³ *Demetrii Chalcondylae Erotemata siue Institutiones Grammaticæ linguæ studio sis, vel magno Budæo teste, accommodatissimæ: unâ cum Melioris Volmarii Erythropolitani præfatione, in qua de de ratione descendæ linguæ Græcæ nonnulla, dignissima cognitu. Accessit item Emanuelis Moschopoli de Nominum ac uerborum Syntaxi libellus* (Basileæ, 1546).

συνθέτει τα «Ερωτήματά» του μετά την άλωση και ενώ βρισκόταν στην Ιταλία και συγκεκριμένα στη Φλωρεντία για τους εκεί μαθητές του⁶⁷⁴. Αν και η δομή τους είναι παρόμοια με εκείνη του Χρυσολωρά και του Μοσχοπούλου (με περισσότερη σύγκλιση προς το έργο του πρώτου), ο Χαλκο(κο)νδύλης περνάει σε ακόμη πιο εκτενή και λεπτομερή ανάλυση των διαφόρων κεφαλαίων, πιθανόν, λόγω των αυξημένων απαιτήσεων των Ιταλών λογίων στην ελληνική γραμματική, μισό και πλέον αιώνα μετά την συγγραφή του έργου του Χρυσολωρά.

Τα «Ερωτήματα» του Χαλκο(κο)νδύλη ξεκινούν με τα γενικά περι συλλαβών, λόγου μερών, άρθρων, αριθμών, πτώσεων κ.ά., ακολουθούμενα από τις κλίσεις ονομάτων. Στη συνέχεια αναφέρονται στα αριθμητικά ονόματα και στις διάφορες καταλήξεις των επιθέτων. Πρόκειται βασικά για εκτενέστερη ανάλυση των ονομάτων-ουσιαστικών σύμφωνα με το πρότυπο του Μοσχοπούλου.

Το δεύτερο μέρος του έργου του αφορά στα περί του ρήματος, σε μεγαλύτερη ανάλυση και από εκείνη του Χρυσολωρά. Ακολουθώντας πάντοτε το παράδειγμα του τελευταίου, ξεκινούν πρώτα με τα γενικά περί του ρήματος, συνεχίζουν με τις συζυγίες των ρημάτων και καταλήγουν στην πλήρη ανάλυση των ρημάτων πρώτης συζυγίας σε φωνές, κλίσεις και χρόνους. Το ίδιο συμβαίνει τόσο με τα περισπώμενα όσο και με ρήματα εις -μι. Ακολουθεί η κλίση του ρήματος ειμί σε όλους τους χρόνους.

Λίγο πριν το τέλος συνεχίζουν με διάφορους κανόνες γύρω από τους σχηματισμούς των ρημάτων τόσο των απλών όσο και των εις -μί και τελειώνουν με την κλίση του ρήματος τύπτω σε όλες τις φωνές, κλίσεις και χρόνους, πράγμα που το κάνει και ο ίδιος ο Μοσχόπουλος στο δικό του έργο. Όπως και στο έργο του Χρυσολωρά αναφέρεται στο τέλος το κεφάλαιο των αντωνυμιών μαζί με τις προθέσεις, τα επιρρήματα, τους συνδέσμους και διάφορα παράγωγα του ονόματος (πατρωνυμικού, συγκριτικού, υπερθετικού, υποκοριστικού, ρηματικού, παρωνύμου). Ακολουθεί σχετικό κεφάλαιο για τα ανώμαλα ρήματα τα οποία δίδονται αλφαβητικά.

Ο Χαλκο(κο)νδύλης κλείνει τα Έρωτήματά του με την σύνταξη των προθέσεων, αναφέροντας διάφορα προθέματα λέξεων, συνθέσεις προθέσεων αλλά και προθέσεις αναστροφής. Αξιοσημείωτο στοιχείο είναι ότι για πρώτη φορά τα ρήματα δεν χωρίζονται απλά σε ενεργητικά και παθητικά (ή παθητικά-μέσα) αλλά σε τρεις ξεχωριστές κατηγορίες - ενεργητικά, παθητικά και μέσα.

Στην ίδια κατηγορία των εγχειριδίων ελληνικής γραμματικής που συνετέθησαν μετά την άλωση στον Ιταλικό χώρο πρέπει να ενταχθεί τόσο η γραμματική πραγματεία του λογίου Θεοδώρου Γαζή «Ερμηνεία εις τὸ τέταρτον

⁶⁷⁴ Για μαθητές και αντικείμενα διδασκαλίας του Χαλκοκονδύλη βλ. κολοφώνα του κώδ. Vat. Reg. gr. 91 στην σελ. 184.

tōn eis téssara Theodōrou Gazē, ἤτοι περὶ συντάξεως τῶν ὀκτῶ τοῦ Λόγου μερῶν», η οποία είχε τόση μεγάλη απήχηση ώστε συνέχισε να χρησιμοποιείται και να εκδίδεται μέχρι και τις αρχές του 19ου αι.⁶⁷⁵, όσο και το γραμματικό έργο του βυζαντινού *épigré* Κωνσταντίνου Λασκάρεως. Το τελευταίο έργο αποτέλεσε την πρώτη έκδοση ελληνικού βιβλίου το 1476, είκοσι περίπου χρόνια μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας, στο τυπογραφείο του Ιταλού Διονύσιου Παραβιτσίνι, με τίτλο: «*Ἐπιτομή τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν, καὶ ἄλλων τινῶν ἀναγκαίων, συντεθεισα παρὰ Κωνσταντίνου Λασκάρεως τοῦ Βυζαντίου*»⁶⁷⁶. Η σημασία της συγκεκριμένης γραμματικής συνοψίζεται στο σημείωμα στο φύλλο 6r του κώδ. *Barb. gr. 125* του 16ου αι.⁶⁷⁷: «† ὅποιος διαβάζει γραμματικὴ κ(αι) (δὲ) διαβάζ(ει) | λάσκαρι (δὲν) κατέχ(ει) τί γύνεται (sic)».

1. 2. ΠΟΙΗΤΙΚΗ

Την κατάκτηση του αντικειμένου της γραμματικής ακολουθούσε η μελέτη του αντικειμένου της ποιητικής μέσα από τα ποιητικά έργα της ελληνικής γραμματείας, όπως τα Ομηρικά έπη, οι λυρικοί ποιητές, οι τραγωδίες των Ευριπίδη, Αισχύλου και Σοφοκλή, οι κωμωδίες του Αριστοφάνη κ.ά.

1. 2. I. ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

Σημαντικό μέρος των εγχειριδίων αυτών κατέχουν οι κώδικες που περιέχουν την διδακτική τριάδα των τραγωδιών του Ευριπίδη, ο οποίος φαίνεται να υπήρξε ο δημοφιλέστερος από τους τρεις τραγικούς την περίοδο αυτή. Όπως και κατά τους προηγούμενους αιώνες έτσι και τον 15ο αι. οι τραγωδίες Έκάβη-Όρέστης-Φοίνισσαι συνοδεύόμενες από παρασελίδια σχόλια, παλαιά ή και παλαιολόγια, διδάσκονται στους νέους μαθητές στο στάδιο της εγκυκλίου παιδείας.

Παλαιότεροι κώδικες συντηρούνται και βρίσκονται σε συνεχή χρήση, αλλά και νέοι αντιγράφονται με σκοπό να καλύψουν τις διδακτικές ανάγκες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα της πρώτης ομάδας αποτελούν οι κώδικες *Vat. gr. 56*⁶⁷⁸ και *Vind. Phil. gr. 119*⁶⁷⁹, οι οποίοι φέρουν την συγκεκριμένη τριάδα των

⁶⁷⁵ Γραμματική Έξηγηματική Θεοδώρου Γαζή ἤτοι ἔρμηνεία εἰς τὸ τέταρτον τῶν εἰς τέσσαρα, φιλοπονηθεῖσα μὲν μετὰ κόπου πολλοῦ, χάριν τῶν φιλομαθῶν, παρὰ Δαμασκηνοῦ Ἱερομονάχου, Πελοποννησίου, Δημιτζίαναιου (Βενετία, 1802).

⁶⁷⁶ Μεταγενέστερες εκδόσεις του έργου του είναι η *Γραμματικὴ Κωνσταντίνου Λασκάρεως τοῦ Βυζαντίου, ἢ ὠφελιμοτάτη κ(αι) ἀναγκαιοτάτη, παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων* στη Βενετία το 1808 και η *Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὑπὸ Κωνσταντίνου Λασκάρεως τοῦ Βυζαντίου, ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας Φραγκίσκου Ανδρεώλα* επίσης στη Βενετία το 1830.

⁶⁷⁷ Ο κώδικας περιλαμβάνει το έργο του Ησιόδου *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* και τις τραγωδίες του Σοφοκλέους *Αἶας-Ἠλέκτρα*.

⁶⁷⁸ Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, Cod. Vat. gr., I 49-50 και TURYN, *Euripides*, 200.

τραγωδιών με σχόλια του Μανουήλ Μοσχοπούλου στον *Vaticanus* και σχόλια του Μαξίμου Πλανούδη στον *Vindobonensis*. Αν και έχουν αντιγραφεί στις αρχές του 14ου αι. συντηρούνται με την αναπλήρωση φύλλων που είχαν φθαρεί ή εκπέσει και εντάσσονται στην διδακτική διαδικασία του 15ου αι. Παρόμοια περίπτωση πρέπει να υποθέσουμε ότι αποτελεί και ο κώδ. *Ang. gr. 14*⁶⁸⁰. Το χειρόγραφο φέρει κτητορικά σημειώματα του 15ου αι., ενώ ένα ακόμη διδακτικό εγχειρίδιο της περιόδου που εξετάζουμε αποτελεί αντίγραφο του. Πρόκειται για τον κώδ. *Vat. Urb. gr. 142*⁶⁸¹, ο οποίος φέρει την ίδια δομή με τον *Ang. gr. 14*, και αποτέλεσε διδακτικό εγχειρίδιο στην Κωνσταντινούπολη μέχρι και την άλωση του 1453⁶⁸². Τόσο οι παλαιότεροι κάτοχοι του, μεταξύ των οποίων και ο μεγάλος λόγιος και διδάσκαλος Ιωάννης Χορτασμένος, όσο και τα διάφορα σημειώματα μαθητών επιβεβαιώνουν τη χρήση του σε αίθουσα διδασκαλίας. Στο φύλλο 187r υπάρχει το σημείωμα: «ἤρξάμεθα τὸν εὐριπίδην μηνὶ ἰανουαρίῳ ιζ' ἔτους ,ς^{ον} D^{ον} ν^{ον} δ^{ον} (17 Ιανουαρίου 1446)» και φαίνεται να υπήρξε διδακτικό εγχειρίδιο στο σχολείο του *ξενώνα τοῦ Κράλη*⁶⁸³. Την εκεί ύπαρξη του κώδικα ενισχύει το ενδεχόμενο αντιγραφής μέρους του στον κώδ. *Par. gr. 2713* από το χέρι του γνωστού κωδικογράφου Γεωργίου Βαϊοφόρου, ο οποίος εργαζόταν στο βιβλιογραφικό εργαστήριο της μονής του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα⁶⁸⁴. Παράλληλα, ο

⁶⁷⁹ Από το χέρι του ίδιου αντιγραφέα εκτός από τον συγκεκριμένο κώδικα (ff. 46-53) φέρεται να προέρχεται και ο κώδικας *Vind. Phil. gr. 117* που περιέχει την *Ιλιάδα* του Ομήρου, βλ. HUNGER, *Katalog I*, 230· TURYN, *Euripides*, 361-362.

⁶⁸⁰ Βλ. A. PICCOLOMINI, «Index codicum graecorum Bibliothecae Angelicae», SAMBERGER II, 42-43. Ο μικρού μεγέθους (διαστάσεις 180 x 130 χιλ.) σημαντικός χαρτώος κώδικας φέρει 168 φύλλα. Χρονολογείται τον 14ο αι. και περιλαμβάνει *Ἐπιτομή τῶν θ' ἑτάρων. ἐκ τοῦ ἐγχειριδίου Ἡφαιστίωνος* (ff. 1r-2v), Δημητρίου Τρικλινίου μετρικές και γραμματικές πραγματείες (ff. 2v-4r), Μανουήλ Μοσχοπούλου και Θωμά Μαγίστρου βίους του Ευριπίδη (ff. 4r-5v), *Ἐκάβη* (ff. 5v-46v), *Ὀρέστης* (ff. 46v-104r) με σχόλια Θωμά Μαγίστρου, *Φοίνισσαι* (ff. 104v-168r). Ως αντιγραφέας του χειρογράφου φέρεται να είναι ο ίδιος ο Δημήτριος Τρικλίνιος. Τον 15ο αι. είναι στην κατοχή διαφόρων λογίων όπως του Μάρκου Μαμωνά και πιθανόν του Γεωργίου κόμη Κορινθίου (f. Πν: «μαρ^{ου}μαμων^{ου}» και f. 168r: «βίβλος μαμουνα ἦν εὔτε τὰδ' ἐγράφετο ὅτε δὲ καὶ τὰδ' ἐγράφετο γεωργίου κόμητος· κορίνθ^{ου}»), γεγονός που υποδηλώνει τη συνεχή χρήση του μέχρι την συγκεκριμένη περίοδο· βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 23-43.

⁶⁸¹ STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 272-274.

⁶⁸² Βλ. TURYN, *Euripides* 194-196 όπου υποστηρίζεται ότι ο προσεκτικός και καθαρός γραφικός χαρακτήρας του κώδικα *Vat. Urb. gr. 142* προσομοιάζει με εκείνο τριών άλλων κωδίκων, των *Par. gr. 2711* (Σοφοκλέους επτά τραγωδίες), *Laur. Conv. Sopp. 94* (Πινδάρου *Ἴσθμια*, *Νέμεα*, *Πύθια*), *Vat. gr. 1294* (Αριστοφάνους τέσσερις κωμωδίες) και *Vat. gr. 2222* (Αισχύλου *Προμηθεὺς*, *Ἐπτά ἐπὶ Θήβας* και *Πέρσαι*). Πιθανόν να προέρχονται από το ίδιο βιβλιογραφικό εργαστήριο.

⁶⁸³ Για την παρουσία του συγκεκριμένου κώδικα στο εν λόγω εκπαιδευτήριο βλ. κεφάλαιο Β'.

⁶⁸⁴ Ο συγκεκριμένος κώδικας χρονολογείται τον 12ο αι. και περιέχει 7 τραγωδίες του Ευριπίδη: *Ἐκάβη*, ff. 6r-28r· *Ὀρέστης*, ff. 28r-56r· *Φοίνισσαι*, ff. 56r-82r· *Ἰππόλυτος*, ff. 82r-108r· *Μήδεια*, ff. 108r-129r· *Ἄλκηστις*, ff. 129v-145v· *Ἀνδρομάχη*, ff. 145v-159v. Ωστόσο τα φύλλα 1-16 αντικαθίστανται το πρώτο τέταρτο του 15ου αι. (ff. 1r-2v: «Ἐπιτομή τῶν ἑννέα ἑτάρων, ἐκ τοῦ ἐγχειριδίου Ἡφαιστίωνος» και ff. 2v-5r με βίο Ευριπίδη με σχόλια). Πλην του Γεωργίου Βαϊοφόρου (ff. 1r-8v), αντιγραφέας του δευτέρου τετραδίου εμφανίζεται ο Θεόδωρος Γαζής (ff. 9r-16v). Μεταγενέστεροι κάτοχοι του

παλαιότερος κάτοχος του κώδ. *Urb. gr. 142* Ιωάννης Χορτασμένος παρουσιάζει στενές σχέσεις με τον ξενώνα του Κράλη⁶⁸⁵. Ο κώδ. *Vat. gr. 897*, ο οποίος κατά τον Turyn φαίνεται να αντεγράφη από τον *Urb. gr. 142*, και περιλαμβάνει, εκτός της τριάδας του Ευριπίδη, με λιγότερα σχόλια στην *Εκάβη*, τους στίχους του Χορτασμένου: «πρὸς Ζωτικόν»⁶⁸⁶, βρισκόταν στην κατοχή του νοταρίου Θεοδώρου, πιθανού μαθητή και αλληλογράφου του Ιωάννη Χορτασμένου⁶⁸⁷. Σύμφωνα με τον Omont, από το χέρι του προέρχεται και ο κώδικας *Par. gr. 2812*, διδακτικό εγχειρίδιο ποιητικής που περιλαμβάνει επίσης την ευριπίδεια τριάδα (*Εκάβη*: ff. 3r-46r, *Ορέστης*: ff. 46r-106r, *Φοίνισσαι*: ff. 106r-169r), μαζί με παρασελίδια σχόλια και βίο του τραγωδού⁶⁸⁸.

Στο ίδιο βιβλιογραφικό εργαστήριο της Πέτρας μαζί με τον Βαϊοφόρο αντιγράφει χειρόγραφα και ο σκευοφύλαξ της μονής και μετέπειτα μητροπολίτης Μηδείας Στέφανος⁶⁸⁹. Από το χέρι του προέρχεται ο κώδικας *Marc. Thes. Ant. gr. 469 (coll. 799)* που χρονολογείται τον Ιανουάριο του 1413 σύμφωνα και με τον κολοφώνα στο φύλλο 169r: «έτελειώθη μηνί ιανουαρίω| δεκάτη ἰνδ(ικτιώνος) ς^{ης} | τοῦ ,ς^{ου} | *Ἰθ^{ου}* κ̄ ἔτους· ἰὺπὸ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις ἐλαχίστου Στεφάνου»⁶⁹⁰. Περιλαμβάνει την γνωστή διδακτική τριάδα του Ευριπίδη, μαζί με σχόλια διαφόρων, μεταξύ των οποίων του Μοσχοπούλου και μεταγενέστερες προσθήκες όπως του μετέπειτα επισκόπου Μονεμβασίας Αρσενίου Αποστόλη. Χαρακτηριστικό είναι το σημείωμα του 15ου αι. στο φύλλο 3r: «ἡρξάμην τὸ

εμφανίζονται διάφοροι ιταλοί ουμανιστές, μεταξύ των οποίων ο προαναφερθείς λόγιος Φραγκίσκος Φίλελφος, βλ. OMONT, *Catalogue*, III, 29· TURYN, *Euripides*, 87-89· για τον Γεώργιο Βαϊοφόρο βλ. Παράρτημα Α'.

⁶⁸⁵ Για την σχέση του Χορτασμένου με τον ξενώνα βλ. κεφάλαιο Β'.

⁶⁸⁶ Πρβλ. TURYN, *Euripides*, 201 και HUNGER, *Chortasmenos*, 38-40.

⁶⁸⁷ Βλ. SCHREINER, *Cod. Vat. gr.*, I 76-78 για το έμμετρο βιβλιογραφικό σημείωμα του κώδ. *Vat. gr. 897* στο φύλλο 201v: «διπλοῦν τὸν ἀπλοῦν ἢ κηήσασα λόγον | διπλὴν ῥῶσιν δίδου μοι τῶ γεγραφότι | ἐνθαῦθ' (sic) Εὐριπίδης εἶληφε τέρμα | ἀγούστῳ (ἰνδικτιώνος) ἰ' Θεόδωρος νοτάριος (μονοκονδυλιά)†. Βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 201.

⁶⁸⁸ Για τον κώδ. *Par. gr. 2812* βλ. OMONT, *Catalogue*, III, 44. Βλ. Hunger, *Chortasmenos*, 164 όπου στην επιστολή αρ. 13 ο Χορτασμένος δίδει στον Θεόδωρο οδηγίες ως προς την ρητορική και ποιητική τέχνη. Πιθανόν ο συγκεκριμένος Θεόδωρος να ταυτίζεται με τον πατριαρχικό νοτάριο Θεόδωρο των αρχών του 15ου αι. (PLP 7475), αλληλογράφο και πιθανό μαθητή του Ιωάννη Χορτασμένου. Σύμφωνα με το RGK (II 175, III 226) συνεργάστηκε με τον Λέοντα Ατράπη, αντιγραφέα χειρογράφων στον ξενώνα του Κράλη (PLP 91400· RGK II 328, III 383· για τον αναλυτικό κατάλογο των χειρογράφων που του αποδίδονται βλ. PALAU-ATSALOS, I *colleghi di Giorgio Baiophoros*, 332-344). Η γραφή του είναι αναγεννησιακού τύπου και προσομοιάζει με εκείνη του Θεοδώρου Γαζή και του καρδινάλιου Βησσαρίωνος. Ο Θεόδωρος φέρεται κωδικογράφος αλλά και κτήτωρ πολλών κωδίκων. Πλην των προαναφερθέντων είχε στην κατοχή του τους κώδικες *Vat. gr. 1879* (14ος-16ος αι.), *Vat. Urb. gr. 108* (15ος αι.), *Par. gr. 968* (15ος αι.), *Par. gr. 1052* (15ος αι.), *Par. gr. 1054* (15ος-16ος αι.), *Par. gr. 1648* (15ος αι.), *Par. gr. 1703* (15ος αι.) και *Vat. Ott. gr. 229* (15ος-16ος αι.).

⁶⁸⁹ Βλ. Παράρτημα Α'.

⁶⁹⁰ Βλ. MIONI, *Thesaurus Antiquus* II, 257-258 και TURYN, *Euripides*, 68-70.

βιβλίον ἐν ταῖς ζ' τοῦ ἀγούστου», το οποίο επιβεβαιώνει την υπόθεση χρήσης του ως διδακτικού εγχειριδίου την περίοδο αυτή⁶⁹¹.

Στον Ξενώνα πιθανόν να βρέθηκε ο Ιταλός ουμανιστής Giovanni Aurispa κατά το πρώτο του ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη το 1413⁶⁹². Όπως αναφέρει επ' ακριβώς στην επιστολή του αρ. 52 προς τον Ambrogio Traversari από την Φερράρα το 1430, ο Αουρίσπα κατάφερε να δει στην μονή του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα ἓνα πολυτελές χειρόγραφο με πλούσιες μικρογραφίες και απεικονίσεις βοτάνων και ανθέων, το οποίο μάλιστα, όπως αναφέρει, «*facillime mea sententia habetitur*»⁶⁹³. Πιθανόν να πρόκειται για τον περίφημο κεφαλαιογράμματο κώδικα του Διοσκουρίδη της Βιέννης του 6ο αι. *Vind. Med. gr. 1*, τον οποίο είχε συντηρήσει και ανασταχώσει ο Ιωάννης Χορτασμένος το 1406⁶⁹⁴. Σημαντικό στοιχείο είναι ότι το 1413 είχε στην κατοχή του τον κώδ. *Laur. Conv. Sopp. 71* (14ος αι.), ο οποίος περιέχει την διδακτική ευριπίδεια τριάδα με βίο του τραγωδού, με σχόλια του Μοσχοπούλου⁶⁹⁵. Εάν λάβουμε υπόψη το πρώτο ταξίδι του στην Ανατολή, και συγκεκριμένα στην Κωνσταντινούπολη το 1413, αλλά και το λατινικό του επίγραμμα στον κώδικα, το οποίο γράφτηκε στην Χίο το 1413, τότε πιθανόν το συγκεκριμένο χειρόγραφο να αποκτήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και να μεταφέρθηκε στην Ιταλία με την Χίο να αποτελεί ενδιάμεσο σταθμό στο ταξίδι της επιστροφής του⁶⁹⁶. Ο δεύτερος κάτοχος του χειρογράφου Antonio Corbinelli (†1425) επιβεβαιώνει την μεταφορά του κώδικα στην Δύση⁶⁹⁷. Την βυζαντινή τριάδα του Ευριπίδη περιέχει και ο κώδικας *Modena Estense a U. 9. 19* (Puntoni 99), τον οποίο ο Turyn χρονολογεί στον 14ο αι. και αναφέρει ότι η γραφή του προσομοιάζει με εκείνη του προαναφερθέντος *Laurentianus*⁶⁹⁸. Ο κώδικας της Modena, εκτός από τα έργα του Ευριπίδη (βίος ποιητή: f. 178v, *Ἐκάβη*: f. 178v κ.ε., *Ὀρέστης*: f. 196v κ.ε., *Φοίνισσαι*: f. 238r) με Μοσχοπούλεια σχόλια, συμπληρώνεται και με άλλα διδακτικά έργα, όπως τα *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* του Ησιόδου με *παρασελίδια σχόλια* και *διάστιχες γλῶσσες* (ff. 29r κ.ε.), Πινδάρου

⁶⁹¹ Κατόπιν αυτοψίας δεν διαπίστωσα την ύπαρξη κτητορικών σημειωμάτων ούτε μπορώ να επιβεβαιώσω την πιθανή κατοχή του κώδικα από τον πατέρα του Επισκόπου Μονεμβασίας, Μιχαήλ Αποστόλη.

⁶⁹² PLP 6874.

⁶⁹³ Βλ. R. SABBADINI, *Carteggio di Giovanni Aurispa* (Roma, 1931) 66-68 (επ. αρ. 52)· πρβλ. PALAU, *Learning Greek*, 228.

⁶⁹⁴ Για την αναστάχωση του συγκεκριμένου κώδικα βλ. κεφάλαιο Β'.

⁶⁹⁵ Βλ. ROSTAGNO-FESTA, *Indice*, 15 και TURYN, *Euripides*, 98-99.

⁶⁹⁶ Βλ. WILSON, *Byzantium-Italy*, 25-29. Ο Giovanni Aurispa (Ιωάννης Αύρισπας) έκανε δύο ταξίδια στην Ανατολή και συγκεκριμένα στην Κωνσταντινούπολη το 1413 και στα 1421-1423, κατά τα οποία συνέλεξε πολλά χειρόγραφα και τα μετέφερε μαζί του στην Ιταλία,

⁶⁹⁷ Βλ. TURYN, *Euripides*, 98 όπου δίνει τη συγκεκριμένη πληροφορία για τον Corbinelli ως παλαιότερο κάτοχο του κώδικα.

⁶⁹⁸ Βλ. TURYN, *Euripides*, 133 και V. PUNTONI, «Indice dei Codici Greci della Biblioteca Estense di Modena», *Samberger I*, 364-5. Σε αντίθεση με τον Turyn, ο Puntoni χρονολογεί τον κώδικα τον 15ο αι.

Ολυμπιονίκους με σχόλια (f. 1r κ.ε.), Σοφοκλέους Αΐας (f. 85r κ.ε.), Ηλέκτρα (f. 190r κ.ε.), Οιδίπους τύραννος (f. 142v κ.ε.) με σχόλια και διάστιχες γλώσσες, Θεοκρίτου Ειδυλλια (I-VIII) (f. 61r κ.ε.) με σχόλια και διάστιχες γλώσσες, αλλά και διάφορες μετρικές και γραμματικές πραγματείες (f. 28v κ.ε.).

Στους προαναφερθέντες κώδικες που περιέχουν έργα του Ευριπίδη μπορούν να συμπεριληφθούν και οι: Vind. Phil. gr. 180⁶⁹⁹, Laur. Plut. 31,34⁷⁰⁰, Vat. gr. 896⁷⁰¹, καθώς και οι δύο κώδικες Vind. Phil. gr. 161⁷⁰² και Vind. Phil. gr. 197⁷⁰³ που εγράφησαν από τον Κωνσταντίνο Κετζά το Φεβρουάριο και τον Οκτώβριο του 1412 αντίστοιχα⁷⁰⁴. Τέλος ο κώδικας Vat. gr. 52⁷⁰⁵ του έτους 1414/5, και ο οποίος

⁶⁹⁹ Βλ. HUNGER, *Katalog I*, 288. Ο Vind. Phil. gr. 180 χρονολογείται τον 15ο αι. και περιλαμβάνει την τριάδα του Ευριπίδη (Εκάβη [άτιτλο] - ff. 2r-42r / Ὀρέστης [άτιτλο] - ff. 42v-97r / Φοίνισσες [άτιτλο] - ff. 98r-153v) συνοδευόμενη από διάστιχες γλώσσες και σχόλια του Μοσχοπούλου με μερικές προσθήσεις σχολίων του Πλανούδη. Μετά από εξέταση *in situ* εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός δοκιμίων κονδυλίου και σημειωμάτων από χέρια, άπειρα και ασταθή, πιθανόν μαθητών, στα φύλλα 15r (άνω ώα)-16v (εξωτερική ώα και άνω δεξιά γωνία), 23r (άνω ώα), 45r (κάτω ώα) και 154r-v. Σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 1r, ο Augerius von Busbeck απέκτησε το χειρόγραφο στην Κωνσταντινούπολη: «Augerius de Busbecke comparavit | Constantinopoli». Βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 162.

⁷⁰⁰ Βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, στηλ. 112-113. Ο κώδικας περιλαμβάνει αποκλειστικά τις τρεις τραγωδίες του Ευριπίδη (Εκάβη - f. 1r, Ὀρέστης - f. 33v, Φοίνισσαι - f. 74r) με σχόλια και διάστιχες γλώσσες ενώ στο τέλος υπάρχει ο βίος του συγγραφέα· βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 127.

⁷⁰¹ Βλ. SCHREINER, *Cod. Vat. gr.*, I 72-76. Ο κώδικας, εκτός από τις τραγωδίες του Ευριπίδη (βίος συγγραφέα του Μανουήλ Μοσχοπούλου - ff. 25v-26r, Εκάβη - ff. 26v-69v, Ὀρέστης - ff. 70r-129r, Φοίνισσαι - ff. 129r-191v) με σχόλια Μοσχοπούλου, περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και Ιωάννη Τζέτζη Θεογονία (ff. 193r-204r) και Πλάτωνος Κρατύλο με λεξικογραφικά σχόλια στις ώες (ff. 204v-238r)· βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 155.

⁷⁰² Βλ. HUNGER, *Katalog I*, 264-265. Ο κώδικας περιλαμβάνει την τριάδα του Ευριπίδη (Εκάβη - ff. 1v-53r / Ὀρέστης [άτιτλο] - ff. 54r-115v / Φοίνισσαι - ff. 117r-176v) με διάστιχες γλώσσες και σχόλια Μοσχοπούλου μαζί με διάφορα εμβόλιμα σχόλια του Πλανούδη όπως επίσης και τέσσερις τραγωδίες του Σοφοκλή (Αΐας - ff. 185r-232r / Ηλέκτρα - ff. 232v-283v / Οιδίπους Τύραννος - ff. 285v-336v / Αντιγόνη - ff. 337v-339v [v. 1-67]) με επίσης διάστιχες γλώσσες και σχόλια στις ώες. Χρονολογείται το 1412 σύμφωνα με τα σημειώματα στο φύλλο 126v: «† τετερμάτωται πυκτίς τοῦ εὐριπίδου· | κωνσταντίνος· | τέλος εὐριπίδου φοίνισσαι· | τῶ ,ϷϹκ ἔτει· [ἰνδικτιῶνος] ε· | ἐν τῶ μηνί, τῶ μαίω:-» και 336v: «εἰληφε τέρμα σοφοκλέους ἢ βίβλος† | κωνσταντίνος ὁ κετζᾶς:- | μηνί ὀκτωβρίω, κϷ: [ἰνδικτιῶνος] Ϸ· | ἔτει ,ϷϹκᾶ:-» βλ. και TURYN, *Euripides*, 161.

⁷⁰³ Βλ. HUNGER, *Katalog I*, 309-310O κώδ. 197 περιλαμβάνει τα ίδια έργα του Ευριπίδη με τον προαναφερθέντα Vind. Phil. gr. 161 (Εκάβη [άτιτλο] - ff. 1r-32r / Ὀρέστης [άτιτλο] - ff. 33r-84v / Φοίνισσαι - ff. 86r-141v με διάστιχες γλώσσες και σχόλια Μοσχοπούλου), αλλά αντί τα έργα του Σοφοκλέους περιλαμβάνει τρεις τραγωδίες του Αισχύλου (Προμηθεὺς Δεσμώτης- ff. 145r-180r / Ἐπτά ἐπὶ Θήβας [άτιτλο] - ff. 181v-212r / Πέρσαι [άτιτλο] - 213r-243r) με διάστιχες γλώσσες και σχόλια στις ώες· βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 162.

⁷⁰⁴ Βλ. PLP 11666· HUNGER, *Katalog I*, 264, 310· Bick, *Schreiber*, 31 κ.ε.

⁷⁰⁵ Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I 47-48 (f. 212v): «† τέλος πέφυκεν, ᾧδε τοῦ εὐριπίδου:- | δόξα σοι ὁ Θεός· δόξα σοι ὁ Θεός ὁ Θεός ἡμῶν δόξα σοι | τῶ συντελεστή τῶν καλῶν Θε(ε)ῶ | χάρις | ἢ μὲν χεῖρ ἢ γράψασα σῆπεται τάφω, | ἢ δὲ γραφή μένει εἰς αἰῶνας | ,ϷϹκγ' ἔτους ... ὁ ἀναγινώσκων εὐχου τῶ γράψαντι και τῶ ἔχοντι»· βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 154.

περιλαμβάνει τις τρεις γνωστές τραγωδίες του Ευριπίδη (Εκάβη: f. 1v κ.ε., Ὀρέστης: f. 61v κ.ε., Φοίνισσαι: f. 138r κ.ε.) μαζί με παρασελίδια σχόλια και διάστιχες γλώσσες ενώ συμπληρώνεται με γενεαλογία Ετεοκλή και Πολυνείκη (f. 163v κ.ε.), το αίνιγμα της Σφίγγας (f. 137r) και τις υποθέσεις στα έργα *Ετεοκλῆς παραλαβών* και *Σοφοκλέους Οιδίπους Τύραννος*.

Ωστόσο, οι συγκεκριμένες τρεις Ευριπίδειες τραγωδίες δεν αποτελούν απαραίτητο κανόνα διδασκαλίας των μαθητών της περιόδου, αφού υπάρχουν περιπτώσεις όπου αντικαθίστανται από άλλες του ίδιου συγγραφέα, πιθανόν ανάλογα με τις προτιμήσεις του διδασκάλου. Για παράδειγμα ο κώδ. 161 της μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους περιλαμβάνει τις τραγωδίες του Ευριπίδη *Φοίνισσαι*, *Ιππόλυτος*, *Μήδεια* μαζί με άλλα διδακτικά έργα όπως η παραδοσιακή *Αισχύλεια τριάδα*⁷⁰⁶, Θεοκρίτου *Ειδύλλια* με παρασελίδια σχόλια στις ώες και διάστιχες γλώσσες, Διονυσίου Περιηγητή *Οίκουμένης Περιήγησις*, «† Ἰω(άννου) Γραμματικοῦ τοῦ τζέτζου ἐξηγήσις τῆς βίβλου τῶν ἔργων καὶ ἡμερῶν Ἡσιόδου†» με σχόλια, και τα έργα του Πινδάρου Ολυμπιόνικους και Πυθιόνικους με διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια⁷⁰⁷. Αν και ο κώδικας χρονολογείται περί το 1300, τα διάφορα σημειώματα τεκμηριώνουν τη χρήση του ως διδακτικό εγχειρίδιο κατά τον 15ο αι., ακόμη και μετά την άλωση όποτε φαίνεται να καταλήγει στην Κρήτη. Συγκεκριμένα, στο φύλλο 143v βρίσκεται το σημείωμα:

«† ἐγώρασ(α) τὸν ἡσιόδον τοῦτον ἀπὸ τὸν κῦρ φρανγγούλ(ην) | καπέλ(ον)
 ὁμοῦ μ(ε)π(ὰ) ἐξάδελφον μ(ου) τὸν κῦρ κωνσταντζω χαν|τακίτ(η) ὅταν
 ἐγώρῃσε καὶ ἐκεῖνος· τὸν κλεομίδ(ην) καὶ ἀριστο|φάνην, καὶ τὰ ἄλλα· διὰ
 γρώσ(ια) ἰθ' ὁποῖος ἡσιόδος | ἦτον ποτ(ε) τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ τοῦ ἄνωθ(εν)
 γεγραμ(έν)ου τοῦ | κῦρ φρανγκούλ(η) καπέλ(ου)· λέγω δὲ τοῦ ἰακώβ(ου)
 τοῦ καπέλ(ου) | τοῦ ποτ(ε) μαθητ(οῦ)· τοῦ ἀφ(έν)τί τοῦ πρωτοπαπᾶ :-»

Είναι άγνωστο εάν ο εξαδελφος του Κωνσταντζου Χαντακίτη ή ο παλαιότερος κάτοχος του κώδικα ως μαθητής έγγραψε στο φύλλο 205v το σημείωμα: «[τ]ορε[υ]θῶ εἰς τὸ δίδασκαλεῖον, ποιῶ δουλεί(αν) κ(α)τὰ τὸν χρόνον».

Αν και η συνέχεια της διδασκαλίας της τριάδος του Ευριπίδη είναι αδιάκοπη, ένα νέο χαρακτηριστικό παρουσιάζεται σε μερικά διδακτικά εγχειρίδια του 15ου αι. Ένας αριθμός κωδίκων φέρει μόνο τις δύο πρώτες τραγωδίες της Τριάδος, «Εκάβη-Ὀρέστης» συνοδευόμενες με παρασελίδια σχόλια, αποκλείοντας τις Φοίνισσες και δημιουργώντας έτσι μια νέα οικογένεια εγχειριδίων, η οποία θα μπορούσε να αποκληθεί ως η διδακτική *δνάδα* του Ευριπίδη⁷⁰⁸. Φαίνεται ότι η συγκεκριμένη ομάδα κωδίκων απαντάται για πρώτη

⁷⁰⁶ Για τα μαθηματάγια με έργα του Αισχύλου βλ. κατωτ. σελ. 171 κ.ε.

⁷⁰⁷ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, II, 41-42. και Κ.Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *et al.*, *Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων τῆς μονῆς Ιβήρων*, κώδ. 101-200, ἀδημοσίευτος κατάλογος.

⁷⁰⁸ Βλ. TURYN, *Euripides*, 206-221 και H.-C. GÜNTHER, *The Manuscripts and the Transmission of the Paleologan Scholia on the Euripidean Triad* (Stuttgart, 1995) 240-243.

φορά κατά τον 14ο αι. και γενικεύεται κατά το πρώτο μισό του 15ου αι.⁷⁰⁹. Χαρακτηριστικά παραδείγματα της νέας αυτής κατηγορίας διδακτικών εγχειριδίων αποτελούν οι κώδικες *E.B.E. 1058*⁷¹⁰, *Marc. gr. IX. 12*⁷¹¹, *Vat. gr. 53*⁷¹² αλλά και *Laur. Plut. 31,17*⁷¹³ και *Bodl. Auct. T. 4. 10 (Misc. 248)*⁷¹⁴, με τους δύο τελευταίους να προέρχονται από το χέρι του ιδίου αντιγραφέα, ο οποίος παραμένει ανώνυμος. Ωστόσο περισσότεροι είναι οι κώδικες που φέρουν την Ευριπίδεια δυάδα στα τέλη του πρώτου μισού του 15ου αι. Συγκεκριμένα, ο κώδ. *Vat. pal. gr. 354* χρονολογείται στις 22 Σεπτεμβρίου του 1447⁷¹⁵ και ανήκει στην ίδια ομάδα μαζί με δύο άλλους κώδικες με το ίδιο περιεχόμενο και από το χέρι του ιδίου αντιγραφέα. Πρόκειται για τους *Vat. gr. 55*⁷¹⁶ και *Par. gr. 2809*, οι οποίοι χρονολογούνται περίπου την ίδια περίοδο και αντεγράφησαν από τον κωδικογράφο μοναχό Νικόδημο⁷¹⁷. Πιο συγκεκριμένα, οι κώδικες *Vat. gr. 55* και *Vat. Pal. gr. 354* φέρουν τον ίδιο κολοφώνα με την διαφορά ότι ο τελευταίος έχει ως επιπρόσθετη την ημερομηνία αντιγραφής:

⁷⁰⁹ Εξαίρεση φαίνεται να αποτελούν δύο κώδικες, οι οποίοι χρονολογούνται πριν τον 15ο αι. και φαίνεται να μην έχουν κάποια σχέση με τη διδακτική διαδικασία. Πρόκειται για τον κώδικα *Par. gr. 2820* ο οποίος χρονολογείται τον 14ο αι. και, εκτός από τις δύο τραγωδίες του Ευριπίδη με μοσχοπούλεια σχόλια (*Εκάβη*: ff. 186r-211r, *Ορέστης*: 211r-258r), περιλαμβάνει τρεις αριστοφανικές κωμωδίες με σχόλια του Θωμά Μάγιστρου (*Πλούτος*: ff. 1r-26r, *Νεφέλες*: ff. 26r-62r, *Βάτραχοι*: ff. 62r-89r) και τρεις τραγωδίες του Σοφοκλέους επίσης με σχόλια (*Αΐας*: ff. 89r-119v, *Ηλέκτρα*: ff. 120r-152r, *Οιδίππος Τύραννος*: ff. 152r-186r), βλ. ΟΜΟΝΤ, *Catalogue*, III, 45 και TURYN, *Euripides*, 147. Ο δεύτερος κώδικας είναι ο *Vat. gr. 908* των μεσών του 14ου αι. με τις δύο τραγωδίες του Ευριπίδη μαζί με σχόλια και διάστιχες γλώσσες του Θωμά Μάγιστρου (*Εκάβη*: ff. 3r-47r, *Ορέστης*: ff. 48r-106r) αλλά και με διάφορα σημειώματα γραμματικής, βλ. SCHREINER, *Cod. Vat. gr.*, I 105-106 και TURYN, *Euripides*, 186.

⁷¹⁰ Βλ. TURYN, *Euripides*, 120. Ο κώδικας περιέχει τις δύο τραγωδίες του Ευριπίδη (*Εκάβη*: ff. 2r-44r, *Ορέστης*: ff. 47r-104r), σε κείμενο Μοσχοπούλου - το έργο *Εκάβη* και μισό έργο του *Ορέστη* - και Τρικλινίου - το υπόλοιπο μέρος του *Ορέστη*-, μαζί με σχόλια του Μοσχοπούλου στην *Εκάβη*.

⁷¹¹ Βλ. ΜΙΟΝΙ III, 14 με σχόλια του Μοσχοπούλου και στις δύο τραγωδίες· βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 160.

⁷¹² Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I , 48. Το συγκεκριμένο χειρόγραφο πλην των δύο τραγωδιών του Ευριπίδη με διάστιχες γλώσσες και βίο του Ευριπίδη περιλαμβάνει το έργο του Ησιόδου *Έργα και Ημέραι* αλλά και τα *Ειδύλλια* του Θεοκρίτου (I-VIII).

⁷¹³ Βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 90. Ο κώδικας φέρει τις δύο Ευριπίδειες τραγωδίες μαζί με σχόλια του Μοσχόπουλου και χρονολογείται σύμφωνα με τον κολοφώνα του στις 5 Ιουλίου του 1431 από το χέρι του αντιγραφέα Ιωάννη (PLP 8551). Παλαιότερος κάτοχος του παρουσιάζεται ο Μανουήλ Ξανθόπουλος σύμφωνα με σημείωμα στο φύλλο 48v: «τῷ Χ[ριστ]ῆ βοήθει τῷ σῶ δούλω μανοῆλ τῷ ξανθωπούλω [sic]»·βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 125-126.

⁷¹⁴ Βλ. COXE, *Bodleian Library*, I στήλ. 803-804. Η δυάδα του Ευριπίδη (*Εκάβη*: ff. 28r-73v, *Ορέστης*: ff. 73v-131r), η οποία γράφτηκε επίσης από τον προαναφερθέντα γραφέα Ιωάννη το 1438, συμπληρώνεται τον 16ο αι. με το έργο των *Φοινισσῶν* και τον απαραίτητο σχολιασμό (ff. 73v-113r), βλ. TURYN, *Euripides*, 351.

⁷¹⁵ STEVENSON, *Palatini gr.*, 201-202. Στον κατάλογο ο κώδικας χρονολογείται λανθασμένα στα 1448 αφού δεν έχει υπολογιστεί ο μήνας Σεπτέμβριος· βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 200.

⁷¹⁶ Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I 49 και TURYN, *Euripides*, 200.

⁷¹⁷ PLP 20351.

Εὐριπίδου δράματος Ἡλέκτρας τέλος: |
 † Εὐριπίδου δέδωκε δυοῖν δραμάτων, |
 ἰδεῖν τὸ τέρμα παντοκράτωρ ᾧ χάρις· |
 ἀρχὴ γὰρ αὐτὸς καὶ καλοῦ· παντὸς πέρας |
 εἰμί δὲ Νικόδημος εὐχεσθε τέ μοι:- |

(προσθήκη του *Vat. Pal. gr. 354*: μηνὶ σεπτεμβρίῳ κβ^α τοῦ, ζ^{οῦ} Π^{οῦ}
 νζ^{οῦ} ἰν(δικτιῶνος) ια').

Και οι δύο κώδικες φέρουν παρόμοια λάθη και πιθανόν να αντεγράφησαν είτε από κοινό παλαιότερο κώδικα είτε ο *Pal. gr. 354* από τον *Vat. gr. 55*, αφού ο τελευταίος φέρει περισσότερα σχόλια στην *Ἐκάβη*. Σε αντίθεση με αυτούς, ο κώδ. *Par. gr. 2809* φέρει στο φύλλο 206r το απλό σημείωμα: «τὴν βίβλον ταύτην γράψας μοναχὸς νικόδημος». Από το χέρι του Νικοδήμου πιθανόν να προέρχεται και ο κώδικας της μονῆς Κουτλουμουσίου του *Αγ. Ὁρους 246* (*Λάμπρος 3319*) που περιλαμβάνει αποκλειστικά (ακέφαλη) γραμματική.⁷¹⁸ Μετά από έλεγχο *in situ*, στα φύλλα 240v-241r υπάρχει το εξής σημείωμα:

(f. 240v) καλῶν δωτήρ: (τρεις γραμμές με σταυρούς με ερυθρά και μαύρη μελάνη) | ὥσπερ ξένοι χαίρουσιν ἰδεῖν | π(ατ)ρίδα· κ(αί) οἱ
 θαλαττεύοντες εὐρεῖν λιμένα· οἱ | νοσοῦντες δυστυχεῖν
 ὑ(δασει)αγεί | ας, οὕτω καὶ οἱ γράφον | τες βιβλίου τέλος: | πέρας ἐν
 ταυθὶ τῆς παρούσης | νῦν δέλτου. τῆς τῶν σοφιστῶν | ἐκμαθήσεως
 ὄντως· | γραμματου(το ου;) ειδούς φιλοσόφου | τ' ἂν ἄρξης· κ(αί)
 πληρω | τικῆς πολυτρόπον σοφί | ης· τετελείωτο δ' ἐν ἔτει || (f. 241r)
 κοσμογένους (sic), (μέσο κόμμα) χιλιάς | ἑξᾶς (sic) κ(αί) δις
 τετρακοσίους· | χρόνοις σὺν ἄλλοις, ἀπλῆς | δεκάς δεκάδος· εὐχὰς
 (?) | πρὸς τοῦτοις σὺν κ(αί) ἰ(ψιλῆ)νδικτιῶ | νος· ἰ(ψιλῆ)ουλίω τέ μηνὶ
 εἰκοστ(ῆ) | ἐνάτη: ἐξόδω κτηθὲν Μιχαήλ ἱερεῖ, οὗ τὸ ἐπί | κλην, τοῦ
 κοτύλη· μᾶλλον (Ἀθηνεύς - ἀπὸ ἄλλο χέρι και μελάνι) | αὕτη γὰρ
 πατρὶς ἢ θρέψασα | καὶ τ' ἄλλα· τῶν ὀρθοδόξων, (μέσο κόμμα) | εἰς
 μετέχων ἐν πᾶσιν· | γραφὲν χειρὶ τλήμωνος | κ(αί) ἐλαχίστου:
 Νικοδήμου μοναχ(οῦ).

Σε κοντινή χρονική περίοδο και συγκεκριμένα το 1451 τοποθετείται και ο κώδικας *D'Orville 72* (*Auct. X. I.3.13*) της Βοδλειανῆς βιβλιοθήκης της Οξφόρδης, ο οποίος εκτός από την *Ἐκάβη* (ff. 94r-138r) και τον *Ὁρέστη* (ff. 138r-199v) με παρασελίδια σχόλια, περιλαμβάνει δύο Αριστοφανικές κωμωδίες (*Πλούτος*: ff. 1r-43v, *Νεφέλες*: ff. 44r-94r), δύο τραγωδίες του Σοφοκλή (*Αἴας*: ff. 200r-249v,

⁷¹⁸ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, I, 305.

Ηλέκτρα: ff. 250r-309v), αλλά και το έργο του Ησιόδου *Έργα και Ημέραι* (ff. 310r-336v)⁷¹⁹.

Ιδιαίτερης μελέτης χρήζει ο κώδικας *Vat. pal. gr. 236*⁷²⁰, λόγω των σημειωμάτων που φέρει σε φύλλα του. Συγκεκριμένα, στο φύλλο 3v υπάρχει το σημείωμα: «,ανοα΄, ήμέρα β΄, εις τὰς ια΄ τοῦ μαρτίου εις τὴν κάμαρ(αν) τ(ῶν) πρεστάδ(ων) ἔδωκα διὰ δίκαιον τῆς κάμαρ(ας) τῶ μισῆρ δονά[δ](ω) τριβῦζαν διό(τ)[ι] | ἔτρανσλατάρησσ(α) τὰ περεστάδ(α) ἀπὸ τοῦ ὀνόματ(ος) τοῦ λουκᾶ | τοῦ νοτ(α)ρ(ᾶ) τοῦ μεγ(ά)λλ(ου) δουκὸς [εἰς τ] (καὶ) τὴν τουτορί(αν) εἰς τοὺς πονπί[λλας] | αὐτοῦ τοῦ μεγ(ά)λλ(ου) δουκὸς τὴν μαδόν[α] ἄννα παλαιολογίν(α) (καὶ) | μιῖσῆρ ἰάκωβον νοτ(ᾶ)ρ(ᾶ) διὰ τ(ὴν) (sic) μέρος τῆς προικὸς φλουρ(ία) πέντ(ε) καὶ σολδ(ια) κβ». Σε συνδυασμό με το σημείωμα στην κάτω ὠα του φύλλου 77v «δοῦκας νοτάριος της ἀγῖωτάτης τέλος» είναι δυνατό να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο κώδικας αποτελούσε ιδιοκτησία της οικογένειας του Μεγάλου Δούκα της Κωνσταντινούπολης Λουκά Νοταρά. Η κόρη του μεγάλου Δουκός, Άννα, βρισκόταν στην Ιταλία και συγκεκριμένα στην Ρώμη πριν από την άλωση του 1453, όπου και την βρίσκει εκεί ο αδελφός της⁷²¹. Από εκεί φαίνεται να καταλήγουν στην Βενετία⁷²². Κατά τον Schreiner, ο συγκεκριμένος κώδικας ανήκει σε μια ομάδα κωδίκων, στα κενά φύλλα των οποίων ο διαχειριστής της περιουσίας των απογόνων του Νοταρά σημειώνει χρηματικά ποσά που ξόδεψε γι' αυτούς και για ποιό λόγο⁷²³. Το περιεχόμενο του συγκεκριμένου κώδικα μαζί με την χρονολογία ,ανοα΄ (1471) αλλά και την χρήση των λέξεων «ἔτρανσλατάρησεν ... τουτορίαν ... πονπίλλους (sic)» υποδηλώνουν την πιθανή

⁷¹⁹ Βλ. GAISFORD, *Codices D'Orvilliani*, 16. Ο κώδικας προέρχεται από το χέρι του Δημητρίου Ξανθοπούλου σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 309v: «Δημήτριος ὁ Ξανθόπουλος ... ἔτους ,ς^{οβ} Π^{οβ} νθ^{οβ} ἰν(δικτιῶν)ος ιε΄:-» βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 138-139.

⁷²⁰ Βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 128-129. Οι πανομοιότυπες διαστάσεις με εκείνες του κώδ. *D'Orville 72* (*Auct. X. I.3.13*) αλλά και παρόμοιες με τους άλλους κώδικες που, πιθανόν, προέρχονται από το βιβλιογραφικό εργαστήριο του *Ξενώνα τοῦ Κράλη*, στη μονή του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα (π.χ. cod. *Urb. gr. 142*, 212 x 145 χιλ.) ενισχύουν την άποψη για την κοινή τους προέλευση από το συγκεκριμένο *scriptorium*. Βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 199-200.

⁷²¹ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Έκθεσις*, 17.3-7: «τὸν δὲ νεώτερον υἱὸν αὐτοῦ τὸν Ἰσαάκιον ἔβαλεν ἐν τῷ σαραγίῳ. Καὶ ὡς ἐν ὀλίγῳ ἀπέδρασεν ἐκ τοῦ σαραγίου ἐν τῇ Ἀδριανουπόλει καὶ ἐγένετο ἀφανής· ὕστερον δὲ εὗρέθη ἐν Ρώμῃ ἐν τῇ ἀδελφῇ αὐτοῦ, σταλεῖσα ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτῆς πρὸ τῆς ἀλώσεως μετὰ πλοῦτου ἀπείρου».

⁷²² Βλ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Άννα Παλαιολογίνα*, 27-42. Υπήρξε μια προσπάθεια από πλευράς του Καρδινάλιου Βησσαρίωνα για την δημιουργία μιας πόλης αποτελούμενης από 100 ελληνικές οικογένειες στο χώρο του κάστρου του Montauto κοντά στην Σιέννα υπό την ηγεσία της Άννας Παλαιολογίνας Νοταρά. Αυτή και η διάδοχί της θα υπόκειντο άμεσα στη δημοκρατία της Σιέννας. Ωστόσο, το εγχείρημα απέτυχε και η Άννα ἔζησε την υπόλοιπη της ζωή στην Βενετία.

⁷²³ P. SCHREINER, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana*, [Studi e Testi 344] (Città del Vaticano, 1991) 107-123· για τους υπόλοιπους κώδικες που αναφέρουν τα έξοδα της Άννα Παλαιολογίνας και του Ιακώβου Νοταρά σε σημειώματα βλ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Άννα Παλαιολογίνα*, 9, υπ. 1· για την ταυτότητα του πιθανού διαχειριστή της περιουσίας των Νοταράδων βλ. επίσης ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *αυτόθι*, 34-35.

χρήση του ως διδακτικό εγχειρίδιο για την Άννα Παλαιολογίνα και τον Ιάκωβο Νοτάρα στην Δύση και, κατά πάσα πιθανότητα, στη Βενετία. Ωστόσο, η απαρχή του κώδικα απαντάται στο ήδη προαναφερθέν βιβλιογραφικό εργαστήριο της Μονής του Τιμίου Προδρόμου, ήτοι τον *Ξενώνα του Κράλη*. Αποτελεί αντίγραφο μέρους του κώδικα *Vat. Urb. gr. 142*⁷²⁴, ο οποίος είχε ως παλαιότερο κάτοχο τον λόγιο Χορτασμένο, ενώ φαίνεται να παρέμεινε ως διδακτικό εγχειρίδιο στον Ξενώνα μέχρι την άλωση του 1453⁷²⁵. Εκεί βρισκόταν και ο κώδικας *Patm. gr. 433*, ο οποίος επίσης περιέχει την δυάδα του Ευριπίδη, χρονολογείται το 1421 και αντεγράφη από τον άλλοθεν άγνωστο Γεώργιο Δούκα⁷²⁶.

Στα τόσα πολλά χειρόγραφα με Ευριπίδεια δυάδα που πιθανόν να βρίσκονταν στον *Ξενώνα του Κράλη* μπορεί να προστεθεί και ο κώδ. *Vind. phil. gr. 242*, ο οποίος φέρει παρασελίδια σχόλια του Θωμά Μαγίστρου στην *Εκάβη* (στίχ. 1-282) και σχόλια του Μοσχοπούλου στην *Εκάβη* (στίχ. 288-τέλος) και τον *Ορέστη*⁷²⁷. Σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 98ν αντεγράφη τον Φεβρουάριο του 1451 από κάποιον Μιχαήλ Σβηρό, ο οποίος σύμφωνα με ένα έταιρο σημείωμα στο φύλλο 134ν βρισκόταν «*έν τῷ ξενώνι*»⁷²⁸. Δυστυχώς, το τέλος είναι δυσδιάκριτο και δεν αναφέρει το όνομα του συγκεκριμένου Ξενώνας. Έχοντας υπόψη όλα τα προαναφερθέντα στοιχεία ο *Ξενώνας του Κράλη* φαίνεται ως ο πιθανότερος χώρος αντιγραφής του κώδικος.

Συμπερασματικά, είναι εμφανής η προτίμηση που δίνεται στην παραδοσιακή μελέτη του Ευριπίδη στη διδακτική διαδικασία της πρωτεύουσας τον 15ο αι. Ωστόσο, εμφανίζεται το νέο φαινόμενο της διδακτικής δυάδας του κλασσικού τραγωδού από συγκεκριμένους γραφείς και σε συγκεκριμένους κώδικες, οι περισσότεροι από τους οποίους παρουσιάζουν σχέσεις με το *μουσείον*

⁷²⁴ Βλ. ανωτ. σελ. 88.

⁷²⁵ Βλ. TURYN, *Euripides*, 195 όπου υποστηρίζεται ότι ο κώδικας αντεγράφη από τον κώδ. *Ang. 14*, ο οποίος πιθανόν αποτέλεσε το αντίβολο του *Vat. Urb. gr. 142*. Σε γενικές γραμμές, ο *Vat. Pal. gr. 236* φαίνεται να χρησιμοποίησε ως πρότυπο κάποιο κώδικα, ο οποίος βρισκόταν στον *Ξενώνα του Κράλη*, και εκεί πιθανόν να έγινε και η αντιγραφή του.

⁷²⁶ Βλ. ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ, *Πάτμος*, 196. Περιλαμβάνει την δυάδα του Ευριπίδη (*Εκάβη*: ff. 1r-42r, *Ορέστης*: ff. 43r-98r) μαζί με σχόλια και γλώσσες (στην *Εκάβη*) ενώ σύμφωνα με τον κολοφώνα χρονολογείται το 1421: «*Ετελειώθη μηνι σεπτεμβριῳ ιζ ἰν(δικτιῶνος) η τοῦ ςϞΔλ ἔτους ὑπὸ γεωργίου δουκ.*» - στον κατάλογο ο κώδικας χρονολογείται λανθασμένα στα 1422 χωρίς να έχει υπολογιστεί ο Σεπτέμβριος. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε κάτι περισσότερο οεολι τον αντιγραφέα Γεώργιο Δούκα (βλ. P.L.P. 5689, I.D. POLEMIS, *The Doukai* [London, 1968] 197). Σύμφωνα με την ερευνήτρια Annaclara Cataldi Palau, παλαιότερος κάτοχος του συγκεκριμένου χειρογράφου ήταν η μονή του Τιμίου Προδρόμου *έν Πέτρα*, βλ. PALAU, *Legature Constantinopolitane*, 255.

⁷²⁷ Βλ. HUNGER, *Katalog I*, 351-352. Ο κώδικας πλην της *Εκάβης* και του *Ορέστη*, περιλαμβάνει το έργο του Ησιόδου *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* (ff. 101r-130r) με σχόλια και γλώσσες του Μοσχόπουλου· βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 163.

⁷²⁸ Βλ. HUNGER, *Katalog I*, 351-352 και TURYN, *Euripides*, 163. Ο τελευταίος τον έχει αναγνώσει ως «*Μιχαήλ ὁ Σβαρός*». Μετά από αυτοψία ανάγνωση στο φύλλο 134ν το σημείωμα «*(Μιχαήλ) ὁ Σβήρος ὁ εὔρισκόμενος ἐν τῷ ξενώνι*».

του Ξενώνα του Κράλη και το βιβλιογραφικό εργαστήριο της μονής του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα.

1.2. Π. ΑΙΣΧΥΛΟΣ.

Παράλληλα με τον Ευριπίδη, διδακτικά αντικείμενα συνεχίζουν να αποτελούν τον 15ο αι. και οι τριάδες των άλλων δύο τραγικών ποιητών, Αισχύλου και Σοφοκλή. Συγκεκριμένα, οι τρεις Αισχύλειες τραγωδίες *Προμηθεύς*, *Επτά ἐπὶ Θήβας* και *Πέρσαι*, συνοδευόμενες από διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια (κυρίως του Μαγίστρου και του Μοσχοπούλου) απαντώνται σε πολλούς κώδικες που είτε αντιγράφονται τον 15ο αι. είτε προϋπάρχουν και συνεχίζουν να βρίσκονται σε διδακτική χρήση. Ο κώδικας *Laur. Plut.* 32,9 χρονολογείται τον 10ο-11ο αι. και περιλαμβάνει εκτός από επτά τραγωδίες του Αισχύλου με διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια στις ώες, και επτά τραγωδίες του Σοφοκλή επίσης με διάστιχες γλώσσες και σχόλια στις ώες⁷²⁹. Αγοράστηκε το 1423 από τον Giovanni Aurispa στην Κωνσταντινούπολη για λογαριασμό του Niccolò de' Niccoli, γεγονός που επιβεβαιώνει την παρουσία και χρήση του στην πρωτεύουσα τον 15ο αι.⁷³⁰ Ο τρόπος γραφής του κώδικα προσομοιάζει με τον κώδικα της *Ραβέννας Bibl. Classensis 429* του 10ου αι. με 10 αριστοφανικές κωμωδίες⁷³¹, ενώ κατά πάσα πιθανότητα αποτέλεσε το πρότυπο από το οποίο αντεγράφησαν οι κώδικες *Bologna R. Biblioteca Univers. 2271* (15ος αι.)⁷³², *Wolfenbüttel H-A-B. 88* (15ος αι.)⁷³³ αλλά και πολλοί άλλοι κατά τον 16ο αι.⁷³⁴. Παρόμοιες περιπτώσεις αποτελούν και οι κώδικες *Vat. Pal. gr. 287*⁷³⁵, *Vat. reg. 92*⁷³⁶

⁷²⁹ Βλ. BANDINI *Catalogus*, II, στηλ. 132-134· TURYN, *Aeschylus*, 17-19.

⁷³⁰ Η ταυτοποίηση της αγοράς του κώδικα από τον Giovanni Aurispa για τον Niccolò de' Niccoli στην Κωνσταντινούπολη όχι πριν το 1423 επιβεβαιώνεται μέσα από την επιστολή του Ambrogio Traversari προς τον Niccolò de' Niccoli, γραμμένη στις 8 Ιουνίου του 1424, στην οποία και περιγράφεται ο συγκεκριμένος κώδικας. Για την επιστολή πρβλ. D. ROSTAGNO, *L' Eschilo Laurentiano: facsimile : pubblicato sotto gli auspici del Ministero dell' Istruzione Pubblica* (Florence, 1896) introduction col. 8· *Facsimile of the Laurentian Manuscript of Sophocles*, με εισαγωγή από E.M. Thomson και R.C. Jebb, LL.D. (London, 1885) 3, υπ. 1 και R. SABBADINI, *Carteggio de Giovanni Aurispa* (Roma, 1931) 163· πρβλ. επίσης Turyn, *Aeschylus*, 18.

⁷³¹ Βλ. W. WATTENBACH, *Scripturae graecae specimina* (Berlin, 1936) pl. 27, Mioni, *Bibliotheca Italianae* II, 363-364 και TURYN, *Aeschylus*, 18.

⁷³² Βλ. SAMBERGER I, 15 και TURYN, *Aeschylus*, 20.

⁷³³ TURYN, *Aeschylus*, 20-21.

⁷³⁴ Βλ. αναλυτικά TURYN, *Aeschylus*, 20-26.

⁷³⁵ Βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 161-162. Όπως και ο *Laur. Plut.* 31.1 έτσι και το μέρος του *Pal. gr. 287* με τις τραγωδίες Ευριπίδη φαίνεται να αντεγράφησαν από τον *Laur. Plut.* 32.2 του 14ου αι. Ωστόσο οι τραγωδίες του Σοφοκλή που φέρει ο *Palatinus* πιθανόν να αντεγράφησαν από τον *Ven. Marc. gr. 616*. Ο κώδικας χρονολογείται τον 14ο αι. και εκτός από τις τρεις τραγωδίες του Αισχύλου περιλαμβάνει 4 τραγωδίες του Σοφοκλή και 14 τραγωδίες του Ευριπίδη (*Ανδρομάχη*: f. 58r, *Μηδία*: f. 70v, *Ικέτιδες*: f. 84r, *Ρήσος*: f. 95r, *Ἰων*: f. 104r, *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις*: f. 119v, *Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι*: f. 133r, *Δανάη*: f.

και *Vat. gr. 1824*⁷³⁷, οι οποίοι αν και χρονολογούνται τον 14ο αι., συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται και τον 15ο αι.

Η Αισχύλεια τριάδα αναπαράγεται μαζικά τον 15ο αι., κυρίως λόγω και της άφιξης των Ιταλών ουμανιστών στην Κωνσταντινούπολη. Ο κώδικας *Vat. gr. 2221* με τις τραγωδίες του Αισχύλου και τις τρεις τραγωδίες του Σοφοκλή⁷³⁸ βρισκόταν στην κατοχή του Ιταλού ουμανιστή Γεωργίου Βάλλα, ο οποίος είτε το απέκτησε στην Κωνσταντινούπολη είτε στην Ιταλία για ίδια χρήση⁷³⁹. Ίδιο περιεχόμενο φέρουν και οι κώδικες *Vat. gr. 2222*⁷⁴⁰, *Par. gr. 2789*⁷⁴¹, *Laur. Plut. 31,38*⁷⁴², *Oxon. Baroccianus 231*⁷⁴³ αλλά και ο *Vat. gr. 912*⁷⁴⁴ προερχόμενος από το χέρι κάποιου αντιγραφέα της περιόδου ονόματι Αντώνιος. Παράλληλα, οι κώδικες *Par. Suppl. gr. 110*⁷⁴⁵ και *Par. gr. 2788*⁷⁴⁶ φέρουν τις τρεις τραγωδίες του Αισχύλου συνοδευόμενες με γλώσσες και παρασελίδια σχόλια του Θωμά Μαγίστρου, με

148v, *Ἰππόλυτος*: f. 150r, *Ἀλκηστis*: f. 163r, *Τρωάδες*: f. 173v, *Βάκχαι*: f. 185v, *Κύκλωψ*: f. 197v, *Ηρακλίδαι*: f. 203r)· βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 258-260 και TURYN, *Aeschylus*, 69-70.

⁷³⁶ STEVENSON, *Reginae et Pii II*, 67-68· πρβλ. και TURYN, *Aeschylus*, 39-40.

⁷³⁷ Βλ. CANART, *Vat. 1754-1962*, 240-250· πρβλ. και TURYN, *Aeschylus*, 71.

⁷³⁸ βλ. κατωτ. σελ. 177, υπ. 784.

⁷³⁹ Βλ. LILLA, *Cod. Vat. gr. 2162-2254*, 258-261. Ο κώδικας που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 15ου αι. εκτός από την τριάδα του Σοφοκλή με διάστιχες γλώσσες και σχόλια Μοσχοπούλου, περιλαμβάνει και την διδακτική τριάδα του Αισχύλου, επίσης με διάστιχες γλώσσες και σχόλια. Φαίνεται ότι είτε λίγο πριν είτε μετά την άλωση κατέληξε στην Δύση και στα χέρια του Γεωργίου Βάλλα το 1471 σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 316v: «Γεωργίου τοῦ Βάλλα τὸ βιβλίον».

⁷⁴⁰ Βλ. LILLA, *Cod. Vat. gr. 2162-2254*, 261-269 και TURYN, *Aeschylus*, 73. Σύμφωνα με τον Lilla ο κώδικας χρονολογείται στο πρώτο μισό του 14ου αι. και σύμφωνα με τον Turyn στον 15ο αι.

⁷⁴¹ OMONT, *Catalogue*, III, 41· βλ. επίσης TURYN, *Aeschylus*, 41-42 και D. JACKSON, «Manuscripts of the De Mesmes Family», *Scriptorium* 63 (2009) 114.

⁷⁴² Βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 119-120. Αντιγραφέας του χειρογράφου εμφανίζεται ο υπομνηματογράφος (1394/5-1400) και ρεφερενδάριος (1404-1416;) της Μεγάλης Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης αλλά και αλληλογράφος του λογίου Ιωάννη Χορτασμένου Ακίνδυνος Περδίκης: «Ω Χριστέ βοήθει τῷ σῶ δούλω Ακινδίνῳ τῷ Περδίκῃ», βλ. PLP 22437· πρβλ. TURYN, *Aeschylus*, 41.

⁷⁴³ Βλ. COXE, *Bodleian Library*, I, στήλ. 397-398· πρβλ. TURYN, *Aeschylus*, 29. Ο κώδικας πιθανόν να αποτελεί αντίγραφο του κώδικα *Marcianus gr. 470*, βλ. MIONI, *Thesaurus Antiquus* II, 258-260· πρβλ. TURYN, *Aeschylus*, 29.

⁷⁴⁴ Βλ. SCHREINER, *Cod. Vat. gr. I*, 112-114. Αντιγραφέας του χειρογράφου παρουσιάζεται κάποιος ονόματι Αντώνιος σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 81v: «γενοῦ βοηθός Χ[ριστ]ῆ τῷ Αντωνίῳ»· πρβλ. TURYN, *Aeschylus*, 86). Άγνωστο εάν πρόκειται για τον Αντώνιο Αθηναίο (PLP, 91090), αντιγραφέα των κωδίκων *Vat. gr. 1689*, *Laur. Plut. 81.20*, *Laur. Plut. 69.9* (Κολοφώνας χειρογράφου: *Ὦϊδε πέρας ἱστοριῶν Πολυβίου βίβλος, Ἡνπερ Ἀθηναῖος γεγραφῶς Αντώνιος ἔστι, Φιλέλφου δ' ἀναλώμασι τοῦ Φραγκίσκου κλησιν. Ἐτελειώθη μηνὶ Νοεμβρίου κβ'. ἔτους ἀπὸ τῆς Ἰ Χριστοῦ γεννήσεως ,αυλε'.* [22 Νοεμβρίου 1435] ἐν Σήνῃ τῆς Τυρρηνίας) και *Laur. Plut 56.7* (Κολοφώνας Χειρογράφου: *Ἡθῶν ἔστι τέλος Πλουτάρχου σώφρονος (sic) ᾧδε, Ἡνπερ Ἀθηναῖος γεγραφῶς Αντωνίος ἔστι, Ἡ Φραγκίσκου δ' ἀναλώμασι σπουδῆ τε Φιλέλφου. Ἐτελειώθη ἐν Σήνῃ τῆς Τυρρηνίας ἔτει ἀπὸ Ἰ Χριστοῦ γεννήσεως ,αυλς'. φεβ. α'.* [1 Φεβρουαρίου 1436]).

⁷⁴⁵ Βλ. OMONT, *Catalogue*, III, 217· πρβλ. TURYN, *Aeschylus*, 99.

⁷⁴⁶ Βλ. OMONT, *Catalogue*, III, 41· πρβλ. TURYN, *Aeschylus*, 84.

αντιγραφέα του τελευταίου κώδικα κάποιο μοναχό Αθανάσιο στην Κωνσταντινούπολη⁷⁴⁷. Διδακτικό εγχειρίδιο αποτελεί με βεβαιότητα και ο κώδικας *Vat. gr. 58*⁷⁴⁸ με το σημείωμα στο φύλλο 119r να αναφέρει «τοῖς μαθηταῖς».

Όπως και στην περίπτωση της διδασκαλίας του Ευριπίδη και της αποκοπής της τραγωδίας των *Φοινισσῶν* από το διδακτικό πρόγραμμα κατά τον 15ο αι., έτσι και στη διδασκαλία των τραγωδιών του Αισχύλου εφαρμόζεται η *δυάδα* με αποκοπή του έργου των *Περσῶν*⁷⁴⁹. Δεν πρόκειται για καθολική μετατροπή του διδακτικού συστήματος αφού τόσο η διδακτική *τριάδα* όσο και η *δυάδα* συνυπάρχουν την περίοδο που εξετάζουμε. Ο κώδ. *Vat. Reg. gr. 155*⁷⁵⁰, ο οποίος περιλαμβάνει μόνο *Προμηθεά* και *Επτὰ ἐπὶ Θήβας* με διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια, έχει τον ίδιο αντιγραφέα με τον κώδ. *Leipz. Rep. I.4.43* με περιεχόμενο τις τρεις διδακτικές τραγωδίες. Παρόμοιες περιπτώσεις αποτελούν και οι κώδικες *Vind. Phil. gr. 279*⁷⁵¹, ο οποίος χρονολογείται τον 15ο αι. και περιλαμβάνει τις δύο τραγωδίες με διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια, όπως επίσης και *Moscow Khudov A 172*, ο οποίος χρονολογείται τον 15ο αι. και περιλαμβάνει τις δύο τραγωδίες με σχόλια μόνο στον *Προμηθεά*. Ο τελευταίος θεωρείται ως *codex gemellus* με τους κώδικες *Ambr. N. 175 sup (560)* (15ος αι.)⁷⁵² και *Laur. conu. soppr. 98 (1372)*⁷⁵³, οι οποίοι περιλαμβάνουν την κλασική *τριάδα*.

⁷⁴⁷ VG 11.

⁷⁴⁸ Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I, 52· πρβλ. TURYN, *Aeschylus*, 41, 86.

⁷⁴⁹ Εξαιρέσεις στον κανόνα αποτελούν τρεις κώδικες που φέρουν την Αισχύλεια διδακτική *δυάδα* ενώ χρονολογούνται τον 14ο αι. Πρόκειται για τον κώδικα *Laur. 91 sup. 5*, ο οποίος περιλαμβάνει σχόλια του Θωμά Μαγίστρου στο έργο *Επτὰ ἐπὶ Θήβας* ενώ βρισκόταν σε συνεχή χρήση τον 15ο αι. όπως φαίνεται από την αγορά του από τον Niccolò Martinozzi στις 21 Απριλίου του 1431. Στο τέλος φέρει το σημείωμα: *MCCCCXXXI. die XXI. Aprilis Liber iste emptus per me Nicolaum de Martinotiis a rapate ... hyperperis 1 1/2*, βλ. BANDINI *Catalogus*, III, στηλ. 421· πβλ. TURYN, *Aeschylus*, 75. Οι άλλοι δύο κώδικες είναι ο *Laur. Plut. 31.3* (βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 77-80 και TURYN, *Aeschylus*, 54-55) και *Vat. gr. 1824* (βλ. ανωτ. σελ. 172), οι οποίοι χρονολογούνται τον 14ο αι.

⁷⁵⁰ Βλ. STEVENSON, *Reginae et Pii II*, 107-108· βλ. επίσης TURYN, *Aeschylus*, 30, 59 και E. PELLEGRIN, «Catalogue des manuscrits de Jean et Pierre Bourdelot. Concordance», *Scriptorium* 40 (1986) 202-232.

⁷⁵¹ Βλ. HUNGER, *Katalog I*, 381-382· πρβλ. επίσης TURYN, *Aeschylus*, 43. Ανήκει στην ίδια ομάδα με τον κώδικα *Vind. Phil. gr. 197*, βλ. TURYN, *Aeschylus*, 64-65. Αντίγραφο του συγκεκριμένου κώδικα θεωρείται ο *Par. gr. 2782A*, ο οποίος χρονολογείται τον 16ο αι. και περιλαμβάνει μεταξύ άλλων τις δύο Αισχύλειες τραγωδίες *Προμηθεὺς* και *Επτὰ ἐπὶ Θήβας*.

⁷⁵² Βλ. MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 665 και Turyn, *Aeschylus*, 31.

⁷⁵³ Βλ. ROSTAGNO-FESTA, *Indice*, 17-18. Ο συγκεκριμένος κώδικας πιθανόν να βρισκόταν στην κατοχή του Μεγάλου Σακελλαρίου και διδάσκαλου τῶν διδασκάλων Θεοδώρου Μετοχίτη Μελιτηνιώτη στα τέλη του 14ου αι. ο οποίος τον χρησιμοποίησε για να διδάξει τον Αισχύλο στους μαθητές του. Η παρουσία στο φύλλο 40v της επιστολής του «μεγάλου σακελλαρίου Μελιτηνιώτη» προς τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας αλλά και το σημείωμα στο φύλλο 322v «τῆ εἰκοστῆ ὀγδῶν τοῦ μαρτίου μηνὸς ἡμέρα τῆ ἀγία καὶ μεγάλη τετράδι, ἰνδ. ζ', ἐγεννήθη ἡ ἀδελφὴ ἡμῶν Μαρία» μας οδηγούν στην συγκεκριμένη υπόθεση, βλ. επίσης TURYN, *Aeschylus*, 31-32. Παρόμοια οικογενειακά σημειώματα

Παράλληλα, η *δυσία* απαντάται στους κώδικες *Naples BN II. F. 28* (185) του 15ου αι. με σχόλια του Θωμά Μαγίστρου⁷⁵⁴, *Vat. gr. 59* (15ος αι.)⁷⁵⁵, *Vat. Ott. gr. 185* (15ος αι.)⁷⁵⁶, *Aθήνας E.B.E. 1056*, *Oxon. Bodl. Canon. gr. 40* (15ος αι.)⁷⁵⁷ αλλά και *Leiden B.R.B. (BPG) 61 D*⁷⁵⁸. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτελεί η οικογένεια τριών κωδίκων με χρονολογικά παλαιότερο τον κώδικα *Vat. Ott. gr. 210*⁷⁵⁹. Αν και τα περισσότερα κείμενα του χειρογράφου χρονολογούνται τον 16ο αι., το μέρος που περιλαμβάνει την *δυσία* του Αισχύλου ανάγεται στον 15ο αι. και φέρει ως πιθανό αντιγραφέα τον Δημήτριο Μόσχο, μέλος επιφανούς οικογένειας στην Κωνσταντινούπολη και πιθανό συγγενή του «*Αγάλλωνα τὸν τοῦ Μόσχου*», μαθητή ιατρικής του Ιωάννη Αργυροπούλου στον *Ξενώνα τοῦ Κράλη*⁷⁶⁰. Αντίγραφο του συγκεκριμένου κώδικα φαίνεται να αποτελεί ο κώδικας της Μόσχας *GIM gr. 508* που χρονολογείται τον 15ο αι.⁷⁶¹ και περιλαμβάνει τις τρεις τραγωδίες του Αισχύλου. Ο Προμηθέας και μέρος των *Ἑπτὰ ἐπὶ Θῆβας* αντεγράφη από τον προαναφερθέντα *Ottobonianus*, ενώ από αυτόν φαίνεται να προέρχεται ο κώδ. *Vat. Pal. gr. 319*⁷⁶² του δεύτερου μισού του 15ου αι.

1.2. III. ΣΟΦΟΚΛΗΣ.

Η διδακτική τριάδα του Σοφοκλή αποτελείται από τις τραγωδίες *Αἴας*, *Ηλέκτρα* και *Οιδίπους τύραννος*, οι οποίες στις πλείστες περιπτώσεις συνοδεύονται από διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια του Θωμά Μαγίστρου, του Μανουήλ Μοσχοπούλου αλλά και του Μαξίμου Πλανούδη⁷⁶³. Το

της οικογένειας των Μελιτηνιωτών απαντώνται στον κώδικα της *Μαρκιανής βιβλιοθήκης gr. 79* (coll. 461), βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* I, 117-119 και ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, I, νη'-νθ'.

⁷⁵⁴ Βλ. CYRILLUS I, 172· TURYN, *Aeschylus*, 75-76.

⁷⁵⁵ Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I, 52-53· TURYN, *Aeschylus*, 75-76.

⁷⁵⁶ Βλ. FERON-BATTAGLINI, *Ottoboniani gr.*, 106· TURYN, *Aeschylus*, 82.

⁷⁵⁷ Βλ. COXE, *Bodleian Library*, I, στήλ. 42-43. Εκτός από την *δυσία* του Αισχύλου με σχόλια και διάστιχες γλώσσες, περιλαμβάνει και δύο κωμωδίες του Αριστοφάνη (*Πλοῦτος* και *Νεφέλες*) με σχόλια και διάστιχες γλώσσες του Θωμά Μαγίστρου. Για την *δυσία* του Αριστοφάνη βλ. κατωτ. σελ. 173 κ.ε. Στο τέλος του συγκεκριμένου κώδικα υπάρχει το σημείωμα «*Θεοδώρου γραμματικῶ περι ἐγκλινομένων*»· βλ. επίσης TURYN, *Aeschylus*, 83.

⁷⁵⁸ Βλ. TURYN, *Aeschylus*, 95-96. Ο συγκεκριμένος κώδικας βρέθηκε στην κατοχή του καθηγητή ιατρικής στην Πίζα Lorenzo Lorenzano (†1502) σύμφωνα με το σημείωμα: «*λαυρεντίου τοῦ λαυρεντάνου ἐστὶ τὸ βιβλίον*». Αντιγραφέας του κώδικα είναι ο ίδιος με εκείνον του κώδ. *Gudian. gr. 88* (no. 4275), ο οποίος περιλαμβάνει επτά τραγωδίες του Αισχύλου με διάστιχες γλώσσες και σχόλια, βλ. TURYN, *Aeschylus*, 20-21, 86, 96.

⁷⁵⁹ Βλ. FERON-BATTAGLINI, *Ottoboniani gr.*, 122-123· TURYN, *Aeschylus*, 56-57.

⁷⁶⁰ Βλ. κεφάλαιο Β'.

⁷⁶¹ TURYN, *Aeschylus*, 57.

⁷⁶² Βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 184-186· TURYN, *Aeschylus*, 65-66.

⁷⁶³ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι κώδικες *Vat. gr. 44* με διάστιχες γλώσσες και σχόλια του Μάξιμου Πλανούδη (βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I, 40-41) και *Vat. gr. 45* με

συγκεκριμένο περιεχόμενο φέρουν οι κώδικες της *Μονής Λειμώνος* 267 (14ος-15ος αι.)⁷⁶⁴, *Milan Ambros.* 446 (*H 105 sup*) (αρχές 15ου αι.)⁷⁶⁵, *Monac. B.S. gr.* 334 (15ος αι.)⁷⁶⁶, *Monac. B.S. gr.* 507 (14ος-15ος αι.)⁷⁶⁷, *Naples B.N. II. F.* 35 (15ος αι.)⁷⁶⁸, *Vat. Ott. gr.* 183 (14ος-15ος αι.)⁷⁶⁹ και *Vind. Phil. gr.* 281 (15ος αι.)⁷⁷⁰. Ωστόσο, υπάρχουν εξαιρέσεις και με κώδικες που φέρουν από τέσσερις έως και επτά τραγωδίες⁷⁷¹. Ο κώδικας *Laur. Plut.* 31,1 εκτός από εννέα τραγωδίες του Ευριπίδη με σχόλια, περιελάμβανε τρεις τραγωδίες του Αισχύλου και έξι του Σοφοκλή με υποθέσεις⁷⁷². Το σημαντικό στοιχείο του συγκεκριμένου κώδικα είναι ότι πιθανόν να βρισκόταν στην κατοχή του Ιταλού ουμανιστή και λογίου Φραγκίσκου Φιλέλφου ως διδακτικό εγχειρίδιο κατά το πρώτο μισό του 15ου αι.⁷⁷³ Τον ίδιο αριθμό τραγωδιών του Σοφοκλή φαίνεται να φέρει και ο κώδ. *Vat. gr.* 2291 του 15ου αι. μαζί με υποθέσεις και παρασελίδια σχόλια, με την μόνη διαφορά ότι αντί το έργο της *Ηλέκτρας* φέρει το έργο του *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ*⁷⁷⁴. Τρεις είναι

διάστιχες γλώσσες και σχόλια Θωμά Μαγίστρου και Μανουήλ Μοσχοπούλου (βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I , 41-42).

⁷⁶⁴ Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη της νήσου Λέσβου*, 123-124.

⁷⁶⁵ MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 446-447.

⁷⁶⁶ HARDT, *Catalogus*, III, 324-328.

⁷⁶⁷ Αυτόθι, V, 228-231.

⁷⁶⁸ CYRILLUS I, 181-182.

⁷⁶⁹ FERON-BATTAGLINI, *Ottoboniani gr.*, 105.

⁷⁷⁰ HUNGER, *Katalog* I, 382-383· σε αντίθεση με τους πιο πάνω κώδικες, ο κώδ. της *Μόδενας RBE. II. B. III.(8)* φέρει αποκλειστικά μόνο σχόλια της συγκεκριμένης διδακτικής τριάδας χωρίς το κυρίως κείμενο των τραγωδιών.

⁷⁷¹ Εξαιρέσεις μπορούν να θεωρηθούν και οι κώδικες *Laur. Plut.* 32,32 και *Marc. gr.* 514, οι οποίοι φέρουν μόνο την τραγωδία *Αΐας* του Σοφοκλή με σχόλια. Ο *Laurentianus* φέρει σχόλια του Δημητρίου Τρικλινίου και ο *Marcianus* σχόλια του Μανουήλ Μοσχοπούλου.

⁷⁷² Βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 73-74. Αναλυτικά ο κώδικας περιλαμβάνει τις τραγωδίες του Ευριπίδη *Ρήσος*, *Ιφιγένεια ἐν Ταύροις* (ff. 6ν κ.ε.), *Ιφιγένεια ἐν Αὐλίδι* (ff. 14r κ.ε.), *Πενθέας* (ff. 22v κ.ε.), *Ίκέτιδες* (ff. 31r κ.ε.), *Κύκλωψ* (ff. 37v κ.ε.), *Ηρακλίδαι* (ff. 41r κ.ε.), *Ηρακλής* (ff. 47r κ.ε.), *Ελένη* (ff. 54r κ.ε.), *Ίων* (ff. 63r κ.ε.), *Ηλέκτρα* (ff. 70v κ.ε.), τις τραγωδίες του Σοφοκλή *Αΐας Μαστιγοφόρος*, *Ηλέκτρα* (ff. 85r κ.ε.), *Οιδίπους Τύραννος* (ff. 93r κ.ε.), *Φιλοκτήτης* (ff. 101r κ.ε.), *Αντιγόνη* (ff. 109r κ.ε.), *Τραχίνιαι* (ff. 116r κ.ε.) και τις τραγωδίες του Αισχύλου *Προμηθεύς*, *Επτά ἐπὶ Θήβας* (ff. 130r κ.ε.), *Πέρσαι* (ff. 135r κ.ε.).

⁷⁷³ Βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 74. Σημείωμα παλαιότερου κατόχου: «Τοῦ λογιωτάτου ἀθθεντὸς κυρίου Φραντζίσκου τοῦ Φιλέλφου ἐστὶν ἡ βίβλος αὕτη». Σημείωμα Αντιγραφέα του κώδικα: «Οἱ δέλτον ἔξεν τήνδε μέλλοντες πόθω, | Σὺν τῶ ἐπιτάξαντι κ(αι) τοῦ γραφέως | Ἀναξίου μέμνησε θύτου Ἀγγέλου».

⁷⁷⁴ Την ίδια περίοδο, και το 1412 συγκεκριμένα, χρονολογείται και ο κώδικας *Vind. Phil. gr.* 161 (βλ. ανωτ. σελ. 165), ο οποίος μεταξύ άλλων περιλαμβάνει τέσσερις τραγωδίες (*Αΐας* - *Ηλέκτρα* - *Οιδίπους Τύραννος* - *Αντιγόνη*) του Σοφοκλή μαζί με διάφορα σχόλια. Τις ίδιες τραγωδίες φέρουν και οι κώδικες *Dresden Sächsische Landesbibliothek Da. 21* των τελών του 14ου αι. με διάστιχες γλώσσες και σχόλια στις ώες του Δημητρίου Τρικλινίου, *Monac. B.S. gr.* 500 (15ος αι.) με τα έργα του Σοφοκλή και τη διδακτική τριάδα του Ευριπίδη με σχόλια του Θωμά Μαγίστρου (κατά τον Turyn τα σχόλια ανήκουν στον Τρικλίνιο), και *Milan Ambros.* 290 (*E 77 sup.*) (15ος αι.) με σχόλια και διάστιχες γλώσσες στο έργο της *Αντιγόνης*.

οι κώδικες που φέρουν επτά τραγωδίες με σχόλια, οι οποίοι βρίσκονται σε χρήση την συγκεκριμένη περίοδο, με παλαιότερο τον κώδικα *Marc. gr. 467 (coll. 764)*⁷⁷⁵. Αν και η ακριβής του χρονολόγηση είναι προβληματική με τους μελετητές να εκφράζουν διάφορες χρονολογίες μεταξύ 14ου και 15ου αι., ο παλαιότερος κάτοχος του κώδικα, καρδινάλιος Βησσαρίων, υποδεικνύει την χρήση του κατά τον 15ο αι. Αντιγραφέας του χειρογράφου παρουσιάζεται κάποιος Θεόκτιστος σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 143v: «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ πόνος Θεοκτίστου»⁷⁷⁶. Τα σχόλια και οι υποθέσεις είναι του Μανουήλ Μοσχοπούλου. Ο κώδ. *Naples BN II. F. 34*⁷⁷⁷ χρονολογείται στις αρχές του 15ου αι. και φέρει σχόλια μόνο στις τρεις διδακτικές Σοφοκλείες τραγωδίες ενώ ο κώδ. *Par. gr. 2711*⁷⁷⁸, πλην των σχολίων και στις επτά τραγωδίες, περιλαμβάνει και το εγχειρίδιο μετρικής του Ηφαιστίωνος στα δύο πρώτα φύλλα του κώδικα. Σε αντίθεση με τους τρεις προαναφερθέντες, ο κώδικας της Πάρμας *R.B.P. Fondo De-Rossiano gr. 8* που περιλαμβάνει επίσης τις επτά Σοφοκλείες τραγωδίες με σχόλια του Τρικλινίου, χρονολογείται μετά την άλωση και πιθανόν να αντεγράφη στην Δύση.

Ο Σοφοκλής δεν θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση ως προς την διαμόρφωση των νέων διδακτικών *δυσάδων* του 15ου αι. Το έργο *Οιδίπους Τύραννος* δεν περιλαμβάνεται σε ένα μεγάλο αριθμό κωδίκων, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τον κώδ. *Vat. gr. 911*⁷⁷⁹, ο οποίος χρονολογείται το 1443 και περιλαμβάνει την *δυσάδα* του Σοφοκλή μαζί με το έργο του Ησιόδου *Έργα και Ημέραι*. Τόσο οι διάστιχες γλώσσες και τα παρασελίδια σχόλια του Μανουήλ Μοσχοπούλου και στα τρία έργα όσο και η πληθώρα των σημειωμάτων του κώδικα, πιθανόν, από χέρια μαθητών επιβεβαιώνουν την διδακτική χρήση του. Συγκεκριμένα, μετά από επιτόπιο έλεγχο του κώδικα διαπιστώνεται στην κάτω *ώα* του φύλλου 3v ότι υπάρχουν τα σημειώματα «*ηρξάμην τὸν σοφοκλήν ἐν μηνὶ φεβρου[α]ρί[ω] κηῖ | ἰνδικτιωνος ς τοῦ ς^{ov} Π^{ov} να' ἔτους (1443)*» και ακριβώς κατωτέρω ἔτερο χέρι πρόσθεσε το σημείωμα «*τηρξάμην τὸν σοφοκλήν ἐν μηνὶ φεβρουαρί[ω] κηῖ | ἀμὴν ἀμὴν ἀμὴν*». Σε συνάρτηση με τα σημειώματα στο φύλλο 1v («*ηρξάμην τὴν ἰουλί[ου] | ἰουλί[ω] | ... ἀμὴν τὸν ἡσιόδον ἐν μηνὶ ἰουλί[ω] εῖⁿ † | ἡρξάμην ναὶ γλήγορα | ..ξάμην τὸν ἰσιόδ[ον] μηνὶ ἰου[λλ]ί[ω] εῖⁿ»») αλλά και την παρουσία πολλῶν ονομάτων ὅπως στο φύλλο 1r («*Ὁ Γεώργιος | τὸ ἀγγελῆς | τὸ γεώργι παπάκωστας*»). Πάνω ἀπὸ το τελευταῖο ὄνομα υπάρχουν ἀκόμη τρία δυσδιάκριτα ὀνόματα και ἀκόμη ἓνα ἀπὸ κάτω. Πιθανόν ὅλοι μαζί να υπήρξαν συμμαθητές) και στο φύλλο 138v («*ὁ Γεωργίλας ὁ Θωμάς τοῦ δούκα | ἀναλώμασι ὁ Θωμᾶς | ὁ Θωμας τοῦ Θωμᾶ | τῷ Θωμα, τὸν Θωμᾶν*») επιβεβαιώνεται ἡ ἀδιάκοπη διδακτικὴ χρήση τοῦ χειρογράφου.*

⁷⁷⁵ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 254-255.

⁷⁷⁶ PLP 7488 ἢ 7489.

⁷⁷⁷ CYRILLUS I, 180-181.

⁷⁷⁸ OMONT, *Catalogue*, III, 28.

⁷⁷⁹ SCHREINER, *Cod. Vat. gr.*, I, 111-112.

Σημαντικό παράδειγμα της Σοφοκλείας *δυσάδας* αποτελεί και ο κώδικας 132 της *μονής Ιβήρων* του Αγίου Όρους (15ος αι.). Πρόκειται για διδακτικό εγχειρίδιο της περιόδου όπως φαίνεται και από το σημείωμα στο φύλλο 54ν: «*ηρξαμην τὸν σοφοκλή ης τὰς δέκα πεται τοῦ μαρτη*». Αν και φέρει ποικίλα σημειώματα με διάφορα ονόματα πιθανόν παλαιότερων κατόχων, πιο ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά στο φύλλο 65r για κάποιον Ιωάννη Ασάνη Δισύπατο: «*Ἰησοῦ Χριστὲ βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Ἰωάννην Ασάνην τὸν δισύπατον*»⁷⁸⁰. Πιθανόν να πρόκειται για τον τρίτο υιό του Δημητρίου Ασάνη⁷⁸¹, διοικητή της Κορίνθου το 1444 και διοικητή του Ναυπλίου την περίοδο 1448-1453⁷⁸².

Σε πολλά διδακτικά εγχειρίδια τα έργα των τραγικών ποιητών συνυπάρχουν, πιθανόν, για μια πιο ολοκληρωμένη εκπαίδευση των μαθητών. Πιο δημοφιλής είναι ο συνδυασμός τραγωδιών του Σοφοκλή και του Ευριπίδη και λιγότερο του Σοφοκλή και του Αισχύλου, ενώ από την έως τώρα έρευνα μας δεν εντοπίσαμε κάποιο διδακτικό εγχειρίδιο του 15ου αι. που να περιλαμβάνει και τους τρεις τραγικούς ποιητές μαζί⁷⁸³.

⁷⁸⁰ Για τον κώδικα βλ. Κ.Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *et al.*, *Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων τῆς μονῆς Ἰβήρων*, κώδ. 101-200, *αδημοσίευτος κατάλογος*: για τον Ιωάννη Ασάνη βλ. *PLP*, 1496.

⁷⁸¹ *PLP* 91370 (1492).

⁷⁸² Άλλοι κώδικες που φέρουν αποκλειστικά την διδακτική *δυσάδα* του Σοφοκλή είναι οι *Berlin P.S. Phillipps 1604* (15ος-16ος αι.) με διάστιχες γλώσσες και σχόλια στις ώες, *Bologna BC dell' Archigimnasio A 20* (15ος-16ος αι.), *Laur. Plut. 32, 46* (15ος αι.) με διάστιχες γλώσσες και σχόλια, *Laur. Plut. 32, 51* (15ος αι.) με διάστιχες γλώσσες και σχόλια (ο συγκεκριμένος κώδικας αντί της γνωστής *δυσάδας* Αίαντα και Ηλέκτρας φέρει τις τραγωδίες Ηλέκτρα και Οιδίπους τύραννος), *Oxon. Bodleian Baroccianus 61* (15ος αι.) με υποθέσεις και σχόλια, *Πάτμ. Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου 424* (14ος-15ος αι.), *Roma Biblioteca Casanatense 1243* (15ος αι.) με σχόλια, *Vat. Pal. gr. 335* (15ος αι.) με διάστιχες γλώσσες και σχόλια, *Vat. Reg. gr. 153* (15ος αι.) με ελάχιστα σχόλια στις ώες, *Marc. gr. 615* (15ος αι.) με διάστιχες γλώσσες και *E.B.E. 1059* (15ος αι.) με διάστιχες γλώσσες και σχόλια. Παράλληλα, οι κώδικες *A. Κολυβά 108* (15ος αι.), *Bodl. Canonic. 86* (15ος αι.), *Bodl. D'Orville 73 (Auct. XI.3.14)* (15ος αι.) και *Vat. Pal. gr. 151* (15ος αι.) περιλαμβάνουν τις διδακτικές *δυσάδες* τόσο του Σοφοκλή όσο και του Ευριπίδη.

⁷⁸³ Σχετικά με τους συνδυασμούς των διδακτικών έργων στα διάφορα διδακτικά εγχειρίδια, ο κώδ. *Modena Estense a U. 9. 19 (Puntoni 99)* (14ος-15ος αι.) περιλαμβάνει τις διδακτικές *τριάδες* των Ευριπίδη και Σοφοκλή μαζί με το έργο του Ησιόδου *Ἔργα καὶ Ἡμέρα* αλλά και τα *Εἰδύλλια* του Θεοκρίτου, βλ. ανωτ. σελ. 165. Παρόμοια περίπτωση αποτελεί και ο κώδ. *Ox. Laud. gr. 54* (αρχές 15ου αι.) με το ίδιο περιεχόμενο και επιπρόσθετα Ομήρου *Ἰλιάδα* με σχόλια, βλ. COXE, *Bodleian Library*, I, σπλ. 536-538. Ο κώδ. *Par. gr. 2795* (15ος αι.) περιλαμβάνει μόνο τα έργα του Ευριπίδη και την *τριάδα* του Σοφοκλέους με σχόλια του Θωμά Τρικλινίου ενώ οι κώδικες *Dresden SL Da 22* (15ος αι.) και *Laur. Plut. 31.9* (15ος αι.) έχουν το ίδιο περιεχόμενο με τον *Parisinus* αλλά με επιπρόσθετες μικρές γραμματικές πραγματείες. Ο *Laurentianus* φέρει δυσδιάκριτο κολοφώνια, που ωστόσο μπορεί να βοηθήσει στην πιο ακριβή χρονολόγηση του: «*Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα βιβλος διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ἰωάννου τοῦ ... μηνὶ Ἰουνίῳ κα' ἡμέρα παρασκευῆ ἰνδ. ια'*». Σύμφωνα με την *ινδικτιώνα* τα πιθανά έτη περάτωσης του κώδικα είναι είτε το 1448 είτε το 1463, με επικρατέστερη την πρώτη ημερομηνία. Μόνο ο κώδ. *Vat. gr. 2221* περιλαμβάνει και τις δύο διδακτικές *τριάδες* του Αισχύλου και του Σοφοκλή. Ενδιαφέρον έχει ο κώδικας *Vat. gr. 49*, ο οποίος εκτός από τις τρεις τραγωδίες του

Το νέο αυτό φαινόμενο των διδακτικών *δυσάδων* του 15ου αι. δεν απαντάται αποκλειστικά στα έργα των τριών τραγικών ποιητών. Η διδασκαλία του Αριστοφάνη παρουσιάζει ένα παρόμοιο φαινόμενο ως πιθανή μορφή εξέλιξης της διδακτικής *τριάδας*⁷⁸⁴.

1.2. IV. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ:

Όπως οι προαναφερθέντες τρεις τραγικοί ποιητές, έτσι και ο κωμωδοποιός Αριστοφάνης δεν θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση ως προς την διδασκαλία του μέσα από *τριάδες*⁷⁸⁵. Η καθιερωμένη διδακτική *τριάδα* του αποτελείται από τις κωμωδίες *Πλούτος*, *Νεφέλαι* και *Βάτραχοι* με διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια (κυρίως του Θωμά Μαγίστρου) και η σχέση του με τις άλλες τραγικές *τριάδες* φαίνεται χαρακτηριστικά μέσα από τους κώδικες του *Cambridge, Nn. 3. 14., Nn. 3. 15. και Nn. 3. 17*⁷⁸⁶. Τα τρία χειρόγραφα συνδέονται μεταξύ τους και περιλαμβάνουν πλήρεις τις *τριάδες* των Ευριπίδη, Αισχύλου και Αριστοφάνη. Συνολικά προέρχονται από τα χέρια 4 αντιγραφών και σύμφωνα με τον ερευνητή Smith⁷⁸⁷, ο οποίος έλαβε υπόψη τα υδατόσημα των χειρογράφων, χρονολογούνται στις αρχές του 14ου αι. ενώ έλαβαν σχόλια τον 15ο αι.⁷⁸⁸.

Χαρακτηριστικό διδακτικό εγχειρίδιο του Αριστοφάνη αποτελεί επίσης ο κώδικας *Vat. Chis. 20 (R IV 20)*. Παλαιότερος κάτοχος και πιθανός αντιγραφέας

Σοφοκλή περιλαμβάνει και την κωμωδία *Πλούτος* του Αριστοφάνη μαζί με Ομήρου *Βατραχομομαχία* με διάστιχες γλώσσες, βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I 44-45.

⁷⁸⁴ Οι κώδικες *Ox. Bodleian D'Orville 72 (1441)* και *Par. gr. 2598 (15ος αι.)* πλην των δύο τραγωδιών του Σοφοκλή και του Ευριπίδη φέρουν και την *δυσάδα* των κωμωδιών του Αριστοφάνη *Πλούτος* και *Νεφέλαι*. Σε αυτή την ομάδα πρέπει να προστεθεί και ο κώδικας *Vat. gr. 59* με τις διδακτικές *δυσάδες* του Αριστοφάνη και του Αισχύλου από το χέρι του Νικολάου Συνοπίτη κατά τα μέσα του 15ου αι. σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 107r: «τέλος ἀριστοφάνους· ἰ ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον παρὰ ἐμοῦ ἰ νικολάου τοῦ συνοπίτη μηνὶ σεπτεμβρίῳ ἰ εἰς τὰς [er. scr.] ἰς' ἰ νικόλαος ὁ συνοπίτη».

⁷⁸⁵ Από την έως τώρα έρευνα για τον 15ο αι. φαίνεται ότι μόνο ο κώδ. *Pal. gr. 67* (αρχές 15ου αι.) φέρει εννέα κωμωδίες του Αριστοφάνη μαζί με υποθέσεις, βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 33.

⁷⁸⁶ Βλ. *A Catalogue of the Manuscripts preserved in the Library of the University of Cambridge*, ed. for the Studies of the University Press, v. IV (Cambridge, 1861) 482-486 και 487-489· βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 44κ.ε. και Turyn, *Aeschylus*, 75.

⁷⁸⁷ O.L. SMITH, «Notes and Observations on some Manuscripts of the scholia on Aeschylus», *Classica et Mediaevalia* 31 (1976) 14-48.

⁷⁸⁸ Σχόλια στους κώδικες, και κυρίως στα έργα του Αισχύλου, πρόσθεσε ο παλαιότερος κάτοχος του κώδικα Ιωάννης Ζειανός (*PLP* 6516). Ο παλαιογράφος N.G. Wilson πρόσθεξε στην τελευταία γραμμή του φύλλου 89r το σημείωμα «*Ἰωάννης ὁ Ζειανὸς ὁ κτήτωρ τοῦδε τοῦ βιβλίου*», μεταγράφοντας ωστόσο το όνομα σε «*Ἰωάννης ὁ Ζειανός*». Η διόρθωση έγινε στο έργο W.J.W. KOSTER, *Prolegomena de Comoedia scholia in Acharnenses, Equites, Nubes*, I 3.2 (Groningen, 1974) VI (βλ. επίσης σελ. CI, υπ. 4). Η επιβεβαίωση της γραφής των σχολίων από τον συγκεκριμένο γραφέα προέρχεται από τον O.L. SMITH, «Notes and Observations», ό.π., 33. Ο Ιωάννης Ζειανός δεν αναφέρεται ούτε στο VG ούτε στο Πατρινέλης, *Κωδικογράφοι*.

του χειρογράφου παρουσιάζεται ο Θωμάς Παλαιολόγος Γήδης⁷⁸⁹. Σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 103v ο κώδικας αποτέλεσε διδακτικό βιβλίο για τον Θωμά «Ἴνα μάθη τὸν Ἀριστοφάνην» ενώ επιπρόσθετα σημειώματα μαρτυρούν την συνεχή χρήση του και από άλλους μαθητές και παλαιότερους κατόχους⁷⁹⁰. Ἰδιο περιεχόμενο φέρουν και οι κώδικες *Vat. Borg. gr. 127*⁷⁹¹, *Vat. Barb. gr. 126*⁷⁹², *Vat. Pal. gr. 293*⁷⁹³, *Vat. gr. 919*⁷⁹⁴, *Vat. Ott. gr. 161*⁷⁹⁵ αλλά και οι *Vat. Urb. gr. 143*⁷⁹⁶ και *Vind. Phil. gr. 227*⁷⁹⁷ με πιθανό αντιγραφέα τον σκευοφύλακα της μονής του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα και κατοπινὸ ἐπίσκοπο Μηδείας Στέφανο⁷⁹⁸.

Παράλληλα, η Αριστοφανική δυνάδα με τις τραγωδίες του Πλούτου και των Νεφελῶν αποτελούν διδακτικὸ αντικείμενο ἀπὸ συγκεκριμένους διδασκάλους τον 15ο αἰ. Ο κώδικας *Vind. Phil. gr. 249*⁷⁹⁹ περιλαμβάνει την συγκεκριμένη διδακτικὴ δυνάδα μαζί με διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια αλλά και πολλά δοκίμια κονδυλίου ἀπὸ πολλά χέρια, πιθανόν μαθητές, σε ὅλο το χειρόγραφο. Μετά ἀπὸ επιτόπια εξέταση διαπιστώσαμε ὅτι στην ἄνω ὠα του φύλλου 2r ὑπάρχει το σημείωμα «κ(ύριον) μάρκο (σ)οφιανό», πιθανὸ μαθητὴ και παλαιότερο κάτοχο του κώδικα, στον ὁποῖο μπορεῖ να χρεωθεί και η συντομογραφία «μαρ<κ'>» στο φύλλο 2v. Το πιο σημαντικό στοιχείο που συνδέει τον συγκεκριμένο κώδικα με το πρῶτο μισὸ του 15ου αἰ. και την πρωτεύουσα αποτελεί το σημείωμα στο φύλλο 21v (ἄνω ὠα) ὅπου ἓνα διαφορετικὸ χέρι ἀπὸ ἐκεῖνο του κύριου γραφέα αναφέρει ὅτι «ἀπὸν τῆς ἐξεβῆκα ἀπο τοῦ Ἰεὺγενικου». Εἶναι δυνατόν να υποθέσουμε ὅτι το συγκεκριμένο χειρόγραφο ἔχει κάποια σχέση με την διδασκαλία που προσέφερε ἓνας ἀπὸ τους δύο Ευγενικούς, ο Μάρκος ἢ ο Ἰωάννης⁸⁰⁰. Επιπρόσθετα το σημείωμα στο φύλλο 112r του κώδικα: «Τὸ παρὸν βιβλίον ἐστὶν τοῦ Τζόρτζη τοῦ μῆσιρ», πιθανόν να συνδέει τη χρήση

⁷⁸⁹ Βλ. CAVALIERI, *Chisiani et Borgiani*, 28-29 για το κτητορικὸ σημείωμα στο φύλλο 40v: «γῆδην τε και παλαιολόγω τῷ Θωμᾷ χριστὲ βοήθ... [sic] | (haec del.) | φύλατε τὰ τρία ὦ τρις τρισολβία». Ο συγκεκριμένος Θωμάς Παλαιολόγος Γήδης πιθανόν να ἔζησε κατὰ το πρῶτο μισὸ του 15ου αἰ. Σύμφωνα με το *PLP (4140)* παρουσιάζεται ὡς πατέρας του Μουράτη (*Hāss Murād, Beylerbey*) και του *Mesih Pascha* ἐνῶ κατὰ τον Αβέρκιο Παπαδόπουλο καταγόταν ἀπὸ την Τραπεζούντα.

⁷⁹⁰ Χαρακτηριστικὸ εἶναι το σημείωμα στο φύλλο 103v: «† παλαιολόγω τῷ θωμᾷ χριστὲ βοήθει ἵν μάθη ἰγιῶς: Ἴνα μάθη τὸν ἀριστοφάνη:-» αλλά και τα διάφορα ὀνόματα (πιθανοὶ παλαιότεροι κάτοχοι του κώδικα) το φύλλο 186v: «κωνσταντίνος, ὁ καλοειδῆς, ὁ νικηφόρος δούκ., ὁ τουρκόπουλος».

⁷⁹¹ CAVALIERI, *Chisiani et Borgiani*, 126.

⁷⁹² CAPOCCI, *Barberiniani I*, 183-185.

⁷⁹³ STEVENSON, *Palatini gr.*, 164.

⁷⁹⁴ SCHREINER, *Cod. Vat. gr. I*, 142-144.

⁷⁹⁵ FERON-BATTAGLINI, *Ottoboniani gr.*, 92.

⁷⁹⁶ STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 275.

⁷⁹⁷ HUNGER, *Katalog I*, 339.

⁷⁹⁸ Βλ. Κεφάλαιο Β' και Παράρτημα Α'.

⁷⁹⁹ Βλ. HUNGER, *Katalog I*, 360. Το συγκεκριμένο χειρόγραφο συμπληρώνουν ο βίος του Αριστοφάνη και οι υποθέσεις του Θωμά Μαγίστρου στις δύο κωμωδίες.

⁸⁰⁰ Για την περίπτωση των δύο Ευγενικών βλ. κεφάλαια Α', Β' και Γ'.

του κώδικα ως διδακτικό εγχειρίδιο με κάποιο Ιταλό ουμανιστή τη συγκεκριμένη περίοδο. άγνωστο παραμένει αν ο συγκεκριμένος Τζόρτζης ταυτίζεται με τον Giorgio Valla, μαθητή του Κωνσταντίνου Λάσκαρι στο Μιλάνο την περίοδο 1460-1465.

Σε χέρια Ιταλού ουμανιστή βρισκόταν με βεβαιότητα ο κώδικας *Vat. gr. 39* με περιεχόμενο την κωμωδία του Αριστοφάνη *Νεφέλες*, το Έργο του Ησιόδου *Έργα και Ημέραι με γλώσσες, τα Ειδύλλια* του Θεοκρίτου (II-VIII) με σχόλια αλλά και τα *Άλιευτικά* του Οππιανού. Σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 108v: *Hesiodus Oppianus et Pindarus (!) | C. Garatonus*, πρόκειται για τον Χριστόφορο Γαράθωνα. ο οποίος πιθανόν να μαθήτευσε στην Κωνσταντινούπολη και συγκεκριμένα στον Ξενώνα του Κράλη κατά τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αι⁸⁰¹.

Σε γενικές γραμμές, η διδακτική *δυάδα* του Αριστοφάνη όπως και οι προηγούμενες φαίνεται να υπήρξε αρκετά διαδεδομένη την συγκεκριμένη περίοδο. Επιπρόσθετα παραδείγματα της βρίσκονται και στους κώδικες *Vat. Pal. gr. 289*⁸⁰², *del' Archivio di San Pietro C. 152*⁸⁰³, *Vat. Pal. gr. 324*⁸⁰⁴, *Vat. gr. 60*⁸⁰⁵ αλλά και *Vind. Phil. gr. 193*⁸⁰⁶.

1. 2. V. ΟΜΗΡΟΣ:

Από το αντικείμενο της ποιητικής κατά την διδασκαλία του *Trivium* θα ήταν αδύνατο να απουσιάζουν τα τρία Ομηρικά ή αποδιδόμενα στον Όμηρο έργα, *Ιλιάδα*, *Οδύσσεια* και *Βατραχομομαχία*. Ο διδάσκαλος Ιωάννης Αργυρόπουλος φαίνεται να είχε στην κατοχή του τον κώδικα *Vat. gr. 1320*, ο οποίος βρισκόταν προγενέστερα στην κατοχή του Δημήτριου Τραχανιώτη⁸⁰⁷ και

⁸⁰¹ Βλ. Κεφάλαιο Β' και Γ'.

⁸⁰² STEVENSON, *Palatini gr.*, 163.

⁸⁰³ CANART, *Archivio*, 49-53.

⁸⁰⁴ STEVENSON, *Palatini gr.*, 187-188.

⁸⁰⁵ MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I , 53-54.

⁸⁰⁶ HUNGER, *Katalog I*, 303-304.

⁸⁰⁷ Για τον συγκεκριμένο Δημήτριο Τραχανιώτη ή Ταρχανειώτη βλ. PLP 27478-9 και I.G. LEONTIADIS, *Die Tarchaneiotai*. Mag.-Arb. (Wien, 1988) 63. Ένας Ταρχανιώτης Ιωάννης του 15ου αι. (PLP 27489) φαίνεται να ήταν ο παλαιότερος κάτοχος και αντιγραφέας του κώδ. *Vat. gr. 43* που περιέχει μεταξύ άλλων και το έργο της Βατραχομομαχίας του Ομήρου με διάστιχες γλώσσες και σποραδικά σχόλια στις ώες, βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I 39-40. Η ταυτοποίηση του παλαιότερου κατόχου και αντιγραφέα γίνεται μέσα από τα σημειώματα στο φύλλο 115v: «χ(ριστ)έ προηγου τών έμωv πονημ(ά)τ(ων):- | ω̄ τριας άγια. βοήθει και φύλαττε | τω̄ σω̄ δούλω. ιω(άνν)η τω̄ ταρχανιώτη. και | άναγνώστει τής άγιωτάτης τοῡ Θε(ε)ῡ | μεγάλης έκκλησίας:- | ω̄ χ(ριστ)έ βοήθει μοι.» και στο φύλλο 198v: «τέλος ποιητοῡ οππιανοῡ βιβλιοῡ:- | τω̄ συντελεσθη̄ τών καλών Θε(ε)ω̄ χάρις:- | κάνταυθα δόξαν τω̄ Θε(ε)ω̄ προσιστέον:- | τόν δακτύλοις γράψαντα· τόν κεκτημένον· | τόν άναγνώσκοντα σν̄ προθυμία. | φύλαττε τούς τρεις ω̄ τριας | τρισολβία † τέλος:- | έτελειώθη τὸ παρ(όν) βιβλίον, | διᾱ χειρός έμοῡ ιω(άνν)οῡ τοῡ ταρχανιώτοῡ | καῑ άναγνώστοῡ τής άγιωτάτης | τοῡ Θε(ε)ῡ μεγάλης έκκλησίας:- | ω̄ χ(ριστ)έ βοήθει τω̄ σω̄ δούλω | ιω(άνν)η τω̄, | ταρχανιώτη :- | δόξα, | τω̄ Θε(ε)ω̄:- τέλος

περιλαμβάνει Ομήρου Οδύσσεια⁸⁰⁸, ενώ ο Ιταλός ουμανιστής Φραγκίσκος Φίλελφος ως μαθητής στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 15ου αι. πιθανόν να διδάχθηκε Όμηρο μέσα από τον κώδικα *Laur. Plut* 32,23⁸⁰⁹.

Η Ομήρου *Ιλιάδα* αποτελεί βασικό έργο διδασκαλίας κατά τον 15ο αι. όπως φαίνεται μέσα από την αντιγραφή της και μελέτη της σε πληθώρα διδακτικών εγχειριδίων της περιόδου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι κώδικες *Vat. Pal. gr.* 6⁸¹⁰, *Vind. Suppl. gr.* 42⁸¹¹, *Laur. Plut.* 32,28⁸¹² όπως επίσης και ο

ἀμήν)». Δεν ταυτίζεται με τον αντιγραφέα Ιωάννη Ταρχανιώτη του κώδικα *Vind. Theol. gr.* 303, ο οποίος έζησε πιθανόν στις αρχές του 14ου αι., βλ. *PLP* 27488.

⁸⁰⁸ Βλ. PONTANI, *Ullisse*, 343. Ο συγκεκριμένος κώδικας φέρει στο φύλλο 1r μονοκονδυλιά του Ιωάννη Αργυροπούλου και εκτός από τον Δημήτριο Ταρχανειώτη ή Τραχανιώτη σύμφωνα με το σημείωμα: «Δημήτριος ὁ Τραχανιότης (sic)», βρέθηκε και στην κατοχή του Αντωνίου Σικελού (*PLP* 1084) σύμφωνα με το σημείωμα: «Αντώνιος ὁ Σικελός». Από την συλλογή κωδίκων του Δημητρίου Τραχανειώτη, ο Ιωάννης Αργυρόπουλος φαίνεται να απέκτησε ακόμη δύο κώδικες, τον *Vat. gr.* 1029, που χρονολογείται τον 13ο-14ο αι. και περιλαμβάνει Πλάτωνος Διαλόγους, και τον *Ambr. gr.* 363 (*F. 113 sup.*) του 15ου αι. με τα μεταφυσικά του Αριστοτέλη. Ο συγκεκριμένος κώδικας κατέληξε στην Δύση όπως φαίνεται μέσα από τα μεταγενέστερα κτητορικά σημειώματα στο φύλλο 238v: «κυρίον τοῦ δανιήλ τοῦ καϊετανοῦ κρεμωνίου καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ, †Μεδιολανοθι, [sic] τοῦτο τὸ βιβλίον ἐστὶ παρὰ τοῦ σελευκοῦ τοῦ δημητρίου χαλκονδύλου ὠνεισθέν, δ' αὐτοῦ» και στο φύλλο 273v: «δανιήλ τοῦ καϊετανοῦ τοῦ κρεμωνίου τιμῶ χρυσινῶν δύο». βλ. επίσης MERCATI, *Isidoro*, 86. Στη συγκεκριμένη συλλογή φαίνεται να άνηκε και ο κώδ. *Madrid.* 4617 (*Andrés* 74) ως πιθανό διδακτικό εγχειρίδιο των μεσών του 14ου αι. με τις διδακτικές τριάδες των Σοφοκλέους και Αισχύλου με διάστιχες γλώσσες και σχόλια, μαζί με το του Ησιόδου *Έργα καὶ Ημέραι* με σχόλια του Μανουήλ Μοσχοπούλου και τους του Πινδάρου Ολυμπιονίκους I-XIV με σχολιασμό και γλώσσες. Στην άνω ώα του φύλλου 3r υπάρχει το επώνυμο σημείωμα: «ῶ Χριστέ βοήθει τῶ σω δούλω Δημητρίω τῶ Τραχ[ανειώτη]», βλ. ANDRES, *Biblioteca Nacional*, 130-132. Για τον συγκεκριμένο Δημήτριο Ταρχανιώτη ή Ταρχανειώτη βλ. *PLP* 27478-9 και LEONTIADIS, I.G., *Die Tarchaneiotai*. *Mag.-Arb.* (Wien, 1988) 63. Ένας Ταρχανιώτης Ιωάννης του 15ου αι. φαίνεται να ήταν ο παλαιότερος κάτοχος και αντιγραφέας του κώδ. *Vat. gr.* 43 με Θεοκρίτου «Ειδύλλια» I-VIII με διάστιχες γλώσσες, Πινδάρου «Ολυμπιονίκους» I-XIII (με βίο του Πινδάρου από Θωμά Μάγιστρο), Ομήρου «Βατραχομομαχία» με διάστιχες γλώσσες και σποραδικά σχόλια στις ώες αλλά και Οππιανού «Άλιευτικά» I-III με βίο του Οππιανού (I. f. 115v - χριστ)έ προηγοῦ τῶν ἐμῶν πονημ(ά)τ(ων):- | ῶ τριάς άγία. βοήθει καὶ φύλαττε | τῶ σω δούλω. | ἰω(άνν)η τῶ ταρχανιώτη. καὶ | ἀναγνώσκει τῆς άγιωτάτης τοῦ Θε(ο)ῦ | μεγάλης ἐκκλησίας:- | ῶ χριστ)έ βοήθει μοι. II. f. 198v - τέλος ποιητοῦ ὀππιανοῦ βιβλίου:- | τῶ συντελεστῆ τῶν καλῶν Θε(ε)ῶ χάρις:- | κἀνταῦθα δόξαν τῶ Θε(ε)ῶ προσοιστέον:- | τὸν δακτύλους γράψαντα· τὸν κεκτημένον· | τὸν ἀναγνώσκοντα σὺν προθυμία. | φύλαττε τοὺς τρεῖς ῶ τριάς | τρισολβία † τέλος:- | ἐτελειώθη τὸ παρ(όν) βιβλίον, | διὰ χειρὸς ἐμοῦ ἰω(άνν)ου τοῦ ταρχανιώτου | καὶ ἀναγνώστου τῆς άγιωτάτης | τοῦ Θε(ο)ῦ μεγάλης ἐκκλησίας:- | ῶ χριστ)έ βοήθει τῶ σω δούλω | ἰω(άνν)η τῶ, | ταρχανιώτη :- | δόξα, | τῶ Θε(ε)ῶ:- τέλος ἀμήν). Για τον συγκεκριμένο Ιωάννη Ταρχανιώτη βλ. *PLP* 27489. Είναι διαφορετικός από τον αντιγραφέα του κώδικα *Vind. Theol. gr.* 303 Ιωάννη Ταρχανιώτη, ο οποίος έζησε πιθανόν στις αρχές του 14ου αι. (*PLP* 27488).

⁸⁰⁹ Βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 174. Το χειρόγραφο περιλαμβάνει Ομήρου Οδύσσεια και χρονολογείται τον 15ο αι. Στο τέλος του κώδικα απαντάται το σημείωμα: «Η βίβλος αὕτη Φραγκίσκου τοῦ Φιλέλφου. ἔστι δὲ κ(αι) τῶν φίλων αὐτοῦ».

⁸¹⁰ Βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 4. Συγκεκριμένα περιλαμβάνει την Ομήρου *Ιλιάδα* με υποθέσεις, διάστιχες παραφράσεις αλλά και διάφορα σχόλια.

⁸¹¹ Βλ. HUNGER, *Supplementum*, 34-35. Το έργο συνοδεύεται με υποθέσεις και διάστιχες γλώσσες.

κώδικας *Vat. Pal. gr. 64*, ο οποίος επίσης χρονολογείται τον 15ο αι. και περιλαμβάνει παράφραση της Ομήρου *Ιλιάδος* από τον Μιχαήλ Ψελλό μαζί με διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια στις ώες ⁸¹³. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο κώδ. *Vat. Pal. gr. 222* που, αν και χρονολογείται τον 14ο αι., φέρει 16 χέρια αντιγραφών (sic) του 15ου αι.⁸¹⁴. Έντονη υπήρξε η χρήση του κώδικα *Vat. Ott. 342* με περιεχόμενο την Α' ραψωδία της Ομήρου *Ιλιάδος* από μαθητές των τελών του 14ου και των αρχών του 15ου αι.⁸¹⁵. Ένας μαθητής ονόματι Αγαπητός ξεκινάει την μελέτη του Ομήρου την πρώτη Φεβρουαρίου του 1396 σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 197r: «† εἰς τὴν πρώτην τοῦ φεβρ: μηνὸς τῆς δ' ἰνδ. τῆς δ' ἰνδ. τῶ ,ζΤδδ' (1396) ἔτει ἐποιήσατο ἀρχὴν τοῦ Ὀμήρου ὁ Ἀγάπ(ητος)†», ενώ ακόμη δύο μαθητές μαρτυρούνται σε σημείωμα στο φύλλο 196v: «† ἐν τῇ β' τοῦ μηνὸς ἀπριλλ(ίου) ἐπὶ τῆς ζ' ἰνδ. τῶ ,ζΤδκβ' (1414) ἔτει ἐποιήσαμην ἀρχὴν τοῦ ποιητοῦ, ἐγὼ ὁ Κωνσταντῖνος † μηνὶ δεκεμβρίῳ, εἰς τὴν δ' ἰνδ. ια' τῶ ,ζΤδκς (1418) ἔτει, ἐποιήσατο ὁ Γεώργιος ἀρχὴν τοῦ Ὀμήρου (sic)».

Παράλληλα, ιδιαίτερα προσφιλές διδακτικό κείμενο αποτελεί και η *Ὀδύσεια* του Ομήρου. Το έργο περιλαμβάνεται στους κώδικες *Vat. Ott. gr. 303*⁸¹⁶, *Vat. Pal. gr. 310*⁸¹⁷, *Vind. Phil. gr. 61*⁸¹⁸ ενώ σε αυτούς είναι δυνατόν να προστεθεί και ο κώδ. *Vat. gr. 33* με περιεχόμενο μόνο τα σχόλια στην *Ιλιάδα*. Παλαιότερος κάτοχος του τελευταίου εμφανίζεται ο μεγάλος λόγιος των τελών 14ου- αρχών 15ου αι. Μανουήλ Χρυσολωράς σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 1r: «† τοῦ χρυσολωρᾶ μαν[ου]ήλ»⁸¹⁹. Αντικείμενο μελέτης φαίνεται να αποτέλεσε και η *Ὀδύσεια* με περιλήψεις στον κώδ. *Vat. gr. 906* με αντιγραφέα τον λόγιο και διδάσκαλο Γεώργιο Χρυσοκόκη⁸²⁰. Ενδιαφέρον είναι το δίστιχο σημείωμα στο φύλλο 278r:

«†Γῆθει μὲν λιμένα πλωτῆρ πολυβενθέα μάρπτων
Γῆθει δ' αὐτε γραφεὺς στίχον ὕστατον ἐκτολυπέων†»

το οποίο απαντάται και στον κώδικα *Marc. gr. 613 (coll. 868)* που αν και χρονολογείται σε προγενέστερη περίοδο φαίνεται να βρίσκεται σε χρήση τον 15ο αι.⁸²¹. Η σχέση των δύο κωδίκων είναι πιθανή, λόγω και του παλαιότερου

⁸¹² Βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 176-177, όπου το έργο συνοδεύεται με παραφράσεις, διάστιχες γλώσσες και σχόλια

⁸¹³ STEVENSON, *Palatini gr.*, 32.

⁸¹⁴ Αυτόθι, 117-118. Φέρει διάστιχες γλώσσες και σχόλια.

⁸¹⁵ FERON-BATTAGLINI, *Ottoboniani gr.*, 180-181.

⁸¹⁶ Αυτόθι, 162. Περιλαμβάνει μόνο την Α' ραψωδία.

⁸¹⁷ STEVENSON, *Palatini gr.*, 174. Το έργο συνοδεύεται από υποθέσεις, μεταφράσεις και σχόλια.

⁸¹⁸ HUNGER, *Katalog I*, 179-180. Ο κώδικας περιλαμβάνει περιέχει τις ραψωδίες Α: 1-602, Β: 277-493, Ζ: 65 - Η: 482 με διάστιχες γλώσσες και σχόλια.

⁸¹⁹ Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I, 31· για τη βιβλιοθήκη του Χρυσολωρά βλ. κεφάλαιο Ζ'.

⁸²⁰ SCHREINER, *Cod. Vat. gr.*, I, 100-103.

⁸²¹ MIONI, *Thesaurus Antiquus* II, 538-540. Ο κώδικας περιλαμβάνει τόσο Ομήρου *Ὀδύσεια* με διάστιχες γλώσσες και σχόλια στις ώες όσο και *Βατραχομομαχία* με διάστιχες γλώσσες.

κατόχου του κώδικα *Marcianus*, ο οποίος ήταν ο Ιταλός ουμανιστής Φραγκίσκος Βάρβαρος, σημαντικό πρόσωπο στην πολιτική σκηνή της Βενετίας και λαμπρός λόγιος κατά το πρώτο μισό του 15ου αι. Υπήρξε μεγάλος συλλέκτης χειρογράφων όπως ο συμπατριώτης του Χριστόφορος Γαράθων ενώ μαθήτευσε στην Βενετία κοντά στον Γουαρινό, μετά την επιστροφή του τελευταίου από την Κωνσταντινούπολη. Ο κώδικας *Par. suppl. gr. 1285*⁸²² με την τέχνη ρητορική του Αριστοτέλη ο οποίος χρονολογείται τον 15ο αι. βρισκόταν επίσης στην κατοχή του Βαρβάρου και είχε ως προγενέστερο κάτοχο τον Φραγκίσκο Φίλελφο, ο οποίος φαίνεται να το συναπεκόμισε/απέκτησε στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Πιθανόν και ο προαναφερθείς *Marc. gr. 613* να αποτελεί μια παρόμοια περίπτωση. Ωστόσο, ο κώδ. *Vat. gr. 906* δεν πρέπει να συσχετιστεί με τον κώδ. *Vat. Pal. gr. 7*, ο οποίος περιέχει το ίδιο προαναφερθέν δίστιχο και έχει ως αντιγραφέα του χειρογράφου τον Γεώργιο Χρυσοκόκη, αλλά χρονολογείται το πολύ προγενέστερα και συγκεκριμένα το 1336⁸²³. Στο φύλλο 198r ο κολοφώνας του κώδικα αναφέρει ότι:

«έτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον διὰ χειρὸς ἐμοῦ
 δςϚΘσδκ'πφ υπφ ψσφτπλλθ [γεωργίου τοῦ χρυσοκόκη]
 ἐν ἔτει ,ζωμδ' ἰνδικτιῶνος δ'».

Αν και ο Stevenson στον κατάλογο των *Palatini* αναφέρει ως λανθασμένη την ημερομηνία, διορθώνοντας την σε ,ζϚΘμδ', πιθανόν σφάλει⁸²⁴. Πρώτον, για τον λόγο ότι η δ' ἰνδικτιῶνα δεν συμφωνεί με το έτος 1436, το οποίο έχει ως ἰνδικτιῶνα την ιδ', αλλά μόνο με το 1336, και δεύτερον για τον λόγο ότι ο αντιγραφέας του συγκεκριμένου χειρογράφου φαίνεται να είναι ο ιατρός και αστρονόμος του 14ου αι. Γεώργιος Χρυσοκόκης, διαφορετικός από τον διάκονο και διδάσκαλο του 15ου αι.⁸²⁵ Σε κάθε περίπτωση, το δίστιχο αναφερόμενο στον λιμένα είναι ιδιαίτερα αγαπητό στους αντιγραφείς της *Όδύσειας*, πιθανόν λόγω και του θέματος, κατά τον 14ο και 15ο αι.⁸²⁶

Σε λιμένα αναφέρεται και ο κολοφώνας του κώδικα *Reg. gr. 99*, ο οποίος περιλαμβάνει την Ομήρου *Όδύσεια* με λήμματα στις ώες τόσο στην ελληνική όσο και στην λατινική γλώσσα αναφέροντας ως αντιγραφέα κάποιο ονόματι

⁸²² ASTRUC-CONCASTY, *Catalogue* 543-544 ο συγκεκριμένος κώδικας αποτελεί αντίγραφο του κώδ. *Vat. gr. 265*, βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I , 347.

⁸²³ Για το πλήρες κείμενο βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 4-5. Ο κώδικας μεταξύ άλλων περιλαμβάνει *Βατραχομυομαχία* με διάστιχες γλώσσες, Ομήρου *Όδύσεια* πλήρης με υποθέσεις, διάστιχες γλώσσες και σχόλια στις ώες κ.ά.

⁸²⁴ Το ίδιο υποστηρίζει και ο PONTANI, *Ulisse*, 329-340 όπως επίσης και το RGK, v. III, 64 (126. Γεώργιος Χρυσοκόκης).

⁸²⁵ Βλ. ανωτ. κεφάλαιο Β'.

⁸²⁶ Το συγκεκριμένο δίστιχο απαντάται και στον κώδικα της περιόδου *Ambr. 688 (Q 88 sup.)*, ο οποίος επίσης περιλαμβάνει Ομήρου *Όδύσεια* με διάστιχες γλώσσες και σχόλια στις ώες, βλ. MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 794-795. Για τους υπόλοιπους κώδικες παλαιότερων ή μεταγενεστέρων περιόδων, με το συγκεκριμένο δίστιχο, βλ. επίσης VASSIS, *Initia Carminum Byzantinorum*, 118.

Ιωάννη⁸²⁷. Πρόκειται με βεβαιότητα για κάποιο γραφέα με υψηλό επίπεδο παιδείας, εάν μπορούμε να κρίνουμε από τους 11 ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους του κολοφώνα στο τέλος του κώδικα. Παραθέτω την αρχοτέλεια του κολοφώνα:

«Λιμήν μὲν ἤδύς, ἀλλὰ καὶ βίβλου τέλος.
 Ἀμφω γάρ εἰσιν ἀνάπαυλα τῶν πόνων. ...
 Ἰωάννης γέγραφα τήνδε τὴν βίβλον,
 Ἰωάννου μέμνησο, χερσὶν ὃς φέρεις·
 Ἰωάννου τὰ χρηστὰ χριστὲ μοι βλύσον,
 Ἰωάννην ἄγνιζε ρείθροις δακρῦων·
 Ἰωάννου τὸ βῆμα τὸ βρικτὸν (sic) βλέπε».

Πιθανόν να ταυτίζεται με τον αντιγραφέα του κώδικα *Vind. Phil. gr. 241* Ιωάννη⁸²⁸, ο οποίος φαίνεται να συνέθεσε στο τέλος του κώδικα (ff. 247v-248r) 20 ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους ίδιας μορφής με εκείνους του κώδικα *Reg. gr. 99*⁸²⁹.

Είναι συνεπώς αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι το αντικείμενο των Ομηρικών επών είναι ιδιαίτερα δημοφιλές κατά το πρώτο μισό του 15ου αι., ενώ συνεχίζει να απολαμβάνει ευρείας αποδοχής και στην Δύση από Βυζαντινούς λογίους που κατέφυγαν εκεί μετά την άλωση. Ο κώδ. *Vat. Reg. gr. 91* περιλαμβάνει Ομήρου *Ὀδύσεια* με υποθέσεις και λατινικές μεταφράσεις στις ώες από το χέρι του Δημήτριου Χαλκο(κο)νδύλη, ο οποίος και ετοίμασε την *ed. princeps* στην Φλωρεντία τον Δεκέμβριο του 1488. Χαρακτηριστικό είναι το σημείωμα στο τέλος του κώδικα: «ἢ τοῦ ὀμήρου ποίησις ἅπασα ἐκτυπωθεῖσα

⁸²⁷ STEVENSON, *Reginae et Pii II*, 72-73.

⁸²⁸ Ο κώδικας μεταξύ άλλων περιλαμβάνει τόσο τη *Βατραχομομαχία* με διάστιχες γλώσσες όσο και τις τραγωδίες της *Ὀδύσειας* Α-Δ με παράφραση έως τον στίχο Α 375. Από εκεί και πέρα φέρει μόνο διάστιχες γλώσσες με σποραδικά σχόλια. Ο αντιγραφέας Ιωάννης εμφανίζεται μέσα από το σημείωμα στο φύλλο 124r (άνω ὠα με μικρά γράμματα): «ὦ χ(ριστ)ὲ βοήθησον τῷ σῶ δούλῳ ἰωάννῃ», ο οποίος φαίνεται να ολοκλήρωσε τον κώδικα στις 10 Μαρτίου του 1455 σύμφωνα με δύο σημειώματα στο φύλλο 132v: «τέτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον ἐν μηνῖ μαρτίῳ εἰς τὰς ι [10] | ἰνδ[ικτιῶ]νος κ^ης [20?] τοῦ ζ^{ου} Π^{ου} ν^ω γ^ω εἴτους:- [6953 = 1455]» και «† ἐτελειώθη ἡ παροῦσα βίβλος ἐν μηνῖ μαρτίῳ εἰς τὰς ι [10] | ἰνδ[ικτιῶ]νος κ^ης [20;] ἔτει α ν μ ε [1455]». Μετά από έλεγχο *in situ* και λαμβάνοντας υπόψη το σημείωμα στο φύλλο 247v: «τὸ παρ(ὸν) βιβλίον ἀρχε...(?) κατὰ μῆνα Σεπτέβριον | τῆς νῦν τρεχούσης ἰνδ[ικτιῶ]νος θ' ... (μη αναγνώσιμο μέρος) ζ^ας Π^ας ν^{ου} δ^{ου}' (6954 = 1446)», οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το συγκεκριμένο χειρόγραφο αποτέλεσε διδακτικό εργαλείο της περιόδου. Φαίνεται να βρισκόταν σε συνεχή χρήση και μετά την άλωση σύμφωνα και με το σημείωμα στην εξωτερική ὠα του φύλλου 286r: «ἐγένετο τὸ μελάνιω τοῦτο | εἰς τοὺς ,αυξ | Γεναρίῳ κζ' (27 Ἰανουαρίου 1467)».

⁸²⁹ Ὅπως ακριβώς το ὄνομα «Ἰωάννης» στο σημείωμα του *Reg. gr. 99* χαρακτηριστική είναι η παρήχηση λέξεων στους συγκεκριμένους στίχους:

«δόξα σοι ἀπόστολοι φωστῆρες πάντων·
 δόξα σοι διδάσκαλοι τῆς οἴκουμένης.
 δοξάζω ὑμᾶς τοὺς ἀξιῶσαντάς με».

πέρας εἴληφεν ἤδη σὺν Θεῷ ἐν φλωρεντία, ἀναλώμασι μὲν τῶν εὐγενῶν καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν, καὶ περὶ λόγους ἑλληνικοὺς [sic] σπουδαίων βερνάρδου καὶ νηρίου ταναΐδος τοῦ νερλίου φλωρεντινῶν· πόνω δὲ καὶ δεξιότητι δημητρίου μεδιολανέως κρητῶς. τῶν λογίων ἀνδρῶν χάριν καὶ λόγων ἑλληνικῶν ἐφιεμένων. Ἔτει τῷ ἀπὸ τῆς Χριστοῦ γεννήσεως χιλιοστῷ τετρακοστῷ ὄγδοηκοστῷ ὄγδῳ μηνὸς δεκεμβρίου ἐνάτη»⁸³⁰. Επιπρόσθετα, ο κώδ. *Vat. Pal. gr. 246* με Ομήρου Ἰλιάδος (βιβλία XXIV) αντεγράφη ἀπὸ τον Ματθαῖο Σεβαστό Λαμπούδη στην Φερράρα σύμφωνα με το σημείωμα: «ματθαῖος τοῦνομα σεβαστὸς λαμπούδης ὁ πελοποννήσιος γέγραφεν ἐν τῇ φερραρία: δόξα σοι τῷ Θεῷ τῷ δόντι ἀρχὴν καὶ τέλος»⁸³¹, ἐνὼ ο κώδ. *Marc. gr. IX, 21 (coll. 1021)*, με Ομήρου Ἰλιάδα συνοδευόμενη ἀπὸ διάστιχη παράφραση της ἀλλὰ καὶ Ὀδύσεια μαζί με τα μεθομηρικά, ετοιμάστηκε ἀπὸ τον αντιγραφέα Δημήτριο Ραοῦλ Καβάκη πιθανόν για τη διδασκαλία του υιοῦ του σε κάποια λατινοκρατούμενη περιοχὴ⁸³². Στου προαναφερθέντες πρέπει να προστεθεῖ και ο κώδ. *Laur. Plut. 32,22* με περιεχόμενο την Ἰλιάδα με προλεγόμενα και το ἔργο της Βατραχομομαχίας, ο οποίος προέρχεται ἀπὸ το χέρι του ιερέα Γεωργίου Αλεξάνδρου και φαίνεται να αντεγράφη μετὰ την ἄλωση σύμφωνα με το σημείωμα του κώδικα στο φύλλο 2r: «αυθ' [1459] ἐτελειώθη ἡ Ἰλιάς τοῦ Ὀμήρου παρ' ἐμοῦ Γεωργίου ἱερέως τοῦ Αλεξάνδρου»⁸³³.

1. 3. ΡΗΤΟΡΙΚΗ:

Ἡ κατάκτηση των αντικειμένων της γραμματικής και της ποιητικῆς αποτελοῦσαν προαπαιτούμενο ὥστε ο διδασκόμενος να προχωρήσει σε ἕνα πιο δύσκολο στάδιο της ἐκπαίδευσης και συγκεκριμένα στη διδασκαλία της ρητορικῆς⁸³⁴. Αναφέρεται ὡς ἐπιστήμη δικαίων⁸³⁵ και εἶχε ὡς στόχο να

⁸³⁰ Βλ. STEVENSON, *Reginae et Pii II*, 66-67.

⁸³¹ Βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 135.

⁸³² Βλ. ΜΙΟΝΙ III, 22-23. Βλ. f. 269v: «ὦ νιέ, ταῦτας τὰς γ' ἐπιστολὰς ἐμετέγραψα ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ συνεσίου ὃς προσΐκούσας σε καὶ πρὸς προκοπὴν φιλοσοφίας· τοῦ σου πατρὸς δημητρίου πρὸς σε τὸν υἱόν μου Μανίλιον».

⁸³³ Βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 173-174.

⁸³⁴ Δεν εἶναι λίγοι οὖν κώδικες οἱ οποίοι συνδυάζουν ἔργα ποιητικῆς ἢ γραμματικῆς με ρητορικῆς πραγματείες. Ο κώδικας του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας 197 ἐκτὸς ἀπὸ τα Προγυμνάσματα του Αφθονίου περιλαμβάνει και το ἔργο της Βατραχομομαχίας του Ομήρου μαζί με τα παραινετικά δίστιχα μεταφρασμένα ἀπὸ τον Πλανούδη. Ρητορικά ἔργα και Ομήρου Βατραχομομαχία περιλαμβάνουν και οὖν κώδικες *Par. gr. 2970* (μαζί με Ερμογένους *περὶ εὐρέσεως*, βλ. ΟΜΟΝΤ, *Catalogue III*, 76) και *Vind. phil. gr. 256* (μαζί με Αφθονίου Προγυμνάσματα, βλ. HUNGER, *Katalog I*, 366-367). Ο τελευταῖος συμπληρώνεται με το ἔργο του Ησιόδου Ἔργα καὶ Ἡμέραι με διάστιχες γλώσσες μαζί με προλεγόμενα και γένος συγγραφέα ἀπὸ τον Ἰωάννη Τζέτζη και τον Πρόκλο ἀλλὰ και με τα Ειδύλλια του Θεοκρίτου ἐπίσης με διάστιχες γλώσσες και σχόλια. Ο κώδ. *Vind. Phil. gr. 243* μαζί με το ἔργο του Ερμογένη *περὶ μεθόδου δεινότητος* και ανωνύμου προλεγόμενα στην ρητορικῆ, περιλαμβάνει Οππιανού αποσπάσματα, Αισώπου μύθους, Φωκυλίδου γνώμες ἀλλὰ και ανωνύμου

εκπαιδεύσει τους διδασκόμενους στη σύνθεση έργων όχι απλά στην καθομιλουμένη γλώσσα αλλά στην γραφομένη αττική διάλεκτο, η οποία απέβη εξ' αρχής η γλώσσα της εγκυκλίου παιδείας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Οι μέτοχοι της παιδείας αυτής προσέβλεπαν στην ένταξή τους στο μηχανισμό της αυτοκρατορικής υπαλληλίας καθώς και στα επιμέρους οφφίκια της εκκλησίας. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του οικείου και διδασκάλου στην αυτοκρατορική αυλή Δημητρίου Κυδώνη προς τον μαθητή του βασιλόπαιδα και μετέπειτα Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο σχετικά με τη διδακτική ακολουθία (πρώτα γραμματική/ποιητική και ύστερα ρητορική) ότι «εἰς γραμματιστοῦ πρῶτον φοιτήσας καὶ παρ' ἐκείνου τὰ τῶν Ἀθηναίων ἀκριβωσάμενος, ἔπειτα ῥήτορα διδάσκαλον προστησάμενος»⁸³⁶.

Όπως και κατά τους προηγούμενους αιώνες έτσι και τον 15ο, αυτό επιτυγχανόταν κυρίως μέσα από δύο συγκεκριμένα έργα ρητορικής, την *Τέχνη ῥητορικῆ* του Ερμογένη και τα *Προγυμνάσματα* του Αφθονίου⁸³⁷, ῥήτορες οι οποίοι έζησαν στα μέσα του 2ου αι. - τρίτη δεκαετία του 3ου αι. και τέλη 3ου - αρχές 4ου αι. αντίστοιχα. Μέσα από τα δεκατέσσερα κεφάλαια των *Προγυμνασμάτων* - μῦθος, διήγημα, χρεία, γνώμη, ἀνασκευή, κατασκευή, κοινὸς τόπος, ἐγκώμιον, ψόγος, σύγκρισις, ἠθοποιία, ἔκφρασις, θέσις, εἰσφορᾶς νόμος - ο μαθητής της εγκυκλίου παιδείας εισαγόταν στην διδασκαλία της ρητορικής χρησιμοποιώντας υποδείγματα πολλών λογίων διδασκάλων, τα οποία και ακολουθούσε⁸³⁸. Στην συνέχεια εισερχόταν στο κυρίως μέρος της ρητορικής μέσα από το μνημονευθέν έργο του Ερμογένη. Πρόκειται για ένα απλό στην κατανόηση και συμπυκνωμένο έργο ρητορικής⁸³⁹, το οποίο αποτελείται από τέσσερα θεμελιώδη κεφάλαια: *περὶ εὐρέσεως, περὶ στάσεων, περὶ ἰδεῶν και περὶ μεθόδου δεινότητος*. Η σχέση των έργων του Αφθονίου και του Ερμογένους δεν μπορεί να διασαφηνιστεί πλήρως, αν και μπορούν να γίνουν κάποιες υποθέσεις. Στο λεξικό της Σούδας το έργο του

λατινικά προλεγόμενα στην Ομήρου Ιλιάδα με σχολιασμό, βλ. HUNGER, *Katalog* I, 352-353. Παράλληλα, οι κώδικες *Vat. gr. 12* και 1327, εκτός από τα δύο έργα των Αφθονίου και Ερμογένους, συμπληρώνονται με γραμματικές πραγματείες. Για τα αναλυτικά περιεχόμενα του κάθε κώδικα βλ. MERCATI-CAVALIERI, *Cod. Vat. gr. I*, 7-10 και CANART - PERI, *Bibliografici Vaticana*, 573 αντίστοιχα.

⁸³⁵ Βλ. A. ADLER (ed.), *Suidae Lexicon, pars IV* (Π-Ψ) (Stuttgartiae, 1971) 202: «Ρητορικῆ δὲ ἐστὶν ἐπιστήμη δικαίων. ἴδιον δὲ ῥητορικῆς τόλμης τὸ μὴ ἀρνεῖσθαι μὲν, πιθανὴν δὲ τῶν πραγμάτων ἐπεισφέρειν αἰτίαν».

⁸³⁶ Βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I, 114-116, εδώ 114.11-12. Η συγκεκριμένη επιστολή χρονολογείται την περίοδο 1373-6 ή 1388-.

⁸³⁷ Πρβλ. KUNSTAS, *Rhetoric*, 21-22. Από τον 5ο αι. και έπειτα χρεώνεται στον Ερμογένη και μια πραγματεία *Προγυμνασμάτων* ρητορικής, η οποία κατά πάσα πιθανότητα είναι ψευδεπίγραφη.

⁸³⁸ Βλ. CONSTANTINIDES, *Education*, 152.

⁸³⁹ Οι αριστοτελικές απόψεις στο έργο, οι οποίες ταυτίζονταν με την διδασκαλία της Χριστιανικής θρησκείας αλλά και η ολοκληρωμένη μορφή του έργου είχαν ως αποτέλεσμα να γίνει ευρέως αποδεκτό από τους βυζαντινούς μαθητές της ρητορικής. Παράλληλα, ο ίδιος ο Ψελλός αναφέρει ότι: «καλὴ μὲν οὖν ἡ τοῦ Ταρσεῶς Ερμογένους ῥητορικῆ, πῶς γὰρ οὐ; συνεκτικωτάτη γὰρ ἐστὶ πάντων τῶν τῆς τέχνης μερῶν», βλ. KUNSTAS, *Rhetoric* 10 (υπ. 4).

Αφθονίου παρουσιάζεται ως βοηθητικό συμπλήρωμα στο πόνημα του Ερμογένη⁸⁴⁰, ενώ η ύπαρξη και των δύο έργων σε μία πληθώρα χειρογράφων, με το έργο του Αφθονίου να προηγείται εκείνου του Ερμογένη, ενισχύει την άποψη αυτή. Οι κώδικες *Laur. Conv. Soppr.* 64 (14ος-15ος αι.)⁸⁴¹, *Leipzig gr.* 26 (*olim* 992) (15ος αι.)⁸⁴², *Lond. Brit. Lib. Arundel* 541 (15ος αι.)⁸⁴³, *Bodl. Auct. F.* 4. 8. (*Misc.* 107) (15ος αι.)⁸⁴⁴, *Bodl. Auct. T.* 2. 14 (*Misc.* 214)⁸⁴⁵, *Par. gr.* 2979 (15ος αι.)⁸⁴⁶, *Perugia B.C.A gr.* F 79 (14ος-15ος αι.)⁸⁴⁷ στα πρώτα τους φύλλα φέρουν τα «Προγυμνάσματα», με την «τέχνη ρητορική» να έπεται είτε πλήρης ως προς τα τέσσερα κεφάλαια της, είτε αποσπασματική - βλ. σχετικούς καταλόγους χειρογράφων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο κώδικας της Βασιλείας F. IV. 19 (*gr.* 70)⁸⁴⁸, ο οποίος περιλαμβάνει τα δύο προαναφερθέντα έργα, και ο οποίος, αν και αντεγράφη τον 11ο αι., συμπληρώνεται με δύο φύλλα στο τέλος (ff. 264r-266v) κατά τον 15ο αι. Αντιγραφέας των συγκεκριμένων φύλλων εμφανίζεται ο Γεώργιος Βαϊοφόρος⁸⁴⁹. Πρόκειται για τον γνωστό γραφέα διαφόρων κωδικών γραμματικής και ποιητικής για διδακτικούς σκοπούς κυρίως Ιταλών ουμανιστών που δραστηριοποιείται στον Ξενώνα του Κράλη⁸⁵⁰. Στη συγκεκριμένη κατηγορία διδακτικών εγχειριδίων πιθανόν να εντάσσεται και ο προαναφερθείς κώδικας της Βασιλείας, ο οποίος τελικώς κατέληξε στα χέρια του «φρα Ιωάννη» (Ivan Stojković) της Ραγούζας, αντιπροσώπου του Πάπα Μαρτίνου Ε' (1417-1431)⁸⁵¹.

⁸⁴⁰ Βλ. A. ADLER (ed.), *Suidae Lexicon*, pars I (A-Γ) (Stuttgartiae, 1971) 432: «Ἀφθόνιος, σοφιστής, ἔγραψεν εἰς τὴν Ἐρμογένους τέχνην προγυμνάσματα».

⁸⁴¹ Βλ. ROSTAGNO-FESTA, *Indice*, 14. Τα φύλλα 1r-174r χρονολογούνται τον 14ο αι. και τα φύλλα 175r-212r τον 15ο αι. Στην ώρα του φύλλου 174v εγγραφή το όνομα «Μανουήλ», χαρακτηρισά για τον οποίο δεν γνωρίζουμε τίποτα περισσότερο,

⁸⁴² Βλ. GARDTHAUSEN, *Handschriften*, 33.

⁸⁴³ Βλ. MCKENDRICK - PATTIE, *British Library*, 20-21. Εκτός από τα Προγυμνάσματα του Αφθονίου και την Τέχνη Ρητορική του Ερμογένους, ο κώδικας φέρει στα φύλλα 75r-77r ένα πρόλογο του Ιωάννη Τζέτζη στο κεφάλαιο του Ερμογένη *Περὶ Εὐρέσεων*. Παλαιότεροι κάτοχοι παρουσιάζονται ο Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης Μητροφάνης Γ' (1565-1572 και 1579-1580) και η Μονή της Αγίας Τριάδος στη νήσο της Χάλκης (f. 3v),

⁸⁴⁴ Βλ. COXE, *Bodleian Library*, I, 682-683.

⁸⁴⁵ Βλ. ΑΥΤΟΘΙ, 771.

⁸⁴⁶ Βλ. OMONT, *Catalogue*, III, 78.

⁸⁴⁷ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Bibliotheca Italianae* II, 309. Στα πρώτα φύλλα του κώδικα (ff. 1r-6v) αντεγράφη μια επιτομή ανωνύμου στην Τέχνη Ρητορική με τον τίτλο «Τὰ Προλεγόμενα τῆς Τέχνης Ρητορικῆς». Για την έκδοσή της βλ. RABE, *Sylloge*, XXXV και 18-43 (οι παλαιότεροι κώδικες που περιέχουν το συγκεκριμένο έργο σύμφωνα με την έκδοση είναι οι *Par. gr.* 3032 και *Par. Coisl. gr.* 387, και οι δύο του 10ου αι.).

⁸⁴⁸ Βλ. OMONT, *Suisse*, 415.

⁸⁴⁹ Για τον Βαϊοφόρο ως αντιγραφέα του συγκεκριμένου κώδικα βλ. PALAU-LUCÀ, *nuovo manoscritto palinsesto*, 292.

⁸⁵⁰ Βλ. Παράρτημα Α'.

⁸⁵¹ Βλ. ανωτ. κεφάλαιο Α'. Σχετικά με τους κώδικες που απέκτησε ο Ivan Stojković κατά την επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη βλ. PALAU, *Legature Constantinopolitane*.

Το εύρος των διδακτικών κειμένων ρητορικής δεν περιορίζεται αποκλειστικά στον Αφθόνιο και στον Ερμογένη. Σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της εκπαίδευσης στο αντικείμενο της ρητορικής τον 15ο αι. συνεχίζουν να διαδραματίζουν τα *Προγυμνάσματα* του Θέωνος όπως απαντώνται στον κώδικα της Modena B.E.U. a. P. 5. 14 (II. D 17) (*Puntoni 116*)⁸⁵², οι κλασσικοί ρήτορες όπως ο Δημοσθένης και ο Ισοκράτης στους κώδικες *Ox. Barocci. 45, Vat. Barb. gr. 141, Vat. pal. gr. 113, Vat. gr. 1577, Vat. gr. 2207*⁸⁵³ και *Milano, BN Braidese, AG. XI, 2, Par. Mazarine 4457* αντίστοιχα, αλλά και οι διάφοροι λόγοι του Αιλίου Αριστείδου όπως αντεγράφησαν στους κώδικες *Lond. Brit. Lib. Burney 78*⁸⁵⁴, *Αγίου Όρους Ιβήρων 161*⁸⁵⁵ και *Vat. gr. 931*⁸⁵⁶, έργα τα οποία στις πλείστες των περιπτώσεων συνοδεύονταν από διδακτικά σχόλια, διάστιχες γλώσσες κ.ά.⁸⁵⁷. Ενδιαφέρουσα περίπτωση αποτελεί ο κώδ. *Vat. gr. 927* που περιλαμβάνει δέκα λόγους του Δημοσθένη μαζί με υποθέσεις, πολλές διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια αλλά και Συνεσίου Κυρήνης λόγους στα φύλλα 198r-259v με σχόλια στις ώες⁸⁵⁸. Αν και το χειρόγραφο χρονολογείται στις αρχές του 14ου αι., φέρει στο φύλλο 244v το σημείωμα «*Ι(ησού)ς Χ(ριστό)ς ὁ παλαιὸς τῶν ἡμερῶν ἐν ἔτει ,ζϞδλδ'*

⁸⁵² Βλ. SAMBERGER I, 458-459. Ο κώδικας περιλαμβάνει μεταξύ άλλων Μαξίμου Πλανούδη προλεγόμενα ρητορικής, Αωνύμου σχόλια στον Αφθόνιο, Αφθονίου *Προγυμνάσματα* με σχόλια ανωνύμου αλλά και *Τέχνη Ρητορική* του Ερμογένους,

⁸⁵³ Βλ. LILLA, *Cod. Vat. gr. 2162-2254*, 168-174. Τα φύλλα 1r-136v αντεγράφησαν τον 13ο αι. και τα υπόλοιπα (ff. 137r-314v) τον 14ο αι. Περιλαμβάνει κατά κόρον έργα του Δημοσθένη ή σχετικά με αυτόν (π.χ. Βίος Δημοσθένη: ff. 1r-4v, Λιβανίου έξι υποθέσεις σε λόγους του Δημοσθένη: ff. 4v-15v, Σχόλια στον πρώτο Ολυνθιακό του Δημοσθένη: ff. 16r-19v, Δημοσθένους τριαντα-επτά λόγοι μερικοί από τους οποίους με σχόλια: ff. 20r-301r κ.ά.). Η χρήση του κατά τον 15ο αι. φαίνεται μέσα από το σημείωμα στο φύλλο 315v: «*ὦ Χριστὲ βοήθει τῷ δούλῳ ὦ Χριστὲ βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Δημητρίῳ τῷ Αἰονέρῃ*». Πρόκειται για τον πριμικηρίου το 1407 και αλληλογράφο του λογίου Ιωάννη Χορτασμένου Δημήτριο Αοινάρη, βλ. *PLP 1133* και HUNGER, *Chortasmenos*, 71, 153, 155 κ.ε., 159, 201.

⁸⁵⁴ Βλ. MCKENDRICK - PATTIE, *British Library*, 49-50.

⁸⁵⁵ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, II, 42-43· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Κ.Ν., *Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων τῆς μονῆς Ἰβήρων*, κώδ. 101-200, αδημοσίευτος κατάλογος. Αν και ο τελευταίος αντεγράφη τον 14ο αι., φέρει πλήθος σχολίων στις ώες, τα οποία μετά από επιτόπια μελέτη μαζί με τον καθηγητή κ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδη, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι χρονολογούνται τον 15ο αι. και πολύ πιθανόν στην πρωτεύουσα. Πιθανόν να αποτελούν προσθήκες διδασκάλου στο αντικείμενο της ρητορικής τον 15ο αι. Επιπρόσθετα, η διδασκαλία της ρητορικής μέσα από τους λόγους του Αριστείδου επιβεβαιώνεται και μέσα από το σημείωμα στο φύλλο 266v του κώδικα *Marc. gr. 426*: «*Τῆ α' τοῦ ἰουλίου μηνὸς ἠρξάμην φοιτᾶν εἰς τὸν πατᾶ Ἰωάσαφ ὥστε διδάσκεσθαι τὸν παναθηναϊκὸν λόγον τοῦ Ἀριστείδου*» μαζί με κρυπτογραφικό σημείωμα στο φύλλο 267v: «*ἐν ἔτει ,ζϞξγ' (1455)*», βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus II*, 192-193.

⁸⁵⁶ Βλ. SCHREINER, *Cod. Vat. gr. I*, 170-172.

⁸⁵⁷ Βλ. CONSTANTINIDES, *Education*, 152. Ρητορικά *Προγυμνάσματα* συνέθεσαν και πολλοί μεταγενέστεροι διδάσκαλοι. Σε αυτούς πρέπει να συμπεριλάβουμε κατά την Παλαιολόγεια περίοδο και τους Θεόδωρο Εξαπτέρυγο, Γεώργιο Κύπριο, Γεώργιο Παχυμέρη, Κωνσταντίνο Ακροπολίτη και Μάξιμο Πλανούδη. Για τα ρητορικά προλεγόμενα του τελευταίου βλ. κατωτ. σελ. 191.

⁸⁵⁸ SCHREINER, *Cod. Vat. gr. I*, 162-165.

ἔτει (sic) | ἰνδ. α' (1426)», στοιχείο που υποδηλώνει τη χρήση του και τον 15ο αι. Ακόμη πιο ενδιαφέρον είναι το σημείωμα στο φύλλο 1r μετά την υπόθεση του Λιβανίου στον Ολυνθιακό Ι: «† τοῦ Μονεμβάσ(ας) φλωρ(ιον) α' | † εἰς τὴν Βενέτ(ον) φλωρ(ια) γ' † (καὶ) παλ(ιν) γ' (ἤμισυ) | † εἰς τὴν φεράρ(αν) φλωρ(ια) ζ' (καὶ) ὁ εὔρον α'. τοῦ αὐτοῦ β' | (al. atram.) (καὶ) πάλ(ιν) φλωρ(ια) ζ' τοῦ ἄλλου α' (sic) τοῦ γρυψίμ(α)τ(ο)ς (i.e. γραψίματος) β' ». Η αναφορά της Μονεμβασίας, της Βενετίας αλλά και της Φεράρας παρουσιάζει, το ταξίδι ενός πιθανού μέλους της βυζαντινῆς αντιπροσωπείας στην Ιταλία για τη Σύνοδο της Ενώσεως των εκκλησιῶν σε Φεράρα-Φλωρεντία το 1438-39, υπόθεση την οποία υποστηρίζει και ο κατάλογος του κώδικα. Είναι πιθανή η μεταφορά του κώδικα στη Δύση από τον τότε κάτοχο του και η χρήση του για την αντιγραφή νέων Δημοσθενικῶν κωδίκων στην Εσπερία με σκοπό την πώληση τους σε διάφορους Ιταλούς ουμανιστές⁸⁵⁹.

Ο περγαμηνός κώδ. Vat. gr. 1298 περιέχει έργα του Αιλίου Αριστείδη και χρονολογείται τον 11ο αι.⁸⁶⁰ Ωστόσο φαίνεται να έλαβε προσθήκες κατά τον 15ο αι., τόσο στις ώες του παλαιού κειμένου όσο και με νέα χαρτώα και περγαμηνά φύλλα⁸⁶¹. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός, ότι τα πλείστα από τα πρόσθετα περγαμηνά φύλλα είναι παλίμψηστα και χρονολογούνται από τον 10ο έως και τον 15ο αι.⁸⁶² Στο φύλλο 1r απαντάται το σημείωμα:

m.ccccxī Nonis Novembribus i̅x (sic)

⁸⁵⁹ Αγνωστο παραμένει αν ο παλαιότερος του κάτοχος / μέλος της βυζαντινῆς αποστολής στην Ιταλία υπήρξε κάποιος ονόματι Καππαδόκης, όνομα το οποίο εμφανίζεται σε διάφορα σημειώματα του κώδικα: A. f. 1r: «Καπαδοξ». B. f. 26r: «ὁ Καππαδοξ.-† αὕτη ἡ βίβλος ἠγοράσθη παρὰ ἐμοῦ εἰς ὑ(πέ)ρ(υ)ρ(α) ε': ζ'(sic) | et infra ab ead. m. (ὁμοῦ) (ὑπέρ) (ὑπέρ)π(υ)ρ(α) ος'». Στο ίδιο φύλλο απαντάται ένα ακόμη σημείωμα, πιθανόν από το χέρι του συγκεκριμένου Καππαδόκη: «ὁ κατὰ Φιλίππου λόγος τρίτος οὐκ ἔστι ἐν ταύτῃ τῇ δέλτῳ ὁ βο ... | οὖν μαθεῖν πεπληρωμένοι τοῦ περι στεφάνου λόγου εὐρήσει φύλλον καὶ γράψατο... | † διὰ τοῦτο τοῖνον γέγραπται καὶ ἡ παροῦσα ἐνθυμησία..».

⁸⁶⁰ *Aristidis Opera*, ed. F.LENZ (Leiden, 1976) XXXVII. Μεταγενέστερα ο συγκεκριμένος κώδικας χωρίστηκε στα δύο, με τον δεύτερο τόμο να ξεκινάει από το φύλλο 183r.

⁸⁶¹ Το ενδιαφέρον είναι ότι το χέρι του 15ου ομοιάζει με εκείνο στον κώδικα Vat. Urb. gr. 123 αλλά και εκείνο που πρόσθεσε σχόλια στον Marc. gr. 451· για τις προσθήκες από το χέρι του 15ου αι. βλ. αναλυτικά *Aristidis Opera*, ed. F.LENZ (Leiden, 1976) XXXVI-XXXVII.

⁸⁶² Βλ. CARDINAL ANGELO MAI, *Scriptorum Veterum Nova Collectio e Vaticanis Codicibus Edita*, t. II (1827) 584 και G. HEYLBUT, *Rheinische Museum*, n.f. XLII (1887) 102-110, όπου εξετάζεται το περιεχόμενο των παλιμψηστών φύλλων. Πιο συγκεκριμένα, ο Angelo Mai ταύτισε τουλάχιστον έξι έργα: 1. Αριστοτέλη Πολιτικά από χειρόγραφο του 10ου αι. 2. Αποσπάσματα σε 6 βιβλία από ένα ανώνυμο βυζαντινό ο οποίος είχε υπόψη του το έργο του Κικέρωνα *De Republica*, και χρησιμοποίησε τον τίτλο ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη. 3. Δύο αποσπάσματα από επιστολές του Αποστόλου Παύλου προς Ρωμαίους 2,15,17 από χέρι του 11ου αι. 4. Σχολιασμός στη ρητορική του Ερμογένη από χέρι 12ου αι. στα φύλλα 332rv, 335rv, 345rv, 348rv, 353rv. 5. Αποσπάσματα από την Παλαιά Διαθήκη, κυρίως από τη Γένεση, από χέρι του 14ου αι. 6. Ανώνυμο έργο σε γραφή 15ου αι.· βλ. επίσης *Aristidis Opera*, ed. F.LENZ (Leiden, 1976) XXXVII και *Menae patricii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus*, ed. C. M. MAZZUCCHI. (Mailand 1982) IX κ.ε.

ἀπὸ τοῦ Μαχαρίου Καλογέρου.

και ακριβῶς ἀπὸ πάνω υπάρχει τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα «Λεωνίκου τοῦ Θωμαίου βιβλίον) καὶ τῶν φίλων»⁸⁶³ ἐνῶ γιὰ κάποια περίοδο φαίνεται νὰ βρέθηκε στὴ συλλογὴ τοῦ Pietro Bembo⁸⁶⁴. Ἡ ταύτιση τοῦ συγκεκριμένου μοναχοῦ Μακαρίου εἶναι προβληματικὴ⁸⁶⁵. Πιθανόν νὰ ταυτίζεται με τὸν ιερομόναχο Μακάριο τῶν ἐπιστολῶν στὰ φύλλα 179r-183r τοῦ κώδικα *Ambros. 49 sup.* λόγω τῆς ομοιότητος τῶν χειριῶν γραφῆς⁸⁶⁶.

Ἐπιπρόσθετα, στὸν κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης *Malatestiana D. XXVII. 1*, στὸν ὁποῖο υπάρχουν ἔργα τοῦ Δημοσθένους καὶ ἀντεγράφη τὸν Μάρτιο τοῦ 1426, ἓνας ἀνώνυμος μαθητὴς μαρτυρεῖ τὴν ἐναρξὴ τῆς μαθητείας τοῦ στὴ ρητορικὴ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ γνωστοῦ αντιγραφέα χειρογράφων καὶ διδασκάλου στὸν *Ξενῶνα τοῦ Κράλη* διακόνου Λέοντα Ατρᾶπη⁸⁶⁷. Ὁ συγκεκριμένος κώδικας ἀντεγράφη ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Χρυσολωρᾶ πιθανόν στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ., σύμφωνα με τὸ σημεῖωμα στὸ φύλλο 544v:

«Κῦρ Ἰω(άννης) ὁ Χρυσολοῦρᾶς τηρήσας ἀκριβῶς (sic) τὸ καθόλου βιβλίον τοῦτο τὸν Δημοσθένεια ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μεχρὶ (sic) καὶ τέλους τοῦ βιβλίου τούτου εὔρεν λυπόντα (lege λείποντα) τῶν λόγων τούτων (lege τὸν λόγον τοῦτον) καὶ διὰ οἰκείων χειρῶν γράψας τῶν γραμμάτων εἰς μαρτυρίαν πάντων τῶν βροτῶν. ὁ ἀναγνώσας τὸ βιβλίον τοῦτο ἐκεῖ ὅπου εὔρε λυπόντα (lege λείποντα) τῶν λόγων τούτων (lege τὸν λόγον τοῦτον) νὰ τὸν συγκρούει»⁸⁶⁸.

Παράλληλα, τὸ ἔργο τῆς ῥητορικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους περιλαμβάνεται σὲ διδακτικὰ εγχειρίδια τοῦ 15ου αἰ.⁸⁶⁹ ἐνῶ ὁ Πλάτων⁸⁷⁰ καὶ ὁ Θουκυδίδης⁸⁷¹ συνεχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς πρότυπα γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς αττικῆς διαλέκτου. Ἐπιπλέον, ἔχοντας ὡς βάση τὸν Αφθόνιο καὶ τὸν Ερμογένη,

⁸⁶³ Βλ. D.J., GEANAKOPOLOS, *Greek Scholars in Venice* (1962) [Niccolo Leonico Tomeo, 1490].

⁸⁶⁴ Βλ. *Aristidis Opera*, ed. F.LENZ (Leiden, 1976) XXXVII.

⁸⁶⁵ PLP 16285.

⁸⁶⁶ *Menae patricii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus*, ed. C. M. MAZZUCCHI (Mailand 1982) X.

⁸⁶⁷ Βλ. PALAU-ATSALOS, *I colleghi di Giorgio Baiophoros 333*. Τὸ φύλλο 2v φέρει τὸ σημεῖωμα «εἰς τὰς ε' τοῦ μαρτίου μηνὸς ἡρξάμην σὺν θεῷ διδάσκεθαι τὸν Δημοσθένην ὑπὸ τοῦ ... παπᾶ διακόνου κυροῦ διακόνου Λέοντος τοῦ Ατρᾶπη ἐν μηνὶ μαρτίῳ (ἰνδ.) δ' τοῦ ζϞΔδ^{ου} (1426) ἔτους» ἐνῶ στὸ φύλλο 16v ἀπαντάται τὸ ἕτερο σημεῖωμα «εἰς τὰς ε' τοῦ μαρτ(ίου) μην(ός), ἡρξάμην σὺν θ(ε)ῷ ἀγίῳ, τοῦ διδάσκεσθαι τὸν Δημοσθένην ὑπὸ τοῦ κυροῦ παπᾶ διακόν(ου) Λέοντος· τοῦ Ατρᾶπη ἐν μηνὶ μαρτίῳ ἡμέρα τρίτη ὦ(ρα) τρίτη τῆς ἡμέρ(ας) (ἰνδ.) δ' τοῦ ζϞΔδ^{ου} (1426) ἔτους +++++» γιὰ τὸν Λέοντα Ατρᾶπη βλ. Παράρτημα Α'.

⁸⁶⁸ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Bibliotheca Italiana I*, 57-58.

⁸⁶⁹ Τὸ συγκεκριμένο ἔργο ἀπαντάται στὸς κώδικες *Bruxelles, B.R.A. I cod. 11296-98* (βλ. ΟΜΟΝΤ, *Bruxelles*, 23-24) καὶ *Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας κώδ. 175* (βλ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας*, 119).

⁸⁷⁰ Βλ. ΟΜΟΝΤ, *Catalogue*, III, 79-80 γιὰ τὸν κώδ. *Par. gr. 2986*.

⁸⁷¹ Βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 42 γιὰ τὸν κώδ. *Vat. pal. gr. 84*.

μεταγενέστεροι δάσκαλοι και λόγιοι συνθέτουν τα δικά τους ρητορικά έργα και ετοιμάζουν τα δικά τους διδακτικά εγχειρίδια ρητορικής για την διδασκαλία των μαθητών τους. Το έργο του Μάξιμου Πλανούδη *ρήτορικὰ προλεγόμενα*, βασισμένο στους δύο προαναφερθέντες, αν και συντάσσεται στο τέλος του 13ου αι. συνεχίζει να είναι ιδιαίτερα δημοφιλές κατά τον 15ο αι.⁸⁷² ενώ και τα σχόλια του στον Ερμογένη απαντώνται σε πολλά χειρόγραφα⁸⁷³. Επιπρόσθετα, τα έργα των Ιωάννη Δοξαπατρή *προοίμιο ρητορικής*⁸⁷⁴ και Μιχαήλ Ψελλού⁸⁷⁵ *σύνοψις τῆς ρητορικής* εξακολουθούν να συνυπάρχουν σε κώδικες μετά τα *Προγυμνάσματα* του Αφθονίου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο κώδικας της *Μοδένας* (*Biblioteca Estense universitaria*) *cod. α. U. 9. 10* (Puntoni 59), ο οποίος εκτός από τα *Προγυμνάσματα* του Αφθονίου με σχόλια και την *Ρητορική Τέχνη* του Ερμογένους, περιλαμβάνει την ρητορική Τροφωνίου, το μνημονευθέν ήδη ρητορικό έργο του Μιχαήλ Ψελλού αλλά και τα ρητορικά προλεγόμενα του Μαξίμου Πλανούδη. Πιθανόν να αντεγράφη περί τα τέλη του 14ου αι. και σύμφωνα με το σημείωμα του κώδικα στο φύλλο 215ν ευρέθη τον 15ο αι. στην κατοχή του Ιταλού ουμανιστή Γεωργίου Βάλλα: «Γεωργίου τοῦ βάλλα ἔστι τὸ βιβλίον»⁸⁷⁶.

Ωστόσο, η ύστατη πνευματική ακμή του πρώτου μισού του 15ου αι. θα ήταν αδύνατο να περιοριστεί στα ρητορικά έργα των προγενεστέρων διδασκάλων. Οι νέες διδακτικές απαιτήσεις σε συνάρτηση με το ανήσυχο πνεύμα των βυζαντινών λογίων της περιόδου οδηγούν στη συγγραφή νέων βοηθημάτων με σκοπό είτε την εισαγωγή του μαθητή στη ρητορική τέχνη είτε την επεξήγηση των ήδη υπαρχόντων διδακτικών έργων. Τρεις είναι οι διδάσκαλοι των οποίων ρητορικά πονήματα έχουν σωθεί έως τις μέρες μας. Πρόκειται για τον Ιωάννη Χορτασμένο, τον Ιωάννη Αργυρόπουλο, αλλά και τον λόγιο Ματθαίο Καμαριώτη.

Ο Ιωάννης Χορτασμένος όπως έχει προαναφερθεί αποτέλεσε γνώστη και διδάσκαλο αντικειμένων τόσο του *Trivium* όσο και του *Quadrivium*⁸⁷⁷. Είχε στην κατοχή του τον βομβύκινο κώδικα *Vat. Pal. gr. 90*, ο οποίος χρονολογείται τον 13ο-14ο αι. και περιλαμβάνει διάφορους ρητορικούς λόγους του Αιλίου Αριστείδη⁸⁷⁸.

⁸⁷² Βλ. κώδ. *Bologna, B.U. gr. 2647 (131)* και *gr. 3561, Firenze B.M.L. S. Marco gr. 294, Par. gr. 2920, Par. suppl. gr. 671, Vat. pal. gr. 213, Vat. gr. 1500* και *Madrid B.N.E. gr. 4579*. Ο τελευταίος κατέληξε στα χέρια του Κωνσταντίνου Λάσκαρι, τον οποίο απέκτησε στη Ρόδο σύμφωνα και με το σημείωμα στο φύλλο 181ν: «Κωνσταντίνος ὁ Λάσκαρις ἐν Ρόδῳ κτησάμενος ἀεὶ καίπερ παλαιᾶ | καὶ σαπρᾶ».

⁸⁷³ Βλ. κώδ. *Vat. Pal. gr. 254, Firenze bibl. Riccardiana 39* και *Modena B.E.U. a. P. 5. 15 (Puntoni, 117)*.

⁸⁷⁴ Βλ. κώδ. *Leiden BPG 74 E* και *Salamanca BU 233 (1-2-13)*.

⁸⁷⁵ Βλ. κώδ. *Μεγάλου Σπηλαίου 72* και *Leiden BPG 74 E*.

⁸⁷⁶ Βλ. SAMBERGER I, 340-341. Ο υπόλοιπος κώδικας συμπληρώνεται με διάφορες ρητορικές και γραμματικές πραγματείες κατά τα τέλη του 14ου - αρχές 15ου αι.

⁸⁷⁷ Βλ. κεφάλαια Α' και Β'.

⁸⁷⁸ Βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 43-44. Αντεγράφη από ένα μόνο χέρι και διορθώθηκε από ένα μεταγενέστερο. Μετά τον Θεόδωρο Μελισσηνό και τον Ιωάννη Χορτασμένο φαίνεται να κατέληξε

Πιο συγκεκριμένα, στο φύλλο 479ν φέρει σημειώματα σχετικά με την απόκτηση του από τον μεγάλο βυζαντινό λόγιο: «ἐν ἔτει ,ςΠδα', μηνι ὀκτωβρίῳ, ἰνδ. α' (1392) και ἀπὸ κάτω συνεχίζει ὠνησάμην τι βιβλίον τοῦτο παρὰ τοῦ μακαρίτου Θεοδώρου τοῦ Μελισσηνοῦ (τιμῆ ἰ ἄσπρων ... ὡν later erased) ἐγὼ Ἰωάννης νοτάριος ὁ χορτασμένος ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως κυροῦ (sic) Μανουήλ τοῦ Παλαιολόγου»⁸⁷⁹. Ἡ διδασκαλία τῆς ρητορικῆς ἀπὸ τον ἴδιο επιβεβαιώνεται μέσα ἀπὸ την ἐπιστολή πρὸς τον μαθητὴ του Θεόδωρο Νοτάριο, στην οποία ἐπισημαίνει την σημαντικὴτητα τόσο τῆς ρητορικῆς ὅσο και τῆς ποιητικῆς ἀλλὰ και την ἀναγκαιότητα του διαχωρισμοῦ τον δύο ἀντικειμένων⁸⁸⁰. Στον μεγάλο λόγιο χρεώνονται συνολικὰ τρία ρητορικὰ ἔργα, τα οποία ἀπαντῶνται στους κώδικες *Vind. Suppl. gr. 75*⁸⁸¹ και *Riccard. gr. 58*⁸⁸². Ὡστόσο, μετὰ ἀπὸ ἐνδελεχὴ ἔρευνα, νέα δεδομένα προκύπτουν γύρω ἀπὸ τα ρητορικὰ πονήματα του Χορτασμένου ἀλλὰ και στους κώδικες στους οποίους βρίσκονται.

Τὸ πρῶτο του ἔργο ἀποτελεῖ μια πραγματεία προλεγομένων στην ρητορικὴ που φέρει τον πλήρη τίτλο: «*Συναγωγή τῶν ἀναγκαιοτάτων ἐξηγήσεων εἰς τὴν ῥητορικὴν τῶν ἀποδοθειςῶν ὑπὸ τε χριστιανῶν ἐξηγητῶν και Ἑλλήνων, ὧν εἰσὶ χριστιανοὶ μὲν Ἰωάννης φιλόσοφος μέγας και ὀρθοδοξώτατος ὁ Σικελιώτης και ἕτερος Ἰωάννης διδάσκαλος ὁ γεωμέτρης, Γρηγόριος μητροπολίτης Κορινθίου, ἕτερος μητροπολίτης Ἄρδεων, ὁ Δοξαπατρῆς κῦρ Ἰωάννης, Γεώργιος ὁ διαιρέτης λεγόμενος, Ἑλληνας δὲ Σιμπλίκιος, Λογγίνος, Συριανός, Ἰάμβλιχος*». Βρίσκεται στα φύλλα 97r-112v του *Vind. Suppl. gr. 75*, ο οποίος βρισκόταν στην κατοχὴ του Χορτασμένου και ἀποτελεῖ ἀυτόγραφο ἔργο του μεγάλου λογίου. Ἀπὸ το συγκεκριμένο χειρόγραφο φαίνεται να ἀντεγράφη, πιθανόν ἀπὸ το χέρι του καρδινάλιου Βησσαρίωνα, στον κώδικα *Lond. Brit. Lib. Harl. 5697* (ff. 104r - 108v) με ἐλαφρῶς διαφοροποιημένο τίτλο⁸⁸³.

Ἀν και, σύμφωνα με τον τίτλο, τὸ ἔργο ἀποτελεῖ μια σύνθεση ἀποσπασμάτων ἀπὸ δέκα παλαιότερους ῥήτορες, μια πιο προσεκτικὴ μελέτη του κειμένου οδηγεῖ σε πιο συγκεκριμένα συμπεράσματα. Μετὰ ἀπὸ ἐξέταση τῆς ψηφιοποιημένης μορφῆς τόσο του κώδικα *Vindobonensis* ὅσο και του *Harleianus*, το

στη συλλογὴ του Ἰωάννη Bembo (f. 479r : «τῶ σῶ φίλω. αὕτη ἡ βύβλος ἦν Γεωργίου κυρίου τοῦ Βεργίτζου ἐπώλησε δὲ αὕτην ἄρχοντι τῶ κυρῶ (sic) Ἰωάννη τῶ Πέμπω (*super bembo*) σὺν ἑτέροις δυοὶ βιβλίοις χρυσίνων ε'»). Βλ. ἐπίσης *Aristidis Opera*, ed. F. LENZ (Leiden, 1976) XL και N. GERTZ, «Der Palatinus Graecus 90», *Scriptorium* 35 (1981) 68 ὅπως ἐπίσης και κεφάλαιο C'.

⁸⁷⁹ Για τον Θεόδωρο Μελισσηνό βλ. *PLP 7816*. πιθανόν να ταυτίζεται με τον ἕτερον Μελισσηνό στο σημείωμα του φύλλου Iv του κώδικα *Ambros. gr. 512 (M 46 sup.)*, ο οποίος ἐπίσης βρισκόταν στην κατοχὴ του Χορτασμένου· βλ. κατωτ. κεφάλαιο C'.

⁸⁸⁰ Βλ. HUNGER, *Chortasmenos*, 164 (Ἐπ. ἀρ. 13: Θεοδώρῳ νοταρίῳ).

⁸⁸¹ Βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Supplementum*, 49-54.

⁸⁸² Βλ. SAMBERGER I, 172-173.

⁸⁸³ Βλ. MCKENDRICK - PATTIE, *British Library*, 176-177: «*Προλεγόμενα, εἰς τὴν πυρομένους (sic) πνειουσαν (sic) ῥητορικῆς· ἐκ τῶν ἀποδοθειςῶν εἰς αὕτην ἐξηγήσεων, ὑπὸ τε χριστιανῶν ἐξηγητῶν και Ἑλλήνων, κ.ο.κ...*».

έργο κατά μεγάλο μέρος αποτελείται από τα *Προλεγόμενα* του Μαξίμου Πλανούδη, κατά ένα μικρότερο ποσοστό από το έργο *εις τὰ τοῦ Ἀφθονίου Προγυμνάσματα* του Ιωάννη Δοξαπατρή ενώ το υπόλοιπο κομμάτι δεν μπορεί να ταυτιστεί με κάποιο προγενέστερο και πιθανόν να πρόκειται για σύνθεση του Χορτασμένου⁸⁸⁴. Συγκεκριμένα, μετά από μία εισαγωγή στην μυθολογική προέλευση της ρητορικής και μια σύντομη αναφορά σε μερικούς ρητορικούς όρους (*Vindobonensis*: f. 97r, στιχ. 8 - 97v, στιχ. 17· *Harleianus*: f. 140r, στιχ. 7-16), το πόνημα του Χορτασμένου παραθέτει ένα μεγάλο απόσπασμα από την αρχή του έργου του Πλανούδη (*Vindobonensis*: f. 97v, στιχ. 17 - 98v, στιχ. 4· *Harleianus*: f. 140r, στιχ. 26-41), το οποίο σε μερικά σημεία παραφράζει, παραλείπει, ενώ προσθέτει και εμβόλιμες προτάσεις⁸⁸⁵. Αν και συνεχίζει με ένα μικρό μέρος το οποίο δεν ταυτίζεται με κάποιο έργο προγενεστέρου (*Vindobonensis*: f. 98v, στιχ. 5-15· *Harleianus*: f. 104r, στιχ. 7-16), αργότερα επανέρχεται στα *Προλεγόμενα* του Πλανούδη (*Vindobonensis*: f. 98v, στιχ. 15 - 103r, στιχ. 18· *Harleianus*: f. 104v, στιχ. 3 - 105v, στιχ. 18) με τις προαναφερθείσες μικροδιαφορές⁸⁸⁶. Έπειτα ο Χορτασμένος

⁸⁸⁴ Τόσο το έργο του Πλανούδη όσο και εκείνο του Δοξαπατρή εκδόθηκαν στο έργο RABE, *Sylloge*, στις σελίδες 64-73 και 80-155 αντίστοιχα.

⁸⁸⁵ Για το συγκεκριμένο απόσπασμα από το έργο του Πλανούδη βλ. RABE, *Sylloge*, 64,11- 66,3. Ωστόσο παρουσιάζει τις εξής διαφορές στα δύο χειρόγραφα: Α. μεταξύ των στίχων στην έκδοση του Rabe, *Sylloge*, 64.15-16 υπάρχει στους *Vindobonensis* (f. 97v, στιχ. 22-23) και *Harleianus* (f. 104r, στιχ. 24-25) η εμβόλιμη φράση «ἐνκνήμιδας ἀχαιούς, τοιῆδ' ἀμφὶ γυναικί, ἢ πολὺν χρόνον(ους) ἄλγεα πάσχειν». Β. Στο στίχο 7 της σελίδος 65 του RABE, *Sylloge*, προστίθεται στους *Vindobonensis* (f. 98r, στιχ. 11) και *Harleianus* (f. 104r, στιχ. 29) η λέξη «δηλονότι», μετά την φράση «μορίου εἶδωλον» και πριν «τοῦ δικαστικοῦ δηλαδή». Γ. Οι στίχοι 16-19 της σελίδος 65 στον RABE, *Sylloge*, παραλείπονται από το κείμενο των χειρογράφων ενώ οι επόμενοι στίχοι παραφράζονται και συμπυκνώνονται. Σχετικά με την παράλειψη των στίχων 16-19 από τους δύο κώδικες (βλ. *Vindobonensis*, f. 98r, στιχ. 20-21 και *Harleianus*, f. 104r, στιχ. 33-34), πιθανόν να πρόκειται και για αντιγραφικό λάθος και αβλεψία του ιδίου του Χορτασμένου, αφού τόσο η τελευταία λέξη του στίχ. 15 όσο και του 19 είναι «ἐνδεχόμενον».

⁸⁸⁶ Τα σημεία διαφορών στο συγκεκριμένο απόσπασμα: Α. Στον στίχο 4 της σελ. 68 του RABE, *Sylloge*, ο Πλανούδης χρησιμοποιεί την λέξη «βουλευτής» ενώ ο Χορτασμένος την λέξη «σύμβουλος», βλ. *Vindobonensis*, f. 98v.22 και *Harleianus*, f. 104v.6. Β. Αν και ο Πλανούδης χρησιμοποιεί τις λέξεις «παρεληλυθότα χρόνον παρεληλυθόντων ἢ δίκη» (βλ. RABE, *Sylloge*, 68, 12-13), ο *Vindobonensis* αλλάζει το πρώτο μέρος σε «παρελθόντα χρόνον» (βλ. f. 99r.6) ενώ ο *Harleianus* το αντιγράφει ως «παρελθόντα χρόνον παρελθόντων ἢ δίκη» (βλ. f. 104v.9). Γ. Εμβόλιμοι στίχοι από τον Χορτασμένο μεταξύ των στίχων 21 και 22 στο έργο του Πλανούδη (βλ. RABE, *Sylloge*, 68) στα φύλλα 99r.14-100r.22 του *Vindobonensis* και στο φύλλο 104v.13-38 του *Harleianus*. Δ. Παραλείπεται η λέξη «ὁμοίως» από την φράση του Πλανούδη «Τρόποι δὲ ὁμοίως ῥητορικῶν ἀναγνώσεων τρεῖς...» (βλ. RABE, *Sylloge*, 68, 22) και στους δύο κώδικες (βλ. *Vindobonensis*, f. 100r.23 και *Harleianus*, f. 104v.39). Ε. Στον στίχο 20 (βλ. RABE, *Sylloge*, 69) αντί του «ἐστὶ» του Πλανούδη, ο Χορτασμένος χρησιμοποιεί τη λέξη «τύχον» (βλ. *Vindobonensis*, f. 100v.23· *Harleianus*, f. 105r.11) ενώ στον στίχο 27 (βλ. RABE, *Sylloge*, 69) προσθέτει στο τέλος της φράσης «ἔχειν τὰ πολιτικά» τη λέξη «μόνον», βλ. *Vindobonensis*, f. 101r.6 και *Harleianus*, f. 105r.13. Σ. Από τον Χορτασμένο προστίθεται στον στίχο 28 (βλ. RABE, *Sylloge*, 69) η φράση «καθάπερ καὶ ἀριστοτέλης φησὶν, ἐν προομιῶις τῆς διαλεκτικῆς πραγματείας», βλ. *Vindobonensis*, f. 101r.7-8 και *Harleianus*, f. 105r, στιχ. 14, όπως επίσης και ένα απόσπασμα κειμένου

χρησιμοποιεί το ρητορικό έργο του Ιωάννη Δοξαπατρή, είτε ως αυτούσιο είτε με μερικές επεμβάσεις, ολοκληρώνοντας έτσι το ήμισυ του έργου των *Προλεγομένων* του⁸⁸⁷. Το υπόλοιπο κείμενο του έργου είτε αποτελεί προϊόν των γνώσεων του μεγάλου λογίου, είτε πρόκειται για αποσπάσματα άλλων ρητορικών πραγματειών παλαιότερων συγγραφέων, τα οποία όμως δεν έχουν ταυτοποιηθεί προς το παρόν (βλ. *Vindobonensis*, f. 104v.4 - 111v.19· *Harleianus*, ff. 106r.12 - 108r.28). Εξαίρεση αποτελεί ένα μικρό μέρος στο τέλος του κειμένου το

στον στίχο 3 (βλ. RABE, *Sylloge*, 70) με την αρχοτέλεια «πᾶς ἀν[θρωπ]ος λογικός. ἔστι δὲ ... ἄρα δόξαν ὄψει Θ[εο]ῦ», βλ. *Vindobonensis*, f. 101r.13-15 και *Harleianus*, f. 105r.17-18. Ζ. Αντίθετα από τον Πλανούδη που χρησιμοποιεί την φράση «Αἰσχίνης κακόν» (βλ. RABE, *Sylloge*, 70, 4) ο κώδικας *Harleianus* (f. 105r.18) γράφει «κακὸς Αἰσχίνης» και ο *Vindobonensis* (f. 101r.16-17) γράφει «Αἰσχίνης κακός», ενώ ο Χορτασμένος συνεχίζει το κείμενο του παραφράζοντας ένα μέρος του Πλανουδείου πονήματος και προσθέτοντας δικά του στοιχεία (βλ. RABE, *Sylloge*, 70, 5-9 και στους κώδικες *Vindobonensis*, ff. 101r.17- 101v.4 και *Harleianus*, f. 105r, στιχ. 19-23). Η Προσθήκη αποσπάσματος αγνώστου ταυτότητας το οποίο τοποθετείται στην θέση των στίχων 19-22 (βλ. RABE, *Sylloge*, 70) με την αρχοτέλεια «καὶ καθόλου γε ἐρεῖν ῥητορικῆς μὲν ἐστὶν ὄργανα ... κ(α)τ(ὰ) πάντα λόγου τρόπον τὲ καὶ ιδέαν», βλ. *Vindobonensis*, ff. 101v.16- 102r.9 και *Harleianus*, f. 105r.29-36. Θ. Στον στίχο 23 (βλ. RABE, 70) ο Χορτασμένος αναφέρει τη φράση «διαφέρει τέχνη» (βλ. *Vindobonensis*, f. 102r.9 και *Harleianus*, f. 105r.36) και όχι «τέχνη διαφέρει» όπως ο Πλανούδης, ενώ ο βυζαντινὸς διδάσκαλος παραλείπει τη φράση «τοντέστιν ὁ χαμαιιδάσκαλος» (βλ. RABE, *Sylloge*, 70, 25-26) και προσθέτει ως εμβόλιμη την φράση «περὶ τῶν τοῦ λόγου μερῶν» στον στίχο 26 (βλ. RABE, *Sylloge*, 70) και στους δύο κώδικες (βλ. *Vindobonensis*, f. 102r.12 και *Harleianus*, f. 105r.37). Παράλληλα, παραφράζει τους επόμενους στίχους του Πλανούδη βλ. RABE, *Sylloge*, 70.30 - 71.18 οι οποίοι αντιστοιχούν με τους στίχους f. 102r.18 - f.102v.23 στον *Vindobonensis* και f. 105v.1-14 στον *Harleianus*. Ι. Ο πρώτο κύκλος της χρήσης των *Προγυμνασμάτων* του Πλανούδη από τον Χορτασμένο κλείνει με την αντιγραφή δύο αποσπασμάτων από το έργο του (βλ. RABE, *Sylloge*, 71, 19-27 και 72, 27 - 73, 8) στα φύλλα 102v.23-103r.18 του *Vindobonensis* και στο 105v.15-24 του *Harleianus*. Από το τελευταίο μέρος ο Χορτασμένος παραλείπει να προσθέσει στο έργο του τη φράση «διὰ τὸ τὰς αἰτίας ἀποδοῦναι» (βλ. RABE, *Sylloge*, 73.7).

⁸⁸⁷ Αν και ξεκινάει με μια παράφραση ενός μέρους των *ρητορικῶν ὀμιλιῶν* του Δοξαπατρή (βλ. RABE, *Sylloge*, 121,17 - 122,2) στα φύλλα 103r.18-103v.5 του *Vindobonensis* και 105v.24-28 του *Harleianus*, ο Χορτασμένος συνεχίζει με το πρωτότυπο κείμενο (βλ. RABE, *Sylloge*, 122.2-18), εντός του οποίου παραφράζει δύο συγκεκριμένους στίχους (βλ. RABE, *Sylloge*, 122.16-17) στο φύλλο 103v.16 του *Vindobonensis* και στο f. 105v.34-35 του *Harleianus*. Στον στίχο 18 (βλ. RABE, *Sylloge*, 122) μπαίνει εμβόλιμο από τον Χορτασμένο κείμενο το οποίο παραμένει αταύτιστο με την αρχοτέλεια: «λογικοὶ γὰρ λεγόμεθα ... αὐτῶν ὑποτάττομεν» (βλ. *Vindobonensis*, ff. 103v.20 - 104r.4· *Harleianus*, f. 105v.36-39). Ακολουθεί το κομμάτι του έργου του Δοξαπατρή όπως το δίνει ο RABE, *Sylloge*, στις σελίδες 122.18-123.7 και 123.23 - 124.9 (βλ. *Vindobonensis*, ff. 104r.5 - 104v.4· *Harleianus*, ff. 106r.1-12) με τις προσθήκες του Χορτασμένου των φράσεων «ὡς ὁ καπνὸς τοῦ πύρρου» στους στίχους 21-22 (βλ. RABE, *Sylloge*, 122): σε *Vindobonensis* (f. 104r.8) και *Harleianus* (f. 106r.2) και «τοσούτων τοίναν τῶν σημαινομένων(ων) τοῦ λόγου» στο στίχο 24 (βλ. RABE, *Sylloge*, 123) σε *Vindobonensis* (f. 104r.18-19) και · *Harleianus* (f. 106r.7-8) αντίστοιχα. Ακολουθούν παραφράσεις στους στίχους 1-7 (βλ. RABE, *Sylloge*, 123) (βλ. *Vindobonensis*, f. 104r.9-15 και *Harleianus*, f. 106r.3-6), μετατόπιση λέξεων στο στίχο 25 (RABE, *Sylloge*, 123) με τη φράση «ἐκατέρωθεν ἢ ῥητορικῆ» από τον Δοξαπατρή να μετατρέπεται σε «ἢ ῥητορικῆ ἐκατέρωθεν» από τον Χορτασμένο, βλ. *Vindobonensis*, f. 104r.20 και *Harleianus*, f. 106r.8), αλλά και αφαίρεση μέρους του κειμένου και συγκεκριμένα της φράσης «εἰ γε ὁ ἐνδιάθετος τὴν τούτων ἐκλήρωσεν εὔρεσιν» (βλ. RABE, *Sylloge*, 124.2-3) (βλ. *Vindobonensis*, ff. 104r.22· *Harleianus*, ff. 106r.9-10).

οποίο επίσης προέρχεται από το έργο του Πλανούδη, σε διαφορετική όμως σειρά από το πρωτότυπο και με μικρές παραφράσεις⁸⁸⁸.

Η μελέτη του συγκεκριμένου κειμένου κατέληξε στην ταύτισή του, έστω και με μικροδιαφορές, με το έργο που παραθέτει ο Walz ως «*Ανωνύμου Έκθεσις Ρητορική*» στον τρίτο τόμο των *Rhetores Graeci*⁸⁸⁹ και το οποίο μετέγραψε από τον κώδικα της βιβλιοθήκης του πανεπιστημίου *Hafniensis* της Δανίας *Fabriciano 88*, στα φύλλα 105v-118v⁸⁹⁰. Ωστόσο, ο συγκεκριμένος κώδικας χρονολογείται το πρώτο μισό του 16ου αι. και συνεπώς είναι μεταγενέστερος από τους δύο προαναφερθέντες. Σε κάθε περίπτωση, είναι δυνατή η ανασύσταση της ιστορικής ακολουθίας των προαναφερθέντων κωδίκων που περιέχουν το συγκεκριμένο έργο με πρώτο χειρόγραφο τον *Vind. Suppl. gr. 75* στις αρχές του 15ου αι. Μετά το πέρας ενός συντόμου χρονικού διαστήματος φαίνεται να αντεγράφη από αυτόν ο *Harleianus*, ο οποίος φέρει μεγάλες ομοιότητες όχι μόνο ως προς το κείμενο και την σύσταση των κεφαλαίων αλλά ακόμη και στην χρήση της ερυθράς μελάνης, στην τοποθέτηση διαφόρων σχολίων στις ώες αλλά και τη διακόσμηση των γραμμάτων-οδηγών. Η ταύτιση του αντιγραφέα του *Harleianus*, σύμφωνα με τον κατάλογο, με τον καρδινάλιο Βησσαρίωνα, πιθανό μαθητή του Ιωάννη Χορτασμένου δικαιολογεί τις μικρο-αλλαγές και τροποποιήσεις στο κυρίως κείμενο από ένα μεγάλο ανήσυχο πνεύμα όπως ήταν ο Βησσαρίων. Ο τελευταίος με τον *Harleianus* επιχείρησε την σύνθεση ενός πολυτελούς κώδικα, καθαρογράφοντας το έργο του Χορτασμένου σε ένα κώδικα μεγαλύτερου μεγέθους, πιο πυκνά γραμμένο και παραλείποντας τα λάθη του πρωτοτύπου. Άγνωστο παραμένει εάν ο αντιγραφέας του κώδικα της Δανίας *Fabriciano 88*, ο οποίος φέρεται να ήταν κάποιος από τον κύκλο του λογίου Αρσενίου Αποστόλη, είχε ως πρότυπο αντιγραφής τον *Vindobonensis* ή τον *Harleianus*, αφού χρησιμοποιεί στοιχεία και μικροδιαφορές και από τους δύο. Στη γραμμή 6 του φύλλου 99r του *Vindobonensis*, ο Χορτασμένος αντιγράφει κατά λέξη τον Πλανούδη χρησιμοποιώντας την φράση «*παρεληλυθόντων ή δίκη γίνε(ται)*», σε αντίθεση με τον *Harleianus* ο οποίος αναφέρει την συγκεκριμένη φράση ως: «*Παρελθόντων ή δίκη γίνε(ται)*». Ο *Fabricianus* ακολουθεί το παράδειγμα του *Vindobonensis* χρησιμοποιώντας την λέξη «*Παρεληλυθόντων*». Ωστόσο, στο

⁸⁸⁸ Οι στίχοι των *Vindobonensis*, f. 112r.1-10 και *Harleianus*, f. 108r. 28-33 αποτελούν πιστή αντιγραφή του έργου του Πλανούδη (βλ. RABE, *Sylloge*, 71,28 - 72,11), όπως επίσης και το κείμενο των στίχων των *Vindobonensis*, f. 112r.10-20 και *Harleianus*, f. 108r.33-38, το οποίο απαντάται στον RABE, *Sylloge*, 66, 4-15. II. Αν και το μέρος του έργου του Πλανούδη, όπως δίδεται στον RABE, *Sylloge*, 67.1-20, αντιγράφεται στο μέρος των *Vindobonensis*, f. 112r. 20 - f. 112v.15 και *Harleianus*, f. 108v.1-10, η λέξη «*Κόραξ*» (βλ. RABE, *Sylloge* 67, 12) αντικαθίσταται με την λέξη «*Τισίαξ*» στον κώδικα *Harleianus* (f. 108v.6· δεν συμβαίνει το ίδιο και στον κώδικα *Vindobonensis*) ενώ ακολουθεί παράφραση του κειμένου 8 στίχων (βλ. RABE, *Sylloge*, 67, 12 - 20) τόσο στον *Vindobonensis* (f. 112v.6-15) όσο και στον *Harleianus* (f. 108r.6-10).

⁸⁸⁹ Βλ. WALZ, *Rhetores III*, 723-748.

⁸⁹⁰ Βλ. SCHARTAU, *Haunienses*, 431-433.

τελευταίο μέρος του κειμένου ο *Vindobonensis* στο φύλλο 112v (γρ. 6-7) μας παραθέτει το κείμενο «ἔφη ὁ κόραξ, δῖλημμάτω χρησάμενος», ακολουθώντας μεν πιστά το κείμενο του Πλανούδη, προσθέτοντας δε σε μορφή διάστιχης γλώσσας πάνω από την λέξη «κόραξ» τη φράση «γ(ὰ)ρ ὁ τισί(ας)». Στον *Harleianus*, ο Βησσαρίωνας παραλείπει εντελώς την λέξη «κόραξ» και ενσωματώνει την προαναφερθείσα προσθήκη στο κείμενο του αναφέροντας «ἔφη ὁ τισίας, δῖλημμάτω χρησάμενος». Το παράδειγμα του ακολουθεί και ο *Fabricianus* περιπλέκοντας την υπόθεση του πρωτοτύπου. Είναι πιθανόν να είχε ως αντίβολο ένα τέταρτο κώδικα, ο οποίος είχε λάβει υπόψη τόσο τον *Vindobonensis* όσο και τον *Harleianus* και έχει πλέον απολεσθεί. Το σημαντικό στοιχείο είναι ότι η πορεία των συγκεκριμένων *Προλεγομένων* του Ιωάννη Χορτασμένου συνεχίζεται και μετά την άλωση στην Δύση, τουλάχιστον μέχρι και το πρώτο μισό του 16ου αι.

Η σημασία του *Harleianus* δεν εξαντλείται στο περιεχόμενο των ρητορικών *Προλεγομένων* του Ιωάννη Χορτασμένου. Σύμφωνα με την έως τώρα έρευνα, τα δύο άλλα ρητορικά έργα του τελευταίου απαντώνται αποκλειστικά στον κώδικα της Φλωρεντίας *Riccardianus* 58 (S. II. 28) ο οποίος αν και σύμφωνα με τον κατάλογο χρονολογείται κατά τον 15ο αι., νεώτερες έρευνες των Speranzi και Crisci⁸⁹¹ τον τοποθετούν στο πρώτο μισό του 16ου αι. και από το χέρι του Κωνσταντίνου Μεσοβώτη⁸⁹². Ωστόσο, μέσα από μια πιο προσεκτική εξέταση των περιεχομένων του κώδικα *Harleianus* αποδεικνύεται ότι τα δύο αυτά ρητορικά έργα του Χορτασμένου περιλαμβάνονται στα φύλλα 111v - 134v. Συγκεκριμένα, το πρώτο από τα δύο φέρει τον ολοκληρωμένο τίτλο «Σύνταγμα τοῦ τιμιωτ(ά)τ(ου) καὶ σοφωτ(ά)τ(ου) ἐν ἱερομονάχοις κυρίου Ἰγνατίου τοῦ Χορτασμένου, εἰς τὰ Ἀφθονίου προγυμνάσματα ἀποσημειώσ(εις)» και αποτελείται κυρίως από ρητορικές έννοιες και σχήματα τεχνικών ὀρων όπως «διήγημα, χρεία, γνώμη, ἀνασκευὴ κ.α.»⁸⁹³. Σύμφωνα με τον κατάλογο του κώδικα, το έργο αντεγράφη στα φύλλα 111v, 116r και 116v του *Harleianus* με τον ολοκληρωμένο τίτλο που το χρεώνει στον Χορτασμένο να απουσιάζει. Το δεύτερο ρητορικό έργο του Χορτασμένου αποτελεί κυρίως παράφραση και σχολιασμό στα κεφάλαια της του Ερμογένους *Τέχνης Ρητορικής: περὶ στάσεων, περὶ ἰδεῶν και περὶ εὐρέσεως*. Αν και με μικροδιαφορές αλλά και παραφράσεις του κειμένου, το έργο

⁸⁹¹ D. SPERANZI, - E. CRISCI, «Identificazioni di mani nei manoscritti greci della Biblioteca Riccardiana», *La descrizione dei manoscritti: esperienze a confronto*, [Studi e ricerche del Dipartimento di Filologia e Storia 1], Università degli Studi di Cassino (Cassino, 2010) 177-212.

⁸⁹² Βλ. RGK I 224, II 315, III 363. Πρόκειται για αντιγραφέα χειρογράφων που στις αρχές του 16ου αι. βρισκόταν στην Πάδουα και συγκεκριμένα στον κύκλο του Ζαχαρία Καλλιέργη ενώ στα 1533 τον συναντάμε στην Βενετία και στην Μπολόνια κοντά στον Valeriano Albini. Η γραφή του ομοιάζει με εκείνη του Μιχαήλ Δαμασκηνού (RGK 279).

⁸⁹³ Βλ. SAMBERGER I, 172-173. Ο συγκεκριμένος τίτλος του έργου μας δίδεται από τα φύλλα 1r-2v του κώδ. *Riccard.* 58.

παραδίδεται σε μια παρόμοια μορφή τόσο στον *Riccardianus*⁸⁹⁴ όσο και στον *Harleianus*⁸⁹⁵. Παραμένει άγνωστο εάν ο πρώτος κώδικας αντεγράφη από τον δεύτερο ενώ δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί εάν και οι δύο είχαν κάποιο κοινό πρότυπο. Είναι δυνατό, όμως, να υποθέσουμε ότι το κείμενο του *Harleianus* προέρχεται από κάποιο κώδικα που βρισκόταν στην κατοχή του ιδίου του Χορτασμένου. Χαρακτηριστικό είναι ότι στον αυτόγραφο του κώδικα *Vind. suppl. gr. 75* πριν από κάθε έργο του προηγείται μια φράση σχετικά με τον Θεό ή την Αγία Τριάδα, την οποία πιθανόν προσέθετε ο ίδιος. Συγκεκριμένα στο έργο «Προλεγόμενα εις τὴν ὅλην φιλοσοφίαν» (ff. 1r-12v) υπάρχει στην άνω ὠα η φράση «† ἐν ὀνόματι τοῦ π(ατ)ρ(ό)ς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πν(εύματο)ς:», στο έργο των *Προλεγομένων* της ρητορικής (ff. 97r-112v) προηγείται στην άνω ὠα η φράση «† ἐν ὀνόματι τοῦ κ(υρί)ου καὶ θ(εο)ῦ καὶ σ(ωτή)ρ(ο)ς ἡμῶν, ἰ(ησο)ῦ χ(ριστο)ῦ· ἰ ἀμὴν:», κ.ό.κ. Πρόκειται για φράσεις τις οποίες ο αντιγραφέας του *Harleianus* αντιγράφει αυτολεξεί (για τις προαναφερθείσες βλ. ff. 1r και 104r του κώδικα). Το ίδιο συμβαίνει και στο φύλλο 117r πάνω από τον τίτλο του κεφαλαίου που ακολουθεί «Μετάφρασις τῆς περὶ ιδεῶν πραγματείας», όπου υπάρχει η φράση «† ἐν ὀνόματι τοῦ π(ατ)ρ(ό)ς· καὶ τοῦ υἱοῦ (καὶ) τοῦ ἁγίου πν(εύματο)ς ἀμὴν:†»⁸⁹⁶.

Ο δεύτερος μεγάλος βυζαντινός λόγιος του 15ου αι. που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την μελέτη της ρητορικής είναι ο Ιωάννης Αργυρόπουλος. Όπως έχει προαναφερθεί στο κεφάλαιο της ποιητικής και της γραμματικής, ο Αργυρόπουλος διδάσκει διάφορα αντικείμενα, μεταξύ των οποίων και εκείνο της ρητορικής. Η αναφορά στην σημασία του ρήτορα Δημοσθένη πλάι στον Όμηρο και τον Πλάτωνα από τον Μιχαήλ Αποστόλη στο «Προσφώνημα» προς τον Ιωάννη Αργυρόπουλο δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία⁸⁹⁷. Στον μεγάλο λόγιο χρεώνεται μια πραγματεία προλεγομένων ρητορικής, η οποία απαντάται στα φύλλα 228r - 229v του κώδικα *Vat. Pal. gr. 358* και εκδόθηκε από τον Σπυριδώνα Λάμπρο⁸⁹⁸ αλλά και από τον Rabe στην συλλογή των «Προλεγομένων»⁸⁹⁹. Ο

⁸⁹⁴ Συγκεκριμένα ο κώδικας περιλαμβάνει τα έργα *Τις ὁ σκοπὸς τοῦ βιβλίου τῶν στάσεων* (f. 2v), *Περὶ τῶν συνιστάντων τὰς στάσεις κεφάλαια* (f. 5v), *Εἰς τὸ περὶ στάσεως Ἑρμογ<έ>ν<ου>* (f. 8r), *Περὶ τῶν τοῦ λόγου σχημάτων* (f. 13r), *Εἰς τὸ περὶ ιδεῶν* (f. 14r) και *Προοῖμι(ον) Ἑρμογένους προκαταστατικὸν τοῦ περὶ ιδεῶν* (f. 14v). Ο υπόλοιπος κώδικας συμπληρώνεται με το έργο «*Τοῦ αὐτοῦ (Χορτασμένου), ἐκ τῆς Ἀριστοτέλους ρητορικῆς ἀποσημειώσεις*» (ff. 33v-46v), με «*Στίχους εἰς τὸν Ψαλτήρα*» (f. 46v) αλλά και τον πρόλογο του Ευθυμίου Ζυγαβηνοῦ στους ψαλμούς (f. 47v).

⁸⁹⁵ Συγκεκριμένα ο κώδικας περιλαμβάνει *Τις ὁ σκοπὸς τοῦ βιβλίου τῶν στάσεων* (f. 113r), *Μετάφρασις τῆς περὶ ιδεῶν πραγματείας*, *Ἑρμογένους ῥήτορος.†* (f. 117r), *† προοῖμι(ον) Ἑρμογένους προκαταστατ(ικὸν)* (f. 117v) και *Ἐκ τῶν Ἑρμογένους περὶ εὐρέσεων:-* (f. 132r).

⁸⁹⁶ Παράλληλα στην κάτω ὠα του φύλλου 128r υπάρχει με ερυθρά μελάνη η σύντομα φράση «† θ(εός, ὁ προαιώνιος)».

⁸⁹⁷ Βλ. κεφάλαιο Β'.

⁸⁹⁸ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αργυροπούλεια*, 175-180.

⁸⁹⁹ Βλ. RABE, *Sylloge*, 156-158.

συγκεκριμένος *Palatinus*⁹⁰⁰ χρονολογείται τον 15ο-16ο αι. και βρισκόταν στην κατοχή του επισκόπου Μονεμβασίας Αρσενίου Αποστόλη. Παράλληλα, στα τέλη του 15ου αι. (1491) χρονολογείται ο κώδικας της Μπρατισλάβας *Rehdigerani* 12⁹⁰¹, ο οποίος μεταξύ άλλων περιλαμβάνει στα φύλλα 137v-138r μέρος του έργου των *Προλεγόμενων* του Αργυροπούλου και συγκεκριμένα τους εκδιδόμενους από τον Λάμπρο στίχους στις σελίδες 175.4 - 176.9. Σύμφωνα με τον Rabe, το συγκεκριμένο έργο βρίσκεται και στον κώδικα *Par. gr. 2925*⁹⁰² του 15ο αι. υπό τον ελλιπή τίτλο του κεφαλαίου που μας παρέχει ο Omont «*Αφθονίου προγυμνάσματα με προλεγόμενα και σχόλια*» στα φύλλα 6v - 47v⁹⁰³. Δυστυχώς δεν έχουμε καποιο περαιτέρω στοιχείο για το έργο στον συγκεκριμένο κώδικα.

Το πόνημα του Αργυροπούλου φέρει τον ολοκληρωμένο τίτλο «*Ιωάννου Διακόνου τοῦ Ἀργυροπούλου Προλεγόμενα εἰς τὰ τῆς ῥητορικῆς Προγυμνάσματα*», γεγονός που υποδεικνύει την συγγραφή του έργου πιθανόν κατά τα πρώτα στάδια της διδακτικής του σταδιοδρομίας υπό τον τίτλο του απλού διακόνου⁹⁰⁴ και αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο αφορά γνωστές ρητορικές έννοιες και όρους από προγενέστερους και πρόκειται για τους στίχους που δίδονται από τον Λάμπρο, *Αργυροπούλεια*, 175.1 - 176.16⁹⁰⁵. Το δεύτερο μέρος αποτελείται από παραφράσεις τεσσάρων αποσπασμάτων του έργου του Δοξαπατρή. Συγκεκριμένα, οι στίχοι 16-29 από τον Λάμπρο, *Αργυροπούλεια*, 176⁹⁰⁶ αποτελούν εν μέρει πιστή αντιγραφή και εν μέρει παράφραση με προσθαφαιρέσεις του πρώτου αποσπάσματος από το έργο του Δοξαπατρή. Το δεύτερο απόσπασμα⁹⁰⁷ παραφράζει το κείμενο του Δοξαπατρή όπως δίδεται στους στίχους του Rabe, *Sylloge*, 143.15 - 144.8, κάτι που γίνεται και στο τρίτο μέρος⁹⁰⁸ με τους στίχους στο έργο του Rabe, *Sylloge*, 127.22 - 128.28. Τα *Προλεγόμενα* του Αργυροπούλου

⁹⁰⁰ Βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 208-210. Ο κώδικας περιλαμβάνει γραμματικές, ρητορικές αλλά και ιατρικές πραγματείες.

⁹⁰¹ Βλ. *Vratislaviensi*, 2-4. Ο κολοφώνας του χειρογράφου βρίσκεται στο φύλλο 137v: «*Ἐτελειώθη τὸ παρὸν σύγγραμμα τὸ τοῦ ἔρμολόγου ἐρμηνέως, ὡς φασιν, δοξαπάτρου, διὰ χειρὸς ἐμοῦ ἰάννου φραγκίσκου βουραναίου τοῦ ἑπτακαιδεκάτου γεγονότος ἐνιαυτοῦ. καὶ ἐν βερόνη ὑμῶν πατρίδι ταῦτα γεγραφότος ἔτει ἀπὸ θεογονίας ,αυσα. Τέλος*».

⁹⁰² RABE, *Sylloge*, 156.

⁹⁰³ OMONI, *Catalogue*, III, 60-61.

⁹⁰⁴ Τον τίτλο του διακόνου φέρει ο Αργυρόπουλος και στην πρώτη επιστολή του προς τον Γεώργιο Τραπεζούντιο: «*Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κῦρ διακόνου καὶ ἄρχοντος τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Ἀργυροπούλου ἐπιστολὴ πρὸς Γεώργιον τὸν Τραπεζούντιον*», βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αργυροπούλεια*, 68 κ.ε.

⁹⁰⁵ ΑΡΧΟΤΕΛΕΙΑ: «*Ἐπειδὴ περ ἡμῖν ... γυμναζομένων ἡμῶν*»· βλ. RABE, *Sylloge*, 156.5 - 157.24.

⁹⁰⁶ ΑΡΧΟΤΕΛΕΙΑ: «*Ἐπεὶ οὖν αἱ τῶν πλασματικῶν ... ἐκπαιδεύεσθαι τι*»· Για το κείμενο του Δοξαπατρή βλ. RABE, *Sylloge*, 137.9 - 138.11.

⁹⁰⁷ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αργυροπούλεια*, 177.4-17 [ΑΡΧΟΤΕΛΕΙΑ: «*Ἔστι τοίνυν προγύμνασμα ... ἀντὶ τοῦ προασκοῦσα*»].

⁹⁰⁸ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αργυροπούλεια*, 177.18 - 178.2 [ΑΡΧΟΤΕΛΕΙΑ: «*Ἐλθωμεν δὴ λοιπὸν ... τὰ τοῦ πολιτικοῦ λόγου μέρη*»].

κλείνουν με την παράφραση ενός μεγάλου αποσπάσματος του Δοξαπατρή⁹⁰⁹ όπως μας το παραδίδει ο Λάμπρος στην έκδοση (σελ. 178.2 - 180.20)⁹¹⁰.

Με την άλωση του 1453, το οικοδόμημα της παιδείας, αν και έπαψε να λειτουργεί στα πλαίσια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, δεν έπαψε να υπάρχει. Όπως εξετάσαμε και στο κεφάλαιο της Πατριαρχικής Σχολής ο πρώτος Πατριάρχης στην οθωμανοκρατούμενη πλέον Κωνσταντινούπολη Γεννάδιος Σχολάριος ανασυστήνει στο βαθμό που ήταν δυνατό την εκπαίδευση. Η μελέτη της ρητορικής συνεχίζει να βρίσκεται στο επίκεντρό της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο μαθητής του Σχολαρίου, Ματθαίος Καμαριώτης, ο οποίος όχι μόνο κατέχει τον τίτλο του μεγάλου ρήτορος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας αλλά συνθέτει δύο έργα γύρω από τα ρητορικά προγυμνάσματα του Αφθονίου και την *Ρητορική Τέχνη* του Ερμογένη.

Το πρώτο έργο φέρει τον ολοκληρωμένο τίτλο «*τοῦ σοφωτάτου και ῥητορικωτάτου κυρίου Ματθαίου τοῦ Καμαριώτου ἐπιτομή εἰς τὰ τῆς ῥητορικῆς προγυμνάσματα*» και αποτελεί μια μικρογραφία των *Προγυμνασμάτων* του Αφθονίου⁹¹¹. Συγκεκριμένα περιλαμβάνει τα δεκατέσσερα κεφάλαια του Αφθονίου συμπυκνωμένα και μειωμένα κατά ένα: 1. *Περὶ μύθου*. 2. *Περὶ διηγήματος*. 3. *Περὶ χρείας*. 4. *Περὶ γνώμης*. 5. *Περὶ ἀνασκευῆς*. 6. *Περὶ κατασκευῆς*. 7. *Περὶ κοινῶς τόπου*. 8. *Περὶ ἐγκωμίου καὶ ψόγου* (το συγκεκριμένο κεφάλαιο αποτελεί δύο ξεχωριστά κεφάλαια στο έργο του Αφθονίου). 9. *Περὶ συγκρίσεως*. 10. *Περὶ ἠθοποιῆας*. 11. *Περὶ ἐκφράσεως*. 12. *Περὶ θέσεως*. 13. *Περὶ νόμου εἰσφορᾶς*. Πρόκειται για ένα δημοφιλές έργο, το οποίο είτε συμπληρώνει κώδικες που προϋπάρχουν είτε αντιγράφεται σε νέα χειρόγραφα του 15ου αι. και έπειτα⁹¹². Ο κώδικας του Βατικανού *Urbinas gr. 119* που περιλαμβάνει στίχους στον Πλάτωνα, διάφορες ρητορικές πραγματείες (μεταξύ των οποίων και εκείνες του Αφθονίου και του Ερμογένους) αλλά και τους *Χαρακτήρες* του Θεοφράστου, αν και χρονολογείται στα τέλη του 14ου αι. συμπληρώνεται με το έργο του Καμαριώτη στα φύλλα 23r-25r⁹¹³. Παράλληλα, ο κώδικας της *Brescia A. IV. 13* με ποικίλο περιεχόμενο⁹¹⁴ φέρει στα φύλλα 40r-42v τα *Προγυμνάσματα* του Καμαριώτη από το χέρι του Δανίλου Γαϊτάνου της Κρεμόνας, σύμφωνα με το σημείωμα στο τέλος του έργου:

⁹⁰⁹ Βλ. RABE, *Sylloge*, 135.7 - 141.21.

⁹¹⁰ Αρχιεπίσκοπος: «Τὶ δέ; Ἀφθονίου τὸ παρὸν βιβλίον ... ὡς ἔν τισι τῶν ἄλλων».

⁹¹¹ Βλ. WALZ, *Rhetores VI*, 601-644.

⁹¹² Το έργο απαντάται στους κώδικες *Escorial. Delta. III. 14 (Andrés 245) (ff. 96r-101r)*, *Escorial. Gamma. III. 6 (Andrés 178) (ff. 117r-122r)*, *Escorial. Gamma. III. 12 (Andrés 184) (ff. 189r-198r)*, *Harley. 5728 (ff. 46r-48v)*, *Oxon. Barocci 45 (ff. 149r-153r)*, *Oxon. Barocci 104 (ff. 247r-252r)*, *Oxon. Langbaine 9, (ff. 199r-207r)*, *Salamanca 285 (1-2-26)* και *Zakynthos cod. 19*.

⁹¹³ Βλ. STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 198-201.

⁹¹⁴ Βλ. MARTINI, *Biblioteche Italiane Ib*, 255-256.

«τῆς ταῦτα περὶ τῶν προγυμνασμάτων ὡς ἐν βραχεῖ κατὰ τὸν ἐπίτομον τουτονὶ λόγον:- γραφθέντα χειρὶ τοῦ ἐμοῦ τοῦ δανιήλου γαιτάνου τοῦ κρεμωνεῖου ὅταν ἐνὶ φορωιουλείῳ δημοτικῷ χρήματι ἠνογίνωσκε:- ἔρρωσο:- θεῶ χάριν. Με κόκκινο μελάνι προστίθεται ἡ φράση: ὁ δανιήλος ἔγραψε καὶ ἐτέλευσε ἡμέρα ἁγίου τοῦ μαρτίνου†».

Δυστυχῶς δὲν ἔχουμε κανένα ἄλλο στοιχείο γιὰ τὸν συγκεκριμένο αντιγράφεα. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται γιὰ ἕνα ἔργο τοῦ ὁποῖο αποκτᾶ μὴ τόσο μεγάλη δημοσιότητα που ἀντιγράφεται σε κώδικες μέχρι καὶ τὸν 17ο αἰ⁹¹⁵.

Τὸ δεύτερο ρητορικὸ ἔργο τοῦ Καμαριώτη ἔχει τὸν τίτλο «Ματθαίου τοῦ Καμαριώτου Ῥητορικῆς Ἐπιτομὴ ἐκ τῶν τοῦ Ἐρμογένους» καὶ ἀσχολεῖται ἀποκλειστικὰ με τὸν σχολιασμό, τὴν παράφραση καὶ τὴν ἐπαναδιατύπωση τοῦ ἔργου τοῦ Ἐρμογένους. Σε γενικὲς γραμμὲς, δὲν προσφέρει κάποιο καινούργιο στοιχείο στὴν τέχνη τῆς ρητορικῆς, ἀφοῦ ἀπλᾶ ἀνακυκλώνει τὰ ἤδη γνωστὰ στοιχεῖα. Δὲν εἶναι τυχαίον ὅτι στὴν ἐκδοση τοῦ κειμένου στους *Rhetores Graeci*⁹¹⁶, ὁ Walz παραθέτει μόνον τὸ μισὸ ἔργο ἀναφέροντας κυνικὰ καὶ ὠμὰ στὸν πρόλογο τοῦ ὅτι «*Totam Epitome edere operae pretium non duxi*»⁹¹⁷. Ὡστόσο, ὅπως καὶ τὸ πρῶτο ἔργο, αποκτᾶ μεγάλη ἀπήχηση καὶ ἀντιγράφεται σε πολλὰ χειρόγραφα τῆς περιόδου. Πρῶτοι ἀξίζει νὰ ἀναφερθῶν δύο κώδικες, οἱ ὁποῖοι περιλαμβάνουν τὸ συγκεκριμένο ἔργο καὶ θεωροῦνται ἀυτόγραφοι τοῦ Ματθαίου Καμαριώτη. Πρόκειται γιὰ τοὺς *Par. gr. 1214* (ff. 356r-377r)⁹¹⁸ καὶ *Iβήρων αρ. 209* (Λάμπρος 4329) (ff. 163r-208r)⁹¹⁹. Μετὰ ἀπὸ ἐπιτόπια ἐξέταση τοῦ τελευταίου, ὁ κώδικας φαίνεται νὰ ἀντεγράφη ἀποκλειστικὰ ἀπὸ ἕνα γράφεα καὶ τὸ χέρι τοῦ ταυτίζεται με ἐκεῖνο τοῦ Καμαριώτη⁹²⁰. Στις πλείστες περιπτώσεις ἡ συγκεκριμένη Ἐπιτομὴ ἀπαντάται μαζί με τὰ προαναφερθέντα *Προγυμνάσματα*. Οἱ κώδικες τῆς Ὁξφόρδης *Barocci 45*⁹²¹ καὶ *104*⁹²², ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρῶτο ἔργο περιλαμβάνουν καὶ τὸ δεύτερο στα φύλλα 105r - 149r καὶ 185r - 247r

⁹¹⁵ Ὁ κώδικας *Escorial. Ψ. IV. 4* (*Andrés 478*) (ff. 439v-446r) χρονολογεῖται με ἀκρίβεια τὸ 1571, ἐνῶ οἱ κώδικες *Par. gr. 2972* (ff. 50v-53r), *Par. gr. 3052* (ff. 217r-223r), *Vat. gr. 1733* (ff. 53v-55v), *Marc. gr. app. XI. 26* (*coll. 1322*) (ff. 125v-127r) καὶ *Vind. phil. gr. 146* (ff. 128v-133r) χρονολογοῦνται ἐντὸς τοῦ 16ου αἰ. Μεταγενέστεροι θεωροῦνται οἱ κώδικες *Mosk. Sinod. gr. 324* (*Vlad. 444*) (ff. 125r-127r) καὶ *Sinaiticus 1622* (λήμμα 4) οἱ ὁποῖοι χρονολογοῦνται τὸν 17ο αἰ.

⁹¹⁶ Βλ. WALZ, *Rhetores VI*, 599-644.

⁹¹⁷ Συγκεκριμένα, ἐξέτασα στὴν ψηφιακὴ μορφή τὸν κώδικα *Lond. Brit. Libr., Addit. 10060*, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει ὁλόκληρο τὸ ἔργο τῆς Ἐπιτομῆς τοῦ Καμαριώτη στα φύλλα 47r-97r. Ὁ Walz στὸν ἕκτο τόμο τοῦ ἔργου τοῦ προβαίνει στὴν ἐκδοση τοῦ κειμένου μέχρι καὶ τὴν πρώτη γραμμὴ τοῦ φύλλου 74r ἀφήνοντας ἀδημοσίευτα 23 φύλλα περίπου, θεωρώντας τὸ ὑπόλοιπο ἔργο τοῦ Καμαριώτη ὡς μὴ ἀξιο ἐκδοσης (!).

⁹¹⁸ OMONI, *Catalogue I*, 267.

⁹¹⁹ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος II*, 60

⁹²⁰ Βλ. RGK I 269, II 365.

⁹²¹ COXE, *Bodleian Library I*, 62-64.

⁹²² *Αυτόθι*, 173-174.

αντίστοιχα. Παρόμοια περίπτωση αποτελεί και ο κώδικας της *Brescia A. IV. 13* όπου στα φύλλα 2r-40r απαντάται το έργο με τον τίτλο «*τκυροῦ ματθαίου τοῦ καμαριώτου, ἐπιτομή εἰς τὴν ῥητορικὴν*»⁹²³ και ο κώδικας της *Salamanca 285 (1-2-26)* με τον ελαφρῶς διαφοροποιημένο τίτλο «*Ἐπιτομή εἰς τὴν ῥητορικὴν ἐκ τῶν εἰρημένων τῶ Ρητόρι Ερμογένη ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ σωφοτάτου καὶ ῥητορικωτάτου κυροῦ τοῦ Καμαριώτου*»⁹²⁴. Ἰδια περίπτωση εἶναι και οι κώδικες *Escorial. D. III. 14 (Andrés 245)*⁹²⁵ και *G. III. 12 (Andrés 184)*⁹²⁶, στους οποίους το κείμενο στα φύλλα 44r-96r και 128r-189r αντίστοιχα συνοδεύεται με σχόλια στις ὤες. Ὡστόσο, υπάρχουν και εξαιρέσεις με τους κώδικες *Par. gr. 2981 (ff. 50r-94r)*⁹²⁷, *Par. gr. 2090 (f. 169r κ.ε.)*⁹²⁸, *Oxon. Barocci. 48 (ff. 874r-92r)*⁹²⁹, *Vall. gr. F. 16 (ff. 259r-285v)*⁹³⁰, *Ζακύνθου 19*⁹³¹ και *Taurin. B. IV. 37 (Pasini 230)* να περιλαμβάνουν αποκλειστικά και μόνο το έργο της Ἐπιτομῆς.

Ἡ Ρητορικὴ Ἐπιτομὴ του Καμαριώτη συνεχίζει να εἶναι ιδιαίτερα δημοφιλῆς και κατά τους επόμενους αἰῶνες. Συγκεκριμένα, αντιγράφεται σε πολλά χειρόγραφα ἀπὸ τον 16ο μέχρι και τον 18ο αἰ. Αναλυτικά:

- i. 16ος αἰ. - Α. *E.B.E, Μετόχιον του Παναγίου Τάφου 540, ff. 93r-99r*⁹³². Β. *Bruxel. Bibliothèque Royale Albert I, Cod. 11280 (Omont 71)*⁹³³. Γ. *British. Add. 10060, no. 2*⁹³⁴. Δ. *Par. gr. 2929, ff. 65r-113r*⁹³⁵. Ε. *Par. gr. 2972, ff. 1r-5v*⁹³⁶. Σ. *Par. gr. 3052, ff. 135r-217r*⁹³⁷. Ζ. *Vall. C 46, ff. 350r-386r (15ος-16ος αἰ.)*⁹³⁸. Η. *Vat. gr. 1733, ff. 1r-7r, 22v-53r*⁹³⁹. Θ. *Escorial. Psi. IV. 4 (Andrés 478), ff. 317r-391r (1571)*⁹⁴⁰. Ι. *Brit. Libr., Harley 5728, ff. 1r-45v (περὶ τα 1500)*⁹⁴¹. ΙΑ. *Monac. gr. 376, ff. 1r-114r*⁹⁴². ΙΒ. *Oxon. Auct. T. 1. 15 (Misc. 193), ff. 1r-116r*⁹⁴³. ΙΓ. *Par. gr. 2973*⁹⁴⁴. ΙΔ.

⁹²³ MARTINI, *Biblioteche Italiane Ib*, 255-256.

⁹²⁴ GRAUX - MARTIN, *Espagne et Portugal*, 202-205.

⁹²⁵ ANDRÉS, *Escorial II*, 87.

⁹²⁶ *Αυτόθι*, 9.

⁹²⁷ OMONT, *Catalogue*, III, 78.

⁹²⁸ Βλ. OMONT, *Catalogue II*, 102. Στο συγκεκριμένο κώδικα, το έργο του Καμαριώτη εἶναι κολοβό.

⁹²⁹ COXE, *Bodleian Library*, I 66-69.

⁹³⁰ MARTINI, *Biblioteche Italiane II*, 139-141.

⁹³¹ Ν. ΚΑΤΡΑΜΗΣ, *Φιλολογικά ἀνάλεκτα Ζακύνθου (Ζάκυνθος, 1880)* 156-196.

⁹³² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη Ε'*, 97-100.

⁹³³ OMONT, *Bruxelles*, 24.

⁹³⁴ RICHARD, *British*, 13.

⁹³⁵ OMONT, *Catalogue III*, 61.

⁹³⁶ *Αυτόθι*, 76-77.

⁹³⁷ *Αυτόθι*, 100.

⁹³⁸ MARTINI, *Biblioteche Italiane II*, 68-70.

⁹³⁹ GIANNELLI, *Vat. 1684-1744*, 115-126.

⁹⁴⁰ ANDRÉS, *Escorial III*, 88-89.

⁹⁴¹ MCKENDRICK - PATTIE, *British Library*, 179-180.

⁹⁴² HARDT, *Catalogus*, IV, 119-121.

⁹⁴³ COXE, *Bodleian Library*, I 753-754.

⁹⁴⁴ OMONT, *Catalogue III*, 77.

- Marc. gr. app. XI. 26* (coll. 1322), ff. 96r-125v⁹⁴⁵. *IE. Vind. phil. gr. 146*, ff. 48v-96v⁹⁴⁶.
- ii. 17ος αι. - *A. Leiden. Voss. gr. Q^o 64*, ff. 1r-99v. (16ος-17ος αι.)⁹⁴⁷. *B. Mosk. Sinod. gr. 324 (Vlad. 444)*, ff. 127r-136r, 136r-157r⁹⁴⁸. *Γ. Par. suppl. gr. 658*, ff. 66r-67r (16ος - 17ος αι.)⁹⁴⁹. *Δ. Trabzon. Φροντιστήριον 22*, p. 557⁹⁵⁰.
- iii. 18ος αι. - *A. Γενναδείου βιβλιοθήκης 46*, ff. 1r-2v⁹⁵¹. *B. Μεγίστης Λαύρας Λ 14 (Eustratiades 1504)*, ff. 1r-93r⁹⁵².

1. 4. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ:

Ο κύκλος των μαθημάτων του *Trivium* κλείνει με τη διδασκαλία της φιλοσοφίας, η οποία «κατά την βυζαντινή αντίληψη είχε ήδη παγιωθεί από την ύστερη αρχαιότητα ως η κορωνίδα των επιστημών»⁹⁵³ με βασική προϋπόθεση την κατάκτηση των αντικειμένων της γραμματικής και της ποιητικής όσο και της ρητορικής. Συνεχίζοντας την παράδοση των προηγούμενων αιώνων, ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης αποτελούν τους πυλώνες της φιλοσοφικής σκέψης ενώ η μελέτη των μεταγενεστερών φιλοσόφων όπως ο Πορφύριος, ο Ιάμβλιχος, ο Πλωτίνος, ο Πρόκλος, ο Σιμπλίκιος κ.ά. συνεπικουρούσε στη διδασκαλία του αντικειμένου.

Ως πιο διαδεδομένο διδακτικό έργο φιλοσοφίας και κατά τον 15ο αι. θεωρείται το *Όργανον* του Αριστοτέλη, το οποίο απαντάται σε μια πληθώρα χειρογράφων της περιόδου. Γνωστό και με το τίτλο *Λογικά*, το *Όργανον* αποτελείται από πέντε ξεχωριστές πραγματείες (τις *Κατηγορίες*, *Περί Ερμηνείας*, *Αναλυτικά [Πρότερα-Ύστερα]*, *Τοπικά* και τους *Σοφιστικούς Έλέγχους*)⁹⁵⁴, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις απαντώνται όλες μαζί σε κοινούς κώδικες. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των *London. Burney 100* (πρώτο μισό 15ου αι.)⁹⁵⁵, *Perugia BCA F 54* (τέλη 15ου αι.)⁹⁵⁶, *London. Harleianus 5599* (δεύτερο μισό

⁹⁴⁵ ΜΙΟΝΙ, *Bibliotheca Italianae* III, 141-146.

⁹⁴⁶ HUNGER, *Katalog I*, 248-249.

⁹⁴⁷ DE MEYER, *Vossiani - Miscellanei*, 182-183.

⁹⁴⁸ VLADIMIR, *Mosquensis Synodical*, 679-682.

⁹⁴⁹ OMONT, *Catalogue III*, 291.

⁹⁵⁰ Α.Ι. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Έλληνικοί κώδικες Τραπεζούντος», *ρωσικό περιοδικό (τίτλος στον Ολιβιέ σελ. 795)*, τ. XIX, 1 (1912) 224-281.

⁹⁵¹ POLITIS-PAPPA, *Γεννάδειος*, 79-80.

⁹⁵² ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Μεγίστη Λαύρα*, 264.

⁹⁵³ ΝΕΣΣΕΡΗΣ, *Η Παιδεία στο Βυζάντιο*, ό.π., 265.

⁹⁵⁴ Για το συγκεκριμένο Αριστοτελικό έργο και γενικότερα για τον μεγάλο κλασικό φιλόσοφο βλ. D. ROSS (Sir), *Aristotle, With an introduction by John L. Ackrill*, 6th ed. (London, 1995), εδώ 8-9.

⁹⁵⁵ Βλ. MCKENDRICK - ΡΑΤΤΙΕ, *British Library*, 63. Ο κώδικας περιλαμβάνει στην αρχή τα περιεχόμενα και τα βιογραφικά σημειώματα των Αριστοτέλη και Roggio Bracciolini στη λατινική γλώσσα (f. 1r). Ακολουθεί η *Εισαγωγή* του Πορφυρίου (ff. 2r-13v) και τα Αριστοτελικά έργα *Κατηγορίες* (ff. 13v-32v), *Περί έρμηνείας* (ff. 32v-43r), *Αναλυτικά Πρότερα* (ff. 43v-117r), *Αναλυτικά Ύστερα* (ff. 117r-168r),

15ου αι.)⁹⁵⁷, *Par. gr. 2020* (15ος αι.)⁹⁵⁸, *Vat. Pal. gr. 74* (15ος αι.)⁹⁵⁹, *Vat. Pal. gr. 255* (15ος αι.)⁹⁶⁰, *Vat. gr. 1693* (14ος-15ος αι.)⁹⁶¹, *Vat. Reg. 116* (14ος-15ος αι.)⁹⁶² και *Vat. gr. 2173* (δεύτερο μισό 15ου αι.)⁹⁶³. Ωστόσο, τα πέντε μέρη του Όργάνου διδάσκονταν και μεμονωμένα ή σε διάφορους συνδυασμούς. Οι κώδικες *Laur. Conu. Soppr. 192* (14ος αι.)⁹⁶⁴, *Modena Archivio di Stato cod. Busta 1 (pars. 2)*, και *Ιβήρων 209* (15ος αι.)⁹⁶⁵ περιλαμβάνουν μόνο την πραγματεία των Σοφιστικῶν Ἐλέγχων, ενώ οι κώδικες *Napol. gr. III D 29* (15ος αι.)⁹⁶⁶ και *Moskva Sinod. gr. 326 (Vlad. 455)* (14ος-15ος αι.)⁹⁶⁷ περιέχουν τους Σοφιστικούς Ἐλέγχους μαζί με το *Περὶ Ἑρμηνείας* ο πρώτος και τα *Ἀναλυτικὰ Πρότερα* ο δεύτερος. Οι κώδικες *Vind. Phil. gr. 94* (δεύτερο μισό 15ου αι.)⁹⁶⁸ και *Vind. Suppl. gr. 35* (15ος αι.)⁹⁶⁹ περιλαμβάνουν τους Σοφιστικούς Ἐλέγχους μαζί με τα έργα *Περὶ Ἑρμηνείας*, *Κατηγορίες* και *Ἀναλυτικὰ Ὑστερα*, ενώ ο κώδικας της *Νάπολης gr. III. D. 30* (τέλη 15ου αι. / 1491)⁹⁷⁰ φέρει το ίδιο περιεχόμενο πλην της πραγματείας των *Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων*. Παράλληλα οι κώδικες *Laur. Plut. 72,8* (15ος αι.)⁹⁷¹, *Par. gr. 1911* (σχολιασμός Φιλοπόνου στα *Ἀναλυτικὰ Πρότερα*) (16ος αι.)⁹⁷², *Par. gr. 1919*⁹⁷³, *Vat. Ott. gr. 386* (15ος αι.)⁹⁷⁴, *Vind.*

Τοπικά (ff. 168r-275r), *Περὶ Σοφιστικῶν Ἐλέγχων* (ff. 275r-307r). Αντιγραφέας του Χειρογράφου υπήρξε ο Δημήτριος Κυκανδύλης.

⁹⁵⁶ MIONI, *Bibliotheca Italianae* II, 308.

⁹⁵⁷ MCKENDRICK - PATTIE, *British Library*, 125-126.

⁹⁵⁸ OMONT, *Catalogue*, II, 180.

⁹⁵⁹ Βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 38. Το χειρόγραφο ξεκινάει με την *Εισαγωγή* του Πορφυρίου (f. 2r) και συνεχίζει με τα έργα του Αριστοτέλη *Κατηγορίες* με λατινικό σχολιασμό (f. 11r), *Περὶ Ἑρμηνείας* με ελληνικά και λατινικά σχόλια στις ώες (f. 27r), *Ἀναλυτικὰ Πρότερα* (f. 36r), *Ἀναλυτικὰ Ὑστερα* (f. 87r), *Τοπικά* (βιβλία VIII) (f. 118v), *Περὶ Σοφιστικῶν Ἐλέγχων* (f. 187r), *Περὶ ψυχῆς* (βιβλία III) (f. 207r). Ο κώδικας συμπληρώνεται με πραγματεία λογικής στο φύλλο 237r. Αντεγράφη από τον λόγιο Μιχαήλ Αποστόλη στη Κρήτη και συμπληρώθηκε από τον Αντώνιο Δαμιλά, βλ. σημειώματα στο φύλλο 186v: «μικαῆλος ἀποστόλης βυζάντιος, μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς αὐτοῦ πατρίδος πενία συζῶν καὶ τότε τὸ βιβλίον μισθῶ ἐν κρήτῃ ἐξέγραψεν» και στο φύλλο 206r: «ἀντώνιος δαμιλάς καὶ ταύτην ἐξέγραψε τὴν βιβλίον».

⁹⁶⁰ STEVENSON, *Palatini gr.*, 139.

⁹⁶¹ GIANNELLI, *Vat. 1684-1744*, 15-18.

⁹⁶² STEVENSON, *Reginae et Pii II*, 81-83.

⁹⁶³ LILLA, *Cod. Vat. gr. 2162-2254*, 37-45.

⁹⁶⁴ ROSTAGNO-FESTA, *Indice*, 27.

⁹⁶⁵ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, II, 60.

⁹⁶⁶ CYRILLUS II, 71.

⁹⁶⁷ VLADIMIR, *Moscow*, 693.

⁹⁶⁸ HUNGER, *Katalog I*, 202.

⁹⁶⁹ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Supplementum*, 31.

⁹⁷⁰ CYRILLUS II, 72.

⁹⁷¹ BANDINI, *Catalogus*, III, 31.

⁹⁷² OMONT, *Catalogue* II, 162.

⁹⁷³ Βλ. Αυτόθι, 163. Ένα μέρος του αντεγράφη από τον Palla Strozzi το 1442.

⁹⁷⁴ FERON-BATTAGLINI, *Ottoboniani gr.*, 199-200.

theol. gr. 231 (δεύτερο μισό 14ου αι. - δεύτερο μισό 16ου αι.)⁹⁷⁵, *Leipzig. Rep. I. 4°. 68a* (Naumann 7) (15ος αι.)⁹⁷⁶ περιλαμβάνουν αποκλειστικά το έργο των *Ἀναλυτικῶν Προτέρων* και οι κώδικες *Modena. a. V. 7. 14* (Puntoni 149) (15ος αι.)⁹⁷⁷, *Oxon. Corp. Christi Coll. 104*⁹⁷⁸, *Marc. gr. IV. 51 (coll. 1118)* (15ος αι.)⁹⁷⁹ περιέχουν μόνο το έργο των *Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων*. Και οι δύο πραγματείες των *Ἀναλυτικῶν* (*Προτέρων* και *Ὑστέρων*) μαζί με τις δύο πρώτες πραγματείες του Ὁργάνου, το *Περὶ Ἑρμηνείας* και τις *Κατηγορίες*, περιλαμβάνονται στους κώδικες *London. Add. 10040* (15ος αι.)⁹⁸⁰, *Par. gr. 1974* (15ος αι.)⁹⁸¹, *Vat. Pal. gr. 78* (15ος αι.)⁹⁸², *Vat. Barb. gr. 139* (15ος-16ος αι.)⁹⁸³ και *Vind. Suppl. gr. 35* (15ος αι.)⁹⁸⁴. Το έργο *Περὶ Ἑρμηνείας* μαζί με το έργο *Ἀναλυτικὰ Πρότερα* βρίσκεται στα χειρόγραφα *Berlin. gr. 4°. 73 (376)* (15ος αι.)⁹⁸⁵, *Brescia A. IV. 3*⁹⁸⁶, *Laur. Acq. e Doni 43* (15ος αι.)⁹⁸⁷, *New Haven Yale 258* (δεύτερο μισό 15ου αι. / 1472)⁹⁸⁸, *Oxon. Magdalen College 15*⁹⁸⁹, αλλά και στον κώδικα *Vat. gr. 2170B* (πρώτο μισό 15ου αι.)⁹⁹⁰. Οι *Κατηγορίες* απαντώνται στους κώδικες *Αθήνας E.B.E. 1067* (15ος αι.)⁹⁹¹, *Laur. Plut. 59,17* (15ος αι.)⁹⁹² και *72,16* (15ος αι.)⁹⁹³, *Milan. Ambros. C 97 sup. (194)*⁹⁹⁴, *Par. gr. 2938* (15ος αι. / 1480-81)⁹⁹⁵, *Moskva Sinod. 233 (Vlad.*

⁹⁷⁵ HUNGER, *Katalog III.3*, 105-110.

⁹⁷⁶ NAUMANN, *Lipsiensis*, 4-5.

⁹⁷⁷ SAMBERGER I, 397. Παλαιότερος κάτοχος κώδικα σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 131ν εμφανίζεται ο Giorgio Valla: «Γεωργίου τοῦ βάλλα ἐστὶ τὸ βιβλίον».

⁹⁷⁸ H.O., COXE, *Catalogus codicum mss. qui in collegiis aulisque Oxoniensibus hodie adservantur*, v. II (Oxonii, 1852).

⁹⁷⁹ MIONI I,2, 242.

⁹⁸⁰ RICHARD, *British*, 12.

⁹⁸¹ OMONT, *Catalogue II*, 173.

⁹⁸² STEVENSON, *Palatini gr.*, 41.

⁹⁸³ CAPOCCI, *Barberiniani I*, 240-241.

⁹⁸⁴ HUNGER, *Supplementum*, 31.

⁹⁸⁵ STUDEMUND-COHN, *Berlin*, 219.

⁹⁸⁶ Βλ. MORAUX-HARLFINGER-REINSCH-WISENER, *Aristoteles Graecus 70-72*. Ο κολοφώνας στο φύλλο 148ν αναφέρει: «εἰληφε τέρμα βίβλος ἦδε τοῦ φίλου: | χειρὶ γεωργίου τε τοῦ λαυρεζήου. | ρουφιανί(ου) δ' ἀμαθεστάτου νέου:- | ἔτ(ου)ς, ςϞϞνε [ή ζ'] [1448/9]».

⁹⁸⁷ ROSTAGNO-FESTA, *Indice*, 43.

⁹⁸⁸ SCHAFFOR, *Yale*, II, 18-20.

⁹⁸⁹ H.O. COXE, *Catalogus codicum mss. qui in collegiis aulisque Oxoniensibus hodie adservantur*, v. II (Oxonii, 1852).

⁹⁹⁰ LILLA, *Cod. Vat. gr. 2162-2254*, 33-34.

⁹⁹¹ ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *EBE*, 190.

⁹⁹² BANDINI, *Catalogus*, II, 529-535.

⁹⁹³ Αυτόθι, III, 35.

⁹⁹⁴ Βλ. MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 214. Για τον κολοφώνα του χειρογράφου βλ. φύλλο 48r: «Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα δέλτος, τοῦ ἀριστοτέλους, διὰ πεπονημένης χειρὸς τοῦ εὐτελοῦς πάπα ἀντωνίου, υἱὸς ἀρχιερέως ροβέρτου τοῦ ἀπὸ χωρίου μελεπινίνου συντρεχούσης ἰνδικτ<ί>ωνος> ια· ἐν χρόνω· ἤγουν ἔπει· ςϞϞνε' (1448) ἐν μηνὶ φεβρουαρίῳ, εἰς τὴν ιθ ἡμέραν, ἡμέρα τετάρτη, ὥρα πρώτη: Θ<εο>ν χάριτι, τοῦ συγχωρήσαντος: τέλος ἀμῆν:- τέλος:-».

⁹⁹⁵ OMONT, *Catalogue III*, 65.

454) (15ος αι.)⁹⁹⁶, *Marc. gr. Z 218* (coll. 719) (μέσα 14ου αι.)⁹⁹⁷ ενώ απαντώνται μαζί με το *Περὶ Ἑρμηνείας* στους κώδικες *Fir. Riccardiana 10* (K. I. 12) (15ος-16ος αι.)⁹⁹⁸, *Μεγίστης Λαύρας Α 107* (Ευστρατιάδη 1598) (15ος αι.)⁹⁹⁹, *Milan. Ambros. A 160 sup.* (56) (15ος αι.)¹⁰⁰⁰, *Modena BEU γ. F. 7. 4. (Campori 179)*¹⁰⁰¹, *Oxon. Holkham 71* (13ος-15ος αι.)¹⁰⁰², *Par. gr. 1928* (15ος αι.)¹⁰⁰³, *Napol. gr. III. D. 32* (15ος αι.)¹⁰⁰⁴, *Vat. gr. 310* (14ος-15ος αι.)¹⁰⁰⁵. και *Vat. Urb. gr. 57* (15ος αι.)¹⁰⁰⁶. Ο τελευταίος φέρει στο φύλλο 167ν το σημείωμα:

Ἦδ' ἡ βίβλος ἀριστοτέλους λογικῆς παιδείης
ὄργανον ἦν κάλεσαν σοφίης εἰδήμονες ἄνδρες·
ἀλλά μιν αἰθομένω πυρὶ λαμπετόωντι εἶσκω·
φῶς γὰρ ἀληθείης παρέχει· ψεῦδος πιμπρᾶδε: (sic)

στοιχείο το οποίο επιβεβαιώνει τη χρήση του χειρογράφου ως διδακτικό εγχειρίδιο.

Τα δύο προαναφερθέντα έργα - *Κατηγορίες* και *Περὶ Ἑρμηνείας* - μαζί με την πραγματεία των *Ἀναλυτικῶν Προτέρων* απαντώνται και στους κώδικες *Gen. BU F. VI. 9* (15ος-16ος αι.)¹⁰⁰⁷, *Madrid. BNE 4553* (14ος-15ος αι.)¹⁰⁰⁸, *Oxon. Auct. T.4.23* (*Misc. 261*) (15ος αι.)¹⁰⁰⁹, *Vat. gr. 1777* (μέσα 15ου αι.)¹⁰¹⁰ και *Vat gr. 2173* (δεύτερο μισό 15ου αι.)¹⁰¹¹ αλλά και μαζί με το έργο των *Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων* στον κώδικα *Monac. gr. 493* (15ος αι.)¹⁰¹².

Τα πέντε μέρη του Ὀργάνου δεν αποτελούν το μοναδικό αριστοτελικό έργο που χρησιμοποιείται ως μέσο διδασκαλίας της φιλοσοφίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Οι κώδικες *Vat. gr. 1902* (δεύτερο μισό 15ου αι. - 16ος αι.)¹⁰¹³ και *Vind. Phil. gr. 151* (πρώτο μισό 15ου αι. / 1427)¹⁰¹⁴, μεταξύ άλλων,

⁹⁹⁶ VLADIMIR, *Moscow*, 692-693.

⁹⁹⁷ MIONI, *Thesaurus Antiquus* II, 332.

⁹⁹⁸ SAMBERGER I, 143-145.

⁹⁹⁹ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Μεγίστη Λάυρα*, 282-283.

¹⁰⁰⁰ MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 66.

¹⁰⁰¹ G. DE GREGORIO, - P. ELEUTERI, «Per un catalogo sommario dei manoscritti greci dei Commentaria in Aristotelem Graeca et Byzantine: specimen (Leiden, Modena)», *Symbolae Berolinenses für Dieter Harlfinger* (Amsterdam, 1993) 119-167.

¹⁰⁰² BARBOUR, *Holkham*, 605.

¹⁰⁰³ OMONT, *Catalogue*, II, 165-166.

¹⁰⁰⁴ CYRILLUS II, 73-74.

¹⁰⁰⁵ MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I, 460-461.

¹⁰⁰⁶ STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 61-64.

¹⁰⁰⁷ MARTINI, *Biblioteche Italiane* Ib, 324-326.

¹⁰⁰⁸ ANDRÉS, *Biblioteca Nacional*, 15-17.

¹⁰⁰⁹ COXE, *Bodleian Library*, I, 808.

¹⁰¹⁰ CANART, *Vat. 1754-1962*, 112-116.

¹⁰¹¹ LILLA, *Cod. Vat. gr. 2162-2254*, 37-45.

¹⁰¹² HARDT, *Catalogus*, V, 145-148.

¹⁰¹³ Βλ. CANART, *Vat. 1754-1962*, 587-615. Πρόκειται για συμπληρωματικό κώδικα που αποτελείται συνολικά από 36 μέρη, τα οποία χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 15ου έως και τον 16ο αι.

περιλαμβάνουν τα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* μαζί με σχόλια στις ώες, πιθανόν για διδασκαλία. Παράλληλα, ο κώδ. *Vat. gr. 905*¹⁰¹⁵ αντεγράφη στις αρχές του 15ου αι. και περιλαμβάνει τα του Αριστοτέλους *Περὶ ἀτόμων γραμμῶν*, *Μηχανικά*, *Περὶ κόσμου πρὸς Ἀλέξανδρον* και *Περὶ ζῶων ἱστορίας*. Η παρουσία γεωμετρικών σχημάτων στις ώες του δευτέρου έργου, ερωτήσεων στις ώες του τρίτου και η προσθήκη του έργου «εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα ἐξήγησις Ἰωάννου γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζη» στα φύλλα 2r-29v τον καθιστούν πιθανό εγχειρίδιο ποιητικής και φιλοσοφίας. Χρονολογείται περί το 1430 ενώ ο αντιγραφέας του χειρογράφου είναι άγνωστος. Ἴσως να ταυτίζεται με εκείνον του κώδικα *Berol. Phill. 1582* (ιατρικές πραγματείες - 15ος αι.), ο οποίος φέρει την μονοκονδυλιά *Δημήτριος ὁ ῥαλλὰ*¹⁰¹⁶. Δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί εάν ο τελευταίος είναι Δημήτριος Ραούλ Καβάκης¹⁰¹⁷. Σε κάθε περίπτωση, ο μελετητής Schunke στο άρθρο του «*Die griechischen Einbände aus der Handschriften-Sammlung Meerman Philipps in Berlin*» θεωρεί ότι και οι δύο προαναφερθέντες κώδικες προέρχονται από την Ανατολή και συγκεκριμένα από τον ελλαδικό χώρο¹⁰¹⁸. Ἴδια προέλευση έχει και ο κώδ. *Vat. Urb. gr. 44* (17ος αι.)¹⁰¹⁹, ο οποίος μαζί με τον *Vat. gr. 905* είχαν κοινό πρόγονο κάποιο άγνωστο κώδικα σύμφωνα με τον Harlfinger¹⁰²⁰, ο οποίος τον ονομάζει ως -ξ- και θεωρεί ότι αποτελεί αντίγραφο του κώδ. *Vat. gr. 258*¹⁰²¹. Συνεπώς, είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι όλοι οι προαναφερθέντες κώδικες αντεγράφησαν σε κάποιο βιβλιογραφικό εργαστήριο στην Ανατολή και στην συνέχεια μεταφέρθηκαν στη Δύση. Εκεί φαίνεται να αποτέλεσαν πρότυπα για αντιγραφή

Στην παρούσα περίπτωση σημαντικό είναι το δεύτερο μέρος (ff. 43r-62r) που περιλαμβάνει τα Αριστοτέλους *Ἠθικὰ Νικομάχεια* με μερικά σχόλια στις ώες.

¹⁰¹⁴ Βλ. HUNGER, *Katalog I*, 256. Ο κώδικας περιλαμβάνει αποκλειστικά τα Αριστοτέλους *Ἠθικὰ Νικομάχεια* με σχόλια στις ώες (ff. 1r-174v) και το *Περὶ ἀρετῶν (καὶ κακιῶν)* (ff. 175r-180r). Σύμφωνα με τον κολοφώνα του χειρογράφου αντιγραφέας ήταν κάποιος Αρείας του Φερδινάνδου (PLP 1298) το 1427, f. 181r: «-ἀριστοτέλους ἠθικῶν νεικομαχείων (sic) μικρῶν:- και ἐγὼ ἀρείας τοῦ φερδινάνδου υἱὸς συνδρομῆ ταῦτα ἔγραψα· 1427», βλ. BICK, *Schreiber*, 34.

¹⁰¹⁵ Βλ. SCHREINER, *Cod. Vat. gr I*, 98-100. Στο φύλλο 160r του κώδικα ο άγνωστος αντιγραφέας προσέθεσε τέσσερις στίχους σε ιαμβικό δωδεκασύλλαβο:

ὡς ταῖς ἐλάφοις κάμματος ὦρα πέλει |
 πηγή ποθεινὴ ἄκος οὔσα τοῦ θέρους |
 οὔτω πέφυκε και γραφεῦσιν ἠδύ τι |
 τὸ τέρμα βίβλου τοῖς δὲ τῶν πονουμένων |.

¹⁰¹⁶ Η σχέση των δύο κωδίκων παρουσιάζεται μέσα από το έργο HARLFINGER, *Περὶ Ἀτόμων*, 175 (υπ. 1), 266 (υπ. 2).

¹⁰¹⁷ Για τον συγκεκριμένο αντιγραφέα χειρογράφων βλ. κατωτ. σελ. 211.

¹⁰¹⁸ I. SCHUNKE, «*Die griechischen Einbände aus der Handschriften-Sammlung Meerman Philipps in Berlin*», *Philobiblon* 8 (1954) 123, 127.

¹⁰¹⁹ STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 48-49.

¹⁰²⁰ HARLFINGER, *Περὶ Ἀτόμων*, 266-267.

¹⁰²¹ Βλ. MERCATI-CAVALIERI, *Cod. Vat. gr. I*, 338-340. Ο κώδικας χρονολογείται τον 14ο αι. και αντεγράφη από τον Ιωάννη Προαστειώτη, βλ. f. 325v: «τέτελειώθη τὸ παρὸν βιβλί(ον) διὰ χειρὸς ἐμοῦ ἰω(άν)νου | προαστειώτου».

νέων αριστοτελικών κωδίκων, όπως οι κώδικες *Ambr. A 174 sup* (67) (15ος αι.)¹⁰²², *Vind. Phil. gr. 231* (δεύτερο μισό 15ου αι. / 1458)¹⁰²³ και *Matr. gr. 4563*, οι οποίοι αντέγραψαν το υλικό του *Vat. gr. 905*¹⁰²⁴.

Ως διδακτικά εγχειρίδια φιλοσοφίας μπορούν να θεωρηθούν και οι κώδικες *Vat. Reg. 115* (15ος αι.)¹⁰²⁵ με *Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιεύς σχόλια στὰ τέσσερα βιβλία τῶν μεταφυσικῶν τοῦ Ἀριστοτέλη* μαζί με επιπρόσθετο σχολιασμό από το χέρι του Αριστοβούλου Αποστόλη και οι *Vind. Phil. gr. 66* (15ος αι.)¹⁰²⁶, *Vind. Phil. gr. 134* (15ος αι.)¹⁰²⁷ και *Vind. Phil. gr. 157* (15ος αι.)¹⁰²⁸. Οι τρεις τελευταίοι φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν για την εκμάθηση της φιλοσοφίας από διάφορους Ιταλούς ουμανιστές λόγω της πληθώρας λατινικών σχολίων και σημειωμάτων που περιέχουν. Συγκεκριμένα, ο *Vind. Phil. gr. 157* περιέχει διάφορα Αριστοτελικά έργα, με λατινικό σχολιασμό στο *Περὶ Ψυχῆς* (ff. 1r-45v) και μερικά σχόλια στο *Περὶ ζῶων κινήσεως*. Περισσότερα σχόλια περιλαμβάνει ο κώδ. *Vind. Phil. gr. 134*, αφού όλο του το περιεχόμενο - *Περὶ Ψυχῆς*, *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν*, *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως*, *De Somno*, *Περὶ ἐνυπνίου καὶ τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς*, *De divinatione per somnum* (ἀτίτλο), *Περὶ ζῶων κινήσεως*, *Περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος*, *Περὶ νεότητος καὶ γήρους*, *De respiratione* (ἀτίτλο), *Περὶ χρωμάτων* - συνοδεύεται από σχολιασμό τόσο στην ελληνική όσο και στη λατινική γλώσσα. Τέλος, ο *Vind. Phil. gr. 66* περιλαμβάνει τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ τοῦ Ἀριστοτέλη* επίσης με σχολιασμό και στις δύο γλώσσες.

Σημαντικό εγχειρίδιο φιλοσοφίας αποτελεί ο κώδικας *Vat. Pal. gr. 159*, ο οποίος περιλαμβάνει τα πέντε μέρη του *Ὀργάνου* και αντεγράφη από τον Ιωάννη Θετταλό Σκουταριώτη στην οικία του Ianotti Manetti στην Φλωρεντία στα 1442 - Κολοφώνας στο φύλλο 169r:

«εἰ (ἡ) μὲν χεὶρ ἢ γράψασα σύπτεται (sic pro σήπτεται) τάφω.· ἢ δὲ γραφή μένει εἰς ἀπεράντους αἰῶνας.· ὁ δὲ γραφεὺς ἔστι θετταλὸς ἰωάννης ὁ σκουταριώτης.· γέγραφε δὲ ταύτην τὴν βίβλος ἐν φλωρεντία ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ σοφοῦ καὶ μεγάλου ἀνδρὸς

¹⁰²² MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 80.

¹⁰²³ Βλ. HUNGER, *Katalog I*, 340-341· βλ. επίσης κολοφώνα Χειρογράφου: «ἐ(γράφη) τ(οῦτο) τ(ὸ) β(ι)β(λίον) δ(ιὰ) χ(ειρὸς) ἐμμ(ανουήλ) | ἱερ(ο)μ(ονάχου) κ(αὶ) πν(ευματ(ικ(οῦ) κ(ουβου)κ(λεισίου) τ(οῦ) | κ(αλουμένου) φ(υ)σκ(ό)μ(η)λος: κ(αὶ) τ(ὸ) β(ι)β(λίον) ἀν(αγινώσκοντες) σφ(αλ)μ(άτων) ἔν(εκα) ἀπ(ο)πραύνετε) | τ(οῖ)ν(υν) κ(ύριον).† ,αυνη ἐτελιόθη| ὦρας ζ τῆς νηκτος ἡμέρα παρα(σ)κ(ευ)ή| εἰς τ(ὰς) κ τοῦ ἰανουαρίου εἰ (!) ἀ| ναπολη, εὐχεσθ(ε) ὑ|π(ἐρ) ἐμ(οῦ) τ(οῦ) ἀμ(αρ)τ(ω)λλ(οῦ) κ(αὶ) τ(α)π(ει)ν(οῦ)...» και BICK, *Schreiber*, 40.

¹⁰²⁴ HARLFINGER, *Περὶ Ἀτόμων*, 269.

¹⁰²⁵ STEVENSON, *Reginae et Pii II*, 81.

¹⁰²⁶ HUNGER, *Katalog I*, 184.

¹⁰²⁷ Αὐτόθι, 241.

¹⁰²⁸ Αὐτόθι, 260.

κυροῦ Ιανούτζου μανήτου ἐν ἔτει ,αυμβ' (1442) μηνὶ νοεμβρίῳ
ε' . . .»¹⁰²⁹.

Αν και δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα για το βίο του Ιωάννη Θετταλού Σκουταριώτη, τα σημειώματα του στους διαφόρους κώδικες τον παρουσιάζουν ως δραστήριο αντιγραφέα κώδικων που έδρασε στην Ιταλία, κυρίως σε Φλωρεντία και Πίζα, από την τέταρτη δεκαετία του 15ου αι. και έπειτα,¹⁰³⁰. Αντέγραψε χειρόγραφα για λογαριασμό των Ιανούτζου Μανήτη (Ianotti Manetti), Πάπα Νικολάου Ε', Άγγελου Πολιτσιάνο, Κοσμά και Λαυρεντίου Μεδίκου. Εκτός από τον προαναφερθέντα κώδικα, ο Σκουταριώτης αντέγραψε έργα του Αριστοτέλη στους κώδικες *Vat. Pal. gr. 83*¹⁰³¹, *Vat. Pal. gr. 160*¹⁰³², *Vat. Pal. gr. 161*¹⁰³³, *Vat. Pal. gr. 162*¹⁰³⁴, *Vat. Pal. gr. 163*¹⁰³⁵, *Vat. Pal. 164*¹⁰³⁶, *Vat. Pal. gr. 165*¹⁰³⁷, *Vat. Pal. gr. 323*¹⁰³⁸, *Laur. Plut. 81,6*¹⁰³⁹ και *Oxon. Corpus Christi College 104*¹⁰⁴⁰. Ωστόσο ο Σκουταριώτης δεν περιορίστηκε μόνο στον Αριστοτέλη. Πολλοί είναι οι κώδικες στους οποίους αντέγραψε έργα του Πλάτωνα, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται οι *Vat. Pal. gr. 173*¹⁰⁴¹, *Vat. Pal. gr. 175*¹⁰⁴², *Vat. Pal. gr. 177*¹⁰⁴³, *Vat. Ott. gr. 332*¹⁰⁴⁴ και *Vind. Suppl. gr. 20*¹⁰⁴⁵.

¹⁰²⁹ STEVENSON, *Palatini gr.*, 86. Ο κώδικας είναι περγαμηνός, αποτελείται από 188 φύλλα και περιλαμβάνει αναλυτικά τα Αριστοτελικά έργα *Κατηγορίες* (f. 9r), *Περί Ερμηνείας* (f. 22v), *Αναλυτικά Πρότερα* (f. 30v), *Αναλυτικά Ύστερα* (f. 79v), *Τοπικά* (f. 108v) όπως επίσης και το έργο των *Σοφιστικῶν Ελέγχων* (169r).

¹⁰³⁰ Βλ. *PLP 26205*· *RGK I 183, II 242, III 120-121*· *VG 197-199*.

¹⁰³¹ STEVENSON, *Palatini gr.*, 42.

¹⁰³² Αυτόθι, 86-87. Ο κολοφώνας του χειρογράφου αναφέρει ότι: «ἐγράφη ἐν φλωρεντεία (sic) παρ' ἐμοῦ θετταλοῦ ἰωάννου τοῦ σκουταριώτου † διπλοῦν τὸν ἀπλοῦν ἢ κυήσασα λόγον, † διπλοῦν (sic) ῥῶσιν δίδου μοι τῷ γεγραφότι».

¹⁰³³ STEVENSON, *Palatini gr.*, 87.

¹⁰³⁴ Αυτόθι, 87.

¹⁰³⁵ Αυτόθι, 88, όπου το σημείωμα κώδικα στο φύλλο 180v αναφέρει ότι «ἐγράφη διὰ χειρὸς ἰωάννου τοῦ σκουταριώτου» και πέρασε στην κατοχή του Ianotii Manetti.

¹⁰³⁶ Βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 88.

¹⁰³⁷ Αυτόθι, 88.

¹⁰³⁸ STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 43.

¹⁰³⁹ BANDINI, *Catalogus*, III, 223-224. Κολοφώνας Χειρογράφου: «Ἐτελειώθη διὰ χειρὸς Ἰωάννου Θεττάλου τοῦ Σκουταριώτου ἐν πόλει Φλωρεντία ἡμέρα τρίτη, μηνὶ Ὀκτωβρίῳ, ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ,αυ.δ' (1494)».

¹⁰⁴⁰ H.O. COXE, *Catalogus codicum mss. qui in collegiis aulisque Oxoniensibus hodie adservantur*, v. II (Oxonii, 1852).

¹⁰⁴¹ STEVENSON, *Palatini gr.*, 91. Ο κώδικας χρονολογείται τον 10-11ο αι. και συμπληρώθηκε από τον Σκουταριώτη τον 15ο αι.

¹⁰⁴² Αυτόθι, 92-93.

¹⁰⁴³ Αυτόθι, 93.

¹⁰⁴⁴ Βλ. FERON-BATTAGLINI, *Ottoboniani gr.*, 173-174. Ο κατάλογος χρονολογεί τον κώδικα κατά τον 16ο αι. Ωστόσο το *RGK III 121* τον τοποθετεί στον 15ο αι. από το χέρι του Σκουταριώτη.

Στη Φλωρεντία έδρασε και ο αντιγραφέας πολλών χειρογράφων του Αριστοτέλη Ματθαίος Σεβαστός Λαμπούδης ο Πελοποννήσιος¹⁰⁴⁶. Όπως δηλώνει και το προσωνύμιο του καταγόταν από την Πελοπόννησο και ήρθε στην Φλωρεντία σε ανύποπτο χρόνο. Εκεί αντέγραψε του κώδικες *Monac. gr. 330*¹⁰⁴⁷, *Udine Bibl. Archiep. 257 (olim VI 4)*¹⁰⁴⁸ οι οποίοι περιλαμβάνουν το έργο του Αριστοτέλη *Περὶ Ψυχῆς*, όπως επίσης και τον κώδικα *Vind. Phil. gr. 127* με το Αριστοτελικό έργο *Περὶ Ἀρετῆς*¹⁰⁴⁹. Η αντιγραφή του κώδικα *Vat. Palat. gr. 246*¹⁰⁵⁰ με περιεχόμενο την *Ὁμήρου Ἰλιάδα «ἐν τῇ Φερραρίᾳ»*¹⁰⁵¹ δημιουργούν την υποψία της πιθανής συμμετοχῆς του Λαμπούδη στη βυζαντινὴ αποστολὴ της Συνόδου για την Ένωση των Εκκλησιῶν στα 1438-1439. Λόγω της καταγωγῆς του ἴσως και να αποτελούσε μέρος της συνοδείας του λογίου Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνα.

Ὡς τόπο καταγωγῆς την Πελοπόννησο αναφέρει και ο αντιγραφέας χειρογράφων Δημήτριος Ραοῦλ Καβάκης¹⁰⁵² κατὰ το δεύτερο μισό του 15ου αι. Φέροντας το προσωνύμιο Σπαρτιάτης, ο Δημήτριος πιθανόν να βρισκόταν στον Μυστρά κοντὰ στον Γεμιστό Πλήθωνα και μετὰ από σύντομο πέρασμα από την πρωτεύουσα κατέληξε στα 1466 στη Ρώμη όπου συνέχισε την καριέρα του ως αντιγραφέας χειρογράφων. Από φιλοσοφικά έργα, αντέγραψε τον κώδικα *Vat. gr. 1343*¹⁰⁵³ με τα *Ἠθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη αλλά και τον κώδικα *Vat. Ott. gr. 188*¹⁰⁵⁴ με περιεχόμενα τα Αριστοτέλους *Περὶ Οὐρανοῦ*, *Περὶ Γενέσεως καὶ Φθορᾶς* (βιβλία II), *Μετεωρολογικόν* (βιβλία IV) και *Περὶ παντὸς κόσμου πρὸς Ἀλέξανδρον βασιλέα* (f. 181r). Στο φύλλο 180r του κώδικα υπάρχει το σημείωμα του ἰδίου: «*Δημητρίου Ραοῦλ τοῦ Καβάκη, σπαρτιάτου καὶ βυζαντίου· καὶ καθόσον χρειῆ ἔπεσθαι (sic) δόγμασι λατίνος*».

¹⁰⁴⁵ Βλ. HUNGER, *Supplementum*, 22, όπου το σημείωμα στο φύλλο 270v αναφέρει το όνομα «*Ἰωάννης Θετταλὸς ὁ Σκουταριώτης*» χρεώνοντας τον κώδικα στον πολυγραφέστατο αντιγραφέα στη Φλωρεντία το 1468.

¹⁰⁴⁶ Βλ. PLP 14438, VG 295 και Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «*Λακεδαιμόνιοι Βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας*», NE 4 (1907) 176-178.

¹⁰⁴⁷ Βλ. HARDT, *Catalogus*, III, 317-319. Στο τέλος του κώδικα υπάρχει το σημείωμα: «*Ματθαῖος τοῦνομα σεβαστὸς λαμπούδης ὁ πελοποννήσιος γέγραφα ἐν τῇ Φλωρεντία [sic]*».

¹⁰⁴⁸ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Bibliotheca Italianae* II, 441-442 όπου στο φύλλο 150v απαντάται το σημείωμα «*Θεοῦ τὸ δῶρον· Ματθαίου δὲ πόνο· ματθαῖος τοῦνομα Σεβαστὸς λαμπούδης ὁ πελοποννήσιος γέγραφα ἐν τῇ φλωρεντία*».

¹⁰⁴⁹ Βλ. HARLFINGER, *Περὶ Ἀτόμων*, 413, όπου αντιγραφέας παρουσιάζεται ο Ματθαῖος Λαμπούδης. Ὡστόσο, ο κατάλογος του χειρογράφου αναφέρει ότι ο κώδικας χρονολογείται στις αρχές του 16ου αι., βλ. HUNGER, *Katalog I*, 236.

¹⁰⁵⁰ Βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 135.

¹⁰⁵¹ Το σημείωμα στο τέλος του κώδικα αναφέρει: «*ματθαῖος τοῦνομα σεβαστὸς λαμπούδης ὁ πελοποννήσιος γέγραφεν ἐν τῇ φερραρία: δόξα σοι τῷ Θεῷ τῷ δόντι ἀρχὴν τε καλὴν καὶ τέλος*».

¹⁰⁵² Βλ. PLP 10016, RGK III 162, I 95· και Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «*Λακεδαιμόνιοι Βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας*», NE 4 (1907) 331-342.

¹⁰⁵³ CANART - PERI, *Bibliografici Vaticana*, 576.

¹⁰⁵⁴ FERON-BATTAGLINI, *Ottoboniani gr.*, 107.

Ένα από τα πιο σημαντικά εγχειρίδια φιλοσοφίας της περιόδου αποτελεί ο κώδικας *Vat. gr. 1018* των μέσων του 14ου αι., ο οποίος περιλαμβάνει το *Όργανον* του Σταγίριτη και την *Εισαγωγή* του Πορφυρίου¹⁰⁵⁵. Το ενδιαφέρον του συγκεκριμένου χειρογράφου έγκειται στον αντιγραφέα αλλά και στον παλαιότερο κάτοχό του. Σύμφωνα με το μελετητή Μιχαήλ Κακούρο¹⁰⁵⁶, ο κώδικας φέρει στο φύλλο 1r το σημείωμα: «*Οϊκτροῦ πόνημα τυγχάνω Νεοφύτου, ἰ μονῆς Πέτρας τε Προδρόμου κεκλημένης |... ἐκτεθείσα, παρὰ Νεοφύτου μοναχοῦ Προδρομηνῶ*»¹⁰⁵⁷. Αναφέρεται στο γνωστό αντιγραφέα κοσμικών χειρογράφων στο βιβλιογραφικό εργαστήριο της μονής του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα Νεοφύτου Προδρομήνο κατά τα μέσα του 14ου αι.¹⁰⁵⁸ Ο συγκεκριμένος *Vaticanus* ανήκει σε μια ομάδα κωδίκων, η οποία πλην του κοινού περιεχομένου τους με Αριστοτελικά έργα έχει ως πιθανό τόπο προέλευσης ή χρήσης τον *Ξενώνα του Κράλη*. Πρόκειται για τους *Par. gr. 1846* (14ος αι.)¹⁰⁵⁹, *Par. gr. 1928* (14ος - 15ος αι.)¹⁰⁶⁰ και *Vat. gr. 209* (14ος αι.)¹⁰⁶¹, οι οποίοι φαίνεται να προέρχονται, επίσης, από το χέρι του Νεοφύτου Προδρομηνού, ενώ ο *Par. gr. 1921* (14ος αι.)¹⁰⁶² φέρει τρία σημειώματα από το χέρι του Ιωάννη Χορτασμένου, ο οποίος όπως έχουμε προαναφέρει έδρασε στον ίδιο χώρο¹⁰⁶³.

Η αντιγραφή Αριστοτελικών έργων στο εκεί βιβλιογραφικό εργαστήριο συνεχίζεται και κατά το πρώτο μισό του 15ου αι. όπως μαρτυρεί ο κώδικας *Vat. gr. 2189*, ο οποίος μεταξύ άλλων φιλοσοφικών έργων περιλαμβάνει τον βίο του Αριστοτέλη (ff. 50v-51v) αλλά και το έργο των *Κατηγοριῶν* του ίδιου μαζί με σχολιασμό του Φιλοπόνου (ff. 55r-143v)¹⁰⁶⁴. Σύμφωνα με τον μελετητή Paul Canart, αντιγραφέας του κώδικα πιθανόν να είναι ο σκευοφύλακας της μονής

¹⁰⁵⁵ CANART - PERI, *Bibliografici Vaticana*, 524-525.

¹⁰⁵⁶ CACOUROS, «Marginalia de Chortasménos», ό.π., 271-278.

¹⁰⁵⁷ Αν και δεν υπάρχει κατάλογος για το συγκεκριμένο χειρόγραφο, τα διάφορα στοιχεία αντλούνται από το προαναφερθέν άρθρο. Ο κώδικας περιλαμβάνει την *Εισαγωγή* του Πορφυρίου και τα Αριστοτελικά έργα *Κατηγορίες*, *Περί Έρμηνείας*, *Αναλυτικά Πρότερα*, *Αναλυτικά Ύστερα* και *Περί Σοφιστικῶν Ἐλέγχων* ενώ το συγκεκριμένο σημείωμα απαντάται στο φύλλο 1r. Η ταυτοποίηση της γραφής του Νεοφύτου έγινε και από τον καθηγητή κ. E. Gamillscheg στο RGK III 481. Στις αρχές του 15ου αι. φαίνεται να πέρασε στην κατοχή του μεγάλου λογίου Ιωάννη Χορτασμένου αφού από το χέρι του προέρχονται τρία σημειώματα στον συγκεκριμένο κώδικα: Α. «*ὡς ἡ ἄρμονική ἐστι δύναμις | κ(ατα)ληπτική τῶν ἐν τοῖς | ψόφοις περὶ τὸ ὄξν καὶ | βαρὺ διαφορῶν† |*». Β. «*οἰ(ον) τῶν τεχνῶν: [[αἰ]] | μ(έν) εἰσι θεωρητικαὶ, [[αἰ]] | (δὲ) πρακτ(ικ)αί† |*». Γ. «*πᾶσα διδασκαλῖα (καὶ) μάθη[[σις]] | (καὶ) τὰ ἐξῆς. |*».

¹⁰⁵⁸ Για τον συγκεκριμένο αντιγραφέα βλ. Παράρτημα Α'.

¹⁰⁵⁹ OMONT, *Catalogue II*, 152.

¹⁰⁶⁰ Αυτόθι, 165-166.

¹⁰⁶¹ MERCATI-CAVALIERI, *Cod. Vat. gr. I*, 258-261.

¹⁰⁶² OMONT, *Catalogue II*, 163-164.

¹⁰⁶³ M. CACOUROS, «Néophytos Prodromènos copiste et responsable (?) de l'édition quadrivium – corpus aristotelicum du 14e siècle», *REB* 56 (1998) 212, σπ. 68.

¹⁰⁶⁴ LILLA, *Cod. Vat. gr. 2162-2254*, 106-112.

του Τιμίου Προδρόμου και μετέπειτα Μητροπολίτης Μηδείας Στέφανος¹⁰⁶⁵. Η γραφή του προσομοιάζει με εκείνη του κώδικα *Vat. Urb. gr. 96* που περιλαμβάνει Πλουτάρχου Βίου Παράλληλους και φέρει στο φύλλο 547r τον κολοφώνα:

«δό(ξα) σοὶ ὁ θεὸς δό(ξα) σοι. Ἐτελειώθη αὕτη ἡ βίβλος ἐξόδω και ἀναλώμασι ... ἰω τοῦ χρυσολωρᾶ, κόπω δὲ και χειρὶ τοῦ ἱερομονάχου στεφάνου σκευοφύλακος τῆς μονῆς προδρόμου τῆς εὐλογημένης πέτρας. συνβάλλετο δὲ τι τῆ γραφῆ ἐν τῆ ἀρχῆ τοῦ βιβλίου, και [κενὸ] ὁ βασιλικὸς. ἔσχε δὲ τὸ πέρας, μηνὶ ἰανουαρίῳ γ' ἰνδικτιώνος θ', τοῦ ,ςϞδ' (1416) ἔτους»¹⁰⁶⁶.

Εγχειρίδιο φιλοσοφίας πιθανόν από τον Ξενώνα τοῦ Κράλη αποτελεί και ο κώδικας *Vat. gr. 1689* που χρονολογείται το 1422) και περιλαμβάνει αποκλειστικά Αριστοτέλους Ἠθικὰ Νικομάχεια (βιβλία Χ) μαζί με σχόλια στις ώες¹⁰⁶⁷. Παλαιότερος κάτοχος του κώδικα υπήρξε ο Φραγκίσκος Φιλέλφος, παραγγελιοδότης πολλῶν χειρογράφων αλλά και μαθητῆς του Γεωργίου Χρυσοκόκκη στο εκεί εκπαιδευτικὸ ἴδρυμα του ξενώνα¹⁰⁶⁸. Ἰδιαίτερο ενδιαφέρον φέρει ο αντιγραφέας του κώδικα Γεώργιος Δοκειανός, το χέρι του οποίου προσομοιάζει πολύ με εκείνο του διδασκάλου Χρυσοκόκκη ενώ μέσα από τον κολοφώνα του κώδικα στο φύλλο 140r διακρίνονται οι φιλικές σχέσεις με τον Ἰταλὸ μαθητῆ του¹⁰⁶⁹:

Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα τοῦ Ἀριστοτέλους πραγματεία,
 Ἰδιὰ χειρὸς (μὲν *add. sup. lin.*) ἐμοῦ Γεωργίου διακόνου τοῦ Δο
 κειανοῦ, και ἄρχοντος τῶν ἀντιμινσίων,
 Ἰτῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης ἐκκλησίας,
 Ἰσυνδρομῆ (δὲ *add. sup. lin*) και ἐξόδω, τοῦ μισὲ Φραγκίσκου
 ἸΦιλέλφου, κατὰ μῆνα νοέμβριον, τῆς α^{ης}
 Ἰνδικτιώνος· τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ· ἑνακοσι
 Ἰοστοῦ· τριακοστοῦ πρώτου ἔτους· ἡμέρα δευ
 Ἰτέρα· ὥρα τετάρτη τῆς νυκτός, ἐν Κωνσταν
 Ἰτινουπόλει· τὸν δὲ γε ῥηθέντα μισὲ Φραγ
 Ἰκίσκον Φιλέλφον, ὀφείλουσιν ἅπαντες
 Ἰἀγαπᾶν, και ὅτι ὑπάρχει φίλος καλός, και
 Ἰὅτι και τοῖς γράφουσιν αὐτῶ, παρέχει τὴν φιλο
 Ἰτιμίαν ἀξίαν, ὡς αὐτὸς ἔργω πεπληροφό

¹⁰⁶⁵ Η πληροφορία του αντιγραφέα δίδεται μέσα από τον κατάλογο LILLA, *Cod. Vat. gr. 2162-2254*, 106-112. Για τον κώδικα πρβλ. επίσης PALAU-ATSALOS, *I colleghi di Giorgio Baiophoros*, 303-344.

¹⁰⁶⁶ Βλ. STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 77, Palau, *The manuscript production*, 206 και Παράρτημα Α'.

¹⁰⁶⁷ GIANNELLI, *Vat. 1684-1744*, 8-9.

¹⁰⁶⁸ Βλ. κεφάλαιο Γ'.

¹⁰⁶⁹ Βλ. HARLFINGER, *Specimina*, 15-16. Από τον Δοκειανό προέρχονται και τα φύλλα 1r-24v και 97r-216v του κώδικα *Urb. gr. 138* (15ος αι.), κώδικας ο οποίος συμπληρώθηκε από τον Γεράρδο της Πάτρας, βλ. STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 257-259. Για τον Δοκειανό βλ. κεφάλαιο Δ'.

Ιρημιαί.

Στην κατοχή του Ιταλού ουμανιστή βρέθηκε και ο κώδικας Laur. Plut. 81, 20, ο οποίος αντεγράφη επίσης από το χέρι του Δοκειανού (ff. 1r-32v) σε συνεργασία με τον Αντώνιο Αθηναίο (ff. 33r-125v) και τον Θεόδωρο Γαζή (ff. 126r-131r)¹⁰⁷⁰. Αν και τα στοιχεία γύρω από τον Αντώνιο Αθηναίο είναι ελάχιστα, πιθανόν κατά την αντιγραφή του συγκεκριμένου κώδικα να βρισκόταν και αυτός στην Κωνσταντινούπολη¹⁰⁷¹. Αργότερα περί τα 1435-36 βρίσκεται στην Σιένα της Ιταλίας όπου αντιγράφει δύο ακόμη κώδικες για το Φραγκίσκο Φίλελφο, τον οποίο γνώρισε ήδη στην πρωτεύουσα κάποια χρόνια πριν. Πρόκειται για τους Laur. Plur. 69,9¹⁰⁷² και Laur. Plut. 56,7¹⁰⁷³. Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα στοιχεία μπορούμε να υποθέσουμε ότι μαζί με το Φίλελφο και το Χρυσοκόκη, τόσο ο Γεώργιος Δοκειανός όσο και ο Αντώνιος Αθηναίος υπήρξαν για μια περίοδο στον Ξενώνα του Κράλη και ασχολήθηκαν με τη μελέτη ή/και την αντιγραφή φιλοσοφικών κειμένων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Στους κώδικες του συγκεκριμένου βιβλιογραφικού εργαστηρίου με αριστοτελικό περιεχόμενο πρέπει να προστεθούν και οι Par. Coisl. gr. 161¹⁰⁷⁴ αλλά και Par. Coisl. 327¹⁰⁷⁵. Οι τελευταίοι βρέθηκαν στην κατοχή του διδασκάλου μετά την άλωση Ματθαίου Καμαριώτη¹⁰⁷⁶, ο οποίος μαθήτευσε κοντά στον λόγιο Γεννάδιο Σχολάριο. Ο τελευταίος με την σειρά του υπήρξε μαζί με τον Καρδινάλιο Βησσαρίωνα μαθητής του Ιωάννη Χορτασμένου, πιθανόν στο Ξενώνα¹⁰⁷⁷.

Η δράση του μεγάλου λογίου και διδασκάλου Χορτασμένου στον Ξενώνα έχει ήδη παρουσιαστεί στο σχετικό υποκεφάλαιο για τον Ξενώνα του Κράλη. Ωστόσο, το φιλοσοφικό του πεδίο δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στην κατοχή

¹⁰⁷⁰ Ο κώδικας είναι περιγραμμένος και περιλαμβάνει Αριστοτέλους *Aristotelis Ethicorum ad Eudemum Libri VII* (f. 1r), *Horapollinis Niloi hieroglyphica Libris duobus* (f. 100r), *Όροι Πλάτωνος* (f. 123r), BANDINI, *Catalogus*, III, 234. Οι αντιγραφείς του κώδικα δίνονται από τον HARLFINGER, *Περί Ατόμων*, 411.

¹⁰⁷¹ Αν και το λήμμα του Αντωνίου στο PLP φέρει τον κωδικό 91090 είναι εντελώς κενό, χωρίς κανένα στοιχείο.

¹⁰⁷² Βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 628-629. Ο κώδικας περιλαμβάνει Πολυβίου *Ιστορία με τον εξής κολοφόνα*: «Ὡὶδε πέρας ἱστοριῶν Πολυβίου βίβλος, ἢ Ἦνπερ Ἀθηναῖος γεγραφῶς Ἀντώνιος ἐστὶ, ἢ Φιλέλφου δ' ἀναλώμασι τοῦ Φραγκίσκου κλησιν. ἢ Ἐτελειώθη μηνὶ Νοεμβρίου κβ'. ἔτους ἀπὸ τῆς Ἰ Χριστοῦ γεννήσεως ,αυλε'. (22 Νοεμβρίου 1435) ἐν Σήνη τῆς Τυρρηνίας».

¹⁰⁷³ Βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 304-305. Ο κώδικας περιλαμβάνει Πλουτάρχου *Ἀποφθέγματα* και φέρει τον κολοφόνα: «Ἡθῶν ἐστὶ τέλος Πλουτάρχου σώφρονος ᾧδε, ἢ Ὀνπερ Ἀθηναίους γεγραφῶς Ἀντώνιος ἐστὶ, ἢ Φραγκίσκου δ' ἀναλώμασι σπουδῆ τε Φιλέλφου. ἢ Ἐτελειώθη ἐν Σήνη τῆς Τυρρηνίας ἔτει ἀπὸ Ἰ Χριστοῦ γεννήσεως ,αυλς'. φεβ. α'. (1 Φεβρουαρίου 1436)».

¹⁰⁷⁴ Βλ. DEVREESSE, *Coisl. in*, 145-146.

¹⁰⁷⁵ Βλ. DEVREESSE, *Coisl. in*, 313-314. Στα φύλλα 274v και 275r υπάρχει το όνομα Νεόφυτος, το οποίο ο Devreesse υπέθεσε ότι αναφέρεται στον Νεόφυτο Κύπρου (sic). Για το συγκεκριμένο θέμα βλ. κεφάλαιο C'.

¹⁰⁷⁶ Για την σχέση των δύο χειρογράφων με τον Καμαριώτη βλ. CACOUROS, «Néophytos Prodromènos», ό.π., 193-212.

¹⁰⁷⁷ Για την μαθητεία των δύο κοντά στον Χορτασμένο βλ. M. CACOUROS, «Néophytos Prodromènos», ό.π., 199-200, σπ. 30.

του κώδικα *Vat. gr. 1018* με το *Όργανον* του Αριστοτέλη. Ο ίδιος φαίνεται να αντέγραψε τον κώδικα *Princeton gr. 173A* (πρώτο τέταρτο 15ου αι.)¹⁰⁷⁸ με σχολιασμό του Θεμιστίου και του Φιλοπόνου στα Αριστοτέλους *Αναλυτικά Ύστερα* ενώ παράλληλα συνέθεσε δύο φιλοσοφικές πραγματείες ως προλεγόμενα στη *Λογική* του Αριστοτέλη. Συγκεκριμένα, η πρώτη φέρει τον τίτλο «*τπρολαμβανόμενα εις τήν λογικήν πραγματείαν ἀριστοτέλους: ἴ ὅροι κατ' ἐπιτομήν κεφαλαιώδεις:*» και περιλαμβάνεται σε τουλάχιστον τέσσερα χειρόγραφα¹⁰⁷⁹. Σύμφωνα με τον Hunger, πρόκειται για μια παράφραση του σχολιασμού του Αμμωνίου στην *Εισαγωγή* του Πορφυρίου αλλά και των *Αναλυτικῶν Ὑστέρων* του Αριστοτέλη ενώ ο μεγάλος μελετητής αφήνει υπόνοιες για τη γνησιότητα του ως πραγματικό έργο του Χορτασμένου¹⁰⁸⁰. Η χρέωση του έργου στον τελευταίο επιβεβαιώνεται μέσα από τον κώδ. *Laur. Plut. 71,16* όπου προηγείται του τίτλου η φράση «*Μητροπολίτου Σηλυβρίας ὑπερτίμου κυρίου Ἰγνατίου τοῦ φιλοσόφου*» αλλά και από τον κώδικα *Bonon. gr. 3637* όπου στην ὡα από άλλο χέρι προστέθηκε η φράση «*τοῦ σηλυμβρίας κυροῦ Ἰγνατίου τοῦ Χορτασμένου*». Στους προαναφερθέντες κώδικες πρέπει να προστεθεί και ο κώδικας *Bucur. Acad. Roman 1014*, ο οποίος αντεγράφη από διάφορα χέρια μαθητῶν και χρονολογείται περί τα 1427-1431¹⁰⁸¹. Το φιλοσοφικό έργο του Χορτασμένου περιλαμβάνεται στα φύλλα 59r-79r και σύμφωνα με την Cataldi-Palau αντεγράφη από το μαθητή και μεταγενέστερο Διδάσκαλο στον *Ξενώνα τοῦ Κράλη Λέοντα Ατράπη*¹⁰⁸². Επιπρόσθετα, ο κώδικας φέρει σημειώματα από το χέρι του Γενναδίου Σχολαρίου, εμπλέκοντας τον τελευταίο, όπως θα δούμε και παρακάτω, με το εκεί εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Το δεύτερο φιλοσοφικό έργο του μεγάλου λογίου φέρει τον τίτλο «*Προλεγόμενα εις τήν λογικήν πραγματείαν Ἀριστοτέλους*» και απαντάται στους *Vind. Suppl. gr. 75* (ff. 281v-285r) και *Bologna Bonon. 3637* (ff. 125v-130v). Αν και δεν εκδόθηκε στο έργο του Hunger, ο τελευταίος φαίνεται να το είχε λάβει υπόψη¹⁰⁸³. Σημαντική είναι η εύρεση του έργου του Χορτασμένου στον κώδικα του Βελγίου *Leuven, De Wulf-Mansion Centrum, sine numero* από τον ερευνητή Μ. Κακούρο¹⁰⁸⁴. Πρόκειται για ένα καινούργιο κώδικα ο οποίος εξετάστηκε σχετικά πρόσφατα και περιλαμβάνει ένα μεγάλο μέρος του *Όργανου* του Αριστοτέλη μαζί με σχόλια στα *Αναλυτικά*

¹⁰⁷⁸ ΚΟΤΖΑΒΑΣΣΙ - ŠEVČENKO, *Princeton*, 150.

¹⁰⁷⁹ Πρόκειται για τους *Vind. Suppl. gr. 75* (ff. 1r-12v), *London. Harley. 5697* (1r-103r), *Laur. Plur. 71.16* (ff. 1r-73v) και *Bolonia Bonon. gr. 3637* (ff. 83r-119v).

¹⁰⁸⁰ HUNGER, *Chortasmenos*, 32-34.

¹⁰⁸¹ ΒΛ. Μ. CACOUROS, «Un commentaire byzantin mēdit au dexieme livre des Seconds analytiques, attribuable à Jean Chortasménos», *RHDT* 24 (1994) 149-198.

¹⁰⁸² PALAU, *Library*, 213.

¹⁰⁸³ ΒΛ. HUNGER, *Chortasmenos*, 63.

¹⁰⁸⁴ Μ. CACOUROS, «Un manuel de logique organisé à l'eneignement Catalogage du manuscrit», *RÉB* 54 (1996) 67-106.

Πρότερα και Ύστερα, αλλά και στα Τοπικά. Χρονολογείται στα τέλη του 13ου αι. και συμπληρώνεται από το Χορτασμένο στις αρχές του 15ου αι.¹⁰⁸⁵

Διδάσκαλος φιλοσοφίας την ίδια περίοδο και αλληλογράφος του Χορτασμένου υπήρξε και ο λόγιος Ιωσήφ Βρυνένιος¹⁰⁸⁶. Αν και δεν σώζεται κανένα φιλοσοφικό του έργο και παράλληλα δεν έχουμε καμία ένδειξη έως τώρα για κώδικα με φιλοσοφικό περιεχόμενο που βρισκόταν στην κατοχή του, χαρακτηρίζεται ως «φιλόσοφος» μέσα από την αλληλογραφία διαφόρων σημαντικών λογίων της περιόδου μαζί του. Στην επιστολή υπ' αριθμόν 11 του Ιωάννη Χορτασμένου προς το Βρυνένιο, ο πρώτος απευθύνεται στο δεύτερο με τον τίτλο: «Τῶ τιμιωτάτῳ ἐν μοναχοῖς καὶ φιλοσόφῳ κυρῶ Ἰωσήφ»¹⁰⁸⁷ ενώ ως φιλόσοφο τον ονομάζει και ο αλληλογράφος και φίλος του Ιωσήφ Φιλάργιος σε επιστολή του στο φύλλο 374ν του κώδ. *Ang. gr. 30* (τέλη 14ου αι. / 1393-94): «πρὸς τινὰ Ἰωσήφ φιλόσοφον ἑαυτοῦ ὑπάρχοντα φίλον»¹⁰⁸⁸. Η γνωριμία Βρυνενίου και Φιλαργίου πρέπει να έγινε κατά την περίοδο παραμονής του Βρυνενίου στην Κρήτη, τόπο στον οποίο έδρασε και ο Φιλάργιος κατά τα τέλη του 14ου αι. Ο τελευταίος έφερε τον τίτλο του Δικαίου του Μητροπολίτη Κρήτης Ανθίμου την περίοδο 1367-1370 ενώ υπήρξε αντιγραφείας χειρογράφων, κτήτωρ της μονής των Ιεραρχών στον Κοφινά της Νοτίας Κρήτης αλλά και Διδάσκαλος διαφόρων αντικειμένων όπως της φιλοσοφίας¹⁰⁸⁹. Στο αυτόγραφο κώδικα του *Ang. gr. 30* περιλαμβάνονται δύο φιλοσοφικά έργα του σχετικά με τον Αριστοτέλη, τα οποία πιθανόν να δίδασκε στους μαθητές του. Στα φύλλα 99r-117v και 168v-169r απαντάται το έργο «Φιλαργίου στις κατηγορίες του Αριστοτέλη» ενώ στα φύλλα 117v-138v, 147v-148r και 169r-179v το έργο «Φιλαργίου περί έρμηνείας του Αριστοτέλη». Δεν είναι τυχαίος ο τίτλος που συνοδεύει το πρώτο του έργο στο φύλλο 99r του κώδικα ως «Φιλαργίου δικαίου καὶ διδασκάλου Κρήτης»¹⁰⁹⁰.

Ο ενεργός ρόλος της εκκλησίας στη βυζαντινή κοινωνία και δὴ στη βυζαντινή εκπαίδευση έδωσε ένα σαφές προβάδισμα στη μελέτη του Αριστοτέλη σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, ήδη από τον 11ο αι. Η ταύτιση των χριστιανικών αντιλήψεων με τις έννοιες του Αριστοτελισμού αλλά και οι αποτυχημένες προσπάθειες του Ψελλού και του Ιταλού να συμβιάσουν την Πλατωνική διδασκαλία με το χριστιανικό δόγμα κατέστησαν τον Αριστοτέλη ως το βασικό έργο διδασκαλίας της φιλοσοφίας ενώ καταδίκασαν τον Πλάτωνα, μαζί με τον Ιταλό, ως ανάρμοστο διδασκαλίας¹⁰⁹¹. Ωστόσο, αυτό όχι μόνο δεν αποκλείσε την προσωπική μελέτη των Πλατωνικών έργων από διαφόρους λογίους του 15ου αι.

¹⁰⁸⁵ CACOUROS, «Un manuel de logique», ό.π., 68, υπ. 6.

¹⁰⁸⁶ Βλ. κεφάλαιο Α'.

¹⁰⁸⁷ HUNGER, *Chortasmenos*, 161-162.

¹⁰⁸⁸ Βλ. SAMBERGER II, 78-90 και ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Φιλάργιος*, 125

¹⁰⁸⁹ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Φιλάργιος*, 37-45.

¹⁰⁹⁰ Αυτόθι, 100.

¹⁰⁹¹ Βλ. ΝΕΣΣΕΡΗΣ, *Η Παιδεία στο Βυζάντιο*, ό.π., 267.

αλλά αντιθέτως οδήγησε και σε μία ακμή των φιλοσοφικών σκέψεων του Πλάτωνα που βρήκε ιδιαίτερη απήχηση στον Ιταλικό χώρο και κορυφώθηκε με την σύγκρουση Αριστοτελικών και Πλατωνιστών για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η απαρχή της Πλατωνικής μελέτης κατά τον 15ο αι. δύναται να εντοπιστεί ήδη από το δεύτερο μισό του 14ου αι. και εντός του αυτοκρατορικού πνευματικού κύκλου. Πιο συγκεκριμένα, ο διδάσκαλος Δημήτριος Κυδώνης εμφανίζεται ως λάτρης και ένθερμος υποστηρικτής των Πλατωνικών θέσεων, σε τέτοιο βαθμό ώστε σε διάφορες περιπτώσεις παρουσιάζεται ως σύντροφος και *έταϊρος*¹⁰⁹² του υιού του Αρίστωνα. Μέσα από την αλληλογραφία του προς διαφόρους έντονη είναι η παρουσία του Πλάτωνα σε αντίθεση με την πενία χρήσεως παραθεμάτων του Αριστοτέλη. Δεν είναι τυχαίο ότι ακόμη και στις λίγες περιπτώσεις που αναφέρεται στον τελευταίο, ο Κυδώνης τον παραθέτει ως *επι το πλείστον ως «ὁ ἐκείνου (Πλάτωνος) φοιτητής»*¹⁰⁹³.

Συγκεκριμένα, κάνει αναφορά στον Πλάτωνα τουλάχιστον σε 40 επιστολές του, μεταξύ των οποίων σε έξι προς τον Αυτοκράτορα Ιωάννη Σ' Καντακουζηνό της περιόδου 1434-1352¹⁰⁹⁴, σε δύο προς τον υιό του Μανουήλ Καντακουζηνό¹⁰⁹⁵ και σε μία προς την κόρη του Ελένη Καντακουζηνή Παλαιολογίνα¹⁰⁹⁶, μια επιστολή προς τον Αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο

¹⁰⁹² Βλ. DENNIS, *Letters*, 37-39 (επ. αρ. 14), εδώ 39.28, όπου ο Αυτοκράτορας Μανουήλ Β' προς τον Κυδώνη από την Μικρά Ασία το καλοκαίρι του 1391 αναφέρει τον Πλάτωνα ως «ὁ σὸς ἑταῖρος Πλάτων», · Βλ. επίσης DENNIS, *Letters*, 172- 174 (επ. αρ. 62), εδώ 173.12, όπου σε παρόμοια περίπτωση με την προαναφερθείσα ο Μανουήλ τώρα από την Βόρεια Ιταλία (1396) απευθυνόμενος προς τον διδάσκαλο του αναφέρει τον Πλάτωνα ως «ὁ σὸς ἑταῖρός φησιν».

¹⁰⁹³ Για τις συγκεκριμένες αναφορές στον Αριστοτέλη βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I, 26-31 (επ. αρ. 5: *Ἐπιστολὴ ἀνώνυμος*, 2 Σεπτεμβρίου 1346), εδώ 27.28-29: «Πυθαγόρας δὲ καὶ Πλάτων καὶ ὁ ἐκείνου φοιτητής ἐπὶ στόμα» και 64-66 (επ. αρ. 33: *πρὸς Γεώργιο Φιλόσοφο στὴν Πελοπόννησο*, 1365-1369), εδώ 65.70: «εἰ δὲ με Πλάτωνα καὶ τὸν ἐκείνου μαθητὴν», όπως επίσης και LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 304-305 (επ. αρ. 360: *πρὸς ἡγούμενο μονῆς στὴν Κωνσταντινούπολη*, Φθινόπωρο[;] 1386), εδώ 304.17: «οὐκ ἠγνόησε δὲ καὶ Πλάτωνα καὶ τὸν αὐτοῦ μαθητὴν».

¹⁰⁹⁴ Πρόκειται για τις επιστολές αρ. 6 (LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I, 31-32, εδώ 31.4: «*Νῦν ἡμῖν περιήκειν τὴν τοῦ Πλάτωνος εὐδαιμονίαν νομίζω*»), 7 (LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I, 32-34, εδώ 32.13: «*Πλάτων δὲ θυσίας προστίθησι καὶ ζῶντι καὶ τελευτήσαντι*» και 33.18: «ὁ τελεώτατος δοκῶν τῶν Πλάτωνος χορευτῶν»), 9 (LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I, 35-36, εδώ 36.37: «*νῦν ἐν τῷ Πλάτωνος ἄδει χορῶ*»), 11 (LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I, 37-38, εδώ 37.7: «*τὴν δὲ φύσιν Πλάτων*»), 14 (LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I, 42-43, εδώ 42.18: «ὅ φησι Πλάτων, ὑφαίνειν») και 15 (LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I, 43-44, εδώ 44.34: «*πάντων μετὰ Πλάτωνος*»).

¹⁰⁹⁵ Πρόκειται για τις επιστολές αρ. 17 (LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I, 46-47, εδώ 46.4: «*Ἀγαθούς τινάς φησι γεγενῆσθαι Πλάτων*») και 19 (LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I, 48.20: «*τὰ τοῦ Πλάτωνος*» και 24: «*Πλάτων ἄν εἶπε*»): για την πιθανή διδασκαλία του Μανουήλ Καντακουζηνού από τον Κυδώνη βλ. κεφάλαιο Α'.

¹⁰⁹⁶ Βλ. επιστολή αρ. 25 (LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I, 54-55, εδώ 55.22: «*Πλάτωνος δὲ καὶ Ἀριστοτέλους*»): για τη φοίτηση της Αυτοκράτειρας κοντά στον Κυδώνη σε νεαρή ηλικία βλ. κεφάλαιο Α'.

πιθανόν περί το 1382¹⁰⁹⁷ αλλά και μια προς τον Δεσπότη Θεόδωρο Α' Παλαιολόγο¹⁰⁹⁸ μετά την άφιξή του στην Πελοπόννησο το 1383¹⁰⁹⁹. Ο ίδιος φαίνεται να αλληλογραφεί και να γνωρίζει άτομα, τα οποία μελετούσαν επίσης τον Πλάτωνα ακόμη και εκτός της πρωτεύουσας όπως τον Γεώργιο Φιλόσοφο¹¹⁰⁰ στην Πελοπόννησο την περίοδο 1365-69 σύμφωνα με την επιστολή του αρ. 33 όπου αναφέρει «*Ἄλλ' ὦ βέλτιστε, σὺ μὲν τοῦ Πλάτωνος οὕτως ἐξηρητημένος καὶ τῆς ἐκείνου Μούσης δεύτερα πάντα τιθέμενος*»¹¹⁰¹ αλλά και τον Γεώργιο Γαβριηλόπουλο¹¹⁰² στη Λέσβο περί τα 1376-79 σύμφωνα με την επιστολή αρ. 130: «*Τῶι φιλοσόφῳ κυρῶι Γεωργίῳ τῶι Γαβριηλοπούλῳ*» όπου αναφέρει «*καὶ οἶον πρότερον ἀκούων ἐν τῇ Πλάτωνος φιλοσοφίᾳ νῦν μόλις ἂν φαίης ἐπὶ τῶν πραγμάτων ἰδεῖν*»¹¹⁰³. Στους δύο προαναφερθέντες οφείλει να προστεθεί και ένας ανώνυμος ιταλός μαθητής του, ο οποίος βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη το Φθινόπωρο του 1386 με σκοπό να φοιτήσει κοντά σε βυζαντινούς διδασκάλους όπου σχετικά με τη φιλοσοφική κατάρτιση του αναφέρει ότι «*οὐκ ἠγνόησε δὲ καὶ Πλάτωνα καὶ τὸν αὐτοῦ μαθητὴν*»¹¹⁰⁴. Ωστόσο πιο έντονη είναι η παρουσία του Πλάτωνα στις δέκα επιστολές του προς τον μαθητή του πορφυρογέννητο πρίγκιπα και μετέπειτα Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο¹¹⁰⁵.

Στην επιστολή αρ. 276 προς τον Μανουήλ που βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη το Χειμώνα του 1382-83, ο Δημήτριος παραδίδει την πιο ζωντανή εικόνα γύρω από τη διδασκαλία του Πλάτωνα ως προοίμιο πριν ζητήσει από τον Αυτοκράτορα ένα χειρόγραφο του Πλάτωνα το οποίο βρισκόταν στο Άγιο Όρος και στο οποίο ο βυζαντινός λόγιος δεν είχε πρόσβαση.

*«ἀτέχνῳς γὰρ καθεύδειν ἐδόκουν, ἐπιῶν τὴν γενναίαν ἐπιστολήν.
ἐν ἐκείνῃ μὲν γὰρ ἐνόμιζον ὄρᾶν τὸν πάλαι πὸτ' οἰχόμενον
Πλάτωνα καὶ ζῶντα καὶ κινούμενον καὶ φθεγγόμενον, καὶ μόνον οὐ
τῶ χειρε κατέχων καὶ περιβάλλον ἡσπαζόμεν τὸν ἄνδρα, καὶ περι*

¹⁰⁹⁷ Βλ. επιστολή αρ. 266 (LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 179-180, εδῶ 179.13: «*ἀλλ' ἦν μὴ καὶ τὰ Πλάτωνος καὶ Δημοσθένους*»). Βλ. επίσης LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 10-23, εδῶ 16.3 όπου γίνεται αναφορά στον Πλάτωνα και σ' ένα λόγο του Κυδώνη προς τον Αυτοκράτορα Ιωάννη το Φθινόπωρο του 1371 «*Τῶι βασιλεῖ Ἰωάννη τῶι Παλαιολόγῳ*».

¹⁰⁹⁸ Βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 211-213 (επ. αρ. 293), εδῶ 212.34: «*ὡσπερ Πλάτωνα Διονύσιος*» και 56: «*ἤκουεν ὅτι δεοίμην τοῦ Πλάτωνος*».

¹⁰⁹⁹ Οι υπόλοιπες αναφορές στον Πλάτωνα γίνονται στις επιστολές αρ. 5, 33, 52, 73, 78, 86, 87, 96, 103, 109, 126, 130, 137, 182, 187, 360, 402 και 435.

¹¹⁰⁰ PLP 3925.

¹¹⁰¹ LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I, 64.4.

¹¹⁰² PLP 3433 (Γεώργιος Γαβριηλόπουλος Κυδώνιος).

¹¹⁰³ LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I, 167.12.

¹¹⁰⁴ Βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 304. 17 (Επ. αρ. 360): για τον συγκεκριμένο άγνωστο Ιταλό λόγιο βλ. κεφάλαιο Γ'.

¹¹⁰⁵ Συγκεκριμένα βλ. επιστολές του Κυδώνη αρ. 192 (1373-1374), 214 (1379-1382?), 258 (χειμώνας 1382-3), 259 (1382-3), 276 (Χειμώνας 1382-3), 373 (Φθινόπωρο 1387), 379 (1387-9), 388 (Κωνσταντινούπολη, 1388), 391 (Κωνσταντινούπολη, 1388) και 392 (Κωνσταντινούπολη, 1388).

τῆς Ἀκαδημίας καὶ τῆς Στοᾶς ἀνηρώτων, καὶ εἴ τινες εἶεν τῶν νέων Ἀθήνησι περὶ γεωμετρίαν ἢ τινα ἄλλην φιλοσοφίαν ἐπιμελούμενοι· καὶ ὅλως οὐδὲν ἀνερώτητον τῶν ἐκεῖ παραδραμεῖν ἐπεχειροῦν»¹¹⁰⁶.

Ἡ ἀπάντηση ἐρχεται μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιστολή αἰ. 3 τοῦ Μανουήλ Β' πρὸς τὸν δάσκαλό του με τὴν ἀρχικὴ φράση: «Ὁ φιλῶν ἐζήτεις, ἔχεις, τὸν Πλάτωνα», ἡ ὁποία φαίνεται νὰ συνοδεύει τὴν ἀποστολὴ τοῦ συγκεκριμένου πλατωνικοῦ χειρογράφου ποῦ ἀναζητοῦσε ὁ Κυδώνης¹¹⁰⁷. Ὡστόσο τὸ ταξίδι τοῦ κώδικα ἀπὸ τὸ Ἅγιο Ὄρος μέχρι τὰ χέρια τοῦ Κυδώνη φαίνεται νὰ υπῆρξε γεμάτο δυσκολίες καὶ κακουχίες, ἀφοῦ σύμφωνα με τὸν τελευταῖο «σαφῆ δὲ ἄρα σύμβολα διόλου τῆς μακρᾶς ταλαιπωρίας ἐδείκνυ, ὅλος διάβροχος, ὅλος διερρηγμένος, τὰ ἔξωθεν ἡμελημένος, τὰ ἔνδον συνεσταλμένος, πάντοθεν σκοτεινὸς καὶ οἷον ἂν τις οὐκ ὤθη τὸν πρότερον τὸν καλὸν ἐκείνον ὑπάρχειν. εἶπεν ἂν Ὁμηρος [ιδῶν] ὁ περὶ Αἴαντος “Πλάτων ἐξαπόλωλεν ἐπεὶ πῖεν ἄλμυρον ὕδωρ”. ἡ δ' ἐπιθήκη τῆς τραγωδίας ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἐλευθερίαν πειρατῶν ἐπειράθη, καὶ ἡ τῶν αἰχμαλώτων αὐτὸν διεδέξατο τύχη, καὶ ταῦτ' ἐν προθύροις τῆς αὐτοῦ πατρίδος, ἵνα καὶ τοῦτο τῷ προτέρῳ Πλάτωνι παραπλησίον ἔχη.»¹¹⁰⁸. Ὁ Μανουήλ Β' θα θαυμάσει τὴν σύνθεση αὐτῆς τῆς τραγωδίας γιὰ τὸ χειρόγραφο τοῦ Πλάτωνα στὴν ἐπιστολὴ τοῦ αἰ. 4: «καὶ σύ γε οἷς ἐπιστέλλων τὸ γεγονὸς παρεδήλους αὐτόπτας ἡμᾶς ἐδόκεις ποιεῖν οὐκ ἀκροατάς»¹¹⁰⁹.

Ὁ διδάσκαλος Δημήτριος Κυδώνης, ὅπως φαίνεται καὶ στο κεφάλαιο Α', ἔδωσε ἰδιαίτερη ἐμφαση στὴν ἐκμάθηση τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν νεαρὸ Μανουήλ, τὸν ὁποῖο νοθετεῖ, διδάσκει ἀλλὰ καὶ ἐπαινεῖ γιὰ τὶς φιλοσοφικὲς τοῦ γνώσεις μέσα ἀπὸ τὶς ἐπιστολές ποῦ τοῦ ἀποστέλλει. Τὸν προσφωνεῖ ὡς φιλόσοφο βασιλέα, «ὁ μόνον Πλάτων λέγει τὰς πόλεις παύσειν κακῶν»¹¹¹⁰, καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ πνευματικὴ δίψα ικανοποιεῖται μόνον μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Δημοσθένη,¹¹¹¹ ἐνῶ ὅταν παρεκκλίνει πρὸς ἄλλα ενδιαφέροντα τὸν παροτρύνει νὰ ἐπιστρέψει ἀμεσα πίσω στὴ μελέτη τῶν δύο προαναφερθέντων

¹¹⁰⁶ LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 194-195, ἐδῶ 194.4-10.

¹¹⁰⁷ DENNIS, *Letters*, 7-11.

¹¹⁰⁸ LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 163-164 (Ἐπ. αἰ. 259), ἐδῶ 163.5-12.

¹¹⁰⁹ ΒΛ. DENNIS, *Letters*, 12-15 (Ἐπ. αἰ. 4), ἐδῶ 13.6-7.

¹¹¹⁰ ΒΛ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 163-164 (Ἐπ. αἰ. 259), ἐδῶ 164.25. Ἡ συγκεκριμένη ἐπιστολὴ κλείνει με τὴν φράση τοῦ Κυδώνη «ἦν οἶμαι σὺν Θεῷ φάναι ἀληθῆ δεῖξειν τὴν τοῦ Πλάτωνος μαντείαν ἐν σοὶ καὶ διδάξειν πάντας ὡς τυφλὸν σὺναμις φρονήσεως χωρισθεῖσα.». Παράλληλα μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ αἰ. 258, ὁ Κυδώνης ἀναφέρεται στὴν ἀναβίωση τῶν διδασμάτων τοῦ Πλάτωνα μέσα ἀπὸ τὸν Αυτοκράτορα Μανουήλ Β', βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 162-163, ἐδῶ 162.4-5: «Σὺ μὲν μέγα φρονεῖς ὡς τι θαυμαστὸν πεποικῶς ὑπὲρ Πλάτωνος, καὶ φῆς διὰ σοῦ τοῦτον ἀναβιώναι, ...κ.ο.κ.».

¹¹¹¹ ΒΛ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II, 327(Ἐπ. αἰ. 379).4 καὶ 7-8: «Καὶ τὸ λόγων ἐρᾶν φιλοσόφου ψυχῆς, καὶ τὸ καλῶν φιλοκάλου ... ἀλλὰ σοὶ τὴν ὄρεξιν ταύτην μόλις ἂν Πλάτων καὶ Δημοσθένης ἀπέπλησεν».

κλασσικών συγγραφέων¹¹¹². Πράγματι ο λόγιος Αυτοκράτορας είχε ιδιαίτερη έφεση στο αντικείμενο της φιλοσοφίας το οποίο πρέπει να μελέτησε διεξοδικά. Αν και κατά την εκπαίδευσή του με βεβαιότητα διδάχθηκε τα βασικά διδακτικά έργα του Αριστοτέλη, φαίνεται να επηρεάστηκε ιδιαίτερα από τον διδάσκαλό του Κυδώνη και να ασχολήθηκε εντατικότερα με τη μελέτη των έργων του Πλάτωνα¹¹¹³. Στον Αυτοκράτορα μπορεί να χρεωθεί και η σύνθεση μιας φιλοσοφικής πραγματείας περί του «*ὄντος καὶ τοῦ μὴ ὄντος*», όπως αναφέρεται στην επιστολή αρ. 54¹¹¹⁴.

Η αποστολή του Πλατωνιστή φιλοσόφου Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα στον Μυστρά μετά τον θάνατο του αδελφού του Μανουήλ Β', πιθανόν ως μέλος της συνοδείας του νέου δεσπότη και υιού του Αυτοκράτορα, Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου, είναι δυνατό να συσχετιστεί και με την κοινή προτίμηση Μανουήλ και Γεωργίου για τον Πλάτωνα. Αν και η συγκεκριμένη ενέργεια παρουσιάστηκε και θεωρήθηκε από μεταγενέστερους, αριστοτελικούς κυρίως, λογίους ως αποπομπή του αιρετικού Πλήθωνα από την πρωτεύουσα¹¹¹⁵ και ίσως εμφανίστηκε με αυτό το πρόσχημα από την αυτοκρατορική αυλή με σκοπό να κατευνάσει τα πνεύματα σε μια περίοδο που το ορθόδοξο αριστοτελικό δόγμα βρισκόταν σε διαρκή συνομιλία με τη Δύση με απώτερο στόχο τη διάσωση από τον Οθωμανικό κίνδυνο, ο λόγιος Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγος δεν θα έστελνε ποτέ κάποιο άτομο που δεν ήταν της εμπιστοσύνης του και της ίδιας ιδεολογίας ως σύμβουλο και αξιωματούχο του νεαρού πρίγκιπα και Δεσπότη.

Ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων αποτελεί αναμφίβολα μια από τις μεγαλύτερες μορφές λογιοσύνης του 15ου αι. με πολύπλοκη και πολύπλευρη δράση τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Στην παρούσα εργασία θα

¹¹¹² Βλ. αυτόθι, 338-340 (επ. αρ. 388), εδῶ 339. 22-24 και 25-27: «*πῶς γὰρ οὐ καὶ τοιαύτη τις ἂν χρήσαιτο παρρησία πρὸς τὸν ἀνέδην οὕτως ἐπὶ παίγνια καὶ θήραν εἰπόντα μεταθεῖναι τὴν τῶν λόγων φροντίδα; ... γέγονε γὰρ σοὶ νῦν κύων Πλάτωνος τιμιώτερος καὶ λαγῶς Δημοσθένους [ἡδίων] καὶ σὺς ἐπὶ [λόγῃ] ταῖς ὑλακαῖς ἐπειγόμενος Ἀριστοτέλους σεμνότερος*».

¹¹¹³ Ὅπως ο διδάσκαλος του Κυδώνη, ἔτσι και ο Μανουήλ μέσα από την αλληλογραφία του κάνει ιδιαίτερη μνεία στον Πλάτωνα (συνολικά 9 επιστολές) ενώ αναφορά στον Αριστοτέλη δεν απαντάται πουθενά. Πλήν των επιστολών προς τον Κυδώνη αρ. 3, 4, 14, 26 και 62, ο Πλάτωνας αναφέρεται και στις επιστολές αρ. 39 προς «*Τῷ Παπᾶ κυρῷ Εὐθυμίῳ*» από το Παρίσι προς την Κωνσταντινούπολη την Άνοιξη-Καλοκαίρι του 1401, αρ. 45 προς τον πιθανό δάσκαλο του Ιβάνκο «*Τῷ Ἰβάνκῳ*» κάποια Άνοιξη των ετών 1404-1408, αρ. 52 προς μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γαβριήλ την περίοδο 1408-1410 «*Τῷ Θεσσαλονίκης κυρῷ Γαβριήλῳ* και αρ. 68 «*Τοῖς ὀσιωτάτοις ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς πατράσιν <Δαυὶδ καὶ Δαμιανῶν>*» το ἔτος 1416· βλ. DENNIS, *Letters*.

¹¹¹⁴ Βλ. DENNIS, *Letters*, 152-154 και κεφάλαιο Α'.

¹¹¹⁵ Στην επιστολή Γενναδίου Σχολαρίου προς την Αυτοκράτειρα και σύζυγο του Μανουήλ Β' σχετικά με το βιβλίο του Γεμιστού, ο Γεννάδιος αναφέρει σχετικά με τη φυγή του Πλήθωνα από την Κωνσταντινούπολη ότι «*οὐκ ἠδύνατο, προαγόμενος τοῖς ὀμιληταῖς τὰς δόξας ἐνσπείρειν, ὑπὸ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως τότε Μανουήλ καὶ τῆς ἐκκλησίας ἀπεπέμφθη τῆς πόλεως*», βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ΠΠ Β', 19-23 («*Γενναδίου ταπεινοῦ ἐπιστολὴ τῇ βασιλίσει περὶ τοῦ βιβλίου τοῦ Γεμιστοῦ*»), εδῶ 21.2-4.

παρουσιαστεί και εξεταστεί ακροθιγώς λόγω της σύντομης παρουσίας του στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 15ου αι., αφού η προσπάθεια ενδελεχούς και λεπτομερέστατης μελέτης της λογιουσύνης του Γεμιστού αποτελεί καθαρά αντικείμενο συγγραφής ολόκληρης μονογραφίας. Αν και πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στο Μυστρά, πιθανόν να γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη περί το 1360¹¹¹⁶. Όπως μας πληροφορεί στις επιστολές του ο Γεννάδιος Σχολάριος, ο Πλήθων μαθήτευσε κοντά σε κάποιο Εβραίο διδάσκαλο ονόματι Ελισσαίο¹¹¹⁷ στην αυλή του Οθωμανού Σουλτάνου στην Αδριανούπολη¹¹¹⁸. Το υψηλό επίπεδο της παιδείας που κατείχε μαρτυρείται από την πληθώρα των επιφανών λογίων που διετέλεσαν μαθητές του, μεταξύ άλλων συμπεριλαμβάνονταν ο Καρδινάλιος Βησσαρίων¹¹¹⁹, ο Ιερώνυμος Χαριτώνυμος¹¹²⁰, ο Γρηγόριος μοναχός¹¹²¹ αλλά και ο Επίσκοπος Εφέσου Μάρκος Ευγενικός¹¹²².

Η φιλοσοφική του κατάρτιση ήταν αυτή που τον καθιέρωσε ανάμεσα στους συγχρόνους του. Ο ίδιος φαίνεται να γνωρίζει πολύ καλά τον Αριστοτέλη, αφού «ὠ ἐφοίτησεν ὡς εἰδότι τὰ Ἀριστοτέλους ἐξηγεῖσθαι καλῶς»¹¹²³ ενώ συνέθεσε και μια πραγματεία σχετικά με τα *Ἀναλυτικὰ Ὑστερα* του Σταγειρίτη. Πρόκειται για ένα σχολιασμό με τον τίτλο «*Εἰς τὸ πρῶτον τῶν δευτέρων ἀναλυτικῶν / In Aristotelis analyticorum posteriorum commentarium*»¹¹²⁴, ο οποίος απαντάται σε τρεις κώδικες του 16ου αι., στον *Monac. gr. 26* (ff. 176r-182v)¹¹²⁵, στον *Monac. gr. 75* (ff. 113r-123r)¹¹²⁶ και στον *Escorial. Φ. I. 14* (*Andrés* 192) (ff. 1r-9v)¹¹²⁷. Ωστόσο, η προτίμηση των Πλατωνικών έργων έναντι των Αριστοτελικών και η ανάδειξη της υπεροχής του Πλάτωνα απέναντι στον Αριστοτέλη είχαν ως

¹¹¹⁶ Βλ. *PLP* 3630.

¹¹¹⁷ Βλ. *PLP* 6022· πρβλ. επίσης S.B. BOWMAN, *The Jews in Byzantium, 1261-1453*. Diss. Ohio State University (1974) 185 κ.ε., 383 κ.ε.

¹¹¹⁸ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ΠΠ Β', 20-21, εδῶ 20.31-21.1: «Ἐκείνω δὴ τῶ φαινομένω μὲν Ἰουδαίω, ἑλληνιστῆ δὲ ἀκριβῶς οὐ μόνον ὡς διδασκάλω πολλὴν συνὼν χρόνον, ἀλλὰ καὶ ὑπηρετῶν ἐν οἷς ἔδει καὶ ζωαρκοῦμενος ὑπ' ἐκείνω· τῶν γὰρ τὰ μάλιστα δυναμένων ἦν ἐν τῇ τῶν βαρβάρων τοῦτων ἀντὶ· Ἐλισσαῖος ὄνομα ἦν αὐτῶ».

¹¹¹⁹ Βλ. *PG* 161, CXXXIII (Μιχαὴλ Αποστόλη Ἐπικήδειος λόγος γιὰ τὸν Καρδινάλιο Βησσαρίωνα): «Ἐτι τε αὖ καὶ τῶν μαθηματικῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν ἐν οὐ πολλῶ τινι χρόνῳ, Πλήθωνα ἔχων καθηγεμόνα, τὰ κάλλιστα ξυναγήρχε.»

¹¹²⁰ Βλ. *PG* 160, 805-812: «Ἰερωνύμου Χαριτωνύμου Ὑμνωδία τῶ σοφωτάτῳ διδασκάλῳ κυρίῳ Γεωργίῳ τῶ Γεμιστῶ».

¹¹²¹ Βλ. *PG* 160, 813-820: «Γρηγορίου Μοναχοῦ μονωδία τῶ σοφῶ Διδασκάλῳ Γεωργίῳ τῶ Γεμιστῶ».

¹¹²² Βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 284.25-26: «ὠρισεν οὖν τὸν Ἐφέσου, | τὸν Νικαίας, τὸν σοφὸν Γεμιστὸν, ὃς ποτε καὶ διδάσκαλος αὐτοῖς ἐχρημάτισε».

¹¹²³ ΛΑΜΠΡΟΣ, ΠΠ Β', 20.25-26.

¹¹²⁴ Βλ. HAYDUCK (ed.), *Commentaria in Arist. gr. XXI,1* (Berolini, 1907) VII-XVIII.

¹¹²⁵ HARDT, *Catalogus*, I, 162-170.

¹¹²⁶ Αὐτόθι, 451-453.

¹¹²⁷ ANDRÉS, *Escorial II*, 21-22.

αποτέλεσμα τη λατρεία αλλά και το μίσος προς το πρόσωπό του. Ο Ιταλός ουμανιστής Patina, συγγραφέας του *Vitae pontificum Romanorum*, αναφερόμενος στον Πλήθωνα, τον θεωρεί ως δεύτερο Πλάτωνα¹¹²⁸, ο Φραγκίσκος Φίλελφος του πλέκει το εγκώμιο μέσα από την επιστολή του προς αυτόν τον Μάρτιο του 1441¹¹²⁹, ενώ ο μαθητής του Βησσαρίων μιλάει για μετενσάρκωση του κλασσικού φιλοσόφου στο σώμα του διδασκάλου του¹¹³⁰. Από την άλλη όμως, ο βυζαντινός λόγιος Θεόδωρος Γαζής τον κατηγορεί για άγνοια σε διάφορα θέματα¹¹³¹ ενώ ο κατοπινός Πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος τον μέμφεται σε επιστολές του προς τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ' Παλαιολόγο και προς τη Βασιλομήτορα¹¹³². Ο τελευταίος φτάνει στο σημείο να ρίξει στην πυρά το έργο του *Νόμοι*¹¹³³. Πρόκειται για μια σύγκρουση, που είχε ως βάσεις τις διαφορετικές θέσεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη σε ποικίλα θέματα και η οποία μπορεί να χωριστεί σε τρεις ξεχωριστές φάσεις με διαφορετικά αίτια η κάθε μία, αν και κατά το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα διαδραματιζόταν παράλληλα.

Η πρώτη φάση ξεκινάει τέσσερις δεκαετίες περίπου μετά την φυγή του Πλήθωνα από την πρωτεύουσα. Συγκεκριμένα, κατά το πρώτο μισό του 1439 και κατά τη διάρκεια της συνόδου της Φλωρεντίας¹¹³⁴, μέσα από την πραγματεία με τον τίτλο «*Platonicae et Aristotelicae Philosophiae Comparatio*» ο Πλήθωνας κάνει μια σύγκριση Πλάτωνα και Αριστοτέλη υποστηρίζοντας ότι ο πρώτος είναι ανώτερος του δευτέρου¹¹³⁵. Το έργο αντεγράφη σε πολλούς κώδικες και αποτέλεσε αφορμή

¹¹²⁸ Βλ. M.V. ANASTOS, «Pletho's Calendar and Liturgy Author(s)», *DOP*. 4 (1948) 186, υπ. 7, όπου στον πανηγυρικό του για τον Βησσαρίωνα αναφέρει ότι: «*Postremo autem, ne aliquid tanto ingenio deesser, Platonem (leg. Plethonem) quem alii Gemisto (leg. Gemiston) vocant, doctissimum praeceptorem et quem omnes secundum a Platone vocant*».

¹¹²⁹ LEGRAND, *Filelfe*, 49 (Επ. αρ. 23).

¹¹³⁰ ANASTOS, «Pletho's Calendar», ό.π., 186, υπ. 8.

¹¹³¹ Βλ. MOHLER, *Bessarion*, III, 239-246, εδω 243 όπου ο Θεόδωρος κατηγορεί τον Πλήθωνα τόσο στο φιλοσοφικό του έργο «*De fato / Περί έκουσίον και άκουσίον*» όσο και στο έργο του για την ιστορία των Οθωμανών Τούρκων, όπου παρουσιάζει την άγνοια του Πλήθωνα επί του αντικειμένου. Για το τελευταίο βλ. PG 161, 1001: «*De origine Turcorum*».

¹¹³² Βλ. ανωτ. σελ. 219.

¹¹³³ Για το συγκεκριμένο περιστατικό βλ. ANASTOS, «Pletho's Calendar», 188.

¹¹³⁴ Σύμφωνα με την «*Έκθεση Χρονική*» η συμμετοχή του Πλήθωνα στη σύνοδο της Ενώσεως των Εκκλησιών έγινε κατόπιν προτροπής του ιδίου του Αυτοκράτορα: «*Διεμνήσατο οὖν ὁ βασιλεὺς τοῖς ἀρχιερεῦσι πᾶσιν Ἀνατολῆς τε καὶ Δύσεως, ὁμοίως καὶ τοὺς μετέχοντας ἐν λόγοις <καὶ> ἦλθον ἅπαντες ἐν Κωνσταντινουπόλει ὃ τε Τραπεζοῦντος, ἔχων καὶ τὸν φιλόσοφον Ἀμοιρούτζην, ἢ ὁ Νικαίας Βησσαρίων, ὁ Ῥωσίας, ὁ φιλόσοφος Γεμιστὸς καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν ἀρχιερέων οὐκ ὀλίγοι· ἦν γὰρ πατριάρχης ὁ κύρ Ἰωσήφ ὃς ἐτελεύτησεν ἐν Φλωρεντία», βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἐκθεσις*, 6.9-15. Κατά την παραμονή του στην Ιταλία η φιλοσοφική του δραστηριότητα υπήρξε ιδιαίτερα έντονη τόσο με Βυζαντινούς όσο και με Ιταλούς ουμανιστές. Ανάμεσα στους τελευταίους ξεχωρίζει ο Ούγων, «*ἀνὴρ αὐτὸς ἐν τοῖς σοφωτάτοις τῶν ἐκεῖ*», βλ. PG 160, 982.*

¹¹³⁵ PG 160, 889-929: «*Γεωργίου τοῦ Γεμιστοῦ τοῦ καὶ Πλήθωνος περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρει / Georgii Gemisti Plethonis de Platonicae et Aristotelicae Philosophiae Differentia*». βλ. επίσης MONFASANI, *George of Trebizond*, 201.

ποικίλων αντιδράσεων¹¹³⁶ σε σημείο που μέχρι και ο ίδιος ο Αυτοκράτορας Ιωάννης Η' Παλαιολόγος να ζητήσει από τον Πλήθωνα διευκρινίσεις σε διάφορα σημεία της πραγματείας¹¹³⁷. Η πρώτη ουσιαστική αντίδραση ήρθε από τον Γεννάδιο Σχολάριο, ο οποίος αντέκρουσε τον Πλήθωνα υποστηρίζοντας τις θέσεις του Αριστοτέλη¹¹³⁸.

Αν και εξετάστηκε σε προηγούμενα κεφάλαια ως ο πρώτος Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης μετά την άλωση και ως Διδάσκαλος σημαντικών λογίων της περιόδου, ο Γεννάδιος Σχολάριος χρήζει ιδιαίτερης προσοχής τόσο για το φιλοσοφικό του έργο όσο και για τις Αριστοτελικές του θέσεις. Φέρεται ως συγγραφέας πολλών φιλοσοφικών πραγματειών σχετικά με το Αριστοτελικό *corpus*, όπως επίσης και μεταφραστής πολλών πονημάτων του Θωμά Ακινάτη περί της φιλοσοφίας από την Λατινική στην Ελληνική γλώσσα. Οι κώδικες *Escorial. R.B. Φ. I. 15 (Andrés 193)*¹¹³⁹, *Par. gr. 1941*¹¹⁴⁰, *Modena B.E.U. a.T.9.13 (Puntoni*

¹¹³⁶ Μέσα από την έως τώρα έρευνα, το έργο περιλαμβάνεται στους κώδικες: I. *Madrid. BNE 4616* (δεύτερο μισό 15ου αι.), ff. 191r-211v: «*Georgii Gemisti Plethonis Platonicae et Aristotelicae philosophiae comparatio*». Το χειρόγραφο φαίνεται να αντεγράφη από 4 χέρια: Α. Κωνσταντίνος Λάσκαρις (ff. 1r-3r, 4r-65r, 96v-120v, 123v, 130v-211v) ο οποίος υπήρξε και παλαιότερος κάτοχος (f. 211v: «*κτῆμα Κωνσταντίνου τοῦ Λασκάρεως ἐν Μεσσηνῇ τῆς Σικελίας ἐκγραφέν*»). Β. Άγνωστος (ff. 66r-96r, 121r-123r). Γ. Ανδρόνικος Γαλησιώτης (ff. 124r-129v). Δ. Άγνωστος (ff. 212r-246r), βλ. ANDRÉS, *Biblioteca Nacional*, 126-130. II. *Monac. Bayer. S.B. 242* (15ος αι.), ff. 100r κ.ε.: «*Γεωργίου τοῦ πλῆθωνος κατὰ Ἀριστοτέλους / Georgii Plethonis in Aristotelem*». Προέρχεται από το χέρι του Μιχαήλ Αποστόλη: «*Μιχαήλος Ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς αὐτοῦ πατρίδος πενία συζῶν καὶ τότε τὸ βιβλίον ἐξέγραψεν*», βλ. HARDT, *Catalogus III*, 15-17. III. *Par. gr. 1806* (15ος αι.), ff. 41r κ.ε.: «*Georgii Gemisti Plethonis libellus de Platonicae atque Aristotelicae philosophiae differentia*», βλ. OMONI, *Catalogue II*, 145. IV. *Par. gr. 2041* (16ος αι.), ff. 217r κ.ε.: «*Georgii Plethonis liber de Platonicae et Aristotelicae philosophiae differentia*», βλ. OMONI, *Catalogue II*, 183. V. *Par. suppl. gr. 66* (δεύτερο μισό 15ου αι.), f. 51r: «*De differentiis Platonis et Aristotelis*'» (έργο ακέφαλο και κολοβό), βλ. Astruc e.a., *Supplément gr.*, 155-158. VI. *Vat. gr. 2236* (δεύτερο μισό 15ου αι.), ff. 72r-84v, 86r: «*De Platonicae atque Aristotelicae philosophiae differentia*». Αντιγραφέας του χειρογράφου ήταν ο Δημήτριος Ραούλ Καβάκης, βλ. LILLA, *Cod. Vat. gr.*, 348-359. VII. *Marc. Z 517 (coll. 886)* (μέσα 15ου αι.), ff. 13r-27v: «*Georgius Gemistus Pletho De platonicae atque aristotelicae philosophiae differentiis - Γεωργίου Γεμιστοῦ περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται*». Ο κώδικας αντεγράφη από τρεις αντιγραφείς: Α. Δημήτριος Σγουρόπουλος (ff. 4r-12r, 78r-81r) Β. Γεμιστός Πλήθων (ff. 13r-76v, 110r-116r, 119v, 120r-128r). Γ. Κυριάκος Αγκωνίτης (ff. 81v, 118r-119v, 129r-132r). Παλαιότεροι κάτοχοι ήταν πιθανόν ο Φραγκίσκος Φίλελφος (f. 1v: «*Τὸ παρὸν βιβλίον Φρ. ν...ς [Φραγκίσκος;]*») και ο καρδινάλιος Βησσαρίων (f. 2v: «*liber b[essarionis] car. Tusculani, locus 55*»), βλ. MIONI, *Thesaurus Antiquus II*, 384-386.

¹¹³⁷ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ΠΠ, Γ', 330: «*Τοῦ Κραταιοῦ καὶ Ἁγίου ἡμῶν Ἀνθέντου καὶ Βασιλέως κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου πρὸς τὸν Φιλόσοφον Γεμιστὸν*». βλ. επίσης MASAI, *Pléthon*, 330, σπ. 4.

¹¹³⁸ Βλ. *Scholarios*, IV, 156, JUGIE, *DTC XIV*, 1521-1570, M. JUGIE, «*La polémique des Georges Scholarios contre Pléthon*», *Byz.* 10 (1933) 517-530, C.J TURNER, «*The Career of George-Gennadius Scholarios*», *Byz.* 39 (1969) 420-455, Gill, *Personalities*, 70-94 και MONFASANI, *George of Trepizond*, 206, σπ. 31.

¹¹³⁹ Βλ. ANDRÉS, *Escorial II*, 22-23. Ο κώδικας χρονολογείται στα μέσα του 16ου αι και περιλαμβάνει τα του Σχολαρίου έργα Προλεγόμενα στη λογική και στην Εισαγωγή του Πορφύριου (ff. 1r-58v), Σχολιασμό στις κατηγορίες του Αριστοτέλη (ff. 58v-106v), Σχολιασμό στο Αριστοτέλους περί έρμηνείας (ff. 106v-140v) όπως επίσης και ανωνύμου σχόλια στα Αναλυτικά Πρότερα (ff. 143v-186r), και Αλεξάνδρου Αφροδισιέα περί ψυχής (ff. 191r-214v).

50)¹¹⁴¹, *Vat. Barb. gr. 34*¹¹⁴², *Vat. Barb. gr. 124*¹¹⁴³, *Vat. gr. 1777*¹¹⁴⁴ αλλά και *Vat. gr. 2223*,¹¹⁴⁵ περιλαμβάνουν τα εξής τρία έργα του Σχολαρίου έκαστος: Α. Προλεγόμενα στη Λογική και στην Εισαγωγή του Πορφυρίου¹¹⁴⁶. Β. Σχολιασμός στις Κατηγορίες του Αριστοτέλη¹¹⁴⁷. Γ. Σχολιασμός στο *Περί Ἑρμηνείας*¹¹⁴⁸. Παράλληλα, ο κώδ. *Vat. gr. 115* που χρονολογείται την περίοδο 14ου-15ου αι.¹¹⁴⁹ περιλαμβάνει δύο φιλοσοφικά έργα που επίσης αποδίδονται στον Σχολάριο υπό τους τίτλους «*Adnotationes in Opera varia Aristotelis*»¹¹⁵⁰ και «*Laudatio in Aristotelem*».

Ο κύκλος των φιλοσοφικών έργων του Σχολαρίου κλείνει με ακόμη τρία έργα τα οποία περιλαμβάνονται αποκλειστικά στον κώδικα *Laur. Plut. 86,19*¹¹⁵¹. Πρόκειται για τον διαχωρισμό του Γενναδίου στο κεφάλαιο των φυσικών / *Divisio*

¹¹⁴⁰ Βλ. OMONTE, *Catalogue*, II, 168. Ο κώδικας χρονολογείται τον 15ο αι. και εκτός από του Γεωργίου Σχολαρίου Προλεγόμενα στην λογική και στην Εισαγωγή του Πορφυρίου (f. 1r), σχολιασμό στις Κατηγορίες (f. 55r) και στο *Περί Ἑρμηνείας* (ff. 104r), περιλαμβάνει φιλοσοφικά αποσπάσματα (f. 146r) και Προκοπίου Καισαρείας *de aedificiis Justiniani auspicio conditis* (libri IV) (f. 147r).

¹¹⁴¹ Βλ. SAMBERGER I, 414-416. Ο κώδικας χρονολογείται τον 15ο αι. και περιλαμβάνει τα τρία φιλοσοφικά έργα του Σχολαρίου «προλεγόμενα εις την λογικήν και εις την πορφύριον εισαγωγήν. ἐκ διαφόρων συλλεγέντα βιβλίων μετὰ ἰδίων ἐπιστασιῶν» (f. 10r), σχολιασμός στις Αριστοτέλους Κατηγορίες (f. 66r), σχολιασμός στο *Περί Ἑρμηνείας* (f. 137r).

¹¹⁴² CAROCCI, *Barberiniani I*, 37-37. Ο κώδικας χρονολογείται στις αρχές του 17ου αι. και φέρει τα τρία έργα του Σχολαρίου, «Προλεγόμενα εις την λογικήν, και εις την Πορφύριον εισαγωγήν ἐκ διαφόρων συλλεγέντα βιβλίων» (ff. 1r-134v), «Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου εις τὸ βιβλίον τῶν Ἀριστοτέλους κατηγοριῶν ἐξήγησις» (ff. 134v-331v), «Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου εις τὸ περὶ ἑρμηνείας βιβλίον ἐξήγησις».

¹¹⁴³ Αυτόθι, 179-181. Ο κώδικας χρονολογείται τον 15ο αι. και πιθανόν να είναι αυτόγραφος του Σχολαρίου. Τα συγκεκριμένα έργα του Σχολαρίου βρίσκονται στα φύλλα 1r-74v, 74v-161v και 162r-240r μαζί με σχόλια στις ώες από το χέρι του Σχολαρίου.

¹¹⁴⁴ Βλ. CANART, *Vat. 1754-1962*, 112-116. Το χειρόγραφο χρονολογείται στα μέσα του 15ου αι. Σε διάφορα σχόλια του κώδικα υπάρχουν αποσπάσματα του Σχολαρίου.

¹¹⁴⁵ Βλ. LILLA, *Cod. Vat. gr.*, 269-272. Ο κώδικας χρονολογείται τον 15ο αι. και συγκεκριμένα μετά το 1448. Στην αρχή υπάρχει μια επιστολή προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ' Παλαιολόγο με τον τίτλο «τῷ ὑψηλοτάτῳ καὶ πανευτυχεστάτῳ δεσπότη κυρῷ Κωνσταντίνῳ τῷ Παλαιολόγῳ» με την υπογραφή στο φύλλο 4r «ὁ δούλος τῆς βασιλείας σου Γεώργιος ὁ Σχολάριος» (βλ. *Scholarios VII*, 1-6). Το χειρόγραφο περιλαμβάνει τα τρία έργα του Σχολαρίου στα φύλλα 5r-68v, 69r-146r και 147r-212v.

¹¹⁴⁶ Για την έκδοση του συγκεκριμένου έργου βλ. *Scholarios VII*, 7-113, το οποίο απαντάται και στον κώδικα *Vat. gr. 942*, στα φύλλα 155r και εξής. Βλ. επίσης G. CARDINALI, *Inventari di manoscritti greci della Biblioteca Vaticana sotto il pontificato di Giulio II (1503-1513)*, [Studi e Testi 491] (Città del Vaticano, 2015).

¹¹⁴⁷ *Scholarios VII*, 114-237.

¹¹⁴⁸ Αυτόθι, 238-348.

¹¹⁴⁹ MERCATI-CAVALIERI, *Cod. Vat. gr. I*, 142-143. ο κώδικας πιθανόν να είναι αυτόγραφος του Σχολαρίου, βλ. M. AGATI, *La minuscola 'bouletée', Littera Antiqua 9.2, Scuola Vaticana di paleografia, diplomatica e archivistica* (Città del Vaticano, 1992).

¹¹⁵⁰ Αυτόθι, 349-485.

¹¹⁵¹ BANDINI, *Catalogus*, III, 362-364. Αντιγραφέας του Χειρογράφου θεωρείται ο Ματθαίος Καμαριώτης· βλ. επίσης HARLFINGER, *Περί Ατόμων*, 249.

in Capp. De Physica (ff. 1r-36r)¹¹⁵², τα σχόλια του Γενναδίου στα Φυσικά του Αριστοτέλη / *Scholia in Arist. De Physica Auscultat* (ff. 47r-62v)¹¹⁵³ αλλά και τα Προλεγόμενα του εις τὴν φυσικὴν ἀκρόασιν Ἀριστοτέλους / *Prolegomena in Physicam Auscultationem* (ff. 36v-45r)¹¹⁵⁴. Η σημασία του συγκεκριμένου κώδικα δεν εξαντλείται σε αυτά. Στα φύλλα 36v-37v περιλαμβάνεται το μεταφρασμένο από το Σχολάριο έργο του Θωμά Ακινάτη «*Sententia Super Physica*» υπό τον τίτλο «Προλεγόμενα κ(αί) προθεωρούμενα έκ τοῦ Θωμᾶ»¹¹⁵⁵ ενώ στα φύλλα 269r-347v απαντάται το επίσης μεταφρασμένο από τον Σχολάριο έργο του Ακινάτη «*Sententia Super De Anima*»¹¹⁵⁶. Ο βυζαντινός λόγιος φαίνεται να μετάφρασε ακόμη ένα έργο του Ακινάτη υπό τον τίτλο «*sententia super metaphysicam*», το οποίο βρισκόταν στον κώδικα *Escorial. Delta IV. 8 (Andrés 252)*, ο οποίος δυστυχώς έχει χαθεί¹¹⁵⁷. Στις μεταφράσεις του Σχολαρίου περιλαμβάνεται και το έργο «*τὴς Διαλεκτικῆς τοῦ Μαῖστορος Πέτρου τοῦ Ἰσπανοῦ ἔρμηνεία τοῦ Σχολαρίου*»¹¹⁵⁸ που απαντάται στον προαναφερθέντα κώδικα *Vat. Pal. gr. 235* (ff. 202v κ.ε.), στα φύλλα 282v κ.ε. του κώδικα *Oxon. Misc. 275* του 15ου αι.¹¹⁵⁹ όπως επίσης και στον κώδικα της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ισπανίας αρ. 4618 των μεσών του 15ου αι. (ff. 121r-157v)¹¹⁶⁰.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο κώδ. *Laur. Plut. 87,17*, όχι μόνο λόγω του περιεχομένου του με την μετάφραση του έργου του Ακινάτη «*Sententia Super De Anima*» αλλά κυρίως για τον αντιγραφέα του κώδικα¹¹⁶¹. Αν και παραμένει άγνωστος, ο Καθηγητής E. Gamillscheg τον έχει ταυτίσει με τον αντιγραφέα του

¹¹⁵² Βλ. *Scholarios VIII*, 1-133.

¹¹⁵³ Βλ. *Scholarios VII*, 486-509.

¹¹⁵⁴ Βλ. *Scholarios VIII*, 134-162.

¹¹⁵⁵ Βλ. *αντόθι*, 163-254.

¹¹⁵⁶ Βλ. *Scholarios IV*, 398-402, εδώ 400.2-5. Το συγκεκριμένο έργο, σύμφωνα με την επιστολή αρ. 1 του Σχολαρίου «*Ἰωάννη μαθητῆ*», αποστέλλεται στο μαθητή Ἰωάννη με στόχο τη διδασκαλία της φιλοσοφίας: «*ἐν οἷς ἐστι καὶ Θωμᾶς, οὗ νῦν ἐγὼ τὰς εἰς τὴν περὶ ψυχῆς πραγματεῖαν ἐξηγήσεις ἐρμηνεύων καὶ σὺν Θεῷ τάχιστα τελειώσων, καὶ σοὶ μεταδώσω τῶν ἐμῶν πόνων, μεταγραφῆναι καὶ πεμφθῆναι σοὶ φροντίσας*». Τα δύο προαναφερθέντα έργα απαντώνται και στον κώδ. *Vat. Pal. gr. 235*, βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 128.

¹¹⁵⁷ ANDRÉS, *Codices Desaparecidos*, 112.

¹¹⁵⁸ *Scholarios VIII*, 283-337.

¹¹⁵⁹ COXE, *Bodleian Library*, I, 816-817.

¹¹⁶⁰ ANDRÉS, *Biblioteca Nacional*, 132-134.

¹¹⁶¹ Βλ. BANDINI, *Catalogus*, III, 403-404. Ο κώδικας πλην της μετάφρασεως του Σχολαρίου υπό τον πλήρη τίτλο «*Εἰς τὴν περὶ ψυχῆς πραγματεῖαν Ἀριστοτέλους ἐξηγήσεις τοῦ Θωμᾶ, ἐρμηνευθεῖσα παρὰ Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου, ἣν ὁ Θωμᾶς προήρπαξε παρὰ Ἰωάννου φιλοσόφου τοῦ Φιλοπόνου, (καὶ) ὡς ἰδίαν ἐποιήσατο*» (f. 248r), αποτελείται τόσο από έργα του Αριστοτέλη όσο και του Πλάτωνα. Αν και ο κατάλογος θέτει ως χρονολογία αντιγραφῆς τον 14ο αι., η Parente χρονολογεί τον κώδικα στο τρίτο τέταρτο του 15ου αι., βλ. M.I. PARENTE, «*Une Vie de Platon de Georges Scholarios?*», *Byz.* 80 (2010) 123, σπ. 9.

κώδικα *Par. gr. 428*¹¹⁶². Παράλληλα η Mondrain, στηριζόμενη στις θέσεις του Gamillscheg, θεωρεί δεδομένη τη συσχέτιση του συγκεκριμένου αντιγραφέα με το προαναφερθέν βιβλιογραφικό εργαστήριο του Ξενώνα του Κράλη¹¹⁶³. Λαμβάνοντας υπόψη τον προαναφερθέντα κώδικα *Biscur. Acad. Roman. 1014*¹¹⁶⁴, ο οποίος περιλαμβάνει το φιλοσοφικό έργο του Χορτασμένου, μαζί με τα σημειώματα του Σχολαρίου και άλλων αποδεδειγμένων μαθητών και διδασκάλων στον Ξενώνα του Κράλη μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Γεννάδιος υπήρξε ένας από τους μαθητές του Ιωάννη Χορτασμένου στο εκεί εκπαιδευτικό ίδρυμα.

Η παρέμβαση του Σχολαρίου αναγκάζει τον Γεμιστό Πλήθωνα να οριστικοποιήσει τη θέση του επί του θέματος μέσα από την σύνθεση του έργου «πρὸς τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἀντιλήψεις / *Contra Scholarii defensionem Aristoteli*»¹¹⁶⁵, το οποίο περιλαμβάνεται στους κώδικες *Vat. gr. 2236* του δευτέρου μισού του 15ου αι.¹¹⁶⁶, *Madrid. BNE 4618* των μέσων του 15ου αι.¹¹⁶⁷, *Madrid. BNE 4790* του 1480¹¹⁶⁸, *Vat.gr. 1759* (15ος-17ος αι.)¹¹⁶⁹, *Par. gr. 1806* του 15ου αι.¹¹⁷⁰, *Marc. Z 517 (coll. 886)* επίσης των μέσων του 15ου αι.¹¹⁷¹, *Marc. gr. IV. 31 (coll. 1316)* (15ος αι.)¹¹⁷² και *Marc. gr. XI. 18 (coll. 1042)* (15ος αι.)¹¹⁷³. Επιπρόσθετα, ο

¹¹⁶² Βλ. E. GAMILLSCHEG, «Der kopist des Par. gr. 428 und das Ende der Grosskommenen», *JÖB* 36 (1986), 287-300, εδώ 288-290.

¹¹⁶³ Βλ. MONDRAIN, Argyropoulos 236, υπ. 33.

¹¹⁶⁴ Για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. ανωτ. σελ. 213.

¹¹⁶⁵ PG 160, 979-1020.

¹¹⁶⁶ Βλ. LILLA, *Cod. Vat. gr.*, 348-359. ff. 85r-v, 87r-120r: «*Adversus Scholarii pro Aristotele obiectiones*». Αντιγραφέας του χειρογράφου υπήρξε ο Δημήτριος Ραούλ Καβάκης.

¹¹⁶⁷ Βλ. ANDRÉS, *Biblioteca Nacional*, 132-134. ff. 83r-120v: «*Georgii Gemisti Plethonis contra Georgii Scholarii defensionem Aristotelis*»,

¹¹⁶⁸ Βλ. ANDRÉS, *Biblioteca Nacional*, 393-395. ff. 118r-146r: «*Georgii Gemisti Plethonis ad Scholarii obiectiones pro Aristotele*». Αντιγραφέας και παλαιότερος κάτοχος του κώδικα υπήρξε ο Κωνσταντίνος Λάσκαρις σύμφωνα με τα σημειώματα στα φύλλα 28r: «Τέλος τοῦ Οἰκονομικοῦ Ξενοφώντος ὃν ἐξέγραψε Κωνσταντῖνος ἑαυτῶ| καὶ τοῖς φίλοις ἔτει ,αυπ’» και 186v: «Κωνσταντῖνου τοῦ Λασκάρεως πόνος καὶ κτῆμα ἐν Μεσσήνῃ ἐκγραφέν».

¹¹⁶⁹ CANART, *Vat. 1754-1962*, 66-77, ff. 151r-197v: «*Georgii Gemisti Plethonis contra Scholarii defensionem Aristotelis*».

¹¹⁷⁰ OMONT, *Catalogue II*, 145. ff. 54r κ.ε.: «*Georgii Gemisti Plethonis ad Scholarii pro Aristotele obiectiones responsio*».

¹¹⁷¹ ff. 30r-65r: «*Contra Scholarii defensionem Aristotelis / Γεωργίου Γεμιστοῦ πρὸς τὰς Σχολαρίου ὑπὲρ Ἀριστοτέλους ἀντιλήψεις*».

¹¹⁷² Βλ. ΜΙΟΝΙ I,2, 223. Το έργο στον συγκεκριμένο κώδικα φέρει τον τίτλο «*Gennadius Scholarius patr. CP., Adversus Plethonem / Τοῦ ἐνδοξοτάτου καθολικοῦ κριτοῦ τῶν ῥωμαίων κυρίου γεωργίου τοῦ σχολαρίου κατὰ τῶν πλήθωνος ἀποριῶν ἐπ’ ἀριστοτέλει βιβλίον πρῶτον*». Το χειρόγραφο φέρει σημειώματα στο φύλλο f. 1r: «*Ηγοράσθη τὸ παρὸν βιβλίον παρ’ ἐμοῦ φραντζίσκου τοῦ λουμπάρδου ἀπὸ τούς κορυφούς ἐκ τοῦ κυρίου σταμάτου τοῦ κυρίου ἀλεξίου ἀπὸ τὴν καστορίαν ἐν μηνὶ μαίου κ’ ,αυν’*» και 1v: «*Τόπος νε’σχολαρίου ξ τὰ τοῦ πλήθονος· βησσαρίωνος καρδηνάλεως τοῦ τῶν τούσκλων. Locus 44. Scholarius contra Plethonem. b(essarionis) car. Tusculani*».

¹¹⁷³ ΜΙΟΝΙ III, 102-106, ff. 116r-128v: «*Georgius Gemistus Plethon Contra Scholarii defensionem Aristotelis*».

μεγάλος λόγιος του Μυστρά θίγει το συγκεκριμένο θέμα σε δύο επιστολές προς τον μαθητή του Βησσαρίωνα¹¹⁷⁴.

Ο ρόλος του τελευταίου στη διαμάχη που ήδη βρισκόταν σε εξέλιξη υπήρξε ιδιαίτερος λόγω κυρίως και της θέσης του στην καθολική εκκλησία. Από τη μια ως μαθητής του Πλήθωνα και από την άλλη ως Καρδινάλιος προσπαθεί να κρατήσει τις ισορροπίες ανάμεσα σε Πλάτωνα και Αριστοτέλη, κάτι που διακρίνεται μέσα από τα φιλοσοφικά του έργα¹¹⁷⁵. Στο χειρόγραφο της *Μαρκιανής βιβλιοθήκης Z 333 (coll. 644)*, το οποίο είναι αυτόγραφο του Βησσαρίωνα, περιλαμβάνονται δύο μικρές πραγματείες του Καρδινάλιου σχετικά με τα Αριστοτελικά έργα *Περὶ Οὐρανοῦ* και *Φυσικὰ* υπό τους τίτλους: «*Τίς ὁ σκοπὸς ἐν ἐκάστη τῶν περὶ οὐρανοῦ βιβλῶν τῷ Ἀριστοτέλει*» (ff. 1r-2r) και «*Τίς ὁ σκοπὸς ἐν ἐκάστη τῶν τῆς φυσικῆς ἀκροάσεως βιβλῶν τῷ φιλοσόφῳ*» (ff. 4r-7r) αντίστοιχα¹¹⁷⁶. Είχε επίσης στην κατοχή του τον κώδικα *Sinait. gr. 2124 (No 534)* (15ος αι.), ο οποίος μεταξύ άλλων περιλαμβάνει τα του Αριστοτέλους *Πολιτικά*¹¹⁷⁷. Σύμφωνα με τον κολοφώνα του χειρογράφου αντεγράφη από τον διάκονο, νομικό και υπομνηματογράφο της μεγάλης Εκκλησίας Θεόδωρο¹¹⁷⁸ κατά παραγγελία του Βησσαρίωνα στη Φλωρεντία¹¹⁷⁹. Παράλληλα όμως, μελετά τον Πλάτωνα και συνθέτει μια επιτομή στους *Νόμους* του, η οποία απαντάται στα φύλλα 112r-135v του κώδικα της *Μαρκιανής βιβλιοθήκης Z 526 (coll. 776)*¹¹⁸⁰.

Ἦδη ο Καρδινάλιος προέβλεψε τις αντιδράσεις που θα επροκαλούντο από το εγχείρημα του Διδασκάλου του και προσπάθησε να συμβιβάσει τα γραφόμενα του με το Αριστοτελικό δόγμα. Συνθέτει την πραγματεία «*Τοῦ Νικαίας Βησσαρίωνος Πρὸς τὰ Πλήθωνος πρὸς Ἀριστοτέλη περὶ οὐσίας / Ad Dicta*

¹¹⁷⁴ Ο Σχολάριος θα απαντήσει εκ νέου μια δεκαετία αργότερα, περί το 1450, με μια επιστολή προς τον Πλήθωνα, στην οποία τον συγχαίρει για την πραγματεία του περί του λατινικού *filioque* και τον παρακινεί να ταχθεί ενάντια στους πολυθεϊστές και παγανιστές, βλ. *Scholarios*, IV, 118-151. Ὅπως ο Σχολάριος υποστήριξε αργότερα, το έπραξε αυτό για να δείξει στον Πλήθωνα ότι οι *Νόμοι* του δεν θα εφαρμοστούν ποτέ όσο θα ζούσε ο ίδιος, βλ. *Scholarios*, IV, 156.18 και MONFASANI, *George of Trebizond*, 207· πρβλ. επίσης ΤΑΤΑΚΗΣ, *Φιλοσοφία*, 270.

¹¹⁷⁵ Βλ. *PLP 2707*, GILL, *Personalities*, 45-54 και *RGK I*, 49-53.

¹¹⁷⁶ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus II*, 61-66. Το χειρόγραφο χρονολογείται πριν από το 1450 και βρισκόταν στην κατοχή του Καρδινάλιου σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 1v: «*Arithmetica Cleomedis et tabulae persicae, [Bessarionis] car. Tusculani, locus 66*». Αν και στην αρχή περιλαμβάνει διάφορα φιλοσοφικά έργα, συμπληρώνεται με αριθμητικές και αστρολογικές πραγματείες.

¹¹⁷⁷ Βλ. BENEČEVIČ, *Sinai I*, 426-428.

¹¹⁷⁸ *PLP 7476*· *RGK I 11 κ.ε.*

¹¹⁷⁹ Βλ. BENEČEVIČ, *Sinai I*, 426 για το σημείωμα του κώδικα: «*† Ἐγρᾶφη ἐν τῇ Φλωρεντεία τῷ πανιερωτάτῳ μητροπολίτῃ Νικαίας παρ' ἐμοῦ διακόνου Θεοδώρου τοῦ νομικοῦ καὶ ὑπομνηματογράφου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας. † καὶ Θεῶ φίλον τὸ κατὰ δύναμιν:- † διπλοῦν τὸν ἀπλοῦν κηῖσασα λόγον:- † διπλὴν ῥῶσιν δίδου μοι τῷ γεγραφότι:-*».

¹¹⁸⁰ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus II*, 410-411. Ο κώδικας χρονολογείται στα μέσα του 15ου αι. και, σύμφωνα με τον Harlfinger, στην αντιγραφή του κώδικα συνέβαλαν τόσο ο Ιερομόναχος Κοσμάς Τραπεζούντιος (ff. 149r-151v) όσο και ο Κωνσταντίνος Λάσκαρις, βλ. HARLFINGER, *Specimina*, 53.

Plethonis in Aristotelem»¹¹⁸¹, έργο το οποίο γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλές αν κρίνουμε από το πλήθος των χειρογράφων στα οποία συμπεριλήφθηκε. Αντεγράφη από τον Σοφιανό Μελισσηνό στον κώδικα *Escorial. gr. Sigma III. 1 (Revilla 100)* (15ος αι./1469)¹¹⁸² ενώ συμπεριλήφθηκε και στους κώδικες *Laur. Plut. 10,14* (15ος αι.)¹¹⁸³, *Vat. gr. 1428* (15ος αι.)¹¹⁸⁴, *Vat. gr. 1393* (16ος αι.)¹¹⁸⁵, *Vat. gr. 1488* (15ος-16ος αι.)¹¹⁸⁶, *Vat. gr. 1497* (τέλη 16ου αι.)¹¹⁸⁷, *Par. gr. 462*¹¹⁸⁸, *Savignano Sul Rubicone B.d.E.A.d.F. 35 (Mioni 266)* (τέλη 16ου αι.)¹¹⁸⁹, *Moskv. Sinod. gr. 423 (Vlad. 245)* (16ος αι.)¹¹⁹⁰, *Ambros. D 118 inf. (Mart. - Bass. 928)* (τέλη 15ου αι.)¹¹⁹¹, *Ambros. D 488 inf. (Martini-Bassi 993)* (16ος αι.)¹¹⁹², *Ambros P 119 sup. (Martini-Bassi 639)* (16ος αι.)¹¹⁹³, *Ambros. S.Q.T.I.6 (Martini-Bassi 1086)* (16ος αι.)¹¹⁹⁴, *Mon. gr. 27* (15ος-16ος αι.)¹¹⁹⁵, *Ang. gr. 90 (15ος αι. / 1479)*¹¹⁹⁶, *Vallicel. Allaci 107*¹¹⁹⁷, *Marc. gr. II 93 (coll. 562)* (16ος αι.)¹¹⁹⁸, *Marc. gr. 589* (μέσα 16ου αι.)¹¹⁹⁹ και *Marc. gr. 527*¹²⁰⁰ (μέσα 15ου αι.)¹²⁰¹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον

¹¹⁸¹ MOHLER, *Bessarion*, III 148-150.

¹¹⁸² Βλ. REVILLA, *Catalogo*, 337-342. Το έργο του Βησσαρίωνος βρίσκεται στα φύλλα 148r-v: «(Bessarionis) εις τὸ περι οὐσίας ζήτημα ἐν κατηγορίαις» και ο κολοφώνας του χειρογράφου βρίσκεται στο φύλλο 30v: «†τέ. † τέλος† | ἐγράφη ἐκ τύπου. διὰ χειρὸς | σοφιανῶν μηλησινοῦ κρητὸς: | ἀφξθ'. μαίω ις'. | ἐν παταβίω†».

¹¹⁸³ Βλ. BANDINI, *Catalogus*, I, 483-484. Για το έργο του Βησσαρίωνα βλ. φύλλα 69r-v: «Τοῦ αὐτοῦ (Βησσαρίωνος) πρὸς τὰ Πλήθωνος πρὸς Ἀριστοτέλην περὶ οὐσίας».

¹¹⁸⁴ MOHLER, *Bessarion*, III 148 (ff. 66r-67v).

¹¹⁸⁵ Αὐτόθι, III 148 (ff. 87r-v).

¹¹⁸⁶ GIANNELLI, *Vat. 1485-1683*, 6-7 (ff. 6r-7r).

¹¹⁸⁷ Αὐτόθι, 21-24 (ff. 51r-v).

¹¹⁸⁸ Σύμφωνα και με την βάση δεδομένων PINAKES το έργο του Βησσαρίωνα βρίσκεται στα φύλλα 104r-109r. Σύμφωνα με τον κατάλογο στα συγκεκριμένα φύλλα περιλαμβάνεται το έργο «*Bessarionis quaestiones ad Georgium Gemistum*», βλ. OMONI, *Catalogue*, I, 5· βλ. επίσης D. JACKSON, «Greek Manuscripts of the De Mesmes Family», *Scriptorium* 63 (2009) 89-120.

¹¹⁸⁹ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Bibliotheca Italianae* II, 401-403 (ff. 10r-v).

¹¹⁹⁰ VLADIMIR, *Sistematičeskoe opisanie rukopisej Moskowskoj Sinodiln, oj (Patriaršej) Biblioteki, I. Rukopisi grečeskija* (Moskau, 1894) 326-329 (ff. 144r-v).

¹¹⁹¹ MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 1033-1035 (ff. 97v-98v).

¹¹⁹² Αὐτόθι, 1069 (ff. 19r-20r).

¹¹⁹³ Αὐτόθι, 720-721 (ff. 34v-35v).

¹¹⁹⁴ Αὐτόθι, 1150 (ff. 25r-27r).

¹¹⁹⁵ HARDT, *Catalogus*, I, 140-156 (ff. 84v-85r: «Τοῦ αὐτοῦ (Βησσαρίωνος) πρὸς τὰ πλήθωνος πρὸς Ἀριστοτέλην περὶ οὐσίας»).

¹¹⁹⁶ Βλ. SAMBERGER II, 148-151 (ff. 203r-v: «*ad Dicta Plethonis in Aristotelem de substantia*»). Αντιγραφείας του κώδικα ήταν ο Αντώνιος Δαμιλάς σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 205v: «ἀντώνιος δαμιλάς κρης τὸ γένος καὶ ταύτην τὴν βιβλον ἐν κρήτη ἐξέγραψα :· αὐθ'· μνηὸς μαρτίου δεκάτη·εις ἔπαινον καὶ δόξαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ».

¹¹⁹⁷ fasc. 6: «*Ad dicta Plethonis in Aristotelem*» σύμφωνα με τη βάση δεδομένων PINAKES.

¹¹⁹⁸ ΜΙΟΝΙ I, 279-283 (ff. 1r-2v: «*Adversus Plethonem de substantia*»).

¹¹⁹⁹ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 508-511 (ff. 62r-v: «Πρὸς τὰ Πλήθωνος πρὸς Ἀριστοτέλην περὶ οὐσίας»).

¹²⁰⁰ Αὐτόθι, 411-413 (ff. 45r-v: «*Adversus Plethonem in Aristotelem de substantia*»).

φέρει ο τελευταίος κώδικας, ο οποίος έχει αντιγραφεί συνολικά από 10 χέρια, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται οι Ανδρόνικος Κάλλιστος¹²⁰² (ff. 1r-9v, 11r-14v, 16r-v), Μανουήλ Ατράπης¹²⁰³ (ff. 10r-v, 15r-v, 50r-54v, 70r-73r, 73v-92v), Καρδινάλιος Βησσαρίων (ff. 45r-v, 15r-69v, 168r-199r, 202r-234v), Δημήτριος Σγουρόπουλος¹²⁰⁴ (ff. 58r-67r) και Ιωάννης Πλουσιαδηνός¹²⁰⁵ (ff. 106r-140r)¹²⁰⁶.

Ωστόσο η προσπάθεια του Καρδινάλιου απέτυχε. Ο μοναχός Ησαΐας, βυζαντινός *émigré* στην Ιταλία μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης¹²⁰⁷, απευθύνεται στον λόγιο Θεόδωρο Γαζή για επίλυση του ζητήματος. Ο τελευταίος με την σειρά του προέβη σε μια σύντομη ανασκευή των Πλατωνικών θέσεων περί της πρώτης ουσίας ενώ ενέπλεξε στην διαμάχη και τον βυζαντινό λόγιο Ιωάννη Αργυρόπουλο¹²⁰⁸, στον οποίο απευθύνει το έργο του «*Antirrheticon*»¹²⁰⁹. Η απάντηση στις θέσεις του Γαζή έρχεται μέσα από την

¹²⁰¹ Σχετικά με την παρουσία του συγκεκριμένου έργου του Βησσαρίωνα σε άλλους κώδικες, υπό αμφισβήτηση θεωρείται το έργο στο φύλλα 9r του κώδικα της συλλογής Λοβέρδου 238 με τον τίτλο «*Βησσαρίων καρδινάλης τῷ Πληθῶνι*». Η αρχή του έργου που δίνεται ο Λάμπρος: «*Κοινῆς πᾶσιν ἐνεσπαρμένης ἐννοίας*» δεν είναι αρκετή για να ταυτίσει με το «*Ad dicta Plethonis in Aristotelem*», βλ. Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς», *NE* 16 (1922) 471. Ενδιαφέρουσα είναι και η αναφορά του Λάμπρου για την αντιγραφή του έργου από τον κώδικα *Laur. Plut.* 58.33 (f. 73r: «*Βησσαρίων Καρδηνάλις τῷ Πλήθωνι*»), του οποίου η αρχή σύμφωνα με τον κατάλογο είναι η ίδια. Ωστόσο, λανθασμένη φαίνεται η αναφορά του Mohler για την αντιγραφή του έργου στον κώδικα *Vat. Ottob. gr.* 27, βλ. MOHLER, *Bessarion*, III 148. Ο τελευταίος χρονολογείται τον 16ο αιώνα και περιλαμβάνει αποκλειστικά πρακτικά εκκλησιαστικών συνόδων, κυρίως από την εποχή του Φωτίου, μαζί με διάφορες θρησκευτικές πραγματείες, βλ. FERON-BATTAGLINI, *Ottoboniani gr.*, 25.

¹²⁰² Για τον Ανδρόνικο Κάλλιστο βλ. κατωτ. σελ. 228.

¹²⁰³ *PLP* 1654· *VG* 275.

¹²⁰⁴ *PLP* 25014· *VG* 105· *RGK I* 101, II 134.

¹²⁰⁵ *PLP* 23385· *VG* 185 κ.ε.· *RGK I* 176, II 234. Η σχέση Πλουσιαδηνού Βησσαρίωνα φαίνεται να υπήρξε αρκετά στενή. Ο πρώτος αντέγραψε για τον Καρδινάλιο τον κώδικα *Marc. gr.* 364 το 1469, σύμφωνα και με τον κολοφόνα του χειρογράφου στο φύλλο f174r: «*Τέλος εἴληφεν ἡ βιβλος αὐτῆ ὀρισμῶ μὲν καὶ προστάξει τοῦ παναγιωτάτου μου κυρίου Κ. Β(ησσαρίωνος) καρδινάλεως τῆς ἀγίας ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας καὶ π(ατ)ριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, χειρὶ δὲ γραφείσα Ἰω(άννου) πρεσβυτέρου τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, παρ' αὐτοῦ ἀναχθέντος εἰς ἄρχοντα τῶν ἐκκλησιῶν ἐν τῇ περιωνύμῳ τῆς Κρήτης νήσῳ. Περιέχει δὲ ἡ βιβλος αὐτῆ βιβλία κδ' τῶν σοφῶν τούτων ἀνδρῶν, ἐννέα μὲν Ἡροδότου, Θουκυδίδου δ' ὀκτῶ καὶ Ξενοφῶντος ἑπτὰ: ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ἀν^ωξθ^ω ἰνδ(ικτιῶνος) γ'», βλ. Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «*Recherches sur la vie de Jean Plousiadéno (Joseph de Méthone) (1429?-1500)*», *RÉB* 17 (1959) 28-51, ἐδώ 36 υπ. 49.*

¹²⁰⁶ Οι υπόλοιποι πέντε άγνωστοι αντιγραφείς αντέγραψαν τα φύλλα: Α. ff. 17r-39v. Β. ff. 40r-44r (ο συγκεκριμένος φαίνεται να αντέγραψε και τον κώδικα *Marc. gr.* 243). Γ. ff. 93r-94r. Δ. ff. 95r-103r. Ε. ff. 160r-167v, 240r-244r.

¹²⁰⁷ *PLP* 6745.

¹²⁰⁸ Βλ. MOHLER, *Bessarion*, III, 204-235. Ο Αργυρόπουλος σε έργο του πιθανόν να παρερμήνευσε τις θέσεις του Βησσαρίωνα και ο Γαζής προσπαθεί να δικαιολογήσει τον Ιωάννη απέναντι στον Καρδινάλιο. Το έργο του Αργυροπούλου έχει χαθεί, αν και γνωρίζουμε μερικά στοιχεία του μέσα από την απάντηση του Γαζή προς αυτό.

¹²⁰⁹ Βλ. αυτόθι, 545 κ.ε.

επιστολή του Μιχαήλ Αποστόλη προς τον μοναχό Ησαΐα όπου και επιτίθεται με δριμύ κατηγορώ εναντίον του Αριστοτέλη αλλά και του ίδιου του Θεοδώρου Γαζή¹²¹⁰, στην υπεράσπιση του οποίου έσπευσε ο ανιψιός του Ανδρόνικος Κάλλιστος¹²¹¹.

Με καταγωγή από την Κωνσταντινούπολη¹²¹², ο Ανδρόνικος έρχεται στην Ιταλία πιθανόν μετά την άλωση και ξεκινάει να αντιγράφει χειρόγραφα αλλά και να διδάσκει πρώτα στη Μπολόνια και έπειτα στη Φλωρεντία¹²¹³. Κοντά του μαθήτευσαν επιφανείς Ιταλοί λόγιοι όπως ο Angelo Poliziano αλλά και ο Bartolomeo Fonzio. Βασικό αντικείμενο στο *curriculum* διδασκαλίας του φαίνεται να υπήρξε η Αριστοτελική φιλοσοφία, στην οποία οι άριστες γνώσεις του επισημαίνονται μέσα από τις επιστολές του Φραγκίσκου Φιλέλφου. Στην επιστολή υπ' αριθμόν 62 από το Μιλάνο στις 27 Απριλίου του 1464 με τον τίτλο «Φραγκίσκος ό Φίλελφος Ανδρονίκω τῷ Βυζαντίω χαίρειν», ο Ιταλός ουμανιστής θέτει το ερώτημα στον Ανδρόνικο Κάλλιστο «τί ἔστιν ἰδέα κατ' Αριστοτέλην»¹²¹⁴. Η διδασκαλική δραστηριότητα του Καλλίστου τόσο στο αντικείμενο της φιλοσοφίας όσο και σε άλλα διακρίνεται μέσα από τα γραφόμενα του ίδιου. Σύμφωνα με το μελετητή J. Powell, δύο επιστολές του Ανδρονίκου Καλλίστου που χρονολογούνται περί τα 1465 προς τον Δημήτριο Χαλκονδύλη ανακαλύφθηκαν στα εξώφυλλα του κώδικα 0-2-36 του *Trinity College* του Cambridge¹²¹⁵. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η δεύτερη επιστολή, στην οποία ο Κάλλιστος χαιρετίζει τόσο τον υψηλό μισθό που λαμβάνει ο Χαλκοκονδύλης όσο και τη διδασκαλία του στο αντικείμενο της φιλοσοφίας ενώ στο τέλος απαριθμεί τα μαθήματα που διδάσκει ο ίδιος, στα οποία περιλαμβάνονται ύμνοι του Πινδάρου, οι επιστολές του Φαλαγίδη, η γραμματική του Θεοδώρου όπως επίσης

¹²¹⁰ Βλ. MOHLER, *Bessarion*, III, 159-169, LEGRAND, *BH XV-XVI*, II, 241 και MONFASANI, *George of Trebizond*, 208.

¹²¹¹ Βλ. MOHLER, *Bessarion*, III, 170-203: «Ανδρονίκου τοῦ Καλλίστου πρὸς τὰς Μιχαήλου Αποστόλου κατὰ Θεόδωρον ἀντιλήψεις»· βλ. επίσης L. DOREZ, «Un document sur la bibliothèque de Théodore Gaza», *Revue des bibliothèques* III (1893) 395-400 και Monfasani, *George of Trebizond*, 208-209.

¹²¹² Βλ. LEGRAND, *Filelfe*, 203-205 (Ποίημα του Φιλέλφου προς «Ανδρονίκω Βυζαντίω») όπου αναφέρει:
 «Ἄδε νῦν ἡμῖν περὶ Ἀνδρονίκου,
 μοῦσα, τοῦ λαμπροῦ ἀρετῆν κατ' ἦθη
 ἀνδρὸς ἐν πρώτοις λογίου σοφοῦ τε,
 ἄδε δὴ, ἄδε.
 Τόνδε Βύζαντος πόλις ὡς ἀρίστη
 γείναθ', ὃν θεία τέτραφεν Θαλεῖα
 ὕδασιν κείνου γλυκεροῖς παρ' ὄχθαις
 τοῦ Ἑλικῶνος».

¹²¹³ Βλ. *PLP* 10484· *RGK* I 18, II 25, III 31· *VG* 30. Βλ. επίσης *PG* 161, 1017-1020 όπου σύμφωνα με την επιστολή προς τον Γεώργιο Δισύπατο Παλαιολόγο περί το 1476 βρισκόταν στο Λονδίνο.

¹²¹⁴ Βλ. LEGRAND, *Filelfe*, 110-112. Η σιωπή του βυζαντινού λογίου αναγκάζει τον Φιλέλφο να στείλει δεύτερη επιστολή με το ίδιο ερώτημα δύο ημέρες αργότερα.

¹²¹⁵ J. POWELL, «Letters of Andronicus Callistus», *BNJ* 15 (1938) 14-20.

και τα Αριστοτέλους *οικονομικά*, *πολιτικά* και *περί φύσεως* στη λατινική γλώσσα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στην προσπάθεια λήξης της διαμάχης από τον Βησσαρίωνα, ο Καρδινάλιος απευθύνθηκε στον Κάλλιστο. Στις 19 Μαΐου του 1462 συνέταξε δύο επιστολές όπου στην πρώτη επαινεί τον Ανδρόνικο Κάλλιστο¹²¹⁶ ενώ στη δεύτερη επιπλήττει έντονα το Μιχαήλ Αποστόλη για την επίθεση του απέναντι σε ένα τόσο μεγάλο λόγιο όπως ήταν ο Θεόδωρος Γαζής¹²¹⁷. Την ίδια περίοδο και συγκεκριμένα στις 5 Ιουνίου 1462, ο λόγιος Νικόλαος Σεκουνδινός από την Εύβοια με επιστολή του προς τον Ανδρόνικο υποστηρίζει τις θέσεις του επί του θέματος πλέκοντας το εγκώμιου του Βυζαντινού Λογίου¹²¹⁸.

Η περίοδος ανακωχής μεταξύ των δύο στρατοπέδων δεν κράτησε για πολύ. Κατά την δεκαετία του 1460 ο Δημήτριος Χαλκο(κο)νδύλης εμπλέκεται στη διαμάχη. Πρόκειται για καθηγητή Ελληνικών στην Ιταλία κατά το δεύτερο μισό του 15ου αι. και πιθανό ανιψιό του λογίου της αλώσεως Λαονίκου Χαλκο(κο)νδύλου. Με καταγωγή από την Αθήνα, ο Δημήτριος δίδαξε στη Πάδουα, στην Φλωρεντία αλλά και στο Μιλάνο ενώ υπήρξε αντιγραφέας διαφόρων χειρογράφων¹²¹⁹. Ανάμεσα σ' αυτά βρίσκεται ο κώδικας *Vind. Phil. gr. 206*, ο οποίος χρονολογείται τον 15ο αι. και περιλαμβάνει τα έργα του Αριστοτέλη *Περί Ψυχῆς* (ff. 1r-44r) μαζί με σχόλια και *Περί Ἀτόμων Γραμμῶν* (ff. 44r-50r)¹²²⁰. Ως γνώστης της φιλοσοφίας συνθέτει μια φιλοσοφική πραγματεία υπέρ των θέσεων του διδασκάλου του Θεοδώρου Γαζή¹²²¹. Η εκ νέου απάντηση του Μιχαήλ Αποστόλη επί του θέματος ήταν άμεση¹²²².

Η δεύτερη φάση της διαμάχης είχε ως επίκεντρο την ερμηνεία του Πλήθωνα σχετικά με τη θέση του Αριστοτέλη όπου «ὁ Θεὸς δὲν ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου, ἀφοῦ ὁ Σταγειρίτης διακηρύσσει ὅτι τὸ σύμπαν εἶναι αἰώνιο καὶ

¹²¹⁶ Βλ. MOHLER, *Bessarion*, III, 513 (Επ. αρ. 50: «*Βησσαρίων Καρδινάλις Ανδρονίκω τῷ Καλλίστου φιλοσοφείν*»).

¹²¹⁷ Βλ. MOHLER, *Bessarion*, III, 511-513 (Επ. αρ. 49: «*Βησσαρίων Καρδινάλις Μιχαήλω τῷ Αποστόλη χαίρειν*»).

¹²¹⁸ Βλ. BOISSONANDE, *Anecdota*, 377-387 («*Επιστολή Νικολάου τοῦ Σεκουνδινουῦ πρὸς κύρον Ανδρόνικον τὸν Καλλίστου*»). Χαρακτηριστικά ο Σεκουνδινός αναφέρει ότι «*Εἴ μοι δέκα μόνοι Θεόδωροι (αναφερόμενος στον Γαζή) ἢ δέκα ἀνδρόνικοι γένοιτο, ἐξάρκεσθαι ἂν οὐ τὸ Ἴλιον πολίχνιον τι βάρβαρον ἐκπορθῆσθι, ἀλλὰ γένους πάντων γενῶν σοφωτάτου ποτὲ καὶ ἡμερωτάτου φωνῆν καὶ παιδείαν, μεθόδους τε καὶ λόγων καὶ ἰσχὴν, πᾶσάν τ' ἐπιστήμης ἰδέαν ναυαγήσασαν φεῦ! ἀνασώσασθαι.*» βλ. επίσης MONFASANI, *George of Trebizond*, 208-209.

¹²¹⁹ PLP 30511· RGK I 105, II 138.

¹²²⁰ Βλ. HUNGER, *Katalog* I, 316· βλ. επίσης HARLFINGER, *Περί Ἀτόμων*, 213-215 όπου υποστηρίζεται ότι ο συγκεκριμένος *Vindobonensis* μαζί με τους κώδικες *Par. gr. 1851*, *Vat. Urb. gr. 38* και *Marc. gr. 200* φαίνεται να αποτελούν αντίγραφα του κώδικα *Marc. gr. 212*

¹²²¹ Βλ. MONFASANI, *George of Trebizond*, 209. Το συγκεκριμένο έργο έχει χαθεί.

¹²²² Η απάντηση έχει εκδοθεί στο έργο Γ.Κ. ΥΠΕΡΙΔΗΣ, *Μιχαήλου Αποστόλη πονήματα* (Σμύρνη, 1876)· βλ. επίσης MONFASANI, *George of Trebizond*, 209.

ἀρνεῖται ἐντελῶς τὴ δημιουργικὴ πράξι τοῦ Θεοῦ»¹²²³. Ο Θεόδωρος Γαζής ως απάντηση συνθέτει μια πραγματεία ἐπὶ τοῦ θέματος ἡ ὁποία ὁμως δὲν σώζεται. Παράλληλα, ζήτησε ἀπὸ τὸν Καρδινάλιο Βησσαρίωνα τὴν ἀποψη τοῦ ἐπὶ τούτου. Ο τελευταῖος ἀνταποκρίθηκε στο αἶτημα τοῦ Θεοδώρου με τὴν συγγραφὴ ἐνὸς σύντομου ἔργου στο ὁποῖο ὑποστήριξε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης πίστευε στον ἀντικατοπτρισμὸ τῆς βουλῆς ἀπὸ τὴν τέχνη καὶ συνεπῶς ἀπὸ τὴ φύση¹²²⁴. Τὴν ὀριστικὴ ρῆξι ἐπέφερε ἡ ἐπιστολὴ τοῦ λογίου Γεωργίου Τραπεζουντίου πρὸς τὸν μοναχὸ Ησαΐα ὅπου συγκρούεται ἀνοιχτὰ με τὴς θέσεις τοῦ Καρδινάλιου Βησσαρίωνα¹²²⁵. Ο Καρδινάλιος με τὴν σειρά τοῦ συνθέτει καὶ ἐκδίδει στα 1469 τὸ ἔργο «*De natura et arte*», μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντεπιτίθεται τόσο στις θέσεις τοῦ Τραπεζουντίου ὅσο καὶ κατὰ τοῦ ἰδίου προσωπικά¹²²⁶. Ἡ απάντηση τοῦ τελευταίου βρισκόταν σε ἐπιστολὴ τοῦ 1469 ἡ ὁποία δυστυχῶς δὲν μας σώζεται. Ὡστόσο, ἡ διαμάχη δὲν περιορίστηκε ἀποκλειστικά μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο. Ο Τραπεζούντιος ἔρχεται σε σύγκρουση με πολλοὺς σύγχρονους τοῦ σχετικὰ με διάφορα φιλοσοφικά ζητήματα, μεταξύ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ ὁ βυζαντινὸς λόγιος Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος κατὰ τὴν περίοδο πού πιθανόν βρισκόνταν καὶ οἱ δύο στὴν Κωνσταντινούπολη¹²²⁷.

Ο Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος ἐντῤῥφησε ἰδιαίτερα στὴν Ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία ἐάν κρίνουμε ἀπὸ τὸν κώδικα *Par. gr. 1908*, ὁ ὁποῖος ἀποτελεσε τὸ διδακτικὸ τοῦ ἐγχειρίδιου ὅσο σπουδαζε στὴν Ἰταλία τὸ 1441. Περιλαμβάνει εἰς τὰς Φυσικὰς ἀκροάσεις τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ περιέχει τὸ αὐτόγραφο σημεῖωμα τοῦ βυζαντινοῦ λογίου¹²²⁸. Λίγα χρόνια ἀργότερα, σύμφωνα με τὸ προσφώνημα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη πρὸς τὸν Ἀργυρόπουλο, ἡ φιλοσοφία ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικά ἀντικείμενα διδασκαλίας στο μουσεῖο τοῦ Ξενῶνα τοῦ Κράλη¹²²⁹. Ἀντικείμενο διδασκαλίας τοῦ συγκεκριμένου ἀντικειμένου ἐκεῖ πρέπει νὰ ἀποτελέσαν καὶ οἱ διάστιχες γλώσσες πού συντάξε ὁ μέγας λόγιος στο Ὅργανον τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ἀντεγράφησαν στα φύλλα 35r-353r τοῦ κώδικα

¹²²³ Για τὸ πρωτότυπο κείμενο βλ. PG CLX, 910D. Βλ. ἐπίσης ΤΑΤΑΚΗΣ, *Φιλοσοφία*, 272.

¹²²⁴ Τὸ συγκεκριμένο ἔργο ἐκδόθηκε στο MOHLER, *Bessarion*, III, 88-90: «Βησσαρίωνος ὅτι ἡ φύσις βουλεύεται / *Contra Aristotelem De Naturae Voluntate*». Βρίσκεται στα χειρόγραφα Vat. Barb. gr. 84, ff. 139r-142r, CAPOCCI, *Barberiniani I*, 104-108 καὶ Vat. gr. 1720, ff. 62v-63r, GIANNELLI, *Vat. 1684-1744*, 96-97.

¹²²⁵ Βλ. MOHLER, *Bessarion*, III, 102-106. Ο Καρδινάλιος συμπεριέλαβε τὴ συγκεκριμένη ἐπιστολὴ στο ἔργο τοῦ «*De natura et arte*», βλ. MONFASANI, *George of Trebizond*, 209.

¹²²⁶ Βλ. MOHLER, *Bessarion*, III, 92-147 («Βησσαρίωνος καρδινάλεως εἰ ἡ φύσις καὶ ἡ τέχνη βουλεύονται ἢ οὐ. Κατὰ Γεώργιος Τραπεζούντιον τὸν ἐκ Κρήτης / *Bessarionis Cardinlis Sabini, Patriarchae Constantinopolitano De natura et arte. Adversus Georgium Trapezunium Cretensem liber*»).

¹²²⁷ Για τὴ διαμάχη τῶν δύο λογίων βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αργυροπούλεια*, κζ'-κη'. Τρεῖς ἐπιστολές τοῦ Ἀργυροπούλου πρὸς τὸν Τραπεζούντιο περιλαμβάνονται στο ἔργο τοῦ Λάμπρου, *Αργυροπούλεια*, 68-106. Βλ. ἐπίσης MONFASANI, *George of Trebizond*, Appendix 14, 375-378 ὅπου ἐκφράζει τὴν ἀποψη ὡς πρὸς τὴν ταυτοποίησι τοῦ ἀποδέκτη τῶν συγκεκριμένων τριῶν ἐπιστολῶν ὄχι με τὸν Τραπεζούντιο ἀλλὰ με τὸν Γεώργιο Σχολάριο.

¹²²⁸ Βλ. ἀνωτ. σελ 83.

¹²²⁹ Βλ. κεφάλαιο Β'.

Oxon. Baroccianus 87 (15ος αι.)¹²³⁰. Πρόκειται για το φημισμένο κώδικα της Οξφόρδης που περιλαμβάνει τη μικρογραφία του Αργυροπούλου ως Διδάσκαλο στον Ξενώνα του Κράλη και το επίγραμμα που αναφέρεται στη διδασκαλία σε συγκεκριμένους μαθητές από τον ίδιο¹²³¹. Στην κατοχή του Αργυροπούλου μετά την άλωση φαίνεται να βρέθηκε και ο κώδικας φιλοσοφίας *Vat. gr.* 259 με τα *Βιολογικά* του Αριστοτέλη και με το λατινικό σημείωμα στο 163r: «*Empt(us) ab Argypopilo und cum alii (sic) XI. | si(mi) | (ite)r signat. B. Manfredus*»¹²³².

Εκτός από τον Αργυρόπουλο, αρκετοί είναι οι λόγιοι που κρατούν αρνητική στάση απέναντι στον Γεώργιο Τραπεζούντιο. Ο Βησσαρίωνας σε επιστολή του προς το Θεόδωρο Γαζή σχετικά με το φιλοσοφικό έργο του Τραπεζούντιου αναφέρει ότι «βιβλίον τι του αναισθήτου Κρητός Γεωργίου πάσης κατά Πλάτωνος βλασφημίας μεστόν»,¹²³³ ενώ ο Γαζής στην αλληλογραφία του προς τον Καρδινάλιο προσθέτει «ό γάρ τοι Γεώργιος ὄδε ἐπαινεῖν μὲν βούλεται Ἀριστοτέλην· Πλάτωνα δὲ ψέγει καὶ ἀνεπιστήμονα πάντων ἀπλῶς γεγονέναι φησὶ καὶ γράφων ὑβρίζει. ἀμαθῆς δὲ ὢν παντελῶς καὶ ἠλίθιος ἄνθρωπος οὐδενός ἐστιν ἄξιος λόγου»¹²³⁴. Με βεβαιότητα ο Τραπεζούντιος αποτελεί μια ενδιαφέρουσα προσωπικότητα του 15ου αι. που χρήζει ιδιαίτερης αναφοράς.

Αν και η οικογένεια του φαίνεται να κατάγεται από την Τραπεζούντα, εξ ού και το προσωνύμιο, ο Γεώργιος γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Κρήτη και συγκεκριμένα πιθανόν στον Χάνδακα¹²³⁵. Εκεί έλαβε λαμπρή μόρφωση αφού με την άφιξη του στην Ιταλία σε ηλικία 20 ετών μαρτυρείται ότι ήταν ήδη *educatus*¹²³⁶ ενώ σε επιστολή του από την Βικένζα περί το 1420 κάνει ιδιαίτερη μνεία στους Πίνδαρο, Ευριπίδη, Ηρόδοτο και Πλούταρχο¹²³⁷. Ωστόσο, φαίνεται να διδάχθηκε για πρώτη φορά τον *Γοργία* του Πλάτωνα στην Ιταλία¹²³⁸. Συγκεκριμένα, έρχεται για πρώτη φορά στη Βενετία τον Απρίλιο του 1416 κοντά στο Φραγκίσκο

¹²³⁰ COXE, *Bodleian Library*, I, 151-152· για την χρήση του κώδικα ως διδακτικό εγχειρίδιο βλ. PALAU, *The manuscript production*, 205.

¹²³¹ βλ. επίσης κεφάλαιο Β'

¹²³² MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I , 340. Αντιγραφέας του χειρογράφου υπήρξε ο Μιχαήλ Λυγίζος κατά το δεύτερο μισό του 15ου αι.

¹²³³ MOHLER, *Bessarion*, III, 488.

¹²³⁴ Αυτόθι, 576.

¹²³⁵ PLP 4120· VG 85· Πατρινέλης, *Κωδικογράφοι*, 116 κ.ε.· RGK III 122.

¹²³⁶ Βλ. MONFASANI, *George of Trepizond*, 5, υπ. 9 όπου στις επικρίσεις του Andrea Agaso, ο Γεώργιος αντιπαραθέτει τα εξής: «nos... qui maiusculi quam vigennes (sic) cum in Italiam venissemis» και συνεχίζει παρακάτω λέγοντας «*Et tu Grecos homines (αναφερόμενος στον εαυτό του) Greca, in quibus nati, in quibus educati sumus, quibus etiam Latina illustravimus, parum scire audes dicere?*».

¹²³⁷ Βλ. MONFASANI, *George of Trepizond*, 6 για αναφορά στον κώδ. *Vat. lat.* 6292 (ff. 147v-157v).

¹²³⁸ Στο λατινικό του έργο *Comparatio*, ο Γεώργιος υποστηρίζει ότι: «*Cum in Italiam adolescens venissem, apud Victorinum Feltrensem, virum doctrina et vite integritate singularem, prima Latine lingue rudimenta percepi illeque a me vicissim Grecam quantum afferre poteram exhauriebat. Tunc primum Platonis Gorgias mihi lectus et me illi expositus est, tunc Platoniorum morum scelera percepi. Tunc quomodo non odi Platonem cum bonorum omnium hostem esse congovi?*», βλ. MONFASANI, *George of Trepizond*, 13, υπ. 48.

Βάρβαρο, όπου ξεκινάει να διδάσκεται τη λατινική γλώσσα άμεσα. Αν και μελέτησε τα αρχικά στάδια της γλώσσας κοντά στον Γουαρινό Ουερωναίο, ο Γεώργιος μνημονεύει ως μεγάλο του Διδάσκαλο λατινικών τον Ουικτωριανό (Vittorino da Feltre)¹²³⁹. Όπως μαρτυρεί ο ίδιος σε σύντομο χρονικό διάστημα κατάφερε να χειρίζεται τόσο καλά τη λατινική ώστε μπορούσε να απασχολεί δύο γρήγορους αντιγραφείς μιλώντας για δύο διαφορετικά θέματα ταυτόχρονα¹²⁴⁰. Τα πλείστα πονήματα σε όλη την ακαδημαϊκή του καριέρα γράφονται στη λατινική γλώσσα. Στον κώδικα *Vind. Phil. gr.* 220 και αμέσως μετά την παράθεση του έργου *Περὶ Ψυχῆς* του Αριστοτέλη (ff. 1r-3v)¹²⁴¹, ο Γεώργιος Τραπεζούντιος προσθέτει λατινικά και όχι ελληνικά σημειώματα στο φύλλο 4r, ίδια γλώσσα στην οποία συνθέτει το διδακτικό εγχειρίδιο διαλεκτικής του, το οποίο και αφιέρωσε στον μαθητή του Pietro Gambacorta¹²⁴². Η μεγάλη απήχηση του συγκεκριμένου έργου είχε ως αποτέλεσμα την άμεση έκδοση του στη Βενετία το 1470 αλλά και την αντιγραφή του σε τουλάχιστον 17 χειρόγραφα¹²⁴³. Πρόκειται βασικά για μια παράφραση της περιγραφής του Αριστοτέλους στους Συλλογισμούς και αποτέλεσε πρότυπο για την συγγραφή των εγχειριδίων των Giorgio Valla, John Caesarius, Melancthon, Vives και Ramus¹²⁴⁴.

Στο φιλοσοφικό ζήτημα, ο Γεώργιος εμφανίζεται ως φανατικός οπαδός του Αριστοτέλη. Σύμφωνα όμως με τον Καθηγητή Monfasani, παλαιότερα υπήρξε ένθερμος Πλατωνιστής¹²⁴⁵. Στο έργο του για τον Κικέρωνα περί το 1420

¹²³⁹ «*Sed te nunc appelli, Victorine. Defende ac protege partes tuas. Si quid Latine lingue in me est, te doctore post deum est ... Habes multos testes patricios ac integerrimos homines qui te illis temporibus Venetiis adolescentes audiebant ... habes tot annorum constantem famam, quod ego semper non discipulus modo sed filius tuus habitus sum*», βλ. Monfasani, *George of Trepizon*, 12, υπ. 46. Για το σχολείο του Ουικτωριανού βλ. M. CORTESI, «Greek at the School of Vittorino da Feltre», *Ciccollella - Silvano (eds.), Teachers, Students, & Schools of Greek in the Renaissance* (Leiden/Boston, 2017) 54-78.

¹²⁴⁰ Βλ. αυτόθι, 13, υπ. 51. όπου στο φύλλο 65r του κώδ. *Vat. lat.* 2926 ο Γεώργιος αναφέρει ότι «*paucissimis deinde annis et Latine ita locuti sumus ut in duabus causis duobus velocissimis in scribendo librariis eodem tempore dicendo suffecerimus*».

¹²⁴¹ HUNGER, *Katalog* I, 330-332. Αντιγραφέας του χειρογράφου εμφανίζεται ο Νικηφόρος κατά το πρώτο μισό του 15ου αι. (βλ. *PLP* 31035· *RGK* I 385· *VG* 431). Όπως μαρτυρούν τα σημειώματα του κώδικα, μετά από περιπέτειες φαίνεται να κατέληξε στα χέρια του Χριστοφόρου στην Κρήτη, απ' όπου και πέρασε στα χέρια του Γεωργίου Τραπεζούντιου. Από τον ίδιο αντιγραφέα προέρχεται και ο κώδικας *Escorialens. Sigma III 9 (Revilla 108)* (14ος-15ος αι.) (βλ. REVILLA, *Catalogo*, 356-360), ο οποίος περιλαμβάνει το *Όργανον* του Αριστοτέλη και φέρει τα σημειώματα στα φύλλα 1r: «*τὸ χ[ριστ]ῆ προηγού τῶν νικηφόρων πόνων*» και 50r «*ὦ χ[ριστ]ῆ, βοήθει μοι τῷ δούλῳ νικηφόρῳ, ἀλλὰ καὶ ὑμ[εῖς] γρηγορή[τε] θεολόγ[ε]. βασιλ[εὺ] μεγάλη[ε] καὶ ἰω[άνν]ε [sic] χρ[υσοστόμ]ε».*

¹²⁴² MONFASANI, *George of Trepizon*, 37 [*Isagoge Dialectica*].

¹²⁴³ Αυτόθι, 328. υπ. 46. Μερικοί κώδικες που κατονομάζει ο Monfasani στο έργο του είναι οι *Belluno*, *B. Lollin. (Seminario)* 16, *Vind. lat.* 2485, *Fir. BN. Magl. VIII. 1418*, *BC Giarn. San Dan. d. Friuli 107* («*Loica magistri Georgii Trabesuntii que ad oratorem spectat*»), *Fir. B. Laur. Gadd. Relig. 199* («*G. Trapezuntii logice compendium ad intelligendos plerosque locos Ciceronis perutile*»).

¹²⁴⁴ MONFASANI, *George of Trepizon*, 316.

¹²⁴⁵ Αυτόθι, 18.

αποκαλεί τον ήρωα ως ένα «άλλο Πλάτωνα», ενώ στο έργο του *De duavitae dicendi* το 1426 περιγράφει τον Πλάτωνα ως «*ipse summus philosophie magister*» αναφέροντας τον Αριστοτέλη ως «*Aristoteles tuus*»¹²⁴⁶. Σύμφωνα πάντα με τον Monfasani, η στροφή του προς τον Αριστοτελισμό πρέπει να έγινε περί το 1430 μέσα από το πόνημα του *Rhetoricum Libri V* για να καταλήξει στο *Comparatio Aristotelis et Platonis* το 1450. Παράλληλα, έντονο είναι το Αριστοτελικό στοιχείο που απαντάται στην επιστολή που συνέταξε προς τον Σουλτάνο Μωάμεθ λίγο πριν τον επισκεφθεί στην Κωνσταντινούπολη κατόπιν εντολής του Πάπα Παύλου Β' περί το 1465¹²⁴⁷. Αν και στην αρχή της επιστολής, ο κρητικός λόγιος κάνει λόγο για συγγραφή του κειμένου σε απλουστευμένη ελληνική γλώσσα για την καλύτερη κατανόηση από το Σουλτάνο, υπονοώντας πιθανόν την μη επαρκή γνώση ελληνικών από τον τελευταίο¹²⁴⁸, στη συνέχεια εκφράζει την ευχαρίστησή του για τον λόγο ότι ο Μωάμεθ ήταν φιλόσοφος και συγκεκριμένα Αριστοτελικός, λέγοντας «*ἔχεις γὰρ καὶ φήμην ταύτην μόνος τῶν ἀϋθεντῶν, ὅτι φιλοσοφεῖς καὶ ἀριστοτελίεις, ὅσον δυνατόν, καὶ χρῆσαι τῷ τῆς φιλοσοφίας νόμῳ καὶ τρόπῳ, ὅς ἐστι τὸ ἀκριβῶς ἐκατέρωθεν διαλεγόμενον γνῶναι τὸ ζητούμενον*»¹²⁴⁹.

Πράγματι ο Σουλτάνος Μωάμεθ Β' παρουσιάζεται ως εραστής των τεχνών και των γραμμάτων και δη της ελληνικής φιλοσοφίας, κάτι το οποίο έχει υποστηριχθεί ανωτέρω μέσα από τη διδασκαλία του κοντά στον λόγιο Γεώργιο Αμιρούτζη¹²⁵⁰. Δύο κώδικες πιθανόν να αποτέλεσαν τα διδακτικά εγχειρίδια φιλοσοφίας που χρησιμοποιήθηκαν από τον Σουλτάνο. Πρόκειται για δύο πανομοιότυπα τετράγλωσσα λεξικά στο μουσείο της Αγίας Σοφίας με τους αριθμούς 4749 και 4750¹²⁵¹, από τα οποία το δεύτερο περιλαμβάνει τόσο το έργο των *Κατηγοριῶν* του Αριστοτέλη όσο και ορισμούς λογικής από την *Εἰσαγωγή* του Πορφυρίου. Η ύπαρξη της σφραγίδας του σουλτάνου Μπεγιαζήτ Β' (1418-1512), όπως αναφέρει ο Καθηγητής Παπάζογλου, είναι ένδειξη προέλευσης των κωδίκων από την περίοδο της βασιλείας του πατέρα του Μωάμεθ του Πορθητή

¹²⁴⁶ Αυτόθι, 18.

¹²⁴⁷ ΖΩΡΑΣ, *Τραπεζούντιος*, 93-165: «Περὶ τῆς ἀληθείας τὴν τῶν χριστιανῶν πίστεως· πρὸς τὸν ἀμιρᾶν, κατὰ τὸν χρόνον ἐν ᾧ ἔάλω παρ' αὐτοῦ ἡ Κωνσταντῖνου. Γεωργίου τοῦ Τραπεζουντίου».

¹²⁴⁸ Αυτόθι, 94.21-26: «Σὺ δέ, ᾧ πάγχρυσε ἀμιρᾶ, δέξαι ἀσμένως ταῦτά μου τὰ γράμματα. ἀπλούστερόν μοι γεγραμμένα, ἵν' εὐκολώτερον μεταγλωττισθῇ παρὰ τῶν αὐτόθι εἰς τὴν ἡλιακὴν καὶ ὑπέρλαμπρον τῶν Τούρκων διάλεκτον, ἧς τὸ εὐγλωττον καὶ ὀλιγοσύλλαβον τῶν λέξεων καὶ τὸ τολμηρὸν τῆς προφορᾶς καὶ ἀνδρείον παρὰ πάντων μεμαρτύρηται τῶν γευσαμένων».

¹²⁴⁹ ΖΩΡΑΣ, *Τραπεζούντιος*, 97.111-114.

¹²⁵⁰ Βλ. ανώτ. κεφάλαιο Δ'.

¹²⁵¹ Α.Ν. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Ἐνα Ἑλληνοτουρκικὸ Χειρόγραφο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Αγίας Σοφίας», *Νέα Ἐστία* 25 (1939) 389-391. Παρόμοια αναφορά με τον Παπάζογλου κάνει στο στο άρθρο του και ο G.S. HENRICH, «Zu einem arabisch-persisch-griechisch-serbischen Gesprächslehrbuch des 15. Jahrhunderts», *Le Muséon* 102 (1989) 361-375.

(1451-1481) και πιθανόν από την προσωπική βιβλιοθήκη του τελευταίου¹²⁵². Συγκεκριμένα το χειρόγραφο 4749 φέρει τον τίτλο «Λουγάτη Φαρισή, Αραμπή βέ Ρουμή βέ Σίρμπ» και τον υπότιτλο «Λουγάτη έλσινεϊ έρμπέα», φράσεις οι οποίες μεταφράζονται ως «Λεξικό περσικό, αραβικό και ελληνικό και σερβικό» και «Τετράγλωσσο λεξικό» αντίστοιχα. Οι διαστάσεις του συγκεκριμένου κώδικα είναι 15,50 x 25,50 εκ. και είναι γραμμένος με την αραβική καλλιτεχνική γραφή τύπου «*sülüs*». Αποτελείται συνολικά από 52 φύλλα και το κείμενο είναι γραμμένο σε τέσσερις γλώσσες: το αραβικό μέρος με μαύρη μελάνη, το περσικό με κόκκινη, το ελληνικό με πράσινη και το σερβικό με πορτοκαλιά. Όπως αναφέρει στο άρθρο του ο Παπάζογλου, ο Σουλτάνος Μωάμεθ Β' γνώριζε πολύ καλά τόσο την αραβική όσο και την περσική γλώσσα. Έχοντας υπόψη την επιστολή του Τραπεζουντίου προς αυτόν αλλά και την πιθανή χρήση του χειρογράφου ως μέσο εκμάθησης ξένων γλωσσών, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Σουλτάνος έκανε προσπάθεια εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας. Παράλληλα, η ευρεία χρήση της σερβικής γλώσσας ήδη από τον καιρό του πατέρα του Μπεγιαζήτ Γιλτιρίμ στην Οθωμανική αυλή (1389-1402) αλλά και ο καταλυτικός ρόλος που έπαιξε η Σερβίδα μηριά του Μάρα Μπράνκοβιτς οδηγούν στο συμπέρασμα της παράλληλης εκμάθησης και της σερβικής γλώσσας από τον ίδιο. Σχετικά με την Αριστοτελικές γνώσεις του τελευταίου, επιβεβαιώνονται από το περιεχόμενο του κώδικα 4750. Αν και είναι πανομοιότυπο χειρόγραφο με τον 4749, διαφέρουν τόσο στον όγκο όσο και στο περιεχόμενο των φύλλων 53-106. Ο κώδικας είναι γραμμένος με μαύρη και ερυθρά μελάνη και περιλαμβάνει τις ίδιες φράσεις στην περσική και στην ελληνική γλώσσα όπως και ο πρώτος κώδικας. Ωστόσο, στα φύλλα 53-64 αντεγράφη το έργο των *Κατηγοριών* του Αριστοτέλη ενώ στα φύλλα 66-69 περιλαμβάνονται ορισμοί λογικής από την *Εισαγωγή* του Πορφυρίου. Τέλος τα φύλλα 70-106 αφορούν αποκλειστικά τη διδασκαλία της προφοράς-φωνητικής του ελληνικού αλφαβήτου.

Οι ενέργειες του Τραπεζουντίου προς το φιλόσοφο Σουλτάνο κατά το προαναφερθέν ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη στα 1465 προκάλεσαν αρκετά προβλήματα στον ίδιο. Οι προσφωνήσεις του προς το Μωάμεθ ως οικουμενικό κύριο του κόσμου και διάδοχο των βυζαντινών Αυτοκρατόρων θορύβησαν έντονα του κύκλους της καθολικής εκκλησίας στην Ρώμη. Χαρακτηριστικός είναι ο κολοφώνας του χειρογράφου *Monac. gr. 537* (f. 108v), τον οποίο έγραψε ο ίδιος κατά την επιστροφή του από την Κωνσταντινούπολη το 1466, λέγοντας ότι «έγραψα μη δυνηθείς μη έξειπειν τον πόθον όν έχω ιδείν σε, πάσης τής οίκουμένης

¹²⁵² Στη μέση της πρώτης σελίδας υπάρχει σε μεγάλο μέγεθος η σφραγίδα του Σουλτάνου Μαχμούτ Μουσταφά (1696-1754), από κάτω μια μικρότερη σφραγίδα κάποιου Αχμέτ, επιθεωρητή του Εβκαφίου (η συγκεκριμένη σφραγίδα βρίσκεται σε πληθώρα χειρογράφων της συγκεκριμένης βιβλιοθήκης), ενώ στην κάτω άκρη της ίδιας σελίδας βρίσκεται η προαναφερθείσα σφραγίδα του σουλτάνου Μπεγιαζήτ Β'.

καὶ αὐτῶν τῶν οὐρανῶν βασιλέα. Ἐγραψα δὲ τῷ ,αυξς' (1466) ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ κατὰ τὸν ἀπρίλλιον μῆνα ἐν τῇ νηὶ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἀποπλέων»¹²⁵³. Μετὰ τὴν επιστροφή του, τὸ συνέδριο τῶν καρδινάλιων τὸν κατηγόρησε γιὰ ἐσχάτη προδοσίαν καὶ τὸν φυλάκισε στὸ κάστρο *Sant'Angelo* στὰ ὄχθες τοῦ Τίβερος. Ἀπελευθερώθηκε μόνο μετὰ ἀπὸ παρέμβαση τοῦ Πάπα Παύλου Β'.

Ὁ Τραπεζούντιος ἀποτελεῖ τὴν ἀφορμὴ τῆς τρίτης καὶ μεταγενέστερης φάσης τῆς διαμάχης μετὰξὺ Πλατωνιστῶν καὶ Ἀριστοτελιστῶν μέσα ἀπὸ τὴν σύνθεση τοῦ ἔργου τοῦ *Comparatio* περὶ τὸ 1458. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Καρδινάλιου Βησσαρίωνα στὸ συγκεκριμένον ἔργο ἐρχεται ἕνα χρόνον μετὰ, κατὰ τὸ τρίτον τέταρτον τοῦ 1459. Μετὰ νέα ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Θεόδωρον Γαζή, ὁ Βησσαρίων τοῦ ἐφιστά τὴν προσοχὴν καὶ ζητᾷ τὴν ἀποψὴν τοῦ ἐπὶ τούτου¹²⁵⁴. Μετὰ τὴν σειράν του ὁ Γαζὴς μετὰ τὴν μορφήν ἐπιστολῆς πρὸς τὸν καρδινάλιον, τάσσεται στὸ πλευρὸν του καὶ ἀντικρούει τὰς ἀπόψεις τοῦ *Comparatio* τοῦ Τραπεζούντιου¹²⁵⁵. Ἡ διαμάχη συνεχίζεται γιὰ μίαν καὶ πλέον δεκαετίαν μετὰ τὸν Τραπεζούντιον νὰ γράφει ἐν Λατινικῇ καὶ τὸν Βησσαρίωνα νὰ ἀπαντᾷ ἐν ἑλληνικῇ γλώσσῃ, ἐνῶ πολλοὶ ἄλλοι σύγχρονοι λόγιοι ὡς ὁ Φραγκίσκος Φίλελφος νὰ ἐμπλέκονται ἐν αὐτῇ.

Συμπερασματικῶς, ὅλες οἱ φάσεις τῆς διαμάχης μετὰξὺ Πλατωνιστῶν καὶ Ἀριστοτελικῶν ξεκίνησαν ἀπὸ Βυζαντινοὺς λόγιους πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση καὶ συνεχίστηκαν μετὰ τὸ 1453 ἐν Ἰταλίᾳ ἀπὸ τοὺς ἰδίους καὶ ἀπὸ τοὺς μαθητὰς αὐτῶν. Ἄν καὶ οἱ ἀντεγκλήσεις τῶν διαφόρων στρατοπέδων εἶχαν ὡς μέσον τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, πρῶτος ὁ Τραπεζούντιος γράφει ἐν λατινικῇ καὶ ἀκολουθεῖ ὁ Νικόλαος Σεκουνδίνος περὶ τὸ 1460. Δὲν εἶναι λίγοι οἱ μαθητὰς καὶ λόγιοι, Ἰταλοὶ καὶ μὴ, οἱ ὁποῖοι ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν θάνατον ὅλων τῶν προαναφερθέντων διδασκάλων αὐτῶν, συνεχίζουν νὰ βρισκονται χωρισμένοι ἐν τοῖς στρατοπέδοις τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἢδη ἀπὸ τὸ 1469 ὁ Ἰταλὸς λόγιος Niccolò Perotti τάχθηκε ἐν τῷ πλευρῷ τοῦ Καρδινάλιου Βησσαρίωνα καὶ κατηγόρησε τὸν Τραπεζούντιον¹²⁵⁶. Παράλληλα, ὁ Ἀνδρέας Τραπεζούντιος, ἀδελφὸς τοῦ Γεωργίου, διατηρεῖ τὴν ἐμπάθειάν του ἀπέναντι ἐν τῷ Καρδινάλιῳ Βησσαρίωνι, ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ. Τέλος, ἀναφορὰς ἐν τῇ σύγκρουσιν Ἀριστοτέλη καὶ Πλάτωνα γίνονται τόσο μέσα ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Pico della «*ente et uno*» ἐν τῷ τέλει τοῦ 15ου αἰ. ὅσο καὶ ἐν ἐκείνῃ τοῦ Ambrosio Flandinus ἐν τῇ ἰδίᾳ περιόδῳ¹²⁵⁷. Οὐσιαστικῶς ἡ σύγκρουσις ἐπαύθη νὰ υφίσταται μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Τραπεζούντιου περὶ τὸ 1471 καὶ τοῦ Καρδινάλιου Βησσαρίωνα τὸ 1472. Εἶναι δυνατόν νὰ εἰπωθεῖ

¹²⁵³ Βλ. HARDT, *Catalogus*, V, 341-348 καὶ MONFASANI, *George of Trebizond*, 188, σπ. 47.

¹²⁵⁴ MONFASANI, *George of Trebizond*, 212.

¹²⁵⁵ L. LABOWSKY, «An Unknown Treatise by Theodorus Gaza», *Mediaeval and Renaissance Studies* VI (1968) 173-193.

¹²⁵⁶ Βλ. αὐτόθι, σελ. 199-205, ἐδῶ 204: «*simulans se opus Bessarionis ab Hesaia accepisse quod ab illo ad quem scribebat acceperat*».

¹²⁵⁷ P.O. KRISTELLER, «The contribution of Religious Orders to Renaissance Thought and Learning», *The American Benedictine Review* XXI (1970) 1-55, ἐδῶ 40-41· βλ. ἐπίσης MONFASANI, *George of Trebizond*, 229.

ότι οι προσωπικές και θρησκευτικές έριδες των μεγάλων βυζαντινών προσωπικοτήτων είχαν ως αποτέλεσμα τη μεταφορά και τη διδασκαλία της φιλοσοφίας στην Ιταλία και γενικότερα στη Δύση με ένα ανορθόδοξο τρόπο, έχοντας όμως ως αποκορύφωμα την ίδρυση της Πλατωνικής Ακαδημίας στη Φλωρεντία από τον Κόσσιμο Μέδικο¹²⁵⁸.

2. QUADRIVIUM:

Η τελευταία βαθμίδα της βυζαντινής εκπαίδευσης αφορούσε στην μελέτη των θετικών επιστημών και συγκεκριμένα των αντικειμένων της αριθμητικής, της γεωμετρίας, της αρμονικής και της αστρονομίας. Τα συγκεκριμένα επιστημονικά αντικείμενα απαρτίζουν την λεγόμενη μαθηματική τετρακτύν / *Quadrivium* και συνεχίζουν να αποτελούν βασικότατο εφόδιο για την σωστή κατάρτιση των μαθητών κατά την τελευταία περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αν και φαίνεται ότι περιλαμβάνονταν σε εισαγωγικό επίπεδο στον κύκλο σπουδών της *έγκυκλιου παιδείας*, διδάσκονταν πληρέστερα στην ανώτερη εκπαίδευση σε μικρότερο αριθμό μαθητών από συγκεκριμένους διδασκάλους που κατείχαν σε βάθος τα αντικείμενα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Δημήτριος Κυδώνης, ο οποίος στην επιστολή του αρ. 347 προς κάποιο μαθητή του αναφέρει την ανάγκη μελέτης της αριθμητικής του Διοφάντου και της γεωμετρίας του Ευκλείδη, αντικείμενα τα οποία που, όπως αναφέρει, μελέτησε και ο ίδιος¹²⁵⁹. Παράλληλα, ο Ιωσήφ Βρυνένιος στο έργο του «*Τοῦ αὐτοῦ (Βρυνενίου) ἐν τῷ Παλατίῳ Ὑπόμνημα περὶ νοῶς ἰ Κεφαλαιῶδεσι χρήσεσι διαλαμβάνον, ὡς χρή τοῦτον καθαίρειν· ἐπεὶ τῶν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ψυχῇ δυνάμεων οὗτος ἐστὶ τὸ κράτιστον καὶ κυριώτατον*» αναφέρεται στα αντικείμενα διδασκαλίας του *curriculum* της περιόδου και αφού επεξηγεί πρώτα τους όρους της γραμματικής, της ποιητικής, της ρητορικής και της διαλεκτικής, περνάει στα αντικείμενα της αριθμητικής, γεωμετρίας, αρμονικής και αστρονομίας:

«*Αριθμητικὴ ἐστὶν ἐπιστῆμη θεωρητικὴ τῶν περὶ ἀριθμοὺς συμβαινόντων, κατὰ τε τὰ πλήθη, καὶ τὰ εἶδη, καὶ τοὺς λόγους αὐτῶν· ἔτι δὲ διαιρέσεις, καὶ συνθέσεις. Γεωμετρία ἐστὶν ἐπιστῆμη περὶ ποσὸν καταγινόμενη συνεχὲς καὶ ἀκίνητον, συλλογιστικαῖς μεθόδοις δι' ἀξιωματικῶν ἐννοιῶν, μήκους πλάτους καὶ βάθους μέτρησιν*

¹²⁵⁸ Για το συγκεκριμένο θέμα βλ. M.V. ANASTOS, «Pletho's Calendar and Liturgy Author(s)», *DOP* 4 (1948) 183-305, εδῶ 196, υπ. 6. βλ. επίσης MONFASANI, *George of Trebizond*, 229.

¹²⁵⁹ LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, II 287 (επ. αρ. 347).3-8: «Ἐπεμψα σοι τῆς Διοφάντου λογιστικῆς ὅσα τῶν θεωρημάτων οἷός τ' ἐγενόμην εὐρεῖν. εὐρον δὲ δόντος τινὸς βιβλίον, ᾧ λαθόντα καὶ ταῦτα ἐνέκειτο. ἤκουσα δὲ ἀνδρὸς περὶ λογισμοὺς πάνυ γεγυμνασμένου τῶν Εὐκλείδου γεωμετρικῶν οὐκ ἐλάττω ταῦτ' εἶναι. ἐκείνων μὲν οὖν τοῖς ἐντευξομένοις μελήσει. ἐγὼ δὲ τοῖς εὐρεθεῖσι καὶ ἀποδείξεις ἐσπούδασα περιθεῖναι, ἐπόμενος τοῖς Εὐκλείδη περὶ ἀριθμῶν ἐκδοθεῖσι».

εὐρίσκουσα. Ἀρμονικὴ ἐστὶ δύναμις καταληπτικὴ, τῶν ἐν τοῖς ψόφοις περὶ τὸ ὀξὺ καὶ τὸ βαρὺ διαφορῶν. Ἀστρονομία ἐστὶν ἐπιστῆμη καταληπτικὴ, τῶν ἐκάστοτε γινομένων σχηματισμῶν, ἡλίου τε, καὶ σελήνης, καὶ τῶν ἄλλων ἀστέρων πρὸς τε ἀλλήλους, καὶ πρὸς τὴν γῆν»¹²⁶⁰.

Ο ἴδιος σύμφωνα με την διαθήκη του φαίνεται να εἶχε στην κατοχή του ἕνα κώδικα με την αριθμητικὴ του Νικομάχου Γερασηνού, ἕνα κώδικα γεωμετρίας με τα δεκαπέντε βιβλία των σφαιρικῶν και εποπτικῶν, ἕνα κώδικα ἀρμονικῆς με ἔργα του Μανουὴλ Βρυεννίου και του Πτολεμαίου και ἕνα κώδικα Ἀστρονομίας με τὴ Μεγάλῃ Σύνταξῃ του Πτολεμαίου¹²⁶¹.

Ἡ συνέχεια τῆς διδασκαλίας τῶν αντικειμένων τῆς «μαθηματικῆς τετρακτύος» ἐπισημαίνεται και μέσα ἀπὸ τὸ σημείωμα στο φύλλο 113r του προαναφερθέντος κώδ. *Mut. gr.* 142 (II E 9), στο οποίο γίνεται ἀναφορὰ ὅτι ὁ λόγιος Ἰωάννης Χορτασμένος ἐδιδάχθη τὸ αντικείμενο τῆς γεωμετρίας ἀπὸ τὸν «διδάσκαλο καθολικὸ τῶν τε ἑλληνικῶν μαθημάτων και τῶν τῆς ἐκκλησίας δογμάτων» Μιχαὴλ Βαλσαμών¹²⁶². Τὸν συγκεκριμένο τίτλο και πιθανόν τὴ συνέχεια τῆς διδασκαλίας τῶν τεσσάρων αντικειμένων ἀνέλαβε ἀργότερα ὁ ἴδιος ὁ Χορτασμένος, σύμφωνα και με τὸ σημείωμα στην ἐξωτερικὴ ὠα του φύλλου 151r του κώδικα *Par. gr.* 1846: «† Ἰω(άνν)ου τοῦ Χορτ(ασμένου) | και καθολ(ικ)οῦ διδασκάλ(ου)»¹²⁶³. Ἡ ἔμφαση και ἡ σημασία που δίδεται στη μελέτη τους συνεχίζεται τόσο κατὰ τα τελευταία χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση ὅσο και μετὰ ἀπὸ αὐτήν. Στον ἐπιτάφιο πρὸς τὸν Θεόδωρο Β' Παλαιολόγο περὶ τὸ 1443 ὁ Γεώργιος Σχολάριος ἐξάρει τὴν παιδεία του και κάνει ἰδιαίτερη μνεία στις γνώσεις του στα αντικείμενα τῆς λογιστικῆς (αριθμητικῆς) και γεωμετρίας καθὼς «πολλὰ ἐξεῦρεν ἐνδέοντα ταῖς μεθόδοις ταύταις»¹²⁶⁴. Παράλληλα, σε ἐπιστολὴ του Ἰωάννη Ἀργυροπούλου πρὸς τὸν Γεώργιο Τραπεζούντιο κατὰ τις παραμονές τῆς ἀλώσεως, ὁ πρῶτος μέμφεται τὴν ἀγνοία του δευτέρου στα διάφορα αντικείμενα διδασκαλίας τῆς περιόδου, συμπεριλαμβάνοντας τα μαθηματικά και τὴν ἀστρονομία παραθέτοντας ποικίλα παραδείγματα λαθῶν του Τραπεζούντιου ἐπὶ τούτων¹²⁶⁵. Λίγο ἀργότερα, και συγκεκριμένα μετὰ τὴν

¹²⁶⁰ Βλ. Βρυέννιος II, 322 κ.ε., ἐδῶ 326.19-29.

¹²⁶¹ Για τὴ βιβλιοθήκη του Βρυεννίου βλ. κεφάλαιο C'.

¹²⁶² βλ. κεφάλαιο Δ'.

¹²⁶³ Μ. CACOUIROS, «Jean Chortasménos, katholikos didaskalos, annotateur du corpus logicum dû à Néophytos Prodroménos», *BGG N.S.* 52 (1998) 206.

¹²⁶⁴ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ΠΠ Β', 8.13-18: «Τὰ δὲ τούτων κρείττω, και πολὺ βελτίων ἦν, φιλομαθῆς, εὐμαθῆς και διὰ ταῦτα πολυμαθῆς. Παρίημι τὰλλα. Λογιστικὴν δὲ και γεωμετρίαν και τὰς καλουμένας συντάξεις τίς ἄμεινον ἐκείνου λαί ἀκριβέστερον ἢ τεθεώρηκεν ἢ μετεχειρίσειν; Ὅς γε και πολλὰ ἐξεῦρεν ἐνδέοντα ταῖς μεθόδοις ταύταις και βιβλίων πατήρ γέγονε»· βλ. ἐπίσης κεφάλαιο Α'.

¹²⁶⁵ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἀργυροπούλεια, 106.17-24 ὅπου ὁ Ἀργυρόπουλος κάνει ἀναφορὰ στα λάθη του Τραπεζούντιου σχετικά με τους πλανήτες, τις ἀποστάσεις ἀπὸ τὸν Ἥλιο ἀλλὰ και τους διάφορους ἀστερισμούς. Ἀποκορύφωμα τῆς σύγκρουσης τῶν δύο λογίων ἀποτελεῖ ἡ φράση του

καταστροφή του 1453, ο λόγιος Μιχαήλ Αποστόλης κάνει λόγο για την μελέτη των συγκεκριμένων επιστημών τουλάχιστον σε δύο επιστολές του. Στην επιστολή αρ. 96 προς Ματθαίον, ο Αποστόλης προτρέπει τον αποδέκτη να συνεχίσει την μελέτη της αριθμητικής και της γεωμετρίας¹²⁶⁶, ενώ στην επιστολή αρ. 76 ο βυζαντινός λόγιος ενημερώνει τον Βησσαρίωνα ότι «τὸ δ' εἰς γεωμετρίαν Πρόκλου βιβλίον ἦν μὲν πρότερον παρ' ἡμῖν, ὅτε καὶ παρῆν φοιτῶν παρ' ἡμᾶς ὁ τοῦ βιβλίου δεσπότης Θωμᾶς Φυκάρνος Σικελιώτης, νῦν δ' ἐν Μεθώνη τυγχάνον ἐστὶν ὅπου κάκεῖνος ἔχει διατριβήν»¹²⁶⁷.

Η βάση όλων των προαναφερθέντων παραδειγμάτων από λογίους του 15ου αι. που ασχολήθηκαν με τις θετικές επιστήμες πρέπει να αναζητηθεί χρονικά πολύ πιο πριν από τον 15ο αι. Ήδη από τον 11ο αι. και έπειτα παρατηρείται η σύνθεση και δημιουργία της οριστικής μορφής ολοκληρωμένων διδακτικών εγχειριδίων του *Quadrivium* που χρησιμοποιήθηκαν και στη διδακτική διαδικασία της περιόδου που εξετάζουμε, με πιο σημαντικά παραδείγματα δύο χαρακτηριστικά διδακτικά έργα, εκείνο του λεγομένου *Anonymus Heiberg* που χρονολογείται περί το 1007/8 και το φημισμένο *Quadrivium* του Παχυμέρη των αρχών του 14ου αι.

Ο *Anonymus Heiberg* φέρει τον τίτλο «Συνοπτικὸν Σύνταγμα φιλοσοφίας»¹²⁶⁸ και λανθασμένα θεωρείτο έργο του Μιχαήλ Ψελλού¹²⁶⁹. Ωστόσο, ο V. Rose υποστηρίζει πειστικά ότι η σύνθεση του συγκεκριμένου εγχειριδίου χρονολογείται περί το 1007-8, μια δεκαετία δηλαδή πριν γεννηθεί ο πολυμαθής βυζαντινός λόγιος¹²⁷⁰. Ο κώδ. *Vat. Pal. gr. 262* (15ος αι.) περιλαμβάνει το συγκεκριμένο έργο, το οποίο αποτελείται συνολικά από πέντε μέρη: Φιλοσοφία (Διαλεκτική) (f. 1r), Αριθμητική (f. 59r), Μουσική (f. 75r), Γεωμετρία (f. 83r) και

Αργυροπούλου στο τέλος της συγκεκριμένης επιστολής «Εἰ δ' ὁ Αἰθίοψ Αἰθίοψ ἔτι μένει καὶ ὁ καρκίνος ὀρθὰ βαδίζειν οὐδέποτε εἴσεται, καὶ τὰ τέως ἀφανῆ κατάδηλα καὶ οἷον εἰπεῖν ἐπὶ δωμάτων προὔπτα τοῖς τε νῦν περιοῦσι τοῖς τ' ἔσομένοις τῶν Κρητῶν ἀνακαλύψομεν καὶ οἷον στηλογραφίαν τινὰ τῆς σῆς τερατολογίας καὶ βλασφημίας καὶ ἀμαθίας καὶ βαρβαρότητος αὐτοῖς τοῦ λοιποῦ καταλείψομεν, ὡς ἂν ἐντεῦθεν εἰδέναι ἔχοιεν μὲ μόνον ἄρα τὸν Μινώταυρον, ἀλλ' ἤδη πρὸς τοῦτ' αὖ καὶ ἕτερον αὐτοῖς ἢ πατρὶς ἀνέφηγε τέρας, Γεώργιος τινα ἀναλφαβητοθεολόγον»· για την έχθρα μεταξύ των δύο βλ. υποκεφάλαιο για τη διδασκαλία της φιλοσοφίας.

¹²⁶⁶ Βλ. R. STEFEC, *Die Briefe des Michael Apostoles* (Hamburg, 2013) 118: «τοντὶ δὲ ἔσται εἰ μετιόντες οἷς πόθος ἀριθμοῦ καὶ γεωμετρίας γνοίητε ἂν αὐτῶν τὸ σκοπούμενον καὶ ἢ ἔχουσι περὶ τάδε σχολῆς, εἶτα ξυμβάντες τὸν μισθὸν μεταπέμψαιτε».

¹²⁶⁷ Αυτόθι, 100.

¹²⁶⁸ J. L. HEIBERG, *Anonymi Logica et Quadrivium cum scholiis antiquis*, Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab., *Historisk-filologiske Meddelelser* XV,1 (København, 1929) 1-122· για το συγκεκριμένο έργο βλ. ΝΕΣΣΕΡΗΣ, *Η Παιδεία στο Βυζάντιο*, ό.π., 275-276, ν.π. 8.

¹²⁶⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τίτλος του συγκεκριμένου έργου ως «Μιχαήλ Ψελλού *Compendia V*» στον κώδ. *Vat. Pal. 262* του 15ου αι. σύμφωνα με τον κατάλογο του Stevenson.

¹²⁷⁰ Βλ. V. ROSE, «Pseudo-Psellus und Gregorius Monachus», *Hermes* 2 (1867) 465-67. Για την χρονολόγηση του έργου βλ. επίσης C. M. TAISBAK, «The Date of Anonymous Heiberg», *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin* 39 (1981) 97-102.

Αστρονομία (f. 116v)¹²⁷¹. Ίδια περίπτωση πιθανόν να αποτελεί και ο κώδικας *Neapol. gr. 26 (III. E. 27)* του 15ου αι. Σύμφωνα με τον κατάλογο του Κυρίλλου, το πρώτο έργο του χειρογράφου φέρει τον εσφαλμένο τίτλο *Τοῦ πανσοφωτάτου, καὶ τιμιωτάτου Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ Διδασκαλία παντοδαπῆ* (f. 1r) και ακολουθείται από αποσπάσματα αστρονομίας (f. 51v). Φαίνεται ότι τα έργα των υπολοίπων αντικειμένων είτε δεν συμπεριλήφθηκαν από την αρχή είτε υπήρχαν σε φύλλα, τα οποία έχουν εκπέσει¹²⁷². Λόγω ελλιπών πληροφοριών του καταλόγου περισσότερα στοιχεία δεν μπορούν να γίνουν γνωστά. Ωστόσο, εάν το συγκεκριμένο έργο πρόκειται για το *Quadrivium* του ανωνύμου Heiberg και αν ο τίτλος του έργου του χειρογράφου που δίδει ο Κύριλλος είναι ακριβής τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι η σύγχυση περί πατρότητας του διδακτικού εγχειριδίου υφίστατο και τον 15ο αι.

Το δεύτερο έργο αποτελεί σύνθεση του λογίου Γεωργίου Παχυμέρη περί τα 1300. Πρόκειται για ένα καθαρά διδακτικό εγχειρίδιο των τεσσάρων μαθηματικών επιστημών που έχει ως βάση τον Νικόμαχο Γερασινό και τον Διόφαντο στην αριθμητική, τον Ευκλείδη στη γεωμετρία, τον Πτολεμαίο στην αρμονική και τους Άρατο και Κλεομήδη στην αστρονομία¹²⁷³ και το οποίο αντεγράφη στον κώδ. *Marc. gr. VI. 6 (coll. 1320)* κατά τον 15ο αι. Μετά από έλεγχο *in situ*, διαπιστώσαμε ότι το χειρόγραφο φέρει στο φύλλο 158r τη φράση «πρόκλου διαδόχου εἰς τὸ πρῶτον τῶν εὐκλειδίου στοιχείων | βιβλίον δεύτερον | ὅτι μὲν οὖν ἡ γεωμετρία (sic) τῆς ὅλης ἐστὶ μαθηματικῆς μέρος, | καὶ) ὅτι δευτέραν ἔχει τάξιν μετὰ τὴν ἀριθμητικὴν, ὡς ἐκ| ταύτης τελειομένη καὶ) ἀφοριζομένη, πᾶν γὰρ ὅσον ἐγνᾶν (ἐγνων?) | ῥητὸν ἐν αὐτῇ καὶ) γνωστὸν (sic) ἐκ τῶν ἀριθμητικῶν ἀφορίζεται | λόγον, εἴρηται τοῖς παλαιοῖς, καὶ) οὐ πολλοῦ δὴ τοὺς (τᾶς?) λόγου (sic) | πρὸς τὸ παρὸν» ενώ στην εξωτερική ὠα του φύλλου 229r απαντάται σε μορφή σχολίου η επεξήγηση της λέξεως *κυνόσαργες*, η οποία περιλαμβάνεται στο κυρίως κείμενο, στοιχεία που επιτρέπουν την υπόθεση της χρήσης του ως διδακτικό εγχειρίδιο. Φαίνεται να αντεγράφη από τον κώδ. *Ang. gr. 38 (C. 3. 7)*¹²⁷⁴ και αποτέλεσε πρότυπο για τη σύνθεση του κώδ. *Sinaiticus 5353 (1754)*.

Ωστόσο, τα περισσότερα διδακτικά εγχειρίδια που αντιγράφονται τον 15ο αι. δεν περιλαμβάνουν και τις τέσσερις επιστήμες αλλά φέρουν διδακτικά

¹²⁷¹ Βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 144.

¹²⁷² Βλ. CCAG IV, 66 και CYRILLUS I, 462-463. Ο κώδικας συμπληρώνεται με τα έργα «Τοῦ σοφωτάτου πρεσβυτέρου, καὶ μοναχοῦ Νικηφόρου τοῦ Βλεμμύδου ἐκδόσις ἀκριβῆς περὶ λογικῆς ἐπιστήμης, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως» (f. 53r) και «Διονυσίου οἰκουμένης περιήγησις με σχόλια του Ευσταθίου» (f. 133r). Όλος ο κώδικας συνοδεύεται από σχόλια στις ὠες, γεγονός που υποδηλώνει τη χρήση του ως διδακτικό εγχειρίδιο.

¹²⁷³ Βλ. CONSTANTINIDES, *Education*, 157 και TANNERY, *Quadrivium*.

¹²⁷⁴ Ο συγκεκριμένος κώδικας αποτέλεσε πρότυπο αντιγραφής και για άλλα χειρόγραφα *Quadrivium* όπως οι *Par. gr. 2338* και *2438*. Από τον *Par. gr. 2338* με την σειρά τους αντεγράφησαν νέοι κώδικες με περιεχόμενο το *Quadrivium* του Παχυμέρη κατά τον 16ο αι. Για τα διάφορα προαναφερθέντα στέμματα κωδίκων βλ. TANNERY, *Quadrivium*, LVIII - LIX.

κείμενα ενός, δύο ή ακόμη και τριών αντικειμένων του *Quadrivium*, ανάλογα πάντοτε με τις διδακτικές απαιτήσεις. Ακόμη πιο ενδιαφέρον αποτελεί η ενοποίηση αυτών των διδακτικών έργων μαζί με εκείνα των αντικειμένων του *Trivium*, συμπεριλαμβανομένου και της φιλοσοφίας. Ο κώδ. *Marc. gr. 515 (coll. 772)* (14ος αι.) εκτός από αστρονομικό έργο του Κλεομήδη με σχήματα και διάφορες παραστάσεις περιλαμβάνει και την κλασική διδακτική τριάδα του Ευριπίδη μαζί με διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια του Μανουήλ Μοσχοπούλου¹²⁷⁵ ενώ ο κώδ. *Milan. Ambros. 1071 (I 224 inf.)* μαζί με τα έργα του Εμπεδοκλέους *ἀπλανῶν σφαῖρα* (f. 54r) και *πλανωμένων σφαῖρα ἐν ἡρωικοῖς μέτροις* (f. 57r) αλλά και δύο πραγματείες υπό τους τίτλους «*Περὶ ἀριθμητικῆς*» και «*Περὶ ἀστρολογίας*» στα φύλλα 86r και 86v αντίστοιχα, συμπληρώνεται με τα *Προλεγόμενα τῶν θεοδοσίου κανόνων περὶ κλίσεως ὀνομάτων* από τον Γεώργιο Χοιροβοσκό (f. 35r), δύο ρητορικές πραγματείες (Συριανού στο βιβλίο του Ερμογένους *περὶ ἰδεῶν* [ff. 61r και 70r] και *περὶ ῥητορικῆς* [f. 84r]) αλλά και το ακέφαλο (ψευδό)αριστοτελικό έργο *Περὶ Φυτῶν* (βιβλίο I) με διαγράμματα και διάφορα λήμματα στις ὤες (f. 111r)¹²⁷⁶. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι η μελέτη της μαθηματικῆς *τετρακτύος* αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την παρακολούθηση των μαθημάτων της φιλοσοφίας, κυρίως του Οργάνου όπως επίσης και άλλων Αριστοτελικῶν έργων, αφού «*η αριστοτελική λογική, όπως ακριβώς και η γεωμετρία, στηρίζεται σε μια διαδοχή αξιωμάτων καθώς και προτάσεων που αποδεικνύονται*»¹²⁷⁷. Ο κώδικας *Oxon. Baroc. gr. 70* (15ος αι.) μαζί με την *τετράβιβλο* (αστρονομική πραγματεία) του Κλαυδίου Πτολεμαίου (f. 328r), το έργο του Ἡρώνος Αλεξανδρείας *Γεωδαισία* (f. 382r) αλλά και το έργο αλλά και εκείνο του Ισαακίου Αργυρού με τίτλο *πῶς ἂν τὰ μὴ ὀρθὰ τῶν τετραγώνων εἰς ὀρθὰ μεταποιησῶμεν, καὶ περὶ τίνων ἄλλων σχημάτων* (f. 393v) περιλαμβάνει και τα έργα του Αριστοτέλη *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (βιβλία 10) με διάστιχες γλώσσες (f. 1r), οικονομικά (βιβλία II) με διάστιχες γλώσσες (f. 58v), φυσική ακρόαση (βιβλία I) με σχόλια στις ὤες (f. 152r), *περὶ ψυχῆς* (βιβλία III) με διάστιχες γλώσσες και σχόλια στις ὤες (f. 191r) αλλά και φιλοσοφικά έργα διαφόρων ανωνύμων¹²⁷⁸. Επιπρόσθετα ο κώδ. *Vind. Phil. gr. 220* (πρώτο μισό 15ου αι.), ο οποίος παραδίδει το έργο ανωνύμου *Προκατασκευὴ εἰς τὴν μεγάλην σύνταξιν καὶ εἰς τοὺς προχείρους κανόνας τῆς ἀστρονομίας* (ff. 5r-20v), Νικομάχου Γερασηνού *Αριθμητικὴ εἰσαγωγή* με μερικά σχόλια (ff. 21r-104v) και Πτολεμαίου *Κλαυδίου Αρμονική* (ἀτίτλο) (ff. 107v-176r), συμπληρώνεται με το έργο *περὶ ψυχῆς* του Αριστοτέλη μαζί με λατινικές σημειώσεις από το χέρι του Γεωργίου Τραπεζουντίου (ff. 1r-4r), με Ανωνύμου κεφάλαιο στη Διαλεκτική (ff. 177r-180v) και με διάφορες άλλες

¹²⁷⁵ MIONI, *Thesaurus Antiquus* II, 380-381.

¹²⁷⁶ Βλ. MARTINI-BASSI, *Catalogus* II, 1139-1141 και CCAG III, 18-19.

¹²⁷⁷ ΝΕΣΣΕΡΗΣ, *Η Παιδεία στο Βυζάντιο*, ὀ.π., 273.

¹²⁷⁸ COXE, *Bodleian Library*, I, 111-113· CCAG IX,1, 3-4.

ιατρικές πραγματείες. Φαίνεται να βρισκόταν στην κατοχή κάποιου Χριστοφόρου από την Κρήτη στα 1430¹²⁷⁹, πριν περάσει στα χέρια του Γεωργίου Τραπεζουντίου όπως δείχνουν και τα σημειώματα¹²⁸⁰. Στην ίδια κατηγορία μπορεί να ενταχθούν και οι κώδικες *Marc. gr. 320 (coll. 638)* με το έργο του Νικομάχου Γερασηνού εισαγωγή αριθμητικής με διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια στις ώες (ff. 19r-92v) μαζί με Νικηφόρου Βλεμμύδη *περί ψυχῆς* (ff. 1r-13r) και διάφορα αποσπάσματα Αριστοτέλη και Πλούταρχου¹²⁸¹ αλλά και *Marc. gr. 333 (coll. 644)* (πριν το 1450) επίσης το *περί ψυχῆς* του Νικηφόρου Βλεμμύδη (ff. 9r-17r), με διάφορα επιγράμματα του Βησσαρίωνα και επιτομή στον Αριστοτέλη (ff. 1r-8v), παράλληλα με διάφορες αστρολογικές πραγματείες¹²⁸².

2.1. ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΗ:

Τα αρχικά στάδια της διδασκαλίας της αριθμητικής συνεχίζουν να διδάσκονται μέσα από το δημοφιλές έργο της εισαγωγής του Νικομάχου Γερασηνού. Ο κώδ. *Marc. gr. 319 (coll. 1029)* με αποκλειστικό περιεχόμενο τη συγκεκριμένη εισαγωγή συνεχίζει να βρίσκεται σε χρήση ακόμη και τον 15ο αι. καταλήγοντας στα χέρια του Καρδινάλιου Βησσαρίωνα, αν και χρονολογείται ήδη από τα μέσα του 13ου αι.¹²⁸³. Στη βιβλιοθήκη του καρδινάλιου καταλήγει και ο κώδ. *Marc. gr. 316 (coll. 670)* που περιλαμβάνει σχολιασμό του Ιωάννη Φιλοπόνου και χρονολογείται πριν από τα μέσα του 14ου αι.¹²⁸⁴. Ωστόσο, στις πλείστες περιπτώσεις το συγκεκριμένο έργο αντιγράφεται σε κώδικες μαζί με άλλα διδακτικά έργα των άλλων τριών επιστημών. Εκτός από την εισαγωγή του Νικομάχου, ο κώδικας *Vat. Ottob. gr. 310* περιλαμβάνει την γεωμετρία του Ευκλείδη¹²⁸⁵ ενώ ο κώδ. *Marc. gr. 318* συμπληρώνεται με διάφορες διδακτικές πραγματείες αρμονικής¹²⁸⁶. Οι κώδικες *Marc. gr. 309 (coll. 300)*¹²⁸⁷ και *Marc. gr. 317*

¹²⁷⁹ Βλ. σημείωμα στο φύλλο 3v: «Χριστόφορος ό από τών ... Γραικών χριστιανός όρθόδοξος γέγονα κύρεγος εις ,ανλ' νοεμβρίω κα' (21 Νοεμβρίου 1430) έν Κρήτη».

¹²⁸⁰ HUNGER, *Katalog I*, 330-332.

¹²⁸¹ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus II*, 35-35.

¹²⁸² Για το αναλυτικό περιεχόμενο του κώδικα βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus II*, 61-66.

¹²⁸³ Αυτόθι, 33-34.

¹²⁸⁴ Αυτόθι, 30.

¹²⁸⁵ FERON-BATTAGLINI, *Ottoboniani gr.*, 166.

¹²⁸⁶ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus II*, 31-33. Συγκεκριμένα ο κώδικας περιλαμβάνει στην αρχή το έργο της αριθμητικής εισαγωγής του Νικομάχου (ff. 1r-44v) μαζί με μία μικρή πραγματεία υπό τον τίτλο *Δομνίνου φιλοσόφου Λαρισσαίου έγχειρίδιον εισαγωγικόν αριθμητικής* (f. 45r), η οποία επίσης φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε ως διδακτικό κείμενο. Ακολουθούν τρία βιβλία της Αρμονικής του Κλαυδίου Πτολεμαίου (ff. 73r-112v), εγχειρίδιο αρμονικής του Νικομάχου Γερασηνού (ff. 221r-224v) και *Εισαγωγή τέχνης μουσικής Βακχείου του γέροντος* (ff. 225r-227r). Το χειρόγραφο κλείνει με την πραγματεία του Μιχαήλ Ψελλού στη *Ψυχογονία* του Πλάτωνα. Παλαιότερος κάτοχος ήταν ο Καρδινάλιος Βησσαρίων.

(coll. 637)¹²⁸⁸ μαζί με την πραγματεία του Νικομάχου περιλαμβάνουν τόσο το αστρονομικό έργο του Κλεομήδη περί κυκλικής θεωρίας μετεώρων όσο και κάποια από τα βιβλία των στοιχείων του Ευκλείδη. Παράλληλα, ο κώδ. *Marc. gr.* 330 (coll. 915), ο οποίος χρονολογείται πριν από τα μέσα του 14ου αι. αλλά φέρει στοιχεία χρήσης από τον καρδινάλιο Βησσαρίωνα τον 15ο αι., περιλαμβάνει το έργο *Περὶ τῶν τοῦ ἀστρολάβου τυμπάνων* (f. 1r), την αστρονομική επιτομή του Θεοδώρου Μετοχίτη (ff. 16r-21v), μαζί με εισαγωγή (ff. 176r-203v) και σχολιασμό στη μαθηματική σύνταξη του Πτολεμαίου, (ff. 209r-286v) όπως επίσης και την αριθμητική εισαγωγή του Νικομάχου (βιβλία II) (ff. 288r-314v)¹²⁸⁹.

Διδακτικά έργα αριθμητικής και άλγεβρας στο βυζαντινό εκπαιδευτικό σύστημα αποτελούν οι πραγματείες του Διοφάντου Αλεξανδρείας. Αν και μέσα από την έως τώρα έρευνα μας τα έργα του αριθμητικά και πολυγωνικοί αριθμοί εντοπίστηκαν μόνο σε τέσσερα χειρόγραφα της περιόδου, είναι εμφανές ότι ήταν γνωστός στην Κωνσταντινούπολη του 15ου αι. Πρόκειται για τους κώδικες *Vat. gr.* 200, *Vat. Urb. gr.* 74, *Vat. Reg. gr.* 128 και *Marc. gr.* 308 (coll. 636). Και οι τέσσερις κώδικες, αν και με μικροδιαφορές, περιλαμβάνουν μέρος των βιβλίων του Διοφάντου, με τους *Vat. gr.* 200¹²⁹⁰ και *Vat. Reg. gr.* 128¹²⁹¹ να περιέχουν έξι βιβλία (I-VI), και τους *Vat. Urb. gr.* 74¹²⁹² και *Marc. gr.* 308 (coll. 636)¹²⁹³ να περιέχουν δύο (I-

¹²⁸⁷ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 17-20. Στα φύλλα 72v-73r υπάρχει το έργο «*Ὀνειρος ἔτει ,ζθιβ' νοεμβρίου ιζ' Ἀθηνοδώρου Χανειώτου*», το οποίο τοποθετεί τη χρήση του κώδικα και στον 14ο αι. (1403). Αντεγράφη τουλάχιστον από 6 χέρια.

¹²⁸⁸ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 30-31. Περιλαμβάνει την αριθμητική εισαγωγή του Νικομάχου (ff. 1r-49v), το έργο *Ἀράτου διοσημείαι* (ff. 51r-75v), δύο βιβλία του έργου του Κλεομήδη *κυκλικής θεωρίας μετεώρων* (ff. 72r-126r) και τα στοιχεία του Ευκλείδη (βιβλία I-IV) (ff. 128r-206v). Στο φύλλο 253r υπάρχει το σημείωμα «*Ἰω(ανν)ης ο αγγελος ο μονομαχῶς*».

¹²⁸⁹ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 57-58.

¹²⁹⁰ Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I 242-243. Ο κώδικας συμπληρώνεται με την πραγματεία του Μαξίμου Πλανούδη σχετικά με τους Ινδικούς αριθμούς (f. 203r).

¹²⁹¹ STEVENSON, *Palatini gr.*, 90-91.

¹²⁹² Βλ. STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.* 97-99. Ο κώδικας, όπως και ο *Vat. gr.* 200, περιλαμβάνει και την πραγματεία του Μαξίμου Πλανούδη σχετικά με τους Ινδικούς αριθμούς (f. 1r). Για τον τελευταίο βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I, 242-243.

¹²⁹³ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus* II, 15-17. Το χειρόγραφο αποτελείται από δύο μέρη, ένα των τελών του 13ου αι. και ένα των τελών του 14ου αι. Το δεύτερο μέρος που μας ενδιαφέρει στη συγκεκριμένη περίπτωση περιλαμβάνει αναλυτικά Κλεομήδη *De motu corporum caelestium* (βιβλία II) με σχόλια του Ιωάννη Πεδισίμου και μερικά από τον Βησσαρίωνα (ff. 1r-34v), *Ἀριστοτέλους περὶ κόσμου* (ff. 35r-46r), *Ἐξήγησις μερική περὶ τοῦ ἀστρολάβου* (ff. 46v-47v), *Astronomica quaedam / Ἀπορία καὶ λύσις ἀρίστη* (ff. 47v-48v), *De duodecim gemmis / περὶ τῶν ἰβ' λίθων* (ff. 48v-49v), διάφορες αστρονομικές πραγματείες (ff. 49v), *De itinere sabbatico scholium* (f. 49v), Διοφάντου αλεξανδρινού *Arithmeticon libri V-VI* με σχόλια Μαξίμου Πλανούδη, (ff. 50r-263r), *Διοφάντου Ἀλεξανδρέως περὶ πολυγώνων ἀριθμῶν* (ff. 263v-272v) και Μαξίμου Πλανούδη *Calculi indici fragmentum* (ff. 274r-284r). Αντιγραφείς του χειρογράφου εμφανίζονται δύο άγνωστα χέρια ενώ παλαιότερος κάτοχος υπήρξε ο Καρδινάλιος Βησσαρίων (f. 1r - *Cleomedes locus 38 ... Κλεομήδης καὶ ἀριθμητικῶν Διοφάντου βιβλία ζ' κτήμα βησσαρίωνος καρδινάλεως τοῦ τῶν Τούσκλων. τόπος μθ'*).

II ο πρώτος και V-VI ο δεύτερος) μαζί με σχολιασμό του Μαξίμου Πλανούδη όπως επίσης και το έργο των *πολυγωνικών αριθμών*. Ωστόσο ο αυξημένος βαθμός δυσκολίας κατανόησης των έργων του είχε ως αποτέλεσμα την μελέτη του από ελάχιστους και τολμηρούς βυζαντινούς λογίους. Δεν είναι τυχαίο το οργισμένο σχόλιο του σπουδαίου λογίου Ιωάννη Χορτασμένου στο φύλλο 74r (κάτω ώα) του κώδ. *Matrinensis Bibl. Nat.* 4678:

«ή ψυχὴ σου Διοφάντε εἶη μετὰ τοῦ Σατανᾶ ἔνεκα τῆς δυσκολί(ας) τῶν τε ἄλλων σου θεωρημάτων καὶ δὴ καὶ τοῦ παρόν(τος) θεωρή(μα)τος»¹²⁹⁴.

Ο κώδικας χρονολογείται τον 13ο-14ο αι. και περιλαμβάνει την αστρονομική πραγματεία *Περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀναγραφῆς τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων* (ff. 2r-3v, 144r-145v), την αριθμητική εισαγωγή του Νικομάχου με παρασελίδια σχόλια και παραστάσεις (βιβλία II) (ff. 4r-57v), Διοφάντου Αλεξανδρινού αριθμητικά (βιβλία VI) με παρασελίδια σχόλια και γλώσσες (ff. 58r-135v) και πολυγωνικούς αριθμούς (ff. 130v-135v) αλλά και την εισαγωγή του Ευκλείδου στην Αρμονική (ff. 137r-171v)¹²⁹⁵. Σύμφωνα με το σχόλιο φαίνεται να αποτέλεσε διδακτικό εγχειρίδιο για τον Χορτασμένο αν και εγείρει προβληματισμούς ως προς το πρόβλημα του Διοφάντου στο οποίο αναφέρεται. Η έντονη χρήση του κώδικα (περιλαμβάνει σχόλια από τουλάχιστον ἑξὶ χέρια πριν από τον Χορτασμένο) είχε ως αποτέλεσμα την έντονη χρήση των ωών των διαφόρων φύλλων με αποτέλεσμα ο μεγάλος λόγιος να αρκεστεί σε χώρους που είχαν παραμείνει ακόμη αχρησιμοποίητοι¹²⁹⁶. Σε κάθε περίπτωση, το σημαντικό στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί είναι η συνεχής χρήση και μελέτη του Διοφάντου από τον 13ο-14ο αι. μέχρι και το πρώτο μισό του 15ου αι. στην Κωνσταντινούπολη ενώ αργότερα φαίνεται να καταλήγει στη Δύση και συγκεκριμένα στη βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Λάσκαρι.

Ο σημαντικός λόγιος φαίνεται να μην περιορίστηκε μόνο στη μελέτη του Διοφάντου αλλά να ασχολήθηκε εις βάθος με το αντικείμενο. Στον κώδικα *Vind. Suppl. gr.* 75, ο οποίος βρισκόταν στην κατοχή του¹²⁹⁷, περιλαμβάνονται δύο μεγάλα κεφάλαια μαθηματικής φύσεως. Το πρώτο στα φύλλα 234r-256v έχει ως βάση την αριθμητική απόδειξη διαφόρων θεωρημάτων της μεγάλης συντάξεως του Πτολεμαίου (Αλμαγέστης), αστρονομικό έργο που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια, και το δεύτερο κεφάλαιο βρίσκεται στα φύλλα 270v-281v

¹²⁹⁴ Η ταυτοποίηση του χειριού του Χορτασμένου στο χειρόγραφο έγινε από τον N. WILSON, *Scholars of Byzantium* (London, 1996) 279, add. 233, n. 13. Βλ. επίσης F. ACERBI, «Why John Chortasmenos Sent Diophantus to the Devil », *GRBS* 53 (2013) 379-389 όπως επίσης και το κεφάλαιο Ε'. Σχετικά με τα σημειώματα του Χορτασμένου στον κώδικα βλ. PEREZ MARTIN, «Maxime Planude et le 'Diophantus Matritensis'», ό.π., 450.

¹²⁹⁵ ANDRES, *Biblioteca Nacional*, 227-228.

¹²⁹⁶ Για την ταυτοποίηση του προβλήματος του Διοφάντου στο οποίο αναφέρεται το σχόλιο του Ιωάννη Χορτασμένου βλ. ACERBI FABIO, «Why John Chortasmenos sent Diophantus to the devil», *GRBS* 53 (2013) 379-389.

¹²⁹⁷ βλ. κεφάλαιο C'.

αποτελούμενο αποκλειστικά από μαθηματικά προβλήματα¹²⁹⁸. Στην κατοχή του Ιωάννη Χορτασμένου βρέθηκε και ο κώδικας *Par. gr. 1928*¹²⁹⁹, ο οποίος εκτός από διάφορες φιλοσοφικές πραγματείες, περιλαμβάνει προλεγόμενα ενός ανωνύμου στο πέμπτο βιβλίο των στοιχείων του Ευκλείδη (f. 8r), Μιχαήλ Ψελλού σχόλια στο πρώτο βιβλίο των στοιχείων του Ευκλείδη (f. 15v), αλλά και ένα σχόλιο στο φύλλο 15r στους ινδικούς αριθμούς ενός Νεοφύτου Μοναχού¹³⁰⁰. Μέσα από νεώτερες έρευνες έχει αποδειχθεί ότι πρόκειται για τον αντιγραφέα χειρογράφων στον *Ξενώνα του Κράλη* Νεόφυτο Προδρομηνό των μεσών του 14ου αι.¹³⁰¹. Τόσο η συγκεκριμένη μαρτυρία όσο και η αντιγραφή του έργου του Μαξίμου Πλανούδη σχετικά με τους Ινδικούς αριθμούς σε πολλά χειρόγραφα της περιόδου επιβεβαιώνουν την ευρεία γνώση των αραβικών ψηφίων στην Κωνσταντινούπολη του 15ου αι.¹³⁰² Σε αυτά οφείλουμε να προσθέσουμε και τη σχέση του συγγραφέα του σχολίου των ινδικών αριθμών στον *Parisinus* Νεοφύτου Προδρομηνού αλλά και του παλαιότερου κατόχου του κώδικα Χορτασμένου με τον πολλάκις προαναφερθέντα *Ξενώνα του Κράλη* στην Κωνσταντινούπολη, στον οποίο ίσως και να λειτουργούσε σχολείο ήδη από το δεύτερο μισό 14ου αι. - αρχές 15ου αι., με αντικείμενα διδασκαλίας μεταξύ άλλων και εκείνα του *Quadrivium*.

2. 2. ΓΕΩΜΕΤΡΙΑ:

Σύμφωνα με το προαναφερθέν απόσπασμα του Ιωσήφ Βρυννίου αλλά και το σημείωμα στον κώδ. *Marc. gr. VI, 6 (coll. 1320)* του 15ου αι. που περιλαμβάνει το *Quadrivium* του Παχυμέρη, η μελέτη του αντικειμένου της γεωμετρίας «*δευτέραν έχει τάξιν μετὰ τὴν ἀριθμητικὴν*»¹³⁰³.

Η μελέτη του Ευκλείδη και συγκεκριμένα των *στοιχείων* του συνεχίζουν να αποτελούν το σημαντικότερο διδακτικό έργο γεωμετρίας και κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Ήδη έχουμε αναφερθεί στη διδασκαλία της γεωμετρίας του πατριαρχικού νοταρίου Ιωάννη Χορτασμένου από τον καθολικό διδάσκαλο Μιχαήλ Βαλσαμών στο φύλλο 113r του κώδικα *Mut. gr. 142 (II E 9)*, ο οποίος

¹²⁹⁸ HUNGER, *Chortasmenos*, 41-42.

¹²⁹⁹ Για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. ανωτ. σελ. 205.

¹³⁰⁰ Βλ. P. TANNERY, «Le scholie du moine Néophytos sur les chiffres hindous», *Mémoires scientifiques* 4 (Toulouse-Paris, 1920) 20-26 και Constantinides, *Education*, 137. Παρόμοια περίπτωση κώδικα με αυτή του *Par. gr. 1928* αποτελεί και ο κώδ. *Vat. gr. 1018*, ο οποίος περιλαμβάνει το *Όργανον* του Αριστοτέλη. Αντεγράφη από τον Νεόφυτο Προδρομηνό και κατέληξε στα χέρια του Ιωάννη Χορτασμένου.

¹³⁰¹ Βλ. CACOUROS, «Marginalia de Chortasmenos», ό.π., 271-278 και CACOUROS, «Néophytos Prodromènos», ό.π., 193-212· πρβλ. επίσης Παράρτημα Α'.

¹³⁰² Το έργο περί ινδικών αριθμών του Μαξίμου Πλανούδη απαντάται από την έως τώρα έρευνα μας σε πέντε συνολικά χειρόγραφα: στους προαναφερθέντες *Vat. gr. 200*, *Vat. Urb. gr. 74*, *Marc. gr. 308 (coll. 636)* αλλά και τους κώδικες *Marc. gr. 323 (coll. 639)* και *Par. gr. 2509*.

¹³⁰³ Βλ. ανωτ. σελ. 238.

περιλαμβάνει τα βιβλία I-XIII των στοιχείων του Ευκλείδη μαζί με πολλά σχόλια και σχήματα στις ώες¹³⁰⁴. Ο ίδιος φαίνεται να αντέγραψε και μέρος του κώδικα *Vat. gr. 208*, ο οποίος μεταξύ άλλων περιλαμβάνει σχολιασμό στα ευκλείδεια στοιχεία (ff. 227v-230r)¹³⁰⁵. Ίδιο περιεχόμενο και πιθανά διδακτικά εγχειρίδια αποτέλεσαν τόσο ο προαναφερθείς κώδ. *Marc. gr. 300 (coll. 634)* του Πατριάρχη Ευθυμίου¹³⁰⁶ όσο και οι κώδ. *Marc. gr. 301 (coll. 635)*¹³⁰⁷ και *Marc. gr. 302 (coll. 730)*¹³⁰⁸, οι οποίοι προέρχονται από το χέρι του μητροπολίτη Πέργης και Ατταλείας Θεογνώστου¹³⁰⁹. Ο τελευταίος υπήρξε φημισμένος αντιγραφέας χειρογράφων κατά την τρίτη δεκαετία του 15ου αι. όπως φαίνεται και από τον κολοφόνα στο φύλλο 344r του κώδ. *Marc. gr. 150*, ο οποίος χρονολογείται το 1431 και περιλαμβάνει αποκλειστικά εκκλησιαστικές πραγματείες:

«Ετελειώθη ἡ παροῦσα βίβλος διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ μητροπολίτου Πέργης καὶ Ατταλίας Θεογνώστου, διὰ ὀρισμοῦ καὶ ἐξόδου τοῦ ἀγιωτάτου καὶ παναγιωτάτου μου ἀθέντου δεσπότη καὶ νέου ἐλεήμονος καὶ τρισκαιδεκάτου τῶν ἀποστόλων τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου Ἰωσήφ ἐν ἔτει ,ςΤΘλθ' (1431), ἰνδ' θ' (ἡλίου) κύκλος κγ', (σελήνης) δ', θεμέλιος (σελήνης) ιζ', μηνὶ ἰουλίου ζ', ἡμέρα Σαββάτου»¹³¹⁰.

Μαζί με άλλους υπέγραψε μια δήλωση κατά της ενώσεως των εκκλησιών τον Νοέμβριο του 1452¹³¹¹.

Στα προαναφερθέντα χειρόγραφα του Ευκλείδη κατά τον 15ο αι. πρέπει να προστεθούν και οι κώδ. *Vat. gr. 193*¹³¹² με περιεχόμενο μεταξύ άλλων γεωμετρικών, λογιστικών, γεωγραφικών και μαθηματικών πραγματειών τα 13 βιβλία των στοιχείων του Ευκλείδη, *Vat. gr. 1709*¹³¹³, ο οποίος εκτός από το κύριο έργο περιλαμβάνει διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια στα στοιχεία (ff. 1r-193r), και *Vat. Barb. gr. 101* που αποτελείται μόνο από 24 φύλλα και περιλαμβάνει αποκλειστικά τον πρόλογο του Πρόκλου Διαδόχου στο πρώτο βιβλίο των στοιχείων¹³¹⁴. Πιθανόν να αποτελεί ολόκληρο ή μέρος του έργου που

¹³⁰⁴ Βλ. πιο πάνω σελ. 89, 128, 237.

¹³⁰⁵ Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I 254-258 και HUNGER, *Chortasmenos*, 41· ο κώδικας χρονολογείται στα τέλη του 14ου αι. και περιλαμβάνει κυρίως αστρονομικές πραγματείες.

¹³⁰⁶ Βλ. ανωτ. κεφ. Α'.

¹³⁰⁷ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 6-7.

¹³⁰⁸ Βλ. Αυτόθι, 7-8. Ο κώδικας χρονολογείται πριν από τα μέσα του 15ου αι. και περιλαμβάνει κυρίως μαθηματικές πραγματείες.

¹³⁰⁹ VG 130· PLP 7073.

¹³¹⁰ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* I, 211-213.

¹³¹¹ *Scholarios* III 188-193. Το PLP για άγνωστη αιτία χρονολογεί τη συγκεκριμένη δήλωση στο 1455.

¹³¹² MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I 229-231

¹³¹³ Ο κώδικας συμπληρώνεται με το έργο του Υφικλέως στα πέντε στοιχεία (ff. 193v-196v) και Νικομάχου εισαγωγή στην αριθμητική (ff. 203r-210v), βλ. GIANNELLI, *Vat. 1684-1744*, 70-72.

¹³¹⁴ CAPOCCI, *Barberiniani* I, 139.

αναζητεί ο Αποστόλης σύμφωνα με την επιστολή του προς τον Καρδινάλιο Βησσαρίωνα¹³¹⁵.

Ωστόσο, ο Ευκλείδης δεν αποτελεί το μοναδικό γεωμέτρη που χρησιμοποιείται για τη διδασκαλία του αντικειμένου. Έργα του Αρχιμήδη με διάφορα σχήματα και σχόλια (f. 1v) αλλά και με σχολιασμό του Ευτοκίου Ασκαλονίτη (f. 136r) απαντώνται στον κώδ. *Vat. Pii II. gr. 16*¹³¹⁶. Παράλληλα, τα έργα του Ήρωνος του Αλεξανδρέως γεωμετρικά, *έφημερίδων καταγραφή κατά τὸν χρυσοκέφαλον* και *γεωδαισία* (ff. 151r-152v) βρίσκονται στον κώδικα *Marc. gr. 336* (coll. 646)¹³¹⁷ μαζί με διάφορες αστρονομικές πραγματείες ενώ άλλα έργα του αντεγράφησαν σε δύο άλλους κώδικες της περιόδου που εξετάζουμε. Ο κώδ. *Marc. gr. 323* (coll. 639) (τέλη 14ου - αρχές 15ου αι.) περιλαμβάνει τη *Γεωδαισία του Ήρωνος* (ff. 60v-67v) μαζί με το έργο του Ισαάκ Αργυρού *Πῶς ἂ τὰ μὴ ὀρθὰ τῶν τριγῶνων εἰς ὀρθὰ μεταποιήσασιν καὶ περὶ τῶν ἄλλων σχημάτων* (ff. 67v-68v) ὅπως επίσης και τη *Γεωμετρία του Ιωάννη Πεδιασίμου* (ff. 41r-60r) ενώ συμπληρώνεται με τις αριθμητικές πραγματείες του Νικολάου Ραβδά Σμυρναίου *Παράδοσις σύντομος καὶ σαφεστάτη τῆς ψηφοφορικῆς ἐπιστήμης* (ff. 9r-13v) και *Μαξίμου μοναχοῦ τοῦ Πλανούδη, Ψηφοφορία κατ' Ἰνδούς ἢ λεγομένη μεγάλη* (ff. 14r-22v) αλλά και με διάφορες άλλες αστρονομικές πραγματείες¹³¹⁸. Ο *Monac. 431* (*Augustanus 81.4*), (15ος/16ος αι.· ο κατάλογος χρονολογεί τον κώδικα στον 14ο-15ο αι.) περιλαμβάνει το έργο του Ήρωνος *αὐτοματοποιητικῆς στα πρώτα φύλλα* (f. 17r), ενώ ακολουθεί η *γεωμετρία του Ιωάννη Πεδιασίμου με τον τίτλο «Γεωμετρία. Τοῦ σοφωτάτου χαρτοφύλακος βουλγαρίας κυρ. ἰωάννου τοῦ πεδιασήμου σύνοψις περὶ μετρήσεως καὶ μερισμοῦ γῆς»* (f. 37r). Στο τέλος φέρει τις αστρονομικές πραγματείες *Figura illustrans synodos Lunae et Solis et phlebotomiae tempora* (f. 97r) και *Κανῶν Σελήνης ἐκ ... Κανῶν πρὸς τὸ εὐρεῖν τὴν Σελήνην ποία ἡμέρα ἐστὶν ἐν ἐνὶ ἐκάστῳ ζωδίῳ με πίνακες ἐπεξήγησης* (f. 97v) αλλά και το έργο του *Ἀσκληπιοῦ φιλοσόφου τραϊανοῦ εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ νικομάχου ἀριθμητικῆς εἰσαγωγῆς σχόλια* (f. 98r)¹³¹⁹.

¹³¹⁵ βλ. ανωτ. σελ. 236.

¹³¹⁶ STEVENSON, *Palatini gr.*, 142.

¹³¹⁷ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 77-83. Χρονολογείται στα τέλη 14ου - αρχές 15ου αι. Φαίνεται να βρισκόταν σε συνεχή χρήση σύμφωνα και με το σημείωμα στο φύλλο 31v: «τῶ ἐνεστῶτι ἔτει ,Ϸϭιδ' (1436)» ενώ αργότερα κατέληξε στα χέρια του Καρδινάλιου Βησσαρίωνα, βλ. σημείωμα στο φύλλο 7v: «Βιβλίον περιέχον πολλὰ ἀστρονομικὰ κριτικά. Βεσσαρίωνος καρδινάλεως τῶν τούσκλων. *Liber continens plura astronomica iudiciaria b(essarionis) car. Tusculani, locus 52*».

¹³¹⁸ Για το αναλυτικό περιεχόμενο του κώδικα βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 38-44.

¹³¹⁹ Βλ. HARDT, *Catalogus*, IV, 334-337 και CCAG VII, 27.

2. 3. ΑΡΜΟΝΙΚΗ¹³²⁰:

Όπως τα προαναφερθέντα, έτσι και το αντικείμενο της αρμονικής συνεχίζει να διδάσκεται σύμφωνα με τα κλασσικά πρότυπα χωρίς ιδιαίτερες προσθήκες και αλλαγές. Η Αρμονική του Πτολεμαίου, η εισαγωγή στην αρμονική του Ευκλείδη¹³²¹, τα αρμονικά στοιχεία του Αριστοξένου, η μουσική εισαγωγή του Αλυπίου αλλά και το τα εγχειρίδια αρμονικής του Νικομάχου εκ Γερασών και Μανουήλ Βρυννίου (*περι μουσικῆς*) συνεχίζουν να αντιγράφονται και να χρησιμοποιούνται μέσα από διδακτικά εγχειρίδια του 15ου αι. Ο προαναφερθείς κώδικας *Marc. gr. 318* στο μεγαλύτερο μέρος του περιλαμβάνει αρμονικές πραγματείες με τα τρία βιβλία της Αρμονικής του Πτολεμαίου (ff. 73r-112v) μαζί με σχολιασμό του Πορφυρίου σ' αυτά (ff. 115r-153v), τα τρία βιβλία αρμονικής του Μανουήλ Βρυννίου (ff. 184r-220v) αλλά και το εγχειρίδιο αρμονικής του Νικομάχου¹³²². Ίδιο περιεχόμενο χωρίς την αρμονική του Πτολεμαίου περιλαμβάνει και ο κώδ. *Marc. gr. 321 (coll. 894)* (αρχές 14ου αι.), ο οποίος κατέληξε στα χέρια του Καρδινάλιου Βησσαρίωνα σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 1v: «*Locus 51, Musica prolemaei cum expositione bryennii, liber b(essarionis) car. Tusculani*»¹³²³ ενώ τα τρία βιβλία *περι μουσικῆς* του Βρυννίου μαζί με το Πορφυρίου *εἰς τὰ ἀρμονικὰ πτολεμαίου ὑπόμνημα* χωρίς το κυρίως έργο της Αρμονικής του Πτολεμαίου βρίσκονται στον κώδ. *Vat. Urb. gr. 78*, ο οποίος συμπληρώνεται με διάφορες πραγματείες του Μιχαήλ Ψελλού, ως επί το πλείστον λογικής φύσεως¹³²⁴.

Όστόσο, ως από τα πιο σημαντικά διδακτικά εγχειρίδια αρμονικής θεωρείται ο κώδ. *Marc. gr. VI, 3 (coll. 1347)*, ο οποίος αν και χρονολογείται τον 12ο αι. φέρει σημειώματα του 15ου αι., γεγονός που υποδεικνύει τη συνεχή χρήση του¹³²⁵. Με βεβαιότητα βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη αφού σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 17r «*Ζώσιμος διώρθου ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐντυχῶς*» και περιλαμβάνει αποκλειστικά αρμονικές πραγματείες. Συγκεκριμένα φέρει την *Εὐ(κλ)είδου εἰσαγωγή ἀρμονική* (ff. 1r-9r) και του ίδιου *κατατομὴ κανόνος* (ff. 9r-17r), *Αριστοξένου πρὸ τῶν ἀρμονικῶν στοιχείων α'-γ'* (ff. 17r-66v), *Αλυπίου εἰσαγωγή μουσική* (ff. 67r-91v), *Αριστοξένου ῥυθμικῶν στοιχείων β'* (ff. 92r-95r), (*Aristides Quintilianus ex libro I de musica excerpta*) (ff. 1r-6v), (*Anonymus Bellermanni*)

¹³²⁰ Μέρος της διδασκαλίας του αντικειμένου εξετάζεται και στο κεφάλαιο Δ'.

¹³²¹ Βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 115. Ο κώδ. *Vat. Reg. gr. 169* (15ος αι.) περιλαμβάνει αποκλειστικά εισαγωγή στην αρμονική του Ευκλείδη (1r) μαζί με το έργο του ίδιου *κατατομὴ κανόνος* (f. 16r),

¹³²² Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 31-33 και ανωτ. σελ. 241.

¹³²³ Βλ. αυτόθι, 35-36. Ο κώδικας περιλαμβάνει Μανουήλ Βρυννίου Αρμονικά βιβλία III (ff. 1r-62v), Πτολεμαίου Αρμονική (ff. 65r-98v) και Πορφυρίου σχολιασμός στην Πτολεμαίου αρμονική (ff. 99r-131r).

¹³²⁴ Για το αναλυτικό περιεχόμενο βλ. STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.* 106-108.

¹³²⁵ Χαρακτηριστικό είναι το σημείωμα του 15ου αι.: «*super musicam | Euclides de musica carens principio*».

capp. 29-57 (ff. 7r-10r), Νικομάχου Γερασίνου εγχειρίδιο Αρμονικής (ff. 17r-34v) και Βακχείου του Γέροντος *Εισαγωγή* (ff. 35r-43v)¹³²⁶.

2. 4. ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΑ:

Το αντικείμενο της αστρονομίας, παρά τον υψηλό βαθμό δυσκολίας του συνεχίζεται να διδάσκεται χωρίς ιδιαίτερες μεταβολές από παλαιότερες περιόδους. Τα διδακτικά έργα των αρχαίων Ελλήνων αστρονόμων συνεχίζονται να μελετώνται μέσα από προγενέστερους κώδικες που συντηρούνται και συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται, αλλά και μέσα από νέα διδακτικά εγχειρίδια που έρχονται να καλύψουν τις εκάστοτε διδακτικές ανάγκες. Πιο συγκεκριμένα, τα *Φαινόμενα* του Ευκλείδη συνεχίζουν να αποτελούν εισαγωγικό κείμενο στο αντικείμενο όπως φαίνεται μέσα από την παρουσία τους στους κώδικες *Marc. gr.* 301 και 302 του 15ου αι. όπως επίσης και τα *Φαινόμενα* των Αράτου (*Αράτου διοσημείαι*) στον κώδικα *Marc. gr.* 317 (*coll.* 637) και Γεμίνου του Ροδίου (*Γεμίνου εισαγωγή εις τὰ φαινόμενα*) στα φύλλα 479r-485v του κώδ. *Marc. gr.* 323 (*coll.* 639).

Ωστόσο, η ομαλή μετάβαση από το αντικείμενο της γεωμετρίας σε αυτό της αστρονομίας φαίνεται επιτυγχάνεται μέσα από το έργο των σφαιρικών, κυρίως του Θεοδοσίου, το οποίο αποτελεί την γέφυρα μεταξύ των δύο επιστημών. Χαρακτηριστική είναι η εισαγωγή των 7 πρώτων στίχων του κεφαλαίου *Ἄθροισις εὐσύνοπτος ἀστρονομίας* στο παλαιότερο *Quadrivium* του ανωνύμου Heiberg όπου γίνεται γεωμετρική ανάλυση του σχήματος της σφαίρας πριν αναφερθεί στο σφαιροειδές σχήμα του ουρανού και τα λοιπά ουράνια σώματα¹³²⁷. Ο κώδικας *Vat. Barb. gr.* 186 περιλαμβάνει τα *Σφαιρικά* του Θεοδοσίου (τρία βιβλία) μαζί με σχήματα και σχολιασμό (ff. 25r-57v), γεγονός που παραπέμπει σε διδακτικό εγχειρίδιο ενώ συμπληρώνεται με του ιδίου τα έργα *περὶ οἰκίσεων* (ff. 58r-63v) και *περὶ νυκτῶν καὶ ἡμερῶν* (βιβλία II) (ff. 63v-86ar)) όπως επίσης και τα έργα του Αυτολύκου *Περὶ κινουμένης σφαίρας* (ff. 1r-5v) και *περὶ ἐπιτολῶν καὶ δύσεων* (βιβλία II) (ff. 6r-16v) μαζί με την αστρονομική πραγματεία του Αριστάρχου *Περὶ μεγεθῶν καὶ ἀποστημάτων ἡλίου καὶ σελήνης* επίσης με διάφορα σχήματα και σχόλια (ff. 17r-25r)¹³²⁸. Τα δύο τελευταία έργα του Θεοδοσίου με σχόλια στις ώες, το έργο του Αριστάρχου αλλά και τα έργα του Αυτολύκου (το δεύτερο έργο φέρει τον τίτλο *Περὶ ἐπιτολῶν καὶ δύσεων* [βιβλία II] μαζί με παρασελίδια σχόλια και διαγράμματα στις ώες - ff. 72v-90r) απαντώνται και στον κώδικα *Marc. gr.* 304 (*coll.* 731) των μεσών του 15ου αι. Ο κώδικας

¹³²⁶ Mioni, II, 6-7.

¹³²⁷ Βλ. HEIBERG, *Anonymi Logica et Quadrivium*, ό.π., 104 και ΝΕΕΣΒΕΡΗΣ, *Η Παιδεία στο Βυζάντιο*, ό.π.

¹³²⁸ MOGENET, *Barberiniani* II, 25-26· τα σφαιρικά του Θεοδοσίου απαντώνται και στους κώδικες *Vat. gr.* 193 (αποσπασματικά), *Marc. gr.* 301 (*coll.* 635) και *Marc. gr.* 302 (*coll.* 730) του 15ου αι.

συμπληρώνεται με τα Οπτικά του Ευκλείδη (*Τὰ πρὸ τῶν Εὐκλείδου ὀπτικῶν με σχόλια* - ff. 1r-18v) και του Ύψικλέους ἀναφορικός με σχόλια (ff. 90v-93v)¹³²⁹.

Ιδιαίτερα δημοφιλής παραμένει και ο αστρονόμος Κλεομήδης μέσα από το ἔργο του κυκλικῆς θεωρίας μετεώρων πρῶτον / *De motu corporum caelestium*. Απαντάται στους δύο προαναφερθέντες κώδικες *Marc. gr. 317 (coll. 637)*, (βιβλία II, ff. 72r-126r) και *Marc. gr. 515 (coll. 772)* (βιβλία II, ff. 104r-152r) μαζί με διάφορα σχόλια, σχήματα και παραστάσεις αλλά και στους κώδικες *Marc. gr. 308 (coll. 636)* (ff. 1r-34v) και *Marc. gr. 333 (coll. 644)* μαζί με σχολιασμό του Ιωάννη Πεδιασίμου¹³³⁰.

Πιο ευρέως διαδεδομένα φαίνεται να ήταν τα ἔργα του Κλαυδίου Πτολεμαίου και συγκεκριμένα η μαθηματικὴ σύνταξη γνωστή και ως Αλμαγέστη αλλά και τα Αποτελεσματικά γνωστά και ως τετράβιβλος. Η μαθηματικὴ ἢ μεγάλη/μεγίστη σύνταξη αποτελείται συνολικά από 13 βιβλία¹³³¹, τα οποία και καλύπτουν από το πτολεμαϊκό σύστημα του κόσμου μέχρι και τις κινήσεις των πλανητῶν και την καταλογογράφηση των αστερῶν. Καλύτερο παράδειγμα της διδασκαλικῆς συνέχειας του ἔργου από παλαιότερες περιόδους μέχρι και τον 15ο αι. αποτελεί η περίπτωση του *Marc. gr. 313 (coll. 690)*. Ο πολυτελέστατος κώδικας που βρέθηκε στην κατοχή του καρδινάλιου Βησσαρίωνα¹³³² ταυτίζεται με το χειρόγραφο που απέστειλε στα 1158 ο Αυτοκράτορας Μανουήλ Α' Κομνηνός προς τον βασιλέα Γουλιέλμο Α' της Σικελίας (1154-66)¹³³³. Κατασκευασμένος από

¹³²⁹ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 12-13. Παλαιότερος κάτοχος του κώδικα υπήρξε ο Καρδινάλιος Βησσαρίων σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο IIIv: «*locus 64. Optica euclidis et alia geometrica diversa usque ad anaphoricum ypsicleis, b(essarionis) car. Tusculani*».

¹³³⁰ Ο κώδ. *Marc. gr. 308 (coll. 636)* περιλαμβάνει και μερικά σχόλια του καρδινάλιου Βησσαρίωνα ενώ ο σχολιασμός του Ιωάννη Πεδιασίμου στον κώδ. *Marc. gr. 333 (coll. 644)* φέρει τον τίτλο «*Επιστοαίαι μερικαί εις τινὰ τῆς ἀριθμητικῆς σαφηνείας δεόμενα ... και αἱ μουσικαὶ συμφωνίαι .. παρὰ τοῦ ὑπάτου τῶν φιλοσόφων και διακόνου κυρ. Ἰω. τοῦ Πεδιασίμου* (ff. 34r-38v)».

¹³³¹ Ο πλήρης τίτλος του ἔργου ἔχει ως εξής: «*Προλαμβανόμενα θεωρήματα εις τὰς γραμμικὰς ἀποδείξεις τῆς Πτολεμαίου μαθηματικῆς συντάξεως ἧνον περι ἀφαιρέσεως και καταλείψεως λόγων ἀριθμητικῶν κατὰ ἀνλογίαν ἐν τοῖς μεγέθεσιν θεωρουμέν, ὅσαχῶς ἐγχωρεῖ τοῦτο γενέσθαι. συμβάλλεται δὲ ἡ τοιαύτη πραγματεία εις τὸ βιβλίον τὰ μέγιστα*».

¹³³² Βλ. f. 1v: «*Locus 85. Almagestus liber b(essarionis) car. Niceni et Sabinensis*».

¹³³³ βλ. ΝΕΣΣΕΡΗΣ, *Η Παιδεία στο Βυζάντιο*, ὁ.π., 323. Η σχέση του Αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνού με την αστρονομία φαίνεται να υπήρξε ιδιαίτερα στενή. Εκτός από την αποστολή του αστρονομικού κώδικα, ο Μανουήλ εμφανίζεται ως ο συγγραφέας μιας επιστολῆς προς κάποιο μοναχό, μέσα από την οποία υποστηρίζει με ιδιαίτερο σθένος τη μελέτη του αντικειμένου της αστρονομίας, βλ. CCAG 5,1, 108 κ.ε.: «*Επιστολή ἐκδοθεῖσα παρὰ τοῦ ἀοιδίμου και ἀγίου βασιλέως τοῦ πορφυρογεννήτου κυροῦ Μανουήλ τοῦ Κομνηνοῦ*». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ἔχει το γεγονός ότι η συγκεκριμένη επιστολή απαντάται στους κώδ. *Ang. gr. 29* (ff. 1r-9v) και *Marc. gr. Z. 324 (coll. 640)* (ff. 312r-316r), οι οποίοι σχετίζονται με ἕνα σχολεῖο αστρονομίας των τελῶν του 14ου αι. που θα μας απασχολήσει πιο κάτω. Στους κώδικες που περιλαμβάνουν την επιστολή πρέπει να προστεθοῦν και οι κώδ. *Μονῆς Αγίου Παντελεήμονος Αγίου Όρους 268* (*Λάμπρος 5775*) (17ος αι., ff. 20r-25r), *Mil. Ambros. N 284 sup. (Martini-Bassi 579)* (16ος αι., ff. 60r-67r), *Monac. gr. 243* (δεύτερο τέταρτο 16ου αι. -

περγαμινή υψηλής ποιότητας και ιδιαίτερα ευμεγέθους (345 x 230 mm.), εκτός από την Αλμαγέστη, περιλαμβάνει εισαγωγή σε αυτή (ff. 2r-28r) όπως επίσης και τα έργα *Inscriptio canobi* / Ὡς ἐν τῆς Κανώβωι στήλῃ (ff. 28v-29r), Ηλιοδώρου *Ταῦτα ἀπὸ τοῦ ἀντιγράφου τοῦ φιλοσόφου ἔγραψα* (ff. 29v) και Δωροθέου Σιδωνίου *τῶν ἐπτὰ ἀστέρων ὀνόματα ἐπίθετα* (f. 30r)¹³³⁴. Τη μαθηματική σύνταξη του Πτολεμαίου μαζί με διάφορα σχόλια περιλαμβάνει και ο κώδ. *Marc. gr. 312* (coll. 710) των μεσῶν του 14ου αι., ο οποίος φαίνεται να βρισκόταν στην κατοχή του Νικηφόρου Γρηγορά, σύμφωνα με τα σημειώματα στο φύλλο 1r: «*Νικεφόρου τοῦ Γρηγορά*» και 2r: «*Ἰησοῦ ὁ θεός μου βοήθει μοι*»¹³³⁵.

Πολλά είναι και τα επώνυμα σχόλια που συνοδεύουν το συγκεκριμένο ἔργο του Πτολεμαίου και είναι γνωστά κατά τον 15ο αι. Σχόλια του Θέωνος Αλεξανδρινού αλλά και του Πάππου Αλεξανδρινού στη μαθηματική σύνταξη του Πτολεμαίου περιλαμβάνονται στον κώδ. *Marc. gr. 303* (coll. 534)¹³³⁶, όπως επίσης και στον κώδ. *Marc. gr. 310* (coll. 301). Ο τελευταίος πλην των προαναφερθέντων σχολιασμών υπό τους τίτλους Θέωνος Αλεξανδρέως *ὑπόμνημα εἰς τὸ πρῶτον τῆς Πτολεμαίου μαθηματικῆς συντάξεως* (ff. 153r-202v)¹³³⁷ και Πάππου Αλεξανδρέως *ὑπόμνημα εἰς τὸ πέμπτον τῆς συντάξεως* (ff. 202v-216v), περιλαμβάνει και σχολιασμό των Νικολάου Καβάσιλα με τον τίτλο «*Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Νικολάου τοῦ Καβάσιλας εἰς τὸ γ' τῆς μεγάλης συντάξεως Πτολεμαίου*» (ff. 265r-286v) όπως επίσης και Βαρλαάμ μοναχοῦ υπό τον τίτλο «*Βαρλαάμ μοναχοῦ περὶ τοῦ πῶς δεῖ ἐκ τῆς μαθηματικῆς τοῦ Πτολεμαίου συντάξεως ἐπιλογίζεσθαι ἡλιακὴν ἔκλειψιν*» (ff. 287r-288r)¹³³⁸. Ὡς σχόλια στη μαθηματική σύνταξη φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν και εκείνα του Θεοδώρου Μετοχίτη που βρίσκονται στον προαναφερθέντα κώδ. *Marc. gr. 330* (coll. 915), στον οποίο αντεγράφη και εισαγωγή του ιδίου στο ἔργο¹³³⁹.

Ευρεία διάδοση συνεχίζει να έχει και το ἔργο του Πτολεμαίου *Τετράβιβλος* γνωστό και ως *Αποτελεσματικά*. Σύμφωνα και με τον αρχικό τίτλο αποτελείται από τέσσερα συνολικά βιβλία που αποτελούν τον κορμό της γνώσης της ελληνιστικής αστρονομίας και ἔρχονται σε ἄμεση σχέση με το γεωκεντρικό σύστημα της Αλμαγέστης. Αν και απαντάται σε διάφορους κώδικες ως μέρος διαφόρων αστρονομικών συλλογῶν, όπως τους προαναφερθέντες *Marc. gr. 323*

ca. 1535-1540, ff. 1r-16v) και *Vat. gr. 1702* (13ος-16ος αι., ff. 29r-34r). Σχετικά με την αποστολή του συγκεκριμένου αστρονομικού κώδικα βλ. κεφάλαιο C'.

¹³³⁴ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 24-26.

¹³³⁵ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 23-24. Κατά τον 15ο αι. πέρασε στα χέρια του καρδινάλιου Βησσαρίωνα σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 2r: *Almagestus, b(essarionis) car. Tusculani, 41 locus*.

¹³³⁶ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 9-12.

¹³³⁷ Στα φύλλα 216v-261v περιλαμβάνεται και σχολιασμός του Θέωνα Αλεξανδρινού στα βιβλία VI-X και XII της συντάξεως του Πτολεμαίου.

¹³³⁸ Αυτόθι, 20-22.

¹³³⁹ Βλ. ανωτ. σελ. 242.

(coll. 639)¹³⁴⁰, *Par. gr. 2509*¹³⁴¹ και *Oxon. Baroc. gr. 70*¹³⁴², αλλά και στον κώδικα *Vat. Barb. gr. 127*¹³⁴³, χρησιμοποιήθηκαν και ως διδακτικό έργο αστρονομίας με σχολιασμούς διαφόρων λογίων. Ο κώδ. *Marc. gr. 314* (coll. 733), εκτός από τα Αποτελεσματικά/Τετράβιβλο στα φύλλα 1r-76v, περιλαμβάνει σχολιασμό ανωνύμου στο έργο (ff. 78r-181v) όπως επίσης και εισαγωγή του Πορφυρίου σε αυτό (*Πορφυρίου φιλοσόφου εισαγωγή εις την αποτελεσματικήν του Πτολεμαίου* - ff. 182r-188r)¹³⁴⁴. Σχολιασμό ανωνύμου και την εισαγωγή του Πορφυρίου μαζί με σχόλια του Δημοφίλου στην *Τετράβιβλο* περιλαμβάνει και ο κώδ. *Mut. gr. 239* (III. F. 16) (15ος αι.)¹³⁴⁵ ενώ παρασελίδια σχόλια ανωνύμου στο έργο αντεγράφησαν και στον κώδ. *Par. gr. 2507* (15ος αι.), ο οποίος περιλαμβάνει αποκλειστικά αστρονομικές πραγματείες όπως Ηλιοδώρου σχολιασμό στα αποτελέσματα του Παύλου Αλεξανδρείας (f. 1r), Ηφαιστίωνος αποτελέσματα (f. 41r) και ανωνύμου αστρολογική συλλογή (f. 77r)¹³⁴⁶.

Μεγάλη απήχηση ανάμεσα στους κύκλους των λογίων της περιόδου έχουν οι πραγματείες του Κλαυδίου Πτολεμαίου για το αντικείμενο της αστρονομίας. Ο φιλόσοφος Ιωσήφ Βρυνένιος, σύμφωνα με την διαθήκη του όπου και αφήνει όλα του τα βιβλία στη βιβλιοθήκη της Αγίας Σοφίας, είχε στην κατοχή του δύο κώδικες με τη Μεγάλη Σύνταξη του Πτολεμαίου, αν και ο ένας καταστράφηκε «διότι έβράχη και έσάπη»¹³⁴⁷. Παράλληλα, ο λόγιος Ιωάννης Χορτασμένος φαίνεται να είχε στην κατοχή του τον κώδ. *Vat. Urb. gr. 80* που περιέχει μεταξύ άλλων την Αλμαγέστη στα φύλλα 155r-157r¹³⁴⁸ ενώ φαίνεται να συμπλήρωσε το έργο με σχολιασμό του μεγάλου λογοθέτη Θεοδώρου Μετοχίτη¹³⁴⁹. Σημαντικό θεωρείται και το μαθηματικό έργο του Χορτασμένου

¹³⁴⁰ Για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. ανωτ. σελ. 246.

¹³⁴¹ Βλ. OMONI, *Catalogue*, II, 272-273 και CCAG VIII, 4, 65-68. Το σημείωμα στο φύλλο 6r χρονολογεί τον κώδικα πριν την άλωση: «ἀπό δὲ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἐν τῷ „ζϞΔη΄ (1430) εἰσι χρόνοι „αῤα΄ ὡς εἶναι τὰ ὅλα ἔτη „ζϞΔη΄». Επιπρόσθετα, σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 14r ο κώδικας βρισκόταν στην κατοχή του Πατριάρχου Κωνσταντινούπολης Μαξίμου, ο οποίος πιθανόν να ταυτίζεται με τον Πατριάρχη Μάξιμο Γ' Χριστώνυμο (1476-1482), γεγονός που τοποθετεί το χειρόγραφο στην πρωτεύουσα: «ἡ βιβλος αὕτη ἐδωρήθη ἐμοὶ παρὰ τοῦ θεοεικέλου (sic) πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως κυροῦ Μαξίμου».

¹³⁴² Για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. ανωτ. σελ. 240.

¹³⁴³ Βλ. CAPOCCI, *Barberiniani* I, 186-218.

¹³⁴⁴ Βλ. MIONI, *Thesaurus Antiquus* II, 26-28.

¹³⁴⁵ SAMBERGER, I, 518-519· CCAG IV, 35-36.

¹³⁴⁶ CCAG VIII, 4, 45-65· Omon, *Catalogue*, II, 274.

¹³⁴⁷ Βλ. κεφάλαιο C'.

¹³⁴⁸ Βλ. αυτόθι.

¹³⁴⁹ Βλ. HUNGER, *Chostasmenos*, 24. Η βιβλιοθήκη του Ιωάννη Χορτασμένου περιελάμβανε αρκετούς κώδικες αστρονομίας μεταξύ των οποίων και ο κώδ. *Vat. gr. 1365* με την αστρονομική στοιχείωση του Θεοδώρου Μετοχίτη και την αστρονομική πραγματεία του Νικολάου Καβάσιλα Χαμαετού. Στο σημείωμα του ως παλαιότερος κάτοχος, ο Χορτασμένος παρουσιάζεται ως διδάσκαλος. Για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. HARLFINGER, *Περί Ατόμων*, 109-110· BIANCONI, «La biblioteca di Cora», ό.π., 391-438, 407, 418 και 426· CANART-MARTIN, «Additions et corrections», ό.π., 48· πρβλ. επίσης E.

σχετικά με την αριθμητική απόδειξη διαφόρων θεωρημάτων της Αλμαγέστης στα φύλλα 234r-256v του προαναφερθέντος κώδικα *Vind. Suppl. gr. 75*¹³⁵⁰, ο οποίος φέρει στην άνω ώα του φύλλου 234r τους εξής τέσσερις στίχους:

«Εἶ σε ποθεῖ κατέχει, κλεινοῦ Πτολεμαίου βίβλον
ἐκμαθέειν ἀνέρος, οὗ δὴ μέγα ἔπλετο κῦδος
ἀμφὶ θεωρίας ἄστρον οὐρανιαίωνων,
μὴ σύ γε τήνδε παραδραμέειν ἐθελήσειας βίβλον».¹³⁵¹

Ωστόσο, το πιο σημαντικό στοιχείο όχι μόνο ενασχόλησης αλλά πιθανόν και διδασκαλίας του αντικειμένου της αστρονομίας από τον μεγάλο βυζαντινό λόγιο αποτελεί ο κώδικας της *Αμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης αρ. 1005*, ο οποίος περιλαμβάνει την αστρονομική στοιχείωση του Θεοδώρου Μετοχίτη (βιβλία III), σύμφωνα και με το σημείωμα:

«Ἰωάννης ὁ χορτασμένος ὁ τὰ ἐνταῦθα γεγραμμένα μετ’
ἐπιμελείας πολλῆς ἀναγνοῦς, καὶ λίαν ὠφεληθεὶς· †† θεοδώρου
μεγάλου λογοθέτου τοῦ μετοχίτου, τοῦ διὰ τοῦ θείου καὶ
ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθέντος θεολήπτου μοναχοῦ
αἰωνία ἢ μνήμη †† ταῦτα σοι παρ’ ἐμοῦ ἰωάννου διδασκάλου τοῦ
χορτασμένου».

Παράλληλα, στενές υπήρξαν οι επαφές του με ένα έτερο μεγάλο λόγιο της περιόδου και μεγάλο μελετητή της αστρονομίας, τον Δημήτριο Χρυσολωρά¹³⁵².

Ο Δημήτριος Χρυσολωράς αποτελεί μια σημαντική περίπτωση μελετητή της αστρονομίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Αν και οι σύγχρονοι του εκθειάζουν την συγγραφική και ρητορική του δεινότητα¹³⁵³, ο ίδιος παράλληλα

LAMBERZ, «Das Geschenk des Kaisers Manuel II. an das Kloster Saint-Denis und der "Metochitesschreiber" Michael Klostomalles», B. Borkopp (éd), *Lithostrôton : Studien zur byzantinischen Kunst und Geschichte: Festschrift für Marcell Restle, Hiersemann* (Stuttgart, 2000) 155-165 και HUNGER, *Chortasmenos*, 15. Παράλληλα, οι αστρονομικοί πίνακες του κώδ. *Vat. gr. 1059* προέρχονται από το χέρι του, ενώ ο μελετητής Herbert Hunger έκανε την υπόθεση ότι ολόκληρος ο κώδικας είναι αυτόγραφος του και πιθανόν να αποτέλεσε μέρος της βιβλιοθήκης του, βλ. HUNGER, *Chortasmenos*, 16, 25. Το ίδιο και ο κώδ. *Par. gr. 2399* (13-ος-14ος αι.) με περιεχόμενο τον σχολιασμό του Θέωνος Αλεξανδρινού στους αστρονομικούς κανόνες του Πτολεμαίου αλλά και γεωγραφία του τελευταίου, βλ. HUNGER, *Chortasmenos*, 24.

¹³⁵⁰ Βλ. κατωτ. σελ. 292 κ.ε.

¹³⁵¹ Βλ. HUNGER, *Chortasmenos*, 41, υπ. 5.

¹³⁵² Η στενή σχέση Χορτασμένου-Χρυσολωρά επί του αντικειμένου της αστρονομίας φαίνεται μέσα από τον κώδικα *Vat. gr. 1059* όπου οι αστρονομικές πίνακες του Δημητρίου Χρυσολωρά των ετών 1404-1413 αντιγράφονται στα φύλλα 482r-489r από το χέρι του Χορτασμένου, βλ. HUNGER, *Chortasmenos*, 92· βλ. επίσης κατωτ. για την προσωπική βιβλιοθήκη του Χορτασμένου στο κεφάλαιο C'. Χαρακτηριστικές είναι και οι επιστημονικές του αναφορές του Χορτασμένου στον Ευκλείδη και τον Πτολεμαίο στην επ. αρ. 22 προς τον Δημήτριο Χρυσολωρά, βλ. HUNGER, *Chortasmenos*, 173.89-91: «βαρὺ πως εἶναι σοὶ φήσεις καὶ φορτικόν, τηλικαῦταις περικυκλωμένω φροντίσι καὶ μηδαμόθεν ἀναπνεῖν ἔχοντι περὶ τῶν Εὐκλείδου διαλέγεσθαι καὶ Πτολεμαίου».

¹³⁵³ Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο αλλά και των λογίων Ιωάννη Χορτασμένου και Θεοδώρου Ποταμίου ως προς την υψηλή παιδεία που κατείχε. Βλ.

περιγράφεται ως φιλόσοφος και ως «περί τήν ἀστρονομικήν ἀσχολούμενος ἐπιστήμην»¹³⁵⁴, ο οποίος τυγχάνει υψηλής υπόληψης για τις αστρονομικές του γνώσεις στην αυτοκρατορική αυλή. Κατά τη διάρκεια γεύματος μαζί με τον Μανουήλ Β' Παλαιολόγο όπου ο Χρυσολωράς παρίστατο ως αντιπρόσωπος του ανιψιού του Ιωάννη Ζ' εκ Θεσσαλονίκης, ο Αυτοκράτορας φέρεται να ρωτά το Δημήτριο «ἵνα εἶπῃ εἰ εὗρέ τι ἐκ τῆς προγνωστικῆς γενησόμενον λόγου καὶ μνήμης ἄξιον. Εἶπεν οὖν ὁ Χρυσολωρᾶς, ὅτι· Εὗρον ὡς ὁ ἑβδομος Παλαιολόγος ποιήσει ἔνωσιν μετὰ τῶν Λατίνων»¹³⁵⁵.

Με το ίδιο αντικείμενο φαίνεται να ασχολήθηκε λίγα χρόνια αργότερα και ο λόγιος Μητροπολίτης Εφέσου Άγιος Μάρκος ο Ευγενικός. Ο ίδιος φαίνεται να συνέθεσε το έργο αστρολογίας που απαντάται στα φύλλα 319r-323r του κώδ. *Milan, Ambros. 409 (G 69 sup.)*¹³⁵⁶ υπό τον τίτλο «τὸ τοῦ ἁγίου μ(η)τροπολίτου ἐφέσου· (Μάρκου Ευγενικού) μέθοδος εἰς τοὺς ἐν Ἰταλία συστάντας νέους προχείρους κανόνας, τοὺς καλούμενους κύκλους:†¹³⁵⁷» μαζί με διάφορα σχόλια στις ώες¹³⁵⁸ ενώ είχε στην κατοχή του τον κώδ. *Milan, Ambros. 687 (Q 87 sup.)*¹³⁵⁹ του 15ου αι. Ο τελευταίος περιλαμβάνει διάφορες γεωμετρικές και αστρονομικές διδακτικές

HUNGER, *Chortasmenos*, 90-94, 171-173 και DENNIS, *Letters*, 226 (Appendix, Excerpts from the letters of Theodore Potamios, επ. αρ. 8).15-16: «καὶ ταῦτα μὲν ἡμῖν ὁ καλὸς Χρυσολωρᾶς περὶ σοῦ τε καὶ τῶν σῶν διήγγελε κατεσπουδασμένως.»

¹³⁵⁴ Πολλές είναι οι αναφορές για την ενασχόληση του Δημητρίου Χρυσολωρά με την αστρονομία στο έργο του Σιλβέστρου Συροπούλου. Βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 172.15-17: «Ἐκ δὴ τούτου καὶ τῶν λόγων ἀνεμνήθησάν τινες κῦρ Δημητρίου τοῦ Χρυσολωρᾶ, οὗς πρὸ τριάκοντα χρόνων εἶρηκεν. Ἐκεῖνος γὰρ φιλόσοφος ὦν καὶ περὶ τήν ἀστρονομικήν ἀσχολούμενος ἐπιστήμην» και αυτόθι, 606.17-18: «Ὁ εἰρημένος Χρυσολωρᾶς μεσάζων ὑπάρχων τοῦ βασιλέως κῦρ Ἰωάννου τοῦ ἀδελφίδου κῦρ Μανουήλ, φιλόσοφος δὲ ὦν καὶ τήν ἀστρονομικήν μετερχόμενος ἐπιστήμην».

¹³⁵⁵ Βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 606.22-24. Η συγκεκριμένη προφητεία του Χρυσολωρά αναφέρεται και λίγο πιο πριν το συγκεκριμένο χωρίο, βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 606.10-15: «Ὅρῶ, δέσποινά μου ἁγία, εἰς πέρας προβαίνοντας τοὺς λόγους κῦρ Δημητρίου τοῦ Χρυσολωρᾶ. Ἦδη γὰρ ἐρχόμενος κατὰ τὴν ὁδὸν καὶ τὰ κάτεργα θεωρῶν ἀνεμνήσθην ὅπως ἀνέφερεν ἐκεῖνος πρὸς τὸν αὐθέντη μου τὸν βασιλέα τὸν μακαρίτην ὅτι ὁ ἑβδομος Παλαιολόγος ποιήσει τὴν ἔνωσιν μετὰ τῶν Λατίνων· οἶμαι δ' ὅτι μέμνηται τούτου καὶ ἡ ἁγία βασιλεία σου. Εἶπεν οὖν καὶ ἡ δέσποινα ὅπως μέμνηται τούτου» βλ. επίσης κεφάλαιο Α'.

¹³⁵⁶ Βλ. MARTINI-BASSI, *Catalogus* 488-493 και CCAG III, 14. Ο κώδικας μεταξύ άλλων περιλαμβάνει και αστρονομικές πραγματείες μετά το φύλλο 316ν και έπειτα. Χρονολογείται περί το 1463 σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 340ν: «τὴ ψηφιοφορήθη κατὰ τὸ ,ς᾿Ἰδοα^{ον} (1463) ἔτος· οὐ διὰ τοῦ κανονίου τῶν ἀναφορῶν· ἀλλὰ διὰ τοῦ ἐπιγράφοντος, κανόνιον ἡλίου ἀπὸ ἰσημερίας:-». Προέρχεται από το χέρι του λογίου και κατοπινού διδασκάλου στην Πατριαρχική Σχολή Ιωάννη Δοκειανού σύμφωνα με το σημείωμα «τὴ βίβλος ἦδε τοῦ δοκειανού πέλει:-» για τον συγκεκριμένο λόγιο βλ. ανωτ. κεφάλαιο Δ'.

¹³⁵⁷ Για το συγκεκριμένο έργο βλ. Α. ΤΙΗΟΝ, «L'astronomie byzantine à l'aube de la Renaissance (de 1352 à la fin du xve siècle)», *Byz.* 66 (1996) 244-280, εδῶ 264.

¹³⁵⁸ Το συγκεκριμένο έργο απαντάται σε ακόμη 5: Α. *Μετοχίου του Παναγίου Τάφου* 317 (16ος-18ος αι., ff. 90r-116r). Β. *Μετοχίου του Παναγίου Τάφου* 700 (15ος-16ος αι., ff.214r-240r). Γ. *Μονῆς Βατοπεδίου* 188 (15ος αι. / 1489, ff. 107r-112r), Δ. *Δημοτικής βιβλιοθήκης του Τυρνάβου* 17 (17ος αι. / 1675, ff. 139r-145v). Ε. *Vat. gr. 1879* (14ος-16ος αι., ff. 231r-237r).

¹³⁵⁹ Βλ. MARTINI-BASSI, *Catalogus* II, 791-794 και CCAG III, 20.

πραγματείες και η χρήση του ως διδακτικό εγχειρίδιο διαφαίνεται μέσα από το σημείωμα ενός μαθητή στο φύλλο 9v: «μηγνὶ ἀπριλλίῳ ἡμέρα δευτέρα ἠρξάμεθα σὺν θ(ε)ῶ τῆς λογικῆς πραγματείας ἀριστοτέλους ἦτοι. τοῦ ὀργάνουτ». Η σχέση του με τον Μάρκο Ευγενικό βασίζεται στο όνομα του φύλλου 1r «Μανουήλ ὁ Εὐγενικός», ταυτίζοντας τον μεγάλο λόγιο ως παλαιότερο κάτοχο πριν λάβει το μοναχικό σχήμα¹³⁶⁰.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αστρονομία φαίνεται να είχε και ο προσωπικός αντιγραφέας του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' και μετέπειτα Καρδινάλιος Κιέβου Ισίδωρος Ρουθηνός. Πολλοί είναι οι κώδικες με αστρονομικό περιεχόμενο που είτε βρίσκονταν στην κατοχή του είτε προέρχονται από το χέρι του. Η γραφή του ταυτίζεται με εκείνη στα φύλλα 1r (σύνοψις τῶν κόλπων τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης: με σημείωμα στην ὠα «ἐκλεγεῖσα ἐκ τῆς γεωγραφίας Στράβωνος»), 39r (<ὁ ζωδιακός>), 79v-80v (Πῶς δεῖ εὐρίσκειν τὰ τῆς ἀστρονομίας πέντε κεφάλαια) του κώδικα *Vat. gr. 175*, ο οποίος φέρει και το σημείωμα «† και τ<αὐτήν ἰσ>ίδωρος ἀνέγνω βίβλον»¹³⁶¹. Ο ίδιος φαίνεται να αντέγραψε αστρονομικά αποσπάσματα στους κώδ. *Vat. gr. 210* (14ος αι.)¹³⁶², *Vat. gr. 214* (14ος-15ος αι.)¹³⁶³, *Vat. gr. 222* (14ος-15ος αι.)¹³⁶⁴, και *Vat. gr. 1048* (14ος-15ος αι.)¹³⁶⁵. Εξ' ολοκλήρου αυτόγραφοι από τον Ισίδωρο κώδικες αστρονομίας θεωρούνται οι *Vat. gr. 1698* (15ος αι.) με περιεχόμενο τα ἔργα ἀποτελεσματικὰ ἐκ τῶν εἰς τὸν Παῦλον ἐξηγητικῶν, Ἡλιοδώρου, καὶ ἐτέρων ἀστρολόγων (ff. 1r-67r), (Ρητορίου) ἀποτελεσματικὴ σύνταξις ἐξ Αἰγυπτίων (ff. 73r-106r), Κλαυδίου Πτολεμαίου καρπός (ff. 107r-115r) και δύο αποσπάσματα από την ιστορία του Πολυβίου (ff.

¹³⁶⁰ Βλ. ανωτ. κεφάλαια Α' και Β'.

¹³⁶¹ MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I 199-202. Το χειρόγραφο αποτελείται αποκλειστικά από διάφορες αστρονομικές πραγματείες μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνεται και το ἔργο Θέωνος Ἀλεξανδρέως εἰς τοὺς προχείρους κανόνας (f. 40r)

¹³⁶² Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I 261-264, ff. 3r-6v: «ποίημα Σιάμψ τοῦ πέρσου. περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ ἀστρολάβου». Ο υπόλοιπος κώδικας συμπληρώνεται με Γεωργίου του Χρυσοκόκη ἐξήγησις εἰς τὴν σύνταξιν τῶν περσῶν ἐκτεθεῖσα πρὸς τὸν χαρσιανίτην Ἰωάννην (f. 8r), *Συντομωτέρα ἐξήγησις ἐν τοῖς περσικοῖς κανονίοις* (f. 40r) και διάφορους περσικούς αστρονομικούς πίνακες (f. 43r).

¹³⁶³ Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I 277-8. Πρόκειται για το τελευταίο φύλλο του κώδικα 142v. Το χειρόγραφο αποτελείται αποκλειστικά από αστρονομικές πραγματείες.

¹³⁶⁴ Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I 289-290. Αντέγραψε τα φύλλα 64r-73r και σημειώματα στις ὠες: «τοῦ ὑπάτου τῶν φιλοσόφων, τοῦ Πεδιασίμου, ἐξηγήσεις μερικαὶ εἰς τινὰ τοῦ Κλεομήδους σαφηνείας δεόμενα:- εἰς τὴν ἐπιγραφὴν:- Κλεομήδους κυκλικῆς θεωρίας, μετεώρων πρώτον:-». Του συγκεκριμένου ἔργου προηγείται η πραγματεία του Κλεομήδη περί κυκλικῆς θεωρίας μετεώρων (βιβλία II).

¹³⁶⁵ Βλ. G. CARDINALI, *Inventari di manoscritti greci della Biblioteca Vaticana sotto il pontificato di Giulio II (1503-1513)*, [Studi e Testi 491] (Città del Vaticano, 2015). Αντέγραψε στα φύλλα 134r-143r την του Κλαυδίου Πτολεμαίου Ἀρμονική. Ο κώδικας συμπληρώνεται με Πορφυρίου εισαγωγή στην τετράβιβλο του Πτολεμαίου μαζί με σχολιασμό αλλά και Αστρονομικές πραγματείες των Ηφαιστίνου Θηβαίου και Παύλου Ἀλεξανδρινού.

141v-141av)¹³⁶⁶, ο κώδ. *Vat. Barb. gr. 127* με διάφορες αστρονομικές και ιατρικές πραγματείες¹³⁶⁷ όπως επίσης και ο κώδ. *Oxon. Sled. B 44 (39)* των τελών του 14ου αι. με περιεχόμενο τη Μεγάλη Σύνταξη του Πτολεμαίου μαζί με προοίμιο¹³⁶⁸. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον φέρουν οι τέσσερις δωδεκασύλλαβοι ιαμβικοί στίχοι στο τέλος του τελευταίου κώδικα:

ἐνταῦθα λάβε τέρμα σφαιρικῶν, ξεῖνε,
 Ἀλεξανδρεὺς (sic) Κλαυδίου Πτολεμαίου·
 ἔργον μέγιστον σοφίης οὐρανίου,
 τὸ μέροψιν λείπεν ἔης θαῦμα δοξῆς.

Σύμφωνα με τον Heiberg, ο αντιγραφέας του προαναφερθέντος *Oxonienensis* είναι ο ίδιος με τον αντιγραφέα των κωδίκων *Par. gr. 2391* και *Coisl. gr. 172*¹³⁶⁹. Ο *Parisinus* χρονολογείται τον 15ο αι. και περιλαμβάνει τη μεγάλη/μαθηματική σύνταξη του Πτολεμαίου μαζί με αστρονομικούς πίνακες από το έτος 1123 μέχρι και το 1492¹³⁷⁰ ενώ ο περγαμηνός *Coislinianus* περιέχει τα τρία βιβλία της αρμονικής του Πτολεμαίου (ff. 1r-37r) και τη μεγάλη / μαθηματική σύνταξη του Πτολεμαίου (ff. 41r-268r)¹³⁷¹. Συνεπώς είναι πολύ πιθανόν και οι δύο τελευταίοι κώδικες να βρίσκονταν επίσης στην αστρονομική συλλογή του Ισιδώρου.

Η έφεση στο αντικείμενο της αστρονομίας τόσο του Χορτασμένου όσο και του Ισιδώρου δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία και είναι δυνατόν να συσχετιστεί με την πιθανή ύπαρξη ενός αστρονομικού σχολείου στην πρωτεύουσα κατά το δεύτερο μισό του 14ου αι. μέχρι τουλάχιστον και τα πρώτα έτη του 15ου αι. Οι απαρχές του απαντώνται στη δεύτερη δεκαετία του δεύτερου μισού του 14ου αι. με τη δράση του αστρολόγου Ιωάννη Αβραμίου. Αν και η ταύτιση του τελευταίου υπήρξε αρκετά προβληματική, φαίνεται πλέον ότι πρόκειται για φημισμένο αστρονόμο και ιατρό της περιόδου, ο οποίος ενεπλάκη τόσο σε πολιτικές όσο και σε θρησκευτικές έριδες¹³⁷². Η πρώτη πιθανή αναφορά σε αυτόν γίνεται σε πατριαρχικό έγγραφο του Μαΐου του 1371 επί πατριαρχίας Φιλοθέου Κοκκίνου όπου κάποιος ονόματι Αβράμιος κατηγορείται για τη σύνταξη μιας επιστολής προς το Αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο με περιεχόμενο «πάσης διαβολῆς καὶ συκοφαντίας πεπληρωμένον»¹³⁷³. Ωστόσο, φαίνεται να διατηρεί στενές επαφές

¹³⁶⁶ GIANNELLI, *Vat. 1684-1744*, 25-28

¹³⁶⁷ Για το αναλυτικό περιεχόμενο του κώδικα βλ. V. CAPOCCI, *Barberiniani I*, 186-218.

¹³⁶⁸ COXE, *Bodleian Library*, I 603.

¹³⁶⁹ HEIBERG, *Opera Astronomica Minora, Claudii Ptolemaei Opera quae Exstant Omnia, v. II*, XXVI.

¹³⁷⁰ OMONT, *Catalogue*, II, 252.

¹³⁷¹ Βλ. DEVREESSE, *Coislín*, 153-154. Το συγκεκριμένο χειρόγραφο φέρει στο φύλλο 1r το σημείωμα «γρόσα δέκα» και στο φύλλο 41r το κτητορικό σημείωμα «βηβλήω τῆς ἀγίας λάβρας τοῦ ὁσίου θεοφόρου π(ατρ)ός ἡμῶν Ἀθανασίου τὸ ἐν τὸ Ἄθων (sic)».

¹³⁷² για τον συγκεκριμένο Αβράμιο βλ. επίσης ανωτ. κεφάλαιο Β'.

¹³⁷³ Βλ. MM, *Acta I*, 560. Βλ. επίσης D. PINGREE, «The Astrological School of John Abramius», *DOP* 25 (1971) 191-215, εδῶ 192. Το συγκεκριμένο περιστατικό φαίνεται να εντάσσεται στον πόλεμο που είχε κηρύξει η εκκλησία κατά των πρακτικών μαγείας, συμπεριλαμβανομένου και της

με τους αυτοκρατορικούς κύκλους τουλάχιστον μέχρι και το 1390. Συγκεκριμένα, μέσα από τα διάφορα σημειώματα του αυτόγραφου του κώδικα *Laur. Plut.* 28,16 εμφανίζεται ως σύμβουλος και υποστηρικτής του Ανδρονίκου Δ' Παλαιολόγου κατά τη διάρκεια της διαμάχης για τη διαδοχή στον αυτοκρατορικό θρόνο με τον πατέρα του, Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο, και την μετέπειτα εμπλοκή του δευτερότοκου υιού και κατόπιν Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου¹³⁷⁴. Αν και ο κώδικας ολοκληρώθηκε περί τα 1382, συμπληρώνεται με διάφορα σχόλια και σημειώματα μέχρι και το 1390. Στο φύλλο 25ν αντεγράφη ο ωροσκόπος του γεγονότος της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τον Ανδρόνικο στις 12 Αυγούστου 1376 με το ευνοϊκό σημείωμα στο κέντρο του φύλλου για τον τελευταίο «*μηνὶ Αὐγούστῳ ἰβ' ὥρα γ' ... τῆς ἡμέρας ἀπὸ ἀνατολῆς Ἡλίου, τοῦ ,ζωπδ ἔτους (1376), εἴσοδος εἰς τὴν Κωνσταντίνου πόλιν τοῦ βασιλέως κῦρ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου καὶ κατάσχεσις τῆς βασιλείας*»¹³⁷⁵. Επιπρόσθετα, στο φύλλο 153r του ίδιου κώδικα το χέρι του Αβραμίου συμπληρώνει το σχόλιο «*τῷ γὰρ ,ζωση (1390) ἔτει κατὰ τὴν ἐαρινὴν ἰσημερίαν ἐμεσουράνει Ἰχθύες ιζ', ὁ κύριος τούτου Ζεὺς ἐν τῷ ζ' τόπῳ ὑποποδίζων· ἐν ᾧ καὶ διεδέχθη κύριος Ἰωάννης βασιλεὺς ὁ Παλαιολόγος*», αναφερόμενος κατά πάσα πιθανότητα στη σύντομη διακυβέρνηση του Ιωάννη Ζ', υιού του Ανδρονίκου Δ', με κάθε επισημότητα από

αστρονομίας, μερικές δεκαετίες πριν. Ο Γεώργιος Τζερέντζης καταδικάζεται για μαγεία τον Νοέμβριο του 1338, βλ. H. HUNGER - O. KRESTEN, *et al.*, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, [CFHB XIX/2] (Wien, 1995) 122-127 (αφ. 113). Ο Πατριάρχης Ιωάννης ΙΔ' Καλέκας προειδοποιεί τον κλήρο και την πολιτική διοίκηση για τους κινδύνους που ελλοχεύουν από την πρακτική της μαγείας στα τέλη του 1338 - αρχές 1339, βλ. HUNGER *et al.*, *Das Register*, v. 2, ό.π., 132-137 (αφ. 116). Στα 1350-1 ο Πατριάρχης Κάλλιστος Α' εκφράζει την ικανοποίηση του για την μεταστροφή στο μοναχισμό κάποιας γυναίκας ονόματι Αμαραντίνας, η οποία ασκούσε μαγικές πρακτικές, βλ. J. KODER *et al.*, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, [CFHB XIX/3] (Wien, 2001) 32-47 (αφ. 180). Λίγο αργότερα, περί το 1354, ένας Καππαδόκης επηρεασμένος από τις μαγανείες της προαναφερθείσας Μαραντίνας καταδικάζεται επίσης για μαγεία, βλ. J. KODER *et al.*, *Das Register*, v. III, ό.π., 148-155 (αφ. 199) ενώ την ίδια χρονιά με τον Αβράμιο και συγκεκριμένα στις 12 Μαΐου του 1371 μια ομάδα ανδρών, μεταξύ των οποίων και ο Δημήτριος Χλωρός, κατηγορείται για μαγεία, βλ. MM, *Acta I*, CCXCII, 541-50). Η περίπτωση του Χλωρού έληξε με την καταδίκη του τελευταίου σε απομόνωση και περιορισμό στη μονή της Περιβλέπτου.

¹³⁷⁴ Βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 31-34 και TURYN, *Dated Greek Manuscripts - Italy*, 245-248. Ο κώδικας φέρει τους εξής 10 στίχους στην αρχή από το χέρι του Αβραμίου:

«*Ἀβάμοιο παῖς γράφεν τήνδε βίβλον ἐῆ χειρὶ,
Ἦ τέρμα εἴληφεν αἰῶνος ἐφ' ἔβδομάτω,
Ἀριθμοῖο δέοντος ἐτῶν δέκα κ(αὶ) ἑκατόνγε,
Λῆξιν λαβεῖν μερόπων ἅπαν φύλον ὄν ἐπὶ γαίης·
Ἦ πυκνάς ἀμφοδρόμους ἑλικας μαστεῦουσα πλανητῶν
Μυθέεται μερόπεσιν ἀψευδῆ ἔπεα πάντα,
Ἦδὲ καλὰ τε φαῦλ' ὅσα τοῖσδε πρόκειται πρὸς θεοῖο
Ἀθανάτω ἐζομένον εὐρὴν ἐς οὐρανὸν αἰεὶ·
Ἦς ἔπεα μελιηδέα χρυσοῖο πολλοῦ κρείπτω,
Ἦν τε διὰ μερόπων ποθέοντες κλεινοὶ δείκνυνται».*

¹³⁷⁵ PINGREE, «The Astrological School», ό.π., 191.

τις 14 Απριλίου μέχρι και τις 17 Σεπτεμβρίου του 1390¹³⁷⁶. Εν τούτοις, παρά τις προτιμήσεις του φαίνεται να κρατά μια μετριοπαθή στάση ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα διατηρώντας τις ισορροπίες¹³⁷⁷. Το ίδιο χέρι που έγραψε τον ωροσκόπο στο φύλλο 25r για την ανάρρηση του Ανδρονίκου Δ' Παλαιολόγου στον αυτοκρατορικό θρόνο, αντέγραψε και στα φύλλα 24v-25r τον ωροσκόπο για την μετέπειτα ανακήρυξη του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου σε αυτοκράτορα στις 25 Σεπτεμβρίου του 1373: «Θεμάτιον γεγονός ἐπὶ τῇ ἀγορεύσει κῦρ Μανουήλ τοῦ υἱοῦ βασιλέως Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου· ἔτους ,ζωπβ μηνὶ Σεπτεμβρίῳ κε' ἐπ' αὐτῆς τῆς μεσημβρίας»¹³⁷⁸. Σύμφωνα με σημείωμα στο φύλλο 123r του κώδικα, ο Αβράμιος βρισκόταν στην Αλεξάνδρεια ως απεσταλμένος του Αυτοκράτορα για την προμήθεια «ιατρικῶν εἰδῶν» κατά την διάρκεια μιας ολικής ηλιακής έκλειψης την πρώτη Ιανουαρίου του 1386. Ο προστάτης του Ανδρόνικος Δ' είχε αποβιώσει από ασθένεια ήδη από τις 28 Ιουνίου του 1385. Συνεπώς είναι πολύ πιθανόν τα ιατρικά ήδη να προορίζονταν για τον μεγάλο σε ηλικία Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο, γεγονός που εντάσσει τον Αβράμιο και στον δικό του στενό αυτοκρατορικό κύκλο ως ένα εκ των προσωπικών του ιατρών¹³⁷⁹.

Μέσα και από το τελευταίο περιστατικό είναι ξεκάθαρο ότι ο Αβράμιος φέρει και τον τίτλο του ιατροῦ. Ωστόσο ως το βασικό πεδίο γνώσης υπήρξε η αστρονομία. Αν και προσπάθησε χωρίς επιτυχία σε πρακτικό επίπεδο να αναθεωρήσει τις αστρονομικές παραμέτρους του Πτολεμαίου με βάση τις δικές του παρατηρήσεις¹³⁸⁰, σημαντικότερη θεωρείται η προσφορά του στη διάσωση σπανίων αστρονομικών κειμένων. Σύμφωνα με τον Pingree, ο ίδιος φαίνεται να συνέθεσε την πραγματεία *Ἐκ τῶν Ἡφαιστιῶνος τοῦ Θηβαίου ἀποτελεσματικῶν*

¹³⁷⁶ Βλ. PINGREE, «The Astrological School», ό.π., 200. Η υποστήριξη της θέσης του Ανδρονίκου Δ' Παλαιολόγου μπορεί να συσχετιστεί έστω και σε κάποιο βαθμό με την προαναφερθείσα υβριστική επιστολή του Αβραμίου προς τον Αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο.

¹³⁷⁷ Βλ. αυτόθι, 199. Ο Αβράμιος μέσα από τα σημειώματα του μας δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με την εξέλιξη του εμφυλίου για τη διαδοχή στον αυτοκρατορικό θρόνο. Στο φύλλο 151r όπου το κείμενο αναφέρει ότι η συγκεκριμένη θέση του ηλίου ευνοούσε την αγάπη και την ομόνοια μεταξύ των βασιλείων, υπάρχει το σημείωμα «ἀληθές εἶδομεν γέγοναι ἐν τῇ Βυζαντίδι τῷ ,ζ'ωπη ἔτει ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῶν αὐτοῦ υἱῶν Μανουήλ καὶ Ἀνδρονίκου». γεγονός που υποδεικνύει την πιθανή και πρόσκαιρη συμφιλίωση μεταξύ των αντιπάλων περίπου στα 1379-1380.

¹³⁷⁸ Βλ. αυτόθι, 193. Ο συγκεκριμένος ωροσκόπος απαντάται και στα φύλλα 1r-v του επίσης κατά μεγάλο μέρος αυτόγραφο από τον Αβράμιο κώδ. *Laur. Plut.* 28,13, με την επιγραφή «Σεπτεμβρίῳ κε' τοῦ ,ζωπβ ἔτους ἐπ' αὐτῆς τῆς μεσημβρίας».

¹³⁷⁹ Βλ. αυτόθι, 199, «ἔτους ,ζωσδ (1386) μηνὶ Ἰανουαρίῳ α' κατὰ τὴν β' τρίωρον ἐγένετο ἔκλειψις Ἥλιου κατὰ τὸν Αἰγοκέρωτα, καὶ ὅλος ἐφάνη ἀμαυρός, καὶ ὄντος μου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παρὰ τοῦ βασιλέως ἀπεσταλμένου ὠνῆς ἰατρικῶν εἰδῶν ἔνεκεν, οὕτω τοῦ μηνὸς τέλειον ἐξεληθόντος, αὐτίκα ἐπανέστη κατὰ τοῦ Σουλτάνου Ἀμηρᾶς αὐτοῦ μέγας καὶ ἀπέδρα, πεσῶν κατὰ τὰ πεδῖον (sic) μετὰ καὶ τῶν ὑπ' αὐτόν, προσκαλούμενος αὐτόν εἰς πόλεμον· ὁ δὲ οὐ μετρίως ἐθορυβήθη». Σχετικά με την ιδιότητα του Αβραμίου ως ιατροῦ κατά τα τέλη του 14ου αι., βλ. ανωτ. κεφάλαιο Β'.

¹³⁸⁰ Για τις λάθος αστρονομικές μετρήσεις του Αβραμίου βλ. PINGREE, «The Astrological School», ό.π., 201-202.

και ἑτέρων παλαιῶν που απαντάται στους κώδικες *Marc. gr. 324* (ff. 49r-147v), *Laur. Plut. 28,13* (ff. 99r-240r) και *28,14* (ff. 34r-177v) ὅπως επίσης και στον προαναφερθέντα *Laur. Plut. 28,16* (ff. 108r-255r). Εἴτε ἀπὸ το δικό του χέρι εἴτε ἀπὸ μέλη του περίγυρό του ἀντεγράφησαν τα ἔργα του Πτολεμαίου *Ἀποτελεσματικά*, *Καρπὸς* (Ψευδο-Πτολεμαίου), και *Περὶ ὑποθέσεων τῶν πλανωμένων* στους κώδικες *Vat. gr. 208*, *Marc. gr. 324* και *Ang. gr. 29*. Ο πρῶτος ἀπὸ τους τρεῖς κώδικες ὅπως ἔχουμε δεῖ πιο πάνω κατέληξε στα χέρια του Ἰωάννη Χορτασμένου, ο ὁποῖος συμπλήρωσε μέρος του¹³⁸¹ ἐνῶ φαίνεται να ἀποτέλεσε το πρότυπο για την ἀντιγραφή διαφόρων ἔργων στον κώδικα *Vat. gr. 1059* ἀπὸ τον τελευταῖο¹³⁸².

Ἀν ὄχι ἐξ' ολοκλήρου, τουλάχιστον τα πρῶτα 152 φύλλα του κώδ. *Ang. gr. 29* ἀντεγράφησαν στη Μυτιλήνη μέχρι τις 24 Ἰουλίου 1388¹³⁸³. Σύμφωνα με το σημεῖωμα του φύλλου 152r, ἀντιγραφέας υπήρξε ο Ἐλευθέριος Ἥλειος: «*Τῶ συντελέστη τῶν καλῶν θεῶ χάρις. Ἐγρᾶφη ἐν Μιτυλήνῃ ἔτους ,ςωςς' (1388) ἰνδ. ια' μηνι ἰουλλ(ίω) κδ' χειρὶ Ἐλευθερίου Ἥλείου*», ἐνῶ στην ὠα του φύλλου 10r ὑπάρχει το σημεῖωμα «*παναγία τρίας βοήθει μοι τῶ σῶ λάτρει ἐλευθερίω†*». Ο κώδικας περιλαμβάνει κυρίως ἀστρονομικὲς και ἰατρικὲς πραγματεῖες, μεταξύ ἄλλων τα *Ἀποτελεσματικά* του Κριτοδήμου, *Ἀστρολογικά* Θεοφίλου Ἐδέσσης, Κλαυδίου Πτολεμαίου διάφορα (τετράβιβλος, καρπὸς) κ.α. Πιο σημαντικὰ ἀπὸ αυτά μποροῦν να θεωρηθοῦν τρία: ἡ *Ἐπιστολὴ ἐκδοθεῖσα παρὰ τοῦ ἀοιδίμου και ἁγίου βασιλέως τοῦ πορφυρογεννήτου κυροῦ Μανουήλ τοῦ Κομνηνοῦ* στα φύλλα 1r-9r, ἡ *Ἀποτελεσματικὴ βίβλος τῶν μυστηρίων* του Ἀμποῦ Μασχάρ στα φύλλα 10r-91r και ἡ *Ἀποτελεσματικὴ βίβλος τοῦ Πάχλου* στα φύλλα 91r-152r. Τα δύο πρῶτα εἶναι και αυτά που στοιχειοθετοῦν την ὑπόθεση σχέσης μεταξύ του συγκεκριμένου Ἐλευθερίου και του Ἀβραμίου. Ἀπὸ την μια ἡ ἐπιστολὴ του Αυτοκράτορα για την ἀνάγκη της ἀστρονομίας ἴσως σχετίζεται με την επαφή του Ἀβραμίου και του ἀστρονομικοῦ του περίγυρου με τους αυτοκρατορικοὺς κύκλους και ἀπὸ τη ἄλλη ἡ παρουσία του ἔργου του Ἀμποῦ Μασχάρ ἴσως να συνδέεται με την πληθώρα ἀναφορῶν σε αὐτό ἀπὸ τον Ἀβράμιο στα διάφορα παρασελίδια σχόλια στον κώδ. *Laur. Plut. 28,16*¹³⁸⁴. Πιο σημαντικό στοιχεῖο για

¹³⁸¹ βλ. ἀνωτ. σελ. 245.

¹³⁸² Η σχέση των δύο *Vaticani 208* και *1059* ἐπισημαίνεται και ἀπὸ τον PINGREE, «*The Astrological School*», ὁ.π., 203.

¹³⁸³ SAMBERGER II, 60-64.

¹³⁸⁴ Ἀναλυτικὰ ο κώδικας περιλαμβάνει κυρίως ἀστρονομικὲς πραγματεῖες ὅπως Ἀργυροῦ Ἰσαακίου *Παράδοσις εἰς τοὺς Περσικοὺς κανόνας τῆς Ἀστρονομίας* (ff. 3r), *Μέθοδος κυροῦ Δημητρίου τοῦ Χλῶρου περὶ τοῦ, τί ποιῶν τις εὐρίσκει τὸν ὥροσκόπον, ἦτοι τὴν ἀνατέλλουσαν μοῖραν ἀπταιστως* (f. 23v), ἀποσπάσματα ἀπὸ τα *ἀποτελεσματικά* του Ἡφαιστῖωνος Θηβαίου (f. 116r), Ἰωάννη Φιλοπόπου περὶ χρήσεως του ἀστρολάβου (f. 279r) και Ἰσαακίου Ἀργυροῦ *μέθοδος κατασκευῆς ἀστρολαβικοῦ ὄργανου* (f. 290r), *Κλαυδίου Πτολεμαίου τῆς πρὸς Σύρον συμπερασματικῆς τετραβίβλου* (f. 297r), *Κλαυδίου Πτολεμαίου βιβλίον ὁ Καρπὸς ἐν κεφαλαίοις ρ'* κ.α. ὅπως ἐπίσης και μια ἰατρομαθηματικὴ πραγματεία του Γαληνοῦ (f. 240v), βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 31-34.

την σχέση των δύο είναι το σημείωμα στο φύλλο 26r του τελευταίου κώδικα όπου αναφέρει «Σύντομος μέθοδος, περι τοῦ εὐρίσκειν τὸν (ἥλιον)· ἐν ποίῳ ζωδ(ίῳ) καὶ ἐν ποία μοίρ(α)· καὶ λεπ(ῶ) ὑπάρχει: μέθοδος Ἐλευθ(ε)ρ(ίου) τοῦ ἐμοῦ διδασκάλ(ου) Διονυσ(ίου)». Είναι πολύ πιθανόν ο Ελευθέριος του σημειώματος να ταυτίζεται με τον Ελευθέριο Ἡλείο του *Angelicus* και συνυπάρχει στον ίδιο κώδικα με τα γραφόμενα του Αβραμίου. Ο *Laurentianus* αργότερα περνά στην κατοχή του Καρδινάλιου Ισιδώρου, ο οποίος κατά τη μελέτη του προσθέτει σποραδικά σημειώματα σε διάφορα σημεία του χειρογράφου. Από το χέρι του προέρχονται τα σημειώματα στις άνω ώες των φύλλων 37r-39v, 41v-42r, 45r-47r, 50r-51v, 55v-57r, 61r-62v¹³⁸⁵.

Η αναφορά του Διονυσίου ως μαθητή του Ελευθερίου στον *Laurentianus* δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση. Στο φύλλο 123r του αστρονομικού κώδικα *Berol. gr. 173* ο Διονύσιος προσθέτει το σημείωμα «ἐψηφοφορίθη (sic) παρὰ τοῦ διδασκάλου μου κυροῦ Ἐλευθερίου ἢ παρελθοῦσα ἔκλειψις Ἡλίου ἢ γέγονεν ἐν ἔτει <ζω>ςθ, (1391) κατὰ δὲ Πέρσας ψξ, ἔχων (sic) ὁ Τέρμας κη' κατὰ Πέρσας, κατὰ δὲ Ἑλληνας ὁ Ἀπρίλιος ε'»¹³⁸⁶. Μεγάλο μέρος του χειρογράφου φαίνεται να προέρχεται από το συγκεκριμένο Διονύσιο¹³⁸⁷ ενώ το σημείωμα στο φύλλο 138r του κώδικα μας πληροφορεί ότι στις 28 Ιουλίου του 1402 ο Διονύσιος βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη όπου και πληροφορείται την ήττα των Οθωμανών από τους Μογγόλους κατά τη μάχη της Άγκυρας¹³⁸⁸.

¹³⁸⁵ Βλ. TURYN, *Dated Greek Manuscripts - Italy*, 248

¹³⁸⁶ STUEMUND-COHN, *Berlin*, 75-77. Ο κώδικας *Berolinensis* περιλαμβάνει κυρίως αστρονομικές πραγματείες ενώ στο φύλλο 1r περιλαμβάνει την πραγματεία ἐπιδημία μάζαρι ἐν ἄδου· ἢ πεῦσις νεκῶν ἐνίων, περὶ τινῶν τῶν ἐς τὰ βασιλεία συναναστρεφόμενων. Πρόκειται για ένα σατυρικό διάλογο που χρονολογείται μεταξύ του Ιανουαρίου του 1414 και του Οκτωβρίου 1415 - *Mazaris' journey to Hades* [Buffalo, 1975] vii - , όπου ο Μάζαρης (PLP 16117) ως μορφή ονείρου βλέπει τον θάνατο του και κατεβαίνει στον Άδη όπου και συναντά διάφορες προσωπικότητες της εποχής. Σύμφωνα με τους μελετητές Σπυρίδωνα Λάμπρο (Σ.Π., ΛΑΜΠΡΟΣ, «Mazaris und seine Werke», *BZ* 5 (1896) 63-73 - και Beck (Beck, *Kirche*, 797), ο Μάζαρης του συγκεκριμένου έργου ταυτίζεται είτε με τον Μάξιμο είτε με τον Μανουήλ Μάζαρη, ενώ εμφανίζεται ως φίλος του Μανουήλ Ολοβώλου. Φαίνεται να βρισκόταν στην αυτοκρατορική αυλή περί τα 1399 όπου πέφτει σε δυσμένεια και καταλήγει στη Λήμνο. Εάν, σύμφωνα με τις υποθέσεις, είναι ο ίδιος με τον Μανουήλ Μάζαρη, τότε πιθανόν να πρόκειται για μελετητή αστρονομίας της περιόδου αφού στα φύλλα του 389r-392r του κώδ. *London. Harlei. gr. 5624* (15ος αι.) βρίσκεται η αστρονομική πραγματεία Μανουήλ Μάζαρη Μέθοδος σύντομος περὶ τῆς ἀνισότητος των κύκλων τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης, βλ. CCAG IX,2, 17-22.

¹³⁸⁷ Βλ. PINGREE, «The Astrological School», ό.π., 204. Από το χέρι του προέρχονται πολλά κεφάλαια από την αστρονομική εξήγηση του Χρυσοκόκη στα φύλλα 75r-80v, 122r-v και 127r-129v.

¹³⁸⁸ Βλ. LOENERTZ, *Correspondance de Cydonès*, I 175, f. 138r: «ἐν ἔτει ,ζθι' (1402) μηνὶ Ἰουλίῳ κη' ἡμέρα ζ' ἐνίκησεν ὁ Τουμυρλὰς τὸν ἀμυρᾶν κατὰ κράτος, καὶ εἶλεν τὰς αὐτοῦ πόλεις καὶ χώρας καὶ λεηλάτησεν αὐτάς, ὅτε καὶ ἐγὼ ὁ Διονύσιος εὐρέθην τηρικαῦτα ἐν Κωνσταντινουπόλει· καὶ εἶδον θέαμα ξένον, ὅπως ἅπαν γένος καὶ ἔθνος καὶ γλώσσα ἔφθασεν φυγὰς ἐν Κωνσταντινουπόλει· τότε γὰρ καὶ γέγονεν σεισμός ἐκεῖσε μέγας, καὶ κεραυνὸς ἔπεσεν ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ τῆς Περιβλέπτου, καὶ ἔκαυσεν ἐκεῖσε εἰκόνας καὶ ποδέας καὶ ἄλλα τινά, καὶ ἐκ τῶν μοναχῶν περικεφαλαίας ἤγουν καμηλαῦχα». Ο Pingree στο άρθρο του σχετικά με την σχέση Ιωάννη Αβραμίου - Ελευθερίου Ηλείου

Σύμφωνα με όλα τα προαναφερθέντα, είναι συνεπώς δυνατό να αναφερόμαστε στην ύπαρξη ενός σχολείου αστρονομίας από την δεκαετία του 1370 υπό τον αστρονόμο και αυτοκρατορικό σύμβουλο Ιωάννη Αβράμιο, το οποίο συνεχίζεται με τον Ελευθέριο Ήλειο και στη συνέχεια με τον μαθητή του Διονύσιο στην Κωνσταντινούπολη περί το 1402. Η απόκτηση κωδίκων της συγκεκριμένης ομάδας από τον Ιωάννη Χορτασμένο και αργότερα από τον Καρδινάλιο Ισίδωρο είναι δυνατό να αποτελέσει τη βάση υποθέσεων για την οποιαδήποτε σχέση τους με τους τρεις πιο πάνω αστρονόμους. Ωστόσο, τα στοιχεία για τη στοιχειοθέτηση της πιθανής διδακτικής συνέχειας του συγκεκριμένου σχολείου κατά το πρώτο μισό του 15ου αι. μέσα από τους δύο λογίους παραμένουν ανεπαρκή.

- Διονυσίου προχωράει ακόμα ένα βήμα και συνδέει την παρουσία του Διονυσίου στη Κωνσταντινούπολη το 1402 κατά την μάχη της Άγκυρας με την αντιβασιλεία του Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγου λόγω της απουσίας του Μανουήλ Β' στη Δύση. Όπως ο Αβράμιος, έτσι και ο μαθητής του μαθητή του άνηκε στην παράταξη των Ανδρονίκου Δ' και Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγου. Ακόμη και η συγγραφή του κωδ. *Ang. gr.* 29 από τον Ελευθέριο Ήλειο στα 1388 στη Μυτιλήνη, συνδέεται με την περίοδο όπου οι εχθροί των Ανδρονίκου Δ' και Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγου βρίσκονταν στην πρωτεύουσα και είχε ως αποτέλεσμα Αβράμιος και Ελευθέριος να καταλήξουν στην προαναφερθείσα νήσο, βλ. PINGREE, «The Astrological School», ό.π., 203 και 205.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ C'

ΟΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΤΟΥ 15ΟΥ ΑΙ.

Αναπόσπαστο κομμάτι της παιδείας στην Κωνσταντινούπολη αποτέλεσαν οι βιβλιοθήκες τόσο δημόσιες όσο και ιδιωτικές. Κατά τον 15ο αι. η παρατηρούμενη έντονη «κινητικότητα» κωδίκων αποκαλύπτει τη δημιουργία καινούργιων ή την διάλυση υφιστάμενων βιβλιοθηκών, τις σχέσεις μεταξύ διαφόρων λογίων και διδασκάλων αλλά και τα επιστημονικά ενδιαφέροντα που φαίνεται να έχουν ιδιαίτερη απήχηση ανάμεσα στους διάφορους πνευματικούς κύκλους της πρωτεύουσας. Καινοτόμο στοιχείο τη συγκεκριμένη περίοδο αποτελεί το ενδιαφέρον των νεοαφιχθέντων Ιταλών ουμανιστών που διακαώς επιθυμούν να δημιουργήσουν νέες και υψηλά καταρτισμένες προσωπικές συλλογές όχι μόνο με τις παραγγελίες καινούργιων χειρογράφων αλλά και με την απόκτηση παλαιών και πολύτιμων κωδίκων με το ανάλογο υψηλό αντίτιμο βεβαίως. Αποτέλεσμα των νέων αυτών δεδομένων αποτελεί η κατάληξη πολλών κωδίκων στη Δύση και η διάσωση κλασικών κειμένων σε συλλογές της Εσπερίας μέχρι και την έκδοση τους στα πρώτα τυπογραφεία της Βενετίας και της Φλωρεντίας. Ωστόσο, μια ενδελεχής αναδρομή στην ιστορία του εκάστοτε σημερινού διασωθέντος χειρογράφου είναι επιτακτική, καθώς θα συμβάλει στον εντοπισμό της θέσης του στα ξύλινα και σκονισμένα ράφια κάποιας μονής ή κάποιου φημισμένου βυζαντινού διδασκάλου στην Κωνσταντινούπολη του 15ου αι.

1. ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ:

Λίγα είναι τα στοιχεία που έχουμε για την αυτοκρατορική βιβλιοθήκη και αντλούνται από την μοναδική μαρτυρία του Ισπανού περιηγητή Pero Tafur κατά το ταξίδι του στην Ανατολή την περίοδο 1435-1439¹³⁸⁹. Ο Pero μεταξύ άλλων μνημείων επισκέπτεται το αυτοκρατορικό παλάτι και επισημαίνει την κακή και άθλια κατάσταση που επικρατεί λόγω των δυσχερειών που υπέμεινε και υπομένει κατά την περίοδο της επίσκεψης του η Πόλη.

«At the entrance to the Palace, beneath certain chambers, is an open loggia of marble with stone benches round it, and stones, like tables, raised on pillars in front of them, placed end to end. Here are many books and ancient writings and histories»¹³⁹⁰.

¹³⁸⁹ PERO TAFUR, *Travels and Adventures 1435-1439*, trans. and ed. by Malcolm Letts (London, 1926).

¹³⁹⁰ Αυτόθι, 145· το συγκεκριμένο απόσπασμα δίδεται και στο έργο WILSON, *Libraries*, 54 τόσο στην αγγλική μετάφραση όσο και στο ισπανικό πρωτότυπο.

Δυστυχώς η περιγραφή σταματάει εδώ χωρίς περαιτέρω αναφορά σε ποιούς και τι περιεχομένου κώδικες συνάντησε εκεί. Ωστόσο, πρέπει να έχουμε υπόψη ότι η αυτοκρατορική βιβλιοθήκη, αν και παρουσιάζεται σε μια δύσκολη περίοδο σ' ένα μισο-ερείπωμένο παλάτι, έζησε περιόδους δόξας και αποτέλεσε μια από τις μεγαλύτερες βιβλιοθήκες του τότε γνωστού κόσμου. Όχι μόνο υπήρξε πλήρης αλλά φαίνεται να ενίσχυσε και να συμπλήρωσε διάφορες βιβλιοθήκες του τότε γνωστού κόσμου με αντίγραφα έργων που βρίσκονταν στη συλλογή της. Ο Αυτοκράτορας Αλέξιος Α' Κομνηνός βοήθησε τον St. Bartholomew of Simeri να οργανώσει καλές βιβλιοθήκες στις μονές της Νοτίου Ιταλίας¹³⁹¹ ενώ ο εγγονός του Μανουήλ φαίνεται να δωρίζει τη Μεγάλη Μαθηματική Σύνταξη - Αλμαγέστη - στον βασιλέα της Σικελίας Γουλιέλμο Α' (1154-66) περί το 1158¹³⁹². Κατά τον 14ο αι., ο Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος δίνει στον Ροβέρτο Α' του Ανζού αντίγραφα των έργων του Γαληνού¹³⁹³ ενώ ακόμη και τον 15ο αι., και συγκεκριμένα στα 1420, ο Ιταλός ουμανιστής Giovanni Aurispa λαμβάνει από τον Αυτοκράτορα ως δώρο τα αντίγραφα των έργων του Ξενοφώντος *De re Equestri*/Περί ίππικῆς και Προκοπίου *Υπὲρ τῶν πολέμων*¹³⁹⁴. Παράλληλα, η αυτοκρατορική βιβλιοθήκη εμπλουτιζόταν συνεχώς. Ένα σημείωμα στον κώδικα *Par. gr. 1115* του έτους 1276, με συλλογή διαφόρων θεολογικών κειμένων, μαρτυρεί ότι «ἐναπετέθη ἐν τῇ βασιλικῇ βιβλιοθήκῃ», κώδικα τον οποίο εξετάζει σχολαστικότερα ο καθηγῆς Αλέξανδρος Αλεξάκης στο έργο του *Codex Parisinus Graecus 1115 and Its Archetype* [Dumbarton Oak Studies XXXIV] (Washington D.C, 1996). Είναι δυνατό εκεί να συμπεριλαμβανόταν και η προσωπική βιβλιοθήκη του εκάστοτε Αυτοκράτορα, κάτι που φαίνεται να ίσχυσε και στην περίπτωση του λογίου Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου. Ο κώδ. *Par. Suppl. gr. 309* περιλαμβάνει τον επικήδειο λόγο που συνέθεσε ο Μανουήλ για τον αδελφό του Θεόδωρο και χρονολογείται την ίδια σχεδόν περίοδο με το θλιβερό συμβάν, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση της κατοχής του συγκεκριμένου κώδικα από τον Μανουήλ Β' και συνεπώς την ύπαρξη του στην αυτοκρατορική βιβλιοθήκη¹³⁹⁵. Παράλληλα, στην αλληλογραφία του Αυτοκράτορα είναι πολλές οι περιπτώσεις

¹³⁹¹ *Acta Sanctorum* VIII, September (Antwerp, 1762) 821.

¹³⁹² Πρόκειται για τον κώδ. *Marc. gr. 313* (coll. 690)· βλ. C.H. HASKINS, *Studies in the History of the Mediaeval Science* 2 (New York 1960) 164-5, 174, 191, και ανωτ. κεφάλαιο Ε'.

¹³⁹³ L. THORNDIKE, *Byzantina Metabyzantina* I (1946) 213-235. Η συγκεκριμένη ενέργεια του Ανδρόνικου Γ' μαρτυρείται σε σημείωμα του Ιταλού ουμανιστή Niccolo στον κώδικα *Nouv. acq. lat.* 1365 του 1336.

¹³⁹⁴ *Traversarii Epistulae*, ed. L. MEHUS and P. CANNETO (1759) 24.53 col. 1027

¹³⁹⁵ Για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. CHRYSOSTOMIDES, *Manuel II Palaeologus Funeral Oration*, ό.π., 34-37· βλ. επίσης ΟΜΟΝΤ, *Catalogue*, III, 247. Στο φύλλο VIr ο κώδικας φέρει απεικόνιση του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου, η οποία ανατυπώθηκε στο πρώτο εσώφυλλο του προαναφερθέντος έργου της αείμνηστης Ιουλιανής Χρυσοστομίδου· για τη συγκεκριμένη απεικόνιση βλ. επίσης I. SPATHARAKIS, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* (Leiden, 1976) 248-249.

όπου επιστολές του προς φίλους και γνωστούς συνοδεύονται με χειρόγραφα¹³⁹⁶. Η προέλευση των συγκεκριμένων κωδίκων πιθανόν να ήταν η αυτοκρατορική βιβλιοθήκη, και αν όχι των ιδίων των απογράφων, τουλάχιστον των πρωτοτύπων τους.

2. ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ:

Ελάχιστες είναι και οι πληροφορίες σχετικά με την Πατριαρχική βιβλιοθήκη, η οποία μπορεί να ταυτιστεί με τη βιβλιοθήκη της Αγίας Σοφίας. Ο ναός της Του Θεού Αγίας Σοφίας αποτελούσε και τον 15ο αι. τμήμα του συγκροτήματος της έδρας του Οικουμενικού Πατριαρχείου και συνεπώς η βιβλιοθήκη του ναού και του Πατριαρχείου κατά πάσα πιθανότητα θα ήταν μία και ενιαία. Σε αυτή τη βιβλιοθήκη αφήνει όλα τα βιβλία του, σύμφωνα με την διαθήκη που συνέταξε, ο μεγάλος λόγιος Ιωσήφ Βρυέννιος¹³⁹⁷.

«ἀφίω τὰ βιβλία μου πάντα τῇ ἁγιωτάτῃ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ μητρὶ τῶν Ἐκκλησιῶν, τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ, τῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει (τοῦτο δὲ ποιῶ ὡς ἀχρεῖος δοῦλος καὶ χρεώστης αὐτῆς ἀπαραίτητος)· ».

Ο ίδιος ονοματίζει κάθε κώδικα ξεχωριστά σύμφωνα με το περιεχόμενό του. Πρόκειται για ένα χειρόγραφο με γραμματικές πραγματείες του Γλυκή, του Μαξίμου Πλανούδη, του Μοσχοπούλου και του Θωμά Μαγίστρου, ένα δεύτερο με ρητορικές πραγματείες και το *Ὅργανον*, ένα τρίτο με τα φυσικά, μεταφυσικά και *περὶ θεῶν ζώων* του Αριστοτέλη, αριθμητική του Νικομάχου και *τρεῖς λόγοι οἱ περὶ ψυχῆς τοῦ φιλοσόφου καὶ τοῦ Βλεμμίδου*, ένα τέταρτο με 15 βιβλία γεωμετρίας, σφαιρικά και εποπτικά, ένα πέμπτο χειρόγραφο ως εγχειρίδιο αρμονικής με την αρμονική του Μανουήλ Βρυεννίου, τα τρία αρμονικά βιβλία του Πτολεμαίου και το *Περσικὸν πρόχειρον*, ένα έκτο με την Μεγάλη Αριθμητική Σύνταξη - Αλμαγέστη, ένα έβδομο με τα προβλήματα του Αριστοτέλη και ένα τελευταίο που περιλαμβάνει αποκλειστικά τη γεωμετρία του Κλαυδίου Πτολεμαίου. Στη βιβλιοθήκη της Αγίας Σοφίας πρέπει να προστεθούν ένας ή δύο άγνωστοι κώδικες, από τον/τους οποίον/οποίους αντεγράφησαν μέρη των χειρογράφων κώδ. *Monac. gr. 186* και *Vat. gr. 830* την ίδια περίπου περίοδο. Ο *Monacensis* περιλαμβάνει τα πρακτικά της πέμπτης και έκτης οικουμενικής συνόδου, με εκείνα της πέμπτης να προέρχονται σύμφωνα με σημείωμα του κώδικα «ἀπὸ τοῦ βιβλίου τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἁγίας σοφίας παλαιοτάτου βαμβυκίνου ἐν ᾧ ἦν καὶ τινὰ ἄλλα ἐκκλησιαστικά παρασημειώματα περὶ τοῦ ἀντιοχείας βαλσάμου, περὶ τῶν προνομίων τοῦ ἐν τῇ κωνσταντινουπόλει μεγάλου

¹³⁹⁶ Βλ. κεφάλαιο Α'.

¹³⁹⁷ Βλ. επίσης κεφάλαιο Α' και Β'.

χαρτοφύλακος. ἐγράφη δὲ κατὰ μῆνα ὀκτωβ. τοῦ ,ϷϹϹνδ ,ἔτους Ν. Θ'. (1445)»¹³⁹⁸ ἐνῶ ὁ *Vaticanus* φέρει τὰ πρακτικά τῆς πρώτης καὶ τῆς τρίτης οἰκουμενικῆς συνόδου με ἐκεῖνα τῆς τρίτης νὰ προέρχονται «ἀπὸ βιβλίου παλαιοτάτου βομβικίνου τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἁγίας Σοφίας, κατὰ τὸ ,ϷϹϹνε^{ον} ἔτος ὀκτοβρ. ιε^η ἰνδ. ι^{ης} (1446)»¹³⁹⁹. Οἱ τελευταῖοι δύο κώδικες φαίνεται νὰ αποτελοῦν μέρος μίας γενικότερης προσπάθειας συλλογῆς καὶ αντιγραφῆς τῶν πρακτικῶν τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἀπὸ παλαιότερα χειρόγραφα διαφόρων βιβλιοθηκῶν τῆς πρωτεύουσας κατὰ τὸν 15ο αἰ. Σύμφωνα με τὰ διάφορα σημειώματα, τὰ πρακτικά τῆς ἑκτης οἰκουμενικῆς συνόδου τοῦ *Monac. gr. 186* ἀντεγράφησαν ἀπὸ κώδικα τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα¹⁴⁰⁰ ἐνῶ τὰ πρακτικά τῆς πρώτης οἰκουμενικῆς συνόδου τοῦ κώδ. *Vat. gr. 830* προέρχονται ἀπὸ παλαιότερο χειρόγραφο τῆς μονῆς τῆς Χώρας¹⁴⁰¹, υποδεικνύοντας τόσο τὸν ικανοποιητικὸ ἀριθμὸ βιβλιοθηκῶν (μοναστηριακῶν κυρίως) ποὺ λειτουργοῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη τῆ συγκεκριμένη περίοδο ὅσο καὶ τὴ μεγάλη σημασία τοὺς ἀφοῦ περιελάμβαναν ἔργα τὰ ὁποῖα οὔτε ἡ ἴδια ἡ πατριαρχικὴ βιβλιοθήκη δὲν εἶχε στὴ συλλογῆ τῆς. Ἀντιγραφέας τοῦ κώδ. *Vat. gr. 830* υπήρξε ὁ προαναφερθεὶς, μετέπειτα Καρδινάλιος Κιέβου, Ισιδωρος Ρουθηνός¹⁴⁰², ὁ ὁποῖος τὴν περίοδο 1444-1448 βρισκόταν ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Ποντίφικα στὸν Ἑλλαδικὸ ἔθρονον. Συνεπῶς εἶναι δυνατόν νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ προαναφερθεῖσα προσπάθεια συλλογῆς τῶν πρακτικῶν τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἀπὸ διάφορες βιβλιοθήκες τῆς Κωνσταντινούπολης εἶχε ὡς χορηγὸ καὶ ὑποκινητὴ τὸν Πάπα Εὐγένιο Δ'. Στὸ συγκεκριμένο εγχεῖρημα ἐντάσσεται καὶ ἡ ἀντιγραφή ἀπὸ τὸν Ισιδωρο καὶ τοῦ κώδ. *Vat. gr. 831* τὴν 1η Μαΐου τοῦ 1446 με περιεχόμενον τὰ πρακτικά τῆς Δ' οἰκουμενικῆς συνόδου σύμφωνα με τὸ σημείωμα: «† μετεγράφη τὸ παρὸν βιβλίον τῶν πρακτικῶν τῆς δ' συνόδου ἀπὸ βιβλίου παλαιοῦ μεμβράνου τῆς μονῆς τῶν Στουδίου κατὰ τὸ ,ϷϹϹνδ' (1446) ἔτος μαΐου α' ἰνδ. θ'»¹⁴⁰³.

¹³⁹⁸ HARDT, *Catalogus*, II, 244-249.

¹³⁹⁹ DEVREESSE, *Vaticani graeci* III, 378.

¹⁴⁰⁰ HARDT, *Catalogus*, II, 244-249, «Μετεγράφη τὸ παρὸν βιβλίον τῶν τῶν πρακτικῶν τῆς οἰκουμενικῆς Ϸ' συνόδου ἀπὸ τοῦ βιβλίου τῆς μονῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου τῆς Πέτρας, ὅπερ ἦν βαμβίκινον ἔχον ἐντὸς καὶ τὰ πρακτικά τῆς Ϸ' συνόδου καὶ τῆς ὀγδόης τῆς κατὰ τοῦ Φωτίου παλαιοτάτου βιβλίου. ἐγράφη δὲ κατὰ μαρτ. τοῦ ,ϷϹϹνδ' ἔτους, ἰνδ. θ' (1446)».

¹⁴⁰¹ DEVREESSE, *Vaticani graeci* III, 378, f. 105r: «† μετεγράφη τὸ παρὸν βιβλίον τῶν πρακτικῶν τῆς οἰκουμενικῆς πρώτης συνόδου ἀπὸ βιβλίου παλαιοῦ μεμβράνου τοῦ μοναστηρίου τῆς Χώρας:† μαΐου α' τοῦ ,ϷϹϹνδ^{ον} ἔτους ἰνδ. θ^{ης} (1446)».

¹⁴⁰² Βλ. κεφάλαιον Α'.

¹⁴⁰³ Βλ. VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 108-110. Σὲ αὐτοὺς τοὺς κώδικες πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τὸν *Utrecht. gr. 36* (3), ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει τὰ Πρακτικά τῆς Συνόδου τῆς Νίκαιας τοῦ 325 ἐνῶ φαίνεται νὰ ἀντεγράφη τὴν ἴδια περίπου περίοδο με τοὺς ὑπολοίπους σύμφωνα με τὸ σημείωμα τοῦ: «ὑπεγέγραπτο τῶ ἀντιγράφῳ ὑπογραφή τοιαύτη. Μετεγράφη τὸ παρὸν βιβλίον παλαιοῦ μεμβράνου τοῦ μοναστηρίου τῆς Χώρας:† Μαΐου α' τοῦ ,ϷϹϹνδ' ἔτους, ἰνδ. θ' (1446)».

Η Πατριαρχική βιβλιοθήκη μετά την άλωση του 1453 φαίνεται να μετεγκαθίσταται στη Μονή της Θεοτόκου Παμμακαρίστου μαζί με την έδρα του Οικουμενικού Πατριάρχη¹⁴⁰⁴. Η μονή περί το 1420 μετατράπηκε από ανδρικό σε γυναικείο κοινόβιο και ο πρώτος Πατριάρχης μετά την άλωση, Γεννάδιος Σχολάριος, μετέφερε τις μοναχές στη Μονή του Αγίου Προφήτου Προδρόμου Ιωάννου *ἐν Τρούλω*¹⁴⁰⁵. Δύο κώδικες δωρίζονται στη νέα πατριαρχική βιβλιοθήκη περί το 1481 από τον Μητροπολίτη Εφέσου Νεόφυτο. Ο πρώτος είναι ο κώδ. *Marc. gr. 546* (10ος-14ος αι.) με περιεχόμενο τις Πράξεις των Αποστόλων, Πρόλογο Ευθαλίου στις επιστολές του Παύλου, τις Επιστολές του Παύλου με σχολιασμό, καθολικές επιστολές, αλλά και την Αποκάλυψη με σχολιασμό του Ανδρέα Καισαρείας, και ο οποίος φέρει το σημείωμα: «*Βιβλίον κυρίου Νεοφύτου μητροπολίτου Ἐφέσου, ἐμπεριέχον τὰς τε τῶν ἁγίων ἀποστόλων πράξεις καὶ τὰς ἐπιστολάς τοῦ μεγάλου ἀποστόλου Παύλου, καὶ τῶν ἄλλων. ἀφιερωθὲν ὑπ’ αὐτοῦ ἐν τῷ πατριαρχείῳ τῆ σεβασμῖα μονῆ τῆς παμμακαρίστου, μηνὶ ἰουνίῳ ἔτει ,ϷϹϹϩπθ’ (1481)*»¹⁴⁰⁶. Ο δεύτερος κώδικας είναι ο της Βοδλειανῆς βιβλιοθήκης της Οξφόρδης *Thomas Roe 29* που χρονολογείται τον Μάρτιο του 1410 και περιλαμβάνει επιστολές και ομιλίες του Μεγάλου Αθανασίου. Στο φύλλο 2r υπάρχει το σημείωμα «*Βιβλίον ἐμπεριέχον πάντα σχεδὸν τᾶ τῷ μεγάλῳ Ἀθανασίῳ πονηθέντα συγγράμματα κυροῦ Νεοφύτου, τοῦ τῶν Ἐφεσίων προέδρου, ἀφιερωθὲν ὑπ’ αὐτοῦ ἐν τῷ πατριαρχείῳ τῆ σεβασμῖα μονῆ τῆς παμμακαρίστου, μηνὶ Ἰουνίῳ, ἔτους ,ϷϹϹϩπθ’*», ενώ στο τέλος του φύλλου 362v υπάρχει ένα ἕτερο σημείωμα χρονολόγησης: «*ἔτελειώθη κατὰ μῆνα Μαρτίου τῆς τρίτης ἰνδικτιώνος τοῦ ,ϷϹϹϩη’ ἔτους (1410)*»¹⁴⁰⁷.

3. ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ:

Ἐχοντας υπόψη το προαναφερθέν σημείωμα του κώδ. *Vat. gr. 831* αλλά και τα υπόλοιπα στοιχεία που θα παρατεθούν στη συνέχεια, φαίνεται ότι η μονή Προδρόμου των Στουδίου είχε μια πολύ καλά καταρτισμένη, με θρησκευτικά και εκκλησιαστικά έργα, βιβλιοθήκη. Γνωστή ήδη από τον 9ο αι. για το βιβλιογραφικό εργαστήριο και το πρώτο μικρογράμματο χειρόγραφο κώδ. *Petropol. Bibl. Publ. gr. 219* (συλλογή *Uspenskij*) (7 Μαΐου 835), η μονή κατείχε υψηλής ποιότητας χειρόγραφα που χρησίμευαν ως πρότυπα για την αντιγραφή νέων κωδίκων από τον 10ο αι. και έπειτα. Ο κώδ. *Mosqu. Synd. 177* (τώρα *Moskau, Histor. Museum VI 177*) που χρονολογείται την 1η Αυγούστου του 880 και

¹⁴⁰⁴ VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 51

¹⁴⁰⁵ ΒΛ. «Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos Cronica» στο έργο V. GRECU (ed.), *Georgios Sphrantzes Memorii 1401-1477*, [Scriptores Byzantini V] (Bucharest, 1966) 456· βλ. επίσης BABINGER, *Mehmed der Eroberer*, ό.π., 110.

¹⁴⁰⁶ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 441-443.

¹⁴⁰⁷ COXE, *Bodleian Library*, I, στήλ. 488-490.

περιλαμβάνει ασκητικά έργα του Μεγάλου Βασιλείου έχει ως αντιγραφέα τον μοναχό της μονής Αθανάσιο¹⁴⁰⁸ ενώ οι κώδικες *Vat. gr. 1660* με περιεχόμενο το Μηναίο Απριλίου¹⁴⁰⁹ και *Par. gr. 724 (Reg. 1947)*¹⁴¹⁰ με ομιλίες του Ιωάννη Χρυσοστόμου και το Ευαγγέλιο του Ιωάννη, που χρονολογούνται ένα αιώνα αργότερα, αντεγράφησαν από τους μοναχούς της μονής Ιωάννη και Στέφανο αντίστοιχα. Στη βιβλιοθήκη της μονής φαίνεται να βρίσκονταν και οι κώδικες του 10ου αι. *Monac. gr. 366* (Μηναίο Μαΐου)¹⁴¹¹, *Monac. gr. 377* (με ομιλίες Ιωάννη του Χρυσοστόμου και επιστολές Αποστόλου Παύλου)¹⁴¹² ενώ εκεί αντεγράφη επίσης τον 10ο αι. ο κώδ. *Vat. gr. 1671* (Μηναίο Αυγούστου) από το χέρι του διακόνου Δοσιθέου σύμφωνα με το σημείωμα: «*ἔτελειώθη ἡ βιβλος διὰ χειρὸς Δωροθέου διακόνου ἁμαρτωλοῦ· ἐπὶ Τιμοθέου ἡγουμένου τῆς εὐαγεστάτης μονῆς τοῦ ἁγίου Προδρόμου τῶν Στουδίου*»¹⁴¹³. Ο τελευταίος κώδικας φέρει στο φύλλο 227ν ως μονοκονδυλιά πιθανόν του 11ου αι. το δυσδιάκριτο όνομα «*τὸ εὐτελὲς μοναχὸς Βίκτωρ(;) καὶ ἀποθη(κάριος)*». Ωστόσο, τόσο τα δύο πρώτα γράμματα του ονόματος (*Βι..*) όσο και η πιθανή χρονολόγηση του 11ου αι., είναι δυνατόν να ταυτίσουν τον συγκεκριμένο αποθηκάριο με τον πρεσβύτερο και βιβλιοφύλακα της μονής των Στουδίου «*εὐτελῆ μοναχὸ Βίκτωρα(?)*» του έτους 1018, ο οποίος και λαμβάνει το ίδιο έτος τον κώδ. *Vat. gr. 1675* ως δωρεά από τον πριμικήριο και άρχοντα του χρυσοχείου Νικόλαο, σύμφωνα και με το σημείωμα στο φύλλο 333ν «*Ἐδωρήθη ἡ βίβλος αὕτη τῆ εὐλαγεστάτη μονῆ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου ἰ τοῦ προφήτου Ἰπροδρόμου καὶ βαπτιστοῦ, τῶν Στουδίου· ἰ παρὰ Νικολάου πριμικηρίου καὶ ἄρχοντος ἰ τοῦ χρυσοχείου, ἐπὶ Νικολάου τοῦ εὐλαβεστάτου μοναχοῦ*

¹⁴⁰⁸ VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 73, f. 470r: «*Ἐτελειώθη ἡ βιβλος αὕτη διὰ χειρὸς Ἀθανασίου μοναχοῦ καὶ ἁμαρτωλοῦ, μηνὶ Ἀυγούστῳ α', ἰνδ. ιγ', ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου ,ςππ' (880)*».

¹⁴⁰⁹ ΒΛ. GIANNELLI, *Vat. 1485-1683*, 396-398, f. 408r: «*τετέλεσται ἡ παροῦσα ἰ βίβλος, μηνὶ μαρ(τ)ίῳ ἰκα ἰνδ. α ἔτους κόσμου ἰ,ςυκδ' (916) γραφεῖσα διὰ χειρὸς(sic) Ἰωάννου ταπεινοῦ ἰκαὶ ἐλαχίστου μοναχοῦ, ἰ ἐπὶ Ἀνατολίου τοῦ ὀσιωτάτου ἡγουμένου ἰ τῶν Στουδίου*». Αργότερα ο κώδικας φαίνεται να κατέληξε στη μονή της Κρυπτοφέρρης (f. 1r: *Τοῦτο τὸ βιβλίον ἦν τῆς Κρυπτοφέρρης*).

¹⁴¹⁰ VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 84, f. 320r: «*Ἐτελειώθη χάριτι θεοῦ ἡ ἱερά καὶ ψυχοφελὲς βίβλος αὕτη ἐπὶ Ἰωάννου, τοῦ ὀσιωτάτου συγκέλλου καὶ ἡγουμένου τῶν Στουδίων διὰ χειρὸς Στεφάνου μοναχοῦ καὶ ἁμαρτωλοῦ, μηνὶ ἰουλίῳ ιη', ἰνδικτιῶνος δευτέρας, ἔτους κτίσεως κόσμου ,ςυπβ' (974). Παρακαλῶ δὲ καὶ ἱκετεῦν πάντας τοὺς ἐντυγχάνοντας εὐχεσθαι ὑπὲρ τῆς ταπεινῆς καὶ ἀθλίας ψυχῆς μου,*» βλ. επίσης OMONI, *Catalogue*, I, 119.

¹⁴¹¹ ΒΛ. HARDT, *Catalogus*, IV, 76-87 καὶ VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 86. Κατὰ τον 14/15ο αι. φαίνεται να κατέληξε στη μονή Ξενοφώντος του Αγίου Όρους, σύμφωνα και με σημείωμα στο φύλλο 243ν.

¹⁴¹² ΒΛ. HARDT, *Catalogus*, IV, 121-128. Ο κώδικας φέρει το μεταγενέστερο σημείωμα «*τὸ βιβλίον προδρόμου μονῆς τῆς στουδίου. Ἐδώθη τὸ παρὸν βιβλίον εἰς τὴν μονὴν τοῦ στουδίου παρὰ τοῦ τιμιωτάτου ἱερομονάχου κυροῦ σισῶι (sic) ψυχικῆς σωτηρίας ἔνεκα· καὶ ὅστις βουλήθη, ἵνα ἐπάρη αὐτὸ, ἵνα ἔχη τὸν πρόδρομον ἀντίδικον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως*».

¹⁴¹³ ΒΛ. GIANNELLI, *Vat. 1485-1683*, 421-425. Ὅπως ο προαναφερθεὶς κώδικας *Vatic. gr. 1660*, ἔτσι και ο συγκεκριμένος κατέληξε επίσης στη μονή της Κρυπτοφέρρης, σύμφωνα με το σημείωμα «*Τοῦτο τὸ βιβλίον ἦν τῆς μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης*».

πρεσβυτέρου και ηγουμένου Ιτῆς αὐτῆς ἀγιωτάτης μονῆς· μηνὶ μαρτίῳ ἰνδικτιῶνος πρώτης· Ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἑξακισχιλιοστοῦ πεντακοσιοστοῦ εἰκοστοῦ ἔκτου (1018)». Πιο πάνω ἓνα ἕτερο χέρι πρόσθεσε τὸ σημεῖωμα «† † ὁ εὐτελῆς μον(α)χ(ός) Βίκτ(ω)ρ (?) πρεσ(βύ)τ(ε)ρ(ος) καὶ βιβλιοφύλ(αξ) αὐτῆς ἀγίας μονῆς τῶν Στουδ(ίου)»¹⁴¹⁴. Λίγα χρόνια αργότερα, καὶ συγκεκριμένα στὶς 3 Ἰουλίου τοῦ 1048, ὁ διάκονος τῆς μονῆς Χριστοφόρος ἀντιγράφει τὸν κώδικα *Sinait. gr. 319* με ἔργα τοῦ Ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου με σχόλια, προσθέτοντας στὸ τέλος τὸν ἐξῆς κολοφῶνα.

Ἐτελειώθη σὺν Θεῷ ἡ ἱερά καὶ ψυχω-
φελῆς καὶ θεολογικοτάτη βίβλος
τοῦ ὁσίου π(ατ)ρ(ός) ἡμῶν Διονυσίου [μη]νὶ
Ἰουλίῳ γ', ἡμέρα κυριακῆ, ἔτους
,ςφΝς'(1048), ἰνδ(ικτιῶνος) α'. Γραφε[ῖσα διὰ]
χειρὸς Χριστοφόρου ἑλαχ[ίστου]
καὶ ἀναξίου διακόνου ἐπὶ
Μιχαῆλ τοῦ εὐλαβεστάτου ἡ-
γουμένου μονῆς τῶν Στουδ[ιτῶν]. Δυσωπῶ δὲ
πάντες τοὺς ἐντυγχάνοντας ἐνταῦθα
ἵνα εὐχεσθε ὑπὲρ τῆς ταπεινῆς καὶ ἀ-
μαρτωλοῦ μου ψυχῆς· ὅπως εὖροιμι
[ἔ]λλ[εος] ἐν τῇ ἡμέρᾳ [τῆς] κ[ρί]σεως τοῦ Θεοῦ
ἀποδιδόντος ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔ-
δια ἔργα¹⁴¹⁵.

Ἡ υψηλὴ ποιότητα τοῦ βιβλιογραφικοῦ εργαστηρίου τῶν Στουδίου ἀλλὰ καὶ ἡ υψηλὸ ἐπιπέδου βιβλιοθήκη τῆς μονῆς συνοψίζονται στὸν πολυτελέστατο κώδικα τοῦ 11ου αἰ. *Lond. Brit. Lib. Add. 19352* τοῦ Φεβρουάριου τοῦ 1066. Πρόκειται γιὰ πολυτελὲς Ψαλτήριον, ἀντιγραφέν ἀπὸ τὰ χεῖρα τοῦ ιερέα Θεοδώρου Καισαρείας μετὰ ἀπὸ παραγγελία τοῦ συγκέλλου καὶ ηγουμένου τῆς μονῆς Μιχαῆλ, σύμφωνα με τὸ χρυσογραφέν σημεῖωμα στὸ φύλλο f. 208r: «ἔσχεν οὖν τέλος ἡ τοιάδε τῶν θείων ψαλμῶν δέλτος κατὰ τὸν φευρουάριον μῆνα τ(ῆς) δ' ἰνδ. τοῦ ,ςφοδ' (1066) ἔτους· ἐπιταγῆ μὲν γεγεννημέν(η) τοῦ θεσπεσίου π(ατ)ρ(ός) καὶ συγκέλλ(ου) Μιχαῆλ· καὶ καθηγουμέν(ου) τῆς παναγεστάτης καὶ πανευφήμου μονῆς» ἐνῶ συνεχίζεται ἀπὸ κάτω με ερυθρὰ μελάνη «χειρὶ δὲ γραφέν καὶ χρυσογραφεθὲν Θεοδώρου (μοναχοῦ) πρεσβυτέρου τῆς αὐτῆς μονῆς καὶ βιβλιογράφου τοῦ ἐκ Καισαρείας· ἧς ποιμὴν καὶ φωστῆρ, ὁ κλειν(ός) ὤπται καὶ λαμπρὸς Βασίλειος· ὁ τῶν ὄντι μέγας καὶ ὦν καὶ καλούμενος»¹⁴¹⁶. Κατὰ τὸν 11ο-12ο

¹⁴¹⁴ GIANNELLI, *Vat. 1485-1683*, 438-441.

¹⁴¹⁵ GARDTHAUSEN, *Sinai*, 62-63.

¹⁴¹⁶ RICHARD, *British*, 32. Τὸ συγκεκριμένο σημεῖωμα μετεγράφη μετὰ ἀπὸ ἐλέγχο τῆς ψηφιοποιημένης μορφῆς τοῦ κώδικα ἀπὸ τὴ Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη.

αι. χρονολογείται και ο κώδικας του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας 24 (38.920), ο οποίος σύμφωνα με σημείωμα στο φύλλο 340ν βρέθηκε στην κατοχή του μοναχού και οικονόμου της μονής Νικολάου¹⁴¹⁷: «Μνήσθητι κ(ύριε) τοῦ σου δούλου Νικολάου μοναχοῦ γεγονότος βέστου καὶ μέγαλου οἰκονόμου Μονῆς τῶν Στουδίου τοῦ Περηνοῦ, τοῦ πόθῳ τήνε κτησαμένου τήν βίβλον, καὶ πίστει ζεούση ἀναθεμένου σοι ταύτην καὶ ἄμειψαι αὐτὸν ταῖς πλουσίαις σου δωρεαῖς ἐν τῇ τῆς κρίσεως ἡμέρᾳ τῆς οὐ(ρα)νίου σου βασιλείας δεικνὺς αὐτὸν κληρονόμον. ἀμήν»¹⁴¹⁸.

Η δραστηριότητα του βιβλιογραφικού εργαστηρίου της μονής συνεχίζεται τόσο κατά τον 12ο όσο και κατά τον 13ο αι.¹⁴¹⁹ Ο κώδ. *Vind. Theol. gr. 134* (Lambek 65) του 13ου αι. με ομιλίες Μεγάλου Βασιλείου αντεγράφη από τον μοναχό Βάκχο επί ηγουμενίας Λουκιανού και πιθανόν να βρισκόταν στη μονή, πριν περάσει στην κατοχή του Μάρκου Μαμωνά στην Κρήτη και μετά μέσω του περιηγητή Σαμπούκου να καταλήξει στη Βιέννη¹⁴²⁰. Παράλληλα η βιβλιοθήκη

¹⁴¹⁷ Βλ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Πατριαρχείο Αλεξανδρείας*, 26-28. Είτε πριν είτε μετά τον Νικόλαο, ο κώδικας φαίνεται να βρισκόταν στη μονή της Αγίας Αναστάσεως στο Γαλήσιον Όρος, πλησίον της πόλεως της Εφέσου σύμφωνα με τα σημειώματα στα φύλλα 1r (άνω όα): «† Τὸ παρὸν βιβλίον ἀφιερῶθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Γαλήσιου ὑπὲρ ψυχικῆς (;) σ(ωτη)ρίας τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἀντωνίου ἱερομονάχου καὶ τοῦ ἀθλίου Μακαρίου» και 339v (κάτω όα): «Ἀνεκαινίσθη ἡ παροῦσα βίβλος δ' ἐξόδου τοῦ τιμιωτάτου ἱερομονάχου κῦρ Θεολήπτου καὶ διὰ χειρὸς Δαμιανοῦ ἱερομονάχου τοῦ πολυτλήμωνος καὶ ἐκκλησιάρχου τῆς σεβασμίας Μονῆς τῆς ἀγ. Αναστάσεως τῆς καὶ τὴν βίβλον δεσποζούσης τῷ στωπῶ' (1376) ἔτει Ἰνδ. ΙΔ' καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὐχεσθαι (-ε) αὐτοῖς διὰ τὸν Κ(ύριον)».

¹⁴¹⁸ Βλ. VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 90-91. Από τη μονή των Στουδίου κατά τον 11ο αι. φαίνεται να προέρχεται, σύμφωνα με τον A. Ehrhard, και ο κώδ. *Par. gr. 1456* χωρίς όμως να υπάρχει κάποια απόδειξη γι' αυτό. Το ίδιο συμβαίνει και με ακόμη δύο κώδικες οι οποίοι φαίνεται πιο πιθανόν να έχουν τη συγκεκριμένη μονή ως τόπο προέλευσης. Πρόκειται για τους *Par. gr. 1018* (10ος αι.) και *Πατριαρχείου Ιεροσολύμων κώδ. 13* (10ος αι.).

¹⁴¹⁹ Βλ. VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 87-88, όπου ο κώδικας τοποθετείται στη Μονή των Στουδίου τον 12ο αι., όπως επίσης και ο κώδ. *Marc. gr. II 70* (Nanian. 92) του 12ου αι. με το σημείωμα στο φύλλο 272v: «† Ἐτελειώθη ἡ βίβλος αὕτη ἡ ἐπιταχθὲν παρὰ τ[ῶ] Σάββα μοναχ[ῶ] καὶ καθηγουμένῳ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ὃ καὶ ἐπονομ... Στουδίου καὶ ἀξίωσον αὐτὸν ἐπιτυχεῖν τῆς ἄνω βασιλείας». Ωστόσο ο μεταγενέστερος κατάλογος του Μιονί μεταγράφη το συγκεκριμένο σημείωμα διαφορετικά, αμφιβάλλοντας τη σχέση του με την προαναφερθείσα μονή, βλ. ΜΙΟΝΙ I, 1, 197-204, εδῶ 197: «Χριστέ, σωτήρ, φωστειρ (sic) τῆς οἰκουμένης σῶσον φρούρη φύλαττεν τῷ σὸ (sic) δούλω μοναχῷ Σάββα καὶ ἀξίωσον αὐτὸν ἐπιτυχεῖν τῆς ἄνω βασιλείας. Ἐτελειώθη ἡ βίβλος αὕτη ἡ ἐπιταχθὲν παρὰ τῷ Σάββα μοναχῷ καὶ καθηγουμένῳ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ προδρόμου ὃ καὶ τοῦ ἐπον(ο)μ(αζομένου) μ(ε)γάλ(ου) καὶ ἀξίωσον αὐτὸν ἐπιτυχεῖν τῆς ἄνω βασ(ιλείας)».

¹⁴²⁰ Βλ. BICK, *Schreiber*, 32 (αρ. 20) για το σημείωμα στο φύλλο 86v:

«† πᾶς τίς ἐπελθὼν τὴν παρούσ(αν) πνκτίδα,
 χ[ριστὸ]ν λιτάζον τὸν Θε[εόν] πεπομφέναι
 δειν(ῶν) βριαρ(ῶν) ἀμπλακημάτων λύσιν,
 βακχω μοναχῷ λευίτη παρ' ἀξίαν
 γράψαντι ταύτην, εὐκλεεὶ σεβασμῶ]
 π[ατ]ρι φαεινῷ λουκιανῷ φωσφότῳ(!).
 ὄν, ποιμνιάρχην ἢ μ[ον]ῆ τῶν στουδίου
 ἔσχηκ(εν) ἀστράπτοντα δίκην ἡλίου.
 κρούοντα τὴν σύριγγα τ(ῶν) θεῶν λόγ(ων)

συνεχώς εμπλουτίζεται, όπως φαίνεται και από το σημείωμα στο φύλλο 1r: «τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου βίβλος αὕτη» του κώδ. *Thessalon. Gymnasii 1* ο οποίος χρονολογείται τον 13ο αι. και φέρει ομιλίες του Μεγάλου Βασιλείου και μια επιστολή του Γρηγορίου Νύσσης¹⁴²¹.

Πλούσια βιβλιοθήκη κυρίως εκκλησιαστικών χειρογράφων φαίνεται να είχε και η μονή της Θεοτόκου των Οδηγών. Σύμφωνα με τη διδακτορική διατριβή του Volk, η βιβλιοθήκη είχε στη συλλογή της χειρόγραφα του 10ου αι. όπως ο *Vind. Theol. gr. 39* (Ομιλίες Χρυσοστόμου κ.α.)¹⁴²², του 11ου αι. όπως οι *Laur. Plut. 10,8* (Προφητείες κ.ά.)¹⁴²³, *Par. gr. 637* (Reg. 1927) (Ομιλίες Ιωάννου του Χρυσοστόμου)¹⁴²⁴ και *Vat. gr. 412* (Μεταφράσεις ψαλμών)¹⁴²⁵ αλλά και του 12ου αι. όπως οι *Ox. Bodl. Canon. gr. 38* (αρχές 12ου αι. - Ευαγγέλιο)¹⁴²⁶ και *Escorial. gr. Ψ II*

(καί) π[ατ]ρικῶς πείθοντ[α] βιοῦν σωφόν(ως)(!)

τ(οὺς) ἀχένα κλίναντας αὐτῶ (καί) γόνυ:-»

σημειώματα από τον παλαιότερο κάτοχο Μάρκο Μαμωνά στην Κρήτη βρίσκονται στα φύλλα 95r (άνω ὦα - κτήμα μάρκου μαμουνα), 263r (άνω ὦα - μαμουνα] τοῦ κρητός) και 269v· βλ. επίσης HUNGER, *Katalog III.2*, 126-132.

¹⁴²¹ VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 88-89: το συγκεκριμένο έργο προσθέτει ένα ακόμη κώδικα που χρονολογείται τον 11ο αι. και περιλαμβάνει την Παλαιά Διαθήκη στη βιβλιοθήκη της μονής μετά το 1367. Υποστηρίζει ότι προήλθε από τη μονή του Κοσμοσώτηρος και φέρει την ταυτότητα *Marc. gr. IV*, η οποία όμως δεν ταυτίζεται με κανένα κώδικα που μας περιγράφουν οι κατάλογοι του Mioni.

¹⁴²² Βλ. HUNGER, *Katalog III.1*, 70-71, f. 202r: «† βιβλί(ον) έξαήμερος κομ(μά)τ(ιον) δεύτερ(ον) έχον λόγους τριακοντατέσσαρας τ(ῆς) μ(ονῆς) τῶν ὁδηγῶν †» τον 16ο αι. βρέθηκε στην Κρήτη στα χέρια του Μάρκου Μαμουνα σύμφωνα με τα σημειώματα του στα φύλλα 1r και 196v.

¹⁴²³ Βλ. BANDINI, *Catalogus*, I, 475-477. Σύμφωνα με το σημείωμα του κώδικα, ο μοναχός Κλήμης έκανε δωρεά το συγκεκριμένο χειρόγραφο στη μονή της Οδηγήτριας μαζί με ένα άλλο χειρόγραφο με το ψαλτήριο του Θεοδώριτου Κύρου, f. 1r: «Αφιέρωθη ή βίβλος αὕτη τῶν προφητῶν ἐν τῇ μονῇ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὁδηγήτριας παρὰ τοῦ μοναχοῦ κυροῦ Κλήμεντος ἅμα τῇ ἑτέρῃ βίβλῳ τὸ ἐξηγημένον ψαλτηρίου Θεοδώριτου Κύρου ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας αὐτοῦ. Ὁ δὲ βουληθεὶς ἀποστερῆσαι ταῦτα τὴν μονήν, εἶτω ὑπόδικος ταῖς τῶν θεῶν πατέρων ἀραῖς. ἔτη ,ζωική'». Από πάνω υπάρχει μετάφραση του σημειώματος στα λατινικά με χρονολογία το 1320.

¹⁴²⁴ Βλ. OMONTE, *Catalogue*, I, 109. Αντεγράφη στα 1058 από κάποιο μοναχό Αντώνιο.

¹⁴²⁵ Βλ. DEVREESSE, *Vaticani graeci II*, 119. Ο κώδικας φέρει σημειώματα στα φύλλα 88r: «† τοῦτο τὸ βιβλίον (sic), μάλιστα δὲ ή ψαλτήρα (sic) ἔνε τῆς μονῆς τῶν Ὁδηγῶν:-| και ὁ θε(ο)ς ο αγίος να το φυλαξί μέχρι τέλους... να το ἔχει ή μονή των οδηγῶν» και 161v-162r: «† κ(ύρι)ε ἔλεησον τοῦ ἁμαρτωλοῦ και δούλου σου Κοσμά μοναχοῦ τὴν ψυχὴν | ὅτι ἁμαρτωλὸς ἔνι παρὰ πάντας ἀνθρώπους... γχώρεσέτο». Το συγκεκριμένο ψαλτήριο που αναφέρεται στο σημείωμα του *Vaticanus* πιθανόν να ταυτίζεται με τον δεύτερο κώδικα του μοναχοῦ Κοσμά προαναφερθέντα *Laur. Plut. 10,8* ο οποίος περιγράφεται ως «ἐξηγημένον ψαλτηρίου Θεοδώριτου Κύρου», ή το ψαλτήριον που αναφέρεται στο σημείωμα του κώδικα της μονής *Ox. Bodl. Canon. gr. 38*.

¹⁴²⁶ Βλ. COXE, *Bodleian Library*, I, στηλ. 41. Αντιγραφείας του χειρογράφου υπήρξε ο μοναχός Μηνάς καλλιγράφος σύμφωνα με το σημείωμα «τὸ παρὸν και ἱερὸν και θεῖον εὐαγγέλιον ἐγράφη παρὰ τοῦ ὀσιωτάτου μονάχου [sic] κυροῦ Μηνά τοῦ καλλιγράφου. ἐξ σοῦ, Θεογεννήτρια, ἐβλάστησεν». Στο τέλος υπάρχει το σημείωμα δωρεάς του παρόντος κώδικος από τον μοναχό Γεράσιμο Κύπριο στη μονή της Οδηγήτριας: «ἐκοιμήθη ὁ δούλος τοῦ θεοῦ Γεράσιμος μοναχὸς και δέδωκε τὸ παρὸν εὐαγγέλιον ἐν τῇ ὀσία μονῇ τῆς ὑπεράγνου θεομήτορος τῆς ὁδηγήτριας, εἰς μνημόσυνον αὐτοῦ, και ὁ

12 (Ομιλίες Μεγάλου Βασιλείου και Γρηγορίου Νύσσης)¹⁴²⁷. Επιπρόσθετα, η παρουσία στο συγκεκριμένο μοναστικό ίδρυμα του σημαντικότερου ίσως αντιγραφικού εργαστηρίου εκκλησιαστικών κειμένων στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 14ο και 15ο αι. ενισχύει την ύπαρξη κωδίκων υψηλής αξίας και αρίστης ποιότητας¹⁴²⁸. Ο ιερομόναχος στη μονή των Οδηγών Ιγνάτιος εμφανίζεται ως παραγγελιοδότης δύο κωδίκων, τους οποίους δώρισε στη βιβλιοθήκη της μονής στις αρχές του 14ου αι. Πρόκειται για τους *Laur. Plut. 11,1* (I 497) που χρονολογείται το 1327 και περιέχει τους βίους των Κοσμά και Δαμιανού¹⁴²⁹ και *Par. gr. 311* με χρονολόγηση το 1336 και πρόκειται για ευαγγέλιο¹⁴³⁰. Ο τελευταίος φέρει στο φύλλο 382v το σημείωμα: «Ἐτελειώθη ἐν ἔτει ,ζωμδ' μηνι ιουλίω ἰνδ. δ'. Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Χαρίτωνος πόνοσ· καὶ ταύτην δὴ τὴν θείαν καὶ ἱερὰν καὶ πάνσεπτον βίβλον τοῦ ἀγίου Εὐαγγελίου ὁ αὐτὸς οὗτος ὀσιώτατος πατὴρ ἡμῶν καὶ δικαιοτάτος τῆσ σεβασμίας μονῆσ τῆσ ὑπεραγίας Θεοτόκου τῶν Ὁδηγῶν ἱερομόναχος κῆρις Ἰγνάτιος συνδραμών τε καὶ συγκροτήσασ λόγῳ καὶ ἔργῳ συνέταξέ τε καὶ ἀνέθηκε τῇ ἱερᾷ καὶ θείᾳ τραπέζῃ τοῦ πανέπτου τοῦδε ναοῦ εἰς κοινήν ὠφέλειαν καὶ φωτισμὸν ψυχῆσ τε καὶ σώματοσ, καὶ οἱ ἐντυγχάνοντες κ.λ.π.»¹⁴³¹. Κατά τον 15ο αι., τρεῖς ακόμη κώδικες προστίθενται στη βιβλιοθήκη της μονής. Πρόκειται για τον κώδικα του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων 332, ο οποίος χρονολογείται στα 1427, περιλαμβάνει έργα του Μεγάλου Βασιλείου και φέρει αναφορά στον ηγούμενο της μονής Κάλλιστο¹⁴³², τον κώδικα της μονής *Ιβήρων του Αγίου Όρους 788* (Λάμπρος 4908) του 1432 που περιλαμβάνει τα

βουληθεὶς ἄραι αὐτο ἀπὸ τῆσ μονῆσ τῆσ ὀδηγητριάσ, να ἔχοι τὴν ὀδηγητρίαν διάδικον ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆσ κρίσεωσ, τὰσ ἀρὰσ τῶν ἑπτα οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ πάντων τῶν ἀγίων, καὶ ἐμοῦ Γερασίμου τοῦ ἁμαρτωλοῦ τοῦ Κυπρίου, ἀλλ' ἀναμένωσιν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τὰ δύο μου βιβλία τὸ ψαλτήριον καὶ τὸ παρὸν εὐαγγέλιον εἰς μνημόσυνον ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ».

¹⁴²⁷ Βλ. ANDRES, *Escorial III*, 36-39. Στο φύλλο IVν φέρει το σημείωμα «Τὸ βιβλίον τοῦτο κτῆμα ἐστὶν τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις | Κ(υρί)ου Λουκᾶ καὶ κουβουκλαρίου τῆσ ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆσ Ὁδηγητριάσ». Ενδιαφέρον αποτελεί ἡ μετέπειτα ἀπόκτηση του κώδικα ἀπὸ τον βυζαντινὸ λόγιον Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο σύμφωνα με το σημείωμα 316v: «τοῦ Ἀργυροπ(οῦ)λου Ἰωάννου».

¹⁴²⁸ Σχετικά με το συγκεκριμένο βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον βλ. Παράρτημα Α'.

¹⁴²⁹ Βλ. BANDINI, *Catalogus*, I, 497-498. Στο τέλος ὑπάρχει το σημείωμα: «Ἰωακείμ ὄνομα τῷ γεγραφότι. Ἐτελειώθη κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον τῆσ ια' ἰνδ. τοῦ ,ζωλς'. Τὸ παρὸν βιβλίον ἐγράφη διὰ ἀγῶνοσ κ(αὶ) συνδρομῆσ τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυροῦ Ἰγνατίου τοῦ χρηματίσαντοσ δικαίου, ἐν τῇ περιωνύμῳ τῶν ὀδηγῶν μονῇ, κ(αὶ) ἐτέθη ἐν αὐτῇ ὁ δέ γε βουληθεὶς ἐκποιήσασθαι τοῦτο τῆσ τοιαύτησ μονῆσ, ἵνα ἐπισπᾶται τὰσ ἀρὰσ τῶν θείων πατέρων».

¹⁴³⁰ OMONTE, *Catalogue*, I, 32.

¹⁴³¹ Βλ. VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 45. Για τὴ συγκεκριμένη φράση «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ [γραφέα] πόνοσ» ὡσ χαρακτηριστικὸ προέλευσησ των κωδίκων ἀπὸ το βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον τῆσ μονῆσ των Ὁδηγῶν βλ. Παράρτημα Α'.

¹⁴³² Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Τεροσολυμίτικη Βιβλιοθήκη Β'*, 457-459, f. 212v: «† Ἦδε ἡ βίβλοσ κατασκευάσθη, σπουδῇ τε | καὶ ἀναλώμασι, Καλλίστου τοῦ πανιε|ρωτ(ά)τ(ου) μ(ητ)ροπολίτου καὶ καθηγομένου | τῆσ σεβασμίας μονῆσ τῶν Ὁδηγῶν. | ἐτελειώθη δέ, μηνι ἰουνίῳ τοῦ ,ζοῦ|Π^{ου}λε' ἔτοουσ, ἰνδικτιῶνοσ ιε».

Μηναία Ιουλίου - Αυγούστου και αντεγράφη από τον μοναχό Μεθόδιο¹⁴³³ αλλά και τον κώδικα της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους 912 που περιλαμβάνει το Μηναίο Οκτωβρίου και φαίνεται να αντεγράφη από τον ηγούμενο της μονής Ιωσήφ¹⁴³⁴. Η χρονολόγηση του τελευταίου το 1456 αποδεικνύει την ύπαρξη της μονής και της βιβλιοθήκης ακόμη και μετά την άλωση του 1453.

Μικρή και ήσσονος σημασίας φαίνεται να ήταν η βιβλιοθήκη της μονής Χαρσιανίτου, γνωστή και ως Νέα Περιβλεπτος, αν και εμφανίζει έντονη πνευματική κίνηση κατά τον 15ο αι. Εκεί διέμενε ο λόγιος και οικείος του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου Ιωσήφ Βρυέννιος, εκεί φιλοξενήθηκε κατά την πρώτη επίσκεψη του στην Κωνσταντινούπολη ο λόγιος μοναχός και κατοπινός Ηγούμενος της προαναφερθείσας μονής των Οδηγών Μακάριος Μακρής Ασπρόφρου¹⁴³⁵ και εκεί εκάρη μοναχός ο πρώτος μετά την άλωση Πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος. Ωστόσο, οι ελάχιστοι κώδικες που βρίσκονταν εκεί όπως επίσης και η διαθήκη του Ιωσήφ Βρυεννίου¹⁴³⁶, μέσα από την οποία αφήνει τα βιβλία του στη βιβλιοθήκη της Αγίας Σοφίας και όχι στη μονή που διέμενε, επισμαίνουν την ύπαρξη μιας όχι και τόσο σημαντικής βιβλιοθήκης. Ο κώδ. *Angel. gr. 120 (T.1.8)* του 12ου αι. με έργα του Μαξίμου Ομολογητή βρισκόταν εκεί και μελετήθηκε από τον Βρυέννιο όπως μαρτυρεί το σημείωμα στο φύλλο 297ν: «*τή βιβλος αὐτή τοῦ ἱεροῦ καὶ ὁμολογητοῦ θείου Μαξίμου. ὑπῆρχε μονῆς τοῦ χαρσιανίτου, διήρχετο δὲ ταύτην ἀσμένως ὁ ἱερός διδάσκαλος καὶ θεῖος Ἰωσήφ*» και λίγο πιο πάνω συνεχίζει με τη φράση «*ἢ βιβλος αὐτή ἀνετέθη ἐν τῇ σεβαστῶ (sic)*»¹⁴³⁷. Στη συγκεκριμένη βιβλιοθήκη πρέπει να άνηκε πριν την άλωση και ο

¹⁴³³ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, II, 225. Στο τέλος του κώδικα υπάρχει το σημείωμα: «*Ἐτελειώθει τὸ παρῶν μηνὶ Αὐγούστῳ διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ Μεθοδίου μοναχοῦ καὶ δομestίκου τῆς μονῆς τῆς Ὁδηγητριας κατὰ τὸ ,ςϞδμ' .ετος ἰνδ. ι' (1432)*».

¹⁴³⁴ Βλ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Μεγίστη Λαύρα*, 140. Στο τέλος του κώδικα υπάρχει το σημείωμα: «*Ἐτελειώθη ὁ παρῶν μὴν ὀκτώβριος διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ἰωσήφ ἱερομονάχου τάχα καὶ πνευματικοῦ καὶ ἡγουμένου μονῆς τῆς Ὁδηγητριας καὶ μὴ μέμφεσθε τὴν σκαμβόττητα καὶ ἀκούσιαν σύνθεσιν τῶν γραμμάτων· καὶ γὰρ τῶν ὀφθαλμῶν ὑπάρχει τὸ αἴτιον· διὰ τὸ ὑγιῶς μὴ ἔχων τὸ φῶς· μᾶλλον δὲ εὐχεσθε πρὸς Κύριον ὅπως ἴλεων αὐτὸν εὕρω ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως. Ἐτελειώθη δὲ ἐν μηνὶ Ἰουλίῳ λα' ἡμέρᾳ Σαββάτῳ ἔτει ,ςϞξδ' (1456) ἰνδ. δ' ».*

¹⁴³⁵ Για την σχέση του Μακαρίου Μαρκή με τον Ιωσήφ Βρυέννιο και τον Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο βλ. κεφάλαιο Α'. Κατά την παραμονή του στη μονή Χαρσιανίτου, ο Μακάριος φαίνεται να συνέθεσε το έργο του για την εικόνα της Γεννήσεως που βρισκόταν στο καθολικό της μονής με τον τίτλο «*Τοῦ Μακαρίου ἱερομονάχου τοῦ Ασπρόφρουδος ἔκφρασις εἰκόνας τῆς ἰσταμένης ἔμπροσθεν ἐν τῷ ναῶ τῆς ὑπερευλογημένης Θεοτόκου τῆς ἐπονομαζομένης Νέας περιβλεπτος, κοινῶς δὲ μονῆ τοῦ Χαρσιανίτου ἧτις ἐστίν*». Για την έκδοση του έργου βλ. H. HUNGER, «*Eine spätbyzantinische Bildbeschreibung der Geburt Christi*», *JÖB* 7 (1958) 125-140.

¹⁴³⁶ Βλ. ανωτ. σελ. 263 κ.ε.

¹⁴³⁷ Βλ. SAMBERGER II, 173-175. Δεύτερο σημείωμα του κώδικα βρίσκεται στο φύλλο 331ν: «*πατέρες καὶ ἀδελφοὶ τῶ εὐτελεῖ καὶ τάχα ἄχ (μοναχῶ) Εὐφροσύνῳ τῶ τῶ ἱερὰν βίβλον πολᾶκις (sic) ἀναγνώσαντι.... νοῆσαντι καὶ ὁ θεὸς φυλάξει πάντας. ἀμήν*».

κώδ. του 14ου αι. της Μονής του Αγίου Σάββα στην Παλαιστίνη αρ. 65, ο οποίος φαίνεται μετά το 1453 να κατέληξε στην Κύπρο και συγκεκριμένα στη μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων στη Λευκωσία¹⁴³⁸.

Σημαντικότερη και με περισσότερους κώδικες ποικίλου περιεχομένου υπήρξε η βιβλιοθήκη της μονής του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων στην Κωνσταντινούπολη. Ο κώδικας *Vat. Pal. gr. 138*, ο οποίος χρονολογείται στα τέλη του 13ου αι. και περιλαμβάνει εκκλησιαστικούς κανόνες και λειτουργικά έργα, φέρει μια διαθήκη αγνώστου συγγραφέα όπου μεταξύ άλλων αφήνει τα βιβλία του στη βιβλιοθήκη της μονής του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων:

«ἐξ ὧν μοι ὁ φιλόανθρωπος θεὸς ἐδώρησατο ἐπαφήμι τῷ μεγαλομάρτυρι Γεωργίῳ τῇ μονῇ τῶν Μαγκάνων.

βιβλίον βαμβίκ(ιν)ον τὰς ἐπιστολάς τοῦ μεγάλου ἀποστόλου Παύλου ἐξηγημένας παρὰ Κυροῦ Εὐθυμίου τοῦ Ζυγαβηνοῦ |

Ἔτερον βιβλίον βεβρ(άιν)ον τοῦ μεγάλου Διονυσίου μετὰ σχολίων.

Ἔτερον βιβλίον βεβρ. Ἡσαΐου τοῦ Προφήτου ἐξηγημένον παρὰ τοῦ μεγάλου Βασιλ(είου).

Ἔτερον βιβλίον βεβρ. τὸ ἄσμα τῶν | ἀσμάτων, τὰς παροιμίας, τὴν σοφίαν Σολομῶντος. τὸν ἐκκλησιαστήν ἐξηγημένων παρὰ διαφόρων.

Ἔτερον βιβλίον βεβρ. συγγραφὲν παρὰ τοῦ μακαριωτάτου μητροπολίτου | Ἰωάννου Εὐχαΐτων.

Βιβλίον τοῦ ἁγίου Μαξίμου.

Νομοκάνονον ἐξηγημένον παρὰ τοῦ Ζωναρᾶ, βαγδατικόν.

Ἔτερον βιβλίον βεβρ. ἔχον τοὺς κανόνας τοὺς δεσποτικούς καὶ τὰ τριώδια τῆς μεγάλης | ἑβδομάδος ἐξηγημένα παρὰ τοῦ Κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Πτωχοπροδρόμου.

Ἔτερον βιβλίον βαβίκ(ιν)ον ἢ λεγομένη Διόπτρα.

Ἔτερον βιβλίον βεβρ. Ψαλτήριον. ἀξιῶ ἵνα ἀναγινώσκηται | ἐπὶ (τῆς) ἐκκλησίας.

Ἔτερον βιβλίον βεβρ. τὸν ἅγιον Δωρόθεον καὶ τὸν ἅγιον Ἡσαΐαν τὸν ἀναχωρητὴν.

Ταῦτα μὲν ἐπαφήμι ἐν τῷ πανσέπτῳ καὶ Θείῳ ναῶ | τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου. »¹⁴³⁹.

¹⁴³⁸ Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ιεροσολυμίτικη Βιβλιοθήκη Β'*, 112-113. Στο τέλος κώδικα υπάρχει το σημείωμα: «Τὸ βιβλίον τοῦτο πρῶν ὑπάρχ(ον) τῆς ἀγίας μονῆς Χαρσιανίτου, τῆς ἐπ' ὀνόματι τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Νέας Περιβλέπτου, νῦν δὲ δι' οἷς κρίμασιν ὁ Θεὸς οἶδεν, ἐν τῆς μονῆς τοῦ μεγάλου Γεωργίου τῶν Μαγγάνων, τῆς ἐν τῇ Κύπρῳ», ἐνῶ στο φύλο 473ν υπάρχει το σημείωμα του αντιγραφέα «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ πόνοσ Ἰωάσαφ».

¹⁴³⁹ Βλ. STEVENSON, *Palatini gr.*, 67-70. Ολόκληρο το κείμενο της διαθήκης μαζί με υποθέσεις περί της ταυτότητας και χρονολόγησης του συγγραφέα εκδόθηκε στο άρθρο του S.G. MERCATI, «Un testament inedit en faveur de Saint Georges des Mangans», *RÉB* 6 (1948) 36-47, ἐδῶ 46-47. Στο τέλος της διαθήκης, ο δωρητής αφήνει «Ἐτι μετὰ ταῦτα ἐπαφήμι εἰς τὸν πάνσεπτον καὶ θεῖον ναὸν τῆς ὑπεράγνου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς Ἐπισκέψεως

Είναι πολύ πιθανόν ο συγκεκριμένος άγνωστος συγγραφέας της διαθήκης να ταυτίζεται με τον μοναχό Γαβριήλ, ο οποίος κάνει αναφορά σε μερικά από τα προαναφερθέντα χειρόγραφα που αφήνει στη μονή σε σημειώματα στους κώδικες *Vat. Pal. gr. 676* (?), με περιεχόμενο τα Άπαντα του Μαυρόποδος¹⁴⁴⁰, και *Ox. Clarkianus 37*, με έργα του Αγίου Διονυσίου Αρεοπαγίτου και σχολιασμό του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού¹⁴⁴¹.

βιβλίον βεβρ. | τὸ ἄγ<ιον> εὐα(γγέλιον) κυριακοδρόμιν μετὰ τοῦ μηνολογίου.

ἀπόστολον κυριακοδρόμιν μετὰ τοῦ μηνολογίου.

Ἐξαμηνιαῖον βεβρ. ἀρχόμενον ἀπὸ | τὸν σεπτέμβριον μῆνα μέχρι <τέλους;> τοῦ φευ(ρ)αρ(ίου) ἔχον τὰ εὐα(γγέλια), τοὺς ἀποστόλους <τοὺς> προφήτας μετὰ τῶν συναξαρίων.

τριώδιον βαβίκ(ι)ν(ον) ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ | τελώνου καὶ τοῦ φαρισαίου <μέχρι τῶν> ἁγίων πάντων ἔχον καὶ τοὺς προ<φήτας>.

ὀκτωῆχον κομμ(ά)τ(ια) δύο· τὸ μὲν ἓν βεβρ. τὸ δὲ ἕτερον βαβίκ(ι)ν(ον)

στιχαρο | »

Ο Ναός της Θεοτόκου της Επισκέψεως βρισκόταν στο αυτοκρατορικό παλάτι στις Βλαχέρνες σύμφωνα με τους J. EBERSOLT, *Sanctuaire de Byzance. Recherches sur les anciens trésors des églises de Constantinople* (Paris, 1921) 90 κ.ε. και J. PAPADOPOULOS, *Les Palais et les églises des Blachernes* (Athen, 1928) 26 κ.ε.

¹⁴⁴⁰ Την συγκεκριμένη αναφορά στον κώδικα κάνει ο MERCATI, «Un testament», ό.π., 39-40, παραδίδοντας τα σχετικά σημειώματα του χειρογράφου. Ωστόσο, η αναφορά της αρίθμησης ως *Vat. Palat. gr. 676* πιθανόν να πρόκειται για τυπογραφικό λάθος αφού η παλατινή βιβλιοθήκη του Βατικανού περιλαμβάνει μόνο 433 κώδικες. Παραθέτω τα σημειώματα:

f. 1r: «*Ἡ βίβλος ἦδε Γαβριήλ μονοτρόπου |*

ἦν καὶ ἀνατίθησι τῇ σεβασμίᾳ |

μονῆ Μαγγάνων μάρτυρος Γεωργίου |

εἰς ἄφεσιν μὲν ... |

Τοῦ γοῦν ἀφαιρήσαντος ἐκ ταύτης κρύφα |

πυξίδα τήνδε ἐκ μονῆς τῶν Μαγγάνων |

ἀρὰς φρικώδεις λήψεται τῶν ἁγίων |

σὺν ταῖσδε τοῦ μάρτυρος, οὗ μέγα κλέος».

f. IIIr: «*Ἀφιερώθη τὸ παρὸν βιβλίον εἰς τὴν σεβάσμιαν μονὴν τῶν μαγγάνων εἰς ἄφεσιν τῶν ἡμετέρων ἁμαρτωλῶν, εἴ τις δὲ βουληθεῖ ἀφαιρῆσαι ταύτη, ἵνα ἐπισπάσῃται τὰς ἀρὰς τῶν τῆ' θεοφόρων πατέρων καὶ ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ».*

¹⁴⁴¹ Βλ. GAISFORD, *Clarke* 67-68. Παραθέτω τα σημειώματα του κώδικα:

f. 168v: «*ἀφιερώθη τὸ παρὸν βιβλίον εἰς τὴν σεβασμίαν μονὴν τῶν μαγγάνων παρ' ἐμοῦ τοῦ μοναχοῦ γαβριήλ εἰς ἄφεσιν τῶν ἡμετέρων ἁμαρτιῶν· εἴ τις δὲ ἀφαιρήσεται ταύτη ἵνα ἐπισπάσῃται τὰς ἀρὰς τῶν θεοφόρων πατέρων καὶ ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ γαβριήλ μοναχοῦ τοῦ οἰκονόμου».*

f. 9r: «*ἡ βίβλος ἦδὲ γαβριήλ μονοτρόπου*

ἦν καὶ ἀνατίθησι τῇ σεβασμίᾳ

μονῆ μαγγάνων μαρτύρος Γεωργίου

εἰς ἄφεσιν μὲν τῶν ... ἡμαρτημένων

τοῦ γοῦν ἀφαιρήσαντος ἐκ ταύτης κρύφα

πυξίδα τὴν ἐκ μονῆς τῶν μαγγάνων

ἀραὶς φρικώδεις λήψεται τῶν ἁγίων

τῶν ταῖσδε τοῦ μάρτυρος οὗ μέγα κλέος».

Στα ράφια της συγκεκριμένης βιβλιοθήκης πρέπει να βρέθηκαν για κάποιο χρονικό διάστημα και οι κώδικες *Vind. Histor. gr. 20 (II A 19)* του 11ου αι. με την *Ιουδαϊκή ἀρχαιολογία* του Φλαβίου Ιωσήφ¹⁴⁴², *Vat. gr. 568* επίσης του 11ου αι. με έργα του Μεγάλου Βασιλείου και του Ιωάννη του Χρυσοστόμου¹⁴⁴³, *Αγίου Όρου Μονής Εσφιγμένου 2134* του 15ου αι. με τις *Κατανύξεις* του Συμεώνος του Νέου Θεολόγου¹⁴⁴⁴, *Πατριαρχείου Ιεροσολύμων 83* των τελών του 13ου αι. με έργα του Ιωάννη Δαμασκηνού¹⁴⁴⁵, *Vat. gr. 677* του 15ου αι. κυρίως με έργα του Δημητρίου Κυδώνη και του μαθητή του Μανουήλ Καλέκα¹⁴⁴⁶ και *Vat. gr. 809* του 14ου αι. με

Αργότερα ο κώδικας φαίνεται να κατέληξε στη μονή των Στροφάδων και στη Ναύπακτο σύμφωνα με το σημείωμα: «μετὰ τὴν ἀνάλωσιν (sic) τοῦ μοναστηρίου τῶν στροφαδίων ἠγοράσθη τὸ αὐτὸ βιβλίον ὃν τῇ πόλει τῆς ναυπάκτου εἰς ας^{τπ} ο.. ὅταν δὲ ἐζητήθη μετὰ τὴν σύναξιν καὶ ἀνακαινήσιν τοῦ μοναστηρίου ἐνεργέτησαν αὐτὸ ὀπισθεν οἱ ἀγορακότες αὐτὸ ὅτε κυ(ρ) νικό(λα)ο(ς) γλαρίας καὶ ἐνταξίας καὶ κυ(ρ) γεώρ(γ)κιο(ς) ὀμποπέρης εἰς ψυχικὴν αὐτῶν σωτηρίαν καὶ διὰ τὸν θεὸν εὐχεσθαι αὐτοῖς». Στο φύλλο 48ν του κώδικα υπάρχει το σημείωμα: «τὸ παρὸν θεῖον καὶ ἱερὸν βιβλίον ὑπάρχει ὀνουφρίου χαισαρει τοῦ ἀκροκοντίλου» βλ. επίσης MERCATI, «Un testament», ὁ.π., 39-40.

¹⁴⁴² HUNGER, *Katalog I*, 23 κ.ε., f. 1v: «Ἡ βίβλος αὕτη τῆς μονῆς τῶν Μαγγάνων ἢ Γεωργίῳ μάρτυρι τῆς ἀνειμένης». Το σημείωμα προέρχεται από χέρι του 15ου αι., γεγονός που τοποθετεί τον κώδικα τη συγκεκριμένη περίοδο στη μονή των Μαγγάνων. Αργότερα βρέθηκε στην κατοχή του ιεροδιακόνου Διονυσίου Κατιλιανού από τη Ζάκυνθο, βλ. σημείωμα στο φύλλο 1v. Το είχε αγοράσει ο πατέρας του τελευταίου στις 11 Μαΐου του 1580 στην Κωνσταντινούπολη «διὰ σκοῦδα ε'». Μεταφέρθηκε στη Βιέννη το 1636 από τον Johannes Sambucus (f. 1r). βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Klosterbibliotheken*, 32.

¹⁴⁴³ Βλ. DEVREESE, *Vaticani graeci II*, 455-456. Ο κώδικας φέρει σημείωμα στο φύλλο Iv για τον θάνατο του Αυτοκράτορα Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγου στη Θεσσαλονίκη στις 22 Σεπτεμβρίου του 1408 από τον πιθανό παλαιότερο κάτοχο του κώδικα Γεώργιο Λάσκαρη Λεοντάρη: «Ἐκοιμήθη(η) ὁ ἅγιος Ἰω(άννης) ὁ βασιλεὺς ἐν τῇ Θεσσαλονίκ(η) σεπτεμβρίῳ κβ, ἡμέρα παρασκευῆ, ἔτει ,ς^ω Π^ω ιζ^ω (ζ' ἀντὶ ζ') ἰνδ^{οε} β' (ἀντὶ α'). καὶ αἰωνία του η μνήμη καὶ ἡ ευχή του ἡ ἀγία μεθ' ἡμῶν τῶν δούλων αὐτοῦ: ἀμήν. ἀμήν. ἀμήν: Γεώργ(ιος) Λάσκαρις ὁ Λεοντάρης». Επιπρόσθετα, στο φύλλο 1r υπάρχει το ὄνομα «ὁ παπας Θεοκτιστος» ἐνῶ στο φύλλο 276r υποδηλώνεται ἡ παρουσία του στη βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τῶν Μαγγάνων: «ἡ παροῦσα βίβλος ὑπαρχ(ει) μονῆς τῶν Μαγγάν(ων)». Τον 15ο αι. φαίνεται να κατέληξε στα χέρια κάποιου Ἰταλοῦ ουμανιστῆ σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο Iv: «*Varij s(er)mones. b. Jo. Chrisostomi et unus (G. Nissenj διαγραμμαμένο) Mag(n)i Basilij*», βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Klosterbibliotheken*, 32.

¹⁴⁴⁴ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, I, 185 για το σημείωμα του κώδικα: «Τὸ παρὸν βιβλίον καλεῖται Κατανύξεις καὶ οὐχ ὡς τινες λέγουσιν Νέος Θεολόγος. Οὐ γὰρ περὶ θεολογίας εἰσὶν οἱ λόγοι, ἀλλὰ περὶ κατανύξεως. φασὶ δὲ τινες ἀπὸ φήμης ὅτι τοῦ Μεταφραστοῦ κῦρ Συμεῶν ὑπάρχη σύγγραμμα, οὐκ ἔστι δέ· οὕτως εὔρηται εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς μεγάλης μονῆς τῶν Μαγγάνων εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν περὶ τούτων ὧν ἐφημεν οἷον περὶ τοῦ νέου Θεολόγου καὶ ὅτι οὐχ ὑπάρχει τοῦ Μεταφραστοῦ σύγγραμμα» · βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Klosterbibliotheken*, 34.

¹⁴⁴⁵ Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ιεροσολυμίτικη Βιβλιοθήκη Γ'*, 134-137 για το σημείωμα του κώδικα: «Εὔρηται δὲ εἰς βιβλίον τῆς μονῆς τῶν Μαγγάνων» βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Klosterbibliotheken*, 34.

¹⁴⁴⁶ Βλ. DEVREESE, *Vaticani graeci III*, 131-132, για το σημείωμα στο φύλλο 78r-v: «Ἰστῆον ὅτι ταύτην τὴν τῆς πίστεως ἔκθεσιν ἠφάνισαν παντελῶς οἱ τῶν Λατίνων ἀντίθετοι διὰ τὸ λαμβάνεσθαι ἐν αὐτῇ ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ· μόλις γὰρ ἐν δυσιν εὔρεθη βιβλίους, ἐνὶ μὲν ψαλτήριω περὶ τὸ τέλος ἐν τῇ μονῇ τῶν Μαγγάνων, ἀλλὰ καὶ ταῦτα μέχρι τοῦ νῦν ἠφάνισαν» βλ. επίσης Volk, *Die byzantinischer Klosterbibliotheken*, 34-35. Ο Δημήτριος Κυδώνης αποσύρθηκε στη

διάφορα εκκλησιαστικά έργα του Ιωάννη του Χρυσοστόμου και του Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Φιλοθέου¹⁴⁴⁷.

Η πιο σημαντική από τις μοναστικές βιβλιοθήκες στην Κωνσταντινούπολη φαίνεται να υπήρξε εκείνη της Μονής του Τιμίου Προδρόμου *ἐν Πέτρα*. Η ύπαρξη του μουσείου και του βιβλιογραφικού εργαστηρίου του *Ξενώνα τοῦ Κράλη* είτε πλησίον είτε εντός των εγκαταστάσεων της μονής δικαιολογούν τον μεγάλο αριθμό κωδίκων που σχετίζονται με τη συγκεκριμένη βιβλιοθήκη. Οι μελέτες των Volk και Κακουλίδη παραθέτουν τον μεγαλύτερο όγκο χειρογράφων που βρίσκονταν εκεί, στους οποίους μπορούν να προστεθούν και νέα ευρήματα¹⁴⁴⁸. Είναι γνωστή η εκεί παραμονή του φημισμένου κώδικα του Διοσκουρίδη του 6ου αι. *Vind. Med. gr. 1*. όπου μετά από περιπέτειες ανασταχώνεται στον *Ξενώνα τοῦ Κράλη* από τον λόγιο Ιωάννη Χορτασμένο «*ἐν τῷ ξενῶνι τοῦ Κράλη ἔτους ,ςϠιδ' [1406] ἰν(δικτιῶν)ος ιδ'*»¹⁴⁴⁹.

Μέχρι και τα μέσα του 14ου αι. περίπου οι κώδικες που εμφανίζουν σχέση με τη μονή περιλαμβάνουν κυρίως εκκλησιαστικές/θρησκευτικές πραγματείες και λειτουργικά κείμενα. Ο κώδικας *Rossian. gr. 5*, με περιεχόμενο υπόμνημα του Χρυσοστόμου προς Ρωμαίων επιστολή¹⁴⁵⁰, χρονολογείται τον 10ο αι. ενώ οι κώδικες *Ambros. gr. 833 (A 270 inf.)*¹⁴⁵¹, *Vat. Chis. gr. 41 (R VII 50)*¹⁴⁵², *Cues a. Mosel.*

μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, γεγονός που συνδέει το περιεχόμενο του κώδικα με τη συγκεκριμένη μονή. Για την παραμονή του Κυδώνη στα Μάγγανα βλ. κεφάλαιο Α'. Αργότερα ο κώδικας φαίνεται να πέρασε στα χέρια του ιερέα Γεωργίου Τζαγγαροπούλου, f. 110r: «*εὔχου μοι διὰ τὸν κύριον, ἐλαχίστου ἱερέως Γεωργίου τοῦ Τζαγγαροπούλου*».

¹⁴⁴⁷ DEVREESE, *Vaticani graeci* III, 345-346, f. 133v: «*τὴ ἡ βίβλος αὕτη πέφυκε τῆς μονῆς τῶν Μαγγάνων. Γεωργ(ίου) μάρτυρος, οὗ μέγα κλέος*»· βλ. επίσης MERCATI, «*Un testament*», ό.π., 43.

¹⁴⁴⁸ Βλ. VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 64-79 και ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*.

¹⁴⁴⁹ Βλ. κεφάλαιο Β' και Παράρτημα Α'.

¹⁴⁵⁰ Βλ. BICK, *Schreiber*, αρ. 2, σελ. 18-19. Ο κώδικας φέρει στο φύλλο 381v δύο σημειώματα, ένα από το χέρι του αντιγραφέα : «*τὸ Ἐτελειώθ[η] ἡ βίβλ(ος) αὕτη μ[η]ν[ι] σ[ε]πτε[μ]βρίω[ι] λ' ἰνδ[ικτι]ώνος[ι] ε' ἔτ(ους) ,ςυο (961)· ἐγράφη δὲ χειρὶ βασιλείου καλλιγράφου μο[ι]να[χ]οῦ[ι] βασιλ[ε]ίω[ι] (πρωτο)σπαθ[α]ρίω[ι] κ(αι) κούρατορι τοῦ πανευφ[η]μ[ο]υ π(αρα)κοιμω[μ]ένου[ι] τοῦ κυ[ρ]ίου βασιλ[ε]ίου[ι] τ» και ένα από χέρι 12ου αι.: «*τὴ βίβλος αὕτη τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου τῆς κειμένης ἔγγιστα τῆς Ἀετίου ἀρχαϊκῆ δὲ τῆ μονῆ κληῖσις Πέτρα τ»*· βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 71-72· ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 8.*

¹⁴⁵¹ MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 928-929. Περιλαμβάνει ομιλίες Μεγάλου Βασιλείου και Γρηγορίου Νύσσης. Ένα χέρι του 13ου αι. πρόσθεσε το σημείωμα «*τὴ βίβλος αὕτη τῆς μονῆς τοῦ προδρόμου τῆς κειμένης ἔγγ ... ἀρχαϊκῆ βοήθει τῆ μονῆ κληῖσις πέτρα*» αλλά και ένα ἄλλο σημείωμα στο φύλλο 123v «*ἰησοῦ χριστῶ ο θεοδὸς βοήθει μοι τῶ ...*»· βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 74 και ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 9.

¹⁴⁵² CAVALIERI, *Chisiani et Borgiani*, 84-85. Περιλαμβάνει βίους και μαρτύρια Αγίων «*τοῦ Μεταφραστοῦ*» την περίοδο 8 Μαΐου - 29 Αυγούστου και χρονολογείται τον 11ο αι. Ωστόσο φέρει τα εξής σημειώματα του 14ου αι.: Α. f. 195v: «*ἡ βίβλος αὕτη, τῆς| μονῆς τοῦ προδρόμου | τῆς κημένης| ἔγγιστα τῆς| ἀετίου τῆς πέτρας (sic)*». Β. f. 196v: «*τὸ εγὼ διμυτρικ| παλεολογος*». Γ. στο ἴδιο φύλλο: «*τὸ ἡ βίβλως αὕτ(η), τῆς μονῆς τοῦ | προδρομου. τῆς κυμένης. | ἔγγιστα τῆς ἀετίου. ἀρχαϊκῆ δὲ | τῆ μονῆ κλίσει πέτρα*»· βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 69 και ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 9.

Cusanus gr. 18¹⁴⁵³, Πάτμ. 30¹⁴⁵⁴ και *Vat. gr.* 534¹⁴⁵⁵ χρονολογούνται τον 11ο αι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον φέρει ο κώδικας της μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους αρ. 27 (Λάμπρος 5533) (Ευαγγελιστάριο που χρονολογείται την ίδια περίοδο [1072]) λόγω του εκτενούς κτητορικού σημειώματος στα φύλλα 292v-293r που μας δίνει περαιτέρω πληροφορίες:

«Ταύτην τὴν βίβλον τὴν ἱεράν καὶ θείαν
τὴν ὀλόγλυκον καὶ καλῶς γεγραμμένην
ἦν ἐκόσμησεν ἢ τετρακτὺς τῶν θείων
Ἀποστόλων τε καὶ σοφῶν διδασκάλων
Ἰωάννου τὲ φημὶ τοῦ Θεολόφου
ἄμα Ματθαίῳ καὶ Λουκᾶ καὶ τῷ Μάρκῳ
οἱ ἐσάφησαν τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ μου
τὴν τε γέννησιν καὶ τὴν βάπτισιν
τὴν περιτομὴν καὶ τὰ θαύματα πάντα
τὰ παθήματα καὶ τὴν ἔγερσιν τούτου
Λούκας ὁ πανευτελῆς σὺν Νικολάῳ
καὶ καθήγουμένῳ τε μονῆς τῆς Πέτρας
ταύτην καλλοπήσαντες ὡς ἐκποροῦντες
ἔχειν δὲ καὶ σὲ τὴν ἄχραντον Παρθένον,
τοῦ πρεσβεύειν ἐκτενῶς ὑπὲρ σῶν δούλων
τοῦ τυχεῖν τῆς στάσεως τῶν ἐκλεκτῶν προβάτων
καὶ ἀπόλαυσιν τῆς Χριστοῦ βασιλείας ἀμήν.

Ὑπὲρ μνήμης καὶ ἀφέσεως τῶν ἀμαρτιῶν τοῦ δούλου
τοῦ Θεοῦ Νικολάου μοναχοῦ καὶ καθηγουμένου μονῆς...
(sic) τοῦ πόθῳ κτησαμένου τὴν ἀγίαν δέλτον ταύτην· ἐγράφη δὲ διὰ Λουκᾶ
μοναχοῦ ἀμαρτωλοῦ καὶ ἀσώτου· οἱ ἀναγινώσκοντες τὴν ἀγίαν δέλτον

¹⁴⁵³ Βλ. VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 69. Περιέχει Ευαγγέλιο του Ιωάννη με σχολιασμό, και σύμφωνα με τον Volk το κτητορικό σημείωμα βρίσκεται στο φύλλο 4v και μάλιστα «*in größerer Schrift*»· βλ. επίσης ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 9.

¹⁴⁵⁴ Βλ. ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ, *Πάτμος*, 15. Περιλαμβάνει Ομιλίες του Μεγάλου Βασιλείου και χρονολογείται τον 11ο αι. Στο τέλος του κώδικα υπάρχει το σημείωμα «*Ἡ βίβλος αὕτη τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου | τῆς κειμένης ἔγγιστα τῆς Ἀετίου, | Ἀρχαϊκὴ δὲ τῆ μονῆ κληῖσις Πέτρα*»· βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 69· ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 9 (η Κακουλίδη αναφέρει ότι το κτητορικό σημείωμα που βρίσκεται στο φύλλο 310v εγράφη από ένα χέρι του 12ου αι. και δύο του 13ου αι.).

¹⁴⁵⁵ Βλ. DEVREESSE, *Vaticani graeci* II, 395-397. Περιέχει σχολιασμό του Χρυσοστόμου στο Ευαγγέλιο του Ματθαίου και χρονολογείται τον 11ο αι. Το σημείωμα στο φύλλο 363r αναφέρει «*Ἡ βίβλος ἦδε τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου | τῆς κειμένης ἔγγιστα τῆς Ἀετίου | ἀρχαϊκὴ δὲ τῆ μονῆ κληῖσις Πέτρα*»· βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 41· ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 9 (η Κακουλίδη αναφέρει ότι το κτητορικό σημείωμα προέρχεται από χέρια του 13ου και 14ου αι.).

ταύτην πρεσβυτοπαπαδοδιάκονοι εϋχεσθαι ὑπὲρ ἐμοῦ διὰ τὸν Κύριον εἰ καὶ ὡς ἄνθρωπος ἔσφαλα σύγνωτέ μοι διὰ τὸν Θεὸν ἀμήν.

Ἐτελειώθη δὲ ἐν ἔτη .ςφπ' ἰνδικτ. δεκάτης (1072) ἐπὶ τῇ ἀφερέσει τῶν αἰσθητῶν ὀφθαλμῶν Ῥωμανοῦ βασιλέως τοῦ Διογένους καὶ τῇ ἐπελεύσει τῶν ἀθέων Τουρκῶν ἀμήν. Λουκάς μοναχός»¹⁴⁵⁶.

Μέσα ἀπὸ το συγκεκριμένο σημεῖωμα πληροφορούμαστε ὅτι περὶ το 1072 Ἡγούμενος τῆς Μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα ὑπῆρξε ὁ μοναχὸς Νικόλαος, γεγονός που επιτρέπει τὴν ἀπόδοση στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς, κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο, δύο ἀκόμη κωδίκων. Πρόκειται γιὰ τοὺς *Par. gr. 1671*¹⁴⁵⁷ καὶ *Αθήνας ΕΒΕ 20*¹⁴⁵⁸, οἱ ὁποῖοι δίνουν τὴν χρονολόγησή τους χωρὶς ὅμως νὰ κατονομάζουν σε ποιά μονὴ βρίσκονται, πλην τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἡγουμένου τῆς ἀγνώστου μονῆς, Νικολάου. Κατὰ πάσα πιθανότητα πρόκειται γιὰ τὸν προαναφερθέντα Νικόλαο τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου.

Τὸν 11ο αἰ. χρονολογεῖται καὶ ὁ κώδ. *Vind. hist. gr. 45* με τὸ μηναῖο τοῦ Αὐγούστου, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ βρισκόταν σε χρῆση στὴ μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου σύμφωνα καὶ με σημεῖωμα στὸ φύλλο 139ν που δικαιολογεῖ τὴν ἀπουσία 13 φύλλων τοῦ κώδικα: «†Ταῦτα τὰ φύλα τὰ ιγ' τὰ ἦναι κειμένα ἐν τοῦτο τὸ βιβλίω, ἦχαν λόγους τοῦ παραβάτου τοῦ Ἰουλιανοῦ· ἀναγνοῦ αὐτοῦς τοὺς λόγους ὁ καθηγούμενος τῆς σεβασμίας μονοῖς τοῦ τιμίου προφήτου Προδρόμου, καὶ πρωτοσύγκελλος, καὶ νοήσας ὅτι ἦσαν βλαπτικοὶ ἔκαμψε (=ἔκοψε) τὰ φύλα αὐτὰ τὰ ιγ' καὶ ἔβαλεν αὐτὰ εἰς τὴν θάλασσαν. †Τὸ δὲ ἐναπομείναντα φύλον διὰ τοῦ κεφαλαίου τῆς ἀρχῆς ἐπέλιψεν αὐτόν†»¹⁴⁵⁹.

¹⁴⁵⁶ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, II, 284-285. Με μερικές διαφορές παραδίδει τὸ συγκεκριμένο σημεῖωμα καὶ ὁ LAKES, *Minuscule*, III (no. 108). βλ. ἐπίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 65-66. Κακουλιδή, *Βιβλιοθήκη*, 8.

¹⁴⁵⁷ Ὁ συγκεκριμένος κώδικας σύμφωνα με τὸν LAKES, *Minuscule*, V (no. 176) εἶναι ἀποκλειστικά μηναῖο καὶ φέρει τὸν κολοφῶνα «†ἐτελειώθη ἡ βιβλος ἐπὶ βασιλεωσ ρωμανου του διογενουσ καθ' ἡμων δε ηγουμενευοντοσ νικολαου μοναχου μηνι ιαννουαριω ι ινδικιτωνος θ. δια χειροσ κυριλλου μοναχου αμαρτωλου και πρεσβυτερου†» (μόνο τὸ ἔτος 1071 ταιριάζει με τὴν 9ῃ ἰνδικτιώνα κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Ῥωμανοῦ Διογένη). Ωστόσο, ὁ ΟΜΟΝΤ, *Catalogue*, II, 118-120 ἐκτός ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ χρονολόγησή (τοποθετεῖ τὴν ἀντιγραφή τοῦ κώδικα τὸ 1296) ἀναφέρει καὶ ἐντελῶς διαφορετικὸ περιεχόμενο, ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 8. Ἐπιπρόσθετα, σύμφωνα με τὸν Ševčenko, μέρος τοῦ κώδικα ἀντεγράφη πιθανόν ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Χορτασμένο, ὁ ὁποῖος σχετίζεται με τὴ συγκεκριμένη βιβλιοθήκη, βλ. I. ŠEVČENKO, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, [CBHB 3] (Bruxelles, 1962) 43, A.1.

¹⁴⁵⁸ Βλ. ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ, *ΕΒΕ*, 3. Σύμφωνα με σημεῖωμα στὸ τέλος χρονολογεῖται τὸ 1071 (.ςφπ') καὶ περιλαμβάνει περικοπές Προφητῶν καὶ ἄλλων βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, (1071 - ἀναγνώσματα Παλαιᾶς Διαθήκης). Ὀλοκληρωμένο τὸ σημεῖωμα δίδεται ἀπὸ LAKES, *Minuscule*, I (no. 36): «ετελειωθη ἡ βιβλος αὐτη δια καλληνικου μοναχου και νοταριου· ἐπὶ νικολαου του ευλαβεστατου ηγουμενου της αὐτης μονης μηνι σεπτεμβριω ινδικτιωνος δεκατης ετους ςφπ· βλ. ἐπίσης ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 8.

¹⁴⁵⁹ HUNGER, *Katalog* I, 50-54· βλ. ἐπίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 79.

Τον 11ο ή τον 12ο αι. χρονολογούνται οι κώδικες της βιβλιοθήκης *Rom. Ang. gr. 123* με τα τέσσερα Ευαγγέλια¹⁴⁶⁰, *Vind. Theol. gr. 3* με σχολιασμό του Χρυσοστόμου στο ευαγγέλιο του Ματθαίου¹⁴⁶¹, *Aθήνας EBE 57*¹⁴⁶² και *Lenin. gr. 309*¹⁴⁶³, ενώ κατά τον 12ο αι. οι κώδ. *Πατμ. 265* με το «*Τυπικόν τῆς μονῆς Θεοτόκου τῶν Ἡλίου Βωμῶν κ.λ.π.*»¹⁴⁶⁴, *Escor. gr. Ω III 15 (544)* με έργα του μεγάλου Αθανασίου κ.ά.¹⁴⁶⁵, *Par. gr. 891*¹⁴⁶⁶, *Mosc. Synod. 293* με μηναίο Φεβρουαρίου¹⁴⁶⁷ και

¹⁴⁶⁰ Βλ. SAMBERGER II, 163f για το σημείωμα στο φύλλο 1r (από χέρι 13ου ή 14ου αι.): «† ἡ βίβλος ἦδε, τῆς μονῆς τοῦ προδρόμου τῆς κειμένης ἔγγιστα τῆς ἀετίου ἀρχαϊκῆ δὲ τῆ μονῆ κλήσις πέτρα»· βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 74· ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 10.

¹⁴⁶¹ Βλ. VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, σελ. 72, υπ. 49 και σελ. 73, υπ. 52. Το κτητορικό σημείωμα της μονῆς βρίσκεται στο verso φύλλο του εξωφύλλου. Ο Volk συνδέει τον συγκεκριμένο κώδικα με τον προαναφερθέντα *Vat. gr. 534*, θεωρώντας τον ως το δεύτερο τόμο του έργου για τον σχολιασμό του Ευαγγελίου του Ματθαίου από τον Χρυσόστομο. Η Κακουλίδη αποκλείει κάθε πιθανή συσχέτιση (γραφή, αρ. στίχων, ταξινομήση ύλης) του ενός κώδικα με τον άλλο, ενώ υποστηρίζει ότι το κτητορικό σημείωμα γράφτηκε από χέρι του 13ου και το χέρι του βιβλιογράφου του 14ου αι. Ιωάννη Μαγκλαβίτη, βλ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 9-10. Ωστόσο ο Hunger στον κατάλογο του κώδικα απορρίπτει τη συμβολή του Μαγκλαβίτη ως αντιγραφέα: «*nicht Johannes μαγκλαβίτης*», βλ. HUNGER, *Katalog III*, 1, 7-8.

¹⁴⁶² ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ, *EBE*, 11-12. Τετραευάγγελο. Στο φύλλο 6ν φέρει το σημείωμα του αντιγραφέα «† *Εξωνήθη ἡ παρούσα βίβλος ἡ τετράς τῶν Αποστόλων παρὰ τοῦ ἱερομονάχου καὶ ἀμαρτωλοῦ Κύρου τοῦ ἀπὸ τῆς μονῆς τῶν Νοσσιῶν, κεκοσμημένη, καὶ ἀφιερῶθη παρ' αὐτοῦ ἐν τῇ ἀγία μονῇ ταύτῃ· καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες αὐτὴν εὐχεσθε διὰ τὸν Κύριον. Ὅστις δὲ πειραθῆ ἀφελέσθαι ταύτην ἐξ αὐτῆς, νὰ ἔχη τὴν ἀράν· τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτῶ ἀγίων Θεοφόρων Πατέρων τῶν ἐν Νίκαια καὶ ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ*». Στο τέλος υπάρχει σημείωμα (f. 367r) του 13ου αι.: «† Ἡ βίβλος αὕτη, τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου. | Τῆς κειμένης ἔγγιστα τῆς Αετίου. | Ἀρχαϊκῆ δὲ τῆ μονῆ κλήσις, Πέτρα»· βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 74· ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 10.

¹⁴⁶³ Βλ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 10. Πρόκειται για περγαμινό ειλητάριο με λειτουργία προηγιασμένων,

¹⁴⁶⁴ Βλ. ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ, *Πάτμος*, 136, όπου δεν αναφέρεται τίποτα σχετικά με την ύπαρξη του κώδικα στη μονή του Τιμίου Προδρόμου. Η σύνδεση του με τη βιβλιοθήκη της μονῆς φαίνεται να γίνεται από τον ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ-ΚΕΡΑΜΕΑ, «Σημειώσεις ἐκ Πάτμου», *Νέα Σιών* 2 (1905) 848. Για τον κώδικα βλ. επίσης LAKES, *Minuscule*, no. 26· VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 74 και ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 11.

¹⁴⁶⁵ Βλ. ANDRES, *Escorial III*, 195-197. Χρονολογείται στα τέλη του 12ου αι. και φέρει τα εξής κωδικογραφικά σημειώματα: A. f. 348v (13ος αι.): «† ἡ βίβλος ἦδε τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου | τῆς κειμένης ἔγγιστα τοῦ Αετίου | ἀρχαϊκῆ δὲ τῆ μονῆ κλήσις Πέτρα». Β. στο ίδιο φύλλο από κάτω: «*Μανουὴλ ὁ ἐκ Πελοποννήσου Παλαιολόγος (νεο ...μενος) | ταύτην τὴν βίβλον ἄπαξ ἀνέγγον (ἀφικόμην τε | ναὸν;) ἀγίας (...δος) κατὰ τὴν τοῦ ἀγούστου ιε' τῆς ι' [ἰνδικτιῶνος] τοῦ ,ςϞπε' ἔτους (1477)*»· βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 71· ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 11.

¹⁴⁶⁶ Βλ. LAKES, *Minuscule V*, no. 188 και OMONT, *Catalogue*, I, 168. Περιλαμβάνει Θεοδώρου Στουδίτη Μικρὰ Κατήχησις και χρονολογείται στις 12 Ιουνίου του 1130 σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο f. 263v: «ἡ βίβλος αὕτη τῆς μονῆς ἔγγιστα τῆς ἀετίου· ἀρχαϊκῆ δὲ τῆ μονῆ κλήσις, πέτρα· ἐγράφη διὰ χεῖρὸς τοῦ μοναχοῦ Ἀρσενίου· ἐξ ἐπιταγῆς καὶ συλλογῆς τοῦ καθηγουμένου τῆς αὐτῆς μονῆς μοναχοῦ κυροῦ Μαξίμου· οἱ οὖν ἀναγινώσκοντες, εὐχεσθε ὑπὲρ τε τοῦ προστεταχότος καὶ ὑπὲρ τοῦ γράψαντος † Θεοῦ τὸ δῶρον, ἢ γραφῆ δ' Ἀρσενίου: † ἐτελειώθη μηνὶ ἰουνίῳ δωδεκάτῃ· ἰνδικτιῶνος ἰδ' ἔτους ςχμδ βασιλεῦντος ἰωάννου τοῦ πορφυρογεννήτου†». Στο ἔργο του ο Volk, πιθανόν λόγω

Vat. gr. 537 με ομιλίες του Ιωάννη του Χρυσοστόμου στο Ευαγγέλιο του Ιωάννη¹⁴⁶⁸. Σε αυτούς πρέπει να προσθέσουμε και τους κώδ. *Μονής Λειμώνος 13* (πανηγυρικό Σεπτεμβρίου-Νοεμβρίου)¹⁴⁶⁹ *Marc. gr. VII 25* (πανηγυρικό Δεκεμβρίου-Φεβρουαρίου)¹⁴⁷⁰ και *Μονασ. gr. 3* (πανηγυρικό Μαρτίου - Μαΐου)¹⁴⁷¹, οι οποίοι αποτελούν τους τρεις πρώτους τόμους ενός τετράτομου έργου, που προέρχεται από το χέρι του αντιγραφέα στο βιβλιογραφικό εργαστήριο της μονής Αρσενίου (Σπαστρικού;) κατά τον 12ο αι.¹⁴⁷², όπως επίσης και ένα μηναίο Ιανουαρίου από το οποίο ο λόγιος Ιωάννης Χορτασμένος χρησιμοποίησε 6 περιγαμηνά φύλλα με σκοπό την προαναφερθείσα αναστάχωση του παλαιού κώδικα του Διοσκουρίδη. Πιθανόν να βρισκόταν στην βιβλιοθήκη της μονής και λόγω της φθοράς του χρόνου να χρησιμοποιήθηκε για άλλους σκοπούς¹⁴⁷³.

αβλεψίας ή του δαίμονος του τυπογραφείου, κατονομάζει τον κώδικα ως *Vat. gr. 891*, βλ. VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 68 και ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 11.

¹⁴⁶⁷ Βλ. VLADIMIR, *Moskovskoj*, 403-405, f. 169r: «*Η βίβλος αὕτη τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου, τῆς κειμένης ἔγγιστα τῆς Ἀετίου· ἀρχαϊκὴ δὲ τῆ μονῆ κλήσις, Πέτρα*»· βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 71· ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 12.

¹⁴⁶⁸ Βλ. DEVRESSE, *Vaticani graeci* II, 400-401 για τα σημειώματα του κώδικα στα φύλλα 213r: «*τῶξαι σοι, κύριε, πάντων ἔνεκε: Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεός, ἐλέησον τὴν ψυχὴν τοῦ γράψαντος τὴν βίβλον ταύτην Ἀρσενίου μοναχοῦ: † Θεοῦ τὸ δῶρον, καὶ πόνος Ἀρσενίου†*» και 213v: «*Η βίβλος αὕτη τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου, τῆς κειμένης ἔγγιστα τῆς Ἀετίου, ἀρχαϊκὴ δὲ τῆ κλήσις Πέτρα,*»· βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 69· ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 12 (Η Κακουλίδη πιθανόν λόγω αβλεψίας αναφέρει ως περιεχόμενο ομιλίες του Ιωάννη του Χρυσοστόμου στο Ευαγγέλιο του Ματθαίου).

¹⁴⁶⁹ Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη τῆς νήσου Λέσβου*, 30-32 για το σημείωμα στο τέλος του κώδικα (f. 316v): «*ἡ βίβλος αὕτη τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου - τῆς κειμένης ἔγγιστα τῆς Ἀετίου - ἀρχαϊκὴ δὲ τῆ μονῆ κλήσις Πέτρα†*»· βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 70· Κακουλίδη, *Βιβλιοθήκη*, 11.

¹⁴⁷⁰ Βλ. ΜΙΟΝΙ II, 40-44. Το κτητορικό σημείωμα της μονής του τιμίου Προδρόμου απαντάται στο φύλλο 310v και στο φύλλο IIIv ένα άλλο χέρι 16ου αι. κάνει παράφραση του σημειώματος για τη μονή Περιβλέπτου: «*ἡ βίβλος αὕτη τῆς μονῆς περιβλέπτου | τῆς κειμένης ἔγγιστα τῆς ψαμαθείου, | ἀρχαϊκὴ δὲ τῆς μονῆς κλήσις προῦσ(α;) σιναιτῶν*». Στο φύλλο IIIr υπάρχει ένα ακόμη κτητορικό σημείωμα του 16ου αι.: «*τῆς ἀγίας αἰκατερίνης τῶν*»· βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 70· ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 11 (η Κακουλίδη κάνει την υπόθεση πως πιθανόν πρόκειται για το μετόχι της Αγίας Αικατερίνης στον Χάνδακα της Κρήτης).

¹⁴⁷¹ Βλ. ΤΙΦΤΙΧΟΓΛΟΥ, *Katalog*, 34-40. Για τα κτητορικά σημειώματα της μονής βλ. τα φύλλα 1vb: «*ἡ βίβλος αὕτη τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου | τῆς κειμένης ἔγγιστα τῆς Ἀετίου | ἀρχαϊκὴ δὲ τῆ κλήσις Πέτρα*» και 143r: το ίδιο με το προαναφερθέν· βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 71· ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 11-12.

¹⁴⁷² Αυτόθι, 21-24.

¹⁴⁷³ Αυτόθι, 14. Βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 67-68. Στους κώδικες της μονής που χρονολογούνται τον 12ο αι., ο Volk προσθέτει και τον *Par. gr. 1570* με ένα εκτενή κολοφόνα που αναφέρει ως αντιγραφέα τον μοναχό Θεόκτιστο το 1127. Ωστόσο δεν υπάρχει καμία ένδειξη που να τοποθετεί τον συγκεκριμένο κώδικα στη βιβλιοθήκη της μονής. Αντιθέτως, η αναφορά του αντιγραφέα ομοιάζει περισσότερο με το βιβλιογραφικό εργαστήριο της μονής των Οδηγών (βλ. Παράρτημα Α'), f. 214v: «*Θεῶ τὸ δῶρον, καὶ πόνος Θεοκτίστου*».

Στη βιβλιοθήκη της μονής του Τιμίου Προδρόμου βρίσκονταν και οι κώδικες Μονής Λειμώνος 43, μηναίο Μαΐου-Ιουνίου¹⁴⁷⁴ του 12ου-13ου, *Marc. gr. 494* των μέσων του 13ου αι.¹⁴⁷⁵ αλλά και ο *Par. gr. 767*, κώδικας ο οποίος περιγράφεται ως «Βίβλος πανηγυρική περιέχουσα ἀπὸ τῆς κυριακῆς τοῦ τελώνου καὶ τοῦ φαρισαίου ἄχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ σαββάτου τοῦ Λαζάρου - τέλος τοῦ πρώτου βιβλίου πανηγυρικοῦ»¹⁴⁷⁶. Χρονολογείται στον 13ο αι. και πρόκειται για τον πρώτο από τους δύο τόμους με παρόμοιο περιεχόμενο. Ο δεύτερος είναι ο κώδ. *Vat. gr. 564* με περιγραφή «βίβλος πανηγυρική περιέχουσα ἀπὸ τῆς κυριακῆς τῶν βαίων ἄχρι τῆς κυριακῆς τῶν ἀγίων πάντων»¹⁴⁷⁷. Κατά τον 14ο αι χρονολογείται ο κώδικας *Vat. gr. 647* με ἔργα του Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας¹⁴⁷⁸ ενώ τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο βρισκόταν στη βιβλιοθήκη της μονής ένας άγνωστος κώδικας, από τον οποίο αντεγράφησαν μέρη των κωδίκων *Vat. gr. 678* (olim. 618) (ἔργα και

¹⁴⁷⁴ Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη της νήσου Λέσβου*, 53-54 (12ος-13ος αι.). Στο τέλος του κώδικα υπάρχει το ἔργο: «Ἰωάννου μοναχοῦ καὶ ἀρχidiaκόνου τῆς καθ' ἡμᾶς ταύτης σεβασμίας μονῆς τῆς εἰς ὄνομα τιμωμένης τοῦ τιμίου ἐνδόξου προφήτου προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου καὶ Πέτρας ἐπικεκλημένης, τοῦ Μαυροπόδου, ἐγκώμιον ἰς (sic) τὸν ὄσιον καὶ θεοφόρον πατέρα ἡμῶν Βάρα», ὅπου μαζί με το σημεῖωμα «τῆς καθ' ἡμᾶς» τοποθετοῦν τον κώδικα στη βιβλιοθήκη της μονής, βλ. ἐπίσης ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 12. Επιπρόσθετα, μέσα ἀπὸ το συγκεκριμένο ἔργο ἀντλούμε την πληροφορία ὅτι ἕνας κώδικας του 11ου αι. περιελάμβανε τον βίο του ἰδρυτῆ της μονῆς Βάρα, ο οποίος βρισκόταν στη βιβλιοθήκη της μονῆς. Ὡστόσο ο Ἰωάννης Μαυρόπουλος, ἀν ἀναφέρει ὅτι υπήρχε «ἀρχαῖκή βίβλος», «ἢ τοιαύτη βίβλος ἀπόλωλε». Η διαθήκη του κτήτορα της μονῆς βρίσκεται και στα φύλλα 179r κ.ε. του κώδ. *Ambros. gr. 270* (E. 9 sup. ol. T. 89) (ἀρχές 14ου αι.): «† ἡ διαθήκη <τοῦ> κτήτορος τῆς ὁσίας μονῆς τοῦ τιμίου προδρόμου τῆς ἐπικεκλημένης ... πετρ...», βλ. MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 298-302. Πιθανόν και ο συγκεκριμένος κώδικας να βρισκόταν στη βιβλιοθήκη της μονῆς.

¹⁴⁷⁵ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 307-318. Πρόκειται για σύμμικτο κώδικα και χρονολογείται στα μέσα του 13ου αι. Στο φύλλο Πr του κώδικα υπάρχει το κτητορικό σημεῖωμα της μονῆς «Ἡ βίβλος αὐτῆ τῆς μονῆς τοῦ (Προ)δρόμου | τῆς κειμένης ἔγγιστα τοῦ Ἀετίου, | ἀρχαῖκή (δὲ) τῆ μονῆ κλήσις Πέτρα» και στο ἴδιο φύλλο ἕνα χέρι του 14ου αι. ἀναφέρει την ἐνεχυροποίηση του κώδικα με ἀντίτιμο διάφορα ἱερατικά σκεύη και ἀμφια: «Ἐνεχείρισα τοῖς τιμωτάτοις μοναχοῖς τοῖς ἀπὸ τῆς βασιλικῆς μονῆς τοῦ (ὀσί)ου Ἰακίνθου ὑπὲρ χρέους τῆς ἀνακάμψεως τὴν παροῦσαν βίβλον ἀντὶ ποτήριον ἀργυροῦν, ἐπιτραχήλιον καὶ ὑπομάνικα ἐξάμυτα χρυσοκλαβαρικά κόκκινα, ποδέα ἐξάμυτος χρυσοκλαβαρική κοκκίνη, ἔχουσα στήλην τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου μετὰ ἐνδύματος μεταξωτοῦ κιτρίνου, ἔτερα ποδέα ὀξυκίτρινος χρυσοκλαβαρική, ἔχουσα σταυρὸν μετὰ ἐνδύματος κοκκίνου μεταξωτοῦ. Ταῦτα παρεδόθησαν παρ' ἐμοῦ τοῦ (κα)θηγουμένου τοῦ σωτήρος Χριστοῦ τοῦ ἐνεργέτου μοναχοῦ Ἰωακείμ ἐνώπιον διακόνου κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Γαβαλᾶ, κυροῦ Γεωργίου τοῦ Ξανθοπούλου τοῦ ἀπὸ αὐτῆς μονῆς ἱερομονάχου, κυροῦ Ἀθανασίου καὶ κυροῦ Γεωργίου διακόνου τοῦ Ἀπολλ(λ)ωνιαδίτου· Ἰωακείμ ἱερομόναχος ὁ πετραῖος τοῦ ἐνεργέτου»· βλ. ἐπίσης ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 14.

¹⁴⁷⁶ ΟΜΟΝΤ, *Catalogue*, I, 133-134· βλ. ἐπίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 73 και ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 13.

¹⁴⁷⁷ Βλ. DEVREESSE, *Vaticani graeci* II, 446-448, f. 193v: «† ἡ βίβλος αὐτῆ τῆς μονῆς τοῦ Προδ(ρό)μ(ου), τῆς κειμένης ἔγγιστα τῆς Ἀετίου, ἀρχαῖκή δὲ τῆ κλήσις Πέτρα†». Ο κατάλογος χρονολογεί τον κώδικα στο 12ο αι. και οι Volk και Κακουλίδη στον 13ο αι., βλ. VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 73 και ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 13.

¹⁴⁷⁸ Βλ. DEVREESSE, *Vaticani graeci* III, 69-70, f. 338v: «† Ἡ βίβλος αὐτῆ τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου, τῆς κειμένης ἔγγιστα τῆς Ἀετίου, ἀρχαῖκή δὲ τῆ μονῆ κλήσις Πέτρα»· βλ. ἐπίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 74· ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 13.

επιστολές Δημητρίου Κυδώνη αλλά και μερικές επιστολές του Λιβανίου¹⁴⁷⁹) και *Vat. gr. 1096* (σχολιασμός Λουκά)¹⁴⁸⁰. Και οι δύο φέρουν το πανομοιότυπο σημείωμα στο φύλλο 99r του πρώτου και στο φύλλο 32r του δευτέρου κώδικα: «ἐκ τῆς ἐξηγήσεως τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Προδρόμου βιβλίου»¹⁴⁸¹.

Η παρουσία του αντιγραφέα χειρογράφων μοναχού Νεοφύτου Προδρομηνού αλλά και η ίδρυση του *Ξενώνα τοῦ Κράλη*, με το βιβλιογραφικό εργαστήριο και το σχολείο στη συνέχεια, πλησίον ή εντός της μονής κατά τις αρχές - μέσα 14ου αι. έχουν ως αποτέλεσμα την αντιγραφή κωδίκων με κοσμικό περιεχόμενο που τώρα εμπλουτίζουν την βιβλιοθήκη¹⁴⁸². Τα διάφορα πονήματα του Προδρομηνού στα αντικείμενα της ιατρικής, της γραμματικής αλλά και των μαθηματικών πιθανόν να επηρεάστηκαν από έργα σε προϋπάρχοντες κώδικες της βιβλιοθήκης της μονής. Το ιατρικό έργο *Νεοφύτου μοναχοῦ Προδρομηνοῦ πρόχειρος καὶ χρήσιμος σαφήνεια καὶ συλλογὴ κατὰ στοιχεῖον περὶ βοτανῶν καὶ ἄλλων παντοίων εἰδῶν θεραπευτικῶν*¹⁴⁸³ εμφανίζει σχέσεις με τον πολύτιμο κώδικα του Διοσκουρίδη *Vind Med. gr. 1*, ο οποίος βρισκόταν αποδεδειγμένα στη βιβλιοθήκη της μονής στις αρχές του 15ου αι. και αποτέλεσε το πρότυπο για τη σύνθεση του κώδικα της Πάδοβας *Bibl. Semin. 194*¹⁴⁸⁴. Αποτελέσματα μελέτης από άλλους κώδικες αποτελούν και τα έργα του «Περὶ τῆς τῶν κδ' γραμμάτων εὐρήσεως τε καὶ ἀλληγορίας καὶ δ' ἦν αἰτίαν ταῦτα ὁ θεὸς ἔδωκεν καὶ τίνες αὐτὰ πρῶτον παρ' Ἑλλησιν εὔρον» στον κώδ. *Vat. gr. 249* (f.272r), το «Σχόλιον εἰς τοὺς ἀριθμοὺς ἰνδικοὺς» στους κώδ. *Par. gr. 1928* (15ος αι.), *Par. gr. 2350* (16ος αι.), *Berol. Philip. 1555* (*Berol. gr. 151*, f. 106r) αλλά και το εκκλησιαστικό έργο «*Νεοφύτου ἄμαρτωλοῦ καὶ Προδρομηνοῦ μοναχοῦ τερτάστιχα ἱαμβικὰ εἰς διαφόρους*

¹⁴⁷⁹ DEVREESSE, *Vaticani graeci* III, 132-135.

¹⁴⁸⁰ MERCATI, *Notizie*, 260, υπ. 1.

¹⁴⁸¹ Βλ. VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 78. Βλ. επίσης Bick, *Schreiber*, 28 (αφ. 14) όπου τοποθετεί στη μονή και τον θεολογικό κώδ. *Vind. Theol. gr. 42* με το κτητορικό σημείωμα στο φύλλο 238v: «*Προφήτου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου*», κάνοντας την ταύτιση του με τη μονή του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα στην Κωνσταντινούπολη επισφαλής· βλ. επίσης MERCATI, *Isidoro*, 130, υπ. 1· ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 15.

¹⁴⁸² Για την ίδρυση του *Ξενώνα τοῦ Κράλη* βλ. κεφάλαιο Β'· για το εκεί βιβλιογραφικό εργαστήριο βλ. Παράρτημα Α'.

¹⁴⁸³ Απαντάται στους κώδικες *Marc. V. 13* (14ος αι.), *Vat. Palat. gr. 77* (15ος αι.), *Berol. Phil. 1570* και *Berol. gr. 166* (16ος αι.).

¹⁴⁸⁴ Βλ. E. MIONI, «Un ignoto Dioscoride miniato: il cod. 194 del Seminario di Padova», *Libri e stmpatori in Padova. Miscellanea di studi sottrici in onore di mons. G. Bellini* (Padova, 1959) 345-376, εδῶ 349, 370· Κακουλίδη, *Βιβλιοθήκη*, 7,13-14, 25-26. Μερικά σχέδια του συγκεκριμένου κώδικα φαίνεται να προέρχονται και από τον κώδ. *Pierpont Morgan Library 652* (*New York*) του 11ου αι., ο οποίος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη μέχρι και το 1578 (πιθανόν πριν από την Αλωση να βρισκόταν στη βιβλιοθήκη της Μονής του Τιμίου Προδρόμου). Κατά τον 15ο αι., τόσο ο πολύτιμος *Vind Med. gr. 1* όσο και το αντίγραφο του *Bibl. Semin. 194* αποτέλεσαν τα πρότυπα για τη δημιουργία ενός τρίτου κώδικα, του *Vat. Chis. gr. 53* (F VII 159).

δεσποτικάς ἑορτάς καὶ εἰς ἑτέρους ἀγίους καὶ εἰς ἀνθρώπους» στον κώδικα της Μονῆς Διονυσίου 194 (Λάμπρος 3728). Σύμφωνα με τον Volk και τον Κακούρο, αυτόγραφος κώδικας του Νεοφύτου Προδρομηνού θεωρείται ο *Vat. gr. 1018* (14ος αι.), ο οποίος μεταξύ των άλλων έργων περιλαμβάνει το «Συνοπτικὴ ἔφοδος τῆς λογικῆς πραγματείας Ἀριστοτέλους καὶ Ἀποσημειώσεις εἰς τὰ ἀ' τῶν ὑστέρων ἀναλυτικῶν Ἀριστοτέλους»¹⁴⁸⁵. Είναι συνεπῶς πιθανόν να βρισκόταν στη βιβλιοθήκη της μονῆς κάποιος παλαιότερος κώδικας με έργα του Ἀριστοτέλη, τον οποίο αντέγραψε ο Προδρομηνός, ὅπως επίσης και κάποιος με έργα του Πορφυρίου, τον οποίο και ο προαναφερθείς μελέτησε συνθέτοντας το ἔργο του στον κώδ. *Vat. Urb. gr. 80* «Νεοφύτου Προδρομηνοῦ εἰς τὰς ε' Πορφυρίου φωνάς»¹⁴⁸⁶.

Ὡστόσο, πιο κατατοπιστικοί ως προς την ὑπαρξη χειρογράφων με κοσμικό περιεχόμενο πρέπει να θεωρηθούν οι μαρτυρίες αντιγραφῆς κωδίκων κατὰ παραγγελία στο εκεί βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο κυρίως κατὰ τον 15ο αι., γεγονός που προϋποθέτει την ὑπαρξη σωστών και καλογραμμένων πρωτοτύπων στη βιβλιοθήκη¹⁴⁸⁷.

Η βιβλιοθήκη της μονῆς του τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα διεσώθη των καταστροφῶν της αλώσεως και συνεχίζει να υφίσταται ἀλλὰ και να εμπλουτίζεται τουλάχιστον μέχρι και την ἑβδομη δεκαετία του 15ου αι. Ο κώδ. *Παναγίας Καμαριώτισσα Χάλκης 48*, που χρονολογείται στα 1325, δίδεται μαζί με ἄλλα αντικείμενα ἀπὸ τον μεγάλο Δούκα της Σηλυβρίας στη μονή για την εξυπηρέτηση πρακτικῶν ἀναγκῶν ἀπὸ τους μοναχούς περί τα 1463, σύμφωνα με τα σημειώματα του κώδικα στο φύλλο 70r (κάτω ὡα): «Τὸ παρὸν βιβλίον ἐστὶ τοῦ μεγάλου Δουκὸς ἀπὸ τῆν Σηλυβρίαν καὶ δέδωκε τοῦτο ἐν τῇ μονῇ τοῦ τιμίου Προδρόμου, ἵνα ἀναγινώσκωσι τὰς μνήμας τῶν ἀγίων· ὅταν δὲ ἔλθῃ τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ ἐν ὅλῃ τῇ κτίσει, πάλιν ἐπιστέψῃ ὁ βίβλος ὁμοῦ καὶ τὰ ἕτερα τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ μονῇ τῆς Σηλυβρίας, ἧτοι τοῦ μεγάλου Δουκὸς» και φύλλο 275r: «Δέδωκα τὸ παρὸν ὡσπερ δανεικὸν ἐν τῇ μονῇ τοῦ τιμίου Προδρόμου τῆς Πέτρας, ἵνα ἀναγινώσκωσι μνήμας ἀγίων, ἐν ἔτει ,ς'Θοα' (1463) ἰνδ. ια'»¹⁴⁸⁸. Πρόκειται για την τελευταία ἀναφορὰ χειρογράφου στη συγκεκριμένη βιβλιοθήκη με την τύχη ἀκόμη και της ἴδιας της μονῆς, μετὰ τη συγκεκριμένη περίοδο, να παραμένει ἀγνωστη.

Εξίσου σημαντικὴ πρέπει να θεωρηθεῖ και η βιβλιοθήκη της Μονῆς του Χριστοῦ της Χώρας. Πιθανόν να ταυτίζεται με την πλούσια βιβλιοθήκη που εἶχε το μοναστήρι στο οποίο βρισκόταν ο Μάξιμος Πλανούδης ἐνῶ σε αὐτὴν πιθανόν να διετέλεσε βιβλιοθηκᾶριος ο Νικηφόρος Γρηγοράς. Επιπρόσθετα, η σχέση του

¹⁴⁸⁵ Βλ. VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 75 και CACOUROS, «Marginalia de Chortasménos», ὁ.π., 271-278.

¹⁴⁸⁶ Για τα διάφορα ἔργα του Νεοφύτου Προδρομηνού βλ. Παράρτημα Α'.

¹⁴⁸⁷ Για τα συγκεκριμένα χειρογραφα βλ. Παράρτημα Α'.

¹⁴⁸⁸ Βλ. ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Καμαριώτισης*, 85-86. Ο κώδικας περιλαμβάνει Συναξάριο Σεπτεμβρίου-Φεβρουαρίου και φέρει στο φύλλο 158r το σημείωμα: «Τὸ παρὸν βιβλίον ἐστὶ τοῦ μεγάλου Δουκὸς ἀπὸ τῆ Σηλυβρία».

λογίου αξιωματούχου Θεοδώρου Μετοχίτη με τη μονή, που οδήγησε και στην αναστήλωση της με προσωπικά του έξοδα, φαίνεται να είχε ως αποτέλεσμα και τη δωρεά των κωδίκων του στη βιβλιοθήκη της¹⁴⁸⁹. Έχουμε ήδη αναφέρει την ύπαρξη του κώδικα που περιελάμβανε τα Πρακτικά της Πρώτης οικουμενικής Συνόδου της Νίκαιας του 325 και αντεγγραφή στους κώδικες *Vat. gr. 830* και *Utrecht. gr. 36 (3)*¹⁴⁹⁰. Εκεί βρισκόταν και ο κώδ. *Vat. gr. 1365* με περιεχόμενο την «*Αστρονομική στοιχειώση*» του Θεοδώρου Μετοχίτη ο οποίος αντεγγραφή από τον προαναφερθέντα λόγιο Ιωάννη Χορτασμένο¹⁴⁹¹. Από το χέρι του προέρχονται οι δύο δωδεκασύλλαβοι στίχοι στο φύλλο 1r:

*†μονῆς ἡ βίβλος ἦδε τυγχάνει Χώρας,
ἦς ἐστὶ κτήτωρ ὁ μέγα λογοθέτης.*

αλλά και το σημείωμα στο φύλλο 386r: «*†τοῦ σοφωτάτου μεγάλου λογοθέτου, κυ(ρ)οῦ θεοδώρου, τοῦ μετοχίτου†*». Η ταυτότητα του μεγάλου λογίου επιβεβαιώνεται μέσα από τον κολοφώνα του κώδικα: «*†Ιωάννης ὁ Χορτασμένος ὁ τὰ ἐνταῦθα γεγραμμένα μετ' ἐπιμελείας πολλῆς ἀναγνοὺς καὶ λίαν ὠφεληθεῖς. - † Θεοδώρου μεγάλου λογοθέτου τοῦ Μετοχίτου τοῦ διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθέντος Θεολήπτου μοναχοῦ αἰωνία ἡ μνήμη. † ταῦτα σοι παρ' ἐμοῦ Ἰωάννου διδασκάλου τοῦ Χορτασμένου*»¹⁴⁹². Φαίνεται ο τελευταίος ότι εκτός από τη στενή του σχέση με τον Ξενώνα τοῦ Κράλη στη μονή του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα διατηρεῖ επαφές και με τη βιβλιοθήκη της μονῆς της Χώρας. Εκτός από το προαναφερθέν χειρόγραφο, αντέγραψε για τη βιβλιοθήκη και τον κώδ. *Istanbul, Seragl. gr. 85*¹⁴⁹³. Από τον συγκεκριμένο κώδικα σώζεται μόνο το κάλυμμα, στην οπίσθια ὄψη του οποίου υπάρχει ἀπό το χέρι του Χορτασμένου το σημείωμα «*ἡ βίβλος ἦδε τυγχάνει μονῆς χώρας*».

Αρκετές είναι οι περιπτώσεις όπου κατά τον 15ο αι. κώδικες της βιβλιοθήκης της μονῆς καταλήγουν σε χέρια Ἰταλῶν ουμανιστῶν ἢ βυζαντινῶν λογίων και στη συνέχεια τους συναντάμε σε ιδιωτικές και δημόσιες βιβλιοθήκες

¹⁴⁸⁹ WILSON, *Libraries*, 279-88.

¹⁴⁹⁰ Βλ. ἀνωτ. σελ. 264, σπ. 1404.

¹⁴⁹¹ Βλ. TURYN, *Euripides*, 393 κ.ε. και ŠEVČENKO, *Études sur la polémique*, ὁ.π., 280 κ.ε. και πίν. IV, V· για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. επίσης BIANCONI, «*La biblioteca di Cora*», ὁ.π., 391-438 και P. CANART, «*Additions et corrections au Repertorium der Griechischen Kopisten 800-1600, [Teil] 3*», J. Martin (éd), *Vaticana et Mediaevalia, Etudes en l'honneur de Louis Duval-Arnould*, *Millennio medievale* 71, Edizioni del Galluzzo (Firenze, 2008) 41-63, ἐδώ 48.

¹⁴⁹² Βλ. ŠEVČENKO, *Études sur la polémique*, ὁ.π., 44, A.1., 113, A.5. Ο κώδικας φέρει πληθώρα σχολίων στα φύλλα 49v-50r και 384v ενώ αντίγραφο του θεωρεῖται ο κώδ. *Ambros. gr. 1005 (E 1 inf.)* των ἀρχῶν του 16ου αι. Βλ. επίσης MARTINI-BASSI, *Catalogus II 1077*· HUNGER, *Chortasmenos*, 25· TURYN, *Euripides*, 393.

¹⁴⁹³ ŠEVČENKO, *Études sur la polémique*, ὁ.π., 43, A.1.

της Δύσης. Σύμφωνα με την καθηγήτρια Κοτζάμπασση¹⁴⁹⁴ αλλά και την Perez Martin¹⁴⁹⁵, το σημείωμα στην άνω όα του φύλλου 291r «†Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου τοῦ καὶ πατριάρχου γεγονότος» του κώδ. *Νάπολης BN II E 20*¹⁴⁹⁶ του 14ου αι., προέρχεται από το χέρι του Νικηφόρου Γρηγορά, με την Perez Martin να υποστηρίζει ότι ο Γρηγοράς υπήρξε βιβλιοθηκάριος στη μονή της Χώρας και ο κώδικας βρισκόταν στην εκεί βιβλιοθήκη. Στο φύλλο 311v του κώδικα απαντάται το σημείωμα: «Θ(εοτό)κε βοήθη μοι τῶ σῶ δούλω Ἀντωνίω τῶ Μαλασπίνα», υποδεικνύοντας τον νέο κάτοχο του χειρογράφου πιθανόν κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες πριν την άλωση. Ο Αντώνιος Μαλασπίνας, γνωστός και ως Φωκαεύς, έζησε περί τα 1439 στο Γαλατά και ανέπτυξε στενές σχέσεις με βυζαντινούς λογίους της εποχής του¹⁴⁹⁷. Από τον Αντώνιο φαίνεται να μεταφέρθηκε στη Δύση και εκεί να πέρασε στα χέρια του βυζαντινού *émigré* Δημητρίου Χαλκο(κο)νδύλη¹⁴⁹⁸ αλλά και του μαθητή του Ιανού Λάσκαρη¹⁴⁹⁹. Κυρίως έργα του Αιλίου Αριστείδη περιλαμβάνει και ο περγαμηνός κώδ. *Vat. Urb. gr. 123* των αρχών του 14ου αι.¹⁵⁰⁰. Παλαιότερος κάτοχος υπήρξε ο λόγιος των τελών του 14ου αι. Δημήτριος Κυδώνης σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 403v: «Τοῦτο τὸ βιβλίον μετὰ πολλοὺς δεσπότας καὶ ἐμὸν κτῆμα γέγονε, Δημητρίου τοῦ Κυδώνη δούλου ἰησοῦ χ(ριστο)ῦ» ενώ κατά τα μέσα του 15ου αι. πέρασε στα χέρια του μαθητή ιατρικής του Ιωάννη Αργυροπούλου στον *Ξενώνα τοῦ Κράλη* Ιωάννη Παναρέτου¹⁵⁰¹. Η σχέση του κώδικα με τη βιβλιοθήκη της μονής της Χώρας δίδεται μέσα από την πιθανή ταυτοποίηση του αντιγραφέα. Σύμφωνα με τον Bianconi¹⁵⁰², ο συγκεκριμένος αντιγραφέας χαρακτηρίζεται ως «*metochitesschreibe*» ενώ οι Canart και Martin¹⁵⁰³ τον ταυτίζουν με τον Μιχαήλ Κλωστομάλλη, τον αντιγραφέα του κώδικα του Ψευδο-Διονυσίου του

¹⁴⁹⁴ I.S. KOTZABASSI, «Zur Überlieferung von Briefcorpora in der Palaiologenzeit», *Handschriften- und Textforschung heute. Zur Überlieferung der griechischen Literatur. Festschrift für Dieter Harlfinger aus Anlass seines 70. Geburtstages*, Serta Graeca, Ludwig Reichert, (Wiesbaden, 2014) 238.

¹⁴⁹⁵ I. PÉREZ MARTÍN, «The Scribe Isidoros and Michael Gabras' Letter in the Ms. Bremen b.23», *BZ* 106/1 (2013) 97.

¹⁴⁹⁶ CYRILLUS I, 118-121.

¹⁴⁹⁷ Βλ. κεφάλαιο Γ'.

¹⁴⁹⁸ Βλ. I. PÉREZ MARTÍN, «The Greek Culture of the Genoese Phokaia: The Life and the Books of Antonio Malaspina», *RÉB* 73 (2015) 128-129. Σημειώματα από το χέρι του Χαλκονδύλη βρίσκονται στα φύλλα Ir και 312v.

¹⁴⁹⁹ Το χέρι του Λασκάρεως ταυτίστηκε από τον Rollo βλ. PÉREZ MARTÍN, «The Greek Culture of the Genoese Phokaia», ό.π., 128, σπ. 16.

¹⁵⁰⁰ Βλ. STORNAJOLO, *Urbinate*, 207-211. Ο κώδικας συμπληρώνεται με Δίωνος Χρυσσοστόμου λόγους (ff. 1v-6v, 394r-403v) και τον Φαίδρο του Πλάτωνα (f. 403v).

¹⁵⁰¹ Βλ. σημείωμα στο φύλλο 403v: «ἀλλὰ καὶ νῦν ἤδη σὺν θεῷ τὸ καλὸν τοῦτο βιβλίον μετὰ σε Δημήτριε κυδώνη καὶ ἐμὸν πολυπόθητον (κτῆμα) γέγονεν Ἰω(άννου) τοῦ παναρέτου δούλου ἰησοῦ χ(ριστο)ῦ»· για τον συγκεκριμένο λόγιο βλ. κεφάλαιο Β'.

¹⁵⁰² BIANCONI, «La biblioteca di Cora», ό.π., 437, σπ. 109.

¹⁵⁰³ CANART-MARTIN, «Additions et corrections», ό.π., 58.

Αρεοπαγίτου που δόθηκε ως δώρο από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο στη μονή του Αγίου Διονυσίου στο Παρίσι¹⁵⁰⁴. Όλα τα προαναφερθέντα συνοψίζει η Perez Martin σε άρθρο της, όπου αναφέρει ότι ο συγκεκριμένος κώδικας αντεγράφη από τον Μιχαήλ Κλωστομάλλη για τον Θεόδωρο Μετοχίτη και στη συνέχεια μέσω του Νικηφόρου Γρηγορά βρέθηκε στη βιβλιοθήκη της μονής της Χώρας¹⁵⁰⁵.

Άγνωστο παραμένει εάν η βιβλιοθήκη της μονής της Χώρας συνεχίζει τη λειτουργία της και μετά την Οθωμανική κατάκτηση της πρωτεύουσας. Αν και ο κώδ. *Ambros. gr. 1005 (E 1 inf., olim N 267)* με αστρονομικά έργα του Θεόδωρου Μετοχίτη φέρει στο φύλλο 2r το σημείωμα «μονή ή βίβλος ἦδε τυγχάναι, Χώρας ἧς ἐστι κτήτωρ ὁ μέγας λογοθέτη»¹⁵⁰⁶ και σύμφωνα με τον κατάλογο χρονολογείται τον 16ο αι., η παρουσία σχολίων από το χέρι του Ιωάννη Χορτασμένου - βλ. πιο κάτω - καθιστούν την χρονολόγηση λανθασμένη και τοποθετούν τον κώδικα τουλάχιστον ένα αιώνα νωρίτερα.

4. ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ:

Ο λόγιος Αυτοκράτορας Μανουήλ Β' Παλαιολόγος φαίνεται να είχε στην κατοχή του πολλούς και σημαντικούς κώδικες, οι οποίοι πιθανόν να εντάσσονταν στα πλαίσια της αυτοκρατορικής βιβλιοθήκης. Αν και μέσα από την έως τώρα έρευνα δεν εντοπίζεται κάποιο συγκεκριμένο χειρόγραφο με το προσωπικό κτητορικό του σημείωμα, η έντονη πνευματική του δραστηριότητα και η ενασχόλησή του με κλασσικά κείμενα και χειρόγραφα οδηγούν στο συμπέρασμα της ύπαρξης μιας πλούσιας προσωπικής βιβλιοθήκης¹⁵⁰⁷. Το ίδιο πρέπει να ίσχυε και για τους υιούς του, και συγκεκριμένα για το Θεόδωρο Β' Παλαιολόγο, ο οποίος παρουσιάζεται ιδιαίτερα πεπαιδευμένος στα αντικείμενα του *Quadrivium*. Ωστόσο, μόνο ένας κώδικας μπορεί να χρεωθεί στη βιβλιοθήκη του πέμπτου του υιού Δημητρίου Παλαιολόγου¹⁵⁰⁸. Πρόκειται για τον κώδ. *Leningr. gr. 118* του 13ου - 14ου αι. (τετραευάγγελο)¹⁵⁰⁹, ο οποίος και σχετίζεται με τον *Sinait. gr. 2123*¹⁵¹⁰ φέροντας πανομοιότυπη απεικόνιση του Αυτοκράτορα

¹⁵⁰⁴ Για τον συγκεκριμένο αντιγραφέα βλ. επίσης LAMBERZ, «Geschenk des kaisers Manuel II.», ό.π., 155.

¹⁵⁰⁵ PÉREZ MARTÍN, «El "estilo hogedós"», ό.π., 52, υπ. 226· δείγμα της γραφής του Κλωστομάλλη δίδεται στο άρθρο της ίδιας και του M. CORTÉS ARRESE, «La Geografía erudita de Constantinopla», *Elogio de Constantinopla*, Cuenca, Universidad de Castilla-La (Mancha, 2004) 78.

¹⁵⁰⁶ Βλ. MARTINI-BASSI, *Catalogus* II, 1076-1077 και VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 108-110.

¹⁵⁰⁷ Βλ. κεφάλαιο Α'.

¹⁵⁰⁸ *PLP* 21454.

¹⁵⁰⁹ E. E. GRANSTREM, «Katalog greceskich rukopisej Leningradskich chranilisc. Vypusk 4. Rukopisi XII.», *VV* 23 (1963) 187 (αφ. 352) όπου αναφέρεται ότι το χειρόγραφο χρονολογείται τον 12ο αι. βλ. επίσης I. SPATHARAKIS, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* (Leiden 1976) 91.

¹⁵¹⁰ BENECEVIC, *Sinai* I, 81-89.

Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου¹⁵¹¹. Στο φύλλο 385ν του κώδικα υπάρχει ολόσωμη απεικόνιση του Δημητρίου Παλαιολόγου και συνοδεύεται από την επιγραφή: «ὁ δοῦλος χ(ριστο)ῦ τοῦ θεοῦ δημήτριος παλαιολόγος», γεγονός το οποίο κατά τον Σπαθαράκη υποδηλώνει την κατοχή του κώδικα από τον Δημήτριο¹⁵¹².

Σημαντικούς κώδικες είχε στην κατοχή του ο στενός συνεργάτης και παλαιός συμμαθητής του Αυτοκράτορα, Μανουήλ Χρυσολωράς. Συγκεκριμένα, στη προσωπική συλλογή¹⁵¹³ του πιθανόν να βρισκόταν ο σημαντικός περγαμηνός κώδικας *Vat. Urb. gr. 124* του 11ου αι.¹⁵¹⁴, ο οποίος περιλαμβάνει λόγους του Δίωνα Χρυσόστομου με διάφορα παρασελίδια σχόλια και υποθέσεις (μεταξύ άλλων περιλαμβάνει προλεγόμενα και σχόλια του Αρέθα)¹⁵¹⁵ και αποτέλεσε το πρωτότυπο για τη δημιουργία πολλών νέων χειρογράφων¹⁵¹⁶. Παράλληλα, ο κώδ. *Par. gr. 2345*, που χρονολογείται τον 13ο αι. και φέρει τα στοιχεία του Ευκλείδη (βιβλία XIII) με διάφορα επιγράμματα και σχόλια, περιλαμβάνει σημειώματα από το χέρι του Χρυσολωρά και φαίνεται να έχει ως προέλευση την Κωνσταντινούπολη¹⁵¹⁷. Σύμφωνα με τις μελέτες της καθηγήτριας Β. Mondrain, αντιγραφέας του κώδικα υπήρξε κάποιος στενός συνεργάτης του Νικηφόρου Γρηγορά, για τον οποίο αντέγραψε τον συγκεκριμένο κώδικα¹⁵¹⁸, ενώ περί τα

¹⁵¹¹ Η απεικόνιση βρίσκεται στο φύλλο 22r του *Lenigr. gr. 118* με την επιγραφή: «Βυζαντίου Πόλεως Μιχαήλ Παλαιολόγος βασιλεύς Θεοῦ χάριτι» και στο φύλλο 30r του *Sinait. gr. 2123*. Σύμφωνα με τον Σπαθαράκη και οι δύο κώδικες βρίσκονταν στην κατοχή του ιδίου εικονογράφου, βλ. SPATHARAKIS, «*The Portrait*», ό.π., 91 (ανατύπωση της απεικόνισης στο ίδιο έργο, fig. 19).

¹⁵¹² Βλ. DE CAVALLIERI, *Chisiani & Borgiai*, 28-29. Κάτοχος κώδικα εμφανίζεται και ένας άλλος Παλαιολόγος, ο Θωμάς Παλαιολόγος Γίδης (PLP 21472). Σχετικά με τον τελευταίο, ο κώδ. *Chisiam. 20* (R. IV 20) (14ος-15ος αι.) φέρει πληθώρα σημειωμάτων από το χέρι του: A. f. 37r: «+Θωμα τὸ παλαιολογο ὁ γραψας ταδι». B. f. 40v: «γῆδην νε καὶ παλαιολόγω τῶ Θομᾶ χριστέ βοήθ... | φύλατε τὰ τρία ὦ τριάς τρισολβία». Γ. f. 103v: «+παλαιολόγω τῶ Θομᾶ χριστέ βοήθει ἵνα μάθῃ ἰγιῶς:- ἵνα μάθῃ τὸν ἀριστοφάνη:-». Τόσο το περιεχόμενο του κώδικα όσο και το τελευταίο σημείωμα επισημαίνουν τη χρήση του ως διδακτικού εγχειριδίου, πιθανόν γραμματικής,

¹⁵¹³ Για την παρουσία του κώδικα στη βιβλιοθήκη του Χρυσολωρά βλ. SPERANZI, «*Su due codici greci filelfiani e un loro lettore*», ό.π., 83.

¹⁵¹⁴ Ο ερευνητής R. Stefec χρονολογεί τον κώδικα στο δεύτερο μισό του 10ου αι. R. STEFEC, «*Die griechische Bibliothek des Angelo Vadio da Rimini*», *RHM* 54 (2012) 95-184, εδῶ 107, σπ. 51.

¹⁵¹⁵ Αναλυτικά το περιεχόμενο του κώδικα: Αρέθα Καισαρείας / Προλεγόμενα στον Δίωνα Χρυσόστομο - ff. 3r-v / σχόλια στο Δίωνα Χρυσόστομο - ff. 5r-330v. Δίων Χρυσόστομου λόγοι και διάφορα σχόλια κυρίως με διάφορα σχόλια και υποθέσεις - ff. 5r-329v. Συνεσίου Κυρηναίου Δίωνα - ff. 329v-330v, STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 211-217.

¹⁵¹⁶ Για το στέμμα των χειρογράφων που προέρχονται από τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. I.E., AMATO, «*La tradizione manoscritta dell'orazione ΠΕΡΙ ΤΥΧΗΣ di Favorino (Ps.-Dio Chrys., or. 64)*», *RHDT* 30 (2000) 93-108, εδῶ 106.

¹⁵¹⁷ OMONT, *Catalogue II*, 244· για τα σχόλια από το χέρι του Μανουήλ Χρυσολωρά βλ. MONDRAIN, «*La constitution de corpus d'Aristote*», ό.π., 16, σπ. 19.

¹⁵¹⁸ B. MONDRAIN, «*Les écritures dans les manuscrits byzantins du XIVe siècle. Quelques problématiques*», *RBSN* 44 (2007) 157-196, εδῶ 163, σπ. 9. Ο συγκεκριμένος αντιγραφέας εμφανίζεται ως συχνός αποδέκτης παραγγελιών από τον λόγιο Νικηφόρο Γρηγορά. Ένας από αυτούς τους κώδικες είναι και ο *Neapol. III.C.19*.

μέσα του 14ου αι. φαίνεται να πέρασε στα χέρια του μοναχού και κωδικογράφου στο βιβλιογραφικό εργαστήριο του Τιμίου Προδρόμου *έν Πέτρα*, Νεοφύτου Προδρομηνού, ο οποίος προσέθεσε σημειώματα και σχόλια¹⁵¹⁹. Αργότερα βρέθηκε στα χέρια του Χρυσολωρά και τον 15ο αι. κατέληξε στη συλλογή *Ridolfi* στη Δύση¹⁵²⁰. Σε δυτικά χέρια φαίνεται να κατέληξε και το δίτομο έργο της βιβλιοθήκης του Χρυσολωρά *Vat. gr. 225-226* με μεταγενέστερο κάτοχο τον Ιταλό ουμανιστή και Επίσκοπο Μεθώνης Χριστοφόρο Γαράθωνα, σύμφωνα και με το σημείωμα στο φύλλο 487v του κώδ. 225: *Arcintia .l. Garatonus. Christoforus*¹⁵²¹. Πρόκειται για ένα δίτομο περγαμινό χειρόγραφο που περιλαμβάνει αποκλειστικά έργα και λόγους του Πλάτωνος και η χρονολόγηση του είναι προβληματική, λόγω κυρίως της αρχαϊκής γραφής του κειμένου. Ο κατάλογος (?) το χρονολογεί στον 12ο αι. ενώ ο Schanzn στον 15ο αι.¹⁵²² Παράλληλα, ο μελετητής Boter θεωρεί ότι αντεγράφη κατά τον 14ο αι. και όχι αργότερα από το 1400¹⁵²³ ενώ ο Brockmann στο έργο του υποστήριξε ότι ο κώδικας αντεγράφη στις αρχές του 14ου αι.¹⁵²⁴, χρονολόγηση με την οποία συμφωνεί και η Pontani¹⁵²⁵. Ο αντιγραφέας πιθανόν να ταυτίζεται με τον δεύτερο αντιγραφέα του κώδικα *Vat. gr. 1302* (Θεόφραστος, Ψευδοαριστοτέλης) ενώ αντέγραψε και τους κώδικες *Bucarest B.R. gr. 10* (Νικηφόρου Βλεμμύδη *επιτομή λογική*) και *Par. coisl. gr. 311* (Αλεξιάδα Άννας Κομνηνής)¹⁵²⁶. Στα μέσα του 14ου αι. βρισκόταν στην κατοχή του επισκόπου Εφέσου Ματθαίου, ο οποίος βρισκόταν στη μονή των Οδηγών, όπου και πρόσθεσε τα φύλλα 305r και 316r στον πρώτο τόμο και το φύλλο 92r στον δεύτερο¹⁵²⁷. Ο τελευταίος πιθανόν να αποτελεί αντίγραφο του κώδικα *Escor. y.I.13*, ο οποίος, σύμφωνα με τον Bianconi, βρισκόταν επίσης στη βιβλιοθήκη του

¹⁵¹⁹ R. BURRI, *Die Geographie des Ptolemaios im Spiegel der griechischen Handschriften*, Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte 110, de Gruyter, (Berlin, Boston, 2013) 339, υπ. 351, όπου η Burri αναφερόμενη στην Mondrain υποστηρίζει ότι τόσο ο κώδ. *Par. gr. 2345* όσο και ο *Par. Coisl. 173* φέρουν πληθώρα σχολίων και σημειωμάτων που προέρχονται από το χέρι του Νεοφύτου Προδρομηνού. Και οι δύο προαναφερθέντες κώδικες βρίσκονταν στην κατοχή του Νικηφόρου Γρηγορά, βλ. επίσης MONDRAIN, «La constitution de corpus d'Aristote», ό.π. 16, υπ. 19.

¹⁵²⁰ MONDRAIN, «La constitution de corpus d'Aristote», ό.π., 16, υπ. 19· βλ. επίσης B. MONDRAIN, - A. RIGO, «L'ancien empereur Jean VI Cantacuzène et ses copistes», *Gregorio Palamas e oltre. Studi e documenti sulle controversie teologiche del XIV secolo bizantino*, [Orientalia Venetiana 16], Leo S. Olschki, (Firenze, 2004) 277.

¹⁵²¹ Για τον συγκεκριμένο συλλέκτη χειρογράφων βλ. κεφάλαιο Β' και Γ'.

¹⁵²² M. SCHANZN, «Untersuchungen über die platonischen Handschriften», *Philologus* 35 (1876) 649.

¹⁵²³ G. BOTER, *The textual Tradition of Plato's Republic* (Leiden, 1989) 51.

¹⁵²⁴ C. BROCKMANN, *Die handschriftliche Überlieferung von Platons Symposium* (Wiesbaden, 1992) 38-41.

¹⁵²⁵ A. PONTANI, «Primi appunti sul Malatestiano D.XXVII.1 sulla biblioteca dei Crisolora», *Lollini, F., - Lucchi, P., (eds.), Libreria Domini: I manoscritti della Biblioteca Malatestiana: tesi e decorazioni* (Bologna, 1995) 353-386· για τη χρονολόγηση του κώδικα βλ. επίσης M. JOYAL, «The Textual Tradition of [Plato], Theages», *RHDT* 28 (1998) 6-7.

¹⁵²⁶ T. DORANDI, «Diogene Laerzio fra Bisanzio e l'Italia meridionale. La circolazione delle Vite dei filosofi tra la Tarda Antichità e l'età paleologa», *Segno e Testo* 5 (2007) 99-172, εδώ 159.

¹⁵²⁷ PÉREZ MARTÍN, «El "estilo hogedós"», ό.π., 448-449, υπ. 214.

Χρυσολωρά¹⁵²⁸. Στο συγκεκριμένο άρθρο του, ο Bianconi τοποθετεί στη συλλογή χειρογράφων του βυζαντινού λογίου και τον κώδ. *Par. gr. 1811*¹⁵²⁹. Τέλος, στην κατοχή του βρισκόταν πιθανόν και ο κώδικας *Heidelberg Universitätsbibliothek, Pal. gr. 375* του 12ου αι., ο οποίος περιέχει τα *Valerii Harpocratonis* λεξικό (f. 1r-53v), *Iulii Pollucis Onomasticum* σε 10 βιβλία (ff. 53v-228v) και Ορειβασίου ιατρική συλλογή (ff. 230r-283v)¹⁵³⁰, ενώ από λατινικό χέρι εγράφη το σημείωμα «Τούτου τοῦ βιβλίου τοῦ Πολυδεύκουσ τὰ φύλλα εἰσὶ δυακόσια (sic) καὶ ἐννεῖκοντα ἐννεα (sic) χαρτία, λέγω μεμβράνα, τοῦ Δομνικοῦ ἡγοῦν (sic) Κυριακοῦ ἀπὸ τῆς ῥητορικῆς». Ο τίτλος ενός έργου του κώδικα είναι γραμμένος και στα ελληνικά και στα λατινικά, πιθανόν από το χέρι του Χρυσολωρά¹⁵³¹.

Σχέσεις με τον Μανουήλ Χρυσολωρά διατηρούσαν τα τρία αδέρφια της οικογένειας των Χρυσοβέργηδων, και ιδιαίτερα ο Μάξιμος Χρυσοβέργης¹⁵³², ο οποίος υπήρξε, όπως ο Χρυσολωράς αλλά και ο Αυτοκράτορας Μανουήλ Β', μαθητής του λογίου Δημητρίου Κυδώνη. Μεγαλύτερος σε ηλικία από τα τρία αδέρφια πιθανόν να ήταν ο Μάξιμος, ενώ μικρότερος κατά κάποια χρόνια φαίνεται να ήταν ο Θεόδωρος Χρυσοβέργης¹⁵³³. Ο πιο νεαρός αδελφός ήταν ο Ανδρέας¹⁵³⁴. Η δύο τελευταίοι διετέλεσαν επίσκοποι της καθολικής εκκλησίας με τον πρώτο να κατέχει την επισκοπή Ωλαίνης στην Αχαΐα από το 1418 και έπειτα, ενώ υπήρξε γενικός Βικάριος των Δομηνικανών στην Ανατολή την περίοδο 1406-1415. Ο δεύτερος υπήρξε μητροπολίτης Ρόδου από τις 2 Μαΐου 1432 μέχρι και τον Απρίλιο 1447, ενώ στη συνέχεια υπήρξε Αρχιεπίσκοπος Κύπρου (19 Απριλίου 1447 - Φεβρουάριος 1451) αλλά και αποστολικός λεγάτος για Κύπρο, Ρόδο και Αιγαίο από τις 30 Ιουλίου του 1447 μέχρι και τον Φεβρουάριο του 1451¹⁵³⁵. Αν και δεν σώζεται κανένα κτητορικό σημείωμα του Μαξίμου σε κώδικα, αρκετοί είναι αυτοί που βρίσκονταν στην προσωπική βιβλιοθήκη του Θεοδώρου Χρυσοβέργη

¹⁵²⁸ Βλ. BIANCONI, *Tessalonica nell'età dei Paleologi*, ό.π., 168. Σύμφωνα με τον κατάλογο του Andrés, ο συγκεκριμένος κώδικας χρονολογείται στα μέσα του 16ου αι. (sic) και περιλαμβάνει κυρίως μαθηματικές και γεωμετρικές πραγματείες, βλ. ANDRES, *Escorial II*, 96-97.

¹⁵²⁹ Βλ. OMONTE, *Catalogue*, II, 147. Ο κώδικας χρονολογείται τον 14ο αι. και περιλαμβάνει αποκλειστικά διαλόγους του Πλάτωνος.

¹⁵³⁰ STEVENSON, *Palatini gr.*, 242.

¹⁵³¹ Η επισήμανση της γραφής του Χρυσολωρά έγινε από τον Bianconi, που υποστηρίζει ότι βρισκόταν στην κατοχή του, βλ. D. BIANCONI, «Un nuovo codice appartenuto a Manuele Crisolora (Pal. Heid. Gr. 375)», *Segno e Testo* 11 (2013) 375-386. Σχετικά με τον κώδικα, φαίνεται ότι μερικά περιγαμηνά φύλλα απεκόπησαν και επαναδέθηκαν στον κώδ. *Vat. Urb. gr. 92* (ff. 1-3, 271-272), ο οποίος βρισκόταν στην κατοχή του Φραγκίσκου Βαρβάρου, βλ. G. PIERLEONI, «Cod. Palatini Heidelbergensis 375 folia sex in cod. Urb. graeco 92», *Studi Italiani di filologia classica* 4 (1896) 193-200 και STEFEC, «Die griechische Bibliothek des Angelo Vadio da Rimini», ό.π., 114, σπ. 84.

¹⁵³² *PLP* 31123· βλ. επίσης Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Έλληνες Κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Αναγενήσεως, Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* (1958-59) 121.

¹⁵³³ *PLP* 31113.

¹⁵³⁴ *PLP* 31106.

¹⁵³⁵ Βλ. M.-H. LAURENT, «L'activité d'André Chrysoberghès», *EO* 34 (1935) 414-438.

και μετά πέρασαν στα χέρια του τρίτου αδελφού Ανδρέα. Ο κώδ. *Laur. Conu. Soppr. gr.* 175 του 10ου αι. περιλαμβάνει εκκλησιαστικές πραγματείες¹⁵³⁶ και φέρει το κτητορικό σημείωμα του Θεοδώρου ως επισκόπου Ωλαίνης: «*τοῦ θεοδώρου ἐπισκόπου ὠλαίνης Theodori Constantinopolitani epi olonen*»¹⁵³⁷. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχουν οι κώδικες *Marc. gr. Z 29 (coll. 497)* (12ος αι.)¹⁵³⁸ και *Marc. gr. Z 162 (coll. 402)* (τέλη 14ου αι.)¹⁵³⁹, που όπως φαίνεται βρίσκονταν στη συλλογή του Θεοδώρου και αργότερα πέρασαν στα χέρια του αδελφού του Ανδρέα. Ο *Marcianus 29* φέρει στο φύλλο 440ν το σημείωμα «*fr(atr)is theodori episcopi constantinopolitani, ano d. 1415 die 15 aprilis*» και στο φύλλο 442ν τη φράση «*fr(atr)is Theodori*» υποδηλώνοντας την απόκτηση του κώδικα από τον Ανδρέα στις 15 Απριλίου του 1415 ενώ ο *Marcianus 162*¹⁵⁴⁰ φέρει στο φύλλο 125ν το σημείωμα «*Fra Theodori Constantin*». Στην κατοχή του Ανδρέα Χρυσοβέργη βρισκόταν και ο κώδ. *Marc. gr. Z 181 (coll. 599)*, ο οποίος αντεγράφη από τον ιερέα Μανουήλ σύμφωνα και με το σημείωμα στο φύλλο 347r: «Ἐλαβε τέλος ἡ παροῦσα βίβλος νομοθεσίας δι' ἐξόδου μὲν καὶ πόθου πολλοῦ κυροῦ ἀυθέντος Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Ρόδου, χειρὶ δὲ τῶ γράψαντι Μανουήλ ἐν ἱερεῦσιν ἐλαχίστου τῆς ἐνορίας τῶν Ἀπολλόνων ἐν ἔτει ,ϷϹϹμθ' (1441) ἰουνίῳ ἰδ', ἰνδ. δ'»¹⁵⁴¹.

Οικεῖος του αυτοκράτορα αλλά και στενός συνεργάτης του Μανουήλ Χρυσολωρά υπήρξε ο ανιψιός του Ιωάννης. Ο ίδιος φαίνεται να είχε στενές επαφές με το βιβλιογραφικό εργαστήριο του τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα και τον Ξενώνα τοῦ Κράλη, στο οποίο παραγγέλλει διάφορους κώδικες εμπλουτίζοντας τη βιβλιοθήκη του. Ο περγαμηνός κώδικας *Vat. Urb. gr. 96* με περιεχόμενο αποκλειστικά τους Βίους του Πλουτάρχου παραγγέλθηκε από τον Ιωάννη και ολοκληρώθηκε από τον αντιγραφέα και σκευοφύλακα της μονής Στέφανο στα

¹⁵³⁶ Βλ. ROSTAGNO-FESTA, *Indice*, 25 στο Bandini, *Catalogus*, II-III. Περιλαμβάνει κυρίως έργα του Ιωάννη Χρυσοστόμου.

¹⁵³⁷ I.A. RIGO, «I libri greci di Teodoro Chrysoberges e i suoi passaggi a Constantinopoli (Aprile 1415) e a Corfù (Luglio 1419)», *Byz.* 84 (2014) 286-7.

¹⁵³⁸ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* I, 47-48.

¹⁵³⁹ Αυτόθι, 233-234.

¹⁵⁴⁰ Μετά τον Ανδρέα πιθανόν να πέρασε στην κατοχή του Ιωάννη Χιονοπούλου στην Κρήτη, βλ. R. STEFEC, «Anmerkungen zu kretischen Kopisten der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts», *Codices manuscripti* 85-86 (2012) 41. Και οι δύο κώδικες της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης στο τέλος κατέληξαν στην κατοχή του καρδινάλιου Βησσαρίωνα σύμφωνα με τα σημειώματα στο φύλλο Ir του *Marc. gr. Z 29, f. Ir*: «*locus 8 Evangelium Mathei cum expositione b[essarionis] car. Tusculani*» και Iiv του *Marc. gr. Z 162*: «*locus 49. Auctoritates sanctorum de identitate reali substantiae et actus in divinis. b[essarionis] car. Tusculani*». Βλ. επίσης RIGO, «I libri greci di Teodoro Chrysoberges», ό.π., 289-293.

¹⁵⁴¹ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* I, 286-288, Και αυτός ο κώδικας σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο Iiv βρέθηκε στην κατοχή του καρδινάλιου Βησσαρίωνα: «*locus 47, liber legalis, compilatio trium imperatorum, b[essarionis] car. Tusculani*»· βλ. επίσης RIGO, «I libri greci di Teodoro Chrysoberges», ό.π., 292-93.

1415¹⁵⁴². Αργότερα, όπως μας πληροφορεί σε επιστολή του ο Φραγκίσκος Φίλελφος στις 12 Φεβρουαρίου του 1431¹⁵⁴³, ο κώδικας κατ' απαίτηση του Ιωάννη Χρυσολωρά δόθηκε στον Ιταλό ουμανιστή Palla Strozzi¹⁵⁴⁴. Σχέσεις με το συγκεκριμένο βιβλιογραφικό εργαστήριο και το εκεί εκπαιδευτικό ίδρυμα φαίνεται να είχε και ο επίσης καταχωρημένος στη συλλογή του Ιωάννη κώδ. *Caesenae, Malatest. Plut. D. XXVII* με περιεχόμενο αποκλειστικά λόγους του Δημοσθένη με μερικά σχόλια¹⁵⁴⁵. Αν και χρονολογείται στον 13ο αι., τα φύλλα 544v-545v προστέθηκαν τον 15ο αι. με το κτητορικό σημείωμα στο φύλλο 544v: «Κῦρ Ἰω(άννης) ὁ Χρυσολουραῶς τηρήσας ἀκρίβως τὸ καθόλου βιβλίον τοῦτο τὸν Δημοσθένηα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μεχρὶ καὶ τέλους τοῦ βιβλίου τοῦτου εὗρεν λυπόνα (scr. λείποντα) τῶν λόγων τούτων (τὸν λόγον τοῦτον) καὶ διὰ οἰκείων χειρῶν γράψας τῶν γραμμᾶτων εἰς μαρτυρίαν πάντων τῶν βροτῶν. ὁ ἀναγνώσας τὸ βιβλίον τοῦτο ἐκεῖ ὅπου εὗρε λυπόνα (scr. λείποντα) τῶν λόγων τούτων (τὸν λόγον τοῦτον) νὰ τὸν συγκρούει». Σύμφωνα με σημείωμα, από άλλο χέρι, στο φύλλο 545v «Ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον ὁ δημοσθένης ἐν μηνὶ σεπτεμβρίῳ καὶ τοῦ ςϞκα' ἔτους (1412)», αν και πιο ενδιαφέρον είναι το σημείωμα στο φύλλο 16v: «Εἰς τὰς ε' τοῦ Μαρτίου μηνὸς ἡρξάμην σὺν θεῷ ἀγίῳ διδάσκεισθαι τὸν Δημοσθένην ὑπὸ τοῦ κυρίου παπᾶ διακόνου λέοντος τοῦ Ἀτράπη ἐν μηνὶ μαρτίῳ ἡμέρα τρίτη ὥρα τρίτη τῆς ἡμέρας ἰνδ. δ' τοῦ ςϞδ' ἔτους (1426)», το οποίο υποδηλώνει τη χρήση του κώδικα ως διδακτικό εγχειρίδιο ρητορικής¹⁵⁴⁶. Διδάσκαλος του αντικειμένου παρουσιάζεται ο διάκονος Λέων Ατράπης, ο οποίος διετέλεσε και αντιγραφέας χειρογράφων στο προαναφερθέν βιβλιογραφικό εργαστήριο του Τιμίου Προδρόμου¹⁵⁴⁷. Ο κώδικας φαίνεται τελικά να κατέληξε στην κατοχή του

¹⁵⁴² STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 147-149, f. 547r: «Δόξα σοι ὁ Θε(ε)ς δόξα σοι. Ἐτελειώθη αὕτη ἡ βίβλος ἐξὸδω καὶ ἀναλώμασι, τοῦ οἰκείου τῶ κραταιῶ καὶ ἀγίῳ ἡμῶν | αὐθέντη καὶ βασιλεῖ τοῦ σοφωτ(ά)του καὶ λογιωτ(ά)του καὶ περιφανεστάτου τῶ τε γένει καὶ τῆ τῆς φύσεως δε|ξιότη(τι) κ(ῦ)ρ Ἰω(άννου) τοῦ Χρυσολουραῶ. Κόπω δὲ καὶ χειρὶ τοῦ ἱερομονάχου Στεφάνου κσενοφύλακος | τῆς σε(βασμ)ι(ας) μονῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου τῆς εὐλογημένης Πέτρας· συνεβάλλετο δὲ τι τῆ | γραφῆ ἐν τῆ ἀρχῇ τοῦ βιβλίου, καὶ (κενὸ 10 γραμμᾶτων) ὁ βασιλικός, ἔχε δὲ τὸ πέρασ, μηνὶ ἰαννουαρίῳ γ' | ἰν(δικτιῶνος) θ' τοῦ ςϞδ' ἔτους (3 Ἰανουαρίου 1416)». Η αποκατάσταση του κτητορικού σημειώματος έγινε στο ἄρθρο PALAU-LUCA, *nuovo manoscritto palinsesto*, 237, υπ. 7. Σχετικά με την προσπάθεια ταυτοποίησης του δεύτερου αντιγραφέα του κώδικα, ο οποίος ονοματίζεται ως «βασιλικός» βλ. A. CATALDI PALAU, «Mazaris, Giorgio Baiophoros e il monastero di Prodromo Petra», *Νέα Ρώμη*, 7 (2010) 391.

¹⁵⁴³ M., MANFREDINI, «Codici plutarchei di umanisti Italiani», *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia*, s. III 17 (1987) 1001-1043, ἐδώ 1025-1026.

¹⁵⁴⁴ PALAU-ATSALOS, I colleghi di Giorgio Baiophoros, 307-308· M. AGATI, «Codicologia. Osservazioni e riflessioni», *Storie di cultura scritta. Studi per Francesco Magistrale*, [Collectanea 28], Centro italiano di studi sull' alto medioevo (Spoleto, 2012) 10.

¹⁵⁴⁵ Βλ. BERNABO, *Voci dell' Oriente*, 118 όπου ο Ιωάννης Χρυσολωράς παρουσιάζεται ως ο παλαιότερος κάτοχος του κώδικα. Επιπρόσθετα, το χειρόγραφο φέρει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που απαντώνται μόνο σε κώδικες του βιβλιογραφικού εργαστηρίου της μονής του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα, βλ. PALAU, *Legature Constantinopolitane*, 253-254.

¹⁵⁴⁶ PALAU-ATSALOS, I colleghi di Giorgio Baiophoros, 333.

¹⁵⁴⁷ Βλ. κεφάλαιο Γ' και Παράρτημα Α'.

Γενουάτη Ιωάννη Γαλεώτη, ο οποίος το πούλησε για 21 υπέρπυρα στο Νικόλαο Μαρτινότο στην Κωνσταντινούπολη το 1431, σύμφωνα και με το σημείωμα στο φύλλο Πr¹⁵⁴⁸.

Στην κατοχή του Ιωάννη τόσο ο βομβύκινος τρίτομος κώδ. *Voss. gr. F. 77* των αρχών του 13ου αι. με Λιβανίου επιστολές και opera του αυτοκράτορα Ιουλιανού¹⁵⁴⁹, όσο και ο κώδ. *Marc. gr. Z 22 (coll. 509)* (τέλη 13ου αι.). Ο τελευταίος περιλαμβάνει κυρίως εκκλησιαστικές πραγματείες¹⁵⁵⁰ και στα φύλλα Ir και 289v απαντάται το επίγραμμα: «*Ἰωάννου τοῦ Χρυσολωρᾶ*», ενώ αργότερα πέρασε στην κατοχή του ιατροῦ Ιωάννη Κωνσταντή¹⁵⁵¹. Ωστόσο, ο σημαντικότερος κώδικας που βρισκόταν στη προσωπική του βιβλιοθήκη ήταν πιθανόν ο *Laur. Plut. 32,16* που χρονολογείται τον 13ο αι. με ποικίλο περιεχόμενο¹⁵⁵². Βρισκόταν παλαιότερα στην κατοχή του μεγάλου βυζαντινού λογίου Μαξίμου Πλανούδη, ο οποίος πρόσθεσε το σημείωμα στο φύλλο 296r: «*Ἐίληφε καλῶς ἡ βιβλος αὕτη περας | τοῦ πρὶν Μανουήλ, ἀρτίως δὲ Μαξίμου | Θεὸν βοηθὸν τῆδε συγκεκτημένον*» ενώ μετά το ἔργο των αλιευτικῶν υπάρχει η ημερομηνία «*Μηνὶ Σεπτεμβρίῳ α'. ἰν. θ'. ἔτους ,ςψπθ'*» δίνοντας το ἔτος 1283 ως πιθανό ἔτος κουράς του Πλανούδη σε μοναχό¹⁵⁵³. Συνεπώς εἶναι πολὺ πιθανόν ο κώδικας να κατέληξε στη βιβλιοθήκη της μονῆς της Χώρας, ὅπως συνέβηκε και με ἄλλα χειρόγραφα του μεγάλου λογίου¹⁵⁵⁴, και ἀπὸ ἐκεῖ να βρέθηκε στα χέρια του Ιωάννη Χρυσολωρά. Η σπουδαιότητα της ιστορίας του χειρογράφου δεν περιορίζεται στα προαναφερθέντα. Επόμενος κάτοχος, μετὰ τον Ιωάννη, ἦταν ο Ἰταλὸς ουμανιστὴς Φραγκίσκος Φιλέλφος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἓνα σημείωμα στο φύλλο 391v: «*ἡ βιβλος [τ]αὕτη τοῦ Φραγκίσκου τοῦ Φιλέλφου ἐστίν*», και ἓνα ἐπίγραμμα

¹⁵⁴⁸ MIONI, *Bibliotheca Italianae* I, 57-58, f. Πr: «*IC XC. 1431 a nativitate die XVI Februarii Ind. VIII. Hic liber Demosthenis emptus fuit per me [Nicolaum de Martinotiis] in Constantinopoli a Johanne Galiocti olim Januense et nunc cive dicti loci iperpiris 21 ka quos eidem dedi et numeravi presentibus Ser Toma Benevento veneto e [lacuna] Sutore*». Για την ταυτοποίηση του Ιωάννη Γαλεώτη βλ. I. PÉREZ MARTÍN, «*Encuadernaciones bizantinas en los manuscritos griegos de Espana*», *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 13 - 26 Οκτωβρίου 2005*, βιβλιοαμφιάστης 3, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, (Athēna, 2008) 126.

¹⁵⁴⁹ DE MEYER, *Vossiani - Miscellanei*, 88-91, f. 214r: «*ἰωάννης και ἰωάννης ὁ χρυσολωράς*».

¹⁵⁵⁰ Αναλυτικὰ για το περιεχόμενο βλ. MIONI, *Thesaurus Antiquus* I., 36-37.

¹⁵⁵¹ Βλ. MIONI, III, 78-80, f. 285r: «*Βιβλίον κυρίου Ἰω. Κωνσταντῆ καὶ ἱατροῦ*». Στην κατοχή του βρισκόταν και ο κώδικας *Marc. gr. XI, 2* (14ος αι.) ὅπου στο φύλλο 179v υπάρχει το σημείωμα του παλαιότερου κατόχου: «*Ἡ παροῦσα βιβλος ὑπάρχει ἰω(άννου) τοῦ κωνσταντ(ί)ν(ου)*». Σχετικὰ με τον ιατρὸ Ιωάννη Κωνσταντῆ βλ. I. D. JACKSON, *The Greek Library of Saints John and Paul (San Zanipolo) at Venice*, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies. Medieval Renaissance Texts and Studies 391, Arizona State University Press (Tempe [AZ], 2011) 10.

¹⁵⁵² Για το περιεχόμενο βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 140-146.

¹⁵⁵³ BERNABO, *Voci dell' Oriente*, 55. Το χειρόγραφο φέρει συνολικά 8 χέρια αντιγραφῶν και κατὰ πάσα πιθανότητα εκδότης και ο ἐπόπτης υπῆρξε ο ἴδιος ο Μάξιμος Πλανούδης· βλ. ἐπίσης A. TURYN, *Dated Greek Manuscripts - Italy*, 28-29 ὅπως ἐπίσης και CONSTANTINIDES, *Higher Education*.

¹⁵⁵⁴ BIANCONI, «*La biblioteca di Cora tra Massimo Planude e Niceforo Gregora*», ὁ.π., 437, σπ. 109.

πέντε γραμμών στο φύλλο 8v τόσο στην ελληνική όσο και στην λατινική γλώσσα: «Φραγκίσκου Φιλέλφου *Francisci Philelfi*. | Φραγκίσκου Φιλέλφου *Francisci Philelfi*. | *Emptus Constantinopoli* ἀπὸ τῆς (μεθίσου προστέθηκε αργότερα ἀπὸ πάνω) γυναικὸς | *viri clarissimi Johannis Chrysolorae sub | anno M^oCCCC^oXXIII^o. pridie Nonas Januarias*»¹⁵⁵⁵. Ἡ σχέση του Φιλέλφου με την οικογένεια του Ἰωάννη Χρυσολωρά όπως ἔχει ἤδη υποστηριχθεῖ υπῆρξε ιδιαίτερη, κάτι που μας το επιβεβαιώνει και το συγκεκριμένο σημείωμα¹⁵⁵⁶. Με τον Φραγκίσκο Φιλέλφο, ο κώδικας φαίνεται να κατέληξε στην Ἰταλία και να πέρασε στα χέρια του Ἀγγελοῦ Πολιτζιάνου και ἔπειτα στην κατοχή του Ἰανού Λάσκαρη¹⁵⁵⁷.

Σημαντικὸς θεωρεῖται και ο κώδ. *Marc. gr. 468 (coll. 653)* των αρχών του 14ου αι., ο οποίος περιλαμβάνει στην αρχή τα *Αλιευτικά* του Οππιανού και συνεχίζει με τέσσερις τραγωδίες του Αισχύλου, επτά τραγωδίες του Σοφοκλή και τέσσερις τραγωδίες του Ευριπίδη. Τα περισσότερα ἀπὸ τα προαναφερθέντα ἔργα συνοδεύονται ἀπὸ παρασελίδια σχόλια και διάστιχες γλώσσες¹⁵⁵⁸. Ὡς παλαιότερος κάτοχος εμφανίζεται κάποιος μοναχὸς Δομήτιος σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 2r: «*Δομήτιος μοναχός*», ενώ ο κώδικας βρέθηκε στις προσωπικές συλλογές των Ἰωάννη Χρυσολωρά¹⁵⁵⁹ και Ἰωάννη Χορτασμένου¹⁵⁶⁰). Αργότερα πέρασε στη μεγάλη συλλογή του καρδινάλιου Βησσαρίωνα¹⁵⁶¹.

Φημισμένη ἦταν η προσωπική βιβλιοθήκη του Ἰωάννη Χορτασμένου, η οποία απαριθμούσε περί τους 32 τόμους περίπου και 17 ἄλλους που πιθανόν να σχετίζονταν με αυτή. Ἡ υψηλή πνευματική κατάρτιση του βυζαντινοῦ λογίου, η οποία οδήγησε και στη συλλογή τόσο μεγάλου αριθμοῦ χειρογράφων διαφόρων αντικειμένων, φαίνεται ξεκάθαρα μέσα ἀπὸ τον προσωπικό του κώδικα *Vind. Suppl. gr. 75* που αποτελεί κατὰ πάσα πιθανότητα τη «ναυαρχίδα» της βιβλιοθήκης του¹⁵⁶². Ὁ «*Οἰκογενειακὸς κώδιξ*» του Χορτασμένου, όπως

¹⁵⁵⁵ Παρόμοια σημειώματα του Φιλέλφου φέρει και ο κώδ. *Par. gr. 2110* στο φύλλο 128v, κάτι που επισημαίνει και ο LEGRAND, *Filelfe*, III· βλ. επίσης TURYN, *Dated Greek Manuscripts - Italy*, 28-29.

¹⁵⁵⁶ Βλ. κεφάλαιο Γ' για τους Ἰταλοὺς ουμανιστές στην Κωνσταντινούπολη τον 15ο αι.

¹⁵⁵⁷ Στο κομμάτι του κώδικα που περιλαμβάνει τα *Διονυσιακά* υπάρχουν σημειώματα ἀπὸ τα χέρια των Ἀγγελοῦ Πολιτζιάνου και Ἰανού Λασκάρεως, BERNABO, *Voci dell'Oriente*, 55· το χέρι του Ἰανού Λάσκαρη απαντάται σε διάφορες ὡς του κώδικα π.χ. 48v, 53r-v, 114v, 139v, 168v κ.α., βλ. TURYN, *Dated Greek Manuscripts - Italy*, 28-29.

¹⁵⁵⁸ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 255-257. Περιλαμβάνει τα ἔργα του Αισχύλου *Prometheus vincetus* (ff. 48v-59r), Επτά ἐπὶ Θήβας με διάφορα σχόλια (ff. 59r-68v), Πέρσαι (ff. 69r-78r), Αγαμέμνων (στιχ. 1-348) (ff. 78v-79v), τις επτά τραγωδίες του Σοφοκλή *Αίας* (ff. 80r-v), *Αντιγόνη* (ff. 93v-103r), *Φιλοκτήτης* (ff. 103v-115v), *Ηλέκτρα* (ff. 115v-128r), *Οιδίπους τύραννος* (ff. 128r-142r), *Τραχίνια* (ff. 142v), *Οιδίπους ἐπὶ Κολωνώ* (ff. 143r-146v) και τέλος τις τέσσερις τραγωδίες του Ευριπίδη *Εκάβη* (ff. 147r-157v), *Ορέστης* (ff. 158r-179r), *Φοίνισσαι* (ff. 173v-190r), *Μήδεια* (f. 190v).

¹⁵⁵⁹ f. 2r: «*Ἰωάννου τοῦ Χρυσολωρά*».

¹⁵⁶⁰ Ὁ Χορτασμένος φαίνεται να κατείχε το συγκεκριμένο χειρόγραφο κατὰ τα τέλη του 14ου - αρχές 15ου αι. ὡς νοτάριος, βλ. f. 26v: «*Ἰωάννης νοτάριος ὁ Χορτασμένος*».

¹⁵⁶¹ f. Ir: «*liber b(essarionis) car. Tusculani, locus 84*».

¹⁵⁶² HUNGER-HANNICK, *Supplementum*, 54-63.

ονομάζεται από τον Hunger, προέρχεται αποκλειστικά από το χέρι του λογίου (πλην των φύλλων 17r-19v, 29r-50v, 61v-94r) και περιλαμβάνει κατά κόρον επιστολές του ιδίου με προσωπικές πραγματείες γραμματικής, αστρονομίας, αριθμητικής, κ.ά. μαζί με επιτάφους λόγους που συνέθεσε ο ίδιος για αγαπημένα πρόσωπα¹⁵⁶³.

Ο μεγάλος λόγιος ξεκίνησε τη συλλογή κωδίκων ήδη από τα πρώτα στάδια της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας ως νοτάριος στο Πατριαρχείο κατά την τελευταία δεκαετία του 14ου αι. και τα πρώτα έτη του 15ου αι. Συγκεκριμένα, ο *Vat. gr. 163* του 13ου αι. με περιεχόμενο το χρονικό του Κωνσταντίνου Μανασσή, την ιστορία του Νικήτα Χωνιάτη, την επιτομή του Ιωάννη Κιννάμου προς τους Ιωάννη και Αλέξιο Κομνηνό αλλά και τα *Annales* του Γεωργίου Ακροπολίτη πέρασε στη συλλογή του στις 9 Δεκεμβρίου του 1391¹⁵⁶⁴. Ένα χρόνο αργότερα αποκτά από τον Θεόδωρο Μελισσηνό τον κώδ. *Vat. Pal. gr. 90* με 44 ποιήματα του Γρηγορίου του Θεολόγου με παρασελίδια σχόλια και διάστιχες γλώσσες αλλά και 41 λόγους του Αιλίου Αριστείδη¹⁵⁶⁵. Όσο κατείχε τη θέση του πατριαρχικού νοταρίου, ο Χορτασμένος φαίνεται ότι απέκτησε και τους κώδικες *Ambros. gr. 485 (L 64 sup.)* του 14ου αι. με διάφορα έργα του Λιβανίου¹⁵⁶⁶, *Laur. Conu. Soppr. 26* των αρχών του 14ου αι. με βίο και *moralia* του Πλουτάρχου, ο

¹⁵⁶³ Αναλυτικά για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. κεφάλαιο Β' και HUNGER, *Chortasmenos*, 153-163.

¹⁵⁶⁴ Βλ. MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr., I*, 185-187. Το κτητορικό σημείωμα του κώδικα βρίσκεται στο φύλλο 301v: «† τὸ βιβλίον τοῦτο κτήμα ἐστὶν ἐμοῦ | ἰωάννου νοταρίου τοῦ χορτασμένου· ὠνησάμην δὲ αὐτὸ μηνὶ δεκεμβρίῳ θ' (ἰνδικτιώνος) ζ' ἔτους ςϞΔ' (1391)», ενώ μεταξύ άλλων σημειώματα από το χέρι του λογίου απαντώνται στα φύλλα 269r (Α. «ἢ παρούσα χρονικὴ συγγραφὴ τοῦ μεγάλου λογοθίτου τοῦ ἀκροπολύτου ἐστίν· ὃς ἔκτισε (καὶ) τὸ μοναστήριον, τῆς ἀγίας τοῦ χ(ριστοῦ) ἀναστάσεως. περιέχει δὲ τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἄχρι (καὶ) τῆς βασιλείας (corr. ex τελευτῆς) τοῦ βασιλέως μι(χαὴλ) τοῦ παλαιολόγου». Β. «τὰ δὲ μετὰ ταῦτα μέχρι καὶ τῆς τελευτῆς αὐτοῦ, ὁ παχυμέρης σοφὸς ἀνὴρ καὶ φιλόσοφος ἀκριβῶς συνέγραψεν». Γ. «† τοῦ σοφωτάτου πρωτεκδίκου τῆς ἐν κωνσταντινουπόλει ἀγίας) τοῦ θε(ο)ῦ μεγάλης ἐκκλησί(ας) καὶ δικαιοφύλακος, τοῦ παλατίου, κυροῦ γεωργίου τοῦ παχυμέρη χρονικόν») καὶ 103v: «εὗρον ἐν ἐτέρῳ παλαιῷ βιβλίῳ εὗτω κείμενον:- | τοῦ λογοθέτου τῶν σεκρέτων, καὶ ἐπὶ τῶν κρίσεων· γεγονότος δὲ, | καὶ ἐφόρου (καὶ) κριτοῦ τοῦ βήλου· (καὶ) προκαθημένου τοῦ βασιλικοῦ | κοιτῶνος ... νικήτα τοῦ ἀπὸ χωνῶν· πόλεως τῆς φρυγίας».

¹⁵⁶⁵ STEVENSON, *Palatini gr.* 43-44. Στο τελευταίο φύλλο του κώδικα υπάρχουν τα δύο σημειώματα από το χέρι του Χορτασμένου «ἐν ἔτει ,ςϞΔα' (1392) μηνὶ ὀκτωβρίῳ ἰνδ. ζ'» καὶ «ὠνησάμην τὸ βιβλίον τοῦτο παρὰ τοῦ μακαρίου Θεοδώρου μελιοστηνοῦ ἐγὼ ἰωάννης νοτάριος (sic) ὁ χορτασμένος ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως κυροῦ μανουὴλ τοῦ παλαιολόγου, ἀρχιερατεύοντος τῆς ἐν κωνσταντινουπόλει ἐκκλησίας τοῦ ἀγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυροῦ ἀντωνίου». Παλαιότερος κάτοχος του κώδικα θεωρεῖται καὶ ο Γεώργιος Βεργίτζος σύμφωνα με ἕτερο σημείωμα ἐπίσης στο τελευταίο φύλλο του κώδικα: «αὕτη ἡ βύβλος (sic) ἦν γεωργίου τοῦ κυρίου τοῦ βεργίτζου, ἐπώλησε δὲ αὐτὴν τῷ κυρῷ ἰωάννῃ, τῷ πέμπῳ σὺν ἑτέροις δυσὶ βιβλίοις χρυσίνων ε'». Βλ. ἐπίσης TURYN, *Euripides*, 395.

¹⁵⁶⁶ Βλ. MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 585-586. Στο φύλλο 2v απαντώνται τα σημειώματα: «† τὸ βιβλίον ἰωάννου π(ατ)ριαρχικοῦ νοταρίου τοῦ χορτασμένου· μηνὶ ἀγούστ(ω) ἰνδ. ηῆς τοῦ ,ςοῦ ϞΔοῦ ηῆς ἔτους:- (1400)» καὶ ἀπὸ πάνω «† νοτάριος ἰωάννης ὁ χορτασμένος†» ἐνῶ στο φύλλο 1r ὑπάρχει το λατινικὸ σημείωμα «1467 die vi Julij vetetijs».

οποίος προέρχεται από χαρτί ?? που βρισκόταν την κατοχή του Μαξίμου Πλανούδη το 1296¹⁵⁶⁷ και *Ambros. gr. 512 (M 46 sup.)* του 13ου αι. με περιεχόμενο τα φυσικά του Αριστοτέλη (βιβλία VIII) με διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια. Στον τελευταίο ο βυζαντινός λόγιος αναγνώρισε τον γραφικό χαρακτήρα του παλαιότερου Αυτοκράτορα Θεοδώρου Λάσκαρη σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο Iv: «† ἔχει μεταξὺ τὸ βιβλίον τοῦτο καὶ γράμματα μικρὰ, τοῦ βασιλέως κυροῦ Θεοδώρου τοῦ λάσκαρη· αὐτοῦ γε ὡς ἀληθῶς ὄντα ὡς ἡμεῖς ἰδόντες ἐν ἑτέρῳ βιβλίῳ οἰκειοχείρως αὐτῷ γραφέντι, τοῦτο ἔγνωμεν. σῶζουσι δὲ γὰρ πρὸς ἐκεῖνα ταῦτα, ἄκραν ὁμοιότητα· οὐ τὰ ἐν τῇ ἀρχῇ δὲ τοῦ βιβλίου· ταῦτα γὰρ εἰσιν ἕτερον μελισσηνοῦ λεγομένου· ἀλλὰ τὰ περὶ τὰ μέσα, καὶ ἔτι ἐγγυτέρω· στρογγύλα μικρὰ: ἀλλὰ καὶ (*supra alia m.* οὐ μὲν δὴ) τὸ ἐν ἀρχῇ τοῦδε βιβλίου κείμενον ὀρδινόπουλον τὸ λέγον ἀριστοτέλους φυσικῆς ἀκροάσεως πρῶτον (*cf. f. 1r summo marg. ubi fort. tit. † ἀριστοτέλους φυσικῆς ἀκροάσεως α' qui partim periit*) ἐκεῖνου ἐστίν»¹⁵⁶⁸. Στους προαναφερθέντες πρέπει να προστεθούν και οι κώδικες *Vat. gr. 742* του 13ου αι. με διάφορα γνωμολόγια¹⁵⁶⁹, *Par. gr. 2399* του 13ου-14ου αι. με διάφορες αστρονομικές πραγματείες, ο οποίος αργότερα καταλήγει στα χέρια του Ιανού Λάσκαρη¹⁵⁷⁰ αλλά και τον *Mutin. gr. 142*, ο οποίος περιλαμβάνει τα στοιχεία του Ευκλείδη (βιβλία I-XIII) με πολλά σχόλια και σχήματα στις ώες, ενώ

¹⁵⁶⁷ Βλ. ROSTAGNO-FESTA, *Indice*, 11 στο BANDINI, *Catalogus*, II-III για το σημείωμα στα φύλλα Iv και 1r: «Ἰωάννου νοταρίου τοῦ χορτασμένου» για την σχέση του κώδικα με τον Πλανούδη βλ. *Studi it. fil. class.* 1 (1893) 139 κ.ε. και Turyn, *Euripides* 395.

¹⁵⁶⁸ MARTINI-BASSI, *Catalogus* II, 617-618. Εκτός από το προαναφερθέν ο κώδικας φέρει ποικίλα σημειώματα, μεταξύ των οποίων τα εξής: A. f. Iv: «† Ἰωάννου νοταρίου τοῦ χορτασμένου:-». B. (από άλλο χέρι) «† ἀνεγνώσθη καὶ τοῦτο δ' ὅλου παρὰ τοῦ σοφωτ(ά)του βασιλέως κυροῦ Θεοδώρου δούκ(α) τοῦ λάσκαρη». Γ. (από άλλο χέρι) «μὴ τοῦτο τις (*supra alia m. addidit †* τινες φάσι τοῦτο, τοῦ κυροῦ γεωργ(ίου) εἶναι· τοῦ πελαγωνίας· τὸ μὴ τοῦτο τίς λέγεται) λεγέτω (*sed antea λέγεται*) ὡς ἀνεγνώσθη παρὰ τοῦ δεινός ἢ βίβλος οὐ γὰρ ἀρκεῖ τοῦτο μόνον· ἀλλὰ ἀναγνωσθεῖσα καὶ ἐνοήθη· πλὴν ὅπως ἂν ἔχοι, ἐπαινετὸς ὁ ἀναγνὼν δοκεῖ γὰρ εἶναι φιλομαθής· καὶ πολλῶν βελτίων τοῦ μὴδὲ προσχεῖν ὅλως τοῖς τοιούτοις, ἀνασχομένου ποτὲ: ἀλλὰ καὶ πολλὴν ἀβελτηρίαν τῶν ταῦτα μετιόντων καταγινώσκοντος:- *prope † γεωργί(ου) φιλοσόφ(ου) τοῦ πελαγωνίας :-*». Δ. f. Pr: «† ἐξωνήθη(η) παρ' ἐμοῦ Ἰωάννου νοταρίου τοῦ χορτασμένου τὸ βιβλίον τοῦτο, ἐπὶ τῆς π(ατ)ριαρχείας τοῦ ἀγιωτ(ά)τ(ου) ἀοιδίμου ἀρχιεπισκόπ(ου) κωνσταντινουπόλεως νέας ῥώμης· καὶ οἰκουμενικοῦ π(ατ)ριάρχου κυροῦ καλλίστου τοῦ ξανθοπούλου· τῆς μεγάλης ἐκείνης καὶ θαυμασίας ψυχῆς:-» σχετικά με την αναφορά «ἕτερον(sic) μελισσηνοῦ» στο σημείωμα II, ο Hunger προτείνει και την εναλλακτική «ἑτέρου», βλ. HUNGER, *Chortasmenos*, 21.

¹⁵⁶⁹ DEVREESE, *Vaticani graeci* III, 256-7. Σημειώματα κώδικα στο φύλλο 1v του κώδικα: «†τὸ βιβλίον τοῦτο κτῆμα ἐστὶν Ἰωάννου πατριαρχικοῦ νοταρίου τοῦ Χορτασμένου! ... τῶνησάμην τὸ βιβλίον μὴνὶ σεπτεμβρίῳ πέμπτῃ τοῦ ,Ϸθια^{ov} ἔτους ἰνδ. ια^{nc} (1402), ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων αὐτοκρατόρων ἡμῶν κυροῦ Μανουήλ τοῦ Παλαιολόγ(ου) καὶ κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγ(ου), ἀρχιερατεύοντος τοῦ ἀγ(ιωτά)του κυροῦ Ματθαίου†».

¹⁵⁷⁰ OMONI, *Catalogue*, II, 253. Στο folio 1r υπάρχει το σημείωμα από το χέρι του Χορτασμένου: «Ἰωάννου πατριαρχικοῦ νοταρίου τοῦ Χορτασμένου» βλ. επίσης I. ŠEVČENKO, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, [CBHB 3] (Bruxelles, 1962) 281, D. JACKSON, «An Old Book List Revisited: Greek Manuscripts of Janus Lascaris from the Library of Cardinal Niccolò Ridolfi», *Manuscripta* 43-44 (1999) 77-133 και TURYN, *Euripides* 392.

φαίνεται να χρησίμευσε ως διδακτικό εγχειρίδιο γεωμετρίας για τον βυζαντινό λόγιο κατά τη φοίτηση του κοντά στο διδάσκαλο Μιχαήλ Βαλσαμών¹⁵⁷¹.

Αργότερα ως διδάσκαλος απέκτησε τον κώδικα *Vat. gr. 1365* με την Αστρονομική στοιχείωση του Θεοδώρου Μετοχίτη, ο οποίος βρισκόταν παλαιότερα στην κατοχή του ιδίου του Μετοχίτη, στη συνέχεια πέρασε στα χέρια του Νικηφόρου Γρηγορά και κατέληξε στη βιβλιοθήκη της μονής της Χώρας¹⁵⁷². Από την εκεί βιβλιοθήκη της μονής φαίνεται να έλαβε και τον σημαντικό κώδικα *Matr. gr. 4678* που χρονολογείται τον 13ο-14ο αι. και περιλαμβάνει αποκλειστικά πραγματείες των αντικειμένων του *Quadrivium*¹⁵⁷³. Αντεγράφη από τέσσερα χέρια και πιθανόν να βρέθηκε λίγο πριν το 1294 στην κατοχή του λογίου Μαξίμου Πλανούδη, ο οποίος το απέκτησε από την αυτοκρατορική βιβλιοθήκη μέσω του πρωτοβεστιαρίου Θεοδώρου Μουζάλωνος¹⁵⁷⁴. Η πληθώρα των σημειωμάτων του χειρογράφου από το χέρι του Χορτασμένου δείχνουν την έντονη μελέτη του από τον σημαντικό λόγιο. Ενδιαφέρον έχει το σημείωμα του στην κάτω ώα του φύλλου 74r σχετικά με την δυσκολία που είχε η κατανόηση των μαθηματικών προβλημάτων του Διοφάντου:

«ή ψυχή σου Διοφάντε εἴη μετὰ τοῦ Σατανᾶ ἕνεκα τῆς δυσκολί(ας) τῶν τε ἄλλων σου θεωρημάτων καὶ δὴ καὶ τοῦ παρόν(τος) θεωρή(μα)τος»¹⁵⁷⁵.

Μετά τον Χορτασμένο, ο κώδικας φαίνεται να πέρασε στα χέρια του Κωνσταντίνου Λασκάρως και να κατέληξε στη Δύση. Με τον θάνατο του τελευταίου το 1494 δώθηκε στον καθεδρικό ναό της Μεσσήνης και από εκεί μέσω του Δούκα της Uceda, κατέληξε στην Εθνική βιβλιοθήκη της Μαδρίτης το 1712.

¹⁵⁷¹ Βλ. κεφάλαιο Δ'.

¹⁵⁷² ŠEVČENKO, *Études sur la polémique*, ό.π., 44, A.1., 113, A.5. Στον κολοφώνα του κώδικα ο Χορτασμένος φέρει τον τίτλο του διδασκάλου: «† Ἰωάννης ὁ Χορτασμένος ὁ τὰ ἐνταῦθα γεγραμμένα μετ' ἐπιμελείας πολλῆς ἀναγνούς καὶ λίαν ὠφεληθείς. - † Θεοδώρου μεγάλου λογοθέτου τοῦ Μετοχίτου τοῦ διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθέντος Θεολήπτου μοναχοῦ αἰωνία ἡ μνήμη. † ταῦτα σοι παρ' ἐμοῦ Ἰωάννου διδασκάλου τοῦ Χορτασμένου».

¹⁵⁷³ ANDRÉS, *Biblioteca Nacional*, 227-228.

¹⁵⁷⁴ Βλ. HUNGER, *Literatur* II, 247. Η καθηγήτρια Perez Martín ταυτίζει τον συγκεκριμένο κώδικα με εκείνον που αναφέρει στην επιστολή του ο Πλανούδης προς τον Μουζάλωνα, τον οποίο και επιδιόρθωσε την περίοδο 1292-3: «ή δὲ Διοφάντου βίβλος, ἦν ἀνάγκη τε ἀποπέμπειν ἦν καὶ τὰ γράμματα τοῦτ' αὐτὸ κελύοντα ἦν, ἐπανήκει νῦν ἐκ τῶν πάλαι ρυτίδων ἠβώσα. τὰ μὲν ἔξωθεν ὄφιν ἂν εἴποι τις τὴν παλαιὰν ἀποξυσάμενον λεβηρίδα, τὰ δ' ἐντός, οἶαν ἂν ἴδοιμεν οἰκίας ἐκ μακροῦ πεπονηκίας ἐπισκευὴν καὶ ἀνάκτησιν», βλ. I. PÉREZ MARTÍN, «Maxime Planude et le 'Diophantus Matritensis' (Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 4678): un paradigme de la récupération des textes anciens dans la 'Renaissance paléologue'», *Byz.* 86 (2006) 436-7.

¹⁵⁷⁵ Η ταυτοποίηση του χειριού του Χορτασμένου στο χειρόγραφο έγινε από τον N. WILSON, *Scholars of Byzantium* (London, 1996) 279, add. 233, n. 13. Βλ. επίσης F. ACERBI, «Why John Chortasmenos Sent Diophantus to the Devil », *GRBS* 53 (2013) 379-389 όπως επίσης και το κεφάλαιο Ε'. Σχετικά με τα σημειώματα του Χορτασμένου στον κώδικα βλ. PÉREZ MARTÍN, «Maxime Planude et le 'Diophantus Matritensis'», ό.π., 450.

Ακόμη και προς το τέλος της ζωής του ο Ιωάννης, μετονομασθείς σε Ιγνάτιο ως επίσκοπος πλέον Συληβρίας, συνεχίζει να αναζητά, να συλλέγει και να αντιγράφει κώδικες. Ο *Vat. Reg. gr.* 6 των τελών του 14ου αι. με σχολιασμό του Επισκόπου Ναυπάκτου Νικήτα στα τέσσερα ευαγγέλια αλλά και του Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας στις επιστολές του Παύλου φέρει τα σημειώματα: «τὸ παρὸν βιβλῶν ὑπύρχεν (ὑπῆρχεν), πρότον (πρῶτον) μὲν τοῦ ἀγιότη(ά)τ(ου) (ἀγιωτάτου) ἀρχιερέως συλ(η)βρίας κυροῦ ἰγνατ(ίου) τοῦ χορτασμένου. αὐτὸς δὲ ἀφήκεν (sic) αὐτὸ προσ τον αἰ αὐτοῦ (πρὸς τὸν ἑαυτοῦ) ὑπουργὸν χάριν εὐχῆς (χάριν εὐχῆς) κυρὸν μακάριον· καὶ καθηγοῦμενον (sic) τῆς ἀγίας μαρίνης τῆς οὔσης ἐν τῇ αὐτῇ πόλ(ει)· οὔτος (sic) δὲ ἀπεχαρίσατω (sic) ἐμὲ (sic) δημοτρ(ίω) τὸ λεοντ(ά)ρ(η)· ἐγράφη δὲ (non codex) καὶ παρ' ἐμοῦ οἱ κί ὁ χυρὶ (οἰκεία χειρὶ) δι' ἐνθύμησιν· ἐν μινὶ ἰου<λλ>(ίω) κς (ἰνδικτιῶνος) θ^{ης} ἔτους ,ςϞδνδ' (1446)· ὅταν ἐφυ<γ>(έν) ὁ δεσποτ(ης) κυρ(ὸς) θε <τρ'> (?) καὶ ἀπυ(γ) (ἀπῆγε) εἰς τ(ήν) συλυβρίαν καὶ πάλην (sic) ἐπανήλθεν (sic) ᾧδε (ᾧδε)» και «*Iste liber est domini demetrii Leontarii et litere sut demetrii biscontis et Viterbi scripte autem in civitate nominte (sic) metres. tu autem domine nos conserva et ab omnibus viciis et voluentes (sic) nos extrae. Amen*» στα φύλλα 205ν και 206r αντίστοιχα, αναφέροντας τον Χορτασμένο ως Ιγνάτιο αρχιερέα Συληβρίας αλλά και τον μετέπειτα κάτοχο και αντιγραφέα των σημειωμάτων Δημήτριο Λεοντάρη¹⁵⁷⁶. Ο Χορτασμένος φαίνεται να συνέθεσε και τους τέσσερις δωδεκασύλλαβους στίχους στο φύλλο 1ν του κώδικα εξυμνώντας τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο:

Πολλῶν πόνων ἔρανος ἠκριβωμένος
οὐδὲν περιττὸν οὐδὲ λείπον ἐνθάδε
τὰ πάντα δ' ὡς χρῆ καὶ καλῶς ἐσκεμμένα
χάρις δὲ πᾶσα τῷ σοφῷ Χρυσοστόμῳ. †

ενώ πρόσθεσε και τα δύο σημειώματα στο φύλλο 2r: «ὁ ἐλάχιστος ἐν ἱερομονάχοις Ἰγνάτιος» και «† ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Συλημβρίας Ἰγνάτιος»¹⁵⁷⁷. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον φέρει ο κώδικας της Οξφόρδης *Aed. Chr.* 56 (Εξαμηναίο Μαρτίου - Αυγούστου) που χρονολογείται τον Σεπτέμβριο του 1430 και βρισκόταν επίσης στην κατοχή του¹⁵⁷⁸. Κάτω από το κτητορικό σημείωμα του κώδικα, ο μεγάλος λόγιος συνέταξε ένα κατάλογο εννέα κωδίκων τους οποίους αφήνει ως κληροδότημα στη μητρόπολη του και πιθανόν να αποτελούσαν μέρος της βιβλιοθήκης του:

- i. Ψαλτήρι, χαρτώο, δεμένο με κοκκινωπό δέρμα («ψαλτήριον βαμβίκινον. κόκκινον πετζίον περιεκεί|μενον»).

¹⁵⁷⁶ STEVENSON, *Reginae et Pii II*, 4-6· TURYN, *Euripides* 395· για τον Δημήτριο Λεοντάρη βλ. κατωτ. σελ. 302 κ.ε.

¹⁵⁷⁷ Για τα υπόλοιπα σημειώματα του κώδικα από το χέρι του Χορτασμένου βλ. HUNGER, *Chortasmenos*, 26.

¹⁵⁷⁸ G.W. KITCHIN, *Catalogus Codicum Mss. qui in Bibliotheca Aedis Christi, Apud Oxonienses* (1867) 26.

- ii. Δύο βιβλία τετράηχα της Οκτωήχου που περιλαμβάνουν όλη την ακολουθία της εβδομάδος, περγαμηνά, δεμένα με άσπρο δέρμα («βιβλία δύο τετράηχα, τῆς ὀκταήχου, βέβρανα. | περιέχοντα, πᾶσαν τὴν τῆς ἑβδομάδος ἀκολουθίαν | ἄσπρον | πετζιον περικείμενα»).
- iii. Διμηναίο Μαρτίου-Απριλίου, περγαμηνό, δεμένο με άσπρο δέρμα («βιβλίον βέβρανον δυμηναῖον | μάρτιος καὶ ἀπρίλλιος. ἄσπρον πετζιον»).
- iv. Διμηναίο Μαΐου-Ιουνίου, περγαμηνό («ἕτερον βιβλίον | δυμηναῖον βέβρανον. μάιος καὶ ἰούνιος»).
- v. Διμηναίο Ιουλίου-Αυγούστου, περγαμηνό, δεμένο με κιτρινωπό δέρμα («ἕτερον | βιβλίον βέβρανον δυμηναῖον, ἰούλιος καὶ αὐγου Ἰστος. κίτρινον | πετζιον»).
- vi. Μηναίο Νοεμβρίου, περγαμηνό, δεμένο με άσπρο δέρμα («ἕτερον βιβλίον μηνιαῖον βέβρανον, νοέμβριος. | ἄσπρον πετζιον»).
- vii. Μηναίο Δεκεμβρίου, περγαμηνό, δεμένο (πιθανόν) με άσπρο δέρμα (ο Χορτασμένος αναφέρει ότι το συγκεκριμένο μηναίο είναι πανομοιότυπο με το προηγούμενο του Νοεμβρίου) («ἕτερον βιβλίον καὶ αὐτὸ | μηνιαῖον . βέβρανον δεκέμβριος. ὅμοιον τῶ πρὸ αὐτοῦ»).
- viii. Ευχολόγιο και λειτουργικό, περγαμηνό, δεμένο με κοκκινωπό δέρμα («βιβλίον | βέβρανον μικρὸν ἐντὸς τοῦ ἀγίου βήματος. περιέ | χον ἄλλας | τὲ εὐχὰς, καὶ τὰς τρεῖς λειτουργίας. κόκκινον πε | τζιον περι | κείμενον»).
- ix. Ευαγγελιστάριο και Συνοδικό, περγαμηνό («ἕτερον μικρὸν βιβλίον βέβρανον, περιέ | χον | εὐαγγέ | λιον τῆς ἑβδομάδος, καὶ τὸ συνοδικόν») ¹⁵⁷⁹.

Δύο αυτόγραφοι περγαμηνοί κώδικες του Χορτασμένου πιθανόν να ταυτίζονται με δύο χειρόγραφα του προαναφερθέντος καταλόγου. Πρόκειται για τους *Lond. Lond. Brit. Lib. Add. 31919* και *36823*. Ο πρώτος περιλαμβάνει Μηναίο Φεβρουαρίου και χρονολογείται στις 4 Απριλίου 1431, ενώ φέρει στο φύλλο 94r το σημείωμα από το χέρι του βυζαντινού λογίου:

«Καὶ τὸ παρὸν μηνιαῖον ὁ φευρουάριος
 ἔτελειώθη, διὰ χειρὸς ἐμοῦ, τοῦ ταπεινοῦ μ(ητ)ροπολίτου Σηλυ-
 βρίας, Ἰγνατίου· ἐν ἔτει ς^ωϞ^ω
 λθ^ω. (i)ν(δικτιῶνος) θ^{ης} μηνὶ ἀπριλλίῳ δ^η
 καὶ ἀφιερῶθη σὺν τοῖς λοιποῖς
 ἕνδεκα μηνσὶν, οὗς ἐγὼ γράψας
 ἐν βεμβράναις ἅπαντας, ἐμοίρασα διαφόρως, ἐν τῶ ναῶ τῆς
 ἁγιωτάτης μ(ητ)ροπόλεως Σηλυβρίας» ¹⁵⁸⁰.

¹⁵⁷⁹ Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα που βρίσκονται σήμερα τα συγκεκριμένα χειρόγραφα αν και έχει γίνει προσπάθεια ταύτισης και εντοπισμού τους από τον καθηγητή E., GAMILLSCHEG, «Die Handschriftenliste des Johannes Chortasmenos im Oxon. Aed. Chr. 56», *Codices Manuscripti* 7 (1981) 52-56.

¹⁵⁸⁰ RICHARD, *British*, 53-54· GAMILLSCHEG, «Die Handschriftenliste des Johannes Chortasmenos», ό.π., 53.

Ο δεύτερος είναι παλίμψηστος και περιλαμβάνει Μηναίο Νοεμβρίου και Δεκεμβρίου¹⁵⁸¹. Το σημείωμα του Χορτασμένου στον κώδικα ότι αφιερώθηκε στη μητρόπολη Συληβρίας «σὺν ἑτέροις βιβλίοις οὐκ ὀλίγοις» πιθανόν να αναφέρεται στον προαναφερθέντα κατάλογο των υπολοίπων χειρογράφων¹⁵⁸².

Άγνωστο είναι το πότε πιθανόν και αν τελικώς κατέληξαν στην προσωπική του βιβλιοθήκη κώδικες, οι οποίοι φέρουν σημειώματα από το χέρι του. Ο προαναφερθείς περγαμηνός κώδικας *Par. gr. 1671* του 1296 με *Βίους Παράλληλους* του Πλουτάρχου περιλαμβάνει σχόλια από τον Χορτασμένο στα φύλλα 12r και 18r-20r του δευτέρου τόμου¹⁵⁸³, ο κώδ. *Vat. gr. 1325* του 13ου-14ου αι. με έργα του Λουκιανού φέρει στο φύλλο 1r με ερυθρά μελάνη τον τίτλο «πίναξ ἑνταῦθα Λουκιανείων λόγων» από το χέρι του μεγάλου βυζαντινού λογίου, ο οποίος αντέγραψε και τα φύλλα f. 318r-v, 324r-329v¹⁵⁸⁴, ενώ το διδακτικό εγχειρίδιο γραμματικής *Vat. Urb. gr. 142* με τη διδακτική τριάδα του Ευριπίδη και διάφορα σημειώματα μαθητών βρισκόταν πιθανόν στην κατοχή του¹⁵⁸⁵.

Αυτόγραφα του Χορτασμένου φαίνεται να είναι και τα παράφυλλα VII, V και φύλλα 38r-41v, 404r-406v του *Vat. Chis. gr. 35* με έργα του Λιβανίου¹⁵⁸⁶ αλλά και τα φύλλα 1r-110v, 155r-157v του κώδ. *Vat. Urb. gr. 80* του 14ου-15ου αι. με ποικίλο περιεχόμενο (αστρονομικές και φιλοσοφικές πραγματείες, επιστολές διαφόρων κ.ά.)¹⁵⁸⁷. Στον τελευταίο πρόσθεσε τον κατάλογο των περιεχομένων

¹⁵⁸¹ RICHARD, *British*, 67.

¹⁵⁸² GAMILLSCHEG, «Die Handschriftenliste des Johannes Chortasmenos», ό.π., 53.

¹⁵⁸³ OMONT, *Catalogue*, II, 118-119· ŠEVČENKO, *Études sur la polémique*, ό.π., 43, A.1

¹⁵⁸⁴ HUNGER, *Chortasmenos*, 33.

¹⁵⁸⁵ Δέκα στίχοι στο φύλλο 4r προέρχονται από το χέρι του μεγάλου βυζαντινού λογίου: «Κάντεῦθεν ἄν κατίδοι τις τοῦ ζωτικοῦ τὴν φύσιν | καὶ τὴν σπουδὴν τὴν ἄμετρον, ἣν ἔχει περὶ λόγους. | τοῦ γὰρ βιβλίου τουτουῖ μηδενὸς στερουμένου, | μὴ δε ἑδεῶς (sic) τυγχάνοντος ὡνπερ προσῆκεν ἔχειν | τὸν εὐριπίδην (sic) τὸν σοφόν (sic) ποιητικῆς τὸ κλέος, | ὁδ' ὡσπερ οὐκ ἀρκούμενος τοῖς ἄδε γεγραμμένοις, | καὶ τοὺς παρόντας τουτουσί γραμματικοῦ τοῦ τζέτζου | στίχους· προσέθηκεν αὐτῶ μὴ δ' ὄλωσ ἀμελήσας· | μὴ δ' ἀνασχόμενος εἰπεῖν τινα τῶν περὶ λόγους | ὡς ἄρα τούτον (sic) κάλλιον ἐκτήσατο βιβλίον». Αν και STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 272-274, υποστήριξε ότι οι συγκεκριμένοι στίχοι προέρχονται από το χέρι του Θεοδώρου Κλαυδιουπολίτη, παλαιότερου κατόχου του κώδικα, ο DINDORF, *Euripides I*, 203, 19-28 και ο TURYN, *Euripides*, 389, ταύτισαν το χέρι με εκείνο του Χορτασμένου· βλ. επίσης HUNGER, *Chortasmenos*, 22 όπως επίσης και κεφάλαιο Ε'.

¹⁵⁸⁶ Βλ. CAVALIERI, *Chisiani et Borgiani*, 74-77. Ο Χορτασμένος έγραψε μικρά έργα στην αρχή και στο τέλος των έργων, π.χ. f. 1r-4r: «σύντομος διδασκαλία περὶ τῶν ἰσημερινῶν καὶ καιρικῶν ὥρων» εν'ώ στο φύλλο 227v υπάρχει σχόλιο σχετικά με μια ασθένεια του, βλ. επίσης I. HEIBERG, (ed), *Hermes* 38 (1903) 350-2· DINDORF, *Euripides*, 392. Παρόμοιο περιεχόμενο φέρει και ο κώδ. *Vat. gr. 939*, για τον οποίο υπάρχει υπόνοια ότι πιθανόν να πέρασε επίσης από τα χέρια του Χορτασμένου, ο οποίο πρόσθεσε σχόλια και έκανε διορθώσεις στα f. 74r και 205v. Αργότερα βρέθηκε στη κατοχή του καρδινάλιου Ισιδώρου, βλ. MERCATI, *Notizie*, 127 κ.ε., 286 /note. 3, 522· HUNGER, *Chortasmenos*, 23. ΛΑΜΠΡΟΣ, *NE Δ'*, 485· βλ. επίσης TURYN, *Euripides*, 392.

¹⁵⁸⁷ Βλ. STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 111-127· R.-J. LOENERTZ, *Les recueils de lettres de Démétrius Cydonès* (Città del Vaticano, 1947) 21 κ.ε.· A. DILLER, *The tradition of the minor Greek Geographers* (Oxford, 1952) 177· TURYN, *Euripides*, 392· ŠEVČENKO, *Études sur la polémique*, ό.π., 281.

για τα ιστορικά έργα του Γεώργιου Παχυμέρη (ff. 1r-3v), προσπάθησε να σχεδιάσει από την Γεωγραφία του Πτολεμαίου τον χάρτη της Βρετανίας (ff. 5r-6r και 12v), έγραψε Ερωτοαποκρίσεις στο φύλλο 7r και πρόσθεσε κανόνες του Θεωνά (ff. 13r, 14r-16v, 19r-29r), ενώ στο τέλος αντέγραψε όλη την *Γεωγραφικήν Υφήγησιν* του Πτολεμαίου (ff. 36r-108v)¹⁵⁸⁸. Στα τέλη του 14ου αι. αντέγραψε και τα φύλλα 1r-4r, 227v-230r του κώδ. *Vat. gr. 208*, ο οποίος περιλαμβάνει κυρίως αστρονομικές πραγματείες¹⁵⁸⁹ και παρουσιάζει σχέσεις με τον εξ ολοκλήρου αυτόγραφο κώδικα του Χορτασμένου *Vat. gr. 1059*¹⁵⁹⁰. Ο τελευταίος περιλαμβάνει επίσης αστρονομικές πραγματείες και φέρει το σημείωμα «καὶ τοῦτο χεὶρ ἔγραψεν ἢ Χορτασμένου» τοποθετώντας τον πιθανόν και αυτόν στη βιβλιοθήκη του βυζαντινού λογίου.

Στους προαναφερθέντες είναι δυνατό να προσθέσουμε και τους κώδ. *Vat. gr. 1209*, του οποίου ο Χορτασμένος αντέγραψε το παράφυλλο III και τα φύλλα 1-40¹⁵⁹¹, *Vat. Barb. gr. 164* των τελών του 13ου αι. (1294) με διάφορες πραγματείες του Αριστοτέλη περί λογικής με σχολιασμό του Μιχαήλ Ψελλού, στον οποίο πρόσθεσαν παρασελίδια σχόλια τόσο ο Χορτασμένος όσο και ο πιθανός μαθητής του Γεννάδιος Σχολάριος¹⁵⁹², αλλά και *Vat. gr. 678*, ο οποίος χρονολογείται τον 14ο αι. και φέρει διάφορα έργα των Δημητρίου και Προχόρου Κυδώνη όπως επίσης έργα και επιστολές του Λιβανίου¹⁵⁹³. Στο φύλλο 2r του τελευταίου υπάρχει ξεθωριασμένη η φράση «*Ἰωάννου τοῦ Χορτασμένου*», στοιχείο που είχε διαφύγει της προσοχής του Mercati¹⁵⁹⁴, ενώ λίγο πιο κάτω ο Hunger πρόσεξε την ύπαρξη ενός σημειώματος από κοκκινωπή ξεθωριασμένη μελάνη επίσης από το χέρι του Χορτασμένου: «*ὅτι εἰς τοιοῦτον λόγον ἔγραψεν ὁ θαυμάσιος Κυδώνης*»¹⁵⁹⁵.

Μεταξύ των λογίων του κύκλου του Ιωάννη Χορτασμένου, αρκετοί είναι αυτοί που έχουν στην κατοχή τους διάφορους σημαντικούς κώδικες. Ο αλληλογράφος του Ιωάννη Χορτασμένου *πριμικήριος* Δημήτριος Αοινάρης, στον οποίο σύμφωνα με την επιστολή του αρ. 9 ο μεγάλος βυζαντινός λόγιος

¹⁵⁸⁸ Αποσπάσματα από την Αλμαγέστη και τους αστρονομικούς πίνακες του κώδικος μπορούν να αποδοθούν επίσης στον Χορτασμένο (ff. 155r-157v), HUNGER, *Chortasmenos*, 24.

¹⁵⁸⁹ MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr., I*, 254-258.

¹⁵⁹⁰ Για τον κώδικα βλ. CCAG V/3, 64-70. Το χέρι του Χορτασμένου σε ολόκληρο τον κώδικα έχει ταυτοποιηθεί από τον HUNGER, *Chortasmenos*, 25. Βλ. επίσης PINGREE, «The Astrological School», ό.π., 203.

¹⁵⁹¹ *Bibliorum SS. Graecorum Cod. Vat. 1209 (Cod. B.) denuo phototypice expressus iussu et cura praesidium Bybl. Vaticanae*, pars. I. II (Mediolani, 1904-8)· Hunger, *Chortasmenos*, 26-27· TURYN, *Euripides*, 393.

¹⁵⁹² MOGENET, *Barberiniani* II, 1-2. Ο κώδικας αντεγράφη από τον Αλέξιο σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 255r: «† Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα βίβλος διὰ χειρὸς ἰεμοῦ Ἀλεξίου μηνὶ μαρτίῳ κζ' ἡμέρα ζ' (ἰνδικτιῶνος) ζ' ἔτους, ςωβ' (1294) † ἁγία τριάς βοήθει τῶ ταύτη πέρας δόντι»· βλ. επίσης TURYN, A., *Codices graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorum que notis instructi* (Vatican, 1964) XIII/XIV, 86 κ.ε.· *Scholarios* VII, 2,5.

¹⁵⁹³ DEVREESSE, *Vaticani graeci* III, 132-5.

¹⁵⁹⁴ MERCATI, *Notizie*, 286, 548, Πιν. XIIIa. 20.

¹⁵⁹⁵ HUNGER, *Chortasmenos*, 395.

απέστειλε ένα φιλοσοφικό του έργο, είχε στην κατοχή του τον κώδ. *Vat. gr.* 2207 του 13ου (ff. 1r-136v) - 14ου αι. (ff. 137r-314v) με περιεχόμενο μεταξύ άλλων επτά λόγους του Δημοσθένη, έργα του Αλκιδάμαντα κ.ά.¹⁵⁹⁶. Το χειρόγραφο φέρει σημειώματα από το χέρι ενός μοναχού και οικονόμου στη μονή των Μαγγάνων τον 14ο αι. ονόματι Γαβριήλ¹⁵⁹⁷. Μετά τον Αοινάρη, φαίνεται να πέρασε από τα χέρια του λογίου Κωνσταντίνου Λασκάρεως, ο οποίος αντέγραψε μέρος του στον κώδ. *Matr. gr.* 7210 (Εγκώμιο για την Ελένη). Το 1491 ο κώδικας άνηκε ήδη στη συλλογή των Μεδίκων¹⁵⁹⁸.

Στις επιστολές του αρ. 36 και 38, ο Ιωάννης Χορτασμένος απευθυνόμενος στον θείο του Αυτοκράτορα, Θεόδωρο Καντακουζηνό, αναφέρεται στην πνευματική πρόοδο του υιού του Γεωργίου Καντακουζηνού Παλαιολόγου, ο οποίος υπήρξε μαθητής του¹⁵⁹⁹. Ο τελευταίος αφού μορφώθηκε αρχικά στην πρωτεύουσα, κατέληξε στο «Δεσποτάτο» του Μυστρά κοντά στο Δεσπότη Κωνσταντίνο Παλαιολόγο¹⁶⁰⁰. Στις 27 Απριλίου του 1436 τον επισκέπτεται στα Καλάβρυτα ο περιηγητής Κυριακός Αγκωνίτης, ο οποίος αναφέρεται στην εξαίρετη και πλούσια προσωπική του βιβλιοθήκη¹⁶⁰¹, μέρος της οποίας αν όχι και

¹⁵⁹⁶ LILLA, *Cod. Vat. gr.* 2162-2254, 168-174. Στο φύλλο 315ν υπάρχει το κτητορικό σημείωμα: «ὦ Χριστὲ βοήθει τῷ δούλῳ ὦ Χριστὲ βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Δημητρίῳ τῷ Αοινέρῃ».

¹⁵⁹⁷ Ο συγκεκριμένος Γαβριήλ (*PLP* 3426) είτε αντέγραψε είτε είχε στην κατοχή του εκτός από τον συγκεκριμένο κώδικα και τους *Vat. Pal. gr.* 138, *Vat. Barb. gr.* 239, *Laur. Plut.* 57.45, βλ. Μ. ΜΙΤΡΕΑ, «A late Byzantine πεπαιδευμένος: Maximos Neamonites and his letter collection», *JOB* 64 (2014) 198. σπ. 7. Στον Γαβριήλ αναφέρεται και ο καθηγητής P. Canart προσθέτοντας, στους κώδικες που είχαν σχέση μαζί του, τους *Vat. gr.* 495, *Vat. gr.* 1390, *Vat. gr.* 2207 και *Chis. R. IV.* 12 (gr. 12), CANART-MARTIN, «Additions et corrections», ό.π., 44. Για τον Γαβριήλ βλ. επίσης F. Δ'ΑΙΥΤΟ, «Un canone di Giovanni Mauropode in onore dei ss. Cosma e Damiano», *RSBN* 37 (2000) 101-157, εδώ 117-118.

¹⁵⁹⁸ ΒΛ. MARTÍNEZ MANZANO, *Constantino Láscaris*, ό.π., 272, σπ. 65. Ο Bembo χρησιμοποίησε τον *Matr. gr.* 7210 για τις λατινικές του μεταφράσεις και συνεπώς έλαβε τα οποιαδήποτε στοιχεία εμμέσως από τον *Vat. gr.* 2207.

¹⁵⁹⁹ HUNGER, *Chortasmenos* 101-108, 186 κ.ε. Αδελφός του Γεωργίου ήταν ο Ανδρόνικος Καντακουζηνός Παλαιολόγος, ο οποίος, σύμφωνα με τη βάση δεδομένων PINAKES, είχε στην κατοχή του τον κώδ. *Par. gr.* 2705 του 14ου αι. με περιεχόμενο τις ομηρικές αλληγορίες του Ιωάννη Τζέτζη. Για τα βιογραφικά στοιχεία του Γεωργίου Καντακουζηνού Παλαιολόγου βλ. D.M. NICOL, *The family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca.1100-1460* (Washington D.C., 1968) 176, σπ. 3. Μια μονωδία για τον θάνατο του βρίσκεται στον κώδ. *Cair. gr.* 35, Hunger, *Chortasmenos* 108· βλ. επίσης ΛΑΜΠΡΟΣ, *NE* ΙΔ', 219· ωστόσο, σύμφωνα με τον Χρυσοχοΐδη, πρόκειται για απλή συνωνυμία και το έργο αναφερόνταν σε ένα προγενέστερο οίκεϊο του Αυτοκράτορα με το ίδιο όνομα, βλ. Κ. ΧΡΥΣΟΧΟΙΔΗΣ, «Ανέκδοτη μονωδία στὸν 'οἰκεῖον' τοῦ αὐτοκράτορα Γεώργιο Καντακουζηνὸ (15ος αἰ.)», *Βυζαντινὰ Σύμμεικτα* V (1983) 361-372.

¹⁶⁰⁰ ΒΛ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ΠΠ, Δ', 29-30 όπου εκδίδει επιστολή στην οποία ο Γεώργιος Καντακουζηνός Παλαιολόγος στάλθηκε ως απεσταλμένος του Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου προς τους Βενετούς στη Ραγούσα με σκοπό την διαπραγμάτευση εμπορικών προνομίων.

¹⁶⁰¹ E.W., BODNAR, *Cyriacus of Ancona and Athens*, Collection Latomus XLIII (Brussels, 1960) 42: «*per niveos Saturnei montis, et difficiles calles Calabrutam adveni, ubi Georgium Cantacuzinon, virum hac aetate graecis litteris eruditum, ac librorum Graecorum omnigenum copiosissimum, qui mihi Herodotum historicum, ac alios*

όλη, αποκτήθηκε με βεβαιότητα κατά την εκπαίδευση του στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με το σημείωμα του Κυριακού, ο Γεώργιος στην κατοχή του είχε ένα χειρόγραφο με έργα του Ηροδότου, το οποίο, δυστυχώς, δεν μπορεί να ταυτιστεί με συγκεκριμένο κώδικα κάποιας βιβλιοθήκης. Ωστόσο, στην κατοχή του βρισκόταν ο κώδ. Vat. *Ottob. gr.* 67 (1435-1436), ο οποίος περιλαμβάνει μεταξύ άλλων *Αρριανού Αλεξάνδρου αναβάσεως ιστοριῶν πρώτη* (f. 93r), *Διοδώρου ταφαί Αλεξάνδρου* (f. 204r), *Όσα ἐγένετο περὶ τὸν θρίαμβον Πομπηίου τοῦ μάγνου* (f. 205r), *Επιτύμβιους στίχους προς τη Θεοδώρα Παλαιολογίνα από τον ιερομόναχο Βησσαρίωνα* (f. 205v), *απόσπασμα από τη γεωγραφία του Πτολεμαίου* (f. 206r), *ακέφαλο απόσπασμα από ινδική ιστορία* (f. 206r), αλλά και *Νικηφόρου Γρηγορά τῆς ῥωμαϊκῆς σύνταξις ιστορίας* (f. 210r). Στο φύλλο 92v εγράφη ο κολοφώνας του κώδικα «*τὸ παρὸν πυκτίδιον, διὰ συνδρομῆς τοῦ σεβαστοῦ καὶ πανσεβαστοῦ λογιωτάτου, ἀγανόφρων (sic) καὶ γλαφυροτάτου, περιποθήτου ἐξαδέλφου τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως. ἡμετέρου δὲ αὐθέντου καὶ εὐεργέτου κυρ. Γεωργίου Παλαιολόγου τοῦ Καντακουζηνοῦ· καὶ πόνημα ἐμοῦ Πέτρου τοῦ Μποῦα ἐπὶ ἔτους ,ς ΤD μδ'. ἰνδ. ιδ'»*, με τον Γεώργιο να παρουσιάζεται ως εξάδελφος του Αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγου¹⁶⁰². Πιο σύντομο είναι το κτητορικό σημείωμα του Γεωργίου στον κώδικα *Vat. gr.* 1301 του 15ου αι. με περιεχόμενο τους γοθτικούς πολέμους του Προκοπίου και συγκεκριμένα στο φύλλο 55r: «*προκοπίου καισάρεως τῶν γοθικῶν πολέμων ὧν | διὰ βελισαρίου ὁ μέγας ἰουστινιανὸς συνεστήσατο. | κ(ύρι)ε ἰ(ησο)ῦ χ(ριστ)ὲ ἐλέησόν με τὸν ἁμαρτωλόν. | τὸ παρὸν βιβλίον γεωργίου τοῦ καντακουζηνοῦ»*¹⁶⁰³. Με την ενθρόνιση του Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου σε Αυτοκράτορα και την μετεγκατάσταση του στην Κωνσταντινούπολη, ο Γεώργιος αποφασίζει να εγκαταλείψει τον Μυστρά και μετά από ένα σύντομο ταξίδι κοντά στην αδελφή του που βρισκόταν στην Τραπεζούντα, καταλήγει στη Σερβία όπου διέμενε η δεύτερη του αδελφή και μετεγκαθίσταται στο Σμεντέροβο¹⁶⁰⁴. Μαζί του πήρε και την προσωπική του βιβλιοθήκη και συνέχισε να την εμπλουτίζει. Εκεί απέκτησε τον κώδικα *Vat. Pal. gr.* 278 με διάφορες αστρονομικές πραγματείες¹⁶⁰⁵. Αντιγραφέας του υπήρξε ο νοτάριος Δημήτριος Λάσκαρις Λεοντάρης, ο οποίος πρόσθεσε και το σημείωμα στο φύλλο 174v: «*τὸ παρῶν (sic) βιβλίον ὑπάρχη (sic) τοῦ ἐνοξοτάτου ἀρχιστρ(ατήγου) κυροῦ γεωργ(ίου) τοῦ καντακουζηνοῦ· ἐνέτυχον δὲ αὐτὸς τοῦτο (sic) ἐν τῷ σμεντερόβῳ (sic) ἐν μηνί*

plerosque suos optimos, et antiquos libros accomodavit». Βλ. επίσης NICOL, *The family of Kantakouzenos*, ὁ.π., 178.

¹⁶⁰² FERON-BATTAGLINI, *Ottoboniani gr.*, 43-44.

¹⁶⁰³ *Procopii Caesariensis Opera omnia* I, rec. J. HAURY (Leipzig, 1962) I, XLIX (XLVIII-XLIX).

¹⁶⁰⁴ NICOL, *The family of Kantakouzenos*, ὁ.π., 176-179.

¹⁶⁰⁵ STEVENSON, *Palatini gr.*, 153-154. Πρόκειται για περγαμινό (ff. 1-88) και χαρτώο (ff. 89 έως το τέλος) κώδικα, ο οποίος ολοκληρώθηκε στις 31 Μαΐου του 1454.

μαῖω λα'. ἰνδ. β'. τοῦ ,ϷDξβ'. ἔτους (1454): †δημήτρ(ιος) λάσκαρις, ὁ νοτάριος»¹⁶⁰⁶. Ο Δημήτριος φαίνεται να διατηρούσε μια στενή επαγγελματική σχέση με τον Γεώργιο αφού από το χέρι του πρώτου προέρχεται και το κτητορικό σημείωμα του Γεωργίου στον κώδικα της Κοπεγχάγης *Det Kongelige Bibliothek, GkS 6,2* στο φύλλο 232r «Τὸ παρὸν βιβλίον ἦν ποτε νοταρᾶ τοῦ Λουκᾶ ἀπὸ τινος Καλοθετοῦ· νῦν δὲ Γεωργίου τοῦ Καντακουζηνοῦ, γέγονεν δὲ μετὰ τὴν τῆς πατρίδος ἄλωσιν ἐν Σμεντορόβω τούτ(ω)»¹⁶⁰⁷. Παλαιότεροι κάτοχοι σύμφωνα με το σημείωμα εμφανίζονται οι Ιωάννης Καλόθετος και ο Μεγας Δούκας Λουκάς Νοταράς¹⁶⁰⁸.

Ο Δημήτριος Λάσκαρις Λεοντάρης υπήρξε εγγονός το οικείου του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β', Δημητρίου Λάσκαρη Λεοντάρη, και φαίνεται να υπήρξε μέλος πολυμελούς οικογενείας. Ο κώδ. *Laur. Plut. 55,4* με Ουρβικίου τακτικά στρατηγήματα, βρισκόταν στην κατοχή του πατέρα του Ιωάννη και αργότερα πέρασε στον ίδιο, ενώ περιλαμβάνει διάφορα οικογενειακά σημειώματα με τις γεννήσεις των τέκνων του Ιωάννη όσο και με τους θανάτους μελών της οικογένειας¹⁶⁰⁹. Είχε 11 αδέρφια από τα οποία τα 7 απεβίωσαν σε νηπιακή ηλικία, ενώ η μητέρα του απεβίωσε στις 16 Ιανουαρίου του 1450 και ετάφη, όπως και ο παππούς του Δημήτριος Λάσκαρις Λεοντάρης (†1431) στον οικογενειακό τάφο, ο οποίος βρισκόταν στην Μονή Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα, κοντά στην είσοδο και κάτω από το κωδωνοστάσιο της μονής¹⁶¹⁰. Η σχέση της οικογένειας των Λεοντάρηδων με τη μονή του Τιμίου Προδρόμου, στην οποία βρισκόταν ο φημισμένος ξενώνας, το μουσείο και το βιβλιογραφικό εργαστήριο

¹⁶⁰⁶ Αυτόθι, 153-154. Μεταγενέστερος κάτοχος υπήρξε ο Μαρκαντώνιος σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο f. 2r: «Μαρκαντώνιος τοῦ κοντο... και τῶν φίλων τῶν καλλῶν (sic pro καλῶν) μόνον».

¹⁶⁰⁷ SCHARTAU, *Haunienses*, 51-54. Πρόκειται για περγαμηνό κώδικα του δευτέρου μισού του 15ου αι. με αποσπάσματα της Παλαιάς Διαθήκης μαζί με κατηχήσεις. Μετά τον Γεώργιο φαίνεται να πέρασε στην κατοχή του μοναχού Ουρβανού / *Urbano de Belluno* σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 232r: «Νῦν δὲ Οὐρβανοῦ τοῦ μοναχοῦ τοῦ ἁγίου Νικόλεω τῶν Ἑνετιῶν, ἀνδρὸς οὐκ ἀδόξου, ἀλλὰ τῶν γραμματικῶν τάχ' ἂν ἀρίστου καὶ λαμπροτάτου».

¹⁶⁰⁸ Βλ. σημείωμα στο f. 232r: «ἐστὴν ἡ τιαντη βυβλος ἰωνου(?) (εγὼ πιστεύω Ἰωάννου) του καλο<θέτου>»· για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. επίσης Τ. GANCHOU, «Hélène Notara Gatelioussaina d'Áinos et le Sankt Peterburg Bibl. Publ. gr. 243», *RÉB* 56 (1998) 141-168, ἐδῶ 151, σπ. 43· στην κατοχή του Λουκά Νοταρά εκτός από τον κώδικα της Κοπεγχάγης, φαίνεται να βρισκόταν ακόμη ένας κώδικας, ο οποίος βρέθηκε αργότερα στη συλλογή του Alessandro Benedetti. Σύμφωνα με τον κατάλογο του *Barberinus*, πρόκειται για «βυβλίον (sic) ἰατρικὸν μακρὸν παρὰ τοῦ Δαμασκηνοῦ μετανεχθὲν ἐκ τῆς τῶν Ἀράβων φωνῆς εἰς τὴν ἡμετέραν; Πλούταρχος τοῦ Νοταρᾶ, περιέχει μ' καὶ ἡ παράλληλα». Βλ. επίσης G. AVEZZU, «ANΔΡΟΝΙΚΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ: per l'identificazione di Andronico Callisto copista. Con alcune notizie su Giano Lascaris e la biblioteca di Giorgio Valla», *Atti e memorie dell' Accademia patavina di scienze, lettere ed arti*, 102.3 (1989-1990) 75-93.

¹⁶⁰⁹ Αναλυτικά για τα σημειώματα της οικογενείας του Λάσκαρη Λεοντάρη βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 218-238.

¹⁶¹⁰ Η επιτύμβια επιγραφή του οικογενειακού τάφου των Λεοντάρηδων αντεγράφη στον κώδικα *EBE 1075* και δημοσιεύτηκε από τον Ι. Σακελλίωνα στην *Αρχαιολογική Έφημερίς* του 1886, σελ. 238-239. Όπως φαίνεται ο ίδιος έλαβε προς το τέλος της ζωής του το μοναχικό σχήμα και διέμενε στη συγκεκριμένη μονή εως το θάνατο του.

πιθανόν να επηρέασαν τον εγγονό Δημήτριο ως προς την αντιγραφική του δραστηριότητα αλλά και ως προς την απόκτηση προσωπικών κώδικων.

Ήδη έχουμε αναφερθεί στον κώδικα *Vat. Reg. gr. 6*, ο οποίος βρισκόταν στην κατοχή του Ιωάννη Χορτασμένου και αργότερα πέρασε στα χέρια του Δημητρίου¹⁶¹¹, όπως επίσης και στον κώδ. *Laur. Plut. 55,4* των μεσών του 10ου αι., ο οποίος βρέθηκε στην κατοχή του Λεοντάρη μέσω του πατέρα του Ιωάννη και περιλαμβάνει διάφορα οικογενειακά τους σημειώματα¹⁶¹². Προήλθε από το ίδιο βιβλιογραφικό εργαστήριο με τους κώδικες *Lipsiensis Univ. Rep. I, 17 (olim. Mun. 28)*, *Turon. 980*, *Vat. gr. 73* και *Ambros. gr. B 119 sup.*¹⁶¹³. Το 1491 αποκτήθηκε από τον Ιανό Λάσκαρι στον ελλαδικό χώρο και μεταφέρθηκε στην Ιταλία. Στα 1492 βρισκόταν στα χέρια της οικογένειας των Μεδίκων και στα 1494 κατέληξε στη μονή του Αγίου Μάρκου¹⁶¹⁴. Οικογενειακό σημείωμα του Δημητρίου Λάσκαρι Λεοντάρη βρίσκεται και στον κώδ. *Voss. Gr. F. 42* όπου μας πληροφορεί για τον βίο του μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Μέσα από αυτό, παρουσιάζεται ως νυμφευμένος με την Ευφροσύνη Παλαιολογίνα Λεονταρίνα, η οποία απεβίωσε στις 30 Μαρτίου του 1455 και τον άφησε με τέσσερα ανήλικα παιδιά, ένα υιό και τρεις κόρες¹⁶¹⁵. Τουλάχιστον μέχρι το 1454 βρισκόταν ακόμη στην Κωνσταντινούπολη, όπου σύμφωνα με έγγραφο χρονολογημένο στις 26 Δεκεμβρίου του 1454 προσκλήθηκε μαζί με άλλους επιφανείς βυζαντινούς άρχοντες να συναντήσουν το Σουλτάνο Μωάμεθ Β'¹⁶¹⁶ ενώ αργότερα τον συναντάμε στο Σμεντέροβο όπου και αντέγραψε τον προαναφερθέντα κώδικα

¹⁶¹¹ Βλ. ανωτ. σελ. 295.

¹⁶¹² Βλ. ανωτ. σελ. 301.

¹⁶¹³ M. FEATHERSTONE, «Preliminary Remarks on the Leipzig Manuscript of De Cerimoniis», *BZ* 95 (2002) 457-479· βλ. επίσης A. DAIN, «Les stratégistes byzantins», *TM* 2 (1967) 317-392.

¹⁶¹⁴ BERNABO, *Voci dell'Oriente*, 139 όπου αναφέρει ότι το 1508 αποκτήθηκε από τον καρδινάλιο Ιωάννη Μέδικο, κατοπινό Πάπα Λέοντα Γ' και το 1521 βρέθηκε στη μονή του San Lorenzo.

¹⁶¹⁵ DE MEYER, *Vossiani - Miscellanei*, 46-48. Πρόκειται για περγαμινό κώδικα του δευτέρου μισού του 11ου αι. με περιεχόμενο *Νικήτα* και *Δαυίδ Δούλου υποθέσεις και ερμηνείες στους ψαλμούς*. Το σημείωμα στο φύλλο 311r αναφέρει ότι: «ἔτους ,ζϞ' ξγ' ἰνδ. γ' μηνί μαρτ λ' (30 Μαρτίου 1455) ἀπῆτίσε τῷ χρεῶν ἢ ἐμῆ σύζυγος, κυρία εὐφροσύνη παλαιολογίνα ἢ λεονταρίνα· θυγάτηρ τυγχάνουσα, κυρίου δημητρίου παλαιολόγου μετοχίτου, τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχου· καὶ κεφαλὴ τῆς κωνσταντινουπόλεος· ἐτάφη δὲ ἐν μητροπόλει τῆς ἀδριανουπόλου· μετὰ τὴν ἄλοσιν τῆς κωνσταντινουπόλεος, χρόνος, εἷς· καὶ μῆνες ἕνεκα· μετὰ δὲ τὴν ἐλευθερίαν, εἰς ἡμέρας δεκαπέντ· κατέλιπε δὲ ἐμοί, παῖδ' τέσσαρα· τὸ μεγαλύτερον, χρόνων ἕξ· τὸ ἕν· ἀγόριν, καὶ τὰ τρία κορίττα· ὁ δὲ θεὸς τῆς εἰρήνης· ὁ τῶν ὀρφανῶν πατήρ, καὶ θεὸς πάσης παρακλήσεως· ὁ τοῦτοις μὲν ἐν τῷ αὐτῇ ἡλικίᾳ [τὴν -διεγραμμένον] καὶ ἄωρία τὴν ὀρφανοῖαν ἐπαγαγῶν, κάμῃ τὴν χειρίαν ἐν τῷ αὐτῇ πίκριακεροῦ, αὐτοῖς μὲν προνοήσεται, ὡς αὐτὸς ἐξεπίσταται· ἐμὲ δὲ μετασκευάσει, ἐπὶ τινὶ κρίττονι καὶ θειωτέρᾳ ζωῇ· ὁ δὲ τοῖς παροῦσιν ἐντυχῶν γράμμασιν, εὐξάσθω μὲν καὶ ὑπερ ἡμῶν ἡλαιοσάσθω τὸν θεόν ὅπως καὶ ἡμῖν ἐλεήσει· ἀμήν· ἀμήν· ἀμήν, ... δημήτριος, ὁ λεοντάρης· ὁ υἱὸς κυρίου Ἰωάννου λάσκαρι τοῦ λεοντάρη· ἐκείνου, τοῦ ποτὲ τὴν συληβρίαν κρατοῦντος· ὁ ἐγγονός, κυρίου δημητρίου τοῦ λεοντάρη ἐκείνου· ὅς ἦν κεφαλὴ τῶν κεφαλάδων· καὶ τὰ μὲν περὶ ἐκείνου, δηλα».

¹⁶¹⁶ MM, *Acta*, II 290.

Vat. Pal. gr. 278 για τον Γεώργιο Καντακουζηνό Παλαιολόγο¹⁶¹⁷. Πιθανόν μετά την άλωση να απέκτησε τον κώδικα *Marc. gr. 398 (coll. 521)* του 14ου αι. με τους γοτθικούς πολέμους του Προκοπίου (βιβλία IV) από το χέρι του Μανουήλ Παγκρατίου σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 204v: «Ἐτελειώθη ἡ παρούσα βίβλος διὰ χειρὸς(ς) ἰ ἀμαρτωλοῦ Μανουήλ τοῦ Παγκρατίου: ἰ μηνὶ ἀπριλλίῳ ἰῆ, ἡμέ(ρα) παρα(σκευ)ῆ, ἰν(δικτιῶνος) ἰγ^{ης}:†. Επιπρόσθετα ένα ἔτερο σημείωμα στο φύλλο 206v χρονολογείται το 1455 και κλείνει στο τέλος με το ὄνομα «† Δημήτριος Λεοντάρης †:»¹⁶¹⁸.

Περί τα 1474-1475 βρέθηκε στον Οτράντο και συγκεκριμένα στην αυλή των Βασιλέων της Νεαπόλεως, στην υπηρεσία του γραμματέως και πρωθυπουργού του βασιλέως Φερδινάνδου Α', Αντωνέλλου Petrucci. Ο κώδ. *Par. gr. 1639 (1474)* με Ξενοφώντος Κύρου Παιδεία και Ανάβασις φέρει στο φύλλο 84r τη φράση «Ὁ γράφων Δημήτριος ὁ Λεοντάρης ἔτους ς⁸Ϟπβ⁸ ἰνδ. ζ^{ης} Μαΐῳ ἰγ^{ης}.», και στο φύλλο 103r το εξής σημείωμα «Ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον τοῦ Ξενοφώντος τῆς Κύρου παιδείας προστάξει τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου καὶ περιφανοῦς ἄρχοντος μισέρ Αντωνέλου δὲ Ἀβέρσα, τοῦ μεγάλου σεκρεταρίου, διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ μεγαλοπρεποῦς καὶ ἐνδόξου ἄρχοντος μισέρ Αντωνίου Γουιδάνου, καὶ κονσιλιέρι, διὰ χειρὸς ἐμοῦ Δημητρίου Λεοντάρη, τοῦ ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐν μηνὶ Ἰουνίῳ κβ^η, ἰνδικτιῶνος ζ^{ης}, τοῦ ς⁸Ϟπβ⁸ ἔτους† (1474)». Παρόμοιο με το τελευταίο εἶναι και το σημείωμα στο φύλλο 194v «ἐν τέλει τοῦ Θεοφράστου·† Ὅμοίως καὶ πάλιν ἐτελειώθη καὶ τὸ δεύτερον βιβλίον τοῦ Ξενοφώντος τῆς Κύρου ἀναβάσεως, διὰ χειρὸς ἐμοῦ Δημητρίου τοῦ Λεοντάρη, κατὰ μῆνα Φεβρουάριον τῆς ἐνισταμένης ὀγδόης ἰνδικτιῶνης τοῦ ς⁸Ϟπγ⁸ ἔτους, χάριν ἀγάπης τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου ἄρχοντος, τοῦ μείζωνος σεκρεταρίου καὶ αὐθέντου τοῦ ῥηγὸς, μισέρ Αντωνέλου δὲ Πετρούτζιους, διὰ συνδρομῆς τοῦ μισέρ Αντωνίου Γουιδιάνου καὶ κονσιλιέρη ῥηγικῶ. Καὶ ἐγὼ μὲν καὶ ἔγραψα, καὶ γράφω, καὶ γράψω, τὴν δὲ ῥηγικὴν χάριν οὐ δύναμαι ἔχειν, διὸ καὶ παρακαλῶ τὴν αὐθεντίαν σου, ἄς εἴμε ῥεκουμαντάτος, ἐπειδὴ πάσχω πολλὰ ἀπὸ τοὺς προκουρατόρους τοῦ Ὅσποιταλίου». Ἴδιο αποδέκτη εἶχε και ο αὐτόγραφος κώδικας του *Par. gr. 2850* (Σιβύλλειοι χρησμοί) σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 72v: «†Ἐγράφη τὸ παρὸν βιβλίον τῆς Σιβύλλης ἐξ ἐπιτροπῆς τοῦ ἐξοχωτάτου κυρίου μισέρ Αντωνέλου δὲ Πετρούτζιους καὶ μεγάλου σεκρεταρίου διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ τετιμημένου ἄρχοντος μισέρ Αντωνίου Γουιδάνου καὶ πρώτου τοῦ ἱεροῦ κονσιλίου, διὰ χειρὸς ἐμοῦ Δημητρίου τοῦ Λεοντάρη, ἔνεκεν ἀγάπης καὶ χρέους

¹⁶¹⁷ Βλ. ανωτ. σελ. 301.

¹⁶¹⁸ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 150-151. Αναλυτικά το ἔτερο σημείωμα στο φύλλο 206v αναφέρει ὅτι: «τὸ παρὸν βιβλίον, ὑπάρχη ἐκ τῆς ἀθλίας μεγαλοπ(ό)λ(ε)ως · πιπρασκόμενον ἰ δὲ ἐν τῇ Ὠρεσιάδῃ, ὀνίθι παρὰ κυρ(οῦ) Ἀλεξίου Σφραντζ(ῆ) τοῦ Σεβαστοπ(ό)λ(ε)ως· ἰ ἐντυχῶν δὲ καὶ αὐτὸς, τὸ τοιοῦτον ἐν αὐτῇ τῇ εὐδαίμον(ι) χῶρα, ἰ ἀνέγγων αὐτῶ· ἐν μηνὶ ἰανν(ου)α(ρ)ίῳ ἰδ^{ης} ἰν(δικτιῶνος) ἰγ^{ης}: τοῦ ς^{ου}Ϟ^{ου}ξ^{ου} ἔτους (1455): ἰ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνστ(α)ν(τινου)πόλ(ε)ως χρόνον καὶ μῆνες ὀκτό: ἰ † Δημήτριος Λεοντάρης †:».

τῶν προλεχθέντων παν' ὑπερτάτων ἀρχόντων, ἐν μηνί Σεπτεμβρίῳ κβ', ἰνδ. η^{ης}, τοῦ ς⁸Ϟπγ⁸ (sic) ἔτους:† Δημήτριος ὁ Λεοντάρης»¹⁶¹⁹.

Στην κατοχή του βρίσκονταν και οι κώδ. *Marc. gr. Z. 399* με αντιγραφέα τον Γεώργιο Βαστραλήτη και το σημείωμα του Δημητρίου στο φύλλο 5r: «Αὕτη ἡ βίβλος ὑπάρχει Δημητρίου τοῦ Λεοντάρη καὶ τοῦ αὐτοῦ γνισίου [!] ἀνταδέλφου Μιχαὴλ τοῦ Λεοντάρη κ.τ.λ.»¹⁶²⁰, ὅπως ἐπίσης και ο κώδικας *Vat. gr. 1297* του πρώτου μισοῦ του 14ου αἰ. με τον Γοργία του Πλάτωνα και διάφορα ἔργα του Αἰλίου Αριστείδη. Ο κώδικας αντεγράφη ἀπὸ τρεῖς αντιγραφείς. Το πρώτο χέρι να ομοιάζει με εκείνο του Γεωργίου Γαλησιώτη (ff. 1r-10v), το δεύτερο πιθανόν να ἦταν του λογίου Ἰωάννη Ευγενικού (ff. 11r-32v, 384r-v) και το τρίτο φαίνεται να προέρχεται ἀπὸ το περιβάλλον της μονῆς των Οδηγῶν (ff. 33r-384r, 386r-413r)¹⁶²¹. Ὡστόσο, σύμφωνα με την Perez Martin, ο τρίτος αντιγραφέας δεν εἶναι αυθεντικός ἀλλὰ προσπαθεῖ να μιμηθεῖ τη χαρακτηριστική γραφή των Οδηγῶν χωρὶς ουσιαστικό ἀποτέλεσμα¹⁶²². Στο πίσω μέρος του οπισθίου ξύλινου καλύμματος ὑπάρχει το ὄνομα «†δημήτρ(ιος) ὁ λεοντάρης†»¹⁶²³ ἐνῶ ἀργότερα το χειρόγραφο πέρασε στην κατοχή του Φλαβίου Ορσίνι¹⁶²⁴. Ἄγνωστο παραμένει το γεγονός εἴαν βρισκόταν στη προσωπική του βιβλιοθήκη οι κώδ. *Vat. gr. 586* του 12ου αἰ. (1124) με διάφορα ἔργα του Ἰωάννη του Χρυσοστόμου και το ανορθόγραφο σημείωμα στο φύλλο 429v: «Διμητρίως ο Λεωντάρης»¹⁶²⁵ και *Vat. gr. 854* των ἀρχῶν του 11ου αἰ. με ἐκκλησιαστικές και θρησκευτικές πραγματείες¹⁶²⁶. Στο φύλλο 7v ὑπάρχει το σημείωμα «† ἀνέγνων καὶ αὐτὸς τὴν παρουσαν βίβλον τῶν νόμων. Δημήτριος (ὁ Λεοντάρης) μηνὶ δεκεμβρίῳ α^η ἰνδ^{ος} τοῦ ς⁸Ϟξ^{α^{ov}} ἔτους † (1η δεκεμβρίου 1452)» στο οποίο ο Δημήτριος υποδηλώνει ἀπλά ὅτι ἔχει ἀναγνώσει το συγκεκριμένο κώδικα χωρὶς να καθιστᾶ ξεκάθαρο εἴαν βρισκόταν στην κατοχή του.

Απὸ τους τελευταίους βυζαντινοὺς λογίους των ἀρχῶν του 15ου αἰ. στην Κωνσταντινούπολη με πλούσια βιβλιοθήκη στην κατοχή του ἦταν ο Ἰσίδωρος

¹⁶¹⁹ Ὅλα τα σημειώματα των προαναφερθέντων παρισινῶν κωδίκων προέρχονται ἀπὸ τον Σ.Π., ΛΑΜΠΡΟ, «Λακεδαιμόνιοι Βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας», *NE* 4 (1907) 312-315.

¹⁶²⁰ ΒΛ. ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 151-152 ὅπου ἀναφέρονται τα σημειώματα στα φύλλα 657v: «Γεγράφη Γεώργιος θύτης ὁ Βαστραλήσητος, τῷ θεῷ δὲ χάρις τῷ χορηγῷ τοῦ τέλους» και ἀκριβῶς ἀπὸ πάνω «Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα βίβλος διὰ χειρὸς Γεωργίου ἱερέως ἀμαρτωλοῦ τοῦ Βαστραλήτου κατὰ μῆνα ἰουνίου, τῆς γ' ἰνδ., ἐν ἔτει ς⁸Ϟκη' (1420)», 5r: «αὕτη ἡ βίβλος ὑπάρχει Δημητρίου τοῦ Λεοντάρη καὶ τοῦ αὐτοῦ γνισίου(!) ἀνταδέλφου Μιχαὴλ τοῦ Λεοντάρη καὶ οὐδεὶς δύναιται ἀφῆρησαι αὐτὴν ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀνταδελφῶν», 654v: «Ἡ παροῦσα βύβλος ὑπάρχει δημητρίου λασκαρίου τοῦ λεοντάρη» και 1r «λασκάρης».

¹⁶²¹ R. STEFEC, «Die Überlieferung der Deklamationen Polemons», *RHM* 55 (2013) 107.

¹⁶²² PÉREZ MARTÍN, « El "estilo hogedos" », ὁ.π., 452.

¹⁶²³ STEFEC, «Die Überlieferung», ὁ.π., (2013) 135.

¹⁶²⁴ Αὐτόθι, 107.

¹⁶²⁵ DEVRESSE, *Vaticani graeci* II, 512-513.

¹⁶²⁶ Αὐτόθι III, 415-418.

Ρουθηνός, μετέπειτα καρδινάλιος Κιέβου. Διετέλεσε προσωπικός νοτάριος του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου ενώ εμφανίζεται ως αντιγραφέας μεγάλου αριθμού χειρογράφων¹⁶²⁷. Ήδη έχουμε αναφερθεί στην αντιγραφή των κωδίκων *Vat. gr. 930* και *931* από τον καρδινάλιο με τα Πρακτικά διαφόρων οικουμενικών συνόδων, ενώ εμφανίζεται και ως συνεργάτης σημαντικών αντιγραφείων και λογίων της περιόδου σε σημαντικά βιβλιογραφικά εργαστήρια. Ο κώδικας *Vat. gr. 16* (14ος-15ος αι.) προέρχεται από το χέρι τόσο του Ισιδώρου όσο και του λογίου Ιωάννη Χορτασμένου¹⁶²⁸ ενώ ο κώδ. *Vat. Chis. F.VII.159* (53) παρουσιάζει σχέσεις τόσο με τον καρδινάλιο όσο και με το βιβλιογραφικό εργαστήριο του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα¹⁶²⁹. Επιπρόσθετα οι κώδικες *August. Aug. 2°* (αρχές 15ου αι.) και *Laur. Conu. Soppr. 112* (15ος αι.) αντεγράφησαν επίσης από τον Ισιδώρο για τον Ιταλό ουμανιστή Γουαρινό Ουερωναίο¹⁶³⁰. Σε γενικές γραμμές, η έντονη επαφή του με διάφορους κώδικες της περιόδου είχαν ως αποτέλεσμα την κατάρτιση μιας μεγάλης προσωπικής βιβλιοθήκης. Όπως έχει προειπωθεί στη βιβλιοθήκη της μονής του Τιμίου Προδρόμου, πιθανόν εκεί να βρισκόταν και ο αυτόγραφος κώδικας του μοναχού Νεοφύτου Προδρομηνού *Vat. gr. 1018* που χρονολογείται στα μέσα 14ου αι. και περιέχει το *Όργανον* του Αριστοτέλη και την *Εἰσαγωγή* του Πορφυρίου¹⁶³¹. Αργότερα φαίνεται να πέρασε στα χέρια του Ιωάννη Χορτασμένου¹⁶³² και στη συνέχεια κατέληξε στα χέρια του καρδινάλιου Ισιδώρου σύμφωνα και με το σημείωμα στα φύλλα 221r και 222r: «δοθύτο· ἦς τὸν δεσπότην μου τὸν παῖπὰν κ^{np} σίδορον»¹⁶³³. Παρόμοιο περιεχόμενο αλλά με περισσότερες προσθήκες έχει και ο κώδ. *Vat. gr. 1891* των 13ου-14ου αι.¹⁶³⁴, στον οποίο ο καρδινάλιος Ισιδώρος αντέγραψε προσωπικά του έργα όπως επίσης και ένα λατινικό σημείωμα στα φύλλα ff. 116r-v: «<Isidorus cardinalis Ruthenus> notulam imperfectam in qua somnium describit habitum Constantinopoli in monasterio <S. Demetrii> feria secunda, die 30 martii <anni 1433>»¹⁶³⁵, προσθέτοντας το στη συλλογή του. Στην προσωπική του βιβλιοθήκη βρισκόνταν, επίσης, ο κώδ. *Vat. gr. 64* των ετών 1269-1270 με σημειώματα του 15ου αι. έχοντας περιεχόμενο επιστολές διαφόρων κλασικών

¹⁶²⁷ Βλ. κεφάλαιο Α'.

¹⁶²⁸ MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I, 14-16· βλ. επίσης RGK III 315.

¹⁶²⁹ CAVALIERI, *Chisiani et Borgiani*, 104-106.

¹⁶³⁰ Για τη βιβλιοθήκη του Γουαρινού Ουερωναίου και τους συγκεκριμένους κώδικες βλ. κεφάλαιο Γ'.

¹⁶³¹ Βλ. ανωτ. σελ. 210· βλ. επίσης CANART - PERI, *Bibliografici Vaticana*, 524-525.

¹⁶³² CACOUROS, «Marginalia de Chortasménos», ό.π., 271-278. Από το χέρι του προέρχονται τρία σημειώματα στον συγκεκριμένο κώδικα: Α. «ὡς ἡ ἀρμονικὴ ἐστὶ δύναμις | κ(ατα)ληπτικὴ τῶν ἐν τοῖς | ψόφοις περὶ τὸ ὄξυ καὶ | βαρὺ διαφορῶν†||». Β. «οἰ(ον) τῶν τεχνῶν: [[αἰ]]| μ(έν) εἰσι θεωρητικαί, [[αἰ]]|(δέ) πρακτ(ικ)αί†||». Γ. «πᾶσα διδασκαλ(ία) (καὶ) μάθη[[σις]]| (καὶ) τὰ ἐξῆς.||».

¹⁶³³ MERCATI, *Isidoro*, 77.

¹⁶³⁴ CANART, *Vat. 1754-1962*, 520-528.

¹⁶³⁵ MERCATI, *Notizie*, 522-52, (*secundum* V. LAURENT, *RÉB* 17 [1959] 153, n. 15).

λογίων¹⁶³⁶ με τα φύλλα 283v-284r να προέρχονται πιθανόν από το χέρι του καρδινάλιου¹⁶³⁷. Επιπρόσθετα, αντέγραψε μερικά φύλλα του κώδ. *Vat. gr. 67*¹⁶³⁸ όπως επίσης και τα φύλλα 1r, 39r, 79v-80v¹⁶³⁹ του κώδ. *Vat. gr. 175*, ο οποίος χρονολογείται στα 1322 και περιλαμβάνει κυρίως θεολογικές πραγματείες μαζί με τη φράση «† και τ<αύτην ισ>ίδωρος ανέγνω βιβλον»¹⁶⁴⁰.

Η ενασχόλησή του με την αστρονομία αλλά και τις υπόλοιπες θετικές επιστήμες δικαιολογούν την κατοχή του κώδ. *Vat. gr. 191* του 13ου αι. με πραγματείες και από τα τέσσερα αντικείμενα του *Quadrivium*¹⁶⁴¹, ο οποίος φαίνεται ότι χρησίμευσε ως διδακτικό εγχειρίδιο της περιόδου. Σύμφωνα με τον Turyn, βρισκόταν στην κατοχή του Καρδινάλιου Ισιδώρου σύμφωνα και με το σημείωμα στο φύλλο Ir¹⁶⁴², κάτι που υποστηρίζει και ο Boter για τον κώδικα *Vat. gr. 1016* των μέσων του 15ου αι. με έργα του Φιλοστράτου Κλαυδίου¹⁶⁴³.

Σημαντικός κώδικας που βρισκόταν στην κατοχή του καρδινάλιου Ισιδώρου θεωρείται ο *Vat. gr. 1898*, λόγω κυρίως των πολλών και σημαντικών προσωπικοτήτων που είχαν σχέση με αυτόν. Πρόκειται για ένα σύμμικτο χειρόγραφο που αποτελείται από 25 σχεδόν μέρη με διάφορα θέματα και χρονολογείται από τον 13ο έως και τον 16ο αι.¹⁶⁴⁴ Αντιγραφείς του χειρογράφου θεωρούνται οι Νικηφόρος Γρηγοράς¹⁶⁴⁵, Πέτρος Υψηλάς¹⁶⁴⁶, Αριστόβουλος Αποστόλης¹⁶⁴⁷, και Ισιδώρος¹⁶⁴⁸ με τον πρώτο να το είχε στην προσωπική του συλλογή¹⁶⁴⁹ για να καταλήξει αργότερα στα χέρια του τελευταίου.

¹⁶³⁶ MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr., I*, 58-60. Σύμφωνα με τη φράση στο φύλλο 289v: «†ετέλειώθη ἡ βιβλος αὐτῆ χειρὶ γραφείσα ἑκατόχειρος ἐν ἔτει .ζψοή†». Εκεί απαντάται και ένα σημείωμα 15 γραμμών όπου ο παλαιότερος κάτοχος του κώδικα παραθέτει και τα άλλα βιβλία που είχε στην κατοχή του και αναφέρει ότι τα απέκτησε στη Θεσσαλονίκη

¹⁶³⁷ D. BIANCONI, « La controversia palamitica. Figure, libri, testi e mani », *Segno e Testo* 6 (2008) 335-336. σύμφωνα με τον Turyn, *Codices Vaticani Graeci*, 47 και τον Mercati, *Notizie* 522 πιθανόν να βρισκόταν στην κατοχή του καρδινάλιου.

¹⁶³⁸ Σύμφωνα με τη βάση δεδομένων PINAKES.

¹⁶³⁹ RGK III 258.

¹⁶⁴⁰ MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr., I*, 199-202 όπου ο κώδικας πλην της χρονολόγησης «,ζωμέ'» (1337) φέρει το σημείωμα στο φύλλο 158v: «† χειρες καταρρίοιο βιβλος τήνδ' ἐξέπληξαν | οὐ(ρα)νήης ποθέοντος ἐπιστήμης ἀγλαὸν κράτος·| ὁς μόνος οὐδὲ παρ' ἄλλου τήνδε μαθὼν ἤσκησεν | και καιροὺς ἐσκέψατο και ὕστατον ἔγνωκεν τέλος·-| ἔτει .ζωλ' (1322)».

¹⁶⁴¹ MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr., I*, 220-227. Περιλαμβάνει αριθμητικές, γεωμετρικές, αρμονικές και αστρονομικές πραγματείες όπως επίσης και κάποια έργα γεωμετρίας.

¹⁶⁴² TURYN, *Codices Vaticani Graeci*, 96.

¹⁶⁴³ G. BOTER, «Philostratus' Life of Apollonius of Tyana», *RHDT* 9 (2014) 1-49, εδὼ 22. βλ. επίσης E. CRISCI, *ricerche sulla tradizione della Vita di Apollonio di Tiana di Filostrato*, unpublished PhD, Sapienz Rome (1983) 31-32 και Mercati, *Isidoro*, 77.

¹⁶⁴⁴ CANART, *Vat. 1754-1962*, 558-577.

¹⁶⁴⁵ RGK II 416, III 491.

¹⁶⁴⁶ Αυτόθι I 349, II 478, III 558.

¹⁶⁴⁷ Αυτόθι I 27, II 38, III 46.

Ένας από τους σημαντικότερους βυζαντινούς λογίους της τελευταίας γενεάς πριν από την άλωση του 1453 ήταν ο Ιωάννης Αργυρόπουλος, ο οποίος απέκτησε μια σημαντικότερη βιβλιοθήκη, παράδειγμα το οποίο ακολουθούν και οι μαθητές του, άλλοι σε μικρότερο και άλλοι σε μεγαλύτερο βαθμό. Στη συλλογή του βρισκόταν ο κώδ. *Milan. Ambros. gr. F 113 sup. (Martini-Bassi 363)* του 15ου αι. με περιεχόμενο τα Αριστοτέλους μεταφυσικά (βιβλία XIII) με σχόλια του Αλεξάνδρου Αφροδισιεύς όπως επίσης και το έργο του ίδιου *de generatione et corruptione* (βιβλία II) με σχολιασμό Φιλοπόνου¹⁶⁵⁰. Ο κώδικας φέρει στο φύλλο IVν το σημείωμα «*ιωάννης ὁ ἀργυρόπουλος*»¹⁶⁵¹. Αριστοτελικά έργα αλλά και σχολιασμό σε αυτά περιλαμβάνουν και οι κώδικες *Vat. gr. 262, Par. gr. 1910* και *Par. gr. 1921*, οι οποίοι επίσης βρίσκονταν στη βιβλιοθήκη του. Ο *Vat. gr. 262* χρονολογείται τον 14ο αι. και περιλαμβάνει τα 10 βιβλία του έργου *de animalibus historiarum* του Αριστοτέλη¹⁶⁵², ο *Par. gr. 1910* αντεγράφη από τον Ιωάννη Ρώσο το 1471 και περιλαμβάνει σχόλια του Σιμπλικίου στο *περι οὐρανοῦ* του Αριστοτέλη (βιβλία IV),¹⁶⁵³ ενώ ο *Par. gr. 1921* του 14ου αι. περιλαμβάνει διάφορα έργα του

¹⁶⁴⁸ Αντέγραψε τα φύλλα 205r-213r: «*Isidori card. Rutheni adhortatio ad unionem post concilium Florentinum conscripta*».

¹⁶⁴⁹ BIANCONI, «*La biblioteca di Cora tra Massimo Planude e Niceforo Gregora*», ό.π., 418.

¹⁶⁵⁰ MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 429.

¹⁶⁵¹ Σύμφωνα με τα άλλα σημειώματα του κώδικα, παλαιότερος κάτοχος του χειρογράφου υπήρξε ο Δημήτριος Ταρχανιώτης (*δημητριος ο τραχανιωτης*), κάτι που υποστηρίζεται και στο έργο F. GUIDETTI - A. SANTONI (éd), *Antiche stelle a Bisanzio, Seminari e convegni*, Edizioni della Normale, (Pisa, 2013) 22, υπ. 20, προσθέτοντας ότι και στους δύο (Ταρχανειώτη και Αργυρόπουλο) άνηκε και ο κώδ. *Vat. gr. 1320*. Στην κατοχή του Ταρχανειώτη βρίσκονταν επίσης και οι κώδικες *Vat. gr. 1320* και *1029* ενώ σημειώματα του απαντώνται στον κώδ. *Laur. Plut. 31,8*, βλ. I. PÉREZ MARTÍN, «*El 'estilo salonicense'*», ό.π., 325, υπ. 71. Μετά την άλωση φαίνεται να πέρασε στα χέρια του Δημητρίου Χαλκονδύλου και στους μαθητές του, τους υιούς του Καϊετάνου Κρεμωνιεύς: A. f. 238v: «*κυρίου τοῦ δανιήλ τοῦ καϊετανού κρεμωνιεύου καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ, † Μεδιολανοθι, τοῦτο τὸ βιβλίον ἐστὶ παρὰ τοῦ σελευκοῦ τοῦ δημητρίου χαλκονδύλου ἄνεισθὲν, δι' αὐτοῦ*». B. f. 273v: «*δημητρίου ἐστὶ καὶ τῶν φίλων καὶ μάλιστα τῶν υἱῶν· ἀπὸ πάνω δανιήλ τοῦ καϊετανοῦ τοῦ κρεμωνιεύου τιμῶ χρυσινῶν δύο*»· για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. επίσης F. PETRUCCI, «*Il Vaticanus Graecus 1029 di Platone: struttura codicologica e dinamiche di allestimento*», *Segno e Testo* 12 (2014) 359 και F. PONTANI, *Sguardi su Ulisse: la tradizione esegetica greca all'Odisea*, [Sussidi eruditi 63], Edizioni di Storia e Letteratura, (Roma, 2011) 343.

¹⁶⁵² MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr., I* 343· βρισκόταν στην κατοχή του Ιωάννη Αργυροπούλου και την περίοδο 1481-1484 το απέκτησε ο Bartolomeo Manfredi για λογαριασμό της Βατικανής Βιβλιοθήκης, βλ. P. AUGUSTIN, «*Compte-rendu de Jackson Donald F., The Greek Library of Saints John and Paul (San Zanipolo) at Venice, Tempe (AZ), 2011*», *Scriptorium*, 67 (2013) 409. Στο συγκεκριμένο έργο αναλύεται η προέλευση του κώδικα αλλά για ποιούς άλλους κώδικες αποτέλεσε πρότυπο· για το στέμμα του κώδικα βλ. BERGER, *Die Textgeschichte der 'Historia Animalium'*, ό.π., 201-205.

¹⁶⁵³ OMONI, *Catalogue*, II, 161· ο συγκεκριμένος κώδικας μαζί με τον *Ambros. gr. C 253 inf.* αντεγράφησαν από τον Ιωάννη Ρώσο στη Ρώμη. Ο HARLFINGER, *Περί Ἀτόμων*, 408 εντόπισε το χέρι του Αργυροπούλου στις ώες του κώδικα· βλ. επίσης D. JACKSON, *The Greek Library of Saints John and Paul (San Zanipolo) at Venice*, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies. [Medieval Renaissance Texts and Studies 391], Arizona State University Press (Tempe [AZ], 2011) 17.

Αριστοτέλη με σχόλια του Αλεξάνδρου Αφροδισιέως, του Μιχαήλ Εφέσου, του Θεμιστίου ενώ κλείνει με έργα του Θεοφράστου και το *περι χρήσεως αστρολάβου* του Ιωάννου Φιλοπόνου¹⁶⁵⁴. Ο τελευταίος αντεγράφη από 3 χέρια¹⁶⁵⁵ και έχει ως παλαιότερο κτήτορα, σύμφωνα με τον Berger, τον προαναφερθέντα μοναχό Νεόφυτο Προδρομηνό. Αργότερα πιθανόν να πέρασε στην κατοχή του λογίου Ιωάννη Χορτασμένου, ο οποίος πρόσθεσε το σημείωμα στο φύλλο 12v: «ἐν τοῖς ἄλλοις ἀντιγράφοις οὕτω γέγραπται: πρῶτον μὲν μετὰ τὸν ἀρχένα ἐν τοῖς προσθίοις στῆθος διφυεῖς μαστοί· τούτων ἢ θηλή (sic) διφυής. δι' ἧς τοῖς θήλεσι γάλα διηθῆται»¹⁶⁵⁶. Στη συνέχεια, κάτοχος του κώδικα υπήρξε ο Γεννάδιος Σχολάριος, ἔπειτα ο μαθητής του Σχολαρίου Ματθαῖος Καμαριώτης¹⁶⁵⁷ και μετά την ἄλωση βρέθηκε στην Ιταλία, στα χέρια του Ιωάννη Αργυροπούλου¹⁶⁵⁸. Μεταγενέστερα κατέληξε στη συλλογή Ridolfi¹⁶⁵⁹. Σχόλια στις κατηγορίες του Αριστοτέλη από τον Δαυίδ φιλόσοφο ὅπως επίσης και στους σοφιστικούς ελέγχους από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη βρίσκονται και στον κώδ. *Par. gr. 1937* του 14ου αι., ο οποίος επίσης πιθανόν να βρισκόταν στη βιβλιοθήκη του Αργυροπούλου¹⁶⁶⁰. Ο βυζαντινός λόγιος πρόσθεσε σχόλια στις ὤες του κώδικα *Par. gr. 2683* του 14ου αι. με περιεχόμενο την Ομήρου *Ιλιάδα*¹⁶⁶¹, ενώ εξ ολοκλήρου αντέγραψε και είχε στην κατοχή του¹⁶⁶² τον κώδικα *Par. gr. 1970* του 15ου αι. με τις *Εννεάδες* του Πλωτίνου¹⁶⁶³. Στα χέρια του πέρασε πιθανόν μετά την ἄλωση και κατά τη διαμονή στην Ιταλία και ο κώδ. *Vat. gr. 595*, ο οποίος χρονολογείται τον 14ο-15ο αι. και περιλαμβάνει το ἔργο του Κυρίλλου Αλεξανδρείας *Thesaurus*

¹⁶⁵⁴ OMONT, *Catalogue*, II, 164.

¹⁶⁵⁵ Στο ἄρθρο P. GOLITSIS, «Collation but not contamination : on some textual problems of Aristotle's *Metaphysics* Kappa 1065a 25sqq», *RDHT* 10 (2015) 1-23, ἐδῶ 2-3, σπ. 8 γίνεται ἀναφορὰ στον ἀντιγραφέα του κώδικα Μαλαχία ἐνῶ στο ἄρθρο A., NÉMETH, «Fragments from the Earliest Parchment Manuscript of Eustratius' Commentary on Aristotle's *Nicomachean Ethics*», *RHD* 9 (2014) 51-78, ἐδῶ 62, ο ἀντιγραφέας του κώδικα ταυτίζεται με ἐκείνον των κωδ. *Par. Coisl. 161, 166* και *Ιεροσολύμων Παναγίου Τάφου 150*.

¹⁶⁵⁶ CACOUROS, «*Néophytos Prodromènos*», ὁ.π., 193-212. Σύμφωνα με τον Κακούρο ο κώδικας περιλαμβάνει συνολικά τρία σημειώματα του Χορτασμένου.

¹⁶⁵⁷ Harlfinger, *Περὶ Ἀτόμων*, 248-249. Τόσο ο συγκεκριμένος κώδικας, ὅσο και οι *Laur. Plut. 86,19, Ιβήρων 209* και *Taur. B VII 23* φέρουν σημειώματα ἀπὸ το χέρι του Ματθαίου Καμαριώτη.

¹⁶⁵⁸ BERGER, *Die Textgeschichte der 'Historia Animalium'*, ὁ.π., 141-142.

¹⁶⁵⁹ JACKSON, *The Greek Library of Saints John and Paul*, ὁ.π., 17· τόσο για τα σχόλια του Αργυροπούλου και του Καμαριώτη στον κώδικα, ὅπως και για τη συλλογή Ridolfi ως τελικό ἀποδέκτη του κώδικα κάνει λόγος και η Mondrain. Η τελευταία μάλιστα παραπέμπει στο RGK για περισσότερες πληροφορίες, βλ. MONDRAIN, «*La constitution de corpus d'Aristote*», ὁ.π., 20 και 26.

¹⁶⁶⁰ OMONT, *Catalogue*, II, 167· Ο κώδικας συμπληρώνεται με Δαυίδ φιλοσόφου προλεγόμενα και σχολιασμό στην εισαγωγή του Πορφυρίου. Βρέθηκε στην κατοχή του Αργυροπούλου σύμφωνα με τη βάση δεδομένων PINAKES.

¹⁶⁶¹ OMONT, *Catalogue*, III, 25. Βρισκόταν στην κατοχή του Αργυροπούλου σύμφωνα με το RGK, II, 212, (σελ. 92-93).

¹⁶⁶² JACKSON, *The Greek Library of Saints John and Paul*, ὁ.π., 14

¹⁶⁶³ OMONT, *Catalogue*, II, 172.

de Sancta et Consubstantiali Trinitate (ff. 1r-168r) μαζί με τις ομιλίες 1-55 στις πράξεις των Αποστόλων του Ιωάννη Χρυσοστόμου (ff. 1r-Vr). Στο φύλλο 168r υπάρχει το κρητορικό σημείωμα γραμμένο στη λατινική γλώσσα: «*Emptus ab argyropulo (sic) una cum alijs XI. | si(mi)l(ite)r signat(us). B. manfredus*»¹⁶⁶⁴. Τέλος, ο κώδ. *Par. gr.* 1759 του 14ου αι.¹⁶⁶⁵ με το έργο του Διογένη Λαερτίου *de vitis*, δόγματα και αποφθέγματα φιλοσόφων, αλλά και τον Επιτάφιο του Αυτοκράτορα Βασιλείου Βουλγαροκτόνου¹⁶⁶⁶, φέρει σημείωμα στο τελευταίο φύλλο (f. 251v), στο οποίο αναφέρει τον Αργυρόπουλο ως παλαιότερο κάτοχο του¹⁶⁶⁷. Ο βυζαντινός λόγιος φαίνεται να αντέγραψε και τα 14 πρώτα φύλλα του κώδικα *Par. gr.* 2232 και συγκεκριμένα την πραγματεία του Ιωάννη Ζαχαρία Ακτουαρίου, *περι οὔρων*¹⁶⁶⁸. Άγνωστο παραμένει αν ο κώδικας βρισκόταν στην προσωπική του συλλογή. Σύμφωνα με την καθηγήτρια Mondrain, διορθώσεις από το χέρι του Αργυροπούλου φέρει και ο κώδ. *Par. gr.* 2144, ο οποίος περιλαμβάνει ιατρικές πραγματείες, χρονολογείται το 1340 και περιλαμβάνει ζωγραφισμένα πορτραίτα του Ιπποκράτη και του Μεγάλου Δούκα Αποκαύκου, χωρίς να γνωρίζουμε αν βρισκόταν επίσης στην προσωπική του συλλογή.

Η αναφορά του Αλεξίου Παναρέτου ως κάτοχο κώδικα, ο οποίος αντεγράφη από τον Ιωάννη Αργυρόπουλο, δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία. Δύο μέλη της οικογενείας των Παναρέτων, ο προαναφερθείς Αλέξιος αλλά και ο Ιωάννης, ο οποίος αναφέρεται στα σημειώματα των κωδίκων *Marc. Class V. Cod. 9* (f. 178v)¹⁶⁶⁹ και *Barocci. gr. 87* (f. 33v)¹⁶⁷⁰, υπήρξαν μαθητές του Αργυροπούλου στο μουσείον του Ξενώνα τοῦ Κράλη στην πρωτεύουσα¹⁶⁷¹. Μάλιστα, στην κατοχή του Ιωάννη Παναρέτου βρισκόταν ο σημαντικός κώδικας *Vat. Urb. gr. 123*, ο οποίος

¹⁶⁶⁴ DEVRESSE, *Vaticani graeci* II, 521-522.

¹⁶⁶⁵ Ο T. DORANDI, «Remarques sur le Neapolitanus III B 29 (B) et sur la composition des Vies des philosophes de Diogène Laërce», *RDHT* 32 (2002) 1-23, εδώ 1, χρονολογεί τον κώδικα στις αρχές του 13ου αι.

¹⁶⁶⁶ OMONT, *Catalogue*, II, 136.

¹⁶⁶⁷ Το συγκεκριμένο στοιχείο μας δίδεται μέσα από το άρθρο του BIANCONI, «Sui copisti del Platone Laur. Plut. 59. 1 e su altri scribi d'età paleologa . Tra paleografia e prosopografia», *Oltre la scrittura. Variazioni sul tema per Guglielmo Cavallo*, [Dossiers byzantins 8] (Paris, 2008) 253-288, στο οποίο γίνεται εκτενής αναφορά γύρω από τον αντιγράφεα του κώδικα. Ο τελευταίος πιθανόν να ταυτίζεται με τον άγνωστο γραφέα Α του κώδ. *Marc. gr. 407*, ο οποίος πιθανόν να είναι ο ίδιος ο Ιωάννης Αργυρόπουλος σύμφωνα και με το σημείωμα του Marcianus στο φύλλο 8r: «*Ἰω(άνν)ου τοῦ Ἀργυροπούλου † | ἡ βίβλος ἦδε | πέφυκεν Ἀλεξίου | τοῦ Παναρέτου † | χειρὶ γραφείσα, Ἰωάννου | τοῦ Ἀργυροπούλου†*».

¹⁶⁶⁸ Ο κώδικας αργότερα κατέληξε στη συλλογή Ridolfi, βλ. MONDRAIN, *Argyropoulos*, 227. Για την ενασχόληση και διδασκαλία της ιατρικής από τον Αργυρόπουλο βλ. σχετικό υποκεφάλαιο σχολείων στην Κωνσταντινούπολη.

¹⁶⁶⁹ MIONI I,2, 265-270.

¹⁶⁷⁰ COXE, *Bodleian Library*, I, 151-152.

¹⁶⁷¹ Βλ. το κεφάλαιο Β' και D. BIANCONI, «Sui copisti del Platone Laur. Plut. 59. 1 e su altri scribi d'età paleologa. Tra paleografia e prosopografia», *Oltre la scrittura. Variazioni sul tema per Guglielmo Cavallo*, [Dossiers byzantins 8] (Paris, 2008) 253-288, εδώ 285.

χρονολογείται στις αρχές του 14ου αι. και περιλαμβάνει λόγους Δίωνος Χρυσσοστόμου λόγοι (ff. 1v-6v, 394r-403v), διάφορα έργα του Αιλίου Αριστείδη (ff. 7r-393v) αλλά και τον Φαίδρο του Πλάτωνος (f. 403v)¹⁶⁷². Ο αντιγραφέας του κώδικα ονοματίζεται από τον Bianconi ως «*metochitesschreiber*» ενώ ο μεγάλος παλαιογράφος Paul Canart τον ταυτοποιεί με τον αντιγραφέα χειρογράφων Μιχαήλ Κλωστομάλλη¹⁶⁷³. Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, η ερευνήτρια Pérez Martín καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο κώδικας ανεγράφη από τον Μιχαήλ Κλωστομάλλη κατ' εντολή του αξιωματούχου Θεοδώρου Μετοχήτη και κατέληξε από τα χέρια του λογίου Νικηφόρου Γρηγορά στη βιβλιοθήκη της μονής της Χώρας¹⁶⁷⁴. Αργότερα φαίνεται να βρέθηκε στην κατοχή του λογίου Δημητρίου Κυδώνη¹⁶⁷⁵, πριν καταλήξει κατά τα μέσα του 15ου αι. στα χέρια του Ιωάννη Παναρέτου¹⁶⁷⁶.

Παρόμοια περίπτωση με τους Παναρέτους αποτελούν και οι Πυρόπουλοι, αφού αρκετά μέλη της συγκεκριμένης οικογενείας παρουσιάζονται ως μαθητές ιατρικής του Ιωάννη Αργυροπούλου στον *Ξενώνα του Κράλη*. Μεταξύ αυτών βρίσκεται και ο μετά την άλωση φημισμένος ιατρός Αντώνιος Πυρόπουλος, ο οποίος διατηρούσε επαφές με διάφορους Ιταλούς ουμανιστές. Ο Σ.Π. Λάμπρος¹⁶⁷⁷ τον ταυτίζει με τον αποδέκτη της επιστολής του Ερμολάου Βαρβάρου από την Βενετία, η οποία εκδόθηκε στον Α' τόμο (σελ. 424) της εκδόσεως του Λονδίνου το 1528 των πονημάτων του Αγγέλου Πολιτιανού, ενώ αναδημοσιεύτηκε από τον Μουστοξύδη¹⁶⁷⁸. Στη συγκεκριμένη επιστολή ο Βάρβαρος απευθυνόμενος προς Αντώνιο εξυμνεί τις γνώσεις του στη φιλοσοφία και την ιατρική: «Καὶ πολλῶν καὶ πολλάκις ἀκούειν ἡμῖν ἐστι δεξιόντων περὶ σοῦ τὴν τε γενναίαν ἐκείνην καὶ πάνυ φιλόσοφόν σου προαίρεσιν περὶ τε τὴν ἄλλην σοφίαν καὶ δὴ τὴν φύσιν καὶ τὸ ταύτης ἀξιολογώτατον μέρος ἰατρικὴν». Η επιστολή χρονολογείται πριν το 1494. Ωστόσο, σύγχυση επικρατεί με την ύπαρξη ενός άλλου Πυροπούλου ονόματι Ανδρέας, ο οποίος όμως λαμβάνει το μοναχικό σχήμα και μετονομάζεται επίσης Αντώνιος. Συνεπώς, έχουμε δύο Αντωνίους Πυροπούλους που κατά πάσα πιθανότητα φοίτησαν κοντά στον Ιωάννη Αργυρόπουλο. Στον μετονομασθέντα σε Αντώνιο, Ανδρέα Πυρόπουλο, φαίνεται να αναφερόταν και ο Ιανός Λάσκαρις

¹⁶⁷² STORNAJOLO, *VAT. Urb. gr.*, 207-211.

¹⁶⁷³ Βλ. BIANCONI, «La biblioteca di Cora tra Massimo Planude e Niceforo Gregora», ό.π., 437, υπ. 109 και CANART-MARTIN, «Additions et corrections», ό.π., 58· για τον συγκεκριμένο αντιγραφέα χειρογράφων βλ. επίσης LAMBERZ, «Geschenk des kaisers Manuel II.», ό.π., 155.

¹⁶⁷⁴ PÉREZ MARTÍN, «El "estilo hogedos"», ό.π., 452, υπ. 226.

¹⁶⁷⁵ Βλ. σημείωμα στο φύλλο 403v: «Τοῦτο τὸ βιβλίον μετὰ πολλοὺς δεσπότας καὶ ἐμὸν κτῆμα γέγονε, Δημητρίου τοῦ Κυδώνη δούλου ἰ(ησο)ῦ χ(ριστο)ῦ».

¹⁶⁷⁶ Βλ. σημείωμα στο φύλλο 403v: «ἀλλὰ καὶ νῦν ἤδη σὺν θεῷ τὸ καλὸν τοῦτο βιβλίον μετὰ σε Δημήτριε κυδώνη καὶ ἐμὸν πολυπόθητον (κτῆμα) γέγονεν Ἰω(άννου) τοῦ παναρέτου δούλου ἰ(ησο)ῦ χ(ριστο)ῦ».

¹⁶⁷⁷ Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *NE* 10, 128.

¹⁶⁷⁸ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, *Ελληνομνήμων Σύμμικτα*, 199.

στην επιστολή του προς το Δημήτριο Χαλκο(κο)νδύλη κατά την επίσκεψη του πρώτου στην Κωνσταντινούπολη περί το 1491 με σκοπό την εύρεση χειρογράφων: «Περὶ δὲ τοῦ Πυροπούλου οὐκ ἔχω τι γράφειν, οὔτε πω ἰδὼν αὐτὸν, οὔτε ἰδεῖν ἐλπίζων, ἀκούων ἤδη τὴν πολλὴν ἀτοπίαν τοῦ ἀνδρός ἅμα τῷ γήρα ἐπιδιδούσαν»¹⁶⁷⁹. Στον Ανδρέα φαίνεται να ἀνήκε σύμφωνα με τον Λάμπρο, ο βομβύκινος κώδ. της Μόσχας *Vlad. cod. gr. 7/VII (Vlad. 448)* του 15ου αι. με περιεχόμενο την Ἐκ τῶν Συμπλεκίου ἐξηγήσεων ἐπιτομὴ μετὰ σαφηνείας καὶ ἰδίας ἐπιστασίας καὶ την Φυσικὴ Ἀκρόαση του Ἀριστοτέλη¹⁶⁸⁰. Σύμφωνα με το κτητορικὸ σημεῖωμα στο φύλλο 4ν του κώδικα «Τοῦτο [τὸ] βιβλίον ἢ Φυσικὴ ἀκρόασις τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπάρχει ἐμοῦ, τοῦ ἀδιαδόχου καὶ εὐτελοῦς καὶ ἀμαρτωλοῦ Ἀντωνίου τοῦ Πυροπόλου· γράμματα οἰκειόχειρα τοῦ ἀγιωτάτου καὶ σοφωτάτου πατριάρχου κυροῦ Γενναδίου, καὶ ἀφιερώνοιτο (?) (ο Λάμπρος το διόρθωσε σε ἀφιερώνω [sic] το) εἰς τὴν σεβασμιωτάτην, ἀγιωτάτην καὶ βασιλικὴν μονὴν τοῦ Βατοπαιδίου, Ὀκτωβρίου ἰβ' ἔτος, ζβ' ἰνδ. ἰβ'»¹⁶⁸¹.

Στον ἰατρό Αντώνιο Πυρόπουλο φαίνεται να ἀνήκε ο κώδ. *Par. gr. 1290* με χρονολόγησι τον 15ο αι. καὶ περιεχόμενο τον πρώτο τόμο του Γενναδίου Σχολαρίου ἐναντίον των Λατίνων για τὴν ἐκπόρευση του Ἁγίου Πνεύματος ὅπως ἐπίσης καὶ στίχους του Ἰωάννη Δοκειανοῦ¹⁶⁸² σύμφωνα με το σημεῖωμα στο φύλλο 310r:

«Τὸν δακτύλοις γράψαντα· τὸν κεκτημένον
 Ἀντώνιον βέλτιστον ἰατρῶν ἄκρον
 ἐκ Πυροπούλων εὐγενῶν προηγμένον·
 τὸν ἀναγινώσκοντα σὺν προθυμίᾳ·
 φύλαττε τοὺς τρεῖς, ᾧ Τριάς τρισολβία»¹⁶⁸³.

Ο Κωνσταντῖνος Λάσκαρις Βυζάντιος¹⁶⁸⁴ υπήρξε ἐπίσης μαθητὴς στο μουσεῖο του ξενώνα ὑπὸ τον Ἀργυρόπουλο. Στὴν ἐισαγωγὴ του γραμματικῆς του ἔργου, ο Λάσκαρις ἀναφέρει «τοῦ σοφοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἀργυροπούλου τοῦ ἐμοῦ καθηγητοῦ» ἐνῶ σε ἐπιστολὴ του πρὸς τον Giovanni Pardo, ἀναφερόμενος στον Ἀργυρόπουλο, προσθέτει ὅτι: «Παραλείπω δὲ τὸν σοφὸν ἐμὸν καθηγητὴν Ἰωάννην τὸν Ἀργυρόπουλον ἐν μέσῃ Ρώμῃ πενόμενον καὶ καθ' ἑκάστην τὰς εαυτοῦ βίβλους ἀποδιδόμενον»¹⁶⁸⁵. Πιθανόν να εἶχε κάποια σχέση τόσο με τον γνωστὸ της μονῆς

¹⁶⁷⁹ Βλ. Σ.Π., ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ἀντώνιος Πυρόπουλος», *NE* 10, 127-134, ἐδῶ 130, καὶ Legrand, *BH XV-XVI*, II, 322-324, ἐδῶ 323: «*Documents Concernant Janus Lascaris*».

¹⁶⁸⁰ VLADIMIR, *Moscow*, 686-687.

¹⁶⁸¹ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ἀντώνιος Πυρόπουλος», *NE* 10, 127-134, ἐδῶ 128-129.

¹⁶⁸² OMONT, *Catalogue*, I, 289.

¹⁶⁸³ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ἀντώνιος Πυρόπουλος», *NE* 10, 127-134, ἐδῶ 130.

¹⁶⁸⁴ *PLP* 14540.

¹⁶⁸⁵ Για τὴν γραμματικὴν του Λασκάρεως βλ. κώδ. *Matr. gr. 4689* (ff. 11r-v) καὶ ἐκδοσὴ ὑπὸ ΜΑΤΙΝΕΖ ΜΑΝΖΑΝΟ, *Constantino Láscaris*, ὁ.π., 199. Για τὴν ἐπιστολὴν βλ. κώδ. *Matr. gr. 4620* καὶ ἐκδοσὴ ἐπίσης ὑπὸ ΜΑΤΙΝΕΖ ΜΑΝΖΑΝΟ, *Constantino Láscaris*, ὁ.π., 160-162· βλ. ἐπίσης PIETROBELLI, «Variation autour du thessalonicensis Vlatadon 14», ὁ.π., 109.

του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα προαναφερθέντα Δημήτριο Λεοντάρη Λάσκαρι όσο και με τον αντιγραφέα χειρογράφων στο εκεί βιβλιογραφικό εργαστήριο Θεόδωρο Λάσκαρι. Γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη, αιχμαλωτίστηκε κατά την Άλωση και μετά από περιπέτειες σε Σέρρες και Ρόδο κατέληξε στον Ιταλικό χώρο όπου χρημάτισε φημισμένος δάσκαλος γραμματικής¹⁶⁸⁶. Το προσωπικό του έργο περί γραμματικής θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα της περιόδου¹⁶⁸⁷. Ήταν συνεπώς αδύνατο ένας τόσο σημαντικός λόγιος να μην έχει στην κατοχή του μια πλούσια βιβλιοθήκη, μέρος της οποίας πιθανόν αποκτήθηκε κατά τις σπουδές του στην Πόλη και εμπλουτίστηκε αργότερα στην Ιταλία. Ήδη έχουμε αναφερθεί στον κώδ. *Matr. gr.* 4678, ο οποίος περιλαμβάνει πραγματείες των αντικειμένων του *Quadriuium* και βρισκόταν προγενέστερα στην προσωπική βιβλιοθήκη του Ιωάννη Χορτασμένου¹⁶⁸⁸. Αργότερα ο Λάσκαρις πρόσθεσε σχόλια στις ώες των φύλλων 13v, 25r, 137r, 141r, 143v¹⁶⁸⁹. Ο ίδιος το δώρησε περί το 1494 στον καθεδρικό ναό της Μεσσήνης¹⁶⁹⁰ μαζί με το μεγαλύτερο μέρος των κωδίκων της βιβλιοθήκης του. Σε αυτούς άνηκε ο κώδ. *Matr. gr.* 4634 των μέσων του 15ου αι. με περιεχόμενο τους Άφορισμούς του Ιπποκράτη και αντιγραφέα τον μαθητή του Γεώργιο Βάλλα (Giorgio Valla - Γεώργιος Ουάλλας Πλακεντίνος) σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 55r: «Γεώργιος ὁ Ουάλλας Πλακεντίνος ἔγραψε (και συνεχίζει το χέρι του Λασκάρεως) χάριν | τοῦ Κωνσταντίνου»¹⁶⁹¹, όπως επίσης και οι κώδικες *Matr. gr.* 4641 (f. 188r: «Κωνσταντίνου τοῦ Λασκάρεως ἐν Ρόδω δωρηθέν») ¹⁶⁹², *Matr. gr.* 4649 (f. 67v: «Γραφήσα παρ' Ἰωακείμ ἀναξίου ἱερομονάχου τῶν Κασούλων καὶ πρίωπος τοῦ ἁγίου | Κόνονος ἀξιῶσει καὶ συνδρομῇ | τοῦ κυροῦ Κωνσταντίνου Λασκάρεως | ἐν μηνί νοεμβρίῳ ἔτει ξε' ἰνδ(ικτιῶνος) ιε'.»)¹⁶⁹³, *Matr.*

¹⁶⁸⁶ MARTÍNEZ MANZANO, *Constantino Láscaris*, ὁ.π., 9. Χαρακτηριστικό είναι το σημείωμά του για την άλωση της Πόλεως στο φύλλο 176r του κώδικα *Matr. gr.* 4621: «Καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ αὐτοῦ (του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου) ἔτει ἑάλω ἡ Κωνσταντινούπολις αἰσχιστα καὶ ὠμότατα ὑπὸ τῶν ἀθέων Τούρκων τῇ κθ' τοῦ Μαΐου μηνὸς ἡμέρα τρίτη πρωῖ .ετει ,ζ'Δ'Ξα' (1453). Καὶ αὐτὸς ἀπέθανεν σὺν ἄλλοις πολλοῖς. Καὶ ἐπὶ τοῦτου ἀπώλετο ἡ βασιλεία τῶν Ῥωμαίων καὶ ἡ ἐλευθερία καὶ εὐγένεια καὶ λόγοι καὶ πλοῦτος καὶ πᾶν ἀγαθόν, καὶ ἐγὼ ἑάλων»· βλ. επίσης PIETROBELLI, «Variation autour du thessalonicensis Vlatadon 14», ὁ.π., 118-119.

¹⁶⁸⁷ Βλ. κεφάλαιο Ε'.

¹⁶⁸⁸ Βλ. ανωτ. σελ. 294.

¹⁶⁸⁹ MARTÍNEZ MANZANO, *Constantino Láscaris*, ὁ.π., 286.

¹⁶⁹⁰ Βλ. Andrés, *Biblioteca Nacional*, 227-228. Από εκεί κατέληξε στην Εθνική βιβλιοθήκη της Μαδρίτης το 1712.

¹⁶⁹¹ ANDRÉS, *Biblioteca Nacional*, 164-5· βλ. επίσης MARTÍNEZ MANZANO, *Constantino Láscaris*, ὁ.π., 133.

¹⁶⁹² ANDRÉS, *Biblioteca Nacional*, 181-183.

¹⁶⁹³ Αυτόθι, 195-196· βλ. επίσης MARTÍNEZ MANZANO, *Constantino Láscaris*, ὁ.π., 107. Αντιγραφέας του κώδικα υπήρξε ο μοναχός Ιωακείμ για των Κασούλων, βλ. R. DEVREESE, *Les manuscrits grecs de l'Italie meridionale (histoire, classement, paleographie)* (Città del Vaticano, 1955) 49. Ο ίδιος φαίνεται να αντέγραψε και τους κώδικες *Vat. Ottob. gr.* 178 (1485), 308 (1486), *Par. gr.* 2547 (Δεκέμβριος 1495), *Matr. gr.* 4649 (1497), βλ. M. CARIΟΥ, «Constantin Lascaris et les Haliutiques d'Oppien de Cilicie : du brouillon à l'édition», *RHDT* 10 (2015) 39, υπ. 38.

gr. 4681¹⁶⁹⁴, Matr. gr. 4685¹⁶⁹⁵ και Matr. gr. 4684¹⁶⁹⁶. Ο τελευταίος φαίνεται να αντεγράφη από πολλά χέρια και να αποτέλεσε πρότυπο για τη δημιουργία νέων κωδικών αλλά και σχολιασμό παλαιότερων. Ο κώδ. Vat. gr. 2384 (15ος αι.) αποτελεί άμεσο αντίγραφο του ενώ τα παρασελίδια σχόλια του κώδ. Laur. Plut. 60,18 προέρχονται επίσης από το συγκεκριμένο κώδικα και φαίνεται να αντεγράφησαν από τον Φραγκίσκο Φίλελφο¹⁶⁹⁷. Είναι πολύ πιθανόν ο Matr. gr. 4684 να βρέθηκε, έστω και για σύντομο χρονικό διάστημα στην κατοχή του Ιταλού ουμανιστή, ενώ φέρει σχόλια από το ίδιο χέρι που σχολίασε τους κώδικες Dersd. DA 4, Laur. Plut. 81,8 (f. VIv), Laur. Plut. 87,26, Mut. a.V.8.13 (f. 189r), Par. gr. 1850 (ff. 70v-76v), Par. gr. 1865 (ff. 1r-20v)¹⁶⁹⁸. Περί τα μέσα του 15ου αι. ο κώδικας συμπληρώθηκε από τον λόγιο Γεώργιο-Γεννάδιο Σχολάριο, ο οποίος το περιέλαβε στην προσωπική του συλλογή και πρόσθεσε στο τέλος του πρώτου έργου το σημείωμα «Γενναδίου άμαρτωλοῦ» και στο φύλλο 2v το επίγραμμα: «τῆ αἰωνία ἡ μνήμη οὗ ἦν τὸ παρὸν | βιβλίον καὶ ὡς (sic) ἐκείνου τοῦτο | διαδεξάμενος ἐμοὶ ἐδώρησατο. | Σχολαρίου»¹⁶⁹⁹. Στην άνω άα του φύλλου 3r υπάρχει το σημείωμα: «αὕτη βίβλος ἐστίν Ἀρμονίου τοῦ Ἀθηναίου, γεγονός που υποδεικνύει ότι αργότερα ο κώδικας βρέθηκε στην κατοχή του Αρμονίου Αθηναίου¹⁷⁰⁰. Όλοι οι προαναφερθέντες κώδικες από τον καθεδρικό ναό της Μεσσήνης κατέληξαν στην βιβλιοθήκη του Δούκα της Uceda και περί το 1712 προστέθηκαν στη βιβλιοθήκη της Μαδρίτης.

Στη Μεσσήνη άφησε και τον κώδ. Vat. gr. 1296 του 13ου αι. (1205) με προσθήκες του 15ου αι.¹⁷⁰¹ και με περιεχόμενο το Λεξικό της Σούδας, το *Graecarum Affectionum Curatio* του Θεοδωρήτου Κυρήνης (ff. 1r-9r, 555r-556r) και τα Αγιογραφικά «*Marcellus archimandrita Acoemetorum CP. (s.) Vita*» (f. 2r). Σύμφωνα με ιαμβικό δωδεκασύλλαβο σημείωμα εγράφη από κάποιο αντιγραφέα ονόματι Ματθαίο:

τῆ βίβλος | αὕτη σα|ββάτω | σχοῦσα | τέλος· |
 δέδωκεν| ἡμῖν· | σαββατίσαι| τοῦ πόνου· |

¹⁶⁹⁴ ANDRES, *Biblioteca Nacional*, 232-234. Φαίνεται πως ο Κωνσταντίνος Λάσκαρις απέκτησε τον κώδικα στο νησί της Ρόδου.

¹⁶⁹⁵ ANDRES, *Biblioteca Nacional*, 240 - 242. Όπως και τον Matr. gr. 4681, ο Λάσκαρις απέκτησε και αυτό τον κώδικα στη Ρόδο. Σημειώματα από το χέρι του απαντώνται στα φύλλα 236r, 245r, 249v, 254v, 368r, βλ. MARTINEZ MANZANO, *Constantino Láscaris*, ό.π., 267.

¹⁶⁹⁶ Andrés, *Biblioteca Nacional*, 238-240. Ο κώδικας φέρει ιδιόχειρα σημειώματα του Λασκάρεως στα φύλλα 38r και 222r, βλ. MARTÍNEZ MANZANO, *Constantino Láscaris*, ό.π., 286.

¹⁶⁹⁷ CHIRON, «La tradition manuscrite de la 'Rhétorique à Alexandre'», ό.π., 26 και 32.

¹⁶⁹⁸ HARLFINGER, *Περί Ἀτόμων*, 418.

¹⁶⁹⁹ Για τα αυτόγραφα σημειώματα του Σχολαρίου βλ. CHIRON, «La tradition manuscrite de la 'Rhétorique à Alexandre'», ό.π., 29.

¹⁷⁰⁰ Για τον Αρμόνιο Αθηναίο βλ. ανωτ. σελ. 143, υπ. 624.

¹⁷⁰¹ P. CANART, «Le livre grec en Italie méridionale sous les règnes normand et souabe: aspects matériels et sociaux», *Scrittura e Civiltà* 2 (1978) 144.

εἰς τὰς ἡκωσι τοῦ | μηνὸς τοῦ ἀγούστου· |
 ἰνδικτιῶνος ὀγ|δόης ἰσταμένης |
 Ματθαῖος ὁ γράψας | γὰρ τὴν βίβλον ταύτην |
 οἱ ἀναγιγνώσκοντες εὖ | χεσθαι πάντες |
 ὅτι ὁ γρά|φων καὶ πάλιν παρα|γράφει· |
 ἐτῶν γὰρ συντρεχόν|των ἐν οἷς ἐγράφη |
 ἕξ χιλιάδων· ἐπτὰ (sic) | ἑκατοντά|δων· (sic)
 συν| τοῖς τρισὶ | καὶ δέκα | τῷ θ(ε)ῶ δό|ξα
 ἀμὴν†¹⁷⁰².

Σύμφωνα με τον Pedivellano, ο κώδικας χρησιμοποιήθηκε εντόνως από τον Λάσκαρι¹⁷⁰³ και φέρει σημειώματα από το χέρι του στα φύλλα 19r, 29r, 198r, 342r¹⁷⁰⁴. Στη Μεσσήνη ο Κωνσταντίνος ολοκλήρωσε και την αντιγραφή του κώδ. *Vat. gr. 1353* περί το 1462 αποκλειστικά με επιστολές διαφόρων¹⁷⁰⁵, την οποία είχε ξεκινήσει προγενέστερα στο Μιλάνο. Ο κώδικας αυτός μαζί με τους κώδ. *Matr. gr. 4687*, και *Vind. gr. (?)138* θεωρούνται αυτόγραφοι του Λασκάρεως ενώ με την προσθήκη του στη βατικανή βιβλιοθήκη εντάχθηκε στην ομάδα των κωδίκων *Lascariani*¹⁷⁰⁶. Φέρει τα σημειώματα στα φύλλα IIIv: «Κωνσταντίνου τοῦ Λασκάρεως κτῆμα καὶ πόνος», 214r: «κτῆμα ποθεινὸν Κωνσταντίνου τοῦ Λασκάρεως ὑπ’ αὐτοῦ ἐν Μεδιολάνῳ ἐκγραφέν, αυξβ’. τὰ δὲ ἐντεῦθεν ὕστερον ἐν Μεσσηνῇ ἐκγεγράφατο· δις ἐδέθη.» και τέλος 242v: «Κωνσταντίνου τοῦ Λασκάρεως καὶ πόνημα καὶ κτῆμα»¹⁷⁰⁷.

Ένας από τους πιο σημαντικούς λογίους και αντιγραφείς της περιόδου που εξετάζουμε υπήρξε ο Μιχαήλ Αποστόλης, ο οποίος ετοίμασε και συνέλεξε πολλούς κώδικες τόσο για λογαριασμό του καρδινάλιου Βησσαρίωνα όσο και για ίδια χρήση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο κώδ. *Vat. Urb. gr. 67* (13ος-16ος αι.), ο οποίος φέρει σχόλια από το χέρι του σε διάφορα φύλλα και φαίνεται να βρισκόταν στην προσωπική του συλλογή¹⁷⁰⁸. Αντεγγραφή πιθανόν από 6

¹⁷⁰² TURYN, *Codices Vaticani Graeci*, 21.

¹⁷⁰³ P. PEDIVELLANO, «Sulli fonti dell'opuscolo di Constantino Lascaris», *Messana* 4 (1956) 223-226· βλ. επίσης A. COHEN-SKALLI, «De Byzance à Messine : les Vitae Siculorum de Constantin Lascaris, leur genèse et leur tradition», *RHDT* 9 (2014) 102.

¹⁷⁰⁴ MARTÍNEZ MANZANO, *Constantino Láscaris*, ό.π., 287.

¹⁷⁰⁵ Αυτόθι, 292.

¹⁷⁰⁶ Οι πληροφορίες για του συγκεκριμένους κώδικες δίδονται μέσα από το έργο MARTINEZ MANZANO, *Constantino Láscaris*, ό.π., 292. Ωστόσο, τα στοιχεία σχετικά με τον τελευταίο από αυτούς κώδ. *Vind. gr. (?)138* είναι ελλιπή, αφού δεν καθορίζει τη συλλογή του (π.χ. *Theologicus*, *Philologicus*, *Historicus* κ.ά.).

¹⁷⁰⁷ MARTINEZ MANZANO, *Constantino Láscaris*, ό.π., 325-327· βλ. και CAVALIERI F. - LIETZMANN J., *Specimina codicum graecorum Vaticanorum* (Berlin, 1929) XIX.

¹⁷⁰⁸ STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 80-84.

χέρια¹⁷⁰⁹ και περιλαμβάνει σχόλια από τους Θεόδωρο Λάσκαρη (ff. 58r, 88v, 91v-92r, 98r), Μιχαήλ Αποστόλη (ff. 188r-v, 195v, 337v-338v, 364v-365r, 391r-v, 400v, 412r, 413v) και Angelo Vadio (ff. 2r-3v, 17r)¹⁷¹⁰. Ο Δημήτριος Άγγελος ως νοσοκόμος στον Ξενώνα τοῦ Κράλη μαζί με τον δεύτερο αντιγραφέα του κώδικα Θεόδωρο Λάσκαρη, πιθανό ιατρό στο συγκεκριμένο νοσοκομειακό ίδρυμα, αποτελούν τους συνδετικούς κρίκους του χειρογράφου με το βιβλιογραφικό εργαστήριο στη μονή του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα¹⁷¹¹.

Στην κατοχή του βρισκόταν και ο κώδ. *Vat. Urb. gr.* 65 του 14ου αι. με ιατρικό περιεχόμενο¹⁷¹² και με παρασελίδια σχόλια στις ώες τόσο του ιδίου όσο και του Angelo Vadio¹⁷¹³ όπως επίσης και ο κώδ. *Vind. Phil. gr.* 67 που χρονολογείται την περίοδο 10ος-14ος αι. και περιλαμβάνει Ιωάννη Στωβαίου Ανθολόγιο (ff. 1r-196v), Φλοριλέγια (f. 148v) και διάφορους λόγους του Λιβανίου (ff. 148v-149v)¹⁷¹⁴. Μέρος του *Vindobonensis* αντεγράφη από το χέρι του Ιωάννη Κατραρίου κατά το πρώτο μισό του 14ου αι. (ff. 1r-5v, 21r-v και 62r-67v)¹⁷¹⁵ και φέρει μεταγενέστερα σημειώματα από τον υιό του Μιχαήλ Αποστόλη, επίσκοπο Μονεμβασίας Αριστόβουλο, και τον Μάρκο Μουσούρο¹⁷¹⁶. Αργότερα κατέληξε στη βιβλιοθήκη του Lauro Quirini¹⁷¹⁷.

Μαθητής του Αποστόλη στην Κωνσταντινούπολη υπήρξε ο Ιωάννης Μόσχος, με καταγωγή πιθανόν από τη Λακεδαίμονα¹⁷¹⁸. Μετά την Άλωση

¹⁷⁰⁹ Α. Αντιγραφέας με παρόμοια γραφή με εκείνη του Γεωργίου Δισυπάτου Γαλησιώτη (ff. 1r-8v). Β. Θεόδωρος Λάσκαρης (μέσα 14ου αι.) (ff. 17r-35v). Γ. ff. 53r-275v. Δ. ff. 276r-277v. Ε. ff. 282r-290r. Ζ. Δημήτριος Άγγελος (f. 290r - 419r).

¹⁷¹⁰ STEFEC, «Die griechische Bibliothek des Angelo Vadio da Rimini», ό.π., 134, υπ. 164.

¹⁷¹¹ Αυτόθι, 135, υπ. 167. Σύμφωνα με την Mondrain, τόσο η παρούσα σχέση του Δημητρίου Αγγέλου με τον Μιχαήλ Αποστόλη όσο και άλλα στοιχεία, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι είναι πιθανόν ο τελευταίος να υπήρξε διάδοχος του Ιωάννη Αργυροπούλου στο μουσείο του Ξενώνας, βλ. Β. MONDRAIN - Α. GARZYA, «Comment était lu Galien à Byzance dans la première moitié du XVe siècle? Contribution à quelques aspects de l'histoire des textes», *Trasmissione e ecdotica dei testi medici greci. Atti del IV Convegno Internazionale, Parigi 17-19 maggio 2001*, Collectanea 21, M. D'Auria (Napoli, 2003) 361-384, εδών 382-3· βλ. επίσης Β. MONDRAIN - Α. ROSELLI, «Démétrios Angelos et la médecine: contribution nouvelle au dossier», *Storia della tradizione e edizione dei medici greci. Atti del VI Colloquio internazionale, Paris 12-14 aprile 2008*, Collectanea 27, M. D'Auria (Napoli, 2010) 293-322, εδών 302.

¹⁷¹² Βλ. STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.* 76-77. Αντιγραφέας του κώδικα υπήρξε ο κωδικογράφος Χριστόδουλος σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 228v: «Τὴν τῶν ἰατρῶν τῶν σοφῶν τῶν μειζόνων / γέγραφε βίβλον, χριστόδουλος συντόμως».

¹⁷¹³ STEFEC, «Die griechische Bibliothek des Angelo Vadio da Rimini», ό.π., 134, υπ. 163.

¹⁷¹⁴ HUNGER, *Katalog I*, 184.

¹⁷¹⁵ BIANCONI, *Tessalonica nell'età dei Paleologi*, ό.π., 250.

¹⁷¹⁶ R. STEFEC, «Zu Handschriften aus dem Umkreis des Michael Apostoles in Beständen der österreichischen Nationalbibliothek», *JOB* 63 (2013) 221-236, εδών 234, υπ. 76.

¹⁷¹⁷ SPERANZI, «Vicende umanistiche di un antico codice», ό.π., 339.

¹⁷¹⁸ PLP 19386· είναι άγνωστη η σχέση του με τον Αγάλλα του Μόσχου, ο οποίος σύμφωνα με τα επιγράμματα των δύο πιο πάνω κωδίκων υπήρξε μαθητής της ιατρικής κοντά στον Αργυρόπουλο στο μουσείο του Ξενώνα τοῦ Κράλη· βλ. κεφάλαιο Β'.

φαίνεται να καταλήγει στην Κέρκυρα και εργάζεται ως διδάσκαλος, ενώ στην κατοχή του βρισκόταν ένας κώδικας με έργα του Πολυβίου και τη βιβλιοθήκη του Απολλόδωρου. Το χειρόγραφο από την Κέρκυρα βρέθηκε στη Βενετία, κοντά στον πρεσβευτή του Καρόλου Ε', Διέγον Χουρτάδον de Mendoza, και από εκεί κατέληξε στη βιβλιοθήκη Escorial. Δυστυχώς εκάη το 1671 κατά την πυρκαγιά που κατέστρεψε μέρος της βιβλιοθήκης. Ωστόσο, πριν το ατυχές συμβάν ο βιβλιοθηκάριος του Mendoza, Αρνόλδος Αρσένιος, χρησιμοποίησε τον κώδικα για να εκδώσει τον Πολύβιο στη Βασιλεία στα 1549, ενώ κάνει αναφορά σε αυτόν σε επιστολή του προς τον Mendoza: «*Quibus ex domestica tua bibliotheca duodecim consequentium librorum epitomen (quam a Corcyra. ex doctissimi senis Jani Moschi supplectile. nactus eras) nunc primus adjecimus*»¹⁷¹⁹.

Την ίδια περίοδο που ο Ιωάννης Αργυρόπουλος ήταν διδάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη, εκεί δίδασκε και ο σημαντικός λόγιος Θεόδωρος Γαζής¹⁷²⁰. Αν και είναι περισσότερο γνωστός για την καριέρα του ως λόγιος στον Ιταλικό χώρο μετά την Άλωση, η παρουσία του στην Πόλη διαδραμάτισε ιδιαίτερο ρόλο. Είναι πιθανόν να ξεκίνησε την συλλογή των κωδίκων εκεί και αργότερα να μετέφερε τη βιβλιοθήκη του στη Δύση. Ο κώδικας της Φλωρεντίας S. Marco. gr. 314 του 15ου αι. με γραμματικές και συντακτικές πραγματείες βρισκόταν στην κατοχή του σύμφωνα με το ιδιόχειρο σημείωμα «*Iste liber est domini Theodori Gazi constantinopolitani*» πριν περάσει στην κατοχή του Ιταλού ουμανιστή Angelo Politiano το 1497 «*liber conventus S. marci etc. habitus a Synicis rebellium 19 ianuarii 1497 in compensatione librorum conventus eiusdem qui commodati olim D. Angelo Politiano huius libri quondam possessori in eius morte amissi sunt*»¹⁷²¹. Στη βιβλιοθήκη του βρισκόταν και ο κώδ. Laur. Plut. 81,19, ο οποίος χρονολογείται τον 15ο αι. και περιλαμβάνει έργα του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου. Σύμφωνα με το σημείωμα του κώδικα, ο Γαζής το δώρισε στον προαναφερθέντα Αρμόνιο

¹⁷¹⁹ Graux *Essai sur les origines du fonds grec de l'Escorial* (Paris, 1880) 177-8 και 240, σημ. 1· βλ. επίσης MILLER, *Catalogue des manuscrits grecs de la bibliotheque de l'Escorial*, 339· Για την ιστορία του απολεσθέντος κώδικα βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Λακεδαιμόνιοι Βιβλιογράφοι», ό.π., 347.

¹⁷²⁰ PG, 161, 1005. Η παρουσία του Γαζή στην Κωνσταντινούπολη περί τα 1440 επιβεβαιώνεται από την επιστολή του Φραγκίσκου Φιέλφου προς αυτόν, στην οποία ο Ιταλός λόγιος τον παρακαλεί όπως «ἔτι δὲ ἂν ἔχῃς τι περὶ τοῦ ἡμετέρου παιδὸς Μαρίου, ἀκοῦσαί σου λίαν ἐπιθυμῶ καὶ πῶς σπουδάζει τῷ ἑλληνίζειν καὶ τὰ περὶ ἑαυτοῦ ἅπαντα· ἐν πρώτοις δὲ τὰ τοῦ ἀρίστου ἡμῶν βασιλέως καὶ μεγίστου Ῥωμαίων ἀντοκράτορος. Ἔρρωσο.». Πρόκειται για την περίοδο που ο Μάριος Φιέλφος στάλθηκε από τον πατέρα του στην Κωνσταντινούπολη να μαθητεύσει κοντά στον Αργυρόπουλο - για το συγκεκριμένο θέμα βλ. κεφάλαιο Γ' και LEGRAND, *Filelfe*, επ. 17, σελ. 40-41. Ο Θεόδωρος Γαζής φαίνεται να γνώριζε τον Ιωάννη Αργυρόπουλο προσωπικά. Στην επιστολή του προς τον Δημήτριο Χαλκονδύλη τον συμπεριλαμβάνει μεταξύ των φίλων του αναφέροντας «κἂν Ἀργυρόπουλος καὶ οἱ ἄλλοι φίλοι ἔλεγον»· βλ. επίσης BOISSONANDE, *Anecdota*, V.

¹⁷²¹ ROSTAGNO-FESTA, *Indice*, in BANDINI, *Catalogus*, II-III, 33.

Αθηναίο¹⁷²². Το συγκεκριμένο περιστατικό δεν αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση αφού ο Γαζής φαίνεται να δώρισε στον Αρμόνιο τουλάχιστον ακόμη δύο κώδικες, τον *Ambr. G 61 sup. (103) (f. 1r)* και τον *Vat. gr. 954 (f. 10r)*¹⁷²³. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο κώδικας της Φλωρεντίας *Riccard. gr. 13 (olim K. I. 21)* με έργα του Αριστοτέλη¹⁷²⁴, ο οποίος μετά από τον Γαζή κατέληξε στα χέρια του προαναφερθέντος λογίου Κωνσταντίνου Λασκάρεως που πρόσθεσε μερικές διορθώσεις στον κώδικα, ενώ περί το 1500 βρέθηκε στα χέρια του Δημητρίου Χαλκο(κο)νδύλη¹⁷²⁵. Αντιγραφέας του κώδικα το 1470 υπήρξε ο μαθητής του Κωνσταντίνου Λασκάρεως, Μανουήλ¹⁷²⁶, ο οποίος ταυτίζεται με εκείνον των κωδ. *Riccard. gr. 14* και μέρος του *Riccard. gr. 44 (ff. 27r-191r)*. Ο τελευταίος (*Riccard. gr. 44*) βρισκόταν επίσης στη συλλογή του Γαζή (15ος-16ος αι.) και περιλαμβάνει αποκλειστικά ιατρικές πραγματείες. Ο μαθητής του Λασκάρεως, Μανουήλ, φαίνεται να αντέγραψε τα φύλλα 27r - 191r, ενώ το έργο ολοκληρώθηκε από δύο ακόμη κωδικογράφους¹⁷²⁷.

Ο πιο χαρακτηριστικός λόγιος που έζησε από κοντά την πνευματική ζωή της Κωνσταντινούπολης πριν και μετά την οθωμανική κατάκτηση του 1453 είναι ο πρώτος μετά την άλωση Πατριάρχης Γεώργιος-Γεννάδιος Σχολάριος. Η σχέση του με τον Χορτασμένο και πιθανόν με τον βιβλιογραφικό εργαστήριο στον Ξενώνα του Κράλη φαίνεται μέσα από την προσωπική του βιβλιοθήκη. Ο κώδ. *Παναγίας Καμαριώτισσα Χάλκης 48* του 1325 με *Συναξάριον Φεβρουαρίου-Σεπτεμβρίου* όπως έχει προαναφερθεί αντεγράφη από τον μοναχό της μονής του Τιμίου Προδρόμου *έν Πέτρα* Νεόφυτο Προδρομηνό στις 11 Ιουνίου του 1325¹⁷²⁸. Αργότερα από σημείωμα του κώδικα φαίνεται να βρέθηκε στην κατοχή του Μέγα Δούκα της Συληβρίας, ο οποίος με τη σειρά του το επέστρεψε στη μονή

¹⁷²² BANDINI, *Catalogus*, III, 230-233. Σημείωμα κώδικα: «Αὕτη ἡ βιβλος ἐστὶν Ἀρμονίου τοῦ Ἀθηναίου τοῦ νῦν λεγομένου Μουράδ Ριμ, δῶρον τῆς αὐτοῦ ἀγαθῆς τύχης, τουτέστι θείου Θεοδώρου Θεσσαλονικίου τοῦ Γαζῆ».

¹⁷²³ Βλ. A. PONTANI, «La biblioteca di Manuele Sofianòs», *Paleografia e codicologia greca (Atti del II Colloquio internazionale Berlino-Wolfenbüttel, 17-20 ottobre 1983)* (1991) 561, υπ. 24. Για τους κώδικες *Laur. Plut. 57.28*, *Laur. Plut. 58.4*, *Laur. Plut. 81.8*, *Laur. Plut. 81.19*, *Matrin. gr. 4684 (N54)*, *Ambros. gr. G 61 sup.* και *Vat. gr. 954* που βρίσκονταν επίσης στην κατοχή του Αρμονίου Αθηναίου βλ. SPERANZI, «Vicende umanistiche di un antico codice», ό.π., 328, υπ. 47.

¹⁷²⁴ SAMBERGER I, 485.

¹⁷²⁵ Βλ. BERGER, *Die Textgeschichte der 'Historia Animalium'*, ό.π., 115. Σχετικά με τις προσθήκες του Δημητρίου Χαλκονδύλη στον κώδικα βλ. HARLFINGER, *Περί Ατόμων*, 410.

¹⁷²⁶ BERGER, *Die Textgeschichte der 'Historia Animalium'*, ό.π., 60.

¹⁷²⁷ Βλ. SAMBERGER I, 165-166 όπου ο γραφέας Α' αντέγραψε τα φύλλα 1r-24r και ο γραφέας Β' τα φύλλα 192r-245r.

¹⁷²⁸ P. GEHIN - M. KOUROPOU, «Reliures d'époque Paléologue dans les fonds du Patriarcat Œcuménique», *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 13 - 26 Οκτωβρίου 2005*, [Βιβλιοαμφιάστης 3], Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας (Αθήνα, 2008) 171.

του Τιμίου Προδρόμου περί τα 1463 «ἵνα ἀναγινώσκωσι μνήμας ἁγίων»¹⁷²⁹. Η σύνδεση της μονής με την επισκοπή Συληβρίας τεκμηριώνεται μέσα από τη χειροτονία του Ιωάννη Χορτασμένου ως μητροπολίτη Συληβρίας, γεγονός που κατά πάσα πιθανότητα είχε ως αποτέλεσμα την μεταφορά χειρογράφων από την Κωνσταντινούπολη στην έδρα του νέου ιεράρχη. Έχοντας υπόψη και τον κατάλογο των κωδίκων που δώρισε ο επίσκοπος Συληβρίας Ιωάννης Χορτασμένος στην επισκοπή του, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται πολλά *Μηναία* και *συναξάρια*, είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι ο κώδικας της Χάλκης άνηκε στη συγκεκριμένη ομάδα. Στα φύλλα 69ν και 157ν υπάρχει η λέξη «Γεννάδιος», στοιχείο που δείχνει ότι μετά την άφιξη του κώδικα στην Πόλη πέρασε στα χέρια του νέου Πατριάρχη¹⁷³⁰. Σημειώματα από το χέρι του έχει εντοπίσει η Mondrain¹⁷³¹ στον κώδ. *Par. Coisl. gr. 327* του 14ου αι. με την εισαγωγή του Πορφυρίου και το *Όργανον* του Αριστοτέλη¹⁷³², ο οποίος επίσης πιθανόν να βρισκόταν στην προσωπική του βιβλιοθήκη. Στα φύλλα 247ν και 275r υπάρχει το σημείωμα «τό ἐν ἱερομονάχοις ὁ ἐλάχιστος ὁ νεόφυτος†», που αποτέλεσε ζήτημα μεταξύ των ερευνητών. Ο Darrouzès ταυτίζει τον συγκεκριμένο Νεόφυτο με τον Νεόφυτο Έγκλειστο προσθέτοντας ότι ο κώδικας προέρχεται από την Κύπρο¹⁷³³. Ωστόσο, οι Browning και Κωνσταντινίδης μετά από μελέτη του κώδικα απορρίπτουν κάθε σχέση του χειρογράφου με την Κύπρο¹⁷³⁴ ενώ ο μελετητής Κακούρος ταύτισε τον συγκεκριμένο Νεόφυτο με τον πολλακίς προαναφερθέντα μοναχό στη μονή του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα Νεόφυτο Προδρομηνό¹⁷³⁵. Ο ίδιος συνέθεσε και το έργο *Σχόλιον εἰς τοὺς ἀριθμοὺς ἰνδικούς* στον κώδ. *Par. gr. 1928* (15ος αι.), ο οποίος περιλαμβάνει ως επί το πλείστον φιλοσοφικά έργα¹⁷³⁶. Από το χέρι του προέρχεται και ο πίνακας περιεχομένων του κώδικα στο φύλλο 1r: «Πίναξ ἀκριβῆς τῆς παρούσης πυκτίδος, τῆς πανσόφου βίβλου τε τοῦ

¹⁷²⁹ Βλ. ανωτ. σελ. 282.

¹⁷³⁰ ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Καμαριωτίσσης*, 85-86· η αναφορά σε Γεννάδιος και όχι σε Γεώργιος ενισχύει την άποψη της χρονολόγησης απόκτησης του κώδικα μετά την άλωση και όχι πριν.

¹⁷³¹ MONDRAIN, «La constitution de corpus d'Aristote», ό.π., 25.

¹⁷³² DEVRESSE, *Coislín*, 313-314.

¹⁷³³ DARROUZÈS, «Les manuscrits originaires de Chypre à la Bibliothèque Nationale de Paris», *REB* 8 (1950) 173.

¹⁷³⁴ C. CONSTANTINIDES - R. BROWNING, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570*, [Dumbarton Oaks Studies 30], Dumbarton Oaks Research Library and Collection, (Washington, DC - Nicosia, 1993) 25, υπ. 50. Στο έργο τους παραθέτουν διάφορους κώδικες της συλλογής *Coislín* που λανθασμένα ο Darrouzès συνέδεσε με την Κύπρο. Πρόκειται και τους *Coisl. gr. 19, 53, 65, 71, 80, 105, 189, 209, 227, 245, 256, 266, 287, 327, 375*.

¹⁷³⁵ CACOUIROS, «Néophytos Prodromènos», ό.π., 204-209. Η γραφή του Προδρομηνού είναι γνωστή από τους κώδικες *Vat. gr. 209, 246, 1018* και *Par. gr. 1846* και 1928· βλ. επίσης BERGER, *Die Textgeschichte der 'Historia Animalium'*, ό.π., 141.

¹⁷³⁶ OMONT, *Catalogue*, II, 165-166.

Σταχειρίτου, πόνημα τοῦ χ(...) μοναχοῦ Νεοφ(ίτου) (sic)»¹⁷³⁷. Μεταγενέστερος κάτοχος φαίνεται να υπήρξε ο Ιωάννης Χορτασμένος ο οποίος πρόσθεσε αρκετά σχόλια στις ώες διαφόρων φύλλων¹⁷³⁸, κάτι που έκανε και ο Γεννάδιος Σχολάριος όταν κατέληξε στη δική του προσωπική συλλογή περί τα μέσα του 15ου αι.¹⁷³⁹

Ακολουθώντας το παράδειγμα του διδασκάλου τους και των προγενεστέρων λογίων, πολλοί είναι οι μαθητές του Σχολαρίου που συλλέγουν χειρόγραφα και δημιουργούν αξιόλογες προσωπικές βιβλιοθήκες στην Κωνσταντινούπολη. Ο ανιψιός και μαθητής του Γενναδίου, Θεόδωρος Σχολάριος Σοφιανός αποτέλεσε το δεξί χέρι του νέου Πατριάρχη, αφού μετά την άλωση βρίσκεται συνεχώς στο πλευρό του και μετά την παραίτηση του από τον πατριαρχικό θρόνο τον ακολουθεί στο Άγιο Όρος, όπου και απεβίωσε στη μονή Βατοπεδίου στις 28 Σεπτεμβρίου του 1456¹⁷⁴⁰. Στην κατοχή του βρισκόταν ο κώδικας *Ambros. gr. 230 (D 42 sup.)* του 13ου -14ου αι. με περιεχόμενο μεταξύ άλλων διάφορα αποσπάσματα από έργα του Μεγάλου Βασιλείου¹⁷⁴¹, ο οποίος στην άνω ώρα του φύλλου 2r φέρει το σημείωμα «θεοδώρου τοῦ σοφιανουῦ.» με την προσθήκη «ἤδε ἡ βιβλος τοῦ [σοφιανουῦ] πέλειτ». Φαίνεται να αντεγράφη συνολικά από 7 χέρια¹⁷⁴² και μετά τον Θεόδωρο πέρασε στην κατοχή του Gian Vincenzo Pinello (†1601) σύμφωνα με αυτόγραφο σημείωμα στο φύλλο 1v: «*e libro frammenato*»¹⁷⁴³. Το ίδιο κτητορικό σημείωμα («Θεοδώρου τοῦ Σοφιανουῦ») απαντάται και στο φύλλο 1r του κώδικα *Vat. gr. 386* που χρονολογείται επίσης τον 13ο-14ο αι. και περιλαμβάνει του Αγίου Γρηγορίου του θαυματουργού πανηγυρικό λόγο στον Ωριγένη (ff. 1r-12r), το έργο *Origenis contra Celsum (libri VIII - ff. 13r-216v)* όπως επίσης και αποσπάσματα του Γαληνού από μεταγενέστερο χέρι (f. 216v)¹⁷⁴⁴.

Ο μαθητής του Σχολαρίου και διδάσκαλος μετά την άλωση στην Πατριαρχική Σχολή υπό τον τίτλο του μεγάλου ρήτορος Ματθαίος Καμαριώτης είχε στην κατοχή του σημαντικούς κώδικες, τους οποίους μάλιστα και δανείζει προσωρινά σε φιλικά πρόσωπα. Στο φύλλο 229r του κώδικα *Vat. gr. 96*, ο Ματθαίος δηλώνει ότι δίνει το χειρόγραφο στον δεσπότη και πνευματικό πατέρα κύριο Ιάκωβο για ίδια χρήση, και επισημαίνει την επιστροφή του μετά τον

¹⁷³⁷ A. CATALDI PALAU, *Gian Francesco d'Asola e la tipografia aldina. La vita, le edizioni, la biblioteca dell'Asolano*, Sagep, (Genova, 1998) 398· βλ. επίσης Palau, *The manuscript production*, 203.

¹⁷³⁸ Βλ. CACOUIROS, «Néophytos Prodromènos», ό.π., 193-212 και MONDRAIN, «La constitution de corpus d'Aristote», ό.π., 16 και υπ. 22.

¹⁷³⁹ MONDRAIN, «La constitution de corpus d'Aristote», ό.π., 17.

¹⁷⁴⁰ *PLP* 26405.

¹⁷⁴¹ MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 257-258.

¹⁷⁴² A. ff. 1r, 21r-22r, 23r-54v, 56r-73v. B. f. 1v (γραμμές 1-19). Γ. f. 1v (γραμμές 20-29), 2r-20v. Δ. ff. 55r-v. E. ff. 74r-88r, 90r-101v. C. ff. 89r-v, 102r-118v. Z. 119r-v.

¹⁷⁴³ R. STEFEC, «Die Überlieferung der Deklamationen Polemons», *Römische historische Mitteilungen* 55 (2013) 125-6.

¹⁷⁴⁴ DEVREESE, *Vaticani graeci* II, 80-81.

θάνατο του τελευταίου: «† τὸ παρὸν βιβλίον ἐστὶ κτῆμα ματθαίου τοῦ | καμαριώτου. ἐδόθη δὲ παρ' ἐμοῦ τῷ ἁγίω|τάτω μοι δεσπότη καὶ π(ατ)ρι τῷ πν(ευμα)τικῷ κυρῷ |ιακῶβω αἰτήσαντι ἵνα ἔχη αὐτὸ καὶ ἀναγιγνώσκειν καὶ χρῆναι ἐστ' ἂν ζῆ, μετὰ δὲ τὸν | αὐτοῦ θάνατον ὑποστραφῆ πάλιν πρὸς ἐμὲ | μὴ ἔχοντος ἄδειαν τοῦ εἰρημένου δεσπότη μου τοῦ | πν(ευμα)τικοῦ παραπέμψαι αὐτὸ πρὸς ἕτερον πρόσωπον, ἐπειδὴ περ οὕτως ἐδόθη αὐτὸν παρ' ἐμοῦ ἵνα πάλιν πρὸς με | ὑποστραφῆ μετὰ αὐτοῦ θάνατον καὶ δια τοῦτο παρε|σημειώθη τὸ περι τούτου ἐνταῦθα ἵνα μὴδὲ ἄλλος | τις μετὰ τὸν αὐτοῦ θάνατον ἐξ ἀγνοίας (?) ἀποστερῆσαι | με τοῦτο:-»¹⁷⁴⁵. Στην κατοχή του φαίνεται να βρισκόταν και ο κώδ. *Par. Coisl. gr. 161* του 14ου-15ου αι. με ἔργα του Αριστοτέλη αποκλειστικά¹⁷⁴⁶ και τον Καμαριώτη να προσθέτει αρκετά σημειώματα σε διάφορα φύλλα¹⁷⁴⁷. Ο αντιγραφέας του κώδικα είναι ταυτόσημος με εκείνο των κωδίκων *Par. gr. 1921*, *Par. Coisl. 166* και *Ιεροσολύμων Παναγίου Τάφου 150*, οι οποίοι φέρουν και παρόμοια υδατόσημα¹⁷⁴⁸. Πιθανόν να πρόκειται για τον αντιγραφέα Μαλαχία που με βεβαιότητα αντέγραψε τον *Par. gr. 1921*¹⁷⁴⁹ και κατέληξε επίσης στην προσωπική βιβλιοθήκη του Καμαριώτη¹⁷⁵⁰. Πριν από τον Καμαριώτη πιθανόν να βρισκόταν στην κατοχή του δασκάλου του Σχολαρίου ενώ μετά από τον Ματθαίο κατέληξε στη Δύση, πιθανόν στα χέρια του Ιωάννη Αργυροπούλου¹⁷⁵¹.

Μεγάλη βιβλιοθήκη είχε στην κατοχή του και ο επίσης διδάσκαλος στη *Πατριαρχική Σχολή* περί το 1474 Ιωάννης Δοκειανός. Αρχικά, δύο είναι οι κώδικες που εμφανίζονται στη συλλογή του. Ο κώδ. *Ambros. gr. G 69 sup. (Martini - Bassi 409)* χρονολογείται περί το 1463 και περιλαμβάνει ἔργα των Αισχίνη, Αιλίου Αριστείδη, Ερμογένους, Πλάτωνα, Αριστοτέλους, Θεοκρίτου, Πυθαγόρα, Πεδιασίμου, Δημοσθένους αλλά και αστρονομικές πραγματείες του Ισαάκ Αργυρού και του Μάρκου Ευγενικού¹⁷⁵², και μεταξύ άλλων σημειωμάτων φέρει το κτητορικό σημείωμα «† ἡ βίβλος ἦδε τοῦ δοκειανοῦ πέλει:-»¹⁷⁵³. Ο δεύτερος

¹⁷⁴⁵ MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr., I*, 108-109. Στην ἄνω ῶα του φύλλου 1r υπάρχει και το σημείωμα «† ἐγὼ δ' ἀναγν(ούς) (καὶ) βλαβεὶς οὐδ(έν) φίλ(ων), θε(ο)ῦ συνάρσει, τερματώσω τ(ήν) βίβλ(ον)».

¹⁷⁴⁶ DEVREESE, *Coisl. gr.*, 145-146.

¹⁷⁴⁷ MONDRAIN, «La constitution de corpus d'Aristote», ὁ.π., 25-26.

¹⁷⁴⁸ A. NÉMETH, «Fragments from the Earliest Parchment Manuscript of Eustratius' Commentary on Aristotle's Nicomachean Ethics», *RHDT* 9 (2014) 62. βλ. επίσης BERGER, *Die Textgeschichte der 'Historia Animalium'*, ὁ.π., 140 και Harlfinger, *Περὶ Ἀτόμων Γραμμῶν*, 55-56.

¹⁷⁴⁹ Για την ταύτιση του αντιγραφέα του κώδικα βλ. GOLITSIS, «Collation but not contamination», ὁ.π., 2-3.

¹⁷⁵⁰ Βλ. HARLFINGER, *Περὶ Ἀτόμων Γραμμῶν*, 248-249. Εκτός από τον συγκεκριμένο κώδικα, σημειώματα του Καμαριώτη φέρουν και οι κωδ. *Laur. Plut. 86,19*, *Ιβήρων 209* και *Taur. B VII 2*.

¹⁷⁵¹ βλ. ανωτ. προσωπική βιβλιοθήκη Αργυροπούλου.

¹⁷⁵² MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 488-493.

¹⁷⁵³ Υπόλοιπα σημειώματα του κώδικα: A. f. 288r: «∴ χ(ριστ)ε δίδου πονέοντι τεῖν πολυόλβον ἀρωγῆν». B. f. 336v: «† τῷ συντελεστῇ τῶν καλῶν θε(ε)ῶ χάρις :-». Γ. f. 325r: «ἔτους ς^{ου}Ϟ^{ου}ξ^{ου}β^{ου} (1454)». Δ. f. 340v: «† ἐψηφίφορήθη κατὰ τὸ ς^{ου}Ϟ^{ου}α^{ου} (1463) ἔτους· οὐ διὰ τοῦ κανονίου τῶν ἀναφορῶν· ἀλλὰ διὰ

κώδικας είναι ο της Νάπολης *Biblioteca statale oratoriana dei Girolamini, cod. XXII*, που αντεγράφη τον 15ο αι.¹⁷⁵⁴ και περιλαμβάνει διάφορες ιατρικές πραγματείες, έργα του Μιχαήλ Ψελλού και του Νικηφόρου Γρηγορά όπως επίσης και έργα των Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος και Γενναδίου Σχολαρίου¹⁷⁵⁵, ενώ φέρει τα σημειώματα του Δοκειανού «*Ἰωάννης ὁ δοκειανός*» και «*τῆ βίβλος ἦδε τοῦ δοκειανοῦ πέλει*». Είτε ως αντιγραφέας είτε ως παλαιότερος κάτοχος του κώδικα φαίνεται να υπήρξε ο προαναφερθείς λόγιος Αντώνιος Πυρόπουλος σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 104r: «*ὦ χριστὲ βοήθει τῷ δούλῳ σου ἀντωνίῳ τῷ πυροπούλῳ*»¹⁷⁵⁶.

Ωστόσο, στο φύλλο 344r του πρώτου κώδικα *Ambros. gr. G 69 sup.* απαντάται ένας αυτόγραφος από τον Δοκειανό κατάλογος των κωδίκων που φαίνεται να είχε στην προσωπική του βιβλιοθήκη. Τον παραθέτω αυτολεξει¹⁷⁵⁷:

[ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΟΚΕΙΑΝΟΥ]

1. Τὰ βιβλία μου ὅσα κέκτημαι εἰσὶ ταῦτα·
2. Ἐτὸ παρὸν ἀναχεῖρας ἔχον καταρχὰς τοῦ Αἰσχίνου λόγους·
3. Ἐτερον τὸ ἔχον καταρχὰς τὰ τοῦ Ξενοφῶντος παραλειπόμενα·
4. Ἐτερον τὸ ἔχον καταρχὰς τοῦ ἁγίου τοῦ Ἐφέσου λόγον εἰς τὸν προφήτην Ἡλίαν·
5. Ἐτερον Θεολόγον ἔχον λόγους αὐτοῦ τοῦ μεγάλου λδ'·
6. Ἐτερον τοῦ μακαρίου Θεοδωρίτου ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ περὶ προνοίας καὶ ἑλληνικῶν παθημάτων θεραπευτικὴν·
7. Ἐτερον ἔχον καταρχὰς γραμματικὴν, εἶτα τρία στοιχεῖα τοῦ Ὀμήρου·
8. Ἐτερον ἔχον καταρχὰς τοῦ ἁγίου πατριάρχου κυροῦ Γενναδίου εὐχὰς, εἶτα λόγον εἰς τὴν Πεντηκοστήν·
9. Ἐτερον ἔχον καταρχὰς ἐπιστολὰς τοῦ ἁγίου τοῦ πατριάρχου κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου·
10. Ἐτερον ἢ λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους μετὰ τῆς τοῦ Ἀμωνίου (*sic*) ἐξηγήσεως·

τοῦ ἐπιγράφοντος, κανόνιον ἡλίου ἀπὸ ἰσημερίας·». Ο συγκεκριμένος κώδικας όπως και οι κώδ. *Coisl. gr. 155, Ven. gr. 186, Ven. gr. 184* και *Vat. Urb. gr. 80* φαίνεται να αντεγράφησαν από τον κώδικα *Venetus App. Cl. 4.1*, ο οποίος χρονολογείται το 950 από το χέρι του μοναχού Εφραίμ, βλ. M. JOYAL, «The Textual Tradition of [Plato], Theages», *RHDT* 28 (1998) 8 και 26.

¹⁷⁵⁴ Βλ. F. PONTANI, «L'Homère de Pléthon», *Scriptorium* 68 (2014) 25-48 όπου η αντιγραφή του κώδικα τοποθετείται στην έκτη δεκαετία του 15ου αι.

¹⁷⁵⁵ Αναλυτικά για το περιεχόμενο βλ. Martini, *Biblioteche Italiane* 1b, 397-415.

¹⁷⁵⁶ HARLFINGER, *Περὶ Ἀτόμων*, 420. Τα πλείστα φύλλα της ομάδας 1r-410v αντεγράφησαν από τον ανώνυμο αντιγραφέα υπ' αριθμόν 40, ο οποίος αντέγραψε και τους κώδικες *Vat. gr. 260, Marc. gr. 205* και 206. Ο Ιωάννης Δοκειανός αντέγραψε τα φύλλα 2r-v, 4r-103v, 194 (l. 8)-331v, 335r-337v, 371r-372v, 412r-424v, 474r και 475r, βλ. επίσης F. PONTANI, «L'Homère de Pléthon», *Scriptorium* 68 (2014) 25-48.

¹⁷⁵⁷ Για την έκδοση του συγκεκριμένου καταλόγου βλ. Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟ, *NE A'* (1904), 300-301 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *ΠΠ A'*, 254-255.

11. Ἔτερον ἔχον καταρχὰς συλλογὴν τῶν θεολογικῶν τοῦ μεγάλου Γρηγορίου:
12. Ἔτερον ἔχον καταρχὰς τὴν φυσικὴν ἀκρόασιν τοῦ Ἀριστοτέλους:
13. Ἔτερον ποιητικὸν ἔχον ποιητὰς διαφόρους:
14. Ἔτερον ῥητορικὸν τοῦ Ἑρμογένους:
15. Ἔτερον τὸ τοῦ Φιλῆ ἰαμβικὸν μέτρον ἅπαν:
16. Ἔτερον ἔχον τὰ τοῦ Μαξίμου τοῦ Τυρίου:
17. Ἐσχεδαριῶδες τὸ ἔχον Ἡσίοδον καὶ ἄλλα διάφορα:
18. Ἔτερον τὸ ἔχον Θεμιστίου διάφορα καὶ ἐπιστολάς:
19. Ἔτερον ἀστρονομικὸν καὶ ἀποτελεσματικὸν πάνυ ἀναγκαῖον:
20. Ἔτερον Ζωναρᾶς τὸ β^{ον} καὶ λογοθέτου τοῦ Ἀκροπολίτου χρονικὸν ἀπ' ἀρχῆς ἀλώσεως ὑπὸ Λατίνων τῆς Πόλεως μέχρι πάλιν τῆς ὑπὸ Ῥωμαίων ἀλώσεως:
21. Ἔτερον τὸ ἔχον καταρχὰς τοῦ Ἡρακλείας Θεοφάνους συγγράμματα:
22. Ἐτὸ κατὰ Λουκᾶν α^{ον} διαφόροις διδασκάλοις ἐξηγηθὲν:
23. Ἐτὸ πρόχειρον νόμιμον ἔχον τὴν Ἑξαήμερον καὶ δύο λόγους τοῦ μεγάλου Βασιλείου:
24. Ἐτὰ κατὰ Μανουὴλ τοῦ Καλέκα τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν τοῦ Ἐφέσου:
25. Ἐτὴ γραμματικὴ κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ:

Σύμφωνα με τις περιγραφές των κωδίκων του καταλόγου, ο *Ambros. gr. G 69 sup* ταυτίζεται με τον αριθμό ένα (1) και ο κώδ. της Νάπολης *Biblioteca statale oratoriana dei Girolamini, cod. XXII*. ταυτίζεται με τον αριθμό τρία (3) του καταλόγου, αφού το συγκεκριμένο χειρόγραφο «ἔχον καταρχὰς τὰ τοῦ Ξενοφῶντος παραλειπόμενα:»¹⁷⁵⁸. Οι υπόλοιποι κώδικες του καταλόγου δυστυχῶς ἀκόμη λανθάνουν.

Σύμφωνα και με τις προσωπικές βιβλιοθήκες των λογίων μετὰ το 1453, εἶναι φανερό ὅτι παρὰ τις λεηλασίες και τις καταστροφές που υπέστησαν οι κτιριακές υποδομές βιβλιοθηκῶν και σχολείων στην πρωτεύουσα, πολλοί εἶναι οι κώδικες που διασώζονται και συνεχίζουν να χρησιμοποιοῦνται στην εκπαιδευτικὴ διαδικασία. Δεν εἶναι τυχαίον τὸ ταξίδι του Ιανοῦ Λάσκαρι ἀπὸ τὴ Δύση στην Κωνσταντινούπολη περί τα 1491 με σκοπὸ να εντοπίσει χειρόγραφα, τα οποία πιθανόν ἔλειπαν ἀπὸ τις Ἰταλικές βιβλιοθήκες. Σε ἐπιστολὴ του πρὸς τον Δημήτριο Χαλκονδύλη, ο Λάσκαρις κάνει ἀναφορὰ σε πολλοὺς ἀπὸ τους προαναφερθέντες βυζαντινοὺς λογίους που εἴτε συνάντησε εἴτε ἐπιθυμοῦσε να συναντήσει, ὅπως ἐπίσης και τους κώδικες που κατάφερε να ἀποκτήσει¹⁷⁵⁹. Συγκεκριμένα ἀναφέρει ὅτι δυστυχῶς δεν πρόλαβε να συναντήσει τον Ματθαῖο Καμαριώτη, ἀφοῦ ἤδη ἀπεβίωσε, ο Αντώνιος Πυρόπουλος ἔπασχε πλέον ἀπὸ γεροντικὴ ἀνοία, ἐνῶ κατάφερε να βρεῖ τον Δημήτριο Καστρονή, ἐπίσης

¹⁷⁵⁸ Βλ. ἀνωτ. σελ. 322.

¹⁷⁵⁹ Για τὴν ἐπιστολὴ βλ. LEGRAND, *BH XV-XVI*, II, 322-24.

διδάσκαλο στην Πατριαρχική Σχολή¹⁷⁶⁰, και να λάβει από αυτόν τρεις κώδικες: «Ἐλαβον καὶ παρὰ τοῦ Καστροῦ τό τε Μέγα Ἐτυμολογικὸν καὶ τοῦ Ἡλιοδώρου τὰ Αἰθιοπικά, καὶ ἐπὶ τούτοις τοὺς Στρωματεῖς τοῦ Κλήμεντος, μετὰ μυρίων ὄσων δεήσεων, καὶ παρ' ἐκόντος, κατὰ τὸν ποιητὴν, ἀέκοντι θυμῶ»¹⁷⁶¹. Στην κατοχή του Καστροῦ πρέπει να βρισκόταν και ένα χειρόγραφο με ἔργα του Ομήρου, το οποίο σύμφωνα με την ἐπίστολή του προς τον Φίλελφο εἴτε ἐστειλε το πρωτότυπο εἴτε ἓνα ἀντίγραφο του στον Ἰταλὸ ουμανιστὴ¹⁷⁶², ὅπως ἐπίσης και ἓνα κώδικα με τον λόγο του Τιμαίου του Λοκροῦ σε Ἀττικὴ διάλεκτο, τον οποίο σύμφωνα με τον Φίλελφο και ἀντέγραψε ο ἴδιος: «πέμπω σοι καὶ τὸν τοῦ Τιμαίου τοῦ Λοκροῦ λόγον, ἔναγχος μεθ' ὄσης ἂν εἴπης παρὰ τοῦ σοῦ Δημητρίου γραφέντα, ὅς ἔστω σοὶ Ἀττικῇ Μούσᾳ ἀντ' ἄλλου τινὸς μνημοσύνου τῶν ὑπ' ἐμοῦ παρακληθέντων»¹⁷⁶³. Ὅσον ἀφορᾶ την προσωπικὴ βιβλιοθήκη του Φραγκίσκου Φιλέλφου ὅπως ἐπίσης και τις υπόλοιπες συλλογές κωδίκων των Ἰταλῶν ουμανιστῶν που δημιουργήθηκαν κατὰ την παραμονή τους στην Κωνσταντινούπολη, ἐξετάζονται διεξοδικά στο κεφάλαιο Β' για τους Ἰταλούς ουμανιστές στην Κωνσταντινούπολη του 15ου αἰ.

¹⁷⁶⁰ Ἡ σχέση του με τους υπόλοιπους λογίους και συγκεκριμένα τον Γεννάδιο Σχολάριο φαίνεται ἀπὸ την ἐπιστολή που ἐστειλε προς τον Σοφιανὸ με σκοπὸ να τον συλλυπηθεῖ για τον θάνατο του υιοῦ του, Θεοδώρου Σοφιανοῦ Σχολαρίου, ἀνιψιοῦ του Γενναδίου, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Δημητρίου Καστροῦ ἀνέκδοτος ἐπιστολή πρὸς Σοφιανόν», ΝΕ ΙΓ', 408.

¹⁷⁶¹ LEGRAND, *BH XV-XVI*, II, 324.

¹⁷⁶² LEGRAND, *Filelfe*, 139(επ. αρ. 80, 14 Μαρτίου 1469).7-8: «Τὰ περὶ τὸν Ὅμηρον ἀποδέχομαι ἀσπασίως».

¹⁷⁶³ TH. KLETTE, «Die Griechischen Biefe des Franciscus Philelphus», *Beiträge zur Geschichte und Litteratur der italienischen Gelehrtenrenaissance* III (Greifswald, 1890), 87-88 (επ. αρ. 2), ἐδὼ 88.13-17.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η συνέχεια της ελληνικής παιδείας αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του βυζαντινού πολιτισμού καθ' όλη τη διάρκεια της υπερχιλιετούς ύπαρξής του. Η καθιέρωση της ελληνικής γλώσσας ως επίσημης γλώσσας του Βυζαντινού κράτους, η υιοθέτηση της μικρογράμματης ελληνικής γραφής, η «Μακεδονική» και «Κομνήνεια» αναγέννηση, κ.ά. συνέβαλαν στη σπουδή, αντιγραφή, διδασκαλία, σχολιασμό και διάσωση των σημαντικότερων κειμένων της ελληνικής κλασσικής και της ύστερης ελληνικής αρχαιότητας. Όμως, όπως αναλύθηκε και υποστηρίχθηκε στην παρούσα διατριβή, εξίσου καίρια και ζωτικής σημασίας υπήρξε η «Παλαιολόγεια» αναγέννηση, το πνευματικό «κύκναιο άσμα», από τα μέσα του 13ου αι. έως και τα μέσα του 15ου αι. και την πτώση της Κωνσταντινούπολης, όχι τόσο για τις πνευματικές ανακαλύψεις και προόδους, όσο για τη συστηματική σπουδή της κλασσικής γραμματείας και τη μεταλαμπάδευση της στη Δύση.

Η άνοδος του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου στον θρόνο της πρωτεύουσας το 1391 σήμανε τη λήξη μιας σειράς εμφυλίων και δυναστικών πολέμων που ταλάνιζαν το Βυζάντιο ήδη από την περίοδο της βασιλείας του Αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου και επέφερε μια σχετική ομαλοποίηση της κατάστασης στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας. Ο τομέας της παιδείας κατεξοχήν ευνοήθηκε από τη νέα κατάσταση, επιτυγχάνοντας μια νέα άνθηση, κυρίως λόγω της προσωπικότητας του νέου Αυτοκράτορα. Πρόκειται για έναν από τους λογιότερους Βυζαντινούς ηγεμόνες, όπως φαίνεται μέσα από τα πολυάριθμα σωζόμενα έργα του, τον επιδέξιο χειρισμό της ελληνικής γλώσσας στις επιστολές του, τις μαρτυρίες για τη λαμπρή μόρφωση που είχε λάβει χάρη στη φροντίδα της μητέρας του Ελένης Καντακουζηνής Παλαιολογίνας, αλλά κυρίως από τον πνευματικό κύκλο επίλεκτων λογίων και συμβούλων που τον περιστοιχίζε στην αυτοκρατορική αυλή. Ο διδάσκαλος του και προσωπικός φίλος του παππού του Ιωάννη C' Καντακουζηνού, Δημήτριος Κυδώνης, ο φημισμένος ανιψιός του λογίου επισκόπου Θεσσαλονίκης Νείλου Καβάσιλα, Νικόλαος, ο διδάσκαλος της «Πατριαρχικής Σχολής» Μιχαήλ Βαλσαμών και πολλοί άλλοι αποτέλεσαν μερικά από τα βασικά μέλη του κύκλου αυτού και τη ζύμη της πνευματικής ανάπτυξης στην πρωτεύουσα στα τέλη του 14ου αι.

Τα ουσιαστικά, όμως, αποτελέσματα της «Παλαιολόγειας» αναγέννησης παρουσιάζονται μετά το 1402 και την μάχη της Άγκυρας με τη νίκη των Μογγόλων του Ταμερλάνου επί των Οθωμανών. Η πενηντάχρονη παράταση ζωής που δόθηκε στη βυζαντινή πρωτεύουσα και η προσωρινή λύση των εξωτερικών προβλημάτων, έδωσαν στους Βυζαντινούς τη δυνατότητα να επικεντρωθούν σε άλλα ζητήματα και να αναδείξουν με ζήλο τον τομέα της

παιδείας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα συγγράμματα και η έντονη δραστηριότητα της νέας γενεάς των Βυζαντινών λογίων που υπήρξαν μαθητές του παλαιότερου και του προαναφερθέντος πνευματικού κύκλου και παρέμειναν στο προσκήνιο μέχρι και την ενωτική σύνοδο στη Φερράρα-Φλωρεντία στα τέλη της τέταρτης δεκαετίας του 15ου αι. Ο πολυμαθής Ιωάννης Χορτασμένος και ο ζηλωτής της Ορθοδοξίας Ιωσήφ Βρυνένιος, ο προσωπικός φίλος του Αυτοκράτορα και ηγούμενος της μονής Παντοκράτορος Μακάριος Μακρής, οι λόγιοι Χρυσολωράδες (Μανουήλ, Ιωάννης και Δημήτριος) αλλά και οι μαθητές τους, ο Γεώργιος Σχολάριος, ο κατοπινός καρδινάλιος της Δυτικής εκκλησίας Βησσαρίων και οι Ευγενικοί (Μάρκος και Ιωάννης) αποτελούν υψηλά δείγματα σοφών ανθρώπων που στελέχωσαν την πολιτική διοίκηση και την εκκλησιαστική ιεραρχία, ενώ οι πλείστοι λειτούργησαν ως διδάσκαλοι και γαλούχησαν τις νέες γενεές με την ελληνική κλασική παιδεία στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της πρωτεύουσας. Παρά την φειδώ των πηγών, είναι δυνατόν να εντοπιστούν αρκετά σχολεία του 15ου αι., τα οποία είτε συνεχίζουν μια παράδοση αιώνων, όπως τα εκπαιδευτήρια στις μονές των Στουδίου και των Μαγγάνων, είτε αποκτούν κατά την περίοδο που εξετάζουμε ιδιαίτερη σημασία και μετατρέπονται σε υψηλού επιπέδου πνευματικά κέντρα με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το σχολείο στον *Ξενώνα του Κράλη* της μονής του Τιμίου Προδρόμου *έν Πέτρα*. Είναι, συνεπώς, προφανές ότι η περίοδος της βασιλείας του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου σε συνάρτηση με τις λοιπές συγκυρίες επέφεραν μια εύλογης διάρκειας ηρεμία στο εσωτερικό και εξωτερικό της αυτοκρατορίας και αποτέλεσαν τις βάσεις για μια πνευματική ανάπτυξη που επεκτάθηκε και στα άλλα κέντρα της Αυτοκρατορίας, τον Μυστρά και την Τραπεζούντα και έμελλε να επηρεάσει αποφασιστικά και την Ιταλική αναγέννηση.

Η Δυτική πολιτική που ακολουθήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου αυτής με σκοπό την εξεύρεση στρατιωτικής βοήθειας απέναντι στον οθωμανικό κίνδυνο και ιδιαίτερα οι πολυάριθμες βυζαντινές πρεσβείες έφεραν τους Ιταλούς κυρίως ουμανιστές πιο κοντά στην ελληνική κλασική γραμματεία. Πρώτος ο λόγιος Μανουήλ Χρυσολωράς με τις επαφές του στη Φλωρεντία, στη Βενετία, στο Μιλάνο και αλλού συνήργησε στην άφιξη λατινοτραφών νέων στην πρωτεύουσα, οι οποίοι έγιναν μέτοχοι της ελληνικής παιδείας και των έργων του Ομήρου, του Ευριπίδη, του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη κ.ά.

Αν και η παρουσία ξενόγλωσσων μαθητών στην πρωτεύουσα δεν αποτελεί νέο φαινόμενο, ο 15ος αι. σηματοδοτεί την μαζική άφιξη και διδασκαλία τους σε βυζαντινά σχολεία. Πρόκειται για ένα διαφορετικό και πιο ευρύ κοινό μαθητών, μια νέα «αγορά» που έχει την οικονομική άνεση και δυνατότητα να χρηματοδοτήσει τη διδασκαλία από Βυζαντινούς λογίους, αλλά και την παραγωγή νέων κωδίκων αλλά και τη συντήρηση παλαιότερων διδακτικών εγχειριδίων κλασικής γραμματείας, ενώ νέες πρωτοποριακές

διδασκαλίες μέθοδοι εφαρμόζονται για τους Ιταλούς μαθητές και επηρεάζουν τη διδακτική διαδικασία στο βυζαντινό εκπαιδευτικό σύστημα του 15ου αι.

Όπως είναι ήδη γνωστό, η βυζαντινή εκπαίδευση βασιζόταν στα αντικείμενα του *Trivium* και του *Quadrivium* και συγκεκριμένα στις επιστήμες της γραμματικής-ποιητικής, ρητορικής και φιλοσοφίας μαζί με την αριθμητική, τη γεωμετρία, την μουσική και την αστρονομία. Η βασική, όμως, αδυναμία των νεοεισαχθέντων μαθητών αφορούσε στη γνώση της ελληνικής γλώσσας, για την εκμάθηση της οποίας συνθέτονται νέα εγχειρίδια και γράφονται νέες γραμματικές. Η σχεδογραφία του Μανουήλ Μοσχοπούλου γίνεται ένα από τα βασικά έργα διδασκαλίας της γραμματικής, η οποία μαζί με τα καινοτόμα γραμματικά *Ερωτήματα* του Μανουήλ Χρυσολωρά δεν λείπουν από κανένα εγχειρίδιο Ιταλού μαθητή. Παράλληλα, οι διδακτικές τριάδες των έργων του Αισχύλου, του Σοφοκλή, του Ευριπίδη, και του Αριστοφάνη αντιγράφονται σε νέα χειρόγραφα με τη μορφή *δυσάδων* παραλείποντας το τελευταίο έργο από κάθε ομάδα, φαινόμενο το οποίο μπορεί να εξηγηθεί ως προσπάθεια διευκόλυνσης της διδασκαλίας του αντικειμένου.

Μετά τον επαναπατρισμό τους στη Δύση, οι Ιταλοί ουμανιστές μαζί με τις προσωπικές τους συλλογές προετοίμασαν το έδαφος για την αποδοχή και την απασχόληση και αξιοποίηση μεγάλου αριθμού βυζαντινών διδασκάλων που κατέληξαν εκεί πριν αλλά πρωτίστως μετά την άλωση του 1453, διασώζοντας έτσι την παράδοση αιώνων. Ο Ρομπέρτο Ρότσι, ο Ιάκωβος Άγγελος ντα Σκαρπερία, ο Γουαρινός Ουερωναίος, ο Φραγκίσκος Φίλελφος και ακολούθως ο υιός του Μάριος, ο λατίνος επίσκοπος Κορώνης Χριστοφόρος Γαράθωνας, ο Ιωάννης Αρρετινός κ.ά. βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη κοντά στους διδασκάλους Μανουήλ και Ιωάννη Χρυσολωρά, Γεώργιο Χρυσοκόκη, Ιωάννη Ευγενικό και διδάχτηκαν τα αντικείμενα του βυζαντινού *curriculum*, κατάρτισαν πλούσιες βιβλιοθήκες ελληνικών χειρογράφων, ενώ έφτασαν στο σημείο να πείσουν βυζαντινούς διδασκάλους να τους ακολουθήσουν στην Ιταλία και να διδάξουν στα εκεί εκπαιδευτήρια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Ιάκωβου Αγγέλου ντα Σκαρπερία και του διδασκάλου του Μανουήλ Χρυσολωρά. Πρόκειται για την αρχή της διδασκαλίας της βυζαντινής παιδείας στη Δύση που έφτασε στο αποκορύφωμά της με την μεταγενέστερη «Πλατωνική Ακαδημία» της Φλωρεντίας, τις εκδόσεις των κλασικών κειμένων από τον Άλδο Μανούτιο στη Βενετία αλλά και στα άλλα κέντρα της Ιταλικής Αναγέννησης.

Εν τούτοις, η ανακάλυψη της κλασικής παιδείας στη Δύση δεν αποτέλεσε τον μοναδικό καρπό της πνευματικής ακμής επί Μανουήλ Β' στην Κωνσταντινούπολη του 15ου αι. Η έντονη παρουσία της στην αυτοκρατορική αυλή, στα εκπαιδευτήρια αλλά και στις βιβλιοθήκες της Πόλης, την κατέστησαν δυνατή να επιβιώσει ακόμη και ενός τόσο μεγάλου και καταστροφικού γεγονότος όπως υπήρξε η Άλωση και η ανελέητη λεηλασία της από τις ορδές

των Οθωμανών και των Γενιτσάρων. Παρά την καταστροφή των οικοδομημάτων, τη διασπορά των διδασκάλων αλλά και των διδακτικών εγχειριδίων, το ανασυσταθέν Οικουμενικό Πατριαρχείο υπό τον νέο Πατριάρχη Γεώργιο-Γεννάδιο Β' Σχολάριο φροντίζει σχεδόν άμεσα για την ανασύσταση του εκπαιδευτικού συστήματος με όσα μέσα είχε στην διάθεσή του. Βυζαντινοί λόγιοι που είχαν αφήσει την πρωτεύουσα για τη Δύση ενόψει του οθωμανικού κινδύνου επιστρέφουν για να διδάξουν στη λεγόμενη *Πατριαρχική Σχολή* ενώ Έλληνες και Ιταλοί λόγιοι, όπως ο Ιανός Λάσκαρις, έρχονται στην Κωνσταντινούπολη προς αναζήτηση σπανίων κωδίκων, γεγονός που υποδεικνύει την εκεί παρουσία χειρογράφων και πνευματικής δραστηριότητας σε ένα ικανοποιητικό βαθμό. Σημαντικό επίσης επίτευγμα της ελληνικής παιδείας στην οθωμανοκρατούμενη πλέον Πόλη υπήρξε ο επίδραση που άσκησε στους ίδιους τους κατακτητές και δη στον φιλομαθή Σουλτάνο Μωάμεθ Β'. Ως άλλος Μανουήλ Β' Παλαιολόγος, ο Σουλτάνος σύστησε γύρω του ένα κύκλο λογίων και διδασκάλων, με αρκετούς από αυτούς να προέρχονται από το βυζαντινό εκπαιδευτικό σύστημα, όπως ο λόγιος Γεώργιος Αμιρούτζης. Παράλληλα, φρόντισε για την οργάνωση και πλήρωση της βιβλιοθήκης του Σεραγίου με χειρόγραφα ελληνικών κλασσικών έργων, τα οποία περισυνελλέγησαν από τις διάφορες συλλογές της βυζαντινής πρωτεύουσας. Αποκορύφωμα της βυζαντινής πνευματικής επίδρασης αποτέλεσε η δημιουργία ενός βιβλιογραφικού εργαστηρίου ελληνικών κωδίκων με έργα φιλοσοφίας, αστρονομίας, ποιητικής κ.ά., στο οποίο εργάστηκαν βυζαντινοί κωδικογράφοι, μέχρι και διδάσκαλοι της *Πατριαρχικής Σχολής*. Η βυζαντινή Κωνσταντινούπολη μπορεί να χάθηκε αλλά η ελληνική παιδεία συνέχισε να υπάρχει στην καρδιά πλέον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α'

ΤΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ἘΝ ΠΕΤΡΑΙ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΩΝ ΟΔΗΓΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 15Ο ΑΙ.

Η ύστατη πνευματική ανάπτυξη της παιδείας επί βασιλείας Μανουήλ Β' Παλαιολόγου ανέδειξε σημαντικότερους λογίους κατά την τελευταία πενηκονταετία της αυτοκρατορίας αλλά και μετά την άλωση. Ωστόσο, τίποτε δεν θα ήταν εφικτό χωρίς την παρουσία των απαραίτητων διδακτικών εγχειριδίων και χειρογράφων ως μέσων διδασκαλίας των διαφόρων αντικειμένων του βυζαντινού *curriculum*. Αν και αρκετοί κώδικες προέρχονται από παλαιότερες περιόδους, στα βιβλιογραφικά εργαστήρια της πρωτεύουσας αντιγράφονται νέοι κώδικες με σκοπό την κάλυψη των πνευματικών αναγκών, ιδιαίτερα μετά την επαφή με τη Δύση στις αρχές του 15ου αι. και τον ερχομό των πρώτων Ιταλών ουμανιστών στην Κωνσταντινούπολη. Οι πλείστοι από αυτούς υπήρξαν μεγάλοι συλλέκτες χειρογράφων, για τους οποίους πολλοί βυζαντινοί αντιγραφείς ετοιμάζουν σε εξειδικευμένα κέντρα κώδικες, που καταλήγουν στις μεγάλες ιδιωτικές συλλογές στη Δύση. Που, όμως, λειτούργησαν τα συγκεκριμένα βιβλιογραφικά εργαστήρια αλλά και ποιές ιδιαιτερότητες είχαν στην Κωνσταντινούπολη του 15ου αι.; Παρά τις περιορισμένες πληροφορίες που έχουμε στη διάθεση μας, είναι δυνατή η βέβαιη ταυτοποίηση τουλάχιστον δύο εξ αυτών.

Ι. ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ἘΝ ΠΕΤΡΑΙ:

Όπως έχει υποστηριχθεί και αναλυθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο Ξενώνας τοῦ Κράλη, ο οποίος βρισκόταν εντός ή πλησίον των εγκαταστάσεων της Μονής του Τιμίου Προδρόμου και φαίνεται να ενέπιπτε στη δικαιοδοσία της συγκεκριμένης μονής αλλά και του Αυτοκράτορα, αποτέλεσε σημαντικότερο κέντρο παιδείας με την παρουσία αυτοκρατορικού σχολείου και λαμπρών λογίων¹⁷⁶⁴. Εξίσου σημαντική υπήρξε και η παρουσία βιβλιογραφικού εργαστηρίου στη μονή του Τιμίου Προδρόμου, που αν και χρονολογείται πολύ προγενέστερα, φαίνεται να φθάνει στη μέγιστη ακμή του κατά τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αι. και παρουσιάζει στενές επαφές με το εκπαιδευτικό ίδρυμα του Ξενώνα.

Η παραγωγή χειρογράφων μαρτυρείται ήδη από τον 11ο αι. Επρόκειτο αποκλειστικά για χειρόγραφα εκκλησιαστικού και λειτουργικού περιεχομένου, τα οποία, πιθανόν να εξυπηρετούσαν αποκλειστικά τις πνευματικές ανάγκες

¹⁷⁶⁴ Βλ. κεφάλαιο Β'.

των μοναχών της μονής¹⁷⁶⁵. Ωστόσο, μετά τα μέσα του 14ου αι., μισό αιώνα περίπου μετά την ίδρυση του *Ξενώνα του Κράλη*, παρατηρείται παραγωγή κωδικών κοσμικού περιεχομένου από γραφείς και λογίους της περιόδου.

Ο Νεόφυτος Προδρομηνός αποτελεί τον πρώτο γραφέα κοσμικών χειρογράφων στην μονή του Τιμίου Προδρόμου *έν Πέτρα*. Έζησε την περίοδο 1334-1363 και ήταν γνωστός με το προσωνύμιο Μομιτζίλας¹⁷⁶⁶. Ο σύγχρονος του Θεσσαλονικεύς λόγιος κωδικογράφος Ιωάννης Κατράριος¹⁷⁶⁷ έγραψε γι' αυτόν ένα ποίημα μομφής, μέσα από το οποίο μαθαίνουμε διάφορα στοιχεία τόσο για την καταγωγή του όσο και για τον χαρακτήρα του¹⁷⁶⁸. Τον περιγράφει ως «Βουλγαροαλβανιτοβλάχο», πιθανόν λόγω καταγωγής από την Δυτική Μακεδονία, ενώ τον κατηγορεί για υπέρμετρες φιλοδοξίες λέγοντας ότι ο Νεόφυτος επιθυμούσε να αναρριχηθεί στον Πατριαρχικό θρόνο. Έλαβε το μοναχικό σχήμα περί τα 1334/35 στη Θεσσαλονίκη, όπου και σπούδασε Αριστοτελική φιλοσοφία. Το 1353 τον συναντάμε στην Κωνσταντινούπολη και συγκεκριμένα στην μονή του Τιμίου Προδρόμου *έν Πέτρα*, όπου και ξεκινά την αντιγραφική του δραστηριότητα. Υπήρξε γραφέας θεολογικών αλλά και κοσμικών έργων μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται έργα του Αριστοτέλη, Πορφυρίου, σχολιασμός στους ινδικούς αριθμούς κ.ά.¹⁷⁶⁹. Ο ίδιος ήταν συγγραφέας τριών ιατρικών πραγματειών: Α. *Συλλογή κατά στοιχείον περι βοτάνων*¹⁷⁷⁰, Β. *τὸ ἰατρικὸν ἢ περὶ ἀπλῶν φαρμάκων* και Γ. *Διδασκαλία περὶ τῶν ἐν ὁδοῦσι παθῶν*¹⁷⁷¹. Θεωρείται ως ο πιθανός κωδικογράφος του *Par. gr. 2286*¹⁷⁷², πιστού αντιγράφου του Διοσκουρίδου της Ιουλίας Αννικίας, i.e. *Vind. Med. gr. 1*. Ο ερευνητής Schmalzbauer τον ταυτίζει με τον Νεόφυτο Ευσχήμονα, επίσης λόγιο της περιόδου, υπόθεση όμως η οποία είναι ιδιαίτερα αμφίβολη λόγω χρονολογικών διαφορών.

Τέσσερις αντιγραφείς των αρχών του 15ου αι. μπορούν να συνδεθούν με το βιβλιογραφικό εργαστήριο της μονής της Πέτρας. Πρόκειται για τον σκευοφύλακα της μονής Στέφανο, τον Γεώργιο Χρυσοκόκη, τον Γεώργιο

¹⁷⁶⁵ Για τον αναλυτικό κατάλογο των χειρογράφων της Μονής βλ. VOLK, *Die byzantinischer Klosterbibliotheken von Konstantinopel*, 64-74· ΚΑΚΟΥΛΑΙΔΗ, *Βιβλιοθήκη*, 3-39.

¹⁷⁶⁶ PLP 19254· RGK II 411, III 481.

¹⁷⁶⁷ PLP 11543· RGK III 279.

¹⁷⁶⁸ Βλ. I. DUJCEV (εκδ.), «Proucvanija vurchu bulgarskoto srednovekovie. XVIII. Bulgarski dumi vuv vizantijski stichove ot XIV verk.», *Sbornik na bulgarskata akademija na naukite i iskustvata* 41/1 (1945) 132,138.

¹⁷⁶⁹ Αναλυτικά για το έργο του Νεόφυτου Προδρομηνού βλ. VOLK, *Die byzantinischer Klosterbibliotheken*, 75-76.

¹⁷⁷⁰ Για τους κώδικες που περιέχουν το συγκεκριμένο έργο βλ. H.-A. DIELS, *Die Handschriften der Antiken Ärzte*, v. II (Leipzig, 1970) 68.

¹⁷⁷¹ Βλ. Α.Π. ΚΟΥΖΗΣ, «Τὸ περὶ τῶν ἐν ὁδοῦσι παθῶν' ἔργον Νεοφύτου τοῦ Προδρόμου», *ΕΕΒΣ* 7 (1930) 349-357 και H.-A. DIELS, *Die Handschriften der Antiken Ärzte*, v. II, 68.

¹⁷⁷² Βλ. HUNGER, *Katalog I* 40 και OMONT, *Catalogue*, I 229-230.

Βαϊοφόρο και τον Λέοντα Ατράπη. Αν και ο πρώτος έχει άμεση σχέση με την μονή, η σύνδεση των άλλων τριών με το εργαστήριο μπορεί να γίνει μέσα από παλαιογραφική εξέταση των χειρογράφων τους και την μελέτη των γεγονότων της περιόδου.

Ο Στέφανος¹⁷⁷³ υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους γραφείς του βιβλιογραφικού εργαστηρίου της Πέτρας κατά τις αρχές του 15ου αι., ενώ υποστηρίζεται πειστικά ότι αργότερα χειροτονήθηκε Μητροπολίτης Μηδείας¹⁷⁷⁴. Αν και τα βιογραφικά του στοιχεία μας είναι παντελώς άγνωστα, οι κολοφώνες τριών κοσμικών χειρογράφων υποστηρίζουν την παρουσία του στη μονή και τη θέση την οποία κατείχε. Σύμφωνα με τον κολοφώνα του κώδ. *Brit. Libr., Add. Ms. 11728*, που περιέχει το ιστορικό έργο του Πολυβίου, ο Στέφανος υπήρξε σκευοφύλακας της Μονής του Τιμίου Προδρόμου *ἐν Πέτρα* το 1416¹⁷⁷⁵. Αντέγραψε τον κώδ. *Urb. gr. 96* με Βίους Πλουτάρχου για λογαριασμό του οίκειου του Αυτοκράτορα Ιωάννη Χρυσολωρά, σε συνεργασία με κάποιο «Βασιλικό»¹⁷⁷⁶, ενώ σ' αυτόν χρεώνεται και ο κώδικας *Marc. gr. 469*, ο οποίος περιέχει τη διδακτική τριάδα του Ευριπίδη, *Ἐκάβη* (ff. 6r-51r), *Ὀρέστης* (ff. 52r-110r), *Φοίνισσαι* (ff. 111r-169r), με σχολιασμό και χρονολογείται το 1413¹⁷⁷⁷. Σχετικά με τον άγνωστο «Βασιλικό», ο μόνος που έφερε την συγκεκριμένη επωνυμία την συγκεκριμένη περίοδο και μπορεί να ταυτιστεί με αυτόν ήταν κάποιος Θεοφύλακτος, αυτοκρατορικός νοτάριος και γραφέας πολλών εγγράφων του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου¹⁷⁷⁸.

Ο λόγιος και αντιγραφέας Γεώργιος Χρυσοκόκης φαίνεται να διατηρούσε στενές επαφές με το συγκεκριμένο βιβλιογραφικό εργαστήριο.

¹⁷⁷³ VG 404' PLP 26779' RGKI 366, II 503, III 584.

¹⁷⁷⁴ Βλ. LAURENT, *Syropoulos*, 124.22: «Τότε λέγει και ὁ Μηδείας κῦρ Στέφανος». Χαρακτηριστικός είναι ο κολοφώνας του κώδ. *Vind. Suppl. 167* στο φύλλο 66ν: «Τέλος τῆς ἐξηγήσεως τῆς ἱερουργίας ὅλης εἴτουν εὐχαριστίας πονηθείσης τῶ σοφωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ κῦρ Νικολάῳ τῶ Καβάσιλα, μεταγραφείσης δὲ νῦν ὑπὸ τοῦ ταπεινοῦ μητροπολίτου Μηδείας Στεφάνου ἐν ἔτει ςϞδμς' (1437/38) (ἰνδικτιῶνος) πρώτης», βλ. HUNGER, *Supplementum*, 104' βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Klosterbibliotheken*, 77 και PALAU, *The manuscript production*, 206.

¹⁷⁷⁵ Richard, *British*, 18, f. 160ν: «ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον χειρὶ στεφάνου ἱερομονάχου καὶ σκευοφυλάκῳ τοῦ τιμίου προδρόμου τῆς εὐλογημένης πέτρας, μηνὶ ὀκτώβρι β' ἰνδ. ι' τοῦ ςϞϞδμς' (1416) ἔτους» βλ. επίσης J.M. MOORE, *The Ms. Tradition of Polybius* (Cambridge, 1965) 11.

¹⁷⁷⁶ STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 148, f. 547r: «δό(ξα) σοὶ ὁ θεὸς δό(ξα) σοι. Ἐτελειώθη αὕτη ἡ βίβλος ἐξὸδῳ καὶ ἀναλώμασι ... ἰω τοῦ χρυσολωρᾶ, κόπῳ δὲ καὶ χειρὶ τοῦ ἱερομονάχου στεφάνου σκευοφύλακος τῆς μονῆς προδρόμου τῆς εὐλογημένης πέτρας. συνβάλλετο δὲ τι τῆ γραφῆ ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ βιβλίου, καὶ [κενὸ] ὁ βασιλικός. ἔσχε δὲ τὸ πέρασ, μηνὶ ἰανουαρίῳ γ' ἰνδικτιῶνος θ', τοῦ ςϞϞδμς' (1416) ἔτους» βλ. επίσης VOLK, *Die byzantinischer Klosterbibliotheken*, 77 και PALAU, *The manuscript production*, 206.

¹⁷⁷⁷ TURYN, *Euripides*, 68, f. 169ν: «ἐτελειώθη μηνὶ ἰανουαρίῳ δεκάτῃ ἰνδικτιῶνος ςϞς τοῦ ςϞϞ λϞϞ κᾶ ἔτους: ὑπὸ τοῦ ἱερομονάχου ἐλαχίστου στεφάνου».

¹⁷⁷⁸ PLP 2462' Για τον συγκεκριμένο Θεοφύλακτο βλ. *Mazaris' Journey to Hades*, trans. by Seminar Classics 609 State University of New York at Buffalo, Arethusa (1975) 107 και σχετικά με την αντιγραφή διαφόρων αυτοκρατορικών εγγράφων από αυτόν βλ. MM, *Acta* III, 143, 152 κ.ε.

Ωστόσο, γύρω από το πρόσωπο του επικρατεί μια σύγχυση, λόγω της ύπαρξης και ενός άλλου Γεώργιου Χρυσοκόκη, πιθανόν συγγενικού του προσώπου, ο οποίος ήταν ιατρός και έζησε στα μέσα του 14ου αι.¹⁷⁷⁹. Ο Χρυσοκόκης που μας αφορά έζησε στις αρχές του 15ου αι. και υπήρξε διάκονος και διδάσκαλος μεγάλων λογίων της Ιταλικής Αναγέννησης¹⁷⁸⁰. Μεταξύ αυτών συμπεριλαμβανόταν και ο Ιταλός ουμανιστής Φραγκίσκος Φιλέλφος¹⁷⁸¹, για τον οποίο αντέγραψε συνολικά τρία χειρόγραφα. Πρόκειται για τους κώδικες:

A. Escorial T. II 7 με Γεωγραφία του Στράβωνα.

*τῶδε γεωγραφίη λάχε στράβωνος τέλος ἤδη·
ἦν χρυσοκόκης γράψε γεώργιος χερσὶν ἐῆσι·
φραγγίσκου φιλέλφου πορόντος διφθέρας καὶ τᾶλλα
ἀναλώματα πάντα· ποιησαμένου ἐόν κτῆμα
πυκτίδα ἀρίστην ἄγαν· ἠδὲ σοφίας πλήρη·†¹⁷⁸²*

B. Laur. 55, 19 (f. 228r).

*Ὡδε πέρας λάβεν ἡ Ξενοφῶντος βίβλος ἀρίστη
Παιδείην γε Κύριοιο καλῶς μάλα δεξιούσα
Χειρὶ Γεωργίου γραφεῖσα τοῦ Χρυσοκόκη,
Φιλέλφου δ' ἀναλώμασι τοῦ Φραγκίσκου κληῖσιν
Ἐτελειώθη μηνὶ νοεμβρίῳ κη' ἰνδ(ικτιῶνος) ε' ἔτους ςΠΔλε' (1426) ἐν
Κωνσταντινουπόλει.¹⁷⁸³*

Γ. Vat. gr. 1334 (f. 104v).

*Καὶ χρήμαθ' ἂ λόγος ἄνακτι τῷ Λυδίας νέμει
Φιλέλφος ὁ σοφὸς οὐδὲν οἰόμενος μέγα
πρὸς κτῆσιν αὐτὴν παντοδαπῶν γε πυκτίδων
πολλ' ἄλλα πάνυ γε, καὶ τότε ἔχων τυγχάνει
χειρὶ γραφὲν τῇ Χρυσοκόκη τε καὶ ἐμῇ.¹⁷⁸⁴*

Επιπρόσθετα, ο Χρυσοκόκης φαίνεται να αντέγραψε κώδικες και κατά παραγγελία του Ιταλού λογίου και επισκόπου Κορώνης Χριστοφόρου Γαράθωνος (Christoforo Garatone)¹⁷⁸⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο κώδ. Laur. Plut. 70,34¹⁷⁸⁶, ενώ στα χέρια του τελευταίου κατέληξαν ακόμη δύο χειρόγραφα του

¹⁷⁷⁹ Για τους δύο Χρυσοκόκηδες βλ. PLP 19254 και 31142, RGK III 126 και W. BUCHWALD - A. HOHLWEG - O. PRINZ, *Tusculum*, μτφρ. Α.Α. Φούρλας (Αθήνα, 1993) 511-512.

¹⁷⁸⁰ RGK II 95, III 127.

¹⁷⁸¹ Βλ. κεφάλαιο Γ'.

¹⁷⁸² REVILLA, *Catalogo*, 471-473.

¹⁷⁸³ BANDINI, *Catalogus*, II, 283-4.

¹⁷⁸⁴ PALAU-ATSALOS, *I colleghi di Giorgio Baiophoros*, 322.

¹⁷⁸⁵ PLP 3550.

¹⁷⁸⁶ BANDINI, *Catalogus*, II 690-69 (f. 87v):

*Ἱστορίη Ἀριανοῦ χαριέσσα λάβε τέρμα,
Πράξιαις δῖοῦσα Ἀλεξάνδροιο μεγίστας.
Ὡς δὲ καὶ ἱστορικῆς ἀρχαιολογίης ᾧδε*

μεγάλου βυζαντινού λογίου, οι κώδ. *Vat. gr. 84* και *1007*, οι οποίοι χρονολογούνται την περίοδο 1425-1428. Ωστόσο, σημαντικότερο στοιχείο αποτελεί η κατοχή και των δύο κωδίκων *Vat. gr. 19* και *Vatic. gr. 21*, οι οποίοι είναι γραμμένοι σε παλίμψηστη περγαμηνή και περιλαμβάνουν τη *Σχεδογραφία* και τα *Ερωτήματα* του Μοσχόπουλου. Οι συγκεκριμένοι φαίνεται να προέρχονται και αυτοί από το βιβλιογραφικό εργαστήριο της Πέτρας, από αντιγραφέα ο οποίος συνυπήρξε και προσομοιάζει ως προς τη γραφή με τον Χρυσοκόκη. Πιθανόν να πρόκειται για τον Γεώργιο Βαϊοφόρο.

Ελάχιστες έως μηδαμινές είναι οι πληροφορίες γύρω από τον τελευταίο κωδικογράφο¹⁷⁸⁷. Ωστόσο, τα αποδεδειγμένα έργα του Βαϊοφόρου όσο και αυτά που του χρεώνονται, τον καθιστούν ως ένα από τους πολυγραφότερους αντιγραφείς του πρώτου μισού του 15ου αι. Η μοναδική υπογραφή του σώζεται στους δύο κώδικες του *Λονδίνου Brit. Libr. Add. 11892* και *11893*¹⁷⁸⁸ που περιέχουν το λεξικό της Σούδας σε δύο τόμους, στοιχείο το οποίο αποτελεί και την πρώτη μαρτυρία ύπαρξης του στα 1402. Συνεπώς, μπορούμε να υποθέσουμε ότι γεννήθηκε περί το 1380. Η ταυτοποίηση του χεριού του σε άλλους κώδικες έγινε εφικτή μέσα από διάφορες παλαιογραφικές έρευνες. Ο Καθηγητής Gamillscheg αποδίδει στον Βαϊοφόρο 16 κώδικες και του χρεώνει εμμέσως ακόμη 9 χειρόγραφα, ενώ σύμφωνα με την ερευνήτρια Palau το χέρι του Βαϊοφόρου βρίσκεται σε συνολικά 56 χειρόγραφα, 36 από τα οποία τα συνέθεσε εξ ολοκλήρου ή ένα μεγάλο μέρος τους και 20 στα οποία πρόσθεσε μερικές σημειώσεις στις ώες. Ένας από αυτούς, ο κώδ. *Par. gr. 2991A*, φαίνεται να προέρχεται από το χέρι του Χρυσοκόκη¹⁷⁸⁹. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι 20 από τους κώδικες που είχε αντιγράψει είναι παλίμψηστοι και περιλαμβάνουν εξ ολοκλήρου *Σχεδογραφία* και *Ερωτήματα* του Μανουήλ Μοσχόπουλου. Πρόκειται για τους κώδικες *Vat. gr 1830*¹⁷⁹⁰, *Ferrar. III/108*¹⁷⁹¹, *Ambros. L 9 Sup.*¹⁷⁹², *Vat.*

*Τυχάνει πέρας, ἦν Σικελιώτης Διόδωρος
Κάρτα πονήσατο φιλοτίμως, παραίνεσιν βίω.
Ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον μηνὶ φεβρουαρίῳ ἰβ' ἰνδ(ικτιῶνος) ε'. ἔ-
τους ϸϞΔε'. (1427) χειρὶ γραφέν Γεωργίου διακόνου τοῦ Χρυσοκόκη,
ἀναλώμασι δὲ Χριστοφόρου Γαράθωνος ἔν Κωνσταντινουπόλει.*

βλ. επίσης PALAU-ATSALOS, I colleghi di Giorgio Baiophoros, 327.

¹⁷⁸⁷ Βλ. RGK I 55, II 74, III 90, Palau, The manuscript production, 206 και GAMILLSCHEG, «Zur handschriftlichen Überlieferung byzantinischer Schulbücher», ό.π., 211-230

¹⁷⁸⁸ RICHARD, *British*, 21. Στον κολοφώνα του κώδικα *Brit. Add. gr. 11892* υπάρχει το σημείωμα δια χειρός Βαϊοφόρου: «ἔτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον ἢ Σούδ(α) διὰ χειρὸς ἐμοῦ Γεωργίου τοῦ Βαϊοφόρου ἐν ἔτει ϸϞ δεκάτῳ (1402) ἰνδ(ικτιῶνος) δεκάτης μηνὶ Ἰουνίῳ ιε». Βλ. επίσης *Suidae Lexicon*, ed. A. ADLER, Bd. V. (Leipzig, 1938) 227.

¹⁷⁸⁹ PALAU, Learning Greek 231. Ο κώδικας χρονολογείται το 1419.

¹⁷⁹⁰ CANART, *Vat. 1754-1962*, 268-269, f. 31v: «τελειωθ(έν;) κ(α)τ(ά) τ() ζ τοῦ δεκεβ(ριου) μι(νος) (ἰνδ(ικτιῶνος) ἰβ' ετ(ους) ϸϞκζ' (1418)».

¹⁷⁹¹ MARTINI, *Biblioteche Italiane* Ib, 329-330, f. 102v: «ἔτελειωθ(έν, κατὰ τὴν λη' τοῦ ἰουνίου μηνός ἰνδ. ἰβ' ἔτους ϸϞκζου' τ)».

*Urb. gr. 154*¹⁷⁹³, *Par. gr. 2575*¹⁷⁹⁴, *Leninopol. GBP 58* (πρώην *Coislin 350*), *Vat. gr. 19*¹⁷⁹⁵, *Ambros Q. 6 sup.*¹⁷⁹⁶, *Par. gr. 2575A*¹⁷⁹⁷, *Laur, 57,41*¹⁷⁹⁸ και *Par. gr. 2573*¹⁷⁹⁹ με περιεχόμενο τη Σχεδογραφία του Μοσχόπουλου αλλά και τους κώδικες *Laur. S.M. 316, Leid. Voss. gr. Q. 57, Vat. gr. 21*¹⁸⁰⁰, *Lond. Addit. 64797*¹⁸⁰¹ και *Vat. Urb. gr 155*¹⁸⁰² με περιεχόμενο τα Έρωτήματα του Μοσχόπουλου. Σύμφωνα με τους κολοφώνες, τα περισσότερα από τα προαναφερθέντα χρονολογούνται την περίοδο 1418-1433/34. Στον Γεώργιο Βαϊοφόρο χρεώνονται επίσης κώδικες τόσο με θεολογικό περιεχόμενο όσο και με αρχαία κλασσικά έργα¹⁸⁰³.

Ο συγγενής τρόπος γραφής του λογίου Λέοντα Ατράπη με τους τρεις προαναφερθέντες, η χαρακτηριστική βιβλιοδεσία των χειρογράφων του (βλ. πιο κάτω βιβλιοδεσία) αλλά και η σχέση του με το βιβλιογραφικό εργαστήριο και τον Ξενώνα του Κράλη τον κατατάσσουν στην πιθανή ομάδα των αντιγραφέων του εργαστηρίου της Πέτρας¹⁸⁰⁴. Θεωρείται ένας από τους μαθητές του Ιωάννη Χορτασμένου, λογίου διδασκάλου στον Ξενώνα. Συγκεκριμένα, ο τελευταίος συνέθεσε για τους μαθητές του ένα σχολιασμό σχετικά με το δεύτερο βιβλίο των Αναλυτικών του Αριστοτέλη¹⁸⁰⁵, έργο το οποίο ο Λέων Ατράπης αντέγραψε στους κώδ. *Laur. 71,16*¹⁸⁰⁶ και *Bucur. Acad. Roman. 1014*. Συνολικά αποδίδονται στο χέρι του 16 κώδικες τόσο θρησκευτικού όσο και κοσμικού περιεχομένου¹⁸⁰⁷.

¹⁷⁹² MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 566, f. 130v: «τελειωθέν, κατά την κ<υριακ>ήν του αύγουστου μηνός' ινδ ιδ' ετους ζϞκθ^{ov} t».

¹⁷⁹³ STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 300-301, f. 128v: «τελειωθέν κατά την ιε' του άπριλλ(ιου) μηνός ινδικτιώνος α', ετους ζϞλα' t (1421)».

¹⁷⁹⁴ OMONT, *Catalogue*, III 7.

¹⁷⁹⁵ MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I 18-19, f. 118v: «τελειωθ(έν). κ(α)τ(ά) τ(ήν) κε' του μαΐου μηνός' (ινδ.), γ'. ετους ζλλγ' (1425)».

¹⁷⁹⁶ MARTINI-BASSI, *Catalogus*, 566, *Ambros Q. 6 sup* (662) (f. 86r): «t τελιωθέν, κατά την κθ' του όκτωβρίου μηνός' ετους ζϞλδ^{ov} t».

¹⁷⁹⁷ OMONT, *Catalogue*, III, 7.

¹⁷⁹⁸ BANDINI, *Catalogus*, II 417.

¹⁷⁹⁹ OMONT, *Catalogue*, III, 7.

¹⁸⁰⁰ MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I 662-663, f. 112v: «τελειωθέν, κ(α)τ(ά) τ(ήν) ι' του ιουν(ιου) μηνός. (ινδ), α'. ετους ζϞλα' (1423)».

¹⁸⁰¹ PALAU-LUCÀ, *nuovo manoscritto palinsesto*, 281-301.

¹⁸⁰² STORNAJOLO, *Vat. Urb. gr.*, 301.

¹⁸⁰³ Πρόκειται για τους: A. *Laur. 5, 17* (Ψαλτήριο Δαυίδ), f. 259v: «Τελιωθ()ν κατά την ιζ' του Μαρτίου μηνός, ετους ζϞδια' (1403)», βλ. BANDINI, *Catalogus*, I, 40-41. B. *Par. gr. 2991A* (Ισοκράτης, Αίσωπος κ.ά., 1419), βλ. OMONT, *Catalogue*, III, 81-82. Γ. *Berol. Phill. 1577* (Μάζαρης, 11 Σεπτεμβρίου 1419). Δ. *Laur. C.S. 179* (Θουκυδίδης). Βλ. επίσης GAMILLSCHEG, «Zur handschriftlichen Überlieferung byzantinischer Schulbücher», ό.π., 216-217.

¹⁸⁰⁴ RGK II 328, III 383.

¹⁸⁰⁵ M., CACOUROS, «Un commentaire byzantin in commentaire byzantin inédit au deuxième livre de Seconds analytiques, attribuable à Jean Chortasménos», *RHDT* 24 (1994) 149-198' PALAU, *Library*, 213.

¹⁸⁰⁶ BANDINI, *Catalogus*, III, 10.

¹⁸⁰⁷ Για τον αναλυτικό κατάλογο των χειρογράφων που του αποδίδονται βλ. PALAU-ATSALOS, I *collegli di Giorgio Baiophoros*, 332-344.

Η μαζική παραγωγή των προαναφερθέντων χειρογράφων με έργα του Μοσχόπουλου, τα οποία θεωρούνται ως βασικά βοηθήματα για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, σε συνάρτηση με την κατάληξη των περισσότερων εξ αυτών σε προσωπικές βιβλιοθήκες Ιταλών ουμανιστών, υποδεικνύουν τη μεγάλη ζήτηση των συγκεκριμένων έργων από Δυτικούς λογίους που επιθυμούσαν να γίνουν μέτοχοι της ελληνικής γλώσσας και παιδείας. Η επαναχρησιμοποίηση περγαμηνών κωδίκων και η δημιουργία νέων παλιμψήστων πιθανόν να οφείλεται στην έλλειψη πρώτων υλών και κυρίως περγαμηνής, η οποία φαίνεται να αποτελούσε σημαντική προϋπόθεση για την απόκτηση ενός χειρόγραφο από ένα πλούσιο Ιταλό ουμανιστή.

Μέχρι και την άλωση του 1453, το βιβλιογραφικό εργαστήριο του Ξενώνα φαίνεται να λειτουργεί παράλληλα με το εκεί σχολείο. Σύμφωνα με πρόσφατες μελέτες, ο κώδικας της μονής *Βλατάδων αρ. 14*, ο οποίος περιέχει αποκλειστικά ιατρικές πραγματείες, θεωρείται ότι αντεγράφη στον Ξενώνα από 3 χέρια¹⁸⁰⁸. Στους εκεί κωδικογράφους μπορεί να προστεθεί ακόμα ένας αντιγραφέας χειρογράφων ονόματι Μιχαήλ Σβήρος¹⁸⁰⁹. Ο τελευταίος ίσως να έδρασε στον Ξενώνα την περίοδο 1451/2 κα υπήρξε γραφέας ή/και κάτοχος του κώδ. *Vind. Phil. gr. 242*, που περιέχει έργα του Ευριπίδη και του Ησίοδου. Στο φύλλο 134ν του κώδικα υπάρχει η φράση «(Μιχαήλ) ὁ Σβῆρος ὁ εὐρισκόμενος ἐν τῷ Ξενώνι»¹⁸¹⁰, με τον Κράλη να φαντάζει ως η πιθανότερη συνέχεια της συγκεκριμένης φράσης¹⁸¹¹.

Παράλληλα με το βιβλιογραφικό εργαστήριο σχεδόν βέβαιη είναι και η ύπαρξη ενός βιβλιοδετικού εργαστηρίου. Η αναστάχωση ενός σημαντικού χειρογράφου όπως είναι ο Διοσκουρίδης της Βιέννης από τον λόγιο Ιωάννη Χορτασμένο¹⁸¹², σύμφωνα με το σημείωμα του κώδικα κατά παραγγελία του μοναχού και νοσοκόμου Ναθαναήλ το 1405/6, αποτελεί την πρώτη μαρτυρία βιβλιοδεσίας στον Ξενώνα.

«Τὸ παρὸν βιβλίον τὸν Διοσκουρίδην παντάπασι παλαιωθέντα καὶ κινδυνεύοντα τελέως διαφθαρῆναι ἐστάχωσεν ὁ Χορτασμένος Ἰωάννης προτροπῇ καὶ ἐξόδῳ τοῦ τιμιωτάτου ἐν μοναχοῖς κυροῦ Ναθαναήλ

¹⁸⁰⁸ Βλ. κεφάλαιο Β'.

¹⁸⁰⁹ *PLP* 24981.

¹⁸¹⁰ HUNGER, *Katalog*, t. I, 351-352. Ο Turyn τον έχει αναγνώσει ως «Μιχαήλ ὁ Σβαρός», βλ. TURYN, *Euripides*, 163.

¹⁸¹¹ Μετά από έλεγχο *in situ*, η άνω ώα του φύλλου 45r φέρει τις δύο λέξεις «ὁ ἄγγελος. ὁ μιχαήλ». Φαίνεται να εγράφησαν από το χέρι του Σβήρου όπως και το σημείωμα στο φύλλο 134ν, δημιουργώντας υποθέσεις είτε για πιθανή σχέση του Μιχαήλ Σβήρου με την οικογένεια των Αγγέλων είτε για κάποιο παλαιότερο κάτοχο του κώδικα, μέλος της συγκεκριμένης οικογένειας. Και οι δύο περιπτώσεις αποτελούν ενδείξεις σχέσεις του κώδικα και του κωδικογράφου με το βιβλιογραφικό εργαστήριο της μονής του Τιμίου Προδρόμου και το σχολείο του Ξενώνα τοῦ Κράλη.

¹⁸¹² *PLP* 30897. *RGK* I 191, II 107, III 315.

νοσοκόμου τηνικαῦτα τυγχάνοντος ἐν τῷ ξενῶνι τοῦ Κράλη ἔτους
 ,ςϚιδ' [1406] ἰν(δικτιῶν)ος ιδ' »¹⁸¹³.

Η έρευνα της Palau έδειξε, ότι η στάχωση μερικῶν χειρογράφων που προέρχονται από το συγκεκριμένο σχολείο έχει γίνει με ένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό τρόπο. Οι συγκεκριμένοι κώδικες δέθηκαν με ξύλινες πινακίδες, οι οποίες είναι επενδυμένες με ανοιχτόχρωμο πορφυρό δέρμα ενώ η περιγαμηνή των τευχῶν φέρει ένα συγκεκριμένο ερυθρωπό χρώμα, αποτέλεσμα ειδικής λείανσης με άλατα και κατόπιν επαναβαφής¹⁸¹⁴. Οι πλείστοι από αυτούς φέρουν ένα μικρό εικονίδιο από εργαλείο, πιθανόν κατά την διαδικασία της στάχωσης. Πρόκειται για ένα πτηνό που κοιτάει προς τα κάτω και ένα ρόμβο, ο οποίος εμπρικλείει ένα δικέφαλο αετό¹⁸¹⁵. Παραδείγματα αυτού του είδους της βιβλιοδεσίας αποτελούν μερικά χειρόγραφα που συνέθεσε ο Γεώργιος Βαϊοφόρος όπως οι *Vat. gr. 19* και *Amb. Q 6 sup.*, ο κώδ. *Amb. P. 121 sup.* που συνέθεσε ο Γεώργιος Χρυσοκόκης, όπως επίσης και αρκετοί κώδικες του Λέοντα Ατράπη¹⁸¹⁶.

II. ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΩΝ ΟΔΗΓΩΝ:

Ανάλογης σημασίας με το βιβλιογραφικό εργαστήριο της μονής του Τιμίου Προδρόμου ἐν Πέτρα υπήρξε και εκείνο της μονής των Οδηγῶν. Ωστόσο, η ιδιαιτερότητα και διαφορά του τελευταίου με το εργαστήριο της Πέτρας έγκειται στο διαφορετικό περιεχόμενο των κωδίκων που αντιγράφονταν εκεί. Σε αντίθεση με τη μονή του Τιμίου Προδρόμου, στην οποία ετοιμάζονταν χειρόγραφα ως επί το πλείστον κοσμικού περιεχομένου και κλασσικών κειμένων, η μονή των Οδηγῶν ετοιμάζει χειρόγραφα με θρησκευτικό και λειτουργικό περιεχόμενο αποκλειστικά. Σύμφωνα με τον Καθηγητή Πολίτη¹⁸¹⁷, το στοιχείο που υποδεικνύει την προέλευση ενός κώδικα από τη μονή των Οδηγῶν είναι μια συγκεκριμένη φράση που προστίθεται από τον εκάστοτε αντιγραφέα, και είναι η ίδια στα πλείστα χειρόγραφα, με μόνη διαφοροποίηση το όνομα του κωδικογράφου:

«Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ (ὄνομα κωδικογράφου) πόνος»

Ήδη από τις αρχές του 14ου αι. η συγκεκριμένη φράση απαντάται σε πληθώρα κωδίκων. Ο κώδ. *Par. gr. 311* (*Ευαγγελιστάριο*) που χρονολογείται το 1336 φέρει το σημείωμα «Ἐτελειώθη ἐν ἔτει ,ςωμδ' μηνί ἰουλίῳ ἰνδ. δ' Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Χαρίτωνος πόνος», παρουσιάζοντας τον Χαρίωνα ως αντιγραφέα στο

¹⁸¹³ HUNGER, *Katalog* II, 40' HUNGER, *Chortasmenos*, 153 κ.ε.

¹⁸¹⁴ PALAU, *The manuscript production*, 207.

¹⁸¹⁵ PALAU, *Learning Greek*, 232-233.

¹⁸¹⁶ PALAU, *Library*, 214-5.

¹⁸¹⁷ L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 17-36, 261-287.

συγκεκριμένο βιβλιογραφικό εργαστήριο¹⁸¹⁸. Χαρακτηριστικό είναι το σημείωμα παραγγελίας του χειρογράφου από τον μοναχό της μονής των Οδηγών Ιγνάτιο: «Καὶ ταύτην δὴ τὴν θεῖαν καὶ ἱερὰν καὶ πάνσεπτον βιβλὸν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου ὁ αὐτὸς οὗτος ὀσιώτατος πατὴρ ἡμῶν καὶ δικαιοτάτος τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῶν Ὁδηγῶν ἱερομόναχος κύρις Ἰγνάτιος συνδραμῶν τε καὶ συγκροτήσας λόγῳ καὶ ἔργῳ συνέταξέ τε καὶ ἀνέθηκε τῇ ἱερᾷ καὶ θεῖα τραπέζῃ τοῦ πανσέπτου τοῦδε ναοῦ εἰς κοινὴν ὠφέλειαν καὶ φωτισμὸν ψυχῆς τε καὶ σώματος, καὶ οἱ ἐντυγχάνοντες ...»¹⁸¹⁹. Από το χέρι του Χαρίτωνα προέρχονται ακόμη τουλάχιστον 10 κώδικες της περιόδου του πρώτου μισού του 14ου αι. Ο κώδικας της μονῆς Διονυσίου αρ. 30 (Λάμπρος 3564) (Τετραευάγγελο) χρονολογείται το 1319¹⁸²⁰ και ο της μονῆς Ἰβήρων αρ. 505 (Τετραευάγγελο) που χρονολογείται το 1323¹⁸²¹. Τη δεκαετία του 1330 χρονολογούνται οι κώδικες της Μεγίστης Λαύρας Γ 123 (Ευστρατιάδης 363) (1331, Πράξεις των Αποστόλων)¹⁸²²-, ὅπως επίσης και οι της μονῆς Βατοπεδίου αρ. 299 (1332, Ιωάννου του Χρυσοστόμου «Ἐπιτομή εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον Ματθαῖον τὸν εὐαγγελιστὴν»¹⁸²³), αρ. 306 (1333, Ιωάννη του Χρυσοστόμου ἔργα)¹⁸²⁴, και αρ. 310 (1334, Ιωάννη του Χρυσοστόμου διάφορες ομιλίες και σχολιασμός)¹⁸²⁵. Το ἔτος 1342 χρονολογείται ο κώδικας της Μεγίστης Λαύρας Α 67 (Ευστρατιάδης 67) με

¹⁸¹⁸ PLP 30644: Αν και ἔχουν διατυπωθεῖ ποικίλες υποθέσεις σχετικά με την πιθανή ταύτιση του Χαρίτωνα με ἄλλες σύγχρονες του προσωπικότητες (βλ. L., POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», BZ 51 [1958] 264-5), καμία δεν μπορεί να επιβεβαιωθεῖ με βεβαιότητα. Ὡστόσο είναι πιθανόν ο συγκεκριμένος Χαρίτων να υπῆρξε διδάσκαλος του κωδικογράφου Ἰωάσαφ, μοναχού στη μονή των Οδηγῶν κατά το δεύτερο μισό του 14ου αι. - αρχές 15ου αι.

¹⁸¹⁹ Βλ. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», ὁ.π., 263 και OMONT, *Catalogue*, I, 32.

¹⁸²⁰ Βλ. Λάμπρος, *Κατάλογος*, I, 320-321, ὅπου σύμφωνα με το σημείωμα του κώδικα: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Χαρίτωνος πόνοσ. Ἐτελειώθη ἐν ἔτει ,ζωκς' ἰνδ. α'».

¹⁸²¹ Βλ. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», ὁ.π., 262 ὅπου σύμφωνα με το σημείωμα του κώδικα: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Χαρίτωνος πόνοσ. Χ(ριστ)ὲ δίδου μογήσαντι τειήν πολυὺλβον ἀρωγήν. Ἐτελειώθη ἡ ἱερὰ βιβλος ἥδε ἐν ἔτει ,ζωλα' ἰνδικτιῶνος»· ο κώδικας δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο του Λάμπρου.

¹⁸²² Βλ. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», ὁ.π., 262 ὅπου σύμφωνα με το σημείωμα του κώδικα: «Ἰσχεὸ μοι χεῖρ ἢ δόναξ ἐπὶ τέρμα μολοῦν(ι). Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Χαρίτωνος πόνοσ. Χ(ριστ)ὲ δίδου μογήσαντι τειήν πολυὺλβον ἀρωγήν. Ἐτελειώθη(η) μηνὶ μαῖω ἕκτη ἰνδ. ιγ' [!] ἔτους ,ζωλθ'»· στον κατάλογο του Ευστρατιάδη δεν αναγράφεται ο αντιγραφῆς του κώδικα, πλην ἡ τελευταία φράση του σημειώματος στο φύλλο 276ν: «Ἐτελειώθη(η) μηνὶ Μαῖω ἕκτη ἰνδ. ιγ' [!] ἔτους ζωλθ', (1331)», βλ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Μεγίστη Λαύρα*, 51.

¹⁸²³ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Βατοπέδι*, 63, σημείωμα κώδικα: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Χαρίτωνος πόνοσ. Ἐγράφη ἐν ἔτει ,ζω [μ' ἰνδ. ιε']».

¹⁸²⁴ POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», ὁ.π., 262 ὅπου αν και δεν αναφέρεται το ὄνομα του Χαρίτωνος, ο κατάλογος το χρεώνει σε αυτόν, βλ. το σημείωμα του κώδικα: «Ἐτελειώθη μην(ι) μαῖω ἰνδ. α' ἔτους ,ζωμα'». Επιπρόσθετα, ο κατάλογος πλην του λάθος στην χρονολόγηση (αντὶ ,ζωμα' ἔχει ,ζωμα'), κατά την περιγραφή κάνει αναφορά περί αντιγραφῆς του κώδικα του Βατοπεδίου αρ. 310 από τον κωδικογράφο Χαρίτωνα, βλ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Βατοπέδι*, 63 και 64.

¹⁸²⁵ Βλ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Βατοπέδι*, 64 ὅπου το σημείωμα στο φύλλο 294ν: «Ἐτελειώθη ἐν ἔτει ,ζωμβ' ἰνδ. β'. Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Χαρίτωνος πόνοσ.».

περιεχόμενο τα τέσσερα ευαγγέλια και το σημείωμα: «Θ(εο)υ̅ τὸ δῶρον καὶ Χαρίτωνος πόνος. Ἐτελειώθη ἐν ἔτει ,ζων' ἰνδικτιῶνος ι' μηνι ἰουλι(ω) ιζ'»¹⁸²⁶, το 1344 ο κώδ. *Sinait. gr. 55* (ψαλτήριον) με το σημείωμα «Θ(εο)υ̅ τὸ δῶρον καὶ Χαρίτωνος πόνος. Ἐτελειώθη ἐν ἔτει ,ζωνβ' ἰνδ. ιβ'»¹⁸²⁷ και το 1346 ο κώδ. της μονής *Ιβήρων αρ. 1384* (Λάμπρος 5504) (ψαλτήριον) με το σημείωμα στο φύλλο 264v: «Θ(εο)υ̅ τὸ δῶρον καὶ Χαρίτωνος πόνος.

Στο f. 265v υπάρχει το επίγραμμα της αυτοκράτειρας Άννας της Σαβοΐας:

Άννα βασιλις ἡ Παλαιολογίνα |
 Δαυιδ θεόπνονν πυκτίον βασιλέως |
 ἔδρασεν λαμπρὸν εἰς Θεοῦ μολπὴν λόγου |
 αὐτῆς τε σῶστρον καὶ γόνου βασιλέως. |
 Ἐτῶν χιλίων ἑξάκις περιόδω |
 ὀκτακοσίων σύν γε πεντηκοντάδι |
 καὶ τετράδι τέτευχε Δαυιδ πυκτίδα |
 Άννα βασιλις ἀγλαὴν λαμπρὰν λίαν»¹⁸²⁸.

Την ίδια περίοδο με τον Χαρίωνα φαίνεται να ἔδρασε στο βιβλιογραφικό εργαστήριο της μονής και ο κωδικογράφος Ἰωακείμ¹⁸²⁹. Από το χέρι του προέρχεται ο κώδ. της *Λαυρεντιανῆς βιβλιοθήκης XI 1 (I 497)*¹⁸³⁰, ο οποίος φαίνεται να είχε τον ίδιο παραγγελιοδότη με τον κώδ. *Par. gr. 311*. Το χειρόγραφο φέρει τη χαρακτηριστική φράση του εργαστηρίου των Ὁδηγῶν «Ἰωακείμ ὄνομα τῶ γεγραφότι. Ἐτελειώθη κατὰ μῆνα ὀκτώβριον τῆς ια' ἰνδ. τοῦ ,ζωλς' ἕκτον ἔτους» ὅπως επίσης και το, παρόμοιο με τον *Parisinus*, σημείωμα παλαιότερου κατόχου: «Τὸ παρὸν βιβλίον ἐγράφη διὰ ἀγῶνος καὶ συνδρομῆς τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυροῦ Ἰγνατίου χρηματίσαντος δικαίω [sic] ἐν τῇ περιωνύμω τῶν Ὁδηγῶν μονῇ καὶ ἐτέθη ἐν αὐτῇ. ὁ δέ γε βουληθῆς ἐκποιήσασθαι τοῦτο τῆς τοιαύτης μονῆς ἵνα ἐπιστᾶται τὰς ἀρὰς τῶν θείων π(ατέ)ρων». Ο Ἰωακείμ φαίνεται να ετοίμασε και τον αχρονολόγητο κώδικα της *Μεγίστης Λαύρας αρ. 16* με Θεία Λειτουργία του Ἰωάννη του Χρυσοστόμου και το σημείωμα «Χ(ριστ)ἔ δίδου μογήσαντι τεὴν πολυόλβον ἀρωγήν. Θ(εο)υ̅ τὸ δῶρον καὶ Ἰωακείμ πόνος»¹⁸³¹ ὅπως επίσης και τον κώδ. της *Μεγίστης Λαύρας K 80* (*Ευστρατιάδης 1367*) με ἔργα του

¹⁸²⁶ Βλ. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», ὁ.π., 263 και *Ευστρατιάδης, Μεγίστη Λαύρα*, 8.

¹⁸²⁷ GARDTHAUSEN, *Sinai*, 13.

¹⁸²⁸ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, II, 279. Ο κώδικας φέρει και το σημείωμα «Ἦτοι τῶ ,ζωνδ' ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἀπὸ δὲ τῆς Χριστοῦ γεννήσεως ατμς' (1346)». Στον Χαρίωνα πρέπει να χρεωθεί και ο αχρονολόγητος κώδικας της μονής *Βατοπεδίου αρ. 1066*, σύμφωνα και με το σημείωμα στο φύλλο 89r: «Θ(εο)υ̅ τὸ δῶρον καὶ Χαρίτωνος πόνος».

¹⁸²⁹ PLP 8360

¹⁸³⁰ BANDINI, *Catalogus*, I, 497-8. Ο κώδικας περιλαμβάνει τον βίο των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού.

¹⁸³¹ L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 265. *ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Μεγίστη Λαύρα*, 3.

Ισαάκ του Σύρου και το σημείωμα «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωακείμ πόνος. Χ(ριστ)ῆ δίδου μογήσαντι τεῖν πολυλοβον ἀρωγήν»¹⁸³².

Κατὰ το δεύτερο μισό του 14ου αι. και μέχρι της αρχές του 15ου αι. ως πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αντιγραφέα στο εκεί βιβλιογραφικό εργαστήριο αποτελούσε ο κωδικογράφος Ιωάσαφ¹⁸³³. Αν και γνωρίζουμε ελάχιστα στοιχεία για την προσωπική του ζωή, εμφανίζεται ως κωδικογράφος πληθώρας χειρογράφων από το 1360 και έπειτα ενώ φαίνεται να αντέγραψε κώδικες και για λογαριασμό του Αυτοκράτορα Ιωάννη Σ' Καντακουζηνού αλλά και του άρχοντα Γεωργίου Αποκαύκου. Πρέπει να ταυτιστεί με το γνωστό πρόσωπο για το οποίο ο λόγιος Ιωάννης Χορτασμένος συνέθεσε ένα επιτύμβιο ποίημα με τον τίτλο:

«Ἐπίγραμμα διὰ στίχων ἰαμβικῶν [καὶ ἠρωικῶν] εἰς τὸν μακάριον ἐκεῖνον μοναχὸν κῦρ Ἰωάσαφ, τὸν καλλιγράφον καὶ ἡγούμενον τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ὀδηγήτριας, κοιμηθέντα ἐν ἔτει ,ζωῶ Πῶῶ ιεῶ, μηνὶ νοεμβρίῳ α', (ἰνδικτιῶνος) ιεῆς»¹⁸³⁴

Εάν πράγματι ταυτίζεται με τον συγκεκριμένο Ιωάσαφ του Χορτασμένου, τότε ο κωδικογράφος Ιωάσαφ της δικής μας περίπτωσης διετέλεσε ηγούμενος της μονής των Οδηγών ενώ απεβίωσε την 1η Νοεμβρίου του 1406¹⁸³⁵.

Ως παλαιότερος κώδικας που προέρχεται από το χέρι του θεωρείται ο της μονής *Παντελεήμονος του Αγίου Όρους 82 (Λάμπρος 5588)* με περιεχόμενο λειτουργικά έργα και χρονολόγηση το 1360, σύμφωνα και με το σημείωμα «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ πόνος Ἰωάσαφ. Ἔτους ,ζωξη' ἰνδ'. ιδ' [!]¹⁸³⁶. Τέσσερις κώδικες του χρονολογούνται το 1366. Πρόκειται για τους *British Libr., Burney. 18 (Καινή Διαθήκη)*¹⁸³⁷, *Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους αρ. 25 (Λειτουργία Μεγάλου Βασιλείου)*¹⁸³⁸ και *αρ. 5 (Λειτουργία Μεγάλου Βασιλείου)*¹⁸³⁹, και *New Jersey*

¹⁸³² Βλ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Μεγίστη Λαύρα*, 230. Αν και ο κατάλογος χρονολογεί το κώδικα στον 17ο αι., ο Πολίτης στο άρθρο του μέσω των υδατοσήμων το χρονολογεί περί το 1360, βλ. L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὀδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 266. Ίδια περίοδο με τους Ιωάσαφ και Χαρίτωνα, φαίνεται να έδρασε και ο κωδικογράφος Θεόληπτος. Υπογράφει τα έργα του με τον χαρακτηριστικό τρόπο της μονής των Οδηγών «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Θεολήπτου πόνος» αν και ο ίδιος υπήρξε μοναχός στη Μονή Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους.

¹⁸³³ *PLP* 8910.

¹⁸³⁴ Για το πλήρες κείμενο το επιτύμβιο ποήματος βλ. HUNGER, *Chortasmenos*, 193-194.

¹⁸³⁵ Σχετικά με την προσπάθεια ταύτισης του Ιωάσαφ με άλλα γνωστά πρόσωπα της περιόδου βλ. L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὀδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 17-36, 261-287, εδῶ 19-26.

¹⁸³⁶ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, II, 290. Σύμφωνα με τον κατάλογο, πρόκειται για «εὐλητάριον, γεγραμμένον κατ' ἄμφω τὰς ὄψεις». Στο σημείωμα πιθανόν λανθασμένα ανέγνωσε, αντί Ιωάσαφ, Ιωάννου: «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ πόνος Ἰωάννου ἔτους ,ζωξη' ἰνδ. ΙΔ' (1360)». Βλ. επίσης L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὀδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 27

¹⁸³⁷ MCKENDRICK - PATTIE, *British Library*, 28: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ πόνος Ἰωάσαφ. Ἔτους ,ζωοδ' ἰνδ'. δ' μηνὶ ἰουνίῳ δ'». βλ. επίσης L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὀδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 27.

¹⁸³⁸ L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὀδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 27: «Ἰωάσαφ πέφυκα λευίτου πόνος. Ἔτους ,ζωοδ' ἰνδ. δ' μηνὶ ἰουλ(ίῳ) ε'». Βλ. επίσης Ευστρατιάδης, *Μεγίστη Λαύρα*, 4 και

(Madison) Drew Theological Seminary αρ. 1 (Καινή Διαθήκη)¹⁸⁴⁰. Ο τελευταίος συμπληρώθηκε από τον ίδιο το 1369, έτος κατά το οποίο αντέγραψε και τον κώδικα της μονής της Θεοτόκου Χάλκης αρ. 27 (Τετραευάγγελο)¹⁸⁴¹. Εντός της δεκαετίας του 1370 ο Ιωάσαφ αντέγραψε τους κώδικες της Μονής Διονυσίου του Αγίου Όρους αρ. 794¹⁸⁴², της μονής της Θεοτόκου της Χάλκης αρ. 34¹⁸⁴³, *Sinait. gr.* 239¹⁸⁴⁴, *Par. gr.* 1242¹⁸⁴⁵, αλλά και τους κώδικες της μονής Δοχειαρίου του Αγίου Όρους αρ. 259 (Λάμπρος 2933)¹⁸⁴⁶ και της μονής Διονυσίου αρ. 75 (Λάμπρος 3609)¹⁸⁴⁷. Το 1386 αντέγραψε τους κώδικες της Μεγίστης Λαύρας αρ. 28¹⁸⁴⁸ και της

Χ. ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, «Κατάλογος λειτουργικῶν ειληταρίων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας», *Μακεδονικά* 4 (1960) 398, Abb. 9.

¹⁸³⁹ L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958): «Ἐτους ,ζωοε' ἰνδ'. δ' μηνὶ σεπτεμβρίῳ κ'. Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ». Βλ. ἐπίσης ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Μεγίστη Λαύρα*, 2 καὶ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, «Κατάλογος λειτουργικῶν ειληταρίων», ὁ.π., 398, Abb. 8.

¹⁸⁴⁰ L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 28: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ. Ἐτους ,ζωοδ' καὶ οζ' ἰνδ'. ζ' μηνὶ μαρτίῳ κβ' ».

¹⁸⁴¹ Αὐτόθι, 28: «Ἐτους ,ζωοη' ἰνδ'. η' μηνὶ σεπτ(εμβ)ρί(ω) κ'. Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ. Ἐγράφ(η) ἐν τῇ ἀγι(ω)τ(άτη) μονῇ τῶν Ὁδηγῶν». βλ. ἐπίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 43-50.

¹⁸⁴² Αὐτόθι, 28: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ. Ἐτους ,ζωοθ' (1370) ἰνδ'. θ' μηνὶ ὀκτωβρίῳ θ' ἡμέρα δ' ». Ο συγκεκριμένος κώδικας δὲν περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο τοῦ Λάμπρου.

¹⁸⁴³ Αὐτόθι, 28: « Ἐτους ,ζωοθ' (1370) ἰνδ'. θ' μηνὶ μαῖῳ ιε'. Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ». Ο συγκεκριμένος κώδικας ἔχει χαθεῖ. βλ. ἐπίσης VOLK, *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken*, 43-50.

¹⁸⁴⁴ GARDTHAUSEN, *Sinai*, 50: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ. Ἐτελειώθ(η) ἐν ἔτει ,ζωπβ' (1373) ἰνδ'. ιβ' μηνὶ νοε(μβ)ρί(ω) κδ' ».

¹⁸⁴⁵ L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 29. Ο κώδικας χρονολογεῖται τὴν περίοδο 1370-1375. Χαρακτηριστικά εἶναι τὰ σημειώματα τοῦ στα φύλλα 119ν: «Ἡ παροῦσα βίβλος ἐγράφη κατὰ μῆνα νοέμβριον τῆς ἐννάτης ἰνδικτιῶνος τοῦ ,ζωο' ἐνάτου ἔτους. Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ» καὶ 436ν: «Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα βίβλος συνάρσει Θεοῦ κατὰ μῆνα φεβρουάριον τῆς ιγ' ἰνδ. τοῦ ,ζωπγ' ἔτους. Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ». βλ. ἐπίσης ΟΜΟΝΤ, *Catalogue*, I, 275.

¹⁸⁴⁶ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, I, 261: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ. Ἐτους ,ζωπγ' (1375), ἰνδ. ιγ' μηνὶ ἀγούστῳ ζ' ».

¹⁸⁴⁷ Αὐτόθι, 326: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ. Ἐτους ,ζωπε' (1376), ἰνδ. ιε' μηνὶ σεπτ(εμβ)ρί(ω) δ' ». Σύμφωνα με τὸ ἀρθρο τοῦ Πολίτη, τὴ συγκεκριμένη δεκαετία ὁ Ἰωάσαφ αντέγραψε καὶ ἕνα ἀγνωστο κώδικα τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου (1372) με τὸ σημείωμα «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ. Μηνὶ φεβρουαρίῳ κη' τοῦ ,ζωπ' ἔτους», ἕνα ἀγνωστο κώδικα τῆς Κοσινίτσας (1378) με τὸ σημείωμα: «Ἐτελειώθη ἐν ἔτει ,ζωπς' μηνὶ ἰουνίῳ ιζ' ἰνδ. α'. Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ», ἀλλὰ καὶ ἕνα ψαλτήριο τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου στὴ Σωζόπολη ἐπίσης τοῦ 1378. Τὸ τελευταῖο φέρει τὸ εκτενές σημείωμα «Ἦλθε τὸ παρὸν βιβλίον εἰς τὸ ἅγιον μοναστήριον ἀφιερωθεῖς παρά τινος Τριανταφύλλου ἔτους ,ζοβ' (1564) ἰνδ. ζ' ἐγράφει παρά τινος διδασκάλου Ἰωάσαφ τούνομα τῶν καιρῶν τῶν Χριστιανῶν βασιλέων, ἔτους ,ζωοθ' (1371) ἰνδ. θ' μαῖον ιε' ... ἤφερε πάλιν Θεοῦ οἰκονομείας ὁ Καράγεώργης ὁ карабоκύρις ἀπὸ τῆ Μήδεια ἕνα ψαλτήριον τοῦ αὐτοῦ διδασκάλου, Ἰωάσαφ γράμματα, ἔτους ,ζριδ' (1606) ἰνδ. δ' μηνὶ ἰουλίῳ κδ'. ἔχει τὸ ψαλτήριον ὅπου ἐγράφη ἔτους ,ζωπζ' (1378) μηνὶ σεπτέρι ιζ' ἡμέρας ζ' καὶ διὰ ἐνθύμησι τὸ ἔγραψα: ἵναι ὁ Κλήμακας πρότα γραμμένος ἡ χρόνους ἀπὸ τὸ ψαλτήριον. Αὐτὸς ὁ ἡγούμενος ὁ Γερμανὸς ἔγινε Ἡρακλείας μητροπολίτης εἰς τὸν καιρὸν τοῦ κύρ Ἱερεμία· τὸ ψαλτήριον ἔχει τὸν ἀκάθιστον ὕμνον· ἔχει καὶ τὴ μετάλυψιν, τὰ κεφάλαια

μονής Διονυσίου αρ. 99 (Λάμπρος 3633)¹⁸⁴⁹ ενώ το 1387 συνέθεσε τον κώδ. της μονής Διονυσίου αρ. 96 (Λάμπρος 3630)¹⁸⁵⁰ και το 1388 τους κώδικες της μονής Βατοπεδίου αρ. 11¹⁸⁵¹ και EBE 2532¹⁸⁵² αντίστοιχα. Κατά τα τέλη του 14ου αι, η φήμη του ως σωστού και καλού κωδικογράφου φαίνεται να είχε εξαπλωθεί στους κύκλους των λογίων, όπως φαίνεται και από τις παραγγελίες που δέχεται αλλά και τους νέους κωδικογράφους που έχει ως μαθητές του δίπλα του, σύμφωνα και με τους κολοφώνες διαφόρων χειρογράφων. Ο κώδ. *Oxon. Bodl. Miscell.* 136 (*Coxe* 703) (12ος αι.), ο οποίος περιλαμβάνει την Καινή Διαθήκη και συμπληρώθηκε από τον Ιωάσαφ το 1391, φέρει στο φύλλο 424r το σημείωμα ολοκλήρωσης του κώδικα, στο οποίο ο Ιωάσαφ αναφέρει ως συνεργάτη του κάποιον ιερομόναχο ονόματι Γρηγόριο: «Ἐπληρώθη τὸ καθ' ἡμέραν εὐαγγέλιον μετὰ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν σαββατοκυριακῶν καὶ ὄλων τῶν ἑορτῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ κατὰ μῆνα ἰούνιον τῆς ιδ' ἰνδ. τοῦ ,ζωσθ' ἔτους ἡμέρα β', ιθ' τοῦ εἰρημένου μηνός· οἱ ἐντυγχάνοντες ταῦτα εὐχεσθαι καὶ τὸν συνεργήσαντα τοῦτο ἱερομόναχον κύριον Γρηγόριον κάμοι τῶ ἐλαχίστῳ καὶ ἀμαρτωλῷ Ἰωάσαφ τὸ [!] ἀπὸ τῆς μονῆς τῶν Ὁδηγῶν»¹⁸⁵³. Την ίδια δεκαετία ολοκλήρωσε και τους κώδικες *Par. gr.* 348 (1390,

ὄλλα χρυσά. *Ηγούμενος Ἰωσήφ ἱερομόναχος τοῦ καιροῦ ,ζριδ' (1606)*». Και οι τρεις προαναφερθέντες κώδικες έχουν χαθεί και δεν είναι δυνατό να εντοπιστούν μέσα από τους υπάρχοντες καταλόγους.

¹⁸⁴⁸ L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 30: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ. Ἐτους ,ζωσδ' ἰνδ. θ' μηνὶ ἀπριλλίῳ α' ἡμέρα κυριακή». Βλ. επίσης ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Μεγίστη Λαύρα*, 4.

¹⁸⁴⁹ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, I, 333: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ. Ἐτους ,ζωσδ' ἰνδ. θ' μηνὶ ἀπριλλίῳ ι'».

¹⁸⁵⁰ Αὐτόθι, 333: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ. Ἐτους ,ζωσε' ἰνδ. ι' μηνὶ ἰουλ(ίῳ) ιη' ἡμέρα ε'».

¹⁸⁵¹ L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 30: «Χ(ριστ)ὲ δίδου μογήσαντι τὴν πολὺολβὸν ἀρωγήν. Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ. Ἐτους ,ζωσζ' μηνὶ ἰουν(ίῳ) κδ'». Ο συγκεκριμένος κώδικας βρίσκεται στον κατάλογο του Ευστρατιάδη, *Βατοπέδι*, υπό τον αριθμό 1086 (σελ. 191) και ο συγκεκριμένος Ιωάσαφ πιθανόν λανθασμένα ταυτίστηκε με τον Αυτοκράτορα Ιωάννη C' Καντακουζηνό, μετέπειτα μοναχό Ιωάσαφ· βλ. επίσης ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, «Κατάλογος λειτουργικῶν εἰληταρίων», ὁ.π., 403-409.

¹⁸⁵² L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 30: «Ἐτελειώθη ἐν ἔτει ,ζωσζ' ἰν. ια' μηνὶ ἰουλ(ίῳ) κγ' ἡμέρα ε'. Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ. Χ(ριστ)ὲ δίδου μογήσαντι τετὴν πολὺολβὸν ἀρωγήν». Παλαιότερα ο κώδικας βρισκόταν στην μονή του τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες με τον αρ. Β 34, βλ. Π.Ν. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου», *BZ* 3 (1894) 225-329, ἐδώ 323.

¹⁸⁵³ COXE, *Bodleian Library*, I, στηλ. 703-705. Στον ίδιο κώδικα απαντάται και το σημείωμα στο φύλλο 14v: «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνοσ. Ἐτους ,ζωσθ' (1391) ἰνδ. ιδ' μηνὶ ἰουνίου κθ' ἡμέρα ε'. Χ(ριστ)ὲ δίδου μογήσαντι τὴν πολὺολβὸν ἀρωγήν». Σχετικά με τον συγκεκριμένο Γρηγόριο βλ. *PLP* 4525. Πιθανόν να ταυτίζεται με τον αντιγραφέα του κώδικα της μονής Βατοπεδίου αρ. 19 που περιλαμβάνει τη Θεία Λειτουργία του Ιωάννη του Χρυσοστόμου και χρονολογείται το 1380. Φέρει το σημείωμα «Δώρημα Θ(εο)ῦ καὶ Γρηγορίου πόνοσ || οἰκτροῦ μοναχοῦ καὶ παρ' ἀξίαν θύτου || οὗ τοιγαροῦν μέμνησο, ὃ Θ(εο)ῦ θύτα. Ἐτους ,ζωπη'», βλ. L., POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 267.

Ωρολόγιον)¹⁸⁵⁴, Πάτμος αρ. 49 (1391, Λειτουργίες Ιωάννου του Χρυσοστόμου και Μεγάλου Βασιλείου)¹⁸⁵⁵, Διονυσίου Αγίου Όρους αρ. 790 (1393, Λειτουργία Χρυσοστόμου)¹⁸⁵⁶, *Vat. Chis. R.V.* 29 (1394, Πράξεις και Επιστολές Αποστόλων)¹⁸⁵⁷, Μεγίστης Λαύρας αρ. Α 103 (Ευστρατ. 1594) (1397, Θεία Λειτουργία Ιωάννη του Χρυσοστόμου και Μεγάλου Βασιλείου)¹⁸⁵⁸ και μονής Καρακάλλου αρ. 21 (Λάμπρος 1534) (1397, Παρακλητική)¹⁸⁵⁹. Αν και σε προχωρημένη ηλικία, ο Ιωάσαφ συνεχίζει την αντιγραφική του δραστηριότητα. Ο κώδικας της Μονής Αγίας Τριάδος στη Χάλκη αρ. 10 (Τετραευάγγελο) χρονολογείται το 1403 και φέρει το σημείωμα «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνος. Ἔτους ,ζϞδϞα' ἰνδ. ια' μηνί ἰουλ(ίω) ιδ'. Χ(ριστ)ὲ δίδου μογήσαντι τεῖην πολυόλβον ἀρωγήν»¹⁸⁶⁰ ενώ ο κώδικας

¹⁸⁵⁴ L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 30. Ο κώδικας φέρει τα σημειώματα «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνος. Χ(ριστ)ὲ δίδου μογήσαντι τεῖην πολυόλβον ἀρωγήν» και στο φύλλο 150ν: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνος. Ἔτους ,ζωζς' μηνί ἰουν(ίω) κδ'»· βλ. επίσης Omont, *Catalogue*, I, 35.

¹⁸⁵⁵ ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ, Πάτμος, 39: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνος. Ἔτους ,ζωζθ' ἰνδ. ιδ' μηνί ἰουλίω κζ' ἡμέρα πέμπτη, ἐν ἧ καὶ ὁ πανιερώτατος μητροπολίτης Πενταπόλεως καὶ ὑπέριμος κύρις Ναθαναὴλ εὐδοκία Θ(εο)ῦ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν αὐτοῦ ἐξεπορεύετο». Ο κώδικας φέρει τον τίτλο «Δημητρίου Γεμιστοῦ πρωτονοταρίου τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας Διάταξις τῆς τοῦ πατριάρχου λειτουργίας πῶς γίνεται ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ· ἐν ἧ καὶ ἡ Τάξις τῶν χειροτονιῶν, πότε καὶ πῶς γίνεται ἐκάστη».

¹⁸⁵⁶ L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 31: «Ἔτους ,ζϞδϞα' ἰνδ. α' μαῖω κ'. Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνος. Χ(ριστ)ὲ δίδου μογήσαντι τεῖην πολυόλβον ἀρωγήν»· Ο κώδικας δεν αναφέρεται στον κατάλογο του Λάμπρου. Σε δίπτυχο μνημοσυνῶν του χειρογράφου υπάρχει μνεία σε κάποιο μοναχό Αντώνιο αλλά και σε κάποιο Δημήτριο και Ειρήνη μαζί με τα τέκνα τους: Α. «Μνήσθητι Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Αντωνίου μοναχοῦ». Β. «Μνήσθητι Κ(ύρι)ε τῶν δούλων σου Δημητρίου καὶ Εἰρήνης καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν».

¹⁸⁵⁷ CAVALIERI, *Chisiani et Borgiani*, 31-32: «Ἔτους ,ζϞδϞβ' ἰνδ. β' μηνί ἰουν(ίω) ιβ'». Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνος ἀπὸ τῆς σεβασμίας μονῆς τῶν Ὁδηγῶν»· βλ. επίσης Volk, *Die byzantinischer Klosterbibliotheken*, 43-50.

¹⁸⁵⁸ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Μεγίστη Λαύρα, 281-282: «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνος. Ἔτους ,ζϞδϞβ' ἰνδ. β' μηνί ἰουλ(ίω) λ'».

¹⁸⁵⁹ ΛΑΜΠΡΟΣ, Κατάλογος, I, 131: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνος. Ἔτους ,ζϞδϞε' ἰνδ. ε' μηνί ἀγούστω ι' »· ἔτερον σημείωμα του κώδικα (ἀπὸ νεώτερο χέρι): «Μνήσθητι, Κύριε, τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Μακαρίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης καὶ τῶν γονέων αὐτοῦ Κωνσταντίνου καὶ Μακαρίας μοναχῆς, ἐξ οὗ καὶ ἡ παροῦσα βίβλος αὕτη ἐπωλήθη εἰς τὴν σεβασμία μονῆ τοῦ Καρακάλλου».

¹⁸⁶⁰ ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Αγ. Τριάδος Χάλκης*, 7-8. Ο κώδικας περιλαμβάνει τους ἐξῆς 24 στίχους σχετικὰ με τον αντιγράφεα, τον παλαιότερο κάτοχο ἀλλὰ και γενικότερα την ιστορία του χειρογράφου:

Ἡ βίβλος ἦδε τῶν Θ(εο)ῦ προσταγμάτων,
ἢ τὴν χάριν φέρουσα τῆς εὐκοσμίας,
καὶ τῇ θέσει στίλβουσα τῶν γεγραμμ(έν)ων,
καὶ τῷ ξένω κάλλοι τε ποικιλοτρόπως,
τὴν ἡδονὴν στάζουσα δαψιλεστάτην,
σπουδῆ κατέστη καὶ πόθω καὶ δαπάνῃ,
Γεωργίου μάλιστα τοῦ Αποκαύκου.
ἄρχοντος ἀνδρὸς νουνεχοῦς καὶ κοσμίου.

της EBE αρ. 2114 (επίσης Τετραευάγγελο) χρονολογείται το 1405 και φέρει το σημείωμα «Θ(εο)ῡ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνος. Ἔτους ,ςϚιδιγ' ἰνδ. ιγ' μηνὶ ἰανουαρίῳ ια', ... Ἡ παροῦσα βίβλ(ος) τοῦ ἀγ(ίου) εὐαγγελίου) ἐγράφη διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ἰωάσαφ ἱερομονάχου· ὁ δὲ ταῦτην φιλοτιμησάμενος ὥστε γενέσθαι ταύτην τὴν βίβλον ὁ εὐλαβέστατος ὑπάρχ(ει) πρε(σβύ)τερ(ος) κὺρ Θεόδωρος ὁ Παρμενᾶς· ἀξιῶ τοίνυν τοὺς ἐντυγχάνοντας ταύτην εὐχὴν ἀναπέμπειν πρὸς Θ(εὸ)ν ὑπὲρ τε τοῦ Θ(εο)ῡ τὸν μισθόν, ἐγὼ δὲ ἄφεςιν εὐροιμι τῶν ἡμαρτημένων ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως»¹⁸⁶¹. Τον Ἰανουάριο του 1406, 9 μήνες πριν από την κοίμησή του, ο Ἰωάσαφ ολοκλήρωσε την αντιγραφή του τελευταίου γνωστού σε μας κώδικα, *Μεγίστης Λαύρας Η 152 (Ευστρατιάδης 807)*, σύμφωνα με τα σημειώματα στα φύλλα 57v: «Ἔτους ,ςϚιδιδ' ἰνδ. ιδ' μηνὶ ἰανουαρίῳ η' (1406)» και 58r: «Θ(εο)ῡ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνος»¹⁸⁶².

Ἡ παράδοση του βιβλιογραφικοῦ εργαστηρίου της μονῆς των Ὁδηγῶν συνεχίστηκε και κατά τον 15ο αἰ., με πιο χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τους τρεῖς κωδικογράφους Σωφρόνιο, Ματθαῖο και Γεδεών. Ὁ μοναχὸς Σωφρόνιος ἀντέγραψε ἐκεῖ χειρόγραφα τὴν περίοδο 1418-1438 χρησιμοποιώντας τὴν χαρακτηριστικὴ φράση «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Σωφρονίου πόνος. Ἔτους.... ἰνδ. ... μηνὶ

λαμπροῦ προσηνοῦς εὐγενοῦς θαυμασίου.
ἀνακτόρων οἴκοις τε δαιτωμένον.
φίλου κρατούντων ἀσφαλοῦς καὶ γνησίου.
δῶρον δοθεῖσα τῷ ναῷ τῆς Παρθένου
μ(ητ)ρ(ός) πανάγνου τοῦ Θ(εο)ῡ καὶ δεσπότου,
τῷ ἐν Βλαχέρναις τῷδε τῷ θαυμασίῳ.
ἐν ᾧ μόλιβδος τῆς στέγης ἄνω χάριν,
δώρημα τοῦδε σὺν πόθῳ τῆς καρδίας.
τῶν πταισμάτων χάριν γε τῶν τῆς καρδίας.
τῶν πταισμάτων χάριν γε τῶν ἐν τῷ βίῳ.
ᾧ δοθείη γε πρὸς Θ(εο)ῡ σ(ωτ)η(ρ)ία,
καὶ λαμπρότης βίου τε καὶ εὐθυμία:
Ὁ δὲ γραφεὺς τίς ἐστὶν εἰ μαθεῖν θέλεις,
ἐροῦσι πάντως οἱ τύποι τῶν γραμμάτων,
δηλοὶ σαφῶς ὄντες γε τοῦ Ἰωάσαφ.
οὗ δὴπερ ἔργον ἢ γραφὴ τῶν βιβλίων,
καὶ χεὶρ ἐτοίμη πρὸς γραφὴν ἡσκημένη†.

Βλ. ἐπίσης L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 31-33.

¹⁸⁶¹ ΠΟΛΙΤΗΣ, *EBE*, 150-151.

¹⁸⁶² ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Μεγίστη Λαύρα*, 122. Ἐτερον σημείωμα βρίσκεται στο φύλλο 40v του κώδικα: Ἔτους ,ςϚιδιδ' ἰνδ. ιδ' μηνὶ ὀκτωβρ(ίῳ) ιε' (1405)· βλ. ἐπίσης L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 33. Στον Ἰωάσαφ χρεώνονται ἀκόμη δύο ἀχρονολόγητοι κώδικες. Πρόκειται για τὸν τῆς μονῆς *Μεγίστης Λαύρας αρ. 18* (Λειτουργία Ἁγίου Ἰωάννη του Χρυσοστόμου) με τὸ σημείωμα «Ἔτους μηνὶ Θ(εο)ῡ τὸ δ[ῶρον καὶ] πόνος Ἰωάσαφ» και τὸν τῆς μονῆς *Βατοπεδίου αρ. 5* (Λειτουργία Ἁγίου Ἰωάννη του Χρυσοστόμου) με τὸ σημείωμα «Θ(εο)ῡ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάσαφ πόνος».

...»¹⁸⁶³. Από το χέρι του προέρχονται οι κώδικες *Μεγίστης Λαύρας αρ. 29* (Θεία Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου)¹⁸⁶⁴ και *Par. gr. 408* (Θεία Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου)¹⁸⁶⁵, οι οποίοι χρονολογούνται το 1418, ο κώδ. της *ΕΒΕ αρ. 2638* (Ιωάννης Δαμασκηνός, Αναστάσιος Σιναΐτης κ.ά.)¹⁸⁶⁶, ο οποίος χρονολογείται το 1423, όπως επίσης και ο κώδ. της μονής των *Αγίων Τεσσαράκοντα Θεραπνών αρ. 5* που χρονολογείται το 1432 και περιλαμβάνει την *Καινή Διαθήκη*¹⁸⁶⁷. Ενδιαφέρον αποτελεί ο κώδ. *Marc. gr. 38* με περιεχόμενο τα τέσσερα Ευαγγέλια, ο οποίος αντεγράφη στην Φερράρα της Ιταλίας το 1438. Σύμφωνα με τα δύο σημειώματα του κώδικα Α. «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Σωφρονίου πόνος. Ἔτους ,ϷϹϹμζ' ἰνδ. β' μηνὶ νοεμβρίῳ (1438)» και Β. «Ἐγράφη ἐν τῇ Φεραρία πόλει τῆς Ἰταλίας», Ο Σωφρόνιος πιθανόν να αποτέλεσε μέλος της βυζαντινής αποστολής στη σύνοδο της ενώσεως των Εκκλησιῶν στη Φερράρα-Φλωρεντία¹⁸⁶⁸. Τέλος, από το χέρι του προέρχεται και ο κώδ. της μονής *Κουτλουμουσίου αρ. 86* (Λάμπρος 3155) (ψαλτήριον) σύμφωνα και με το σημείωμα στο φύλλο 234r: «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Σωφρονίου πόνος». Πρόκειται για παλίμψηστο κώδικα ο οποίος πριν την απόξεση αποτελούσε μέρος δύο κεφαλαιογράμμάτων χειρογράφων, ενός Ευαγγελίου (πιθανόν του 6ου ή του 7ου αι.) και ενός Πραξαποστόλου¹⁸⁶⁹.

Ο δεύτερος στη σειρά κωδικογράφος και πιθανός μαθητής του Πατριάρχη Ιωσήφ, Ματθαίος θυτορακενδύτη¹⁸⁷⁰, υπογράφει τα έργα του με την παρόμοια προαναφερθείσα φράση. Από το χέρι του προέρχεται ο κώδικας *αρ. 16 της μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών*, χειρόγραφο το οποίο σήμερα βρίσκεται στην *Εθνική βιβλιοθήκη της Αθήνας* με τον αριθμό 260 (Τετραευάγγελο) του 1418 με το σημείωμα «Ἐτελειώθη(η) μηνὶ αὐ(γού)στῳ ἡ' ἔτους ,ϷϹϹκς' ἰνδ. ια'. Ματθαίου πόνος γε τοῦ θυτορακενδύτου. Ἰσχεο μοι χεὶρ ἢ ἐ δόνξ ἐπὶ τέρμα μολοῦντι»¹⁸⁷¹ και ο *Par. gr. 12* (Ωρολόγιον) του 1419 με τα δύο σημειώματα «*Ματθαίου πόνος τοῦ θυτορακενδύτου. Ἔτους ,ϷϹϹκζ' ἰνδ. ιβ', μηνὶ φευρουαρ(ίῳ) θ' ἡμέρας ε' ὥρα Ϸ'*» και στο φύλλο 319r: «*Καὶ τοῦτο πόνος Ματθαίου ταλαιπώρου. Ἔτους ,ϷϹϹκζ' ἰνδ. ιβ'*

¹⁸⁶³ Το έργο VG 413 χρεώνει στον συγκεκριμένο μοναχό 3 χειρόγραφα ενώ μέσα από το άρθρο του ο Πολίτης προσθέτει αρκετά περισσότερα, βλ. L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 268-9.

¹⁸⁶⁴ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, «Κατάλογος λειτουργικῶν εὐληταρίων», ό.π., 391-402.

¹⁸⁶⁵ ΟΜΟΝΤ, *Catalogue*, I, 44.

¹⁸⁶⁶ L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 268, σπ. 84.

¹⁸⁶⁷ Ν.Α. ΒΕΗΣ, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Θεράπναις μονῆς τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα», *Ἐπετηρὶς Παρνασσῶ* 8 (1904) 9.

¹⁸⁶⁸ L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 268, σπ. 84· C. CASTELLANI, *Catalogus codicum Graecorum qui in Bibliothecam D. Marci Venetiarum inde ab anno MDCCXL ad haec usque tempora inlati sunt* (Venetiis, 1895) 73.

¹⁸⁶⁹ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, I, 281-282.

¹⁸⁷⁰ Για τον Ματθαίο βλ. *PLP* 17352· βλ. επίσης κεφάλαιο Δ'.

¹⁸⁷¹ Γ.Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Η βιβλιοθήκη και τα Χειρόγραφα της μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών* (Κομοτηνή, 1993) σελ.18, σπ. 9· βλ. επίσης κεφάλαιο Δ'.

μηνί Ιουνίου ἰ΄ ὥρα α΄». Από το χέρι του πιθανόν να προέρχεται και ο κώδ. της μονής Διονυσίου 103 (Λάμπρος 3637) (Θεία Λειτουργία Ιωάννη του Χρυσοστόμου) του 1419 με το σημείωμα «Ματθαίου πόνος. Ἐτους ,ϷϹκζ΄ ἰνδ. ιβ΄» όπως επίσης και το ειλητάριο αρ. 37 της μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους (Θεία Λειτουργία του Ιωάννη του Χρυσοστόμου), το οποίο πιθανόν να χρονολογείται στις αρχές του 15ου αι. και φέρει το σημείωμα «Μέμνησο θύτα Ματθαίου γεγραφώτος»¹⁸⁷².

Τέλος, αντιγραφέας στο εκεί βιβλιογραφικό εργαστήριο υπήρξε μοναχός Γεδεών, ο οποίος διαφέρει ως προς τα έργα που αντιγράφει στα χειρόγραφα του. Αν και συνεχίζει την παράδοση αντιγράφοντας κώδικες εκκλησιαστικού και θρησκευτικού περιεχομένου, όπως ο κώδικας της μονής Μονής Παντελεήμονος αρ. 602 (Λάμπρος 6109)¹⁸⁷³, ο κώδ. της Πάτμου αρ. 708¹⁸⁷⁴, αλλά και τα ειλητάρια της μονής Μεγίστης Λαύρας αρ. 10¹⁸⁷⁵, 22¹⁸⁷⁶, 46¹⁸⁷⁷ και της μονής Καρακάλλου αρ. 274 (Λάμπρος 6613)¹⁸⁷⁸, ο Γεδεών ετοιμάζει και χειρόγραφα με κοσμικό περιεχόμενο. Ο κώδ. *Marc. gr.* 387, ο οποίος σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 387r αντεγράφη από τον κωδικογράφο στις 19 Δεκεμβρίου 1441: «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ τοῦ Γεδεῶν πόνος ,ϷϹμθ΄ (1440) ἰνδ. δ΄ μηνί δεκεμβρίῳ ιθ΄», περιλαμβάνει Αππιανού Ιστορία¹⁸⁷⁹ ενώ παράλληλα ο κώδ. *Vat. Reg. gr.* 95 ο οποίος χρονολογείται στις 13 Μαρτίου του 1446 και περιλαμβάνει Διονυσίου Αλικαρνασέως βιβλία VI-X με λήμματα στα ελληνικά και λατινικά στις ώες: «†θεοῦ τὸ δῶρον καὶ τοῦ γεδεῶν πόνος †.† ἔτους, ἕξακισχιλιοστοῦ, ἔννακοσιωστοῦ (sic), πεντηκοστοῦ τετάρτου, ἰνδικτιῶνος μαρτίῳ, δεκάτη τρίτη †»¹⁸⁸⁰¹⁸⁸¹.

¹⁸⁷² ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, «Κατάλογος λειτουργικῶν ειληταρίων», ό.π., 401 όπου αναφέρεται ότι ο ίδιος γραφέας αντέγραψε και το ειλητάριο της μονής Διονυσίου του Αγίου Όρους αρ. 103 (Αθων. 3637) (το έργο φέρει διαφορετική υπογραφή αλλά πανομοιότυπο τρόπο γραφής): Για τον συγκεκριμένο Ματθαίο βλ. κεφάλαιο Δ'. Βλ. επίσης L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 269 όπου εκφράζονται οι αμφιβολίες περί ταύτισης του Ματθαίου των πρώτων δύο κωδίκων (*EBE* 260 και *Par. gr.* 12) με εκείνον των δύο τελευταίων (Διονυσίου 103 και Μεγίστης Λαύρας ειλ. 37).

¹⁸⁷³ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, II, 403: «Ἐτους ϷϹκβ΄ ἰνδ. ϷηϷ μηνί Αὐγούστῳ ι΄ (1414). Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ τοῦ Γεδεῶν πόνος».

¹⁸⁷⁴ ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ, *Πάτμος*, 275-276: «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ τοῦ Γεδεῶν πόνος. Ἐτους ,ϷϹλζ΄ (1429), ἰνδικτιῶνος Ϸ΄. Μηνί Ἰουνίῳ ε΄».

¹⁸⁷⁵ Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ, «Κατάλογος λειτουργικῶν ειληταρίων τῆς Ἱ. Μ. Βατοπεδίου», *Μακεδονικά* 4 (1957) 403-409.

¹⁸⁷⁶ Αὐτόθι, 403-409.

¹⁸⁷⁷ Αὐτόθι, 403-409.

¹⁸⁷⁸ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, II, 474: «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ τοῦ Γεδεῶν πόνος ἔτους ,ϷϹλθ΄ ἰνδ. θ΄ μηνί Δεκεμβρίῳ δ΄ (1430)».

¹⁸⁷⁹ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus* II, 142. Ο κώδικας αργότερα βρέθηκε στην κατοχή του Καρδινάλιου Βησσαρίωνα, f. Ir: «locus 61, Appianus historicus, b(essarionis) car. Tusculani».

¹⁸⁸⁰ STEVENSON, *Reginae et Pii II*, 70.

¹⁸⁸¹ Οι VG 64 παραδίδουν συνολικά 7 χειρόγραφα τα οποία χρεώνονται στη γραφίδα του Γεδεών - μεταξύ των οποίων τα 6 προαναφερθέντα. Ένας από τους κώδικες που αναφέρουν είναι ο

Πλην των προαναφερθέντων τριών κωδικογράφων, πιθανοί αντιγραφείς στη μονή των Οδηγών υπήρξαν οι μοναχοί Μεθόδιος και Ιωσήφ. Ο πρώτος αντέγραψε τον κώδ. της *Ιβήρων αρ. 788* (Λάμπρος 4908) το 1436 σύμφωνα με το σημείωμα: «Ἐτελειώθη ὁ παρῶν μὴν αὐγουστος (Λάμπρος: Αὐγούστῳ) διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ Μεθοδίου μοναχοῦ καὶ δομειστικοῦ τῆς μονῆς τῆς Ὁδηγήτριας κατὰ τὸ ,ϷϹμ[δ]’ (Λάμπρος: ,ϷϹμ’) ἔτει ἰνδ. ιδ’ (1436)¹⁸⁸²» ενώ από το χέρι του δευτέρου προέρχεται ο κώδ. της *Μεγίστης Λαύρας αρ. Θ 50* (*Ευστρατιάδης 912*) του 1456: «Ἐτελειώθη ὁ παρῶν μὴν ὀκτώβριος διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ἰωσήφ ἱερομονάχου τάχα καὶ πνευματικοῦ καὶ ἡγουμένου μονῆς τῆς Ὁδηγήτριας, καὶ μὴ μέμφεσθε τὴν σκαμβώτητα (Λάμπρος: σκαμβότητα) καὶ ἀμουσίαν (Λάμπρος: ἀκούσιαν) σύνθεσιν τῶν γραμμάτων· καὶ γὰρ τῶν ὀφθαλμῶν ὑπάρχει τὸ αἶτον· διὰ τὸ ὑγειῶς μὲ ἔχειν (Λάμπρος: ἔχων) τὸ φῶς· μᾶλλον δὲ εὐχεσθε πρὸς Κύριον ὅπως ἴλεων αὐτὸν εὕρω ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως. Ἐτελειώθη δὲ ἐν μηνὶ ἰουλίῳ λα’ ἡμέρᾳ σαββάτῳ ἔτει ,ϷϹξδ’ ἰνδ. ιδ’¹⁸⁸³. Ἰδιαίτερο ενδιαφέρον στα σημειώματα των δύο τελευταίων κωδικῶν αποτελεί η αναφορά προέλευσης της αντιγραφῆς ως μονή της Οδηγήτριας και όχι ως μονή των Οδηγών. Ωστόσο, είναι σχεδόν βέβαιο ότι οι δύο ονομασίες περιγράφουν το ίδιο μοναστικό ἴδρυμα. Ο Janin, ο οποίος ταυτίζει τη μονή των Οδηγών με εκείνη της Οδηγήτριας, προσθέτει ότι οι κτιριακές της εγκαταστάσεις κατεδαφίστηκαν περί το 1467 από τον Σουλτάνο Μωάμεθ Β' με σκοπό την ανέγερση σεραγίου στην περιοχή, κάτι που φαίνεται μέσα από τη χρονολόγηση του προαναφερθέντος κώδ. της *Μεγίστης Λαύρας αρ. Θ 50* (*Ευστρατιάδης 912*)¹⁸⁸⁴ να ταυτίζεται.

Η παράδοση και η κληρονομιά του βιβλιογραφικού εργαστηρίου της μονῆς των Οδηγών επεκτάθηκε και εκτός συνόρων της Κωνσταντινούπολης ενώ υιοθετήθηκε από πολλούς κωδικογράφους ακόμη και μετά την άλωση. Η πολλακίς προαναφερθείσα χαρακτηριστική φράση ὅπως και παρόμοιοι τύποι σημειωμάτων των πιο πάνω κωδικογράφων της μονῆς χρησιμοποιούνται από

Petersburg. Kais. Bibl. 58 με γραμματικές πραγματείες Μανουήλ Μοσχοπούλου Κρήτης και χρονολόγηση στις 5 Ιουνίου 1424. Ωστόσο, δεν κατέστη δυνατός ο εντοπισμός του συγκεκριμένου κώδικα μέσα από τους υπάρχοντες καταλόγους. Ίσως και να πρόκειται για αβλεψία των Vogel και Gardthausen αφού πλησιέστερη ταύτιση και χρονολόγηση κώδικα που βρίσκεται στην αυτοκρατορική βιβλιοθήκη της Αγίας Πετρούπολης, είναι του κώδ. της *Αγίας Πετρούπολης V 6* (ίσως να ανεγνώσθη λανθασμένα ως 5 6 [ή 8]) με τίτλο «Ἀρχὴ σὺν θῶ ἀγίῳ τοῦ πρωτοσχέδου· τοῦ διορθωθέντος παρὰ τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυροῦ Μανουήλ τοῦ κρήτης» και χρονολόγηση στις 12 και όχι στις 5 Ιουνίου του 1424: «†Τελειωθεῖσα ἡ παρούσα τῇ ιβ τοῦ ἰουνίου μηνός, ἰνδ. β. ἔτους ϷϹλβ’†». Αναφορά στον κωδικογράφο Γεδεών δεν γίνεται σε κανένα σημείο. Βλ. επίσης DE MURALTO, *Codicum Bibliothecae Imp. Publicae Graecorum* (Petropoli, 1840) στηλ. 31.

¹⁸⁸² ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, II, 225· L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 270.

¹⁸⁸³ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ-ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, *Μεγίστη Λαύρα*, 140· L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 271.

¹⁸⁸⁴ JANIN, *Le Géographie Ecclésiastique*, III, 208-216.

τον αντιγραφέα χειρογράφων και πρωτοψάλτη Άρτης Αλέξιο την περίοδο 1458-1483¹⁸⁸⁵. Ο κώδ. *Par. Suppl. gr. 1272 (1458)*¹⁸⁸⁶ φέρει το χαρακτηριστικό σημείωμα «Δόξα σοι ὁ Θεός ἡμῶν δόξα σοι, ἀμήν. Χ(ριστ)ὲ δίδου μογήσαντι τὴν πολυόλβον ἀρωγήν. Αλέξιος. Ἐτους ,ϷΠξς' ἰνδίκτου Ϸ' μηνὶ ἰουνίῳ κα'», ἐνῶ τα εὐαγγελιστάρια τῆς *EBE 1905 (1464)*¹⁸⁸⁷ και τῆς *Βύλιζας 7 (1464)*¹⁸⁸⁸ περιλαμβάνουν τα παρόμοια σημειώματα «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ πόνος Αλεξίου τάχα καὶ πρωτοψάλτου Άρτης, ἐν μηνὶ ὀκτωβρίῳ ἰνδ. ιγ' τοῦ ,ϷΠδγ' ἔτους και Θε(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ πόνος Αλεξίου ... ἐν μηνὶ ἰανουαρίῳ ἰνδ. ιγ' τοῦ ,ϷΠδγ' ἔτους» ἀντίστοιχα. Τέλος, ἀπὸ το χέρι του με χαρακτηριστικά σημειώματα προέρχονται και οὖ κώδ. *Sinait. gr 877 (1466. Ωρολόγιον)* με τα σημειώματα «Δόξα σοι ὁ Θεός ἡμῶν δόξα σοι. Θε(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Αλεξίου πόνος τάχα καὶ πρωτοψάλτου Άρτης. Ἐγεγόνει δὲ ἐκ συνεργείας καὶ ἐξόδου τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κῦρ Ἰακώβου τοῦ Θαλασσινοῦ, τοῦ ἀπὸ τῆς νύσου Κεφαλωνίας, ἐν ἔτει ,ϷΠδϷ' ἰνδ. ιε' μηνὶ σεπτεμβρ(ίῳ) θ'» και «Μνήσθητι Κ(ύρι)ε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Αλεξίου και (συγχώρησον [αὐτῷ πᾶσαν] ἁμαρτία διὰ τοῦ ἐλέους σου»¹⁸⁸⁹ ἀλλὰ και τῆς μονῆς Βατοπεδίου *αρ. 1085 (1483, Θεία Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου και των προηγουμένων)* με το σημείωμα: «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Αλεξίου πρωτοψάλτου (Άρτης) καὶ νομοφύλακος τοῦ εὐλογημένου ἐν τῷ ἀγ(ίῳ) π(ατ)ριαρχείῳ Κωνσταντινουπόλεως, ἐν μηνὶ νο(εμβρίῳ) τοῦ ,ϷΠδςβ' ἔτους, ἰνδ. β'»¹⁸⁹⁰. Με παρόμοιο τρόπο γραφῆς αντιγράφει και τους κώδικες του ο γνωστός κωδικογράφος Ἰωάννης Πλουσιαδηνός, γνωστός και ὡς Ἰωσήφ Μεθώνης κατὰ το δεύτερο μισὸ του 15ου αἰ.¹⁸⁹¹ ἐνῶ παρόμοιοι κολοφώνες σε χειρόγραφα ἀπαντῶνται τόσο κατὰ τον 16ο ὅσο και κατὰ τον 17ο αἰ.¹⁸⁹².

¹⁸⁸⁵ L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν », *BZ 51 (1958) 277*.

¹⁸⁸⁶ ASTRUC *et al.*, *Supplément gr.*, 507-509· L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν », *BZ 51 (1958) 277*.

¹⁸⁸⁷ ΠΟΛΙΤΗΣ, *EBE*, 28.

¹⁸⁸⁸ Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ἡ Μονὴ βυλίζης καὶ τὰ ἐν αὐτῇ Χειρόγραφα», *ΔΙΕΕΕ 4 (1892) 355* και Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, «Τὰ χειρόγραφα τῆς Βύλιζας: μία ἐπισκόπηση», *Ἡ Τετὰ Μονὴ Βύλιζας στὸν τόπο και τὸν χρόνον* (Ἰωάννινα, 2014) 103 -128, ἐδῶ 113.

¹⁸⁸⁹ GARDTHAUSEN, *Handschriften*, 189.

¹⁸⁹⁰ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Βατοπέδι*, 191. Ο κατάλογος χρονολογεί λανθασμένα τον κώδικα στο 1484, χωρὶς να ἔχει υπολογίσει τον μῆνα Νοέμβριο. Πρόκειται για τον μοναδικὸ κώδικα που εμφανίζει σχέσεις του πρωτοψάλτη Άρτης Αλεξίου με την Κωνσταντινούπολη.

¹⁸⁹¹ *PLP 23385*· βλ. ἐπίσης L. POLITIS, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ 51 (1958) 278*.

¹⁸⁹² Αὐτόθι, 279-283.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β'

ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΠΟΥ ΑΠΕΚΤΗΣΕ Ο ΙΤΑΛΟΣ ΛΟΓΙΟΣ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ ΦΙΛΕΛΦΟΣ
ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ ΤΟ 1427.

Μετά την επιστροφή του στην Ιταλία το 1427, ο Φραγκίσκος Φίλελφος συνεχίζει να συλλέγει κώδικες διαφόρων κλασικών έργων και γι' αυτό το λόγο απευθύνεται σε συγκεκριμένους αντιγραφείς. Ένας από αυτούς θεωρείται ο Δημήτριος Σγουρόπουλος¹⁸⁹³, ο οποίος αντιγράφει για τον Ιταλό λόγιο τους κώδικες *Laur. Plut. 28,45*¹⁸⁹⁴, *Laur. Plut. 57,12*¹⁸⁹⁵, *Leiden Rijksuniversiteit, Scal. gr. 26* με διάφορα έργα του Γαληνού και του Αριστοτέλη¹⁸⁹⁶, *Laur. Plut. 80,22* με έργα του Πλουτάρχου, καθώς και επιγράμματα του Κυριακού Αγκωνίτη προς τον Φίλελφο,¹⁸⁹⁷ αλλά και ο *Laur. Plut. 81,13*, που περιέχει τα *Magna Moralia* (Ηθικά Μεγάλα) του Αριστοτέλους (ff. 1r-118r) και το Δημητρίου Φαληρέως *De elocutione* (ff. 118r-205r)¹⁸⁹⁸. Ο τελευταίος κώδικας αντεγράφη στο Μιλάνο περί το 1444 σύμφωνα με το σημείωμα: «*Εγράφη ἐν Μεδιολάνῳ ἀπὸ τῆς τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ γενέσεως ἔτει ,αυμδ'. τῆ α'. Ἰουλίου (1444)*» και φέρει τα δύο κτητορικά σημειώματα «*Ἦθεσ' Ἀριστοτέλους μεγάλοις καλοῦ τ' ἀγαθοῦ τε | Τοῦδε μέχρι πέρασιν βάλλων Δημήτριος ἦλθεν | Σγουρόπουλος, γράψας Φραγκίσκῳ ταῦτα Φιλέλφῳ*» και «*Σὺν φράσιν ἐκ τέχνης, Δημήτριε κόσμε Φαλήρων, | Τυγχάνεις γεγραφώς· ταύτην Δημήτριος ἄλλος | Σγουρόπουλος γέγραφεν Φραγκίσκῳ χειρὶ*

¹⁸⁹³ PLP 25014.

¹⁸⁹⁴ BANDINI II, 67-68. Περιλαμβάνει τα *μηχανικά* του Αριστοτέλους (f. 1r), τα του Θεοφράστου *μετὰ τὰ φυσικά* (f. 54r) και του Ψελλού *Τὸ περὶ ἐνεργείας δαιμόνων* (f. 71r) και φέρει το σημείωμα κώδικα: «*Εγράφη ἐν Μεδιολάνῳ τοῦ Ἰαννουαρίου κβ'.*» για τον αντιγραφέα του κώδικα βλ. BERNABO, *Voci dell'Oriente*, 205· για τα σημειώματα στις ώες από το χέρι του Φιλέλφου βλ. HARLFINGER, *Περὶ Ἀτόμων Γραμμῶν* 411· για διάφορους κώδικες που αντεγράφησαν από τον Σγουρόπουλο για τον Φίλελφο βλ. J. DE KEYSER - D. SPERANZI, «*Gli 'Epistolographi Graeci' di Francesco Filelfo*», *Byz.* 81 (2011) 177-206.

¹⁸⁹⁵ BANDINI, *Catalogus*, II, 350-354. Πρόκειται για ευμεγέθη κώδικα με ποικίλο περιεχόμενο. Οι αντιγραφείς του κώδικα φαίνεται να είναι τέσσερις με τον τρίτο (ff. 117v-120r, 145v-146v) να είναι ο Δημήτριος Σγουρόπουλος και τον τέταρτο (f. 126v) να είναι πιθανόν ο Φραγκίσκος Φίλελφος, βλ. KEYSER - SPERANZI, «*Gli 'Epistolographi Graeci' di Francesco Filelfo*», ό.π., 189-191. Στη σελίδα 190 του συγκεκριμένου άρθρου αναδημοσιεύτηκε το φύλλο 129r του κώδικα.

¹⁸⁹⁶ J. KEYSER - SPERANZI, «*Gli 'Epistolographi Graeci' di Francesco Filelfo*», ό.π., 192.

¹⁸⁹⁷ BANDINI, *Catalogus*, III, 210-212· τα φύλλα 327v-332v του κώδικα αντεγράφησαν από τον Δημήτριο Σγουρόπουλο, βλ. P. ELEUTERI, «*Francesco Filelfo copista e possessore di codici greci*», *Paleografia e codicologia greca. Atti del II Colloquio internazionale de paleografia greca* (Berlin-Wolfenbuttel, 17-21 October 1983) a cure di Harlfinger F., & Prato, C., con la collaborazione di M. D'Agostino e A. Doda (Allesandria 1991) 172-173 και KEYSER - SPERANZI, «*Gli 'Epistolographi Graeci' di Francesco Filelfo*», ό.π., 192.

¹⁸⁹⁸ BANDINI, *Catalogus*, III, 227.

Φιλέλφω»¹⁸⁹⁹. Ο προαναφερθείς *Laur. Plut.* 80,22 φέρει το ιδιαίτερο κτητορικό σημείωμα: «Τοῦτο τὸ βιβλίον Φραγκίσκου ἐστὶ τοῦ Φιλέλφου κ(αὶ) τῶν αὐτοῦ φίλων. Τὰ τοῦ Πλουτάρχου ἠθικά», παρόμοιο με εκείνο του κώδ. *Laur. Plut.* 32,23 που περιέχει την Οδύσσεια του Ομήρου και χρονολογείται τον 15ο αι.: «Ἡ βίβλος αὕτη Φραγκίσκου τοῦ Φιλέλφου. ἔστι δὲ κ(αὶ) τῶν φίλων αὐτοῦ»¹⁹⁰⁰. Σύμφωνα με τον Legrand, το συγκεκριμένο σημείωμα απαντάται πανομοιότυπο στο φύλλο 128v του κώδ. *Par. gr.* 2110¹⁹⁰¹. Ωστόσο ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο κώδ. *Laur. Plut.* 80,7¹⁹⁰², ο οποίος φέρει σημειώματα στις ώες από τον Δημήτριο Σγουρόπουλο ενώ ο κύριος αντιγραφέας είναι ο λόγιος Θεόδωρος Γαζής σε κάποιο βιβλιογραφικό εργαστήριο του Μιλάνου την περίοδο 1440-1443¹⁹⁰³. Η προγενέστερη αναφορά αντιγραφής κωδίκων για τον Φίλελφο από τον Σγουρόπουλο στο Μιλάνο την ίδια περίοδο¹⁹⁰⁴ δείχνει ότι Σγουρόπουλος και Γαζής υπήρξαν συνεργάτες αντιγραφείς την ίδια περίοδο στην ίδια πόλη και πιθανόν στο ίδιο βιβλιογραφικό εργαστήριο.

Πλην του προαναφερθέντος, ο Θεόδωρος Γαζής ετοίμασε μια ομάδα χειρογράφων για τον Φίλελφο, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται οι *Laur. Plut.* 32,1 (Ομηρος), *Laur. Plut.* 70,18 (Διόδωρος Σικελιώτης), *Laur. Plut.* 81,20 (ff. 126r-131r) και *Vat. gr.* 1334 με Ξενοφώντα, Συνέσιο και Αριστοτέλη¹⁹⁰⁵. Σε αυτούς πρέπει να προστεθεί και ο κώδικας της *Φλωρεντίας Riccard. gr.* 213 με Πλουτάρχου αποφθέγματα και Βατραχομουμαχία του Ομήρου¹⁹⁰⁶.

Νότια της Φλωρεντίας και συγκεκριμένα στην πόλη της Σιένας έδρασε ο αντιγραφέας χειρογράφων Αντώνιος Αθηναίος. Αν και σε επιστολή του προς τον Γεώργιο Σχολάριο που χρονολογείται την πρώτη Μαρτίου του 1430 ο Φίλελφος τον περιγράφει ως «ὄκνηρὸν δὲ τὰ πάντα, πλὴν τοῦ οἴνου καὶ τῶν ὁμοίων», ο Αντώνιος αντιγράφει ένα μεγάλο αριθμό χειρογράφων για λογαριασμό του

¹⁸⁹⁹ KEYSER - SPERANZI, «Gli 'Epistolographi Graeci' di Francesco Filelfo», ό.π., 191 και D. SPERANZI - M. BERNABO, «Note codicologiche e paleografiche», *La collezione di testi chirurgici di Niceta. Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut.* 74.7. *Tradizione medica classica a Bisanzio*, Folia picta 2, Edizioni di Storia e Letteratura, (Roma, 2010) 13-35, εδώ 14, σπ. 11.

¹⁹⁰⁰ BANDINI, *Catalogus*, II, 174.

¹⁹⁰¹ Βλ. LEGRAND, *Filelfo*, III και TURYN, *Dated Greek Manuscripts - Italy*, 28-29.

¹⁹⁰² BANDINI, *Catalogus*, III, 185· για τους αντιγραφείς του χειρογράφου βλ. KEYSER - SPERANZI, «Gli 'Epistolographi Graeci' di Francesco Filelfo», ό.π., 192-3. Ο κώδικας είναι *gemellus* με τον *Ambros. gr. E 90 sup.*, βλ. F. GALLO (éd), *Miscellanea Graecolatina I*, Ambrosiana Graecolatina 1, Biblioteca Ambrosiana, Bulzoni Editore, (Milano, Roma, 2013) 113-115, εδώ 117.

¹⁹⁰³ GALLO (éd), *Miscellanea Graecolatina I*, ό.π., 113-115.

¹⁹⁰⁴ Βλ. *Laur. Plut. gr.* 81. 13 στη ανωτ. σελ. 350.

¹⁹⁰⁵ BERNABO, *Voci dell'Oriente* 205.

¹⁹⁰⁶ SAMBERGER I, 201. Βλ. επίσης D. SPERANZI - N. BIANCHI, «Il ritratto dell'Anonimo. Ancora sui manoscritti di Alessio Celadeno, vescovo di Gallipoli e Molfetta», *La tradizione dei testi greci in Italia meridionale. Filagato da Cerami philosophos e didaskalos. Copisti, lettori, eruditi in Puglia tra XII e XVI secolo*, [Biblioteca tardoantica 5], Edipuglia (Bari, 2011) 113-124, εδώ 118, σπ. 29.

Ιταλού ουμανιστή¹⁹⁰⁷. Ο κώδ. *Laur. Plut.* 56,7 με έργα του Πλουτάρχου αποκλειστικά φέρει στο τέλος το σημείωμα «Ἡθῶν ἔστι τέλος Πλουτάρχου σώφρονος ὧδε, ἢ ὄνπερ Ἀθηναῖος γεγραφῶς Ἀντώνιος ἔστι, ἢ Φραγκίσκου δ' ἀναλώμασι σπουδῆ τε Φιλέλφου. Ἐτελειώθη ἐν Σήνη τῆς Τυρρηνίας ἔτει ἀπὸ Ἰησοῦ γεννήσεως, αὐλς'. Φεβ. α'»,¹⁹⁰⁸ ενώ παρόμοιο σημείωμα φέρει και ο κώδ. *Laur. Plut.* 69,9 με την Ιστορία του Πολυβίου: «Ὡἶδε πέρας λάβεν ἱστοριῶν Πολυβίου βίβλος, ἢ ὄνπερ Ἀθηναῖος γεγραφῶς Ἀντώνιος ἔστι, ἢ Φιλέλφου δ' ἀναλώμασι τοῦ Φραγκίσκου κλησιν. Ἐτελειώθη μηνὶ Νοεμβρίου; κβ'. ἔτους ἀπὸ τῆς Ἰησοῦ γεννήσεως, αὐλε'. ἐν Σήνη τῆς Τυρρηνίας»¹⁹⁰⁹. Σύμφωνα με τον Bernabo, εκτός από τους προαναφερθέντες κώδικες ο Αντώνιος αντέγραψε για τον Φίλελφο και τους *Par. gr.* 2078¹⁹¹⁰ και *Laur. Plut.* 58,19¹⁹¹¹ ενώ συμπλήρωσε και τον κώδ. *Laur. Plut.* 81,20, τον οποίο έχουμε ήδη προαναφέρει¹⁹¹².

Από τον ελλαδικό χώρο προέρχεται ο αντιγραφέας Γηράρδος της Πάτρας¹⁹¹³, ο οποίος καταλήγει στην Μάντωνα και αντιγράφει δύο χειρόγραφα για τον Φίλελφο την ίδια περίοδο με τους προαναφερθέντες. Πρόκειται για τον περγαμηνό κώδικα *Laur. Plut.* 69,1 με Βίους Παράλληλους του Πλουτάρχου σύμφωνα με τον κολοφώνα του χειρογράφου «Ὁ τὰ πάντα πληρῶν Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι. Ἐγράφη καὶ ἐτελειώθη ἢ βίβλος ἥδε κατὰ τὴν Ἰταλίαν ἐν τῇ πόλει Μάντωνα κατὰ μηνὸς Μαΐου δευτέρης, ἡμέρα τετάρτη, ἰνδικτιῶνος ὀγδόης τοῦ ,ςΠλθ' ἔτους, κατὰ δὲ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Χριστοῦ, αὐκθ'. ταῖν χειρῶν Γηράρδου ἐκ Πατρῶν παλαιῶν»¹⁹¹⁴ και τον κώδ. *Par. gr.* 2024 με τα Ἡθικά Νικομάχεια (βιβλία Χ) και τα Μεγάλα Ἡθικά (βιβλία Β) του Αριστοτέλη¹⁹¹⁵.

Στη βιβλιοθήκη του Ιταλού λογίου βρίσκονταν και οι κώδικες *Par. gr.* 1736¹⁹¹⁶, *Par. gr.* 1839 του 15ου αι. με σχολιασμό του Πρόκλου Διαδόχου στον *Τίμαιο* του Πλάτωνα (5 βιβλία)¹⁹¹⁷, *Par. gr.* 2978 του 13ου αι. ως διδακτικό

¹⁹⁰⁷ LEGRAND, *Filelfo*, επ. αρ. 10, σελ. 5.

¹⁹⁰⁸ BANDINI, *Catalogus*, II, 304-305.

¹⁹⁰⁹ Αὐτόθι, 628-9.

¹⁹¹⁰ OMONT, *Catalogue*, II, 190 όπου χρονολογεί λανθασμένα τον κώδικα στον 16ο αι.

¹⁹¹¹ Βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, 457-459 και BERNABÒ, *Voci dell'Oriente*, 205.

¹⁹¹² Βλ. ανωτ. σελ. 115 και 351.

¹⁹¹³ *PLP* 4142.

¹⁹¹⁴ BANDINI, *Catalogus*, III, 619-622· σχετικά με τον παλαιότερο κάτοχο του κώδικα βλ. M. CORTESI, «Libri greci letti e scritti alla scuola di Vittorino da Feltre : fra mito e realtà», *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito : Atti del 5 Colloquio internazionale di paleografia greca, Cremona, 4-10 ottobre 1998*, *Papyrologica Florentina* 31, Gonnelli, (Firenze, 2000) 401-416, εδώ 412 και KEYSER - SPERANZI, «Gli 'Epistolographi Graeci' di Francesco Filelfo», ό.π., 194.

¹⁹¹⁵ OMONT, *Catalogue* II, 181· για τον αντιγραφέα του κώδικα και τα σημειώματα του Φιλέλφου στις ώες βλ. CORTESI, «Libri greci letti e scritti alla scuola di Vittorino da Feltre», ό.π., 408.

¹⁹¹⁶ OMONT, *Catalogue* II, 132.

¹⁹¹⁷ OMONT, *Catalogue* II, 151· βλ. επίσης M. CARIU, «A propos d'un manuscrit de Nicolò Leonico Tomeo, le modèle de l'édition princeps du Lapidaire orphique», *Scriptorium*, 68, 2014, 49-78 και D. JACKSON, «Greek Manuscripts of the De Mesmes Family», *Scriptorium*, 63, 2009, 89-120.

εγχειρίδιο ρητορικής¹⁹¹⁸, *Par. suppl. gr.* 1285 του 15ου αι. με ρητορική του Αριστοτέλη¹⁹¹⁹, *Vat. Urb. gr.* 105 του 10ου-11ου αι. με Διονυσίου Αλικαρνασέως ρωμαϊκής αρχαιολογίας· από βιβλίου πρώτου μέχρι δεκάτου¹⁹²⁰, *Vat. gr.* 218 του 10ου αι. με Ανθεμίου Τραλλιανού απόσπασμα από το έργο *περί παραδόξων μηχανημάτων* και Πάππου Αλεξανδρέως συναγωγή με διάφορα σχόλια στις ώες¹⁹²¹, *Oxon. Auct. T. 2. 7 (Misc. 207)* του 13ου αι. με Ομήρου *Ίλιάδα* και μεταφραστικά σχόλια στις ώες¹⁹²² και *Laur. Plut. gr.* 59,22 του 14ου αι. με διάφορες ρητορικές μελέτες του Δίωνος Χρυσοστόμου¹⁹²³. Σε αυτούς πρέπει να προστεθεί και ο κώδ. *Laur. Plut.* 31,1 ο οποίος περιλαμβάνει 11 τραγωδίες του Ευριπίδη με υποθέσεις, 6 τραγωδίες του Σοφοκλή και 3 τραγωδίες του Αισχύλου¹⁹²⁴. Αντεγράφη πιθανόν κατά το δεύτερο μισό του 15ου αι. από τον γραφέα Άγγελο όπως μαρτυρεί το σημείωμα στο φύλλο 127r: «Οί δέλτον ἔξειν τήνδε μέλλοντες πόθω, | Σὺν τῷ ἐπιτάξαντι κ(αι) τοῦ γραφέως | Αναξίου μέμνησθε θύτου Ἀγγέλου». Σύμφωνα με τον Καθηγητή Harlfinger το συγκεκριμένο σημείωμα του αντιγραφέα ομοιάζει με το γνωστό τύπο υπογραφής του βιβλιογραφικού εργαστηρίου της μονής των Οδηγών στην Κωνσταντινούπολη¹⁹²⁵.

¹⁹¹⁸ OMONT, *Catalogue III*, 78.

¹⁹¹⁹ ASTRUC *et al.*, *Supplément gr.*, 543-544. Ο κώδικας μετά τον Φιλέλφο φαίνεται να κατέληξε στα χέρια του Vittorino da Feltre (Ουίκτωρινου Φελτριού) και αργότερα στην κατοχή του Φραγκίσκου Βαρβάρου σύμφωνα με το σημείωμα στο φύλλο 112v: «*Ἡ βίβλος αὕτη τοῦ Φραγκίσκου Βαρβάρου ἐστίν, μᾶλλον δὲ τοῦ παντὸς φίλου καὶ ἀνδρὸς καλοῦ κάγαθοῦ*». Σημειώματα στις ώες πρόσθεσε και ο υιός του Βαρβάρου, Ερμόλαος, βλ. HARLFINGER, *Περί Ἀτόμων*, 409.

¹⁹²⁰ Stornajolo, *Vat. Urb. gr.*, 161-162· ο Φιλέλφος πρόσθεσε διάφορα σχόλια στις ώες του κώδικα, βλ. CANART-MARTIN, «*Additions et corrections*», *ό.π.*, 63 και D. BIANCONI, «*Haec tracta sunt ex Dionysio Alicarnaseo, Francesco Filelfo e il Vaticano Urb. gr. 105*», *Medioevo Greco* 4 (2004) 31-63, *εδώ* 36-37.

¹⁹²¹ MERCATI-DE CAVALIERI, *Cod. Vat. gr.*, I 283· βλ. επίσης V. CHATZOPOULOU, «*L'étude de la production manuscrite d'un copiste de la Renaissance au service de l'histoire des textes: le cas du Crétois Zacharie Calliergis*», *RHDT* 7 (2012) 1-36, *εδώ* 30-31.

¹⁹²² COXE, 765-766· I. HUTTER, *Corpus der Byzantinischen Miniaturenhandschriften*, 3.1, 116-118, *εδώ* 116 όπου ο κώδικας φέρει στο φύλλο 419v το κτητορικό σημείωμα «*ἡ βίβλος αὕτη τοῦ | [Φραγκίσκου Φιλέλφου] ἐστίν:† | ἔχει χαρτί(ας) υκ'*»· βλ. επίσης Pontani, *Ulisse* 357.

¹⁹²³ BANDINI, *Catalogus*, II, 538-541. Κτητορικό σημείωμα του κώδικα: «*ἡ βίβλος αὕτη Φραγκίσκου τοῦ εὐθείου Φιλέλφου ἐστίν*».

¹⁹²⁴ BANDINI II, 73-4. Βρισκόταν στην κατοχή του Φιλέλφου σύμφωνα με το κτητορικό σημείωμα «*τοῦ λογιωτάτου ἀθθεντὸς κυρίου Φραντζίσκου τοῦ Φιλέλφου ἐστίν ἡ βίβλος αὕτη*». Ο κώδικας αποτελεί αντίγραφο του τρικλινίου κώδικα *Laur. Plut.* 32.2 (βλ. κεφάλαιο E)· βλ. επίσης D. SPERANZI, «*Codici greci appartenuti a Francesco Filelfo nella biblioteca di Iano Laskaris*», *Segno e Testo* 3 (2005) 467-496, *εδώ* 486-487.

¹⁹²⁵ HARLFINGER, *Specimina*, αρ. 17. Για το συγκεκριμένο βιβλιογραφικό εργαστήριο βλ. Παράρτημα Α'.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ'

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΣΜΙΚΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥ ΣΕΡΑΓΙΟΥ ΤΟΥ ΜΩΑΜΕΘ
Β' ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΆΛΩΣΗ

Όπως εξετάστηκε στο κεφάλαιο Δ' σχετικά με την *Πατριαρχική Σχολή* μετά την άλωση, το εκπαιδευτικό σύστημα και η βυζαντινή παιδεία ανασυστήνονται σχεδόν αμέσως μετά την καταστροφή της αλώσεως στη νέα Οθωμανική πρωτεύουσα. Χαρακτηριστική υπήρξε η επίδραση της κλασσικής παιδείας στους κατακτητές και στον Σουλτάνο Μωάμεθ Β', ο οποίος έχοντας στην αυλή του φημισμένους Βυζαντινούς λογίους με πιο γνωστό τον Γεώργιο Αμιρούτζη, οργανώνει μια ελληνική βιβλιοθήκη χειρογράφων στο Σεράγι του στα πρότυπα των βυζαντινών αυτοκρατορικών βιβλιοθηκών. Το προαναφερθέν βιβλιογραφικό εργαστήριο που οργανώθηκε επίσης από τον Σουλτάνο εμπλούτισε ουσιαστικά τη συγκεκριμένη βιβλιοθήκη, της οποίας το κύριο σώμα βρίσκεται σήμερα στο μουσείο του *Top Kapı (Serai)* στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, μελετώντας τα χειρόγραφα τα οποία συμπεριλαμβάνονται στη συγκεκριμένη συλλογή (συνολικά 135 στον αριθμό), η παρουσία και άλλων ελληνικών κώδικων, κυρίως κοσμικού περιεχομένου, που χρονολογούνται κατά τον 15ο αι. και προγενέστερα δημιουργούν την υποψία για πιθανή απόκτηση και τοποθέτηση τους εκεί αμέσως μετά την άλωση. Ωστόσο, έχοντας υπόψη το ενδεχόμενο μεταγενέστερης απόκτησης τους από τους διαδόχους του Μωάμεθ Β', οι συγκεκριμένοι κώδικες κοσμικού περιεχομένου της σουλτανικής βιβλιοθήκης παρουσιάζονται με κάθε επιφύλαξη.

Τρεις είναι οι έως τώρα ευρεθέντες κώδικες της βιβλιοθήκης του Μωάμεθ Β' που περιλαμβάνουν έργα και αντικείμενα μελέτης των επιστημών του *Trivium*. Πρόκειται για τους κώδ. *Top Kapı, Ser. G.I. 7*, ο οποίος περιλαμβάνει Λεξικό Ευδήμου ρήτορος, Συντακτικό Ιωάννη Πατρικίου, ανωνύμου λεξικό και ανωνύμου γραμματική που χρονολογείται το 1311 σύμφωνα με σημείωμα στο φύλλο 235v¹⁹²⁶, αλλά και τους κώδικες *Top Kapı, Ser. G.I. 2* (13ος αι.)¹⁹²⁷ και 65 (15ος αι.)¹⁹²⁸ με κοινό περιεχόμενο την Ομήρου *Ιλιάδα* με παρασελίδια σχόλια. Πιο συγκεκριμένα ο πρώτος εκ των δύο περιλαμβάνει πλην των σχολίων και διάστιχες γλώσσες στο έργο ενώ φαίνεται να βρέθηκε στην κατοχή κάποιου ιερέα ονόματι Γενναδίου από την Τραπεζούντα. Στους προαναφερθέντες λόγω περιεχομένου πρέπει να προστεθούν και οι κώδικες του 15ου αι. *Top Kapı, Ser. G.I.*

¹⁹²⁶ DEISSMANN, *Serai*, 46. Το Λεξικό του Ευδήμου ρήτορος αποτελεί και το αποκλειστικό περιεχόμενο του κώδικα *Top Kapı, Ser. G.I. 26* του 15ου αι., βλ. DEISSMANN, *Serai*, 68.

¹⁹²⁷ Αυτόθι, 42-43.

¹⁹²⁸ Αυτόθι, 96.

29 με το έργο του Ξενοφώντος Κύρου Παιδεία¹⁹²⁹, *Top Kari, Ser. G.I. 23* με αποκλειστικό περιεχόμενο ελληνολατινικό λεξικό¹⁹³⁰ και *Top Kari, Ser. G.I. 30* με ελληνολατινικό αλλά και λατινοελληνικό λεξικό¹⁹³¹.

Ωστόσο, περισσότεροι είναι οι κώδικες της συλλογής που περιέχουν έργα των αντικειμένων του *Quadrivium*. Με τον αριθμό *Top Kari, Ser. G.I. 1* γίνεται αναφορά σ' ένα περγαμινό κώδικα ο οποίος περιλαμβάνει συλλογή μαθηματικών και γεωμετρικών πραγματειών, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται η γεωμετρία του Ευκλείδη, έργα του Ήρωνος Αλεξανδρείας σχετικά με την μάζα μαζί με διάφορα γεωμετρικά σχήματα κ.ά. Σύμφωνα με το έργο του Deissmann¹⁹³², το χειρόγραφο χρονολογείται τον 10ο αι. από το χέρι του μοναχού Εφραίμ¹⁹³³ ενώ φέρει διάφορα σχόλια στις ώες από δύο μεταγενέστερα χέρια του 15ου αι. Παρόμοιο περιεχόμενο με πραγματείες αστρονομίας και αριθμητικής από τον Μάξιμο (Πλανούδη), Νικόμαχο Γερασηνό, Ιωάννη Φιλόπονο, Ισαάκ Αργυρό κ.ά. περιέχει και ο χαρτώος κώδικας *Top Kari, Ser. G.I. 5*,¹⁹³⁴ ενώ ο επίσης χαρτώος κώδ. *Top Kari, Ser. G.I. 22* με έργα του Πυθαγόρα και του Φωκλίδη του 15ου αι. περιλαμβάνει τα παραινετικά δίστιχα του Κάτωνος μεταφρασμένα από τον Μάξιμο Πλανούδη, γεγονός που καθιστά το συγκεκριμένο κώδικα ως πιθανό διδακτικό εγχειρίδιο αντικειμένων του *Quadrivium*¹⁹³⁵. Ήρωνος γεωμετρία με Πεδιασίμου αστρονομική πραγματεία, Αμμωνίου Ωροσκόπου και περί αστρολάβου, Ιωάννη Φιλοπόνου περί κατασκευής αστρολάβου, αλλά και Αριστοτέλους περί γενέσεως και φθοράς μεταξύ άλλων περιλαμβάνει ο κώδ. *Top Kari, Ser. G.I. 19*¹⁹³⁶, ο οποίος χρονολογείται τον 14ο-15ο αι. Αντιγραφέας του χειρογράφου φαίνεται να είναι ο ίδιος με εκείνον των κωδ. *Crem. 160, Escor. Σ.Ι. 12* (ff. 60r-67v) και μέρος του *Vat. gr. 266*¹⁹³⁷.

¹⁹²⁹ Αυτόθι, 69.

¹⁹³⁰ Αυτόθι, 67.

¹⁹³¹ Αυτόθι, 70.

¹⁹³² Αυτόθι, 42.

¹⁹³³ RGK III 196· για τον συγκεκριμένο Εφραίμ βλ. επίσης G. PRATO, «Il monaco Efreim e la sua Scrittura, A Proposito di un Nuovo codice sottoscritto (Athen. 1)», *Scrittura e Civiltà* 6 (1982) 99-116. Για την ταύτιση του αντιγραφέα βλ. L. PERRIA, *Γραφίς. Per una storia della scrittura greca libraria (secoli IV a.C. - XVI d.C)*, Quaderni di Νέα Ψώμη 1, Università degli Studi di Roma 'Tor Vergata' - Biblioteca Apostolica Vaticana (Roma-Città del Vaticano, 2011) 85· για τον κώδικα γενικότερα βλ. F. D'AIUTO, «Un'attività di famiglia? un copista "Discendente del calligrafo Efreim"», *RSBN* 48 (2011) 71-91, edw 74 και A. Tihon, «Les sciences exactes à Byzance», *Byz.* 79 (2009) 380-434, edw 414.

¹⁹³⁴ DEISSMANN, *Serai*, 45.

¹⁹³⁵ Αυτόθι, 66-67. Τα συγκεκριμένα δίστιχα του Κάτωνος βρίσκονται και στην αυθεντική λατινική τους μορφή στον κώδικα *Top Kari, Ser. G.I. 80*. Σχετικά με τα συγκεκριμένα δίστιχα και τη διδακτική τους χρήση βλ. F. CICCOLELLA, *Donati Graeci, Learning Greek in the Renaissance*, [Columbia Studies in the Classical Tradition, v. 32] (Leiden / Boston, 2008) 52-54.

¹⁹³⁶ Αυτόθι, 61-65.

¹⁹³⁷ HARLFINGER, *Περί Ατόμων Γραμμών*, 418.

Ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον φέρει ο κώδ. *Top Kari, Ser. G.I. 40*, ο οποίος αποτελούσε ένα ενιαίο χειρόγραφο μαζί με τα άλλα δύο μέρη της συγκεκριμένης βιβλιοθήκης 40a και 40b¹⁹³⁸. Πρόκειται για χαρτώους τόμους του 14ου αι., οι οποίοι περιλαμβάνουν αστρονομικές και μαθηματικές πραγματείες και συγκεκριμένα Θέωνος Αλεξανδρέως και Πάππου Αλεξανδρέως σχόλια στη Μαθηματική Σύνταξη (Αλμαγέστη) του Πτολεμαίου, Πρόκλου Υποτύπωση, Ιωάννη Φιλοπόνου περί χρήσεως του αστρολάβου, Γεμινού στοιχεία αστρονομίας, Απολλωνίου Πέργης Κωνικά και Σηρήνου Αντινόη περί κυλίνδρων και κόνων. Σύμφωνα με τον κατάλογο, είναι πιθανόν το σύνολο του κώδικα να πρόκειται για το χειρόγραφο που δίνει μαζί με άλλα στη βιβλιοθήκη της Αγίας Σοφίας το 1421 σύμφωνα με τη διαθήκη του ο Ιωσήφ Βρυνένιος: «βιβλίον ἕτερον κάλλιστον, ἢ Μεγάλη Σύνταξις· λείπει τὸ ἀντιβόλαιον ὧδε πολὺ, διότι ἐβράχη καὶ ἐσάπη»¹⁹³⁹. Ωστόσο, ο Καθηγητής Λιβαδάρας αναφερόμενος σε σπάραγμα του συγκεκριμένου κώδικα, το οποίο αφαιρέθηκε από το συνολικό έργο και βρέθηκε στη προσωπική συλλογή του Β. Μυστακίδου, αναιρεί πειστικά την υπόθεση αυτή¹⁹⁴⁰.

Στην προσωπική συλλογή του Β. Μυστακίδου βρέθηκε ακόμη ένα σπάραγμα ενός άλλου κώδικα της βιβλιοθήκης του Σεραγίου. Πρόκειται για μέρος του χαρτώου ακέφαλου κώδ. *Top Kari, Ser. G.I. 37*, ο οποίος σύμφωνα με τον Deissmann¹⁹⁴¹ περιλαμβάνει τη Χρονογραφία του Λέοντα Γραμματικού και χρονολογείται στα τέλη του 14ου αι. Τα συγκεκριμένα στοιχεία του κώδικα τίθενται υπό αμφισβήτηση μέσα από το έργο του Καθηγητή Ν. Παναγιωτάκη, ο οποίος επιδίωξε την ανασύσταση του κώδικα και την εκ νέου ταυτοποίηση του περιεχομένου¹⁹⁴².

Φιλοσοφικά έργα περιλαμβάνουν δύο κώδικες της συγκεκριμένης συλλογής. Πρόκειται για τον χαρτώο κώδ. *Top Kari, Ser. G.I. 39* (14ος-15ος αι.) ο οποίος, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει διάφορες Αριστοτελικές πραγματείες, όπως το «περί ζώων μορίων» αλλά και διάφορα έργα του Πλάτωνα¹⁹⁴³ όπως επίσης και ο κώδ. *Top Kari, Ser. G.I. 48* με βίους και σκέψεις φημισμένων φιλοσόφων από τον Διογένη Λαέρτιο, ο οποίος χρονολογείται τον 14ο αι.¹⁹⁴⁴

Ενδιαφέρουσα είναι και η παρουσία ιατρικών κωδίκων με έργα κυρίως του Γαληνού και του Ιπποκράτη. Ο κώδ. *Top Kari, Ser. G.I. 11* με συλλογή ιατρικών

¹⁹³⁸ DEISSMANN, *Serai*, 74-79.

¹⁹³⁹ Βλ. ανωτ. κεφάλαιο C'.

¹⁹⁴⁰ Ν. LIVADARAS, «Τὸ ἐν Ἀθήναις σπάραγμα τοῦ κώδ. Const. Seragliensis 40», *ΕΕΒΣ* 35 (1966-67) 279-284, ἐδὼ 280-281.

¹⁹⁴¹ DEISSMANN, *Serai*, 73.

¹⁹⁴² Ν. PANAGIOTAKIS, «Φύλλα χειρογράφου τῆς Χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου (Ἑλληνικὸς κώδιξ Σεραγίου ἀρ. 37) ἐν τοῖς καταλοίποις Βασ. Μυστακίδου», *ΕΕΒΣ* 35 (1966-1967) 259-278.

¹⁹⁴³ DEISSMANN, *Serai*, 74.

¹⁹⁴⁴ Αὐτόθι, 84.

πραγματειών από Γαληνό, Ιπποκράτη και Ψελλό έφερε τον τίτλο: «σύντομος διδασκαλία του θαυμασιωτάτου Γαληνού του σπένσαντος γράψαι εις τὰ τῶν μοριῶν πάθη ἀνίατα καὶ δυσίατα» και χρονολογείτο τον 15ο αι.¹⁹⁴⁵ Δυστυχώς σήμερα έχει χαθεί. Παράλληλα, ο κώδ. *Top Kari, Ser. G.I. 64* του 15ου αι. περιλαμβάνει το έργο του Αδαμαντίου *περι ὀφθαλμῶν*¹⁹⁴⁶, έργο το οποίο απαντάται και στον προαναφερθέντα κώδικα *Top Kari, Ser. G.I.19*, ενώ σε αυτούς πρέπει να προστεθεί και ο ιατρικός κώδ. *Par. gr. 2144*. Ο τελευταίος χρονολογείται το 1340 και περιλαμβάνει ζωγραφισμένα πορτραίτα του Ιπποκράτη και του Μεγάλου Δούκα Αλεξίου Αποκαύκου, ενώ σύμφωνα με την καθηγήτρια Mondrain, υπέστη διάφορες διορθώσεις από το χέρι του Ιωάννη Αργυροπούλου, ο οποίος υπήρξε διδάσκαλος ιατρικής στον Ξενώνα του Κράλη και στο εκεί νοσοκομειακό ίδρυμα¹⁹⁴⁷. Μετά την άλωση βρέθηκε στη βιβλιοθήκη του Σουλτάνου, σύμφωνα και με την σφραγίδα που φέρει στο τελευταίο φύλλο του κώδικα.

Όπως έχει παρουσιαστεί στο πρώτο μέρος της παρούσας διατριβής, ο Σουλτάνος Μωάμεθ Β' μαθήτευσε κοντά στο βυζαντινό λόγιο Γεώργιο Αμιρούτζη επί διαφόρων επιστημονικών αντικειμένων, μεταξύ των οποίων φαίνεται να υπήρξε και η γεωγραφία¹⁹⁴⁸. Ο κώδ. *Top Kari, Ser. G.I. 27* που βρισκόταν στη βιβλιοθήκη του και περιλαμβάνει τη *Γεωγραφική Υφήγηση* του Κλαυδίου Πτολεμαίου και τη Διονυσίου *Οικουμένης Περιήγησιν* είναι πολύ πιθανό να αποτέλεσε το διδακτικό του εγχειρίδιο. Χρονολογείται τον 14ο-15ο αι. και όπως με τον *Top Kari, Ser. G.I. 40*, ο Deissmann εκφράζει την υπόθεση ότι και το συγκεκριμένο χειρόγραφο άνηκε στην προσωπική συλλογή του Ιωσήφ Βρυννίου και δόθηκε μέσα από τη διαθήκη του στη βιβλιοθήκη της Αγίας Σοφίας¹⁹⁴⁹. Τα 8 βιβλία της γεωγραφικής υφήγησης του Κλαυδίου Πτολεμαίου περιλαμβάνονται και στον περγαμηνό κώδ. *Top Kari, Ser. G.I. 57* της βιβλιοθήκης που χρονολογείται τον 13ο αι.¹⁹⁵⁰

Στους κοσμικού περιεχομένου κώδικες της βιβλιοθήκης του σεραγιού ανήκουν και οι *Top Kari, Ser. G.I. 57* του 15ου αι. με περιεχόμενο 11 βιβλία γεωπονικών, *Top Kari, Ser. G.I. 36* του 14ου-15ου αι. με τα *Τακτικά* του Νικηφόρου Ουρανού, *Top Kari, Ser. G.I. 50* του 13ου-14ου αι. με την *Ιστορία* του Ιωάννη Ζωναρά αλλά και *Top Kari, Ser. G.I. 28* με την *Ιστορία* του Αυτοκράτορα Ιωάννη C'

¹⁹⁴⁵ DEISSMANN, *Serai*, 57-58.

¹⁹⁴⁶ Αυτόθι, 96.

¹⁹⁴⁷ MONDRAIN, Argyropoulos, 227· βλ. ανώτ. κεφάλαια Β' και C'.

¹⁹⁴⁸ Βλ. κεφάλαιο Δ'.

¹⁹⁴⁹ DEISSMANN, *Serai*, 68-69. Αναλυτικότερα για τον κώδικα βλ. R. BURRI, *Die Geographie des Ptolemaios im Spiegel der griechischen Handschriften*, Untersuchungen zur natiken Literatur und Geschichte 110 (Berlin, Boston, 2013).

¹⁹⁵⁰ DEISSMANN, *Serai*, 89-93. Αναλυτικότερα για τον κώδικα βλ. BURRI, *Die Geographie des Ptolemaios*, ό.π.

Καντακουζηνού και η οποία αντεγράφη από τον Μανουήλ Τζυκανδύλης το δεύτερο μισό του 14ου αι.¹⁹⁵¹ Τέλος, από τον κώδ. *Top Kari, Ser. G.I. 85* σώζεται μόνο η εξωτερική πινακίδα του κώδικα με το σημείωμα «*Ilias Ibn Musa*» παραπέμποντας στο πιθανό περιεχόμενο του απολεσθέντος κώδικα. Στο πίσω μέρος του καλύμματος υπάρχει από το χέρι του Χορτασμένου το σημείωμα «*ή βίβλος ήδε τυγχάνει μονής χώρας*», τοποθετώντας τον κώδικα στη συγκεκριμένη μονή αλλά και ως αντικείμενο μελέτης του σημαντικού βυζαντινού λογίου¹⁹⁵².

Έχοντας υπόψη όλα τα προαναφερθέντα και κυρίως τον μεγάλο όγκο των χειρογράφων κοσμικού αλλά και εκκλησιαστικού περιεχομένου¹⁹⁵³ είναι δυνατόν να κάνουμε την υπόθεση, η οποία χρήζει μεγαλύτερης μελέτης και έρευνας, ότι η νέα σουλτανική βιβλιοθήκη συστάθηκε και στηρίχτηκε σε χειρόγραφα που προϋπήρχαν στις διάφορες συλλογές της βυζαντινής πρωτεύουσας πριν από την άλωση ενώ μετά το 1453 χρησιμοποίησε κωδικογράφους, κάποιοι από τους οποίους παρουσιάζουν σχέσεις με το Πατριαρχείο, με σκοπό να την εμπλουτίσει. Κατά πάσα πιθανότητα η όλη προσπάθεια σύστασης της συγκεκριμένης βιβλιοθήκης βασίστηκε σε πρωτοβουλίες βυζαντινών λογίων που ήταν παρόντες στη σουλτανική αυλή με βασικότερο υπαίτιο τον φιλόσοφο Γεώργιο Αμιρούτζη. Όπως υποστηρίζει ο Raby, με βεβαιότητα οργανώθηκε για να καλύψει τις προσωπικές πνευματικές ανάγκες του ιδίου του Σουλτάνου, λαμβάνοντας υπόψη ότι περιελάμβανε και τον προαναφερθέντα κώδικα με περιεχόμενο την «*Ιστορία του Μωάμεθ Β*» από τον Κριτόβουλο, αν και είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι πρόσβαση σε αυτή είχαν και οι διάφοροι λόγιοι, κυρίως Έλληνες αξιωματούχοι της περιόδου. Μεταξύ άλλων συμπεριλαμβάνονται ο Θωμάς Kircicze Καταβοληνός (Yunus Bey), ο Δημήτριος Σοφιανός αλλά και ο ανιψιός του Θεόδωρου Γαζή, Αρμόνιος ο Αθηναίος, ο διδάσκαλος της *Πατριαρχικής Σχολής* Ιωάννης Δοκειανός, ενώ το όνομα του αντιγραφέα του κώδ. *Top Kari, Ser. G.I. 6* (1474) Μιχαήλ Αιχμαλώτη, υποδηλώνει την βυζαντινή καταγωγή του αλλά και την μετέπειτα αιχμαλωσία του κατά τα γεγονότα της αλώσεως. Είναι δυνατόν να αναφερόμαστε σε μια βιβλιοθήκη στα πρότυπα των παλαιών βυζαντινών αυτοκρατορικών βιβλιοθηκών, υποδηλώνοντας το ενδιαφέρον για την παιδεία από τον νέο κυρίαρχο της Κωνσταντινούπολης.

¹⁹⁵¹ RGK I 255, II 351, III 419. Για τον συγκεκριμένο αντιγραφέα και την σχέση του με τον κώδικα βλ. επίσης I. PEREZ MARTIN, « El "estilo hogedos" », ό.π., 398, σπ. 28.

¹⁹⁵² DEISSMANN, *Serai*, 111. Για περισσότερα στοιχεία για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. κεφάλαιο C'.

¹⁹⁵³ Πλην των κωδίκων με κοσμικό περιεχόμενο, οι κώδικες που χρονολογούνται επίσης τον 15ο αι. ή προγενέστερα με θρησκευτικές και εκκλησιαστικές πραγματείες είναι οι *Top Kari, Ser. G.I. 8, 13, 14, 21, 34, 38, 51, 101, 114, 115, 118, 122a, 124, 124* και 125.

EDUCATION AND LEARNING IN CONSTANTINOPLE DURING THE 15TH CENTURY

ABSTRACT

Greek Education can be considered as one of the most vital legacies of the past to the Byzantine civilization and culture. The establishment of the Greek language as an official tool for the Byzantine state, the invention of the minuscule script, the Macedonian and Comnenian Renaissance of learning, contributed strongly to the continuity of the study of the classical Greek texts and authors. Equally important and probably more interesting due to its historical context, was the last Byzantine Renaissance, better known as the *Palaeologan* one.

At the end of the 14th c. the Byzantine Empire was no more than a ghost of its former glory with the internal matters being chaotic due to the continuous civil wars, while the external threat of the Ottoman Turks was already *ante portas*. However, education was thriving and was pursued by famous Byzantine scholars, who continued to study Homer, Hesiod, the Lyrics, Euripides, Aristotle, Plato and many other authors of antiquity, by copying and writing commentaries on a great variety of classical texts.

The present thesis examines this unexpected phenomenon and how the declining Empire managed during the last fifty years of its life to preserve and transmit the Greek language and learning to the West, saving this valuable treasure to the present.

The accession to the throne of Constantinople of the Emperor Manuel II Palaeologos in 1391 marked the end of a series of civil wars, which were afflicting the state since the reign of the Emperor Andronicos II Paleologos. Education was one of the domains, which was affected positively from this new development and managed to flourish, mainly due to the personality of the new Emperor. Manuel was undoubtedly one of the most educated Byzantine Emperors, as it can be seen through his numerous works and the skillful use of the Greek language in his letters. This was the result of the high education which he received thanks to his mother Helena Cantacouzena's care, but also through the literary circle of scholars and teachers who were surrounding him as advisors and friends at the imperial court. His teacher and personal friend of his grandfather John VI Cantacouzenos, Demetrios Kydones, the famous nephew of the scholar bishop of Thessalonica Neilos Cabasilas, Nicolaos, the teacher at the «Patriarchal School», Michael Balsamon, were members of that spiritual circle and the core of the last Byzantine Renaissance.

Nevertheless, this intellectual movement reached its peak just after 1402 and the battle of Ankara. The victory of the Mongols against the Ottomans offered a great relief to the Byzantine capital, giving the opportunity to Byzantine men of learning to concentrate on the study of classical texts. The new generation of Byzantine scholars, patronized by the Emperor Manuel II, inaugurated a new era in education and

learning; they collected and copied manuscripts, prepared their scholia in poetry, composed highly rhetorical works, pursued the study of philosophy and the *Quadrivium*. John Chortasmenos, Joseph Bryennios, Makarios Makres, the Chrysoloras scholars –Manuel, John and Demetrius– and also their students George Scholarios, Cardinal Bessarion, the Eugenikoi brothers –Mark and John– were some of the brightest examples of scholarship who occupied high posts at the political and ecclesiastical hierarchy. At the same time they offered their knowledge to the new generation of students at the various schools of the capital. Despite the scarcity of sources, it is possible to identify a number of schools where the *enkyklios paideia* continued to be offered, such as those of the monasteries of Stoudios and Maggana, or acquired a great significance during the 15th century and became distinguished intellectual institutions, as is the case with the school at the *Xenon of the Kral* at the monastery of St. Prodromos of Petra.

It is obvious that the period of Manuel II's reign along with the political developments in the region, such as the outcome of the battle of Ankara, offered to the Byzantines a short duration of peace, that provoked a booming in culture and education, which spread outside the walls of Constantinople and survives to the present.

Byzantium's western policy during the last century of its life, focused on the request of military assistance from the western Christian «brothers» against the Ottoman threat. Thus a great number of Byzantine embassies visited Italy and other courts and brought the Italian scholars and *intellectuels* closer to the Greek classical education. First, the scholar Manuel Chrysoloras, acting as a Byzantine envoy to Florence, made a huge impression to the intellectual circles of Italy and on his journey back to Constantinople, he was accompanied by western students who wanted to study the classical Greek texts and the Attic dialect at his feet. Though the presence of foreign students in Constantinople was not a new phenomenon, the arrival in great numbers of wealthy Italian students at the capital occurs only after the beginning of the 15th c. This new scholar audience had the economic capability to fund Byzantine teachers who composed special textbooks for these foreign students.

Byzantine education system was based on the teaching of *Trivium* and *Quadrivium*. Poetry, rhetoric and philosophy along with arithmetic, geometry, music and astronomy were for centuries the subjects of the *curriculum*. However, the weakness of the new Italian students in the study of the Greek language, led to the composition of new textbooks for grammar. Moschopoulos' *Schedographia* along with the brand new *Erotemata* of Manuel Chrysoloras became two of the most important teaching works of the Greek language to the Italian students. At the same time, the teaching *triads* of Euripides, Sophocles, Aeschylus and Aristophanes were copied in the form of *dyads* to make the subject of poetry easier to the students. Roberto Rossi, Jacobo Angelo da Scarperia, Guarino da Verona, Francesco Filelfo and his son Gianmario, the Latin bishop of Corone Cristoforo Garatone, John Arretinos and

others came to Constantinople and were taught by distinguished teachers, such as Manuel and John Chrysoloras, George Chrysokokkes, John Eugenicos and they learned the subjects of the Byzantine *curriculum*, acquired many manuscripts of classical Greek authors and organized significant personal libraries. After their return to the West, the ground was prepared to receive the great number of Byzantine teachers, who ended up there after the fall of Constantinople in 1453. It can be described as the beginning of a Byzantine learning in the West, which reached its peak with the Academy of Plato in Florence, and the editions of the Greek classical texts by Aldus Manutius in Venice and in a more general form through the Italian *Rinascimento*.

Byzantine education was preserved not only in the West but also in the Orthodox East after the fall of Constantinople. Its strong presence in the imperial court, the schools and the libraries of the Byzantine capital during and after the reign of the Emperor Manuel II enabled its survival even after the catastrophic event of the fall of Constantinople in 1453. Though the infrastructures were lost, the teachers were scattered and the textbooks were destroyed, the re-instated Oecumenical Patriarchate under the spiritual guidance of the scholar Patriarch Gennadios Scholarios initiated almost immediately the reconstruction of the Byzantine with all the available means. Byzantine scholars, who left Constantinople due to the Ottoman threat and for a better future in the West, returned to teach at the re-established «Patriarchal School/Academy». At the same time Renaissance scholars, such as Janus Lascaris, visited the new Ottoman capital in search for rare manuscripts, a fact that indicates the high intellectual activity in the city.

However, the biggest achievement of Greek Education can be considered its influence towards the Ottoman conquerors and the educated Sultan Mehmed II himself. As the emperor Manuel II before him, the Sultan created an intellectual circle of scholars and teachers, including the philosopher George Amiroutzes. Meanwhile, Mehmed II founded and organized a well-equipped library, including manuscripts with Greek classical texts, which were recollectd from Byzantine libraries. Furthermore, the Sultan established a Greek *scriptorium*, where a number of manuscripts on Greek philosophy, astronomy, poetry etc. were copied by Byzantine scribes and teachers at the *Patriarchal School*. Byzantine Constantinople was lost but classical Greek Education continued to exist in the heart of the Ottoman Empire.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

- Actes de Chilandar*, supp. I, pub. PETIT, L. - KORABLEV, B. (Amsterdam, 1975).
- Actes de Lavra*, t. III, eds. LEMERLE, P., - GUILLOU, A., - SVORONOS, N., - PAPACHRYSSANTHOU, D. (Paris, 1979).
- AGOSTINELLI, L., *Lettere di Francesco Filelfo volgarizzate dal greco ... su la pubblicazione del Prof. Emilio Legrand* (Tolentino, 1899).
- Anna Comnena, *Alexiade*, ed. BERNARD LEIB, v. I-III (Paris, 1945).
- ARGYRIOU, A., *Macaire Makrés et la Polémique contra l'Islam* (Città del Vaticano, 1986) 185-326.
- Aristidis Opera*, ed. F. Lenz (Leiden, 1976).
- ASTRUC, C., - CONCASTY, M.-L., - BELLON, C., - FÖRSTEL, C., et al., *Catalogue des manuscrits grecs Supplément grec numéros 1 à 150*, Bibliothèque nationale de France (Paris, 2003).
- ASTRUC, C., - CONCASTY, M.-L., *Catalogue des manuscrits Grecs, Troisième Partie, Le Supplément Grec*, v. III, nos. 901-1371 (Paris, 1960).
- BACHMANN, L., *Anecdota Graeca*, v. II (Leipzig, 1828).
- _____, *Scholia in Homeri Iliadem* (Leipzig, 1833-1838).
- BANDINI, A.-M., *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, t. I-III (Florence, 1775· ανατ. Leipzig, 1961).
- BARBOUR, R., *Summary Description of the Greek Manuscripts from the Library at Holkham Hall* (1960).
- BEKKER, I., *Historia Politica et patriarchica Constantinopoleos* (Bonn, 1849).
- _____, *Suidae Lexicon*, typis et impensis Gergii Reimeri (Berlin, 1854).
- BENEČEVIČ, V., *Catalogus codd. mss. graecorum, qui in monasterio S. Catharinae in Monte Sina asservantur* v. I - III (St. Petersburg, 1911-17).
- Bibliotheca Academiae Lugduno-Batavae. Catalogus deel XIV. Inventaris van de handschriften*. Eerste afdeelin (Leiden, 1932).
- BOISSONADE, J.F., *Anecdota Nova* (Paris, 1844).
- _____, *Anecdota graeca e codibus Regiis*, v. I-V (Paris, 1829-1833, ανατ. Hildesheim, 1962).
- BOMPAIRE, J., *Actes de Xéropotamou. Texte*, [Archives de l'Athos III] (Paris, 1964).
- BROWNING, R., «A new source in Byzantine-Hungarian relations in the twelfth century. The inaugural lecture of Michael ó τοῦ Ἀρχιάλου as ὑπατος τῶν φιλοσόφων», *Balkan Studies* 2 (1961) 173-214 (Repr. Variorum: London, 1977).

- _____, «Il codice Marciano Gr. XI. 31 e la schedographia bizantina» *Miscellanea Marciana di Studi Bessarionei, Medioevo e Umanesimo* 24 (Padua, 1976) 21-34 (Repr. Variorum: London, 1977).
- CANART, P., *Codices Vaticani Graeci, Codices 1745-1962*. Bibliotheca Vaticana, t. I. (Città del Vaticano, 1970).
- _____, *Catalogue des Manuscrits Grecs de l'Archivio di San Pietro*, [Studi e Testi 246] (Città del Vaticano, 1966).
- CAPOCCI, V., *Codices Barberiniani Graeci*, t. I, Codices: 1-163 (Città del Vaticano, 1958).
- CARDINAL ANGELO MAI, *Scriptorum Veterum Nova Collectio e Vaticanis Codicibus Edita*, t. II (1827).
- CARDINALI, G., *Inventari di manoscritti greci della Biblioteca Vaticana sotto il pontificato di Giulio II (1503-1513)*, [Studi e Testi 491] (Città del Vaticano, 2015).
- CASTELLANI, C., *Catalogus codicum Graecorum qui in Bibliothecam D. Marci Venetiarum inde ab anno MDCCXL ad haec usque tempora inlati sunt* (Venetiis, 1895).
- Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, v. I - XII (Brussels, 1898-1936).
- Catalogus Codicum Graecorum qui in Bibliotheca Urbica Vratislaviensi, a Philologis Vratislaviensibus Compositus Civitatis Vratislaviensis Sumptibus Impressus*, Prostat apud Guilelmum Koebnerum (Vratislaviae, 1889).
- CAVALIERI, F. - LIETZMANN, J., *Specimina codicum graecorum Vaticanorum* (Berlin, 1929).
- CHRYSOSTOMIDES, J., *Manuel II Palaeologus Funeral Oration on his Brother Theodore*, [CFHB, v. XXVI] (Thessalonicae, 1985).
- CICCOLELLA, F., *Donati Graeci, Learning Greek in the Renaissance*, [Columbia Studies in the Classical Tradition, v. 32] (Leiden / Boston, 2008).
- Clavijo, Embassy to Tamerlane (1403-1406)*, transl. by GUY LE STRANGE (New York & London, 1928).
- CONSRUCH, MAX., *Hephaestionis Encheiridion, cum commentariis veteribus. Accedunt variae metricorum graecorum reliquiae*, In Aedibus Teubner (Lipsiae, 1906).
- CONSTANTINIDES, C., - BROWNING, R., *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, [Dumbarton Oaks Studies 30] (Washington, DC - Nicosia, 1993).
- COXE, H.O., *Bodleian Library Quarto Catalogues, Greek Manuscripts*, v. I (Oxford, 1969).
- Critobuli Imbriotae Historiae, Εὐγγραφῆς Ἱστοριῶν*, εκδ. REINSCH, D.R., [CFHB, v. XXII] (Berlin, 1983).
- CYRILLUS, S., *Codices Graeci Mss. Regiae Bibliothecae Borbonicae Descripti*, tomus I-II (Neapoli, 1826-1832).
- DARKO, E. (eds.), *Laonici Chalcocandylae Historiarum demonstrationes*, v. I/II (Budapest, 1922-27).
- DARROUZÈS, J., «Lettres de 1453», *RÉB* 22 (1964) 80-84.
- DE ANDRES, G., *Catalogo de los Codices Griecos de la Biblioteca Nacional* (Madrid, 1987).

- ____, *Catalogo de los Codices Griegos de la Real Biblioteca de el Escorial*, v. II - III (Madrid, 1965-1967).
- ____, *Catalogo de los Codices Griegos Desaparecidos de la Real Biblioteca de el Escorial, El Escorial* (Madrid, 1968).
- DE CAVALIERI, P.F., *Codices Graeci Chisiani et Borgiani* (Romae, 1927).
- DE MEYER, K.A., *Codices Bibliothecae Publicae Graeci*, Bibliotheca Universitatis Leidensis, [Codices manuscripti, v. VIII] (Leipsig, 1965).
- ____, *Codices Vossiani Graeci et Miscellanei*, Bibliotheca Universitatis Lugduni Batavorum [Codices Manuscripti, v. VI] (1955).
- Demetrii Chalcondylae erotemata de octo orationis partibus cum nonnullis utilibus regulis, graece* (Mediolani, 1493).
- DENNIS, G.T., *The letters of the Manuel II Palaeologus, text, translation and notes*, Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies (Washington, D.C., 1977).
- DEVREESSE, R., *Catalogue des Manuscrits Grecs, II, Le Fons Coislin* (Paris, 1945).
- ____, *Codices Vaticani graeci II (Codices 330-603)* (Città del Vaticano, 1937).
- ____, *Codices Vaticani graeci III (Codices 604-866)* (Città del Vaticano, 1950).
- ____, *Les manuscrits grecs de l'Italie meridionale (histoire, classement, paleographie)* (Città del Vaticano, 1955).
- Ducas, *Istoria Turco-Bizantina (1341-1462)*, ed. GRECU, V., editura Academiei Republicii Populare Romine (1958).
- Euclidis Elementa*, ed. HEIBERG - STAMATIS V/1 (Leipzig 1977).
- EUSTRATIADIS, S. - ARCADIOS VATOPEDINOS (Ark. Batop.), *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on the Mount Athos* (Cambridge, 1924).
- FERON E., - BATTAGLINI, F., *Codices Manuscripti Gaeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae* (Romae, 1893).
- GAISFORD, T., *Catalogus sive Notitia Manuscriptorum qui a cel. E.D. Clarke comparati in Bibliotheca Bodleiana, pars prior* (Oxonii, 1812).
- ____, *Codices Manuscripti et Impressi cum notis Manuscriptis olim D'Orvillianis qui in Bibliotheca Bodleiana* (Oxford, 1806).
- GARDTHAUSEN, V., *Catalogus Codicum Graecorum Sinaiticorum* (Oxonii, 1886).
- ____, *Katalog der Griechischen der Universitäts-Bibliothek zu Leipzig*, Otto Harrassowitz (Leipzig, 1898).
- Georgios Sphrantzes, Memorii 1401-1477*, ed. by GRECU, V., Editura Academiei Republicii Socialiste Romania (Bucuresti, 1966).
- GIANNELLI, C., *Codices Vaticani Graeci, codices 1485-1683*, Bybliothea Vaticana (Città del Vaticano, 1950).
- ____, *Codices Vaticani Graeci, codices 1684-1744*, Bybliothea Vaticana (Città del Vaticano, 1961).
- HAFNER, S (trns), «Danilo II: Stefan Uroš II Milutin», *Serbisches Mittelalter: Alterbische Herrscherbiographien*, v. II, Styria (Graz, 1976) 174-78.

- HARDT., I., *Catalogus codicum Manuscriptorum Graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae*, v. I - V (München, 1806-1812).
- HEIBERG, I.L., *Euclidis Opera Omnia*, v. VIII (Leipzig, 1883-1916).
- HEISENBERG, A., *Georgii Acropolitae Opera* (Stuttgart, 1903) επανεκδ. P. Wirth (1978).
- HILGARD, A., *Grammatici Graeci* (Leipzig, 1927).
- HUNGER, H., *Johannes Chortasmenos (ca. 1370 - ca. 1436/37), Briefe, Gedichte und kleine Schriften*, [WBS 7] (Wien, 1969).
- HUNGER, H., - HANNICK, C., *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil 4. Supplementum graecum, Museion. Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek. N.F. 4, 1* (Wien, 1994).
- HUNGER, H., *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil I - III* (Wien, 1961-1992).
- _____, *Katalog der Griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, Supplementum Graecum* (Wien, 1957).
- HUNGER, H. - KRESTEN, O., et al., *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, t. I-II, [CFHB v. XIX/1-2] (Wien, 1981-1995).
- KAKKOURA, C., *An annotated critical edition of Emperor Manuel Plaeologus' Seven Ethico-political Orations*, PhD. Thesis, University of London, (Λογδίνο, 2013).
- KAMIL, M., *Catalogue of all manuscripts in the Monastery of St. Catharine on Mount Sinai* (Wiesbaden, 1970).
- KITCHIN, G.W., *Catalogus Codicum Mss. qui in Bibliotheca Aedis Christi, Apud Oxonienses* (1867).
- KODER, J. - HINTERBERGER, M. - KRESTEN, O., et al., *Das Register Patriarchats von Konstantinopel*, t. III, [CFHB v. XIX/3] (Wien, 2001).
- KOTZABASSI, S., - ŠEVČENKO PATTERSON, N., *Greek manuscripts at Princeton, Sixth to Ninteenth Century, a Descriptive Catalogue* (New Jersey, 2010).
- LAKE, K., - LAKE, S., *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, vol. I - X (Boston, Massachusetts, 1934-1939).
- LAURENT, V., *Les "Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)* (Roma, 1971).
- LEFORT, J., *Actes d'Esphigmenou* (Paris, 1973).
- LEGRAND, E., *Cent-Dix Lettres Grecques de Francois Filelfe* (Paris, 1892).
- _____, *Lettres de l'Empereur Manuel Paléologue* (Paris, 1893).
- LEMERLE, P., *Actes de Kutlumus*, text [Archives de l'Athos II] (Paris, 1970).
- _____, *Actes de Lavra II, De 1204 à 1328*, [Archives de l'Athos, VIII] (Paris, 1977).
- LEONE, P.A.M., *Ioannis Tzetzae Historiae* (Napoli, 1968).
- LILLA, S., *Codices Vaticani Graeci, Codices 2162-2254* (Città del Vaticano, 1985).
- _____, *Codices Vaticani Graeci, Codices 2644-2663* (Città del Vaticano, 1996).
- LOENERTZ, R.-J., *Correspondance de Manuel Calecas* (Città del Vaticano, 1950).
- _____, *Démétrius Cydonès Correspondance*, v. I-II, Biblioteca Apostolica Vaticana (Città del Vaticano, 1956-1960).

- LUARD, H.R., *A Catalogue of the Manuscripts preserved in the Library of the University of Cambridge*, v. IV (Cambridge, 1861).
- MAISANO, R., *Georgii Sphrantzae Chronicon*, [CFHB v. XXIX] (Roma, 1990).
- MAMONES, K.G., «Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς, βίος καὶ ἔργον», *Θεολογία* 25 (1954) 377-404.
- MARTINI, E., - BASSI, D., *Catalogus cod. graecorum Bibliothecae Ambrosianae I-II* (Milan, 1906).
- MARTINI, E., *Catalogo di Manoscritti Greci esistenti nelle Biblioteche Italiane*, v. I. Part. I-II, (Milano, 1893-6).
- MERCATI, I., - DE' CAVALIERI, P.F., *Codices Vaticani Graeci*, v.I, Codices 1-329 (Roma, 1923).
- Metochitae, theodori, in Aristotelem physicorum sive naturalism etc.*, ed. F. HERVETUS, Basel, 1559 (1562, Ravenna, 1614).
- Metochitae, Theodori, Miscellanea philosophica et historica*, ed. C. G. MÜLLER and T. KIESLING (Leipzig, 1821 [repr. Amsterdam, 1966]).
- MIGNE, J.-P., *Patrologiae cursus completus, Series graeca* (Paris, 1857 κ.ε.).
- MIKLOSICH, F. - MÜLLER, I., *Acta et diplomata graeca medii aevi I-VI* (Wien, 1860-90).
- MIKLOSICH, F., *Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum graecae et romanae* (Vienna, 1872).
- MIONI, E., *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti*, v. I-III (Roma, 1967-1972).
- _____, *Catalogo di Manoscritti Greci, esistenti nelle Biblioteche Italiane*, v.I-II (Roma, 1964).
- _____, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti. Volumen II : Thesaurus Antiquus. Codices 300-625*, Ministero per i beni culturali e ambientali. Indici e Cataloghi, Nuova Serie VI (Roma, 1985).
- MOGENET, I., *Codices Barberiniani graeci II* (Vatican, 1989).
- MOSCHONAS, TH., *Κατάλογοι τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης I, Χειρόγραφα* (Salt Lake City, 1965).
- Moschopuli, Manueli Cretensis, Opuscula Grammatica*, ed. F.N.TITZE (Leipzig, 1822).
- Moschopuli, Manuelis, Περὶ τῆς τῶν ὀνομάτων καὶ ῥημάτων συντάξεως* (Florence, 1526).
- Moschopuli, Manuelis Buzantini, Scholia ad Homeri Iliados librum I-II*, ed. J. SCHERPEZEELLII, Trajecti ad Rhenum (1719).
- Moschopulo, Manuele, Methodus Grammaticae artis Graecae*, ed. I. Vualder (Basel, 1540).
- MOŠIN, V., «Les manuscrits du Musée national d' Ochrida», *Recueil de travaux* (Ohrid, 1961) 210-211.
- NAUMANN, A.G.R., *Catalogus Librorum Manuscriptorum qui in Bibliotheca Senatoria Civitatis Lipsiensis Asservantur* (Grimae, 1838).
- NOIRET, H. (ed.), *Lettres inédites de Michel Apostolis*, (Paris, 1889).
- NOUSIA, F., *Byzantine textbooks of the palaelogan period*, [Studi e Testi] (Città del Vaticano, 2016).

- OIKONOMIDES, N., *Actes de Dionysiou*, [Archives de l'Athos IV] (Paris, 1968).
- OLIVIER, J.-M., *Répertoire des Bibliothèques et des catalogues de Manuscrits Grecs de Marcel Richard* (Brepols - Turnhout, 1995).
- OMONT, H., *Catalogue des Manuscrits Grecs de la Bibliothèque Royale de Bruxelles et des autres Bibliothèques Publiques de Belgique* (Paris, 1885).
- _____, *Facsimiles de manuscrits grecs des XVe et XVIe siècles* (Paris, 1887).
- _____, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, v. I (Paris, 1886 - 1888).
- _____, «Catalogue des manuscrits grecs des Bibliothèques de Suisse», *Centralblatt für Bibliothekswesen*, v. III (1886) 385 - 452.
- PELLEGRIN, E., «Catalogue des manuscrits de Jean et Pierre Bourdelot. Concordance», *Scriptorium* 40 (1986) 202-232.
- PERO TAFUR, *Travels and Adventures 1435-1439*, trans. and ed. by Malcolm Letts (London, 1926).
- PETTIT, L., - SIDÉRIDÈS, X.A., - JUGIE, M. (eds.), *Oeuvres Complètes de Georges Scholarios / Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου Ἄπαντα τὰ Εὕρισκόμενα*, v. I-VIII (Paris, 1928-1936).
- PETTIT, L., «Acolouthie de Marc Eugénicos», *Studi Biz. e Neoel.* 2 (1927) 195-235.
- POLITIS, M., - PAPPAS, E., *Κατάλογος ἐκθέσης χειρογράφων Γενναδείου Βιβλιοθήκης* (Athina, 2004).
- POWELL, J., «Two Letters of Andronicus Callistus», *BNJ* 15 (1938) 14-20.
- RABE, H., *Prolegomenon Sylloge*, [Rhetores Graeci, v. XIV] (Lipsiae, 1931).
- REVILLA, P.A., *Catalogo de los Griegos de la Biblioteca de el Escorial*, v.I. (Madrid, 1936).
- RICHARD, M., *Inventaire des manuscrits Grecs du British Museum*, Publications de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes (Paris, 1952).
- ROLLO, A., *Gli erotemata tra Crisolora e Guarino*, [Percorsi dei classici 21] (Messina, 2012).
- ROSTAGNO, D., *L' Eschilo Laurenziano: facsimile : pubblicato sotto gli auspici del Ministero dell' Istruzione Pubblica* (Florence, 1896).
- ROSTAGNO, E., - FESTA, N., *Indice dei Codici Greci Laurenziani*, *Stud. Ital. di. fil. class.* I (1893).
- SAMBERGER, C., *Catalogi Codicum Graecorum qui in Minoribus Bibliothecis Italicis Asservantur*, v. I-II (Lipsiae, 1965-1968).
- SCHAILOR, B.A., *Catalogue of Medieval and Renaissance Manuscripts in the Beinecke Rare Book and Manuscripts Library Yale University*, v. I-III (New York, 1984-1992).
- SCHARTAU, B., *Codices Graeci Haunienses*, Museum Tusulanum Press (Copenhagen, 1994).
- SCHOPEN, L. (ed.), *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum*, [CSHB, v. IV, 3] (Bonnae, 1882).
- SCHREINER, P., *Codices Vaticani graeci. Codices 867-932* (Vaticano, 1988).
- _____, *Die byzantinischen kleinchroniken (Chronica byzantina breviora)* [CFHB XII/1-3 Ser. Vind., v. I] (Wien, 1975) .

- SOTEROUDIS, P., *Ἰερὰ Μονὴ Ἰβήρων. Κατάλογος Ἑλληνικῶν Χειρογράφων, Α' (1-100)* (Καρυῆς – Ἄγιον Ὄρος, 1998).
- SPATHARAKIS, I., *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* (Leiden, 1976)
- STEFEC, R., *Die Briefe des Michael Apostoles* (Hamburg, 2013).
- STEVENSON, H., *Codices Manuscripti Palatini graeci Bibliothecae Vaticanae* (Roma, 1885).
- ____ (sen.), *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manuscripti recensiti iubente Leone XIII Pont. Max. Codices manuscripti graeci Reginae Svecorum et Pii PP. II Bibliothecae Vaticanae descripti, Praeside I.B. Cardinali episcopo Portuensi, S.R.E. Bibliothecario, recensuit et digessit H. Stevenson Senior* (Romae, 1888).
- STORNAJOLO, C., *Codices Urbinae Graeci Bibliothecae Vaticanae* (Romae, 1895).
- STUEMUND, W. - COHN, L., *Verzeichniss der Griechischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin* (Berlin, 1890).
- TANNERY, P., *Quadriuium de Georges Pachymère, ou Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων, ἀριθμητικῆς, μουσικῆς, γεωμετρίας καὶ ἀστρονομίας, texte révisé et établi par le R. P. E. Stéphanou A. A, préface par le R. P. V. Laurent, [Studi e Testi, 94], (Città del Vaticano, 1940).*
- THURN, H. (ed.), *Ioannis Scylitzae synopsis historiarum, [CFHB, v. V]* (Berlin, 1973).
- THURN, H., - STÄHLIN, O., *Die griechischen Handschriften der Universitätsbibliothek Erlangen* (Wiesbaden, 1980).
- TIFTIXOGLU, V., *Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München, Band. 1 (cod. gr. Monac. 1055)* (Wiesbaden, 2004).
- TOMADAKES, N.B., «Ἐκ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας. Ἰωσήφ μοναχοῦ τοῦ Βουεννίου Ἐπιστολαὶ Α' καὶ πρὸς αὐτὸν Γ' », *ΕΕΒΣ* 46 (1983-1986) 279-364.
- TURYN, A., *Codices Graeci Vaticani Saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi* (Città del Vaticano, 1964).
- ____, *The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides* (Roma, 1970).
- ____, *The Manuscript Tradition of the Tragedies of Aeschylus* (Hildesheim, 1967).
- ____, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, Urbana, University of Illinois Press, (Chicago, London, 1972)
- VAN DEN GHEYN, J., *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique, t. I-II, Écriture sainte et Liturgie* (Bruxelles, 1901-1902).
- VASSIS, I., *Initia Carminum Byzantinorum, Supplementa Byzantine Texte und Untersuchungen, Heraus. von H.-G., Beck, - A., Kambylis, - R. Keydell, Band 8* (Berlin-New York, 2005).
- VERPEAUX, J., *Pseudo-Kodinos, traité des offices, Introduction, Texte et Traduction* (Paris, 1966).
- VLADIMIR (ARCH.), *Mosquensis Synodical Manuscripts* (μετάφραση ἀπὸ τα ρώσικα) (Moscow, 1894).
- WESTERINK, L., et al. (eds.), *Mazaris' Journey to Hades*, ed. (Seminar Classics 609) State University of New York at Buffalo (1975).

- WILSON, N.G., - STEFANOVIĆ, D.I., *Manuscripts of Byzantine chant in Oxford* (Oxford, 1963).
- ZIPSER, B., *Medical books in the Byzantine world* (Bologna 2013).
- ΒΕΗΣ, Ν.Α., «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Θεράπναις μονῆς τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα», *Ἐπετηρίς Παρνασσοῦ* 8 (1904).
- ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ, Ε. (εκδ.), *Ἰωσήφ Μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου τὰ Εὐρεθέντα*, τ. I-III (Λειψία, 1768-84).
- Βυζαντινὸ Λεξικὸ Σουΐδα*, Θύραθεν Εκδόσεις (2002).
- Γραμματικὴ Ἐξηγηματικὴ Θεοδώρου Γαζῆ ἥτοι ἐρμηνεῖα εἰς τὸ τέταρτον τῶν εἰς τέσσαρα, φιλοπονηθεῖσα μὲν μετὰ κόπου πολλοῦ, χάριν τῶν φιλομαθῶν, παρὰ Δαμασκηνοῦ Τερομονάχου, Πελοποννησίου, Δημιτζαναίου* (Βενετία, 1802).
- Γραμματικὴ Κωνσταντίνου Λασκάρεως τοῦ Βυζαντίου, ἡ ὠφελιμοτάτη καὶ ἀναγκαιοτάτη, παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων* (Βενετία, 1808).
- Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὑπὸ Κωνσταντίνου Λασκάρεως τοῦ Βυζαντίου, ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας Φραγκίσκου Ἀνδρεώλα* (ἐν Βενετία, 1830).
- Ἐρωτήματα τοῦ Χρυσολωρᾶ· Περὶ ἀνωμάτων ῥημάτων· Περὶ σχηματισμοῦ τ(ῶν) χρόνων ἐκ τ(οῦ) Χαλκονδύλου· Τὸ τέταρτον τοῦ γαζῆ, περὶ συντάξεως· Περὶ ἐγκλητικῶν· Γνώμαι μονόστιχοι ἐκ διαφόρων ποιητῶν· Κάτων· Ἐρωτήματα τοῦ Γουαρινοῦ· ἐκδ. Ἄλδου Μανουτίου* (Βενετία, 1517).
- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Σ. - ΑΡΚΑΔΙΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου Ἀποκειμένων Κωδίκων* (Παρίσι, 1924).
- _____, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας* (Παρίσι, 1925).
- ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, Ε., «Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Προδρομοῦ-Πέτρας στὴν Κωνσταντινούπολη», *Ἑλληνικά* 21 (1968) 3-39.
- ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Β., «<Ἰωσήφ Βρυεννίου> τὰ Πρακτικὰ τῆς συνόδου τῆς Κύπρου (1406)», *Βυζαντινὰ, ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ κέντρον βυζαντινῶν ἐρευνῶν Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου* (Θεσσαλονίκη, 2000) 21-53.
- ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ, Ν., *Historia Gymnasii Patavini*, τ. Β' (Βενετία, 1726).
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Κ.Ν., *Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων τῆς μονῆς Ἰβήρων*, κώδ. 101-200, ἀδημοσίευτος κατάλογος.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, Σ.Π., «Ἡ Μονὴ βυλίζης καὶ τὰ ἐν αὐτῇ Χειρογράφα», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τ. 4 (1892) 353-356.
- _____, «Θεόδωρος ὁ Ποτάμιος καὶ ἡ εἰς Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον μονωδία αὐτοῦ», *ΔΙΕΕΕ* 2 (1885) 48-62.
- _____, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς», *ΝΕ*, τ. 15'-21', 18, 2-3 (1924) 298-305.
- _____, «Λακεδαιμόνιοι Βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας», *ΝΕ* Δ', 152-187, 303-357.
- _____, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. 4 (Ἀθήνα, 1912-1926).
- _____, «Ποιήματα Γεωργίου τοῦ Ἀμιρούτζη», *ΔΙΕΕΕ* 2(1885) 275-282.

- ____, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς Γ', Κώδικες τῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξίου Κολουβᾶ (ἀρ. 57-111)», *NE* 13 (1916) 256-257.
- ____, *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, ed. with critical notes and indices (London, 1902).
- ____, *Αργυροπούλεια, Ἰωάνου Ἀργυροπούλου λόγοι, πραγματεῖαι, ἐπιστολαί, προσφωνήματα, ἀπαντήσεις καὶ ἐπιστολαὶ πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν υἱὸν Ἰσαάκιον. Ἐπιστολαὶ καὶ Ἀποφάσεις περὶ αὐτῶν* (Ἀθήνα, 1910).
- ____, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. I - II (Cambridge, 1895-1900).
- ____, «Δημητρίου Καστρινοῦ ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ πρὸς Σοφιανόν», *NE* II', 408.
- ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, Χ., «Κατάλογος λειτουργικῶν εἰληταρίων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας», *Μακεδονικά*, v. 4 (1955-1960) 391-402
- ΜΑΝΑΦΗ, Κ.Α., «Ἐπιτελεύτιος βούλησις καὶ διδασκαλία τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου πρὸς τοὺς ὑπ' αὐτὸν μοναχοὺς, περιλαμβάνουσα μὲν ἐξ ἀρχῆς μέχρι τέλους τὰ κατ' αὐτόν, ἔχουσα δὲ καὶ τινα ἔκθεσιν ἐν κεφαλαίοις διηρημένην τῶν ἐμπεριειλημμένων τῇ προγεγονυῖα ὑποτυπώσει παρὰ τοῦ καλογήρου αὐτοῦ τοῦ πανοσιώτατου ἐν μοναχοῖς κυροῦ Μάρκου», *ΕΕΒΣ* 45 (1981-82) 462-515.
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Θ.Δ., *Κατάλογοι τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης*, τ. Α' χειρόγραφα (Ἀλεξάνδρεια, 1945).
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α., *Varia Graeca Sacra* (Ἀγία Πετρούπολη, 1909).
- ____, *Τεροσολυμίτικη Βιβλιοθήκη ἤτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. Α'-Ε' (Bruxelles, 1891 - 1915 [επανεκτ. 1963]).
- ____, «Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τῆς νήσου Λέσβου Ἑλληνικῶν Χειρογράφων», *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύνδεσμος, Παράρτημα του ΙΕ' τόμου* (Κωνσταντινούπολη, 1884).
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Λ., «Κατάλογος λειτουργικῶν εἰληταρίων τῆς Ἱ. Μ. Βατοπεδίου», *Μακεδονικά* 4 (1957) 403-409.
- ____, *Κατάλογος Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, ἀρ. 1857-2500 (Ἀθήναι, 1991).
- ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Ι., *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη* (Ἀθήνα, 1890).
- ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Ι., - ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Α.Ι., *Κατάλογος τῶν Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος* (Ἀθήνα, 1892).
- ΣΤΑΘΗΣ, Γ.Θ., *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς. Ἁγιον Ὄρος* v. I-II (Ἀθήνα, 1975)
- ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Βραχὺ Χρονικό*, εκδ. μτφρ. καὶ σχ. Δήμητρα Ι. Μονιού (Ἀθήνα, 2006)

- ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ, Π., *Ἰερὰ Μονὴ Ἰβήρων, κατάλογος Ἑλληνικῶν Χειρογράφων*, τ. Α' (1-100) (Ἄγιο Ὄρος, 1998).
- Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων - κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονᾶς τῶν Μετεώρων*, ἐκδιδόμενος ἐκ τῶν καταλοίπων ΝΙΚΟΥ Α. ΒΕΗ, τ. Α'- Δ' (Ἀθήνα, 1967-1993).
- ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΔΙΑΚ. Α., *Περιγραφικὸς Κατάλογος τῶν Χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, τ. Β' - τμήμα χειρογράφων Ἄγ. Τριάδος Χάλκης (Κωνσταντινούπολη, 1953).
- ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, Γ., «Κατάλογος τῶν χρονολογημένων κωδίκων τῆς Πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης Καΐρου», *ΕΕΒΣ* 4 (1927) 109-204.

B. ΝΕΩΤΕΡΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- AGATI, M., «Codicologia. Osservazioni e riflessioni», *Storie di cultura scritta. Studi per Francesco Magistrale*, *Collectanea* 28, Spoleto, Centro italiano di studi sull'alto medioevo (2012) 1-14.
- _____, *La minuscola "bouletée"*, *Littera Antiqua* 9.2, *Scuola Vaticana di paleografia, diplomatica e archivistica* (Città del Vaticano, 1992).
- ALEXAKIS, A., *Codex Parisinus Graecus 1115 and Its Archetype* [Dumbarton Oak Studies XXXIV] (Washington D.C, 1996).
- ALLAN, D.J., «On the manuscripts of the 'De Caelo' of Aristotle», *Classical Quarterly* 30/1 (1936) 16-21.
- ALLARD, E., «L'Ambrosianus Et I 57 sup., un manuscript autographe de Maxime Planude», *Scriptorium* 33 (1979) 219-234.
- AMATO, I.E., «La tradizione manoscritta dell'orazione ΠΕΡΙ ΤΥΧΗΣ di Favorino (Ps.-Dio Chrys., or. 64)», *RHDT*, 30 (2000) 93-108.
- ANASTOS, M.V., «Pletho's Calendar and Liturgy Author(s)», *DOP* 4 (1948) 183-305.
- _____, *Studies in Byzantine Intellectual History*, [Variorum Reprints] (Lanham, 1979).
- ARGYRIOU, A., *Macaire Makrés et la Polémique contra l'Islam* (Città del Vaticano, 1986).
- ARHIMANDRIT VLADIMIR, *A systematic description of the manuscripts of the Synodal (Patriarchal) Library in Moscow*, Part 1: Greek manuscripts (Moscow, 1894).
- ARMSTRONG, A.H. - MARKUS, R.A., *Christian Faith and Greek Philosophy* (London, 1960).
- ARNAKIS, G., «George Pachymeres. A Byzantine Humanist», *The Greek Orthodox Theological Review* 12 (1966-67) 161-167.
- AUGUSTIN, P., «Compte-rendu de Jackson Donald F., «The Greek Library of Saints John and Paul (San Zanipolo) at Venice, Tempe (AZ), 2011», *Scriptorium*, 67 (2013) 407-410.

- AVEZZÙ, G., «ANΔPONIKIA ΓPAMMATA: per l'identificazione di Andronico Callisto copista. Con alcune notizie su Giano Lascaris e la biblioteca di Giorgio Valla», *Atti e memorie dell'Accademia patavina di scienze, lettere ed arti*, 102.3 [1989-1990] 75-93
- BABINGER, F., *Mehmed the Conqueror and his time*, trans. by Manheim, R., (Princeton, 1978)
- BANDINI, M. - BRAVO GARCIA, A., «La 'Ciropedia' tra Guarino e Vittorino. Note su alcuni codici», *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting. Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography (Madrid - Salamanca, 15-20 September 2008)*, *Bibliologia* 31, Turnhout, Brepols, (2010) 437-448, 871-876.
- BARBOUR, R., *Greek Literary Hands, A.D. 400-1600*, [Oxford Palaeographical Handbooks] (Oxford, 1981).
- BARKER, J.W., *Manuel II Palaeologus (1391-1425)* (New Jersey, 1969).
- BECK, H.-G., *Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich* (München, 1959).
- BEEES, N.A., *Verzeichnis der Griechischen Handschriften des Peloponnesischen Klosters Mega Spilaeon*, Band I. (Leipzig, 1915).
- BELDICEANU-STEINHERR, I., «La Conquête d'Anrinople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes», *Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines*, TM 1 (1965) 439-461.
- BERGER DE XIVREY, *Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue*, Mémoires de l'Institut de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 19 (Paris, 1853).
- BERGER, F., *Die textgeschichte der 'Historia Animalium' des Aristoteles*, Serta Graeca 21, Ludwig Reichert (Wiesbaden, 2005) 201-205.
- BERNABÒ, M., *Voci dell'Oriente. Miniature e testi classici da Bisanzio alla Biblioteca Medicea Laurenziana*, Firenze, Edizioni Polistampa (2011)
- BERTANZA, E., - DELLA SANTA G., *Maestri, scuole e scolari in Venezia fino al 1500* (Venice, 1907).
- BESOMI, O., «Un nuovo autografo di Giovanni tortelli: uno schedario di umanista», *Italia medioevale e umanistica* 13 (1970) 95-137.
- BETA, S., «“You possess me, you bring me with you, I am a part of you”: a new Byzantine riddle in the Pal. Gr. 116», *BZ* 107/1 (2014) 37-50.
- BIANCONI, D., «La biblioteca di Cora tra Massimo Planude e Niceforo Gregora. Una questione di mani », *Segno e Testo* 3 (2005) 391-438.
- _____, (éd), *Storia della scrittura e altre storie*, Supplemento al Bollettino dei Classici, Accademia Nazionale dei Lincei, 29 (Roma, 2014)
- _____, « La controversia palamitica. Figure, libri, testi e mani», *Segno e Testo*, 6 (2008) 335-336.
- _____, «La biblioteca di Cora tra Massimo Planude e Niceforo Gregora. Una questione di mani», *Segno e Testo* 3 (2005) 391-438.

- ____, «Sui copisti del Platone Laur. Plut. 59. 1 e su altri scribi d'età paleologa . Tra paleografia e prosopografia», *Oltre la scrittura. Variazioni sul tema per Guglielmo Cavallo*, [Dossiers byzantins 8] (Paris, 2008) 253-288.
- ____, «Un nuovo codice appartenuto a Manuele Crisolora (Pal. Heid. Gr. 375)», *Segno e Testo* 11 (2013) 375-386.
- ____, *Tessalonica nell'età dei Paleologi. Le pratiche intellettuali nel riflesso della cultura scritta*, Dossiers byzantins 5, Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, (Paris, 2005).
- ____, «La biblioteca di Cora tra Massimo Planude e Niceforo Gregora. Una questione di mani», *Segno e Testo* 3 (2005) 391-438.
- BICK, J., *Die Schreiber der Wiener Griechischen Handschriften* (Wien, 1920).
- BIELD, A., «Mathaeus Camariotes: Specimen prosopographiae byzantinae», *BZ* 35 (1935) 337-339.
- BIRCHLER-ARGYROS, U.B., «Die Quellen zum Kral-Spital in Konstantinopel», *Gesnerus* 45 (1988) 419-443.
- BODNAR, E.W., *Cyriacus of Ancona and Athens*, [Collection Latomus, v. XLIII] (Brussels, 1960).
- BOTER, G., «Philostratus' Life of Apollonius of Tyana», *RHDT* 9 (2014) 1-49.
- ____, *The textual Tradition of Plato's Republic* (Leiden, 1989).
- BOUDON-MILLOT, V., «In nouveau témoin pour l'histoire du texte de l'Ars medica de Galien: le Vlatadon 14», *L'Ars medica (Tegni) de Galien: lectures antiques et medievales (Saint-Etienne, 2006)* 11 κ.ε.,
- BRAVO GARCIA, A., - PÉREZ MARTÍN, I., «El Escorialensis T. III. 4: Un códice con las obras de Demetrio Crisoloras copiado por Josafat de Hodegos y Esteban de Midia», *Segno e Testo* 3 (2005) 439-466.
- BROCKMANN, C., *Die handschriftliche Überlieferung von Platons Symposion* (Wiesbaden, 1992).
- BROWNING, R., «Byzantine Scholarship», *Past and Present* 28 (Oxford, 1964) 3-22 (Repr. Variorum: London 1977).
- ____, «Byzantinische Schulen und Schulmeister», *Das Alterum* 9 (1963) 105-118.
- ____, *Greece-Ancient and Medieval. An Inaugural Lecture delivered at Birckbeck College 15th June 1966* (London, 1966).
- ____, «Homer in Byzantium», *Viator* 6 (Los Angeles, 1975) 15-33 (Repr. Variorum: London 1977).
- ____, «Literacy in the Byzantine World», *BMGS* 4 (1978) 39-54.
- ____, «The language of Byzantine Literature», S. Vryonis, Jr. (ed.), *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ*, v.I: *The 'Past' in Medieval and Modern Greek Culture*, Udena Publications (Malibu, 1978) 103-133.
- ____, «The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century», *Byz.* 32 (1962) 167-201.

- BRUMBAUGH, R.S. - WELLS, R., *The Plato manuscripts. A ne index prep. by the Plato Microfilm project of the Yale University Library* (New Haven, 1968).
- BUCKLER, G., «Byzantine Education», *Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization*, ed. N. H. Baynes - H. St. L. B. Moss (Oxford, 1948) 200-220.
- BURRI, R., *Die Geographie des Ptolemaios im Spiegel der griechischen Handschriften*, [Untersuchungen zur nautiken Literatur und Geschichte 110, de Gruyter] (Berlin, Boston, 2013).
- Cacouros, M., «JEAN CHORTASMÉNOS, KATHOLIKOS DIDASKALOS, ANNOTATEUR DU CORPUS logicum dû à Néophytos Prodromènos», *BBGG N.S.* 52 (1998) 185-225.
- _____, «Néophytos Prodromènos copiste et responsable (?) de l'édition quadrivium – corpus aristotelicum du 14e siècle», *RÉB* 56 (1998) 193-212.
- _____, «Un commentaire byzantin in commentaire byzantin inédit au deuxième livre de Seconds analytiques, attribuable à Jean Chortasménos», *RHDT* 24 (1994) 149-19.
- _____, «Un manuel de logique organisé à l'enseignement Catalogage du manuscrit», *RÉB* 54 (1996) 67-106.
- _____, «Marginalia de Chortasménos dans un opuscule logique dû à Prodromènos (Vatican. gr. 1018)», *RÉB* 53 (1995) 271-278.
- CAMMELLI, G., *I dotte i bizantini e le origini dell'umanesimo: Manuele Crisolora*, v. 1 (Vallecchi, 1941).
- Cambridge Medieval History, IV, The Byzantine Empire. Part II: Government, Church and Civilization*, ed. by J.M. HUSSEY, Cambridge University Press (1967).
- CANART, P., - PERI, V., *Sussidi Bibliografici per i Manoscritti Greci della Biblioteca Vaticana*, Biblioteca Apostolica Vaticana (Città del Vaticano, 1970).
- _____, «Additions et corrections au Repertorium der Griechischen Kopisten 800-1600, [Teil] 3», J. Martin (éd), *Vaticana et Medievalia, Etudes en l'honneur de Louis Duval-Arnould*, *Millennio medievale* 71, Edizioni del Galluzzo (Firenze, 2008) 41-63.
- _____, «Le livre grec en Italie méridionale sous les règnes normand et souabe: aspects matériels et sociaux», *Scrittura e Civiltà*, 2 (1978) 103-162.
- _____, «Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux répertoires de Vogel-Gardthausen et de Patrinelis», *Scriptorium* 17 (1963) 56-82.
- CARIOU, M., «A propos d'un manuscrit de Nicolò Leonico Tomeo, le modèle de l'édition princeps du Lapidaire orphique», *Scriptorium*, 68 (2014) 49-78.
- _____, «Constantin Lascaris et les Halieutiques d'Oppien de Cilicie : du brouillon à l'édition», *RHDT* 10 (2015) 25-48.
- CARLO DE' ROSMINI, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino del Cavaliere*, v. I (Milano, 1808).
- CHIRON, P., «La tradition manuscrite de la 'Rhétorique à Alexandre'. Prolégomènes à une nouvelle édition critique», *RHDT* 30 (2000) 17-69.

- CHOULIS, K. - PIAZZONI, A., «Conservation treatments on the Greek Manuscripts of the Fondo antico in the Vatican Library under Paul V (1605-1621)», *Studi in onore del Cardinale Raffaele Farina*, Biblioteca Apostolica Vaticana, [Studi e testi 477-478] (Città del Vaticano, 2013) 147-192.
- CIRIGNANO, J., «The Manuscripts of Xenophon's Symposium», *GRBS* 34.2 (1993) 187-210.
- CLARK, D.L., *Rhetoric in Graecoroman Education* (Columbia, 1957).
- COHEN-SKALLI, A. - MARCOTTE, D., «Poggio Bracciolini, la traduction de Diodore et ses sources manuscrites », *Medioevo greco* 15 (2015) 63-107.
- _____, «De Byzance à Messine : les Vitae Siculorum de Constantin Lascaris, leur genèse et leur tradition», *RHDT* 9 (2014) 79-116.
- CONSTANTINIDES, C.N., *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth centuries (1204 - ca. 1310)*, Cyprus Research Centre (Nicosia, 1982).
- _____, «Byzantine Scholars and the Union of the Churches», *Aureus, Τόμος αφιερωμένος στον καθηγητή Ευάγγελο Κ. Χρυσό* (Αθήνα, 2014) 131-152.
- CORTÉS ARRESE, M., «La Geografía erudita de Constantinopla», *Elogio de Constantinopla*, Cuenca, Universidad de Castilla-La (Mancha, 2004) 51-83.
- CORTESI, M., «Greek at the School of Vittorino da Feltre», *Ciccolella - Silvano (eds.), Teachers, Students, & Schools of Greek in the Renaissance* (Leiden/Boston, 2017) 54-78.
- _____, «Libri greci letti e scritti alla scuola di Vittorino da Feltre : fra mito e realtà », *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito : Atti del 5 Colloquio internazionale di paleografia greca, Cremona, 4-10 ottobre 1998*, [Papyrologica Florentina 31] (Firenze, 2000) 401-416.
- CREYGHTON, R. (eds.), *Vera Historia Unionis non Verae inter Graecos et Latinos: sive Concilii Florentini exactissima narratio, graece scripta per Sylvestrum Sguropulum* (Hagae, 1660)
- CRISCI, E., *Richerche sulla tradizione della Vita di Apollonio di Tiana di Filostrato*, unpublished PhD, Sapienz Rome (1983) 31-32.
- CUMONT, F., «L'opuscule de Jean Pédiasimos. Περί ἐπταμήνων καὶ ἑννεαμήνων», *Revue belge de philologie et d'histoire*, τ. 2 fasc. 1 (1923) 5-21.
- DAIN, A., «Les stratégistes byzantins», *TM* 2 (1967) 317-392.
- DAIN, A., - MAZON, P., *Sophocle*, I (Paris, 1967).
- DARROUZÈS, J., *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'Église byzantine*, [Archives de l'Orient Chrétien II] (Paris, 1970).
- DAWE, R.D., *The Collation and Investigation of Manuscripts of Aeschylus* (Cambridge, 1964).
- _____, *Studies on the Text of Sophocles* (Leiden, 1973).
- DE GREGORIO, G., - ELEUTERI, P., «Per un catalogo sommario dei manoscritti greci dei Commentaria in Aristotelem Graeca et Byzantine: specimen (Leiden,

- Modena)», *Symbolae Berolinenses für Dieter Harlfinger* (Amsterdam, 1993) 117-167.
- DE GREGORIO, G., «Filone Alessandrino tra Massimo Planude e Giorgio Bullotes. A proposito dei codici Vindob. Suppl. gr. 50, Vat. Urb. gr. 125 e Laur. Plut. 10, 23», *Handschriften- und Textforschung heute. Zur Überlieferung der griechischen Literatur. Festschrift für Dieter Harlfinger aus Anlass seines 70. Geburtstages, Serta Graeca*, Ludwig Reichert (Wiesbaden, 2014) 177-230.
- DE KEYSER, J. - SPERANZI, D., «Gli 'Epistolographi Graeci' di Francesco Filelfo», *Byz.* 81 (2011) 177-206.
- DE MURALTO, *Codicum Bibliothecae Imp. Publicae Graecorum* (Petropoli, 1840)
- DEISMANN, A.D., *Forschungen und Funde im Serai* (Berlin & Leipzig, 1933).
- DENDRINOS, C., «Co-operation and friendship among Byzantine scholars in the circle of Emperor Manuel II Palaeologus (1391-1425) as reflected in their autograph manuscripts», *Unlocking the Potential of Texts: Interdisciplinary Perspectives on Medieval Greek, Centre for Research in the Arts, Social Sciences, and Humanities, University of Cambridge, 18-19 July 2006*, 1-16.
- DENNIS, G.T., *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, Pont. Institutum Orientalium Studiorum (Romae, 1960).
- DIELS, H.-A., *Die Handschriften der Antiken Ärzte*, v. II (Leipzig, 1970).
- DILLER, A., «Byzantine Quadrivium», *Isis* 26 (1945-46) 132.
- _____, «Petrarch's Greek codex of Plato», *Classical Philology* 59 (1964) 270-272.
- _____, «'Photius' Bibliotheca in Byzantine Literature», *DOP* 16 (1962) 389-96.
- _____, *The tradition of the minor Greek Geographers* (Oxford, 1952).
- DINDORF, G., *Scholia Graeca in Homeri Iliadem* (Oxonii, 1875).
- _____, *Scholia Graeca in Euripides Tragoedias ex Codicibus aucta et Emendata*, v. I-IV (Oxonii, 1868).
- _____, *Scholia in Sophoclis tragoedias septem ex codicibus aucta et emendata* (Oxonii, 1852).
- DIRINGER, D., *The hand-produced Book* (London, 1953).
- _____, *The Illuminated Book. its history and production* (London, 1958).
- DÖLGER, F., *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, 5: Regesten von 1342-1453* (Munich, 1965).
- _____, «Zur Bedeutung von φιλόσοφος und φιλοσοφία in byzantinischen Zeir», *Byzanz und die europäische Stadtentwelt* (Ettal, 1953) 197-280.
- DONDAINE, A., «Contra Graecos. Premiers écrits polémiques des Dominicains en Orient», *Archivum Fratrum Praedicatorum* 21 (1951) 320-445.
- DORANDI, T., «Diogene Laerzio fra Bisanzio e l'Italia meridionale. La circolazione delle Vite dei filosofi tra la Tarda Antichità e l'età paleologa», *Segno e Testo* 5 (2007) 99-172.
- _____, «Remarques sur le Neapolitanus III B 29 (B) et sur la composition des Vies des philosophes de Diogène Laërce», *RHDT* 32 (2002) 1-23.

- DRÄSEKE, J., «Zum Philosophen Joseph», *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 42 (1899) 612-620.
- DOREZ, L., «Un document sur la bibliothèque de Théodore Gaza», *Revue des bibliothèques* III (1893) 395-400.
- DVORNIK, E., «Photius et la réorganisation de l' académie patriarcale», *AB* 68 (1950) 108-128.
- DUJCEV, I. (eds.), «Proucvanija vurchu bulgarskoto srednovekovie. XVIII. Bulgarski dumi vuv vizantijski stichove ot XIV verk.», *Sbornik na bulgarskata akademija na naukite i iskustvata* 41/1 (1945).
- DÜRING, I., *Die Harmonielehre des Klaudios Ptolemaios* (Göteborg, 1930).
- EBERSOLT, J., *Sanctuaire de Byzance. Recherches sur les anciens trésors des églises de Constantinople* (Paris, 1921).
- ELEUTERI, P., «Francesco Filelfo copista e possessore di codici greci», *Paleografia e codicologia greca. Atti del II Colloquio internazionale de paleografia greca* (Berlin-Wolfenbuttel, 17-21 October 1983) a cure di Harlfinger F., & Prato, C., con la collaborazione di M. D'Agostino e A. Doda (Allesandria 1991) 163-179.
- ELIA, E., «Un restauro di erudito: Isidoro di Kiev e il codice Peyron 11 della Biblioteca Nazionale Universitaria di Torino», *Medioevo greco* 12 (2012) 71-85.
- FABIO, A., «Why John Chortasmenos sent Diophantus to the devil», *GRBS* 53 (2013) 379-389.
- FABRICIUS, J.A. - HARLES, G. Ch., *Bibliotheca Graeca I-XII* (Hamburg, 1790-1809).
- FAILLER, A., *Georges Pachymérés Relations Historiques IV*, [CFHB, v. XXIV/4] (Paris, 1999).
- FALCO, V., de, «L'aritmologia pitagorica nei commenti ad Esiodo», *Rivista Indo-Greco-Italica di Filologia-Lingua-Antichità* 7 (1923) 187-215.
- FASSOULAKIS, S., *The Byzantine Family of Raoul - Ral(l)es* (Athen, 1973).
- FEATHERSTONE, M., «Preliminary Remarks on the Leipzig Manuscript of De Cerimoniis», *BZ* 95 (2002) 457-479.
- FOERSTER, E., *De antiquitatibus et libris manuscriptis Constantinopolitanis* (Rostok, 1877).
- FONKIC, B.L., - POLJAKOV, F.B., «Ein Unbekanntes Autograph des Metropolitens Isidoros von Kiev», *BZ* 82 (1989) 96-101.
- FROMMEL, G., *Scholia in Aristidem* (Frankfurt, 1826).
- FUCHS, F., *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, [Byzantinisches Archiv, Heft. 8] (Leipzig, 1926).
- GAISFORD, TH., *Poetae Minores Graeci* (Oxonii, 1820).
- GALLAVOTTI, C., «L'Edizione Theocritea de Miscopoulo», *Rivista di filologiae d'instruzione classica*, N.S. 12 (1934) 349-369.
- GALLO, F., (éd), *Miscellanea Graecolatina I*, *Ambrosiana Graecolatina 1*, Biblioteca Ambrosiana, Bulzoni Editore, (Milano, Roma, 2013) 113-115.
- GAMILLSCHEG, E., - HARLFINGER, D., *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, Bd. I - III (Wien, 1981-1996).

- GAMILLSCHEG, E., - HARLFINGER, D., «Specimen einer Repetitorium der griechischen Kopisten», *JÖB* 27 (1978) 293-322.
- GAMILLSCHEG, E., «Autoren und Kopisten. Bemerkungen zu Autographen byzantinischer Autoren », *JÖB*, 31 (1981) 379-394.
- _____, «Der kopist des Par. gr. 428 und das Ende der Grosskomnenen», *JÖB* 36 (1986) 287-300.
- _____, «Die Handschriftenliste des Johannes Chortasmenos im Oxon. Aed. Chr. 56», *Codices Manuscripti* 7 (1981) 52-56.
- _____, «Zur handschriftlichen Überlieferung byzantinischer Schulbücher», *JÖB* 26 (1977) 211-230.
- _____, «Zur Rekonstruktion einer Konstantinopolitaner Bibliothek», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 1 (1981) 283-29.
- _____, «Zur handschriftlichen Überlieferung byzantinischer Schulbücher», *JÖB* 26 (1977) 211-230.
- GANCHOU, T., «Héléna Notara Gateliousaina d'Alnos et le Sankt Peterburg Bibl. Publ. gr. 243», *RÉB* 56 (1998) 141-168.
- _____, «Les ultimae voluntates de Manuel et Ioannes Chrysoloras et le sejour de Francesco Filelfo a Constantinople», *Byzantinistica. Rivista di studi bizantini e slavi* 7 (2005) 195-285.
- GARZYA A., «Topic und Tendenz in der byzantinischen Literatur», *Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften phil-hist. Klasse* 113 (1976) 301-319.
- _____, *Greek Scholars in Venice. Studies in the dissemination of Greek learning from Byzantium to Western Europe* (Cambridge, Mass., 1962).
- GAUTIER, P., «L'edit d'Alexis Ier Comnène sur la réforme de clerg», *RÉB* 31 (1973), 165-201.
- GEANAKOPOLOS, D.J., *Greek Scholars in Venice* (1962).
- GÉHIN, P. - KOUROUPOU, M., «Reliures d'époque Paléologue dans les fonds du Patriarcat Œcuménique», *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 13 - 26 Οκτωβρίου 2005, βιβλιοαμφιάστης 3, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας* (Αθήνα, 2008) 269-286.
- GERTZ, N., «Der Palatinus Graecus 90», *Scriptorium* 35 (1981) 65-70.
- GHERARDI, A., *Statuti dell' universita e dello studio fiorentino* (Florence, 1881).
- GIGANTE, M., «Significato della Cultura Latina a Bisanzio», *Rapport, XVe Congrès International d'Études Byzantines* (Athens, 1976).
- GILL, J.S.J., *Personalities of the Council of Florence and Other Essays* (Oxford, 1964).
- GOLITSIS, P., «Collation but not contamination : on some textual problems of Aristotle's Metaphysics Kappa 1065a 25sq», *RHDT* 10 (2015) 1-23.
- GRANSTREM, E.E., «Katalog greceskich rukopisej Leningradskich chranilisc. Vypusk 4. Rukopisi XII.», *VV* 23 (1963) 187.

- GRAUX, CH., - MARTIN, A., «Rapport sur une mission en Espagne et en Portugal. Notices sommaires des manuscrits grecs d'Espagne et de Portugal», *Nouvelles Archives des missions scientifiques et littéraires*, t. II (1892) 1-322.
- GROSDIDIER DE MATONS, D., - VINOURE, F., - BRAVO GARCIA, A., «Description d'une reliure byzantine: techniques et matériaux», *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting. Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography (Madrid - Salamanca, 15-20 September 2008)*, Turnhout, [Bibliologia, v. 31] (Brepols, 2010) 363-376, 839-844.
- GUIDETTI (éd) - SANTONI, A. (éd), *Antiche stelle a Bisanzio*, Seminari e convegni, Edizioni della Normale, (Pisa, 2013).
- GÜNTHER, H.-C., *The Manuscripts and the Transmission of the Paleologan Scholia on the Euripidean Triad* (Stuttgart, 1995).
- GYLLES, P., *De topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus*, IV, 4 (Lyon, 1561).
- HARLFINGER, D., - REINSCH, D., «Die Aristotelica des Paris. Gr. 1741», *Philologus* 114 (1970) 28-50.
- HARLFINGER, D., - WIESNER, J., «Die griechischen Handschriften des Aristoteles und seiner Kommentatoren», *Scriptorium* 18 (1964) 238-257.
- HARLFINGER, D. - HARLFINGER, J., *Wasserzeichen aus griechischen Handschriften*, v. I-II (Berlin, 1974, 1980).
- HARLFINGER, D., «Zu griechischen Kopisten und Schriftstilen des 15. und 16. Jhr», *La paleographie greque et byzantine* (Paris 21-25 octobre 1974) (Paris, 1977) 327-362.
- _____, *Die Textgeschichte der Pseudo-Aristotelischen Schrift Περί Ἀτόμων Γραμμῶν, Ein kodikologisch-kulturgeschichtlicher Beitrag zur Klärung der Überlieferungsverhältnisse im Corpus Aristotelicum* (Amsterdam, 1971).
- _____, *Griechische Handschriften un Aldinen* (Wolfenbüttel, 1978),
- _____, *Specimina griechischer Kopisten der Renaissance. I. Griechen des 15. Jahrhunderts*, Nikolaus Mielke, (Berlin, 1974).
- HASKINS, C.H., *Studies in the History of the Mediaeval Science* 2 (New York 1960).
- HEERS, J., «La vente des landulgenes pour la Croisade, a Genes et en Lunigiana en 1456», *Miscellanea storica ligure* 3 (1963) 71-101 (reprint, Heers, J., *Societe et economie a Genes XIV-XVe siecles* [London, 1979] XII).
- HEIBERG, J.L., *Anonymi Logica et Quadriovium cum scholiis antiquis*, Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab., Historisk-filologiske Meddelser XV,1 (København, 1929).
- _____, *Opera Astronomica Minora, Claudii Ptolemae Opera quae Exstant Omnia*, v. II (1907).

- HEINEMANN, O., *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbützel*, v. II, (Wolfenbützel, 1900).
- HEISENBERG, A., «Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit», *Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, philos.-philol. und hist. Klasse* 1920, Abh. 10 (Munich, 1920).
- HENRICH, G.S., «Zu einem arabisch-persisch-griechisch-serbischen Gesprächslehrbuch des 15. Jahrhunderts», *Le Muséo* 102 (1989) 361-375.
- HEYLBUT, G., *Rheinische Museum* (1887).
- HILL, G., *A History of Cyprus*, v. II (Cambridge, 1948).
- HUNGER H., «Eine spätbyzantinische Bildbeschreibung der Geburt Christi», *JÖB* 7 (1958) 125-140.
- _____, *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, v. I-II (München, 1978).
- _____, «On the Imitation (μίμησις) of Antiquity in Byzantine Literature», *DOP* 23-24 (1969-70) 17-38 (Repr. *Variorum*: London, 1973).
- _____, «The Classical Tradition in Byzantine Literature: The Importance of Rhetoric», *Byzantium and the Classical Tradition*, University of Birmingham (1981) 35-47.
- _____, «Zeugnisse agonaler Rhetoric in der byzantinischen Literatur», *JÖB* 22 (1973) 23-36.
- IPPOLITO, P., «Σχεδάρια bizantini nei manoscritti della Biblioteca Nazionale di Napoli», *Rendic. Accad. Archeol. Lett. e Belle Arti di Napoli*, N.S. 52 (1977) 277-288.
- IRIGOIN, J., «Centres de Copie et Bibliothèques», *Byzantine Books and Bookmen*, *Dumbarton Oaks Colloquium '1971'*, ed. Dumbarton Oaks (1975) 17-27.
- _____, «Pour une étude des centres de copie byzantins», *Scriptorium* 12 (1958) 208-227.
- JACKSON, D., «Greek Manuscripts of the De Mesmes Family», *Scriptorium* 63 (2009) 89-121.
- _____, «An Old Book List Revisited: Greek Manuscripts of Janus Lascaris from the Library of Cardinal Niccolò Ridolfi», *Manuscripta* 43-44 (1999) 77-133.
- _____, *The Greek Library of Saints John and Paul (San Zanipolo) at Venice*, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies. *Medieval Renaissance Texts and Studies* 391, Arizona State University Press (Tempe [AZ], 2011).
- JAKOBY, D., «Jean Lascaris Calopheros, Chypre et la Moree», *RÉB* 26 (1968) 189-228.
- JANIN, R., *Constantinople byzantin: Développement urbain et répertoire topographique*, [Archives de l'Orient Chrétien 4] (Paris, 1964).
- _____, *Le Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin*, v. III, Les églises et les monastères de Constantinople byzantine (Paris, 1969).
- _____, *Les Églises et les Monastères des grands Centres Byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin, Institut Français d'Études Byzantines (Paris, 1975).
- JARRY, C., «Sur une recension du Traité de l'Astrolabe de Jean Philopon à l'époque des Paléologues», *RHDT* 4 (2009) 31-78.

- JENKINS, R., «The Hellenistic origins of Byzantine literature», *DOP* 17 (1963) 39-52.
- JOYAL, M., «The Textual Tradition of (Plato), Theages », *RHDT*, 28 (1998) 1-54.
- JUGIE, M., «La polémique des Georges Scholarios contre Pléthon», *Byz.* 10 (1935) 517-530.
- HUSSEY, J.M., *Church and Learning in the Byzantine Empire, 867-1185* (London, 1937).
- KASSEL, R., *Der Text der Aristotelischen Rhetoric, [Peripatoi 3]* (Berlin-New York, 1971).
- KAZHDAN, A.P., et al., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vols. I-III (New York – Oxford, 1991).
- KEANEY, J.J., «Moschopoulos and Harpocraton», *TAPA* 100 (1969) 201-207.
- _____, «Moschopulea», *BZ* 64 (1971) 303-321.
- _____, «Notes on Moschopoulos and Aristophanes-Scholia», *Mnemosyne*, Seires IV 25 (1972) 123-128.
- KHOURY, T., *Manuel Paléologue. Entretiens avec un musulman, 7e controverse* (Paris, 1966).
- KLETTE, TH., *Beiträge zur Geschichte und Litteratur der italienischen Gelehrtenrenaissance III* (Greifswald, 1890).
- KOSTER, W.J.W., *Prolegomena de Comoedia scholia in Acharnenses, Equites, Nubes, I 3.2* (Groningen, 1974) VI.
- KOTZABASSI, S., «Zur Überlieferung von Briefcorpora in der Palaiologenzeit», *Handschriften- und Textforschung heute. Zur Überlieferung der griechischen Literatur. Festschrift für Dieter Harlfinger aus Anlass seines 70. Geburtstages*, Serta Graeca, Wiesbaden, Ludwig Reichert (2014) 231-238.
- KRISTELLER, P.O., «The contribution of Religious Orders to Renaissance Thought and Learning», *The American Benedictine Review* XXI (1970) 1-55.
- KRISTOS, G.L., «The Function and Evolution of Byzantine Rhetoric», *Viator* I (1970) 55-71.
- KROLL, W., «Rhetoric», *RE, Suppl. Band VII*, cols. 1035-1138.
- KRUMBACHER, K., *Geschichte der byzantinischen Litteratur (527-1453)*, 2nd edition (Munich, 1897).
- KUSTAS, G. L., *Studies in Byzantine Rhetoric, Ανάλεκτα Βλατάδων* 17 (Θεσσαλονίκη, 1973).
- LIDDELL, H. G. – SCOTT R. – JONES H. S., *A Greek English Lexicon*, with a revised supplement (London 1940· ανατ. 1996).
- LABOWSKY, L., «Cardinal Bessarion's precious manuscript of Euclid», *JÖB* 28 (1979) 129-139.
- _____, *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana, Six early Inventories*, [Sussidi eruditi 31], ed. di Storia e Letteratura (Rome, 1979).
- La Paléographie Grecque et Byzantine* (Paris, 21-25 October 1974), Editions du Centre National de la Recherche Scientifique (Paris, 1977).
- LAMBERZ, E., «Das Geschenk des Kaisers Manuel II. an das Kloster Saint-Denis und der "Metochitesschreiber" Michael Klostomalles», B. Borkopp

- (éd), *Lithostrôton : Studien zur byzantinischen Kunst und Geschichte: Festschrift für Marcell Restle*, Hiersemann (Stuttgart, 2000) 155-165.
- LAMPE, G. W., *A Patristic Greek Lexicon* (Oxford 1961).
- LAMPROS, S.P., «Die Werke des Demetrios Chrysoloras», *BZ* 3 (1894) 599-601.
- LAOURDAS, L.S., «Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης Γαβριήλ», *Μακεδονικά* 4 (1955-60) 352-70.
- LAURENT, M.-H., «L'activité d'André Chrysobergès», *EO* 34 (1935) 414-438.
- LAURENT, V., «Le correspondance de Démétrius Cydones», *EO* 30 (1931) 339-354.
- _____, «Le trisépiscopat du Patriarche Matthieu Ier (1397-140)», *RÉB* 30 (Paris, 1972) 5-166.
- _____, «Les dates du patriarcat d'euthyme II de Constantinople», *BZ* 54 (1962) 329-332.
- _____, «Les Faux de la Diplomatie Patriarcale», *RÉB* 26 (1968) 274-278.
- _____, «Les patriarches de Constantinople», *RÉB* 26 (1968) 229-263.
- _____, *Les corpus des seaux de l'empire byzantin, II: L'administration centrale* (Paris, 1981).
- LEGRAND, E., «Canon à la louange du patriarche Euthyme II par Marc Eugénicos», *REG*, v. V (1892) 420-426.
- _____, *Bibliographie Hellénique ou Description Raisonnée des Ouvrages Publiés en Grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, v. I - IV (Paris, 1885-1906).
- LEMERLE, P., «Élèves et professeurs à Constantinople au Xe siècle», *Académie des Inscriptions et Beller-Lettres: Comptes rendus des séances de l'année 1969* (November-October).
- _____, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur l'enseignement et culture à Byzance der origines au Xe siècle*, [Bibliothèques Byzantine, études 6] (Paris, 1971).
- LEONTIADES, I.G., *Die Tarchaneiotai, Ein Betrag zur Byzantinischen Prosopographie, Diplomatarbeit zur Erlangung des Magistergrades der Philosophie, eingereicht an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät de Universität Wien* (Wien, 1988).
- LEUNCLAVIUS, J.-A., *Manuelis Palaeologi Aug. praecepta educationis regiae ...* (Βασιλεία, 1578).
- LOBEL, E., *The Greek Manuscripts of Aristotle's Poetics* (Oxford, 1933).
- LOENERTZ, R.J., «Demetrius Cydones, citoyen de Venise», *EO* 37 (1938) 125-126
- _____, «Une erreur sungulière de Laonic Chalcondyle: Le prétendu second mariage de Jean V Paléologue», *RÉB* 15 (1957) 176-181.
- LONGO, O., «Sulla tradizione del De Caelo di Aristotele», *Accademia Nazionale dei Lincei, Rendiconti della classe di scienze morali, storiche e philologiche*, Ser. 8, v. 15 (1961) 341-60.
- LORIMER, W.L., *The text tradition of Pseudo -Aristotle 'De Mundo'*, [St. Andrews Univ. Publ. 18] (Oxford, 1924).
- MANFREDINI, M., «Codici plutarchei di umanisti Italiani», *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia*, s. III 17 (1987) 1001-1043.

- MANGO, C., «The Availability of Books in the Byzantine empire, A.D. 750-850», *Byzantine Books and Bookmen*, Dumbarton Oaks (1975) 29-45.
- MARTÍNEZ MANZANO, T. *Constantino Láscaris. Semblanza de un humanista bizantino*, Consejo superior de investigaciones científicas, [Nueva Roma 7] (Madrid, 1998).
- MASAI, F., *Pléthon et le Platonisme de Mistra* (Paris, 1956).
- MAZZUCCHI, C.M. (eds.), *Menae patricii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus* (Mailand 1982).
- MCKENDRICK, S. - PATTIE, T.S., *Summary Catalogue of Greek Manuscripts, The British Library* v. I (London, 1999).
- MEHUS, L. - CANNETO, P. (eds.), *Traversarii Epistulae* (1759).
- MENCHELLI, M. - RIGO, A., «Giorgio Oinaiotes lettore di Platone. Osservazioni sulla raccolta epistolare del Laur. San Marco 356 e su alcuni manoscritti dei dialoghi platonici di XIIIe XIV secolo», *Vie per Bisanzio. VIII Congresso Nazionale dell'Associazione Italiana di Studi Bizantini. Venezia, 25-28 novembre 2009*, Due punti 25, Edizioni di Pagina, (Bari, 2013) 831-853.
- MERCATI, G., «Un testament inedit en faveur de Saint Georges des Mangans», *RÉB* 6 (1948) 36-47.
- _____, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della theologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*, Studi e Testi 56 (Città del Vaticano, 1931).
- _____, *Scritti d'Isidoro il cardinale Ruteno e codici a lui appartenuti che si conervano nella Biblioteca Apostolica Vaticana* (Citta del Vaticano, 1926).
- MERGIALI, S., *L'Enseignement et les Lettrés pendant L'époque des Paléologues (1261-1453)*, Société des Amis du peuple Centre d'études Byzantines (Athènes, 1996).
- MEYER, PH., «Des Joseph Bryennios Schriften, Leben und Bildung», *BZ* 5 (1896) 74-111
- MILLER, T.S., *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire* (Baltimore-London, 1997).
- MIONI, E., «Bessarione scriba e alcuni suoi collaboratori», *Miscellanea Marciana di studi Bessarionei* (Padua, 1976) 263-318.
- _____, «I frammenti di manoscritti greci dell'Archivio di stato di Modena», *Rassegna degli Archivi di stato*, t. 21 (1961) 217-224.
- _____, «Un ignoto Dioscoride miniato: il cod. 194 del Seminario di Padova», *Libri e stmpatori in Padova. Miscellanea di studi sotrici in onore di mons. G. Bellini* (Padova, 1959) 345-376.
- MONDRAIN, B., «Jean Argyropoulos professeur à Constantinople et ses auditeurs médecins, d'Andronic Éparque à Démétrios Angelos», *Πολύπλευρος Νοῦς, Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, Scholz, C., - Makris, G. (München-Leipzig, 200) 223-250.

- MOHLER, L., *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsman* I-III (Paderborn, 1923-42).
- MONDRAIN, B., - ROSELLI, A., «Démétrios Angelos et la médecine: contribution nouvelle au dossier», *Storia della tradizione e edizione dei medici greci. Atti del VI Colloquio internazionale, Paris 12-14 aprile 2008*, Collectanea 27, M. D'Auria (Napoli, 2010) 293-322.
- MONDRAIN, B., - GARZYA, A., «Comment était lu Galien à Byzance dans la première moitié du XVe siècle? Contribution à quelques aspects de l'histoire des textes», *Trasmissione e ecdotica dei testi medici greci. Atti del IV Convegno Internazionale, Parigi 17-19 maggio 2001*, Collectanea 21, M. D'Auria (Napoli, 2003) 361-384.
- MONDRAIN, B., «Jean Argyropoulos professeur à Constantinople et ses auditeurs médecins, d'Andronic Eparque à Démétrios Angelos», *ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, K. G. Saur, [Byzantinisches Archiv 19] (München, Leipzig, 2000) 223-350.
- _____, «La constitution de corpus d'Aristote et de ses commentateurs aux XIIIe-XIVe siècles», *Codices manuscripti & impressi*, 29 (2000) 11-33.
- _____, «Les écritures dans les manuscrits byzantins du XIVe siècle. Quelques problématiques», *RSBN* 44 (2007) 157-196.
- MONFASANI, J., *George of Trepizond. A biography and a study of his rhetoric and logic* (Leiden, 1976).
- MOORE, J.M., *The Ms. Tradition of Polybius* (Cambridge, 1965).
- MORAUX, P., et al., *Aristoteles Graecus, Die Griechischen Manuskripte des Aristoteles, Erster Band*, Alexandrien-London (Berlin - New York, 1976).
- NADEAU, R., «The Progymnasmata of Aphthonius in translation», *Speech Monographs* 19 (1952) 264-85.
- NÉMETH, A., «Fragments from the Earliest Parchment Manuscript of Eustratius' Commentary on Aristotle's Nicomachean Ethics», *RDHT* 9 (2014) 51-78.
- NICOL, D.M., *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium* (Cambridge, 1979).
- _____, «The Byzantine Church and Hellenic Learning in the Fourteenth Century», *Studies in Church History*, V, ed. G. J. Cuming (Leiden, 1969) 23-57 (Repr. Variorum: London, 1972).
- _____, *The End of the Byzantine Empire* (London, 1979).
- _____, *The family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca.1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, [Dumbarton Oaks Studies XI] (Washington D.C., 1968).
- _____, *The Last centuries of Byzantium, 1261-1453* (London, 1972).
- OEHLER, K., «Aristotle in Byzantium», *GRBS* 5 (1964) 133-146.
- OMONT, H., «Notes sur les manuscrits grecs des Villes Hanseatiques, Hambourg, Breme et Lübeck», *Centralblatt für Bibliothekswesen* VII (1890) 351-377.

- OSTROGORSKY, G., *History of the Byzantine State* (trans. by J. Hussey), 2nd edition (Oxford, 1968).
- PALAU, A.C., *Gian Francesco d'Asola e la tipografia aldina. La vita, le edizioni, la biblioteca dell'Asolano*, Sagep, (Genova, 1998).
- _____, «Mazaris, Giorgio Baiophoros e il monastero di Prodromo Petra», *Νέα Πώμη* 7 (2010) 367-397.
- PALAU, C.A. - ATSALOS, B., «I colleghi di Giorgio Baiophoros: Stefano di Medea, Giorgio Crisococca, Leon Atrapes», *Studies in Greek manuscripts I* (Spoleto, 2008) 303-344.
- PALAU, C.A., - LUCÀ, S., «Un nuovo manoscritto palinsesto di Giorgio Baiophoros», *Studies in Greek Manuscripts* (Spoleto, 2008) 281-301.
- PALAU, C.A., «Learning Greek in fifteenth-century Constantinople», *Studies in Greek Manuscripts* (Spoleto, 2008) 219-234.
- _____, «Legature costantinopolitane del monasterio di Prodromo Petra tra i manoscritti di Giovanni di Ragusa († 1443)», *Studies in Greek Manuscripts* (Spoleto, 2008) 235-280.
- _____, «The library of the monastery of Prodromos Petra», *Studies in Greek Manuscripts* (Spoleto, 2008) 209-218.
- _____, «The manuscript production in the Monastery of Prodromos Petra (twelfth-fifteenth centuries)», *Studies in Greek Manuscripts* (Spoleto, 2008) 197-208.
- PAPADOPULOS, A. TH. *Versuch einer Genealogie der Palaiologen (1259-1453)* (Munich, 1938).
- PAPADOPULOS, CHR., *Ιστορικαὶ Μελέται. Αἱ πρώται σχολαὶ τοῦ βυζαντίου* (Jerusalem, 1906).
- PAPADOPULOS, J., *Les Palais et les églises des Blachernes* (Athen, 1928).
- PARENTE, M.I., «Une Vie de Platon de Georges Scholarios?», *Byz.* 80 (2010) 121-141.
- PEDIVELLANO, P., «Sulli fonti dell'opuscolo di Constantino Lascaris», *Messana* 4 (1956) 223-226.
- PEERS, G., «Manuel II Palaiologos's Ekphrasis on a Tapestry in the Louvre: Word over Image», *RÉB* 61 (2003) 201-214.
- PELLEGRIN, E., *La bibliotheque des Visconti et des Sforza, ducs de Milan* (Paris, 1955).
- PÉREZ MARTÍN, I., «El 'estilo salonicense' : un modo de escribir en la Salónica del siglo XIV», *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito : Atti del 5 Colloquio internazionale di paleografia greca, Cremona, 4-10 ottobre 1998*, Papyrologica Florentina 31, Gonnelli, (Firenze, 2000) 311-331.
- _____, «The Scribe Isidoros and Michael Gabras' Letter in the Ms. Bremen b.23 », *BZ*, 106/1 (2013) 91-100.
- _____, «El "estilo hogedós" y su proyección en las escrituras constantinopolitanas», *Segno e Testo* 6 (2008) 389-458.
- _____, «Encuadernaciones bizantinas en los manuscritos griegos de Espana», *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία. Πρακτικά*

- Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 13 - 26 Οκτωβρίου 2005, [Βιβλιοαμφιάστης 3, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας] (Αθήνα, 2008) 125-162.
- _____, «Maxime Planude et le 'Diophantus Matritensis' (Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 4678): un paradigme de la récupération des textes anciens dans la 'Renaissance paléologue'», *Byz.*, 86 (2006) 436-7.
- _____, «Nuevos codices planudeos de Plutarco», *Plutarco y la historia. Actas del V simposio Espanol sobre Plutarco*, C. Shrader et al. (Zaragoza. 20-22 de junio de 1996) 385-403.
- _____, «The Greek Culture of the Genoese Phokaia: The Life and the Books of Antonio Malaspina », *RÉB* 73 (2015) 123-160.
- _____, «The Scribe Isidoros and Michael Gabras' Letter in the Ms. Bremen b.23», *BZ* 106/1 (2013) 91-100.
- PERTUSI, A., *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio* (Venice-Rome, 1964).
- _____, «'Ερωτήματα', Per la storia e la fonti delle prime grammatiche greche a stampa», *IMU*, v. 5 (1962) 321-51.
- PETRUCCI, F., «Il Vaticanus Graecus 1029 di Platone: struttura codicologica e dinamiche di allestimento», *Segno e Testo*, v. 12 (2014) 333-370.
- PHILELPHI, F., *Epistolarum familiarium libri XXXVII, ex aedibus Ioannis & Gregorii de Gregoriis fratres* (Venetiis, 1502).
- PICCOLOMINI, A., «Index codicum graecorum Bibliothecae Angelicae», *Catalogi Codicum Graecorum qui in Minoribus Bibliothecis Italicis Asservantur*, by Samberger, C., v. II (Lipsiae, 1968).
- PIERLEONI, G., «Cod. Palatini Heidelbergensis 375 folia sex in cod. Urb. graeco 92», *Studi Italiani di filologia classica* 4 (1896) 193-200.
- PIETROBELLI, A., «Variation autour du thessalonicensis Vlatadon 14: un manuscript copié au Xénon du Kral, peu avant la chute de Constantinople», *RÉB* 68 (2010) 95-126.
- PINDER, M., - BÜTTNER-WOBST, T. (ed.), *Ioannis Zonarae annales*, v. I-III, [CSHB] (1841-1897).
- PINGREE, D., «The Astrological School of John Abramius», *DOP* 25 (1971) 189-215.
- PODSKALSKY, G., *Theologie und Philosophie in Byzanz. Der Streit um die theologische Methodik in der spätbyzantinischen Geistesgeschichte (14./15. Jh.), seine systematischen Grundlagen und seine historische Entwicklung*, [Byzantinisches Archiv 15] (Munich, 1977).
- POLEMIS, D., *The Doukai* (London, 1968).
- POLITIS, L., «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 17-36, 261-287.
- PONTANI, A., «La biblioteca di Manuele Sofianòs», *Paleografia e codicologia greca (Atti del II Colloquio internazionale Berlino-Wolfenbüttel, 17-20 ottobre 1983)* (1991) 566.

- _____, «Primi appunti sul Malatestiano D.XXVII.1 sulla biblioteca dei Crisolora»,
Lollini, F., - Lucchi, P., (eds.), *Libreria Domini: I manoscritti della Biblioteca Malatestiana: tesi e decorazioni* (Bologna, 1995) 353-386.
- PONTANI, F., «L'Homère de Pléthon», *Scriptorium* 68 (2014) 25-48.
- _____, *Sguardi su Ulisse: la Tradizione Esegetica Greca all'Odissea*, Sussidi eruditi 63, Edizioni di Storia e Letteratura (Roma, 2011).
- PONTONE, M., *Ambrogio Traversari monaco e umanista: fra scrittura latina e scrittura greca*, Miscellanea - Istituto nazionale di studi sul Rinascimento 4, Nino Aragno (Savigliano, 2010).
- Procopii Caesariensis Opera omnia* I, rec. J. HAURY (Leipzig, 1962).
- PROCTOR, R., *The printing of Greek in the fifteenth century* (Oxford, 1900).
- Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, erstellt von E., TRAPP - R., WALTHER, - H.-V., BEYER *et al.*, v. I-XII (Wien, 1976-1994).
- PUNTONI, V., «Indice dei Codici Greci della Biblioteca Estense di Modena», *Catalogi Codicum Graecorum qui in Minoribus Bibliothecis Italicis Asservantur*, by Samberger, C., v. I (Lipsiae, 1965).
- RABY, J., «Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium», *DOP* 37 (1983) 15-34.
- RAMSAY, W.M., *The Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890)
- RESTA, G., «Francesco Filelfo tra Bisanzio e Roma», *Francesco Filelfo nel quinto centenario della morte. Atti del XVII convegno di Studi Maceratesi (Tolentino, 27-30 settembre 1981)*, [Medioevo e Umanesimo, v. 58] (Padova, 1986) 1-60.
- REYNOLDS, L.D., - WILSON, N.G., *Scribes and Scholars. A guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, 2nd edition (Oxford, 1974).
- RUNCIMAN, S., *Byzantine Style and Civilization*, Harmondsworth (1975).
- _____, *The last Byzantine Renaissance* (Cambridge, 1970).
- RIGO, I.A., «I libri greci di Teodoro Chrysoberges e i suoi passaggi a Costantinopoli (Aprile 1415) e a Corfù (Luglio 1419)», *Byz.* 84 (2014) 286-7.
- _____, «A proposito del Vat. gr. 2239: Manuele II e Guarino (con alcune osservazioni sulla scrittura di Isidoro di Kiev)», *Nέα Πώμη* 3 (2006) 373-388.
- _____, «Dalla biblioteca di Guarino a quella di Francesco Barbaro», *SMU* 3 (2005) 9-27.
- ROLLO, A., «A proposito del Vat. gr. 2239: Manuele II e Guarino (con alcune osservazioni sulla scrittura di Isidoro di Kiev) », *Nea Rômê* 3 (2006) 373-388
- _____, «Codici greci di Guarino Veronese», *SMU* 2 (2004) 333-337.
- _____, «Per la storia del Plutarco Ambrosiano (C 126 inf.)», *Bonanno (a cura di), Parallela, Percorsi dei classici*, v. 16 (Messina, 2008) 95-129.
- _____, «Dalla biblioteca di Guarino a quella di Francesco Barbaro», *SMU* 3 (2005)
- _____, «Study Tools in the Humanist Greek School: Preliminary Observations on Greek-Latin Lexica», Ciccolella - Silvano (eds.), *Teachers, Students, & Schools of Greek in the Renaissance* (Leiden/Boston, 2017) 26-53
- ROSS, D. (Sir), *Aristotle, With an introduction by John L. Ackrill*, 6th ed. (London, 1995).
- SABBADINI, R., *Carteggio di Giovanni Aurispa* (Roma, 1931).

- _____, *Il metodo degli umanistici* (Florence, 1922).
- _____, *La scuola e gli studi di Guarino Guarini Veronese* (Catania, 1896).
- SARTON, G., *Introduction to the History of Science*, v. I-III (Baltimore, 1927-48).
- SCHANZ, M., «Untersuchungen über die platonischen Handschriften», *Philologus* 35 (1876) 643-670.
- SCHEMMEL, F., «Die Schulen von Konstantinopel vom 12.-15. Jahrhundert», *Berliner Philologische Wochenschrift*, XXV, 237, No 8 (1925) 236-39.
- SCHMITT, W.O., «Bemerkungen zum Codex Baroccianus 72 fol. 306r-309v. Ein Beitrag zur Überlieferungsgeschichte der von Maximos Planudes ins Griechische übersetzen "Dicta Catonis"», *Helikon* 17 (1977) 276-282.
- _____, «Cato in Byzanz», *Klio* 48 (1967) 325-334.
- _____, «Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximos Planudes und die moderne Forschung», *JÖBG* 17 (1968) 127-47.
- SCHREINER, P., «Chronologische Untersuchungen zur Familie Kaiser Manuels II», *BZ* 63 (1970) 288-290.
- _____, «Ein seltsames Stemma, Isidor von Kiev, die Leichenrede Kaiser Manuels auf seinem Bruder Theodoros und eine moderne Ausgabe», *Lesarten. Festschrift für Athanasios Kambylis zum 70. Geburtstag dargebracht von Schullern, Kollegen und Freunden*, hrsg. I. Vassis - G.S., Henrich - D.R. Reinsch (Berlin-New York, 1998) 211-225.
- _____, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana*, Studi e Testi 344 (Città del Vaticano, 1991)
- SCHUNKE, I., «Die griechischen Einbände aus der Handschriften-Sammlung Meerman Philipps in Berlin», *Philobiblon* 8 (1954).
- ŠEVČENKO, I., *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos. La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues* [Corpus Bruxelles Historiae Byzantinae. Subsidia 3] (Bruxelles, 1962).
- _____, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, [Variorum Reprints] (London, 1981).
- _____, «Some Autographs of Nicephorus Gregoras», *Zbornik Radova* 8, 2 (1964) 443-50 (Mélanges Georges Ostrogorsky, II).
- _____, «The decline of Byzantium seen through the eyes of its intellectuals», *DOP* 15 (1961) 169-86.
- SMITH, O.L., «Notes and Observations on some Manuscripts of the scholia on Aeschylus», *Classica et Mediaevalia* 31 (1976) 14-48.
- SPATHARAKIS, I., *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* (Leiden, 1976).
- SPECK, P., *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel*, [Byzantinisches Archiv, 14] (Munich, 1974).
- SPERANZI, D.-CRISCI, E., «Identificazioni di mani nei manoscritti greci della Biblioteca Riccardiana», *La descrizione dei manoscritti: esperienze a confronto*, Studi e

- ricerche del Dipartimento di Filologia e Storia 1, Università degli Studi di Cassino (Cassino, 2010) 177-212.
- SPERANZI, D., - BIANCHI, N., «Il ritratto dell'Anonimo. Ancora sui manoscritti di Alessio Celadeno, vescovo di Gallipoli e Molfetta», *La tradizione dei testi greci in Italia meridionale. Filagato da Cerami philosophos e didaskalos. Copisti, lettori, eruditi in Puglia tra XII e XVI secolo*, Biblioteca tardoantica 5, Edipuglia, (Bari, 2011) 113-124.
- SPERANZI, D., - BERNABÒ, M., «Note codicologiche e paleografiche», *La collezione di testi chirurgici di Niceta. Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 74.7. Tradizione medica classica a Bisanzio, Folia picta 2*, Edizioni di Storia e Letteratura, (Roma, 2010) 13-35.
- SPERANZI, D., « Su due codici greci filelfiani e un loro lettore (con alcune osservazioni sullo Strabone Ambr. G 93 sup.)», *PHILELFIANA. Nuove prospettive di ricerca sulla figura di Francesco Filelfo. Atti del seminario di studi (Macerata, 6-7 novembre 2013)*, Quaderni di Rinascimento 51, Leo S. Olschki, (Firenze, 2015) 83-117.
- _____, «Codici greci appartenuti a Francesco Filelfo nella biblioteca di Iano Laskaris», *Segno e Testo* 3 (2005) 467-496.
- _____, «Vicende umanistiche di un antico codice. Marco Musuro e il 'Florilegio' di Stobeo», *Segno e Testo* 8 (2010) 313-350.
- STAMATES, E.S., «Τὰ εἰς τὴν Ἀραβικὴν εὐρεθέντα τέσσαρα νέα βιβλία τῶν ἀριθμητικῶν τοῦ Διοφάντου», *Platon* 28 (1976) 121-33.
- STEFEC, R., «Anmerkungen zu kretischen Kopisten der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts», *Codices manuscripti* 85-86 (2012) 38-52.
- _____, «Die griechische Bibliothek des Angelo Vadio da Rimini», *Römische historische Mitteilungen*, 54 (2012) 95-184.
- _____, «Die Überlieferung der Deklamationen Polemons», *Römische historische Mitteilungen*, 55 (2013) 99-154.
- _____, «Zu Handschriften aus dem Umkreis des Michael Apostoles in Beständen der österreichischen Nationalbibliothek», *JÖB* 63 (2013) 221-236
- _____, «Zwischen Urkundenpaläographie und Handschriftenforschung: Kopisten am Patriarchat von Konstantinopel im späten 15. und frühen 16. Jahrhundert», *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, 50 (2013) 303-326.
- STOK, F., «Guarino lettore dei *Moralia* di Plutarco», *Studi Umanistici Piceni XXXIII* (2013) 93-112.
- _____, «Per la storia del Plutarco Ambrosiano (C 126 inf.)», *Bonanno (a cura di), Parallela* 95-129.
- TAISBAK, C.M., «The Date of Anonymous Heiberg», *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin* 39 (1981) 97-102.
- TANNERY, P., «Le scholie du moine Néophytos sur les chiffres hindous», *Mémoires scientifiques* 4 (Toulouse-Paris, 1920) 20-26.

- TEMPESTA, M., - BRAVO GARCIA, A., «Il codice Milano, Biblioteca Ambrosiana B 75 sup. (gr. 104) e l'evoluzione della scrittura di Giovanni Scutariota», *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting. Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography (Madrid - Salamanca, 15-20 September 2008)*, *Bibliologia* 31, Turnhout, Brepols (2010) 171-186, 769-773.
- THOMSON, I., «Manuel Chrysolora and the Early Italian Renaissance», *GRBS* 7 (1966)
- _____, «Some notes on the contents of Guarino's Library», *Renaissance Quarterly* 29 (1976) 169-178.
- THORNDIKE, L., *Byzantina Metabyzantina I* (1946) 63-82.
- TIHON, A., «L'astronomie byzantine à l'aube de la Renaissance (de 1352 à la fin du xve siècle)», *Byz.* 66 (1996) 244-280.
- TINNEFELD, F., «'Es wäre gut für jenen Menschen, wenn er nicht geboren wäre'. Eine Disputation am Hof Kaiser Manuels II. über ein Jesuswort vom Verräter Judas, Einleitung, kritische Erstedition und Übersetzung (II)», *JOB* 45 (1995) 115-58.
- TOMÈ, P., «Greek Studies in Giovanni Tortelli's *Orthographia*, A World in Transition», *Ciccolella - Silvano (eds.), Teachers, Students, & Schools of Greek in the Renaissance* (Leiden/Boston, 2017) 79-119.
- TRAPP, E., *et al.*, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, v. I-XII (Vienna, 1976-1994).
- TSAMPIS, G., *Byzantine education: its theory and practice*, Ph.D. thesis, University of Edinburgh (1965).
- TURNER, C.J.G., «The career of George-Gennadius Scholarius», *Byz.* 39 (1969) 420-455.
- VACALOPOULOS, A.E., *Origins of the Greek Nation: the byzantine period, 1204-1461* (New Brunswick, 1970).
- VASILIEV, A.A., *History of the Byzantine Empire (324-1453)*, 22nd English edition revised (Oxford, 1952).
- VENDRUSCOLO, F., «La 'Recensione θ' dei Moralia: Plutarco edito da Demetrios Triklinios?», *Bollettino dei classici* 13 (1992) 59-106.
- VOGEL, M., - GARDTHAUSEN, V., *Die Griecheschen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Beih. 33 (Leipzig, 1909· repr. Hildesheim, 1966).
- VOLK, O., *Die byzantinischer Kloster-bibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien, Inangural-Dissertation, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή* (München, 1954).
- VOORDECKERS, E., «Les entretiens avec un 'Perse' de l'empereur Manuel II Paléologue», *Byz.* 36 (1966) 311-317.
- WALZ, C., *Rhetores Graeci*, v. I-IX (Paris, 1822-1836).
- WATTENBACH, W., *Scripturae graecae specimina* (Berlin, 1936).

- WEISS, R., «Jacopo Angeli da Scarperia», *Medioevo e Rinascimento, Studi in onore di Bruno Nardi II* (Firenze, 1955) 823.
 —, *Medieval and humanist Greek* (Padua, 1977).
- WESTERLINK, L.G., *Texts and Studies in Neoplatonism and Byzantine Literature, collected papers* (Amsterdam, 1980).
- WIESNER, J., - VICTOR, U., «Griechische Schreiber der Renaissance. Nachträge zu den Repertorien von Vogel-Gardthausen, Patrinelis, Canart, de Meyier», *Rivista di studi byzantini e neoellenici*, N.S. 8-9 (1971-72) 51-66.
- WILSON, N. G., «A Puzzle in Stemmatic Theory Solved», *RHT* 4 (1974) 139-142,
 —, «Books and Readers in Byzantium», *Byzantine Books and Bookmen, Dumbarton Oaks Colloquium '1971'*, ed. Dumbarton Oaks (1975) 2-15.
 —, *Medieval Greek Bookhands*, [The Medieval Academy of America publications 81] (Cambridge, Mass., 1973).
 —, «Notes on Greek Manuscripts», *Scriptorium* 15 (1961) 316-20.
 —, «Scholarly Hands of the Middle Byzantine Period», *La Paléographie grecque et byzantine* (Paris, 1977) 221-239.
 —, «The Book Trade in Venice ca. 1400-1515», *Civiltà Veneziana, Studi* 32/2 (Florence, 1977) 381-97.
 —, «The Church and classical studies in Byzantium», *Antike und Abendland* 16 (1970) 68-77.
 —, «The Libraries of the byzantine World», *GRBS*, v. 8 (1967) 53-80, 279-88.
 —, *From Byzantium to Italy, Greek Studies in the Italian Renaissance* (London, 1992).
 —, *Scholars of Byzantium* (London, 1996).
- WURM, H., - GAMILLSCHEG, E., «Bemerkungen zu Laonikos Chalkondyles», *JÖB* 42 (1992) 213-217.
- YOUNG, D.C.C., «A codicological inventory of Theognis manuscripts», *Scriptorium* 7 (1953) 3-36.
- ZIVOJINOVIC, M., «L'hôpital du roi Milutin à Constantinople (στη σερβική γλώσσα)», *Zbornik radova Vizantološkog institut* 19 (1975) 105-117 (με γαλλική μετάφραση).
- ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Α., *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Η ζωή και τὸ ἔργον αὐτοῦ*, [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 5] (Θεσσαλονίκη, 1970).
- ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, Δ.Κ., *Κωνσταντινούπολη. Η πόλη και η κοινωνία της στα πρώτα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328)*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών (Θεσσαλονίκη, 2016).
- ΑΜΑΝΤΟΣ, Κ., «Διδάσκαλος διδασκάλων», *Ἑλληνικά* 8 (1935) 70-72.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Ι., *Ἡ κατάσταση τῆς Παιδείας εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Θ' αἰῶνος* (Θεσσαλονίκη, 1966).
- ΒΟΥΛΙΣΜΑΣ, Ε., *Βυζαντινὰ ἀνέκδοτα ἐν Ἀττικῷ Ἡμερολογίῳ 1882* (Ἀθῆναι, 1881).
- ΓΕΔΕΩΝ, Μ.Ι., *Παιδεία καὶ Πτωχεία κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας* (Κωνσταντινούπολη, 1893).

- _____, «Πατριαρχική Ακαδημία Κωνσταντινουπόλεως», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος* 25 (1985) 56-61.
- _____, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ακαδημίας, Ἱστορικαὶ Εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς 1454-1830* (Κωνσταντινούπολη, 1883).
- ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Δ.Σ., *Ὁ Βίος καὶ τὸ ἔργο τοῦ λογίου κωδικογράφου Μιχαὴλ Ἀποστόλη (1420/22-1478)*, ἀδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Ιωάννινα, 2009).
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Τ.Α., «Πρώτη περίοδος λειτουργίας τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως», *ΕΕΒΣ* 34 (1965), 222-297.
- ΔΕΛΗΚΑΡΗ, Α., «Γεωργίου Γλαβά, διακόνου καὶ διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου, Ὁμιλία εἰς τὰ κατὰ τὴν ἀγίαν <καὶ> μεγάλην Παρασκευήν. Ἡ ἑλληνικὴ ἀθωνικὴ παράδοση τῆς Ὁμιλίας καὶ ἡ παλαιοσλαβικὴ μετάφρασή της», *Ἅγιον Ὅρος καὶ Λογιοσύνη, Ἁγιορείτικη Ἑστία, Ἡ Διεθνὲς Συνέδριον, Πρακτικὰ Συνεδρίων* (Θεσσαλονίκη, 2014) 53-65.
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, Δ., *Μέγα λεξικὸν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* (Αθήνα 1933· ανατ. 1964).
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Α., «Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ εἰς Εὐθύμιον Κωνσταντινουπόλεως κανὼν», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* ν. ΙΧ (1912) 124-147.
- ΕΛΕΟΠΟΥΛΟΣ, Ν.Χ., *Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς τῶν Στουδίου* (Αθήνα, 1967).
- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Σ., «Ἡ μονὴ ττῆς Χώρας. Πόθεν ἔλαβε τὸ ὄνομα», *Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς* 1 (1932-33) 102-105.
- ΖΩΡΑΣ, Γ.Θ., *Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καὶ αἱ πρὸς Ἑλληνοτουρκικὴν Συνεννόησιν προσπάθεια αὐτοῦ (ἢ "Περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως" ἀνέκδοτος πραγματεία)* (Αθήνα, 1954).
- ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Γ.-Ι., «Δύο νέα ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν Νέαν Μονὴν Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 4 (1957) 315-320.
- ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Α.-Β., *Ἡ Ἀναγέννησις τῶν Γραμμάτων κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Ὅμηρος* (Αθήνα, 1972).
- ΚΑΚΟΥΛΙΔΟΥ, Ε., «Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Προδρόμου Πέτρας στὴν Κωνσταντινούπολη», *Ἑλληνικά* 21 (1968) 3-39.
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι., «Παλαιογραφία, κωδικολογία καὶ διπλωματικὴ εἰς τὰ πλαίσια τῶν βυζαντινολογικῶν ἐρευνῶν τῶν ἐτῶν 1966-1971», *Byz.* 4 (1972) 156-176.
- ΚΑΤΡΑΜΗΣ, Ν., *Φιλολογικὰ ἀνάλεκτα Ζακύνθου* (Ζάκυνθος, 1880).
- ΚΟΥΖΗΣ, Α.Π., «Τὸ 'περὶ τῶν ἐν ὁδοῦσι παθῶν' ἔργον Νεοφύτου τοῦ Προδρομηνοῦ», *ΕΕΒΣ* 7 (1930) 349-357.
- ΚΟΤΣΑΚΗΣ, Δ.Δ., «Ἡ ἀστρονομία καὶ ἡ ἀστρολογία κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους», *ΕΕΒΣ* 24 (1954) 204-229.

- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Κ. Ν., «Απὸ τὸ χειρόγραφο στὸ ἔντυπο ἑλληνικὸ βιβλίον», *Διαλέξεις Ι (Χειμῶνας 1996 – Ἄνοιξη 1997), Οἱ φίλοι τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων* (Ἰωάννινα, 2000) 57-88, 167-70 (Εἰκ. I-IV).
- _____, *Ἡ Παιδεία στὸ Βυζάντιο*, Παν. Ἰωαννίνων, Φιλοσοφ. Σχολή, Διατμηματικὸ Μεταπτυχιακὸ Πρόγραμμα Μεσαιωνικῶν Σπουδῶν, [Σειρὰ Μεταπτυχιακῶν Σεμιναρίων, 1] (Ἰωάννινα, 2000).
- _____, *Ἡ Συμβολὴ τοῦ Βυζαντίου στὴ διάσωση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας. Πανηγυρικὸς λόγος στὴν ἐορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, 30 Ἰανουαρίου 1995 [Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων – Πανηγυρικοὶ Λόγοι, αρ. 48] (Ἰωάννινα, 1995).
- _____, «Ἡ τύχη τοῦ χειρογράφου τοῦ Πλάτωνος, τοῦ βυζαντινοῦ λογίου Ἀρέθα Ὁξφόρδη, Clarke 39», *Ἡ πρόσληψη τῆς αρχαιότητας στο Βυζάντιο, κυρίως κατὰ τοὺς Παλαιολόγειους χρόνους* (Σπάρτη 3 – 5 Νοεμβρίου 2012).
- _____, «Τὰ χειρόγραφα τῆς Βύλιζας: μίᾳ ἐπισκόπηση», *Ἡ Τερά Μονὴ Βύλιζας στὸν τόπο καὶ τὸν χρόνο* (Ἰωάννινα, 2014) 103 -128.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, Σ.Π., «Αἱ βιβλιοθήκαι Ἰωάννου Μαρμαρᾶ καὶ Ἰωάννου Δοκειανοῦ. Καὶ ἀνώνυμος ἀναγραφή βιβλίων», *NE Α'* (1904) 295-312.
- _____, «Ἀντώνιος Πυρόπουλος», *NE Γ'*, 127.
- _____, «Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη», *NE Ζ'*, 113-313.
- _____, «Ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀγιωτάτου Ἰσιδώρου Ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης», *NE Θ'*, 353-414.
- _____, «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *NE 4* (1907) 152-187, 303-357, 492-494.
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Χ., *Ἄννα Παλαιολογίνα Νοταρᾶ, μιὰ τραγικὴ μορφή ἀνάμεσα στὸν βυζαντινὸ καὶ τὸν νέο ἑλληνικὸ κόσμον* (Βενετία, 2004).
- ΜΑΝΑΦΗΣ, Κ.Α., *Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι, Ἀυτοκρατορικαὶ καὶ Πατριαρχικὴ, καὶ περὶ τῶν ἐν αὐταῖς χειρογράφων μέχρι τῆς ἀλώσεως (1453)*, [Ἀθηνᾶ. Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων 14] (Ἀθήνα, 1972).
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Μ., «Recherches sur la vie de Jean Plousiadéno (Joseph de Méthone) (1429?-1500)», *RÉB 17* (1959) 28-51.
- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, Γ., *Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Β' Ἐκδοσὴ (Ἀθήνα, 2005).
- ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, Β.Α., «Βυζαντιακαὶ μελέται. Ἡ καθόλου παιδευσίς, κατωτέρα καὶ ἀνωτέρα. Σχολαί, Πανεπιστήμια, Μαθήματα, Διδάσκαλοι, Νόμοι κλπ.», *Νέος Ποιμὴν 2* (1920) 173-84, 423-24, 545-60, 601-08, 673-88.
- _____, «Σχολεῖα μετὰ τὴν Ἄλωσιν κατὰ κώδικας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου», *ΕΕΒΣ 13* (1937) 143-54.
- ΝΕΣΣΕΡΗΣ, Η., *Ἡ Παιδεία στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὸν 12ο αἰ.*, ἀδημοσίευτη διατριβή (Ἰωάννινα, 2013).
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Π.Ν., «Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρομοῦ», *BZ 3* (1894) 225-329.

- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Γ.Α., «Ἡ “κράλαινα τῶν Τριβαλῶν” καὶ ὁ κωδικογράφος Θεόκτιστος (± 1340)», *MNE*, τ. 1 (1984) 420-451.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α., «Μακάριος Μακροῦς», *ΔΙΕΕΕ*, τ. 3 (Ἀθήνα, 1891) 459-467.
- _____, «Σημειώσεις ἐκ Πάτμου», *Νέα Σιών* 2 (1905).
- _____, «Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός ὡς πατὴρ ἅγιος τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας», *BZ* 11 (1902) 50-69.
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Α.Ν., «Ἐνα Ἑλληνοτουρκικὸ Χειρόγραφο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἁγίας Σοφίας», *Νέα Ἐστία* 25 (1939) 389-391.
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Γ.Κ., *Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὰ Χειρόγραφα τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου Σερρών* (Κομοτηνὴ, 1993).
- _____, *Ἰωσήφ Φιλᾶργης ἢ Φιλᾶργιος*, Διδακτορικὴ Διατριβή (Θεσσαλονίκη, 1978).
- ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ, Μ.Κ., «Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς (1261-1691)», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος* 25 (1895) 49-56.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Χ.Γ., *Ἑλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Αναγεννήσεως*, Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου (Ἀθήνα, 1961).
- _____, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνη Μηδεΐας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του, μία νέα ἱστορικὴ πηγὴ περὶ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν ἄλωση χρόνους* (Ἀθήνα, 1966).
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Α., «Περὶ βιβλιογράφων καὶ βιβλιογραφικῶν ἐργασιῶν», *BNJ* 14 (1937-38) 28-30.
- ΣΠΑΛΑΣ, Α., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γραφῆς*, 2nd ed. (Θεσσαλονίκη, 1974).
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Μ.Ι., «Τὰ μαθηματικὰ τῶν βυζαντινῶν», *Ἀθηνᾶ* 35 (1923) 206-218.
- ΤΑΤΑΚΗΣ, Β.Ν., *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, μτφρ. ἀπὸ Καλπουρτζή, Ε.Κ. (Ἀθήνα, 1977).
- ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΔΙΑΚ. Α., *Περιγραφικὸς Κατάλογος τῶν Χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, τ. Α' - τμῆμα χειρογράφων Παναγίας Καμαριώτισσα (Κωνσταντινούπολη, 1953).
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ν.Β., *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, 3rd edition (Ἀθήνα, 1969).
- _____, «Ἐτούρκευσεν ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης;», *ΕΕΒΣ* 18 (1948) 99-143,
- _____, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυννίος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, μελέτη φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ* (Ἀθῆναις, 1947)
- ΥΠΕΡΙΔΗΣ, Γ.Κ., *Μιχαήλου Ἀποστόλη πονήματα* (Σμύρνη, 1876)
- ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ, Κ., «Ἀνέκδοτη μονωδία στὸν "οἰκεῖον" τοῦ αὐτοκράτορα Γεώργιο Καντακουζηνὸ (15ος αἰ.)», *Βυζαντινὰ Σύμμεικτα*, τ. V (1983) 361-372.

